
МАЗМУНУ
Физика – математикалык багыт

<i>Аванова Ж.А., Жумабай кызы Жанаргүл</i> Математика сабактарында жаңычыл ыкмалар аркылуу окуучулардын функционалдык ой-жүгүртүүлөрүн өнүктүрүү.....	6
<i>Аванова Ж.А., Карыбек кызы Айданек</i> Жалал-Абад областы, математикалык билим берүү: изилдөөлөр жана практикалык тажрыйбалар.....	12
<i>Аванова Ж.А., Мурадилова Ш.</i> Мектептерде математика предмети боюнча олимпиадаларга даярдоодо шыктуу окуучулар менен иштөөнүн жолдору.....	17
<i>Алыбаев К.С., Бакыт кызы Тахмина</i> Орто мектептин математика курсунда өзгөртүп түзүүлөрдү маалымат технологияларды колдонуп окутуу.....	24
<i>Кыдыралиев С., Кожоярова Н.Ж.</i> Селден өзүн – өзү куткаруучу үй куруу теориясы.....	29
<i>Сапарбек кызы Аймончок РҮТНОНдо</i> элементардык функциялардын графиктерин түзүү....	33
<i>Торогельдиева К.М., Назирбекова С, Анаркан Анашпек кызы</i> Математикалык түшүнүктөрдү салыштыруу методу аркылуу калыптандыруу	38
<i>Торогельдиева К.М., Назирбекова С, Анаркан Анашпек кызы.</i> Математикалык түшүнүктөрдү көнүгүүлөрдүн жардамы менен калыптандыруу	42
<i>Үркүнбай кызы Кенжегүл</i> Линза аркылуу сүрөттөлүштү алууну окутуунун заманбап ыкмалары ..	47

Педагогикалык багыт

<i>Акбарова И., Хамидова С.</i> Балдардын билиминин өнүгүүсүндөгү эне мектептери нин орду.....	53
<i>Барманбетова А.</i> Диффузия инноваций в образовании, ее аспекты.....	57
<i>Мәмбеталиев Т, Байдибекова А.У.</i> Балаларга балабакшада математиканы оқытуды ұйымдастыруу тәсілі	62
<i>Досалиева М.М.</i> Кенже мектеп окуучусунун нарк-насилин үй-бүлөдө калыптандыруунун психологиялык-педагогикалык багыттары.....	65
<i>Жапарбек кызы Гүлзат Т.Б.</i> Бекболотов, з.ж.раев- билим берүүдө санариптештирүүнү түптөгөн илимпоздор	71
<i>Жусупбекова А.Ж.</i> Математиканы интерактивдуу методдордо окутуу.....	78
<i>Джумагулова Г.Ш., Мунашова Ж.Б.</i> Активизация воспитательно-образовательных технологий в школе новейшими средствами психолого-педагогических методик	86
<i>Джумагулова Г.Ш., Светашова Л., Жанысбаева А.Т.</i> Педагогические условия воспитания самостоятельности учащихся в начальной школе.....	90
<i>Мәмбеталиев Т, Байдибекова А.У</i> Мұғалімнің басқару іс-әрекетінің тиімділігін бағалау мақсатындағы негізгі қадамдар.....	95
<i>Мунашова Ж.Б., Бейсекова Р.Т., Токбергенова И.А.</i> Актуальные стратегии организации процесса формирования гражданской активности старшеклассников	99
<i>Найманбаев М.Ж., Шишкараева А.К.</i> Каратай Сартбаев–көп кырдуу чыгаан окумуштуу, педагог-тарбиячы.....	103
<i>Оморова А.А.</i> Инклюзивдик билим берүүнүн маанилүүлүгү жана артыкчылыктары.....	106
<i>Орунбаева Т.З.</i> Билим берүүдөгү илимий окутуунун кыргыз коомчулугунда калыптанышы	112
<i>Орунбаева Т.З.</i> Класс жетекчинин окуучунун жашоосундагы орду	116
<i>Сайдакматова Ч.К.</i> Теориялык изилдөөлөрдө педагогикалык технологиялардын интеграциясы	120
<i>Сакиева С.С., Раимкул кызы Айжамал</i> Каратай Сартбаев – башталгыч класстын окуучуларына орфографиялык эрежелерди үйрөтүүнү изилдеген окумуштуу.....	126
<i>Сакиева С.С., Сулайман кызы Гүлнур</i> Каратай Сартбаев – окуучулардын сөзүн өстүрүүнү изилдеген окумуштуу.....	130
<i>Эрмекова Н., Мурзалиев М.</i> Подходы и методы обучения английскому языку в старших классах общеобразовательной школы	135

Экономикалык багыт

<i>Абдырахманова Г.Б.</i> Перспективы развития инвестиционных вложений в кыргызстане	139
<i>Ботобеков А.Б., Гүлжигитова Н.Р.</i> Организация бухгалтерского учета на предприятиях и пути их совершенствование	143
<i>Кадырбекова М.К.</i> Повышение эффективности системы управления дебиторской и кредиторской задолженностью предприятия.....	147

Филологиялык багыт

<i>Адилова К.</i> Развитие языков и генетическое родство	150
<i>Ажиматова М.Н., Жусупова А.А.</i> Русские народные приметы в содержании художественного текста.....	154
<i>Акбуюков М.М., Дарбанов Б.Э.</i> Кыргыз, хемшил жана англис тилдериндеги кайрылуу сүйлөө актысынын лингвопрагматикалык аспектилери.....	159
<i>Бегимай Б.О., Төрөмаматова М.М.</i> Англис тилин үйрөнүү усулдары.....	163
<i>Дарбанов Б.Е., Акбуюков М.М.</i> Кыргыз, хемшил жана англис тилдериндеги мактоо сүйлөө актысынын лингвопрагматикалык аспекти	167
<i>Женалиева З.А.</i> Өткөн чак формаларынын түркологиядагы көрүнүшү.....	172
<i>Жолдошалиева Ж.Э.</i> Воинская дружба и верность в творчестве К.М. Симонова	178
<i>Калаева Г.С., Байгозуева Н.М.</i> “Манас” эпосундагы дары өсүмдүктөрдүн колдонулушу жана сүрөттөлүшү.....	183
<i>Кубанычбек кызы Айсыл, Калыбекова З.С.</i> Лингвистическое обоснование понятий «Прототип» и «Инвариант»	187
<i>Кулушова М.К., Атабаева А.Б.</i> Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы аялдардын образы	192
<i>Нышанбай кызы Байыма</i> Кыргыз жана англис тилдериндеги күнүмдүк жашоодо колдонулуучу макал-лакаптар	196
<i>Төрөмаматова М.М.</i> Макал лакаптардын пайда болуу жолдорун салыштырып изилдөө	201
<i>Эшиев Ж.А., Алиева Ч. А.</i> Хемэнгуэй, Распутин жана Айтматов	207

Табигый техникалык багыт

<i>Асылбек кызы Рахат, Маматова Г.Т.</i> Билим берүүдө интернет-технологияларды колдонуунун өзгөчөлүктөрү.....	210
<i>Асылбек кызы Рахат, Маматова Г.Т.</i> Билим берүүдө мультимедиялык технологияны колдонуунун мааниси.....	217
<i>Базарбаева Д.А., Усенов К.Ж.</i> Маалыматтык коопсуздук.....	224
<i>Байгозу уулу Сапарбек</i> Компьютердик сабаттуулукка студенттерди окутуу маселелери	228
<i>Бекташова Р. А., Абдразакова Г.А.</i> Шифрлөө - маалыматтарды коргоонун конкреттүү жолу....	233
<i>Болотова А.С., Кадырбекова К.</i> Ширин бадамдын биоэкологиялык өзгөчөлүктөрү жана бадам бактарынын келечеги.....	236
<i>Бекназарова Ж.М.</i> Кыргызстанда мал чарбачылыгынын өнүгүшү жана жайыт көйгөйлөрү.....	242
<i>Жумабекова Н.А.</i> Англис, орус, кыргыз тилдериндеги эң популярдуу ырлардын тарыхы жана алардын балдардын тарбиясына тийгизген таасирлери ("happy birthday to you", “в лесу родилась ёлочка”, “balaty”).....	247
<i>Жусупбаева Г.И., Заттарбекова Д.М., Асанова К.А., Алмазбек кызы Динара</i> Мониторинг за динамикой численности непарного шелкопряда (<i>lymantria dispar l.</i>) фисташников кыргызстана. 253	
<i>Кожоярова Н. Ж.</i> Селге жана көчкүгө туруштук бере ала турган үйлөрдү куруу.....	257
<i>Кудайбердиева Г.А., Сакбаева З.И., Нурдинов Ш.Ш.</i> Органикалык айыл чарбасын өнүктүрүү .	262
<i>Нуркулова А.К.</i> Технологические средства при проектировании одежды.....	267
<i>Нурманбаев М.Ж., Кенжебаев С.К., Кудайбердиева Г.А.</i> Мисте токойлорунун учурдагы абалы жана жакшыртуу жолдору	269

<i>Олжобаева Т.М., Байбагышов Э.М.</i> Оценка почвы путем агрохимических исследований (на примере участка “Опорный” города Нарын).....	275
<i>Рашид кызы Бурулча, Зайнидин кызы Гулзина, Асанова З.А</i> Кыргызстандагы мобилдик капчактар ... <i>жана акча которуулар</i>	280
<i>Сакбаева З.И., Эрназарова А.Ж.</i> Современное состояние земельных ресурсов жалал-абадской области.....	285
<i>Токторбаев А.М., Токтомураева Ж.Э., Топчубай кызы Арууке</i> Билим берүү процессинде колдонулуучу платформа - Wordwall сервиси.....	289
<i>Туратбек кызы Гулнура, Зикирбай кызы Аида, Махаматжанов Н.М.</i> Html, Php, Java Script жана..... CSS каражаттарынын жардамында web–бетти түзүүдө колдонулуучу инструменттер.....	294
<i>Турдубаева К.Т., Ырысбаева А., Бакирова Б.</i> Физика – математикалык билим берүү багытындагы ... адистиктерге wordwall электрондук ресурстун түмкүнчүлүктөрүн колдонуу.....	299
<i>Сатарова Ж.С., Абдимиталипова Ш.К., Абдувахабов А.Б., Эрназарова Б.К.</i> Жалал-Абад шаарындагы суунун сапаты боюнча көйгөйлөр жана аны чечүү жолдору	306
<i>Сатыгулов М.А.</i> Биологические особенности яблони недзвецкого – <i>malus niedzwetzkyana dieck</i> .	312
<i>Сейитказыева Г.И., Маматова В.Т., Мурзакулова А.О.</i> Булуттук сактагычтар – берилгендерди сактоонун заманбап ыкмасы.....	316
<i>Сериханова А.Б.</i> «КР МПнын техникалык жана кесиптик, орто билимден кийинки билим берүү тармагында санариптик окутуу технологияларын колдонуу».....	321
<i>Темирбаева С.Т.</i> Перспективы унаби в кыргызстане	325
<i>Шайбекова Г.К., Мухидинов Ф.Ш., Таиматова Г.А.</i> Стилдердин каскаддык таблицаларын (CSS) колдонуп web сайт түзүү	328
<i>Эргашов С., Жусупбаева Г.И., Токоев А.</i> Биосферанынын азыркы абалы жана ноосферага карай кадам.....	333
<i>Жеенбекова М.О., Бекболотова Э.О.</i> Гипоксиянын кычкылтек алмашуусуна жана жылуу кандуу жаныбарлардын организминин жашоого туруктуулугуна таасири.....	337
<i>Асанова К., Жеенбекова М.О.</i> Гипоксияда кычкылтек алмашуу интенсивдүүлүгү жана муздак кандуу жаныбарлардын организминин жашоо тиричилигинин туруктуулугу	341
<i>Асанова К., Бекматова А.К.</i> Антигипоксанта каражаттары жана алардын касиеттери.....	345
<i>Бекматова А.К., Бекболотова Э.О.</i> Гипоксия учурунда кычкылтекти ташуу өзгөчөлүктөрү жана антигипоксантаардын таасир этүү мүнөзү.....	350
<i>Усупова Ч.С., Шарипова Э.К., Барынбаева А.А.</i> Ответственность медицинского работника как..... философская проблема	355
<i>Кадыркулова Н.К., Алижанова Г.А.</i> Маалыматтар базасын башкаруунун жана Mysql маалымат базасын башкаруу системасынын өзгөчөлүктөрү.....	360
<i>Мансуров К.Т., Аленов Б.М.</i> Использование компонента Stringgrid для работы с базой данных....	365

Социалдык - гуманитардык багыт

<i>Амирдинова М.М., Акматова Г.Э.</i> Школьная форма – элемент эстетического воспитание.....	369
<i>Амирдинова М.М., Акматова Г. Э.</i> Традиционная культура кыргызского народа.....	372
<i>Аманов М.Т.</i> Тогуз коргоол – кенен ой-жүгүртүүгө үйрөтөт.....	377
<i>Бейсекова Р.Т., Султанова У.С.</i> Проблемы развития межэтнических отношений в республике казахстан в контексте политического развития.....	383
<i>Дүйшеев Ж.А.</i> Ата мекен тарыхы: мезгилдештирүү жана санарип.....	387
<i>Орозалиев Э.С., Шарипова Э.К., Ыразаков Д.А.</i> Музыкада руханийлик маселелеринин чагылдырылышы.....	390
<i>Сабырова Э.С.</i> Социалдык тарбиялоонун өнүгүү тарыхый-педагогикалык өбөлгөлөр жана учурдагы абалы.....	395
<i>Токтогулова Г.Т.</i> Кыргыз коомундагы тил жана жазуу саясатын изилдөөнүн илимий ыкмалары....	399

МАТЕМАТИКА САБАКТАРЫНДА ЖАҢЫЧЫЛ ЫКМАЛАР АРКЫЛУУ ОКУУЧУЛАРДЫН
ФУНКЦИОНАЛДЫК ОЙ-ЖҮГҮРТҮҮЛӨРҮН ӨНҮКТҮРҮҮ

Аванова Жылдыз Авановна - п.и.к., доцент

avanova121053@mail.ru

Жумабай кызы Жанаргүл – магистрант

*Б. Осмонов атындагы ЖАМУ, Жалал-Абад шаары,
Кыргыз Республикасы*

E-mail: janarguljumabaeva020100@gmail.com

Аннотация: Бул макалада математика сабактарындагы окуу ишмердүүлүк процессинде окуучулардын функционалдык сабаттуулугун өнүктүрүүгө мүмкүндүк берүүчү окутуунун технологияларынын мүнөздүк белгилерин аныктоого аракеттер жасалган. Айрым окутуу усулдары талдоого алынган жана аларды практикада колдонуу маселелери каралган.

Ачык сөздөр: функционалдык сабаттуулук, функционалдык ой-жүгүртүү, мүнөздүк белгилер, объекттердин функциялары, математикалык жагдай, талдоо, кыймылдаткыч күчтөр, өзгөчөлүктөр, мүнөздүү белгилер, дидактикалык ыкмалар, тапшырмалар.

РАЗВИТИЕ ФУНКЦИОНАЛЬНОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ
МАТЕМАТИКИ С ПОМОЩЬЮ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аванова Жылдыз Авановна - к.п.н., доцент

avanova121053@mail.ru

Жумабай кызы Жанаргүл - магистрант

*ЖАГУ им. Б. Осмонова, г. Джалал-Абад,
Кыргызская Республика*

E-mail: janarguljumabaeva020100@gmail.com

Аннотация: В данной статье предпринята попытка определить особенности технологий обучения, позволяющих развивать функционального мышления учащихся в процессе учебной деятельности на уроках математики. Были проанализированы некоторые методы обучения и рассмотрены вопросы их практического использования.

Ключевые слова: функциональная грамотность, функциональное мышление, характеристики, функции предметов, математическая ситуация, анализ, движущие силы, характеристики, характеристики, дидактические приемы, задания.

DEVELOPMENT OF STUDENTS' FUNCTIONAL THINKING IN
MATHEMATICS LESSONS WITH THE HELP OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES

Avanova Zhyldyz Avanovna - Ph.D., Associate

Professor, avanova121053@mail.ru

Zhumabay kyzy Zhanargul - Master's student

*JASU named after B. Osmonov, Jalal-Abad, Kyrgyz
Republic, janarguljumabaeva020100@gmail.com*

Abstract: This article attempts to determine the features of teaching technologies that allow developing the functional thinking of students in the process of learning activities in mathematics lessons. Some teaching methods were analyzed and the issues of their practical use were considered.

Key words: functional literacy, functional thinking, characteristics, object functions, mathematical situation, analysis, driving forces, characteristics, characteristics, didactic techniques, assignments.

Учурда мектептерге окуучуларда композицияларга багытталган билимди, билгичтикти жана көндүмдөрдү калыптандыруу проблемасын чечүү менен байланышта белгилүү бир функционалдык сабаттуулукка ээ адамды калыптандырууга жооп бергендей окуу процессин уюштуруу талабы коюлуп жаткандыгы белгилүү.

Функционалдык сабаттуулук - бул жөнөкөй тил менен айтканда, мектепте алган билимдерин жана жөндөмдөрүн турмушта колдоно билүү. Бул мектепте окуу учурунда жетишүүгө мүмкүн болгон билимдин деңгээли, анын ар кандай чөйрөлөрүндө турмуштук көйгөйлөрдү чечүү жөндөмүн билдирет.

Функционалдык сабаттуулук – бул белгисиздик чөйрөсүндө эффективдүү аракеттенүү. Бул "күнүмдүк акылмандык" деп аныктама берсе болот. Ал реалдуу турмуштук маселелерди чече билүү, нерселерге же кубулуштарга ар кандай көз караш менен кароо, стандарттуу эмес кырдаалда эң жакшы чечимди табуу жөндөмдүүлүгүн камтыйт [3]. Демек, функционалдык сабаттуулук адамдын ой жүгүртүү жөндөмү менен байланышкан. Ушуга байланыштуу педагогикалык-психологияда функционалдык ой жүгүртүү деген түшүнүк пайда болгон. Бул нерселерге жана кубулуштарга аткарган функциясына карата баа берүү, аны өзгөртүү же колдонуу деп түшүнсөк болот. Бул адаттан тыш ой жүгүртүү функционалдык ой жүгүртүү же функционалдык мамиле аркылуу ишке ашырылат. Ал эми функционалдык ой жүгүртүүнү өнүктүрүү андан да жогору, күчтүү чыгармачыл ой жүгүртүүнү өнүктүрүүдө абдан маанилүү баскыч болуп саналат, ал объектеги эң маанилүү нерсени - анын функциясын дароо карап чыгууга жана ага жооп берүүгө жардам берет, мындагы эң негизги максаттуу суроо: "Объект кандай милдеттерди аткарат?" – деген суроо болуп саналат. Максат – бул окуяны ой аркылуу божомолдоо, элестөө болсо, функция – бул максатты ишке ашыруучу иш-аракет, ишмердүүлүк. Демек, функционалдык ой жүгүртүү - бул талдоо, объектеги негизги эмес жана негизгилерди көрө билүү, адашпагандай ийкемдүү, үнөмдүү, бат чечимге келүү б.а. объекттердин функцияларын түзө билүү функционалдык ой жүгүртүүнү өздөштүрүүнүн биринчи жана зарыл кадамы болуп саналат.

Мисалы, Шереметиев К.П. "Феноменалдуу интеллект. Натыйжалуу ой жүгүртүү искусствосу» аталыштагы эмгегинде [5]: “Функционалдык ой жүгүртүү – бул кырдаалдагы кыймылдаткыч күчтөрдү аныктоо” – деп белгилеген. Функционалдык ой жүгүртүү аркылуу каралып жаткан объекттин белгилүү жана белгисиз касиеттери аныкталат жана аларды натыйжалуу өзгөртүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөт. Мындай ой-жүгүртүү стилин өздөштүрүү үчүн тынымсыз машыгуу керек. Мисалы, математиканы окуп-үйрөнүүдө майнап чыккандай иш жасоону эмнеден баштоо керек?

- Азыр менин ишимдин максаты кайсы?
- Буга жетүү үчүн мен кайсы тажрыйбамды колдоно алам?
- Мен каалаган нерсеме кантип жетем (кадамдар)?
- Эмне үчүн мен бул жолду тандадым (негиздөө)?
- Мен эмнени жакшы аткара алам?
- Мен эмнелерди жакшыртуум керек?

Ар бир математикалык маселени, тапшырманы, проблеманы чечүү ушундай суроолор менен башталып жана аяктоо керек, мындай болбогон учурда ал маселени чечүү процесси коомго керектүү инсандын калыптанышына негиз боло албайт. Биз окуучуларды ушул суроолордун айланасында иштөөгө үйрөтсөк ошондо гана окуучуларда функционалдык сабаттуулук калыптанат, ошондо гана мектепти аяктаган бүтүрүүчүлөр турмушка жана коомго пайдалуу инсан болуп чыгышыт. Демек, математиканы окутууда функционалдык сабаттуулук билгичтиктерин өнүктүрүү проблемасы математикалык билим, билгичтик жана көндүмдөр менен бирге метапредметтик жөндөмдөрдү калыптандыруу маселесин ишке ашырууну талап кылат. Ар кандай кырдаалды талдоо менен туура чечимге келүү негизги метапредметтик билгичтиктердин бири, ошондуктан мында окуучуларды каралып жаткан математикалык жагдайдын кыймылдаткыч күчүн аныктай алууга б.а. функционалдык ой – жүгүртүүгө көнүктүрүү зарыл. Мисалы, үч бурчтуктун ички

бурчтарынын суммасы 180° экендигин далилдөөдөгү “кыймылдаткыч күч” алардын суммасы жайылган бурчка барабар болушун көрсөтүүдө турат, ал үчүн үч бурчтуктун бир чокусунан карама-каршы жагына параллель болгон түз сызыкты жүргүзүү керек болот. Квадраттык теңдеменин тамырларын табуунун формуласын келтирип чыгаруудагы “кыймылдаткыч күч” квадраттык үч мүчөдөн толук эмес квадратты бөлүп алууда турат, б.а. мында $(a+b)^2 = a^2 + 2ab + b^2$ формуласын колдонуу зарыл болот. Маселени өз алдынча аягына чыгаруу үчүн дагы бир топ билимдердин зарылдыгы келип чыгат, бул муктаждык окуучуларды билимдерди жана билгичтиктерди жакшыртууга мотивациялайт.

Бул учурда окутуунун максаты окуучулардын окууда гана эмес, күнүмдүк турмушта да зарыл болгон акыл-эс жөндөмдөрүн өнүктүрүү (негизделген чечим кабыл алуу, маалымат менен иштөө, кубулуштардын түрдүү аспектилерин талдоо ж.б.) болуп саналат. Мындай максатты ишке ашырууну окутуунун салтуу усулдары жетиштүү деңгээлде камсыз кыла албагандыгы белгилүү, ошондуктан окутууга мындай жаңыча мамиле окутуунун жаңы технологияларын изилдөө зарылдыгын көрсөтөт. Учурда математика сабактарында мугалимдердин предметти окутууга жаңыча мамиле катары колдонулган усулдар илимий системага келтирүүгө муктаж себеби, аларды сабакты жаңычыл формада көрсөтүү максатында эмес, конкреттүү кайсы максатта пайдалануу керектигин тактоо зарыл.

Ушуга байланыштуу биз бул макалада математикалык окуу иш-аракеттеринин процессинде окуучулардын функционалдык сабаттуулугун өнүктүрүүгө мүмкүндүк берүүчү окутуунун усулдары, ыкмаларынын айрымдарын талдоо менен аларды практикада колдонуу маселелерин карадык.

Биздин оюбузча математика сабактарында функционалдык ой-жүгүрткөн окуучу: бул ар кандай пикирлердин арасынан атайылап тандоо жасай алат б.а. маселени чыгарууда түшүнүктү башка түшүнүктөрдөн айрымалай алат, зарыл болгон керектүү билимди таба алат, көйгөйлөрдү чечет, маалыматты өз алдынча акыл менен талдоо жүргүзө алат, каталарды талдоого жөндөмдүү; жалпы чечим чыккан биргелешкен ишти баалоо, башканын көз карашын баалай билүү жана кабылдоосун, эс тутумун, ой-жүгүртүүсүн оптималдуу пайдалануу, натыйжаны турдүү формада билдире алуу ж.б. өнүктүү мүмкүнчүлүгү ээ болот. Бул акыл ойду гана өстүрбөстөн адамдын социалдашуу көндүмдөрүн да калыптандырууга оң таасир берет. Демек, математика сабагындагы ар бир теманын мазмуну, ички диалектикасы, аны окуп-үйрөнүүдөгү колдонулуучу усулдар окуучунун функционалдык ой-жүгүртүүсүнө кандай таасир этээрин изилдөө зарыл.

Бул окуу иш-аракеттеринин процессинде окуучулардын функционалдык сабаттуулугун өнүктүрүүгө мүмкүндүк берүүчү технологиялар, ыкмалар мурда алган билимдерге, интуитивдик тажрыйбага таянган белгилүү бир мотивацияланган, ар кандай эс тутум структураларына жана балдардын аң-сезимине кирүү ачыкчы болуп саналган, конкреттүү натыйжа алууга багытталган иш аракеттерден, тапшырма суроолордон турган система же конструкциядан түзүлөт деп айтууга болот. Мындай мүмкүнчүлүк көйгөйлөрдү оригиналдуу, чыгармачылык менен чечүүнү камсыздайт, окуу процессин эффективдүү кылат жана окуучуга өзүнүн катылган чыгармачылык жөндөмүн көрсөтүүгө мүмкүндүк берет. Ошондой ыкмалардын системасы катары “Сынчыл ой жүгүртүү” технологияларын белгилөөгө болот [2].

Адабияттарды [1]теориялык жана методикалык талдоолор “Сынчыл ой жүгүртүү” технологиялары окуучулардын математикалык ой жүгүртүү, математикалык маданият жана функционалдык ой жүгүртүүлөрүн калыптырууга максаттуу таасир этээрин көрсөттү (Таблица-1). 1-таблицада “Сынчыл ой жүгүртүү” технологияларын колдонуунун негизинде окутууда окуучулардын функционалдык ой жүгүртүүлөрүн калыптандыруу мүмкүнчүлүктөрү салыштырылды жана өзгөчөлүктөрү, белгилери жана айрым дидактикалык ыкмалары боюнча илимий-теориялык талдоонун натыйжалары чагылдырылды.

“Сынчыл ой жүгүртүү” технологиялары жана окуучулардын функционалдык ой жүгүртүүлөрүн калыптандыруу

Таблица – 1

к/н		Сынчыл ой жүгүртүү	Математикалык ой жүгүртүү	Функционалдык ой жүгүртүү
1.	Өзгөчөлүктөр	<p>-көз карандысыз -жалпыланган -аргументтүү -проблемалуу-баалоочулук:</p> <ul style="list-style-type: none"> •Мен максатка кантип жетем (кадамдар)? •Мен эмнени жакшы аткара алам? •Мен эмнелерди жакшыртуум керек? <p>-социалдык ой жүгүртүү:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Азыр менин ишимдин максаты кайсы? • Буга жетүү үчүн мен кайсы тажрыйбамды колдоно алам? •Эмне үчүн (негиздөө)? 	<p>Божомолдоо, гипотеза түзө билүү, каталардын негизинде үйрөнүү, салыштыруу, анализ жана синтездөө, карама-каршысынан далилдөө; негиздөө</p> <p>Формулалар, таблицалар, графиктер менен иштөө, визуалдык, вербалдык ой жүгүртүү</p> <p>Эрежелерди, касеиттерди жалпылоо жана конкреттештирүү аларды практикада колдонуу, процесстердин математикалык моделин түзө билүү.</p>	<p>Каталарды көрө билүү, аргументтүү далилдерди келтирүү;</p> <p>Жалпылоо жана класстарга бөлүү салыштыруу, талдоо, жагдайды баалоо жана проблеманы чечүү ;</p> <p>Эсептөөнүн, сүрөттөөнүн техн. каражаттарын колдоно билүү;</p> <p>Коммуникациялык жана ишмердүүлүк көндүмдөр:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Азыр менин ишимдин максаты кайсы? • Буга жетүү үчүн мен кайсы тажрыйбамды колдоно алам? •Мен эмнени жакшы аткара алам? •Мен эмнелерди жакшыртуум керек?
2.	Белгилер	<p>Өз алдынча ой жүгүртүү (өз идеясын, баасын жана ишенимин түзүү);</p> <p>СОЖ -жүйөлүү ой жүгүртүү: аргументтер менен коргоо;</p> <p>Сынчыл ой жүгүртүү –ар бир ойдогу «кемчиликтер» бирөөнүн катышуусунда гана ондолот.</p>	<p>Ой жүгүртүү ыкмаларын өздөштүрүү деңгээли;</p> <p>Графиктер, таблицалар, менен иштөө көндүмдөрү.</p> <p>Математикалык далилдөөлөрдүн ыкмаларын колдонуу;</p> <p>Проблемадагы майда маселелерди көрө билүү, оптималдуу жолдорду тандоо, жооптуу туура, так жазуу.</p>	<p>Өз алдынча билим алуу ыкмаларына ээ болуу;</p> <p>Эс тутумду жакшыртуучу ыкмаларга ээ болуу</p> <p>Чыгарылган тыянакты далилди аргументтештирүү жөндөмү;</p> <p>Ката өнүгүүнүн негизи экендигин билүү, оңдоо жана чечүү жөндөмү;</p> <p>туура баа берүү, чыгармачылык менен мамиле жасоо билгичтиктери.</p>
3.	Айрым дидактикалык ыкмалар	<p>-кластер (схема),</p> <p>-“Чаташкан логикалык чынжырлар”,</p> <p>-“жоон” жана “ичке” суроолор,</p> <p>-синквейн - ыр түзүү алгоритми,</p> <p>- "Чын жана жалган билдирүүлөр",</p> <p>-«Билем – билгим келет – билдим»</p> <p>-Блумдун ромашкасы</p> <p>-“Эки бөлүктүү күндөлүк” ж.б.</p>	<p>Ишмердүүлүктө окутуу технологиялары</p> <p>Билимдерди системалаштыруу технологиялары жана ыкмалары</p> <p>Өз алдынча иштерди уюштуруу технологиялары</p> <p>Проблемалуу, дифференцирлеп жекелештирип окутуу</p>	<p>-маалыматтарды чогултуу</p> <p>-окуу китебиндеги тексти талдоо</p> <p>-альтернатива-ларды салыштыруу</p> <p>-альтернативдик көз караштарды салыштыруу</p> <p>- мээ чабуулу</p> <p>-жуптук жана топтук иштердин ар кандай түрлөрү</p> <p>-талашуу, талкуулар</p> <p align="right">Ж.б.у.с.</p>

Математика сабактарында СОЖ технологиясынын айрым ыкмаларын колдонууга мисалдар карайбыз.

«Жоон жана ичке суроолор» техникасын колдонуу суроо берүү жөндөмүн өстүрөт. Окуучулар текст менен иштөө учурунда алар берген суроолору аркылуу окуучунун билимин, тексти кандай түшүнгөн деңгээли аныктоонун жолу. “Ичке” суроолор бир сөздөн турган жоопту талап кылган репродуктивдүү мүнөздөгү суроолор. «Жоон» суроолор ой жүгүртүүнү, кошумча билимди тартууну жана талдоо жөндөмүн талап кылган суроолор. Суроолорду алгач мугалим түзүп окуучуларга үйрөтөт, бара бара окуучулар өз алдынча түзүүгө көнүгүшөт.

«Билем – билгим келет – билдим» таблица менен иштөө ыкмасы. Теманы окуп-үйрөнүүнүн алгачкы этабында окуучулардан жуптарга бөлүнүп, кеңешип, таблицанын 1 - тилкесин толтурууну суранса болот (тема боюнча мен билем: бул кээ бир ассоциациялар, божомолдор болушу мүмкүн), кийин жыйынтыктар класста талкууланат жана окуучулар өздөрү сабактын максаттарын түзүшөт: мен эмнени үйрөнгүм келет? – өздөрүнүн билимдериндеги кемчиликтерди жоюу үчүн 2-тилкени толтурушат. Текст менен иштөө же талкуулоо процессинде 3 графаны толтуруу сунушталат. Теманы изилдеп чыккандан кийин алар алынган маалыматты сабактын башында болгон маалымат менен салыштырып, өздөрүнүн ишмердүүлүгү жөнүндө ой жүгүртүүгө үйрөнүшөт. Мисалы 7-класста алгебра курсундагы негизги темалардын бири болгон эки мүчөнүн квадратынын формуласын келтирип чыгарууда бул ыкманы төмөндөгүдөй колдонуубуз (Таблица-2).

Эки мүчөнүн квадратынын формуласын келтирип чыгаруу

Таблица-2

к/н	БИЛЕМ Чын (ч) же жалган (ж)	БИЛГИМ КЕЛЕТ	БИЛДИМ
1.	$(a+b)^2 = (a + b) (a + b)$ (ч)	$(a+b)^2 = ?$	
2.	$25^2 = 625$ (ч)		
3	$(20+5)^2 = 20^2 + 5^2$ (ж)	$(20+5)^2 = 20^2 + 5^2$ (?)	$(20+5)^2 = 20^2 + 2 \cdot 20 \cdot 5 + 5^2$
4	$(a+b)^2 = a^2 + b^2$ (?)	$(a+b)^2 = a^2 + b^2$ (?)	$(a+b)^2 = a^2 + 2a b + b^2$
5	$(a+b)^2 = a^2 + 2a b + b^2$ (?)	$(a+b)^2 = a^2 + 2a b + b^2$	$(a+b)^2 = a^2 + 2a b + b^2$

Мында чакыруу стадиясында "Чын жана жалган билдирүүлөр" болжолдоонун дагы бир ыкмасы колдонулду. Мугалим али изилдене элек тема боюнча бир нече билдирүүлөрдү сунуш кылат. Балдар "туура" сөздөрдү өз тажрыйбасынын негизинде же жөн эле божомолдоп тандашат. Кандай болгон күндө бул тапшырмалар теманы үйрөнүүгө ылайыкталат, негизги ойлор белгиленет, сабактын аягына чейин көңүлдү бурууга шарт түзөт. Рефлексия этабында айтылгандардын кайсынысы туура экенин билүү үчүн бул техникага кайрылып келүү зарыл.

“Суроолордун жалбырагы”(“ Блумдун таксономиясы”) ыкмасы. Бул суроолор когнитивдик активдүүлүктүн: билим, түшүнүү, колдонуу, анализдөө, синтездөө жана баалоо деңгээлинин классификациясына байланыштуу. Мында ар бир тепкичтеги суроо-тапшырмалар жалбырактарга жазылат. Балдар тема боюнча кайсы тепкичте турганын аныктоого да жардам берет. Мисалы, жогоруда биз караган тема боюнча эгерде окуучу $(a+b)^2 = a^2 + 2a b + b^2$ формуласында барабардыктын оң жагынан сол жагындагы даражаны жаза алса анда ал талдоо деңгээлинде болот. Эгерде төмөндөгүдөй бөлчөктү $\frac{x^2+4x+4}{x+2}$ оңой кыскарта алса, анда ал когнитивдик активдүүлүктүн баалоо деңгээлин аныктайт.

Sinkwain - Бул түшүнүктүн маңызын сүрөттөөгө же алынган билимдин негизинде ой жүгүртүүгө мүмкүндүк берген кыска формадагы маалыматтын синтези болгон ырды жаратуу. Бул беш саптан турган ыр. Биринчи сапта БИР сөз менен, көбүнчө зат атооч менен туюнтулган ырдын темасы белгиленет. Экинчи сапта теманын ЭКИ сөз менен сүрөттөлүшү, көбүнчө сын атоочтор жазылат. Үчүнчү сап бул теманын ичиндеги кыймыл-аракетти ҮЧ сөз менен, көбүнчө этиштер менен сүрөттөйт. Төртүнчү сап бул теманы чагылдырган ТӨРТ

сөздөн турган сөз айкашы-фраза. Бешинчи сап – БИР сөз – биринчинин синоними болуп, теманын маңызын эмоционалдык-образдуу же философиялык-жалпыланган деңгээлде кайталанган болушу мүмкүн. Мисал келтирели.

1. Математикалык түшүнүктүн аталышы: Үч бурчтуктун орто сызыгы
2. Эки сын атооч: Күчтүү, паралель.
3. Үч этиш: Туташтырат, экиге, төрткө бөлөт.
4. Фраза (төрт сөздөн турат): Негизине параллель, жарымына барабар.
5. Синоним: Кесиндилер.

Мындай ыкма менен окутуу лингвистикалык, музыкалык шыгы бар окуучулар, натуралисттик, интерперсаналдык шыгы бар окуучулардын математиканы жакшы түшүнүүсүнө жардам берет. Мындан сырткары:

- Ар бир окуучунун эске тутууга жардам берет, математикалык сөз байлыгы артат;
- Түшүнүктү терең үйрөнөт, негизги касиетти кыскача баяндоого көнүгөт;
- “Ар бир идея далилдүү болуш керек, бирок ар бир ой маанилүү” деген принцип менен иштөө көндүмдөрүнө ээ болот .

Корутунду.

1. Функционалдык сабаттуулукту өнүктүрүү технологиясына мүнөздүү белгилер: окуучу математикалык маселедеги, кырдаалдагы кыймылдаткыч күчтөрдү аныктоого көнүгүшөт, изилдөө процессинде өзүнүн муктаждыктарын жана жөндөмдүүлүктөрүн түшүнөт, максатка жетүү үчүн көйгөйлөрдү өз алдынча чечүүгө үйрөнөт, өз алдынча билим алуу иш-аракеттеринин ыкмаларын өздөштүрөт; окуучу математикалык түшүнүктү түрү, теги боюнча функционалдык касиеттерин талдоо аркылуу таануу жана анын касиеттерин үйрөнүү билгичтиктерине ээ болот, натыйжада эс тутумун жакшырта алат.

2. Мектеп окуучуларынын функционалдык сабаттуулугун калыптандыруу боюнча системалуу суроо-тапшырмаларды издөө жана тандоо же аларды өз алдынча түзүү үчүн мугалимден олуттуу убакыт талап кылынат. Ошондуктан дидактикалык комплекстерди иштеп чыгуу зарыл.

3. Мугалим үчүн окуучулардын функционалдык сабаттуулугунун деңгээлинин өзгөрүү динамикасына баа берүү, ошондой эле кайсы компонентке көбүрөөк көңүл буруу керектигин түшүнүү кыйынчылык жаратышы мүмкүн.

Адабияттар:

1. Аванова Ж.А. ж.б. Планиметрия курсун интерактивдуу окутуу. –Б.: 2012. -180 б.
2. Аванова Ж.А. ж.б. Математиканы окутуунун методикасы” боюнча лабораториялык жана практикалык жумуштар. –Жалал-Абад, 2013. -172 б. /Вестник ЖАГУ №1, 2022. - 5-10с. // <https://elibrary.ru/item.asp?id=49389286>
3. Азимов Э. Г., Щукин А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). М.: Икар, 2009. 448 с., С. 342.
4. Р.А.Казакова, О.И.Кравцова Развитие функциональной грамотности на уроках математики Учебно-методическое пособие 2. Ростов н/Д: Изд-во ГБУ ДПО РО РИПК и ППРО,2017.
5. Шереметиев К.П. "Феноменалдуу интеллект. Натыйжалуу ой жүгүртүү искусствосу”.

* * *

ЖАЛАЛ-АБАД ОБЛАСТЫ, МАТЕМАТИКАЛЫК БИЛИМ БЕРҮҮ: ИЗИЛДӨӨЛӨР ЖАНА ПРАКТИКАЛЫК ТАЖРЫЙБАЛАР

Аванова Жылдыз Авановна - п.и.к., доцент

E-mail: avanova121053@mail.ru

Карыбек кызы Айданек – магистр

Б. Осмонов атындагы ЖАМУ, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы

E-mail: karybekovaajanek69@qmail.com

Аннотация: Бул макалада жалпы эле математикалык билимдин инсандын калыптанышындагы, өз алдынча билим алуу компетенцияларын калыптандыруудагы жана башка илимдерди изилдөөдөгү мааниси белгиленип, областагы алдынкы мектептин математика мугалиминин иш тажрыйбасы, математиканы ийгиликтүү окуган бүтүрүүчүлөрүнүн ой пикирлери талдоого алынган. Макаланын жазылышы тарыхый материалдарды, алдынкы тажрыйбаларды белгилөө жана жайылтуу аркылуу окуучуларга жана мугалимдерге мотивация берүү максатын көздөйт.

Ачык сөздөр: сабаттуулук, математикалык ой-жүгүртүү, түшүнүү, талдоо, туура чечим кабыл алуу, мүнөздүк белгилер, таяныч окуу предмети, компетенциялар, математикалык жөндөм жана маданият, шыктуу окуучулар, олимпиадалар, кыймылдаткыч күч, өзгөчөлүктөр, мүнөздүү белгилер, иш тажрыйбалар, дидактикалык ыкмалар, кластер, мотивация, шыктандыруу, эркиндик, ишмердүүлүк, жагымдуу маанай, талап коюу, жекече тапшырмалар.

ДЖАЛАЛ-АБАДСКАЯ ОБЛАСТЬ, МАТЕМАТИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ: ИССЛЕДОВАНИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ОПЫТЫ

Аванова Жылдыз Авановна – к.п.н., доцент

E-mail: avanova121053@mail.ru

Карыбек кызы Айданек – магистрант

Государственный университет им. Б.Осмонова, г. Джалал-Абад, Кыргызская Республика

karybekovaajanek69@qmail.com

Аннотация: В данной статье отмечается значение математического образования в формировании личности, компетенций самообучения и в изучении других наук, даны результаты анализа опыта работы учителя математики передовой школы региона. Проанализированы мнения выпускников, успешно изучавших математику. Цель написания статьи – мотивировать студентов и учащихся, преподавателей и учителей путем освещения и распространения исторических материалов и опыта учителей математиков передовых школ области.

Ключевые слова: грамотность, математическое мышление, анализ, принятие правильного решения, характеристики, опорный предмет, компетенции, математические способности и культура, одаренные учащиеся, олимпиады, движущая сила, особенности, характеристики, исторические материалы, опыт работы, дидактические методы, кластер, мотивация, вдохновение, свобода, активность, позитивный настрой, настойчивость, индивидуальные задачи.

JALAL-ABAD REGION, MATHEMATICAL EDUCATION: RESEARCH AND EXPERIENCE

Avanova Zhyldyz Avanovna - Ph.D., Associate

Professor, avanova121053@mail.ru

Karybek kyzy Aidanek - Master's student

Abstract: *This article notes the importance of mathematical education in the formation of personality, self-learning competencies and in the study of other sciences, the results of the analysis of the experience of a mathematics teacher in an advanced school of the region are given. The opinions of graduates who successfully studied mathematics are analyzed. The purpose of writing the article is to motivate students and students, teachers and teachers by highlighting and disseminating historical materials and the experience of teachers of mathematicians in the pioneering schools of the region.*

Keywords: *literacy, mathematical thinking, analysis, correct decision making, characteristics, core subject, competencies, mathematical abilities and culture, gifted students, olympiads, driving force, features, characteristics, historical materials, work experience, didactic methods, classer, motivation, inspiration, freedom, activity, positive attitude, perseverance, individual tasks.*

Математика адамзаттын бүткүл тарыхындагы адамзат маданиятынын ажырагыс бөлүгү, бизди курчап турган дүйнөнү түшүнүүнүн ачкычы, илимий-техникалык прогресстин негизи болуп келген. Математикалык билим берүү – бул сөздүн кеңири маанисинде инсанды калыптандыруунун маанилүү элементи. Математикалык билим – бул ар бир адам үчүн зарыл болгон баалуулуктардын бири жана бул укукту колдонууга ар бир адамга мүмкүнчүлүк берүү коомдун милдети. Учурда математика жалпы билим берүүнүн бир бөлүгү. Бүгүнкү күндө адам өз ишмердүүлүгүн математикасыз б.а. бул академиялык предметти өздөштүрүү процессинде өнүккөн, калыптанган конкреттүү математикалык билими жана калыптанган интеллектуалдык сапаттары болбосо жасай албайт. Мына ушундай коомдук талаптарга ылайык келген билим берүү системасын түзүүгө аракеттер КРда билим берүү стандарттарын жаңылоолор менен ишке ашырылып келет.

Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги математикалык билим берүүнүн предметтик стандартында (Бишкек – 2015ж., 2020-ж) [1] “Математикалык окутуунун ролу мектептеги математикалык билим берүүнүн төмөнкү компетенциялык максаттарын аныктайт” – деп белгиленет:

Математика окуу предмети катары негизги компетенттүүлүктөрдү калыптандырууда белгилүү каражаттар жана мүмкүнчүлүктөргө ээ [1]. Математика же анын усулдары бар болбогон бир дагы предметти жолуктурууга мүмкүн эмес. Математикалык объектилердин үлгүлөрү окуучулардын күнүмдүк турмушунда кездешет. Математика формулаларды жөн гана эстеп калып, аны кайра айтып берүүгө гана эмес, талдоо, колдонгон формулалардын маңызын түшүнүү, маселелерди, теңдемелерди, теңдемелер системаларын чыгаруунун ыкмаларын рационалдаштыруу жөндөмдүүлүгүн калыптандырат. Математиканы окуп-үйрөнүү далилденген тыянактарды далилсиздерден айырмалоого, өзүндүн аракеттеринди оптимизациялоого, туура чечимди кабыл алууга жардам берет. Математика сабагында коомдо инсандын жашоосунун негизи болгон компетенттүүлүктөр калыптанат

Математиканын орто жалпы билим берүү мазмунунун түзүлүшүндөгү ролу, анын табигый-илимдер тармагындагы предметтерди сапаттуу окуп-үйрөнүүнү камсыз кылган таяныч окуу предмети болуп эсептелинип, окуучуларда логикалык жана образдуу ой жүгүртүүнү өркүндөтүүгө мүмкүндүк бергендигинде. Эң улуу философ Платон айткандай [3]: “Математикага жөндөмдүү адам бардык илимдерге жөндөмдүү”. Математикалык ыкмалар жана ой жүгүртүүнүн математикалык стили бардык жерде жайылган илимдер сүйлөшкөн тил болуу менен (Г.Галилей), математика жалпы адамзаттык маданияттын катарына кирет.

Анын идеялары жана усулдары чындыкты илимий таануунун методологиясына чоң таасир тийгизет. Математикалык формулировкалардын бүтүмдүүлүгү, сулуулугу, далилдөөнүн ишенирүүчү күчү окуучунун эстетикалык тарбия алуусуна түрткү берет.

Демек математика предмети мектептерде билим сапатын көтөрүүдө кыймылдаткыч күч деп эсептөөгө толук негиз бар. Математика предметинин жакшы окутулушуна мектеп жетекчилиги өзгөчө көңүл буруусу керек. Мындан сырткары макаланын актуалдуулугун көрсөткөн дагы башка жагдайларга токтолуп өтөлү:

Жыл башында КРнын өкмөт башчысы Жапаров А.Ж. биздин областка иш сапары менен келип Жалал-Абад мамлекеттик университети менен таанышуу учурунда университетте жүргүзүлүп жаткан илимий иштерди көбүн эсе областын жана шаардын өнүгүшүнө салым кошо турган иштерге багыттоо зарыл деген милдеттерди койду. Өткөн 2021чи жана 2022-жылдарда жыл жыйынтыгын чыгарган отчетунда Жалал-Абад областынын губернатору, өкмөттүн ыйгарым укуктуу өкүлү А.Т. Сыргабаев өткөрүлгөн предметтик олимпиадалардагы ийгиликтер жалпы эле областа билим берүү системасынындагы көрсөткүч катары белгиленип, ал боюнча жыйынтыктар канааттандырбай жаткандыгын белгиледи. Бул областа билим берүүнүн сапатын дагы көтөрүүнүн зарылдыгын корсетет. Ал үчүн педагогикалык-психологиялык жана алдыңкы тажрыйбалар боюнча изилдөөлөрдүн жыйынтыгын мектептерге жайылтуу зарыл. Андан сырткары азыркы учурда мектеп мугалимдери сабактарда жаңычыл катары колдонуп жатышкан усулдар, ыкмалар педагогика-психологиялык жактан талдоого муктаж, ошондой эле белгилүү бир натыйжага жетишкен мугалимдердин иш тажрыйбасын жайылтуу зарыл.

Ошентип, биздин изилдөөлөрдүн максаты инсандын билим алуудагы жана өзүн – өзү өнүктүрүү үчүн негизги, маанилүү предмет катары Жалал-Абад областындагы айрым мектептерде математикалык билим берүүнүн тарыхын жана учурдагы абалын, ийгиликке жетишкен математика мугалимдеринин тажрыйбаларын үйрөнүү жана жайылтуу, башкалардын ийгилигин белгилөө жана тарыхый материалдар аркылуу окуучуларга жана мугалимдерге мотивация берүү болуп саналат.

Жалал-Абад областында эң бир маанилүү тарыхы бар, алдынкы тажрыйбаларга мол болгон мектептердин бири **Сузак районуна караштуу Көк-Арт мектеби болуп саналат.** Аталган мектептин тарыхы өткөн кылымдын 19-жылынан башталат. Джалал-Абад уездинин дыйкандар жана мусулман депутаттарынын 1919-жылы июнь айында болуп өткөн съезди өзүнүн чечиминде “Агартуу иши менен Советтик бийликти чыңдап, караңгылыкты жок кылууга мүмкүн” деп белгилегенден кийин Көк-Арт өрөөнүндө биринчи жолу 1919-жылы “Көк-Арт” балдар интернаты уюштурулат. Бул интернатка кыштагыбыздын жаш муундары тартылып, илим-билим жана тарбия ала башташат. Советтик бийлик бара-бара чыңалган сайын, мектеп интернаттын базасы да чыңалып отурду жана ошондон көрүнүктүү адамдар окуп чыгышты, алар Кыргыз акын-драматургу маркум Жоомарт Бөкөнбаев, акын жазуучу Темиркул Үмөталиев, Кыргыз ССРнин мурунку соода министри Абды Суеркулов жана башкалар.

1919-жылдын акырында Түркестан Республикасынын съезди “Бирдиктүү эмгек мектеби” жөнүндөгү жобону бекитти жана көбүнчө кыргыздар жашашкан аймактарда мектеп тармагын кенен жайылтуу жөнүндө чечим кабыл алынды. Ушунун негизинде Жалгыз-Жаңак жана Жерге-Тал кыштактарынын жаш муундарын окутуп туруу үчүн 1923-жылга чейин “Көк-Арт” башталгыч мектеби иштейт. Ушул башталгыч мектептин биринчи мугалимдери: Кайназаров Сейит, Орунбаев Матрай, Жанчороев Матмуса, Болотов Чойбек, Азимбаев Култайлар болушкан. Стандарттуу салынган мектепте 178 окуучу окуган, мектеп директору болуп Мадраимов Абдыкадыр иштеген.

“Көк-Арт” мектебинен көптөгөн белгилүү окумуштуулар бүтүп чыгышкан. Мисалы, Текенов Жапар (физ-мат. илимдер доктору), Батыралиев Карим (математика илимдерин доктору), Бегимкулов К (математика илимдеринин кандидаты), Исманкулов Т (химия илимдеринин кандидаты), Нарматов А. (математика илимдеринин кандидаты), Качкынбаев

Н (айыл чарба илимдер кандидаты), Тургунбаев К (айыл чарба илимдеринин кандидаты), Ырысов К (медицина илимдеринин кандидаты) ж.б.

Аталган мектептен математика предмети боюнча көптөгөн окуучулар обласстык жана республикалык олимпиадалардын жеңүүчүлөрү болушкан. Азыркы учурда мындай окуучулардын сыймыктуу мугалим-эжекеси Эшигеева Гүлмира Тилебалдыевна. Эжеке И.Арабаев атындагы КМПУда 1994-жылы физ-математика адистигин артыкчылык диплому менен бүтүргөн. Эмгек стажы: 28 жыл.

Гүлмира эжекебиздин азыркы учурдагы негизги проблемаларынын бири “Окуучулардын математика сабагына болгон кызыгуусун арттыруу менен мекенди сүйгөн, жаратылыш жан досум деген сабырдуу, ар тараптан өнүккөн келечек муунду тарбиялоо”. Эжеке өз тажрыйбасын китептери аркылуу мугалимдерге бөлүшүп турат. Алардын арасында мектеп окуучулары үчүн “Маселелер жыйнагы”, “Текшерүү иштер жыйнагы 5-класстар үчүн”, “Текшерүү иштер жыйнагы 6-класстар үчүн” ж.б. китептери бар.

Эшигеева Гүлмира Тилебалдыевна көптөгөн олимпиадаларда, кароо сынактарда окуучулары менен бирге сыйлуу орундарга жетип келүүдө. Алардын сырткары эжеке 2008-жылы министрдин ардак грамотасы, 2011-жылы № 1785 20-сентябрь №3814 буйругу менен “КРнын билим берүүнүн мыктысы” төш белгиси менен, 2021- жылы 25-августь КР Президентинин, Жалал-Абад облусундагы ыйгарым укуктуу өкүлүнүн ардак грамотасы ж.б. көпөгөн ардак грамоталар менен сыйланган.

Өз кесибин сүйгөн мугалим катары Эшигеева Гүлмира Тилебалдыевнадан жана олимпиадалардан жакшы орундарды алган окуучуларынан суроолорго жоопторду алууга аракет кылдык.

- **Гүлмира Тилебалдыевна, өзүңүз жөнүндө маалымат берип өтүңүз, эми окуучунун математикага кызыгуусун кантип билесиз жана олимпиадаларга даярдоо үчүн кантип окуучуну тандап аласыз ошолор жөнүндө айтсаңыз?**

- Математикага шыгы бар окуучу өзү эле сабак учурунда көрүнүп турат. Сөзсүз суроо менен кайрылат. Баланы олимпиадага даярдоо бул өзүнчө бир чоң түйшүк. Күндөн күнгө сабакка болгон кызыгуусун арттырып барыш керек. Класс ичинде көп жарыш сабактарды өтүү талап кылынат. 5-6-класстан тандап акырын таптап баруу керек.

- Демек, сабакка кызыккан окуучу суроону көп берет экен да.

- Ооба, ошондой окуучуда билимге муктаждык болгондо анын билүүгө аракети күчтүү болот.

- **Сабакты өтүүдө жана олимпиадаларга даярдоодо кайсы методдорду пайдаланасыз?**

- Турмуш, жашоо өзү математика эмеспи окуучуларымды да математикалык жашоого үйрөтүүдөмүн. Сабакты турмуш жана практика менен байланыштырып өтүүгө аракет жасаймын. Окуучулардын даярдоодо көбүнчө тендемелерге, барабарсыздыктарга жана логикалык маселелерге басым жасайм, анткени алар ар кандай кубулуштун математикалык моделин түзгөнгө жана аны туура чечкенге жардам берет эмеспи. Ошо менен бирге дегеле бардык бөлүмдөр боюнча алып кеткенге аракет жасайм. Ал үчүн атайын

маселелер жыйнактары керек болот. Материалды албетте сатып алып топтойм. Көбүнчө Россиядан алдырамын. Сканаваинин бардык үч китебин көп колдоном. Өзүмдүн жолумду жолдоп математика сабагынан мугалим болгон олимпиадниктерим бар.

- **Азыркы учурда математикалык билимди кантип жеткиликтүү берип жатасыз?**

- Азыркы учурда окуучулар телефон менен көп маалыматтарды алып жаткан мезгил. Ошого карабастан мугалим андан да алдыда болушу керек. Окуучу математика сабагына сүйүнүп киргидей жагдай түзүү абзел. Мисалы мен көбүнчө класстер менен жагымдуу маанай түзүп, окуучуларды шыктандырган учурлар көп болот. Мени таң калдыргыла деп сабакты бүтүрөм. Эртеси шашып келип өздөрү түзгөн класстерди сунуш кылат. Мен текшерип 1-2-3- орундарды берем. Мындай ыкма менен чоң класстарда иштөө бир топ татаал. Көбүрөөк ишмердүүлүк талап кылынат. Математикалык фокустар менен дайыма маанай түзүп алам, сабакка мотивациялаймын. Окуучуларды эркин алып отурууга аракеттенем. Тапшырманы өтө талап кылганды адат кылып алганмын. Себеби тапшырманы аткартуу баланы көп нерсеге шыктандырат. Ар бир мугалим өзү сабак берген предметинин устасы болуусу абзел деп эсептейм.

Гулмира эжекебиз даярдап көптөгөн математикалык олимпиадалардын жеңүүчүсү болгон, жаш кезинен математикага кызыккан Нийматова Бегимай Алтынбековна менен да кезигишип бир топ суроолорго жоопторду алдык.

Математикадан олимпиадаларга кантип даярдангансыз? – деген сурообузга Бегимай эже төмөндөгүчө жооп берди:

Математика сабагына негизи эле кичине кезимден кызыкчумун. Жыйынтык болуусу үчүн окуучу өзү сабакка кызыгуусу керек болот. Даярданууга убакытты көбүрөөк бөлүм. Максат коюп, ага жетүү үчүн болгон күчүмдү жумшадым. Ийгиликке жетүүмдө албетте, мугалимим Эшигеева Гульмира эжекемдин салымы чоң. Мага багыт берип, ар кандай китептер менен даярдап жатты. Мугалимим мени 5-класстан баштап окуткан. Алгачкы жолу математикадан 6-классымда олимпиадага барып, райондук турдан 1-орунду ээлеп, областтык турга өткөнүм. Кийин 10-классымда олимпиадага барып, райондук турдан 2-орун, областтык турдан 3-орун, республикалык турдан 3-орунду ээлегем. 10-11-классымда швед-кыргыз олимпиадасына катышып эки жолу тең 2-орунду ээлегем. Олимпиадага даярданган китептерим көпчүлүгү орусча китептер эле: М.И Сканава, Полный сборник решений задач, К.У. Шахно, Сборник конкурсных задач, Р.Фарков Олимпиадные задачи ж.б көптөгөн китептерден жана дагы интернет булактарынан алып даярданчумун.

- **Математика жашооңузда пайдасы тийип жатабы?**

- Албетте. "Математиканы билген адам башка сабактарды да жакшы билет" дегенге кошулам, математика жакшы билгендигимден ЖРТны тапшыруу кыйын болгон жок. Оюмдагыдай баллды алдым десем болот. Азыр болсо мугалимимдин жолун жолдоп, Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин математика жана информатика факультетинде 1-курста окуп жаткан учурум. Математиканы андан ары өздөштүрүп жатам.

- **Азыркы жаштарга, окуучуларга кандай мотивация бермекчисиз?**

Убакытты туура пайдаланып, китептерди окуп, өзүңөрдү өнүктүргүлө. Максат коюп, ага жетүү үчүн аракеттенүү керек. Келечегинер азыркы кылып жаткан нерсеңерден көз каранды болот деп айтмакмын. Качан гана адам аракет кылса гана ийгилик артынан келет деп ишенемин- дейт математиканы терең изилденип окуп жаткан кызыбыз.

Алдыңкы математика мугалмими Эшигеева Гульмира Тилебалдыевна белгилеп өткөндөй эле сабактын натыйжасы анын максатынан жана андагы окуучунун ишмердүүлүгүнөн көз каранды [4]. Бул ишмердүүлүктө окуучулардын активдүүлүгү маанилүү. Сабактарда окуучулардын активдүүлүгүн жогорулатуу маселелери боюнча педагогикалык жана психологиялык теориялар түзүлгөн. Аларга "Инсанга багытталган окутуу", "Ишмердүүлүк мамиледе окутуу" теориялары мисал боло алат. "Ишмердүүлүк мамиледе окутуу" теориясында сабактын түзүлүшү төмөнкүлөрдөн турат: *Максат --Мотив --Ишмердүүлүк, иш-аракеттер, операциялар --Натыйжа, максат* [2]. Ал эми иш-

аракеттердин натыйжасы максатка ылайыкталып түзүлгөн суроолордон жана изденүү үчүн берилүүчү тапшырмалардан системасынан көз каранды болот.

КОРУТУНДУ

1. Математика предметин окутуунун методикасын окуучулардын системдик ой-жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө багытоо аркылуу окуучуларды математикага мотивациялоого болот.

2. Чыгармачыл ой-жугурткөн окуучуларды даяроо, өз алдынча билим алуу жөндөмдүүлүгүн калыптандыруу маселелери сабакта жана сабактан тышкаркы окуп-үйрөнүү процессинде мугалим менен окуучунун ишмердүүлүгүн бирдиктүү өз ара байланыштагы система түрүндө түзүүнү талап кылат.

3. Математикалык билим берүүдө практикалык жана изилдөөчүлүк максаттарды ишке ашырууда кырдаалдык, изилдөө жана чыгармачылык, долборордук мүнөздөгү тапшырмалар колдонулат. Ал үчүн мугалимдер электрондук окуу комплекстерин, электрондук билим берүү ресурстарын кеңири колдоно алышат.

4. Областа математикалык билим берүүнү өнүктүрүү максатында алдыңкы тажрыйбаларды үйрөнүү, изилдөө жана жайылтуу маселесин колго алуу зарыл.

Адабияттар:

1. Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги математикалык билим берүүнүн предметтик стандартында (Бишкек – 2015ж., 2020-ж) [1]
2. Аванова Ж.А., Сулайманова М. Математиканы ишмердуулук мамиледе окутуу . // Вестник ЖАГУ, 2021. №1. -74 - 80 б. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=48614387>
3. Михайлов Н.В. Философия и математика в учении Платона: развитие идеи и современность. //Текст научной статьи по специальности «Философия, этика, религиоведение». [Российский гуманитарный журнал. Философия, этика, религиоведение.](#) 2014.
4. Сыдыкова, М.Б. Максат – окуу процессинин сапатын аныктоочу негизги фактор [Текст] / М.Б.Сыдыкова // Кыргыз - Өзбек университетинин жарчысы. - Ош, 2014. - 47-51 бб.

* * *

УДК 511.526

МЕКТЕПТЕРДЕ МАТЕМАТИКА ПРЕДМЕТИ БОЮНЧА ОЛИМПИАДАЛАРГА ДАЯРДООДО ШЫКТУУ ОКУУЧУЛАР МЕНЕН ИШТӨӨНҮН ЖОЛДОРУ

Мурадилова Шахризада - магистрант

Muradilova98@indox.ru

Аванова Жылдыз Авановна - п.и.к., доцент,

avanova121053@mail.ru

Б. Осмонов атындагы ЖАМУ,

Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы

Аннотация: Бул макалада математика боюнча олимпиадалар жана аларды уюштуруу, математикага шыктуу окуучулар жана аларды аныктоонун жолдору, ыкмалары; шыктуу окуучулар менен иштеген математика мугалимдерине коюлган талаптар; сабактарда шыктуу окуучулар менен иштөөнүн формалары жана ыкмалары илимий талдоого алынган жана алардын олимпиадалык тапшырмаларды аткаруу көндүмдөрүн калыптандыруунун айрым жолдору каралган.

Ачык сөздөр: Математикалык олимпиадалар, шыктуу окуучулар, өзгөчөлүктөр, жөндөмдүүлүк, функционалдык жана потенциалдуу мүмкүнчүлүктөр; интеллектуалдык чыгармачылык шыктуулук, өнүктүрүү, белгилер, изденүүчү, өжөр, суроолорду берүү, эс тутум, сүйлөө речи, логикалык ойлоосу, математикалык символдор, жөнөкөй, сарамжал,

тактык, тездик, эркин жана жалпыланган ой-жүгүртүү, проблемалык, изденүүчүлүк, эвристикалык, изилдөөчүлүк методдор, технологиялар, жеке жана топтук иштөө формалары, долбоорлоо, олимпиадалык маселелер.

ФОРМЫ И МЕТОДЫ ПО ОРГАНИЗАЦИИ РАБОТЫ С ОДАРЕННЫМИ УЧАЩИМСЯ ПРИ ПОДГОТОВКЕ К МАТЕМАТИЧЕСКИМ ОЛИМПИАДАМ

Мурадилова Шахризада – магистр

Muradilova98@indox.ru

Аванова Жылдыз Авановна - к.п.н., доцент

avanova121053@mail.ru

ЖАГУ им. Б.Осмонова, г. Джалал-Абад,

Кыргызская Республика,

Аннотация: В данной статье даны результаты научного анализа по организации математических олимпиад, рассмотрены вопросы о одоренных детей и методы выявления одоренных детей по математике, определены требования к учителям математики работающим с одаренными учащимися; Проведен научно-практический анализ форм и методов работы с одаренными учащимися на уроках математики, даны некоторые рекомендации по формированию навыков выполнения олимпийских заданий.

Ключевые слова: олимпиады, цель, формы организации, талантливые и одоренные ученики, способность, особенности, функциональные и потенциальные возможности, точность, быстрота, упрямость, память, речь, точность, скорость, свободное, обобщенное и логическое мышление, математические символы, развитие, проблемные методы, эвристика, методы исследования, технологии, формы индивидуальной и групповой работы, проектирование, олимпиадные вопросы, задачи, пути решения.

FORMS AND METHODS FOR ORGANIZING WORK WITH GIFTED STUDENTS IN PREPARATION FOR MATHEMATICAL OLYMPIADS

Avanova Zhyldyz Avanovna - Ph.D., Associate

Professor, avanova121053@mail.ru

Zhumabay kyzy Zhanargull - Master's student

JASU named after B. Osmonov, Jalal-Abad, Kyrgyz

Republic

Annotation: This article presents the results of a scientific analysis on the organization of mathematical Olympiads, considers questions about gifted children and methods for identifying gifted children in mathematics, defines the requirements for mathematics teachers working with gifted students; A scientific and practical analysis of the forms and methods of work with gifted students in mathematics lessons was carried out, some recommendations were given on the formation of skills for performing Olympic tasks.

Key words: Olympiads, goal, forms of organization, talented and gifted students, ability, features, functionality and potential, accuracy, speed, stubbornness, memory, speech, accuracy, speed, free, generalized and logical thinking, mathematical symbols, development, problematic methods, heuristics, research methods, technologies, forms of individual and group work, design, competition questions, tasks, solutions.

Математикалык билим берүүнүн негизги максаты – окуучунун интеллектуалдык өнүгүүсүн камсыз кылуу, аны азыркы жашоого даярдоо. Мындай окуп-уйрөнүү формаларынын бири — олимпиадаларга даярдануу жана катышуу. Олимпиадаларды өткөрүү – бул окуучулардын математикага болгон кызыгуусун арттыруу, математика ийримдериндеги сабактарга окуучуларды тартуу, ошону менен бирге шыктуу балдарды аныктоого да жардам берет. Ал окуучуларга өз күчүн, математикалык жөндөмдүүлүгүн,

стандарттуу эмес маселелерди чечүүдө сынап көрүүгө мүмкүнчүлүк түзөт. Аларды мелдешке өз ыктыяры менен катышуу мүмкүнчүлүгү, олимпиададагы бардык кырдаалдын адаттан тышкаркылыгы кызыктырат. Мелдештин духу биздин окуучулардын көпчүлүгүнө мүнөздүү, ошондуктан алар олимпиадалык маселелерди чечуу жагынан өз жолдоштору менен жарышууну каалашат. Олимпиададан кийин окуучу математикага олуттуураак мамиле кыла баштайт. Мугалим мындай окуучунун математикалык жөндөмүн өнүктүрүүнүн жолдорун табат, ага математикалык адабияттарды, маселелерди ж.б.сунуштайт. Олимпиаданын ар бир катышуучусу эң жакшы жыйынтыктарга жетүүнү каалайт. Бул үчүн ал маселелерди чыгарат, сунуш кылынган адабияттарды окуйт, математиканын жеке суроолорун кеңири изилдейт, математикалык ийримдин ишине активдүү катышат. Ал олимпиадада ийгиликке жетүү үчүн маселелерди ар кандай жолдор менен чече билүү, маселелерди чечүү жолдорун талдоо жана аларды чечүүдө стандарттуу эмес ыкмаларды издөө, күтүүсүз көз карандылыктарды көрө билүү керек экенин түшүнөт.

Мектептик жана райондук олимпиадалар окуучулардын математикалык даярдыгынын сапатын жана математикалык өнүгүүсүн, ошондой эле мектептин айрым класстарында, райондун айрым мектептеринде математиканы окутуунун абалын салыштырууга мүмкүндүк берет. Областтык жана республикалык олимпиадалар өлкөнүн айрым аймактарында, математикалык билим берүүнүн абалын кандайдыр бир деңгээлде салыштырууга жана кемчиликтерди жоюуга мүмкүнчүлүк түзөт.

Салттуу экзамендерге альтернатива катары так илимдер боюнча мелдештерди уюштуруу идеясы 1894-жылы Венгрияда математика боюнча олимпиада өткөрүлгөндө пайда болгон. Андан кийин мындай мелдештер башка предметтер боюнча да уюштурулган, акырында катышуучу өлкөлөрдүн саны көбөйүп, эл аралык олимпиадага айланган, эл аралык математикалык олимпиада - ЭМО, 1959-жылдан бери өткөрүлө баштаган.

Кыргызстанда математика боюнча Республикалык олимпиада 1962-жылы өткөрүлгөн. Кыргызстандын командалары Бүткүл союздук олимпиадаларга 1964- жылдан баштап катыша баштаган. Математика боюнча XXI Бүткүл союздук олимпиада 1987- жылы Кыргызстанда өткөрүлгөн. Эл аралык математикалык олимпиадага Кыргызстандын командасы 2000-жылдан бери катышып келе жатат. Жакшы ийгиликтер да жок эмес, алсак “Берлиндеги Ломоносов күндөрү 2022” эл аралык мектеп олимпиадасында математика боюнча Кыргызстандын командасы 2-орунга ээ болушкан. Бирок, республикалык жана эл аралык олимпиадаларга көбүн эсе борбор калаабыздын же атактуу атайын уюштурулуп иштеп жаткан мектептердин окуучулары гана активдүү катышып, байгелүү орундарга ээ болуп келишет. Демек, айыл жерлериндеги мектептерде олимпиадаларга математика боюнча шыктуу окуучуларды тандап алууда же аларды окутуу жана даярдоо жараянында карама-каршылыктар бар деп эсептейбиз. Бул биз тандап алган теманын актуалдуулугун көрсөтөт.

Адатта математика боюнча олимпиадаларга таланттуу балдар катышат. Окуучунун талантын аныктоо жана аны өнүктүрүү окуткан мугалимдин колунда экендиги жалпыга маалым. Анын жол-жоболорун иштеп чыгуу үчүн окумуштуулар сабактагы окутуу методикасын психология-педагогикалык өнүктө талдоо зарылдыгын сунушташат.

Шыктуу балдарды аныктоо. “Шыктуулук же жөндөмдүүлүк – бул жерден араң чыгып, чоң көңүл бурууну талап кылган бүчүр сыяктуу. Аны бапестеп кам көрүп, өстүрүп, мөмө берүү үчүн бардыгын жасоо керек” – деп белгилеген *В.А.Сухомлинский*.

Зээндүү же шыктуу балдарды өнүктүрүү дүйнөлүк педагогика илиминдеги эң негизги маселелердин бири катары Ф. Ганье, Л. Термен, Дж. Рензулли, Р. Стернберг, А. Танненбаум, Дж. Фельдхьюсен ж.б. эмгектеринде зээндүү окуучуларды окутуунун психологиялык-педагогикалык проблемалары изилдөөгө алынган. Окумуштуулар Н.С. Лейтес, А.М. Матюшкин, В.И. Панов, В.П. Лебедева, Ю.Д. Бабева, С.Д. Дерябо, В.А. Орлов, В.С. Юркевич, Е.Л. Яковлева, В.А. Ясвин, А.И. Савенков ж.б. жалпы билим берүүчү мектептерде жана кошумча билим берүү мекемелеринде зээндүү балдарды аныктоо жана аларды окутуу, зээндүү балдарды инсанга жана практикага багытталган программалардын негизинде окутуу,

тарбиялоо, өнүктүрүү багытында изилөөлөр жүргүзүшкөн. Кыргыздын көрүнүктүү илимпоздору И.Б. Бекбоев, Э. Мамбетакунов, Н.А. Асипова, Б.М. Кособаева ж.б. илимий эмгектеринде республикада да бул маселелер иликтенген. Бирок, бүгүнкү күнгө чейин Кыргызстандын мектептеринде зээндүү балдарга математикалык билим берүү маселелери атайын илимий иликтөөгө алынбай келүүдө. Б.а. математикага шыктуу балдарды окутуу процессин уюштурууну дидактикалык негиздөө үчүн бир нече объективдүү карама каршылыктарды чечүү зарыл. Мисалы:

– бардык мектептер үчүн математика боюнча бир эле окуу программасынын болушу жана алардын зээндүү балдарды окутуунун талаптарына туура келбегендиги;

– мектепте окутулуучу предметтердин мазмундук түзүлүштөрүндө шыктуу балдар үчүн стандартуу эмес, татаал математикалык маселелдин берилбегендиги жана аны ишке ашырууга мугалимдердин кесиптик даяр эместиги;

– зээндүү балдарды жаңыча окутууга болгон муктаждыктын өсүшү жана зээндүү балдар үчүн атайын мектептердин аздыгы, атайын борборлордун жоктугу.

Психологиялык адабияттарда ШЫК – адамдын нерв системасынын, анализаторлорунун иштешинин жана мээнин тубаса анатоми – физиологиялык өзгөчөлүктөргө ээ болушунан улам адамда ар кандай жөндөмдүүлүктөрдүн өнүгүшүнө негиз болуучу тубаса өзгөчөлүк катары аныкталат. Демек, мындан жөндөмдүүлүк (способность) – адамдын ишмердикке, билимге оңой жана тез ээ болуусунан көрүнүүчү жана адамдарды бири-биринен айырмалап туруучу өзгөчөлүгү болуп саналат деген жыйынтык чыгат [5]. «Жөндөмдүүлүк» түшүнүгү боюнча философиялык жана психологиялык изилдөөлөрдөгү аныктамаларды анализдөөнүн негизинде, биз, жөндөмдүүлүк – инсандын ишмердүүлүккө ээ болуу процессинде байкалган, өнүккөн, анын натыйжалуулугун камсыздаган касиеттери менен сапаттарынын жыйындысы. Изилдөөчүлөр В.В. Давыдовдун, Я.А. Пономаревдун маалыматтары боюнча, жалпы жөндөмдүүлүктөр ишмердүүлүктө ылдам жана натыйжалуу болуу мүмкүнчүлүгүн түзөт. Изилдөөлөрдө көрсөтүлгөндөй жалпы жөндөмдүүлүктөр жалпы интеллекттик жана креативдүү жөндөмдүүлүк деп экиге бөлүп каралган. «Шыктуулук» – «табиятынан шык-жөндөмү жогору болгондук» деген маанини билдирет. «Зээндүүлүк» (одаренность) термини илимге XIX кылымда англиялык психолог Фрэнсис Гальтон кийирип, жөндөмдүүлүктөрдүн өтө эрте жаш куракта көрүнүшү катары түшүнгөн. Ал шык, жөндөмдүүлүктөрдүн бир нече топтомунун балага ген аркылуу берилишинен, белгилүү ишмердүүлүктү үйрөнүүдө баланын аз убакытта эле жогорку көрсөткүчтөргө жетише алышын «зээндүүлүк» (одаренность) деген термин менен атаган англиялык антрополог, психолог Сэр Фрэнсис Гальтон (16.02.1822.-17.01.1911.) болгон. АКШдагы атактуу изилдөөчү Дж Рензулли: “Зээндүүлүк – бул өтө жөндөмдүүлүктүн, жогорку деңгээлдеги мотивациянын жана чыгармачылык жөндөмдүүлүктүн биримдиги” – деп, “Зээндүүлүк – адамдын үч сапатынын өз ара таасир этүүсүнүн көрүнүшү” – деп эсептейт. Ал сапаттар:

1. Инсанда жөндөмдүүлүктүн ортодон жогору болушу. 2. Аткарып жаткан ишин өтө кызыгуу, берилүү менен аткаруусу. 3. Креативдүүлүгү.

Белгилөөчү нерсе, зээндүүлүктүн аталган үч алкактуу модели, мектепте окуучулардын зээндүүлүгүн аныктоого жана аларды өнүктүрүүнүн натыйжалуу болушуна чоң жардам берүүдө. Анткени Дж. Рензулли зээндүү окуучу өз алдынча изилдөө жүргүзө алгандыгы менен айырмаланат деп эсептесе, К. Тейлор зээндүүлүктү көп өнүтүү деп эсептейт.

✓ Эң оболу шыктуу балдарды аныктай билүү керек. Жалпысынан АКШда жүргүзүлгөн изилдөөлөрдө зээндүү бала төмөнкүдөй сапаттары менен айырмаланары белгиленет: – кызыгуулары өтө кеңири экендиги; – жаңы сабак материалдарын оңой жана тез өздөштүрүүсү; – үйрөнгөндөрүн жалпылай алуусу; – көңүл буруусунун узакка чейин туруктуулугу; – белгилүү бир нерсени ар тарабынан карай алуусу; – жаңы идеяларынын көптүгү; – өзүн – өзү баалоосунун жогорулуугу; – өзүнөн жашы чоң кишилер менен тең

атадай сүйлөшүүсү; – өзүнүн көз-карашын, пикирин далилдей (коргой) алуусу; – сөз байлыгынын молдугу; – кыялдануусунун (элестетүүсүнүн) бай экендиги менен өзгөчөлөнөт.

Заманбап математика мугалими мектеп жашындагы балдардын математикалык жөндөмдөрүнүн түзүлүшү жөнүндө белгилүү бир түшүнүккө ээ болушу керек. Шыктуу балдарды башталгыч мектептен эле байкоо жана ата-энелер менен баарлашуу аркылуу аныктоого болот. Байкоо баланын психологиялык өзгөчөлүктөрүн, сүйлөө эс-тутум, логикалык ойлонуу өзгөчөлүктөрүн изилдөөнүн негизинде башталышы керек. Атап айтканда изилдөөчү Крутецкий математикалык шыктуулуктун жалпы структурасын түзгөн. Математикалык шыгы бар окуучулар төмөндөгү сапаттар менен айрымаланышат[3]:

- эсептөөнү, эксперимент жасоону, цифралар менен иштөөнү, суроо берүүнү, катыштарды моделдер менен изилдөөнү жакшы көрүшөт;
- ой жүгүртүүгө, логикага, маселелрди чыгарууга шыктуу;
- категориялаштыруу, класстарга бөлүү жана абстрактуу моделдер, математикалык символдор аркылуу мыкты окуй алышат.
- математикалык эс тутуму (далилдөө схемаларын түзүү, математикалык байланыштарды визуалдаштыруусу, жалпылоо схемаларын пайдалануу аркылуу) өнүккөн болушат.

Тандалган компоненттер бири-бири менен тыгыз байланышта болуп бири-бирине таасир этет жана алардын жалпылыгы бирдиктүү система катары интеграцияланган структураны б.а. математикалык ой-жүгүртүүнү түзөт.

Ал эми психологиялык жактан алып караганда математикага таланттуу окуучулар көбүнчө [2]: ой жүгүртүүнүн кыска мөөнөттүүлүгү жана өзгөрүлмөлүүлүгү, эстутумунун узактыгы, көңүл буруу, психикалык бузулуулар, интуицияга басым жасоо, өзүн-өзү баалоонун жетишсиздиги жана өзүмчүлдүк менен да мүнөздөлөт. Туура уюштурулган математиканы окуп-үйрөнүү процесси аркылуу мугалим окуучуда жакшы сапаттардын калыптанышына жардам бере алат. Ушундай милдеттерди ишке ашырууда мугалим кайсыл нерселерге көңүл буруусу зарыл, мындай окуучуларды олимпиадага даярдоодо ал кайсы формада иш алып бара алат жана окуу материалын кандайча аныктайт, ал эми окуучу математикадан кайсыларга көңүл буруусу керек? – деген суроолордун илимий-методикалык негиздерин талдоо зарылдыгы теманын актуалдуулугун аныктайт.

Албетте шыктуу окуучуларды математика боюнча олимпиадаларга даярдоону каалаган мугалим өзү өз предметине күйбөсө, балдарды ал предметке кызыктыруу мүмкүн эмес. Шыктуу балдар менен иштей турган мугалим чыгармачыл, профессионалдык жактан сабаттуу, эксперименттик жана илимий изилдөө иштерине жөндөмдүү, окуу процессинин дасыккан уюштуруучусу, интеллектуалдуу, заманбап билим берүү технологияларын мыкты өздөштүргөн болуусу абзел. Олимпиадаларга даярдоо окуучуда өз алдынчалуулукту калыптандыруудан башталууга тийиш. Окуучу үйдө өз алдынча иштейт, бирок ага кандайдыр бир жардам керек болгондо өзүн алсыз сезип жагымсыз психологиялык абалга дуушар болушу ыктымал, натыйжада предметке болгон кызыгуусу жоголот. Ошондуктан сабактарда өз алдынча “ачылыш” жасоого окуучуларга мүмкүнчүлүк түзүү зарыл. Мындай сабактарда мугалим тушүндүрбөйт, айтып бербейт, ал окуучунун иш-аракетин, ишмердүүлүгүн уюштурат.

Интеллектуалдык жактан жөндөмдүү окуучуларды окутууга келсек, албетте, чыгармачылык мүнөздөгү алдыңкы жана негизги **проблемалык, изденүүчүлүк, эвристикалык, изилдөөчүлүк** методдор жеке жана топтук иш формаларга негизделип долбоорлонгон болушу керек. Окутуунун эң эффективдүү индивидуалдаштыруу окуучулардын чыгармачылык менен өзүн-өзү көрсөтүүсү жана идеяны өзүн-өзү ишке ашыруусуна мүмкүнчүлүк берүүчү технологиялар саналат. Бул биринчи кезекте проблемалык окутуу технологиясы менен айкалыштырылган долбоордук окутуунун технологиясы жана “кичи топтордо” окутуунун методикасы болуп саналат. Математика сабактарында төмөнкү класстардан баштап окуучулар үчүн жаңы болгон окуу

материалдарын өз алдынча өздөштүрүүгө мүмкүнчүлүк берген сабактар маанилүү орунда турат. Мындай сабактар ишмердүүлүктүн алкагында өтүп математикалык шыктуу окуучулар өз жөндөмүн сынап көрүүгө, натыйжалар аркылуу эмоционалдык канааттануу алуу менен алдыга өнүгүүгө мүмкүнчүлүк алышат. Өз алдынчалүүлүк айтууга жеңил, бирок ага жетүү үчүн мугалим ойлонулган каламдардын системасы зарыл болот. Мисал келтирели. Өтүлүүчү тема “Квадраттык теңдеменин тамырларын табуунун формуласы” болсун. Сабактын структурасын белгилүү орус окумуштуусу Л.С. Выгодскийдин “Ишмердүүлүк мамиледе окутуу” теориясынын [1] негизинде түзөлү. Ал боюча “Ишмердүүлүк мамиледе окутуу” теориясында сабактын түзүлүшү төмөнкүлөрдөн турат: *Максат --Мотив --Ишмердүүлүк, иш-аракеттер, операциялар --Натыйжа, максат*

Биздин учурда максат Квадраттык теңдеменин тамырларын табуунун формуласын келтирип чыгаруу.

Мотивдер: 1) конкреттүү берилген квадраттык теңдемени биз билген жолдор менен чыгарууга мүкүн эместиги (карама-каршылыктар), булардын негизинде сабактын максатын коюу; 2) квадраттык теңдеменин жалпы формада жазылышы жана анын функционалдык жактан (белгилери же аткарган функциялары боюнча талдоо, квадраттык үч мүчө менен байланышкан $ax^2 + vx + c = (a+v)^2$ формулаларын эске салуу ж.б.. Башкача айтканда керектүү билимдер актуалдаштырылат.

Ишмердүүлүк этабында окуучуларга өз алдынча иштөөгө тапшырмалар берилет:

1) $ax^2 + vx + c$ үч мүчөсүнөн толук эмес квадратты бөлүп алуу ($ax^2 + vx + c = a(x^2 + \frac{b}{a}x + \frac{c}{a}) = a((x + \frac{b}{2a})^2 - (\frac{b^2}{4a^2} - \frac{c}{a}))$)

2) Берилген $ax^2 + vx + c = 0$ квадраттык теңдемни чыгаруунун формуласын келтирип чыгаруу;

3) *Алынган* тамырларды табуунун формуласын окуу китебиндеги текст-материал боюнча салыштыруу жана формуланы колдонууну китептен окуп үйрөнүү;

Максат: 1)Иштөө натыйжаларын сабактын максаты менен салыштыргыла, 2) Иштөө этаптары боюнча жуптарда өз ара эркан пикир алышуу, пикирлерди оңдоо түздөө, рефлексия, өзүн-өзү баалоо жүргүзгүлө.

Андан сырткары олимпиадага даярданып жаткан окуучулар сабактарда жана сабактан сырткаркы кружоктордо, факультатив сабактарында жана үй тапшырмалары аркылуу стандарттык эмес маселелерди чыгарууну үйрөнүшөт.

Стандарттык эмес маселелер булар чыгаруу татаал болгон логикалык, табышмактуу маселелер болушат. Мисалы, А. Милютиндин «Леонардо да Винчи: “Эң мыкты логикалык маселелер жана табышмактар” деген китебинен логикалык маселелерди тапса болот.

Олимпиада маселелерде табияттан тыш эч нерсе жок. Ооба, алар жөнөкөй тапшырмалардан алда канча татаал, аларды кесипкөйлөр тандап, атайын программаларга киргизишет. Аларды чечүү үчүн, балким, өзгөчө бир акыл жана мүнөз керек. Туруктуулук, жеңишке жетүү каалоосу жана ошол эле учурда өжөрлүк жана табышмакты бардык белгилүү сиз же командалашыңыз тарабынан жаңыдан ойлоп тапкан жолдор менен чечүүгө умтулуу - бул маанилүү. Мисал карайлы:

Студенттер жана окуучулар үчүн маселелерди чечүү боюнча бардык окуу куралдары маселелердин жыйнагы түрүндө (жооптор жана алар үчүн кээ бир көрсөтмөлөр менен) берилиши керек», - деп жазат Л.М. Фридман жана Э.Н. Турецкий “Проблемаларды чечүүнү кантип үйрөнүү керек” деген китебинде. «Окуучулар математикалык маселелерди чечүүдө жалпы ыкмаларды жана методдорду бөлүп көрсөтүүгө, алардын теориялык түшүнүктөргө негизделишине дайыма талдоо жүргүзүүгө стимулдаштырылбайт” - деп белгилешет. 1980-жылдары кээ бир жалпы көрсөтмөлөрдү жана сунуштарды (эвристика) камтыган бир катар колдонмолор пайда болду, биринчиден, бул Д.Поянын китептери, университеттерге абитуриенттер үчүн ийгиликтүү колдонмолордон болуп саналат.

Л.М. Фридман жана Э.Н. Турецкий, «Маселени чечкенди кантип үйрөнүү керек» китебинде окуучулардын татаал маселелерди чечүүдө жалпы ишмердиктин бир бөлүгү болгон аракеттер боюнча атайын өзүнчө билгичтик, көндүмдөрү жетиштүү болбогондон улам чыгарууга алардын күчү жетпейт - деп белгилешет жана алар окуучуларды математикалык маселелерди, көйгөйлөрдү чечүүдө жалпы ыкмаларды жана методдорду бөлүп көрсөтүүгө, алардын теориялык түшүнүктөргө негизделишине дайыма талдоо жүргүзүүгө стимулдаштыруу зарылдыгын көрсөтүшөт. Ошондой эле олимпиадаларга даярдоодо окуучуларды теориялык билимдерге жана билгичтиктерге карата маселелерди категориялаштырып негиздөөгө үйрөтүү натыйжалуу деген пикирлерди тажрыйбалуу мугалимдер да белгилеп келишет. Мисалы:

- Сандардын бөлүнүүчүлүк касиеттерин далилдөөнүн жалпы ыкмалары
- Туянтмаларды озг түзүү, теңдештиктерди далилдөөлөр боюнча ыкмалар
- Модул катышкан теңдемелерди чыгаруу
- Теңдемелер жана барбарсыздыктарды чыгаруу усулдары,
- Процентке, бүтүнгө берилген, кыймылга, прогрессияларга берилген маселелер, геометриялык маселелер, логикалык маселелер, комбинаторикалык маселелерди чыгаруу жолдору ж.б.

Логикалык маселелерге мисал келтирели [4]:

Маселе: Беш каракчы алтын кум салынган капка ээ болушту. Алар ар бири алтындын $\frac{1}{5}$ бөлүгүнөн кем эмес алгандай бөлүшүүнү каалашат. Алардын өлчөөчү каражаты жок, бирок бөлүнгөн кумдун көлөмүн көз менен эсептегенди баары билет. Каракчылар бөлүнгөн үймөктөрдүн көлөмү боюнча ар кандай пикирде болушу мүмкүн. Алар олжону кантип бөлүшөт?

Маселенин 2 чечими болушу мүмкүн:

Биринчи жол. Биринчиден, 2 каракчы олжону өз ара бөлүшсүн: бири кумду 2ге тең, анын ою боюнча үймөккө, экинчиси өзүнө үймөк тандайт. Андан кийин алардын ар бири өз үймөгүн үч бирдей, анын ою боюнча үймөккө бөлөт, үчүнчүсү ар биринен бирден үймөк алат. Анан бул үчөө өз үймөктөрүн төрткө тең бөлүшөт, алардын ою боюнча, төртүнчү каракчы ар биринен бирден үймөк алат. Бешинчи каракчы үчүн да ушундай эле жол менен өзүнө олжону бөлүп алат.

Чыгаруунун экинчи жолун табууну окурманга сунуштайбыз. Бул маселени графикалык түрдө да чыгарса болот.

КОРУТУНДУ

1. Шык – адамдын нерв системасынын, анализаторлорунун иштешинин жана мээнин тубаса анатомо – физиологиялык өзгөчөлүктөргө ээ болушунан улам адамда ар кандай жөндөмдүүлүктөрдүн өнүгүшүнө негиз болуучу тубаса өзгөчөлүк.
2. Математика сабагында шыктуу окуучулар менен иштөөнүн натыйжалуу формалары жана ыкмалары: проблемалык, изденүүчүлүк, эвристикалык, изилдөөчүлүк методдор жеке жана топтук иш формаларга негизделген долбоорлор менен иштөө, “Инсанга багытталган окутуу” жана “Ишмердүүлүк мамиледе окутуу” технологияларынын негиздери .
3. Мектептик олимпиадалар - шыктуу окуучуларды аныктоонун бир формасы. Олимпиада маселелерин чечүү үчүн, өзгөчө бир акыл жана мүнөз, шык керек жана аны өнүктүрүүгө болот. Туруктуулук, жеңишке жетүүнү каалоо жана өжөрлүк, табышмактуу маселени бардык белгилүү же жаңыдан ойлоп тапкан жолдор менен чечүүгө умтулуу – булар олимпиадага катышуучулар үчүн маанилүү сапаттар болуп саналат.

Колдонулган адабияттар:

1. Аванова Ж.А., Сулайманова М. Математиканы ишмердүүлүк мамиледе окутуу //Вестник ЖАГУ, 2021/1. -74-80 с.
2. Крутецкий, В.А. Психология математических способностей школьников [Текст] // В.А. Крутецкий. – М.: Институт практической психологии; Воронеж: НПО МОДЕК,

1998. – 416 с.

3. Матюшкин А.М. Загадки одаренности. М.: Просвещение, 1992.
4. Рубанов И. Лекции по олимпиадным задачам . // Математика. – 2001. – № 1 – 3.
5. Шумакова Н.Б. Одаренный ребенок .Особенности обучения. Пособие для учителя.- М.: Просвещение, 2008.

* * *

УДК 510.25

ОРТО МЕКТЕПТИН МАТЕМАТИКА КУРСУНДА ӨЗГӨРТҮП ТҮЗҮҮЛӨРДҮ МААЛЫМАТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КОЛДОНУП ОКУТУУ.

*Алыбаев Курманбек Сарманович – ф.м.и.д.,
профессор, alybaevkurmanbek@rambler.ru
Бакыт кызы Тахмина – магистрант
Б. Осмонов атындагы ЖАМУ, Жалал-Абад шаары,
Кыргыз Республикасы*

Аннотация: Орто мектептин математика курсунда өзгөртүп түзүүлөрдү жаңы маалымат технологияларды колдонуп окутуу боюнча геометриялык өзгөртүп түзүү, параллель көчүрүү, буруу, гомотетия, инверсия, симметриялар каралды тиешелүү сүрөттөр, чиймселер мисалдар келтирилди.

Ачкыч сөздөр: Гомотетия, буруу, параллель көчүрүү, инверсия, Октук симметрия, Борбордук симметрия, жылдыруу, Симметрия октору, Өзгөртүп түзүү, гиперболалык инверсия.

ПРЕПОДАВАНИЕ ПРЕОБРАЗОВАНИЙ В КУРСЕ МАТЕМАТИКИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

*Алыбаев Курманбек Сарманович – д.ф.м.н.,
профессор, alybaevkurmanbek@rambler.ru
Бакыт кызы Тахмина – магистр
ЖАГУ им. Б.Осмонова, г. Джалал-Абад,
Кыргызская Республика*

Аннотация: Рассмотрены преобразования параллельный перенос, поворот, гомотетия, инверсия и их обучение с применением информационных технологий. Преведены соответствующие рисунки и чертежи.

Ключевые слова: гомотетия, вращение, параллельный перенос, инверсия, Осевая симметрия, Центральная симметрия, смещение, Оси симметрии, Преобразование, гиперболическая инверсия.

TEACHING CHANGES IN SECONDARY SCHOOL MATHEMATICS COURSE USING NEW INFORMATION TECHNOLOGIES

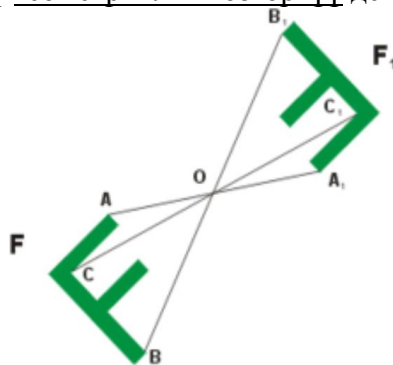
*Alybaev Kurmanbek Sarmanovich - Doctor of Physical
and Mathematical Sciences, Professor
alybaevkurmanbek@rambler.ru
Bakyt kyzy Tahmina - Master's student
JASU named after B. Osmonov, Jalal-Abad, Kyrgyz
Republic*

Annotation: In the high school mathematics course, examples of geometric transformation, parallel copying, rotation, homothety, inversion, rules of symmetries and pictures and drawings are given for teaching transformations using new information technologies.

Keywords: Homothety, rotation, parallel translation, inversion, Axial symmetry, Central symmetry, displacement, Symmetry axes, Transformation, transformations, hyperbolic inversion.

Геометриялык өзгөртүүлөр геометрия курсун окуп үйрөнүүдө маанилүү ролду ойнойт. Ал геометриянын татаал бөлүмдөрүн терең изилдөөдө кеңири колдонулат. Геометриялык өзгөртүүлөр мектептин геометриялык курсунда да бөлүм катары окутулат.

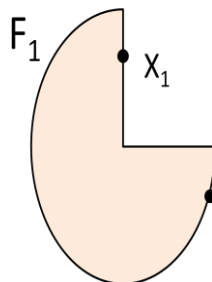
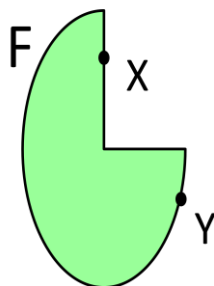
Эгерде F фигурасынын ар бир чекити кандайдыр бир эреженин жардамы менен F' фигурасынын бир гана чекитине туура келтирилсе, анда бул амалды F фигурасын F' фигурасына өз ара бир маанилүү геометриялык өзгөртүү деп атайбыз

1-чийме

Тегиздиктеги жылдыруу

Аныктама: Тегиздиктеги каалагандай эки чекиттин арасындагы аралык өзгөрбөгөндөй кылып, тегиздикти геометриялык өзгөртүү **жылдыруу** деп аталат

Симметрия деген эмне?

Симметрия (грек. *symmetria* – өлчөмдөш) – борбордун же ортоңку чийиндин эки жагына жайгашкан бөлүктөрдүн өлчөмүнүн бири-бирине дал келиши, бирдейлиги. Ошондой эле ар-түрдүү нерселердин жана кубулуштардын, процесстердин алардын курамы, түзүлүшү менен байланыштуу болгон өзгөчөлүгү.

Геометриялык өзгөртүп түзүүдө октук симметрияны пайдалануунун негизги идеясы – фигуранын симметриялык огун табуудан жана октук симметриянын касиеттеринен пайдалануудан турат. Мындай ыкманы төмөнкү учурларда кездештирүүгө болот: бурчтун биссектрисасы, тең капталдуу үч бурчтуктун биссектрисасы, медианасы жана бийиктиги, тең жактуу үч бурчтуктун медианасы, биссектрисасы жана бийиктиги, тең капталдуу трапецияда, айланада. Борбордук симметрия – үч бурчтуктарды, параллелограммды, айланаларды далилдөөгө байланыштуу маселелерди жана түзүүгө берилген маселелерди чыгарууда пайдаланылат. Мындай маселелердин чыгарылышы симметриянын борборун туура табууга жана борбордук симметриянын касиеттеринен пайдалана билүүгө негизделген.

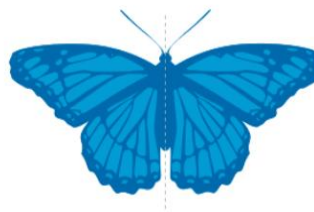
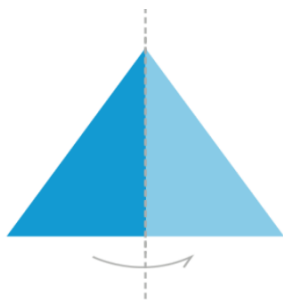
Симметрия октору

Орто мектептин математика курсунда октук жана борбордук симметриялар окутулат.

Аныкмата. Эгерде F жана F_1 фигураларын чекиттери ℓ түз сызыгына карата симметриялуу болсо, анда F жана F_1 октук симметриялуу деп айтабыз.

ℓ -симметрия огу деп аталат.

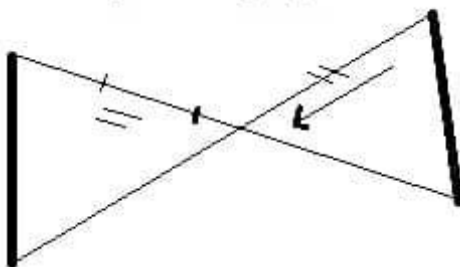
Бир эле геометриялык фигура бир нече октук симметрияга ээ болушу мүмкүн.

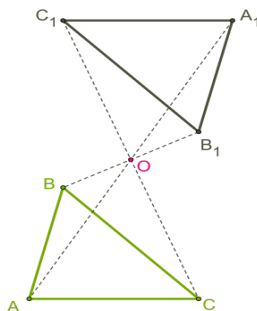
Борбордук симметрия

Эгерде AA_1 кесиндиси O чекитинде тең экиге бөлүнсө, анда A жана A_1 чекиттери O чекитинде карата симметриялуу деп аталат.

Симметриялык борбор

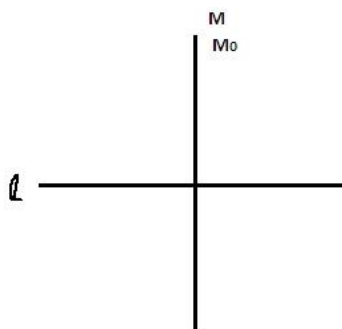

Мисалы:

Октук симметрия

Аныктама. MM' кесиндиси ℓ түз сызыгына перпендикулярдуу болуп, $|MM_0| = |M'M_0|$ болсо, анда M жана M' чекиттери ℓ түз сызыгына карата симметриялуу деп аталат. (89-сүрөт) MM' кесиндисинин ℓ түз сызыгы менен кесилишкен чекитин M_0 деп белгиленди.

(89-Сүрөт)

Параллель которуу

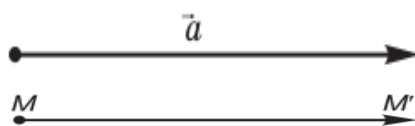
Жылдыруунун дагы бир түрү болгон параллель которууга токтолобуз. Ал вектор түшүнүгүнө байланыштуу. Багытталган кесинди вектор деп аталат. Вектор латын алфавитинин эки баш тамгасы же башка бир кичине тамга менен белгиленет да үстүнө стрелка коюлуп жазылат.

Маселелерди чыгаруунун ыңгайлуу ыкмасы катары параллель көчүрүүнүн касиетери эсептелет. Фигуранын өзүн же анын айрым элементтерин параллель көчүрүүдө, маселенин элементтерин маселенин чыгарылышынын мүмкүн болгон жолу ачык билинет. Ошондон кийин маселени чыгаруу ишке ашырылат. Параллель көчүрүүдөн пайдаланып, түзүүгө, далилдөөгө жана эсептөөгө берилген маселелер чыгарылат.

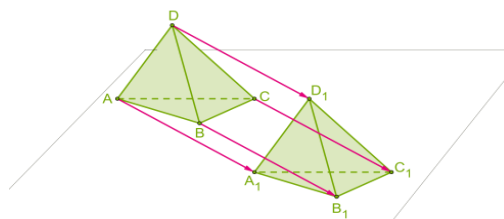
\vec{a} вектору берилсин $MM' = \vec{a}$

Аныктама. Тегиздиктин ар бир M чекитин M' чекитине $MM' = \vec{a}$ болгондой өзгөртүү (152-сүрөт) параллель көчүрүү деп аталат.

$|\vec{a}| = a$ векторунун узундугу.

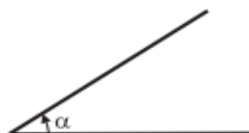

152-сүрөт.

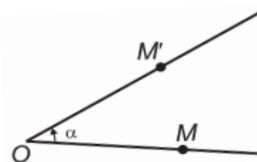
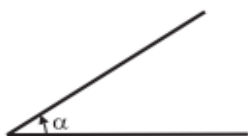

Буруу

α бурч жана O чекити берилсин

Аныктама. Тегиздиктин M чекитти $|OM|=|OM'|$, $\angle MOM'=\alpha$ болгондой кылып M' чекитине өзгөртүп M чекитин O чекитинин айланасында α бурчуна буруу деп аталат. Чекиттин айланасындагы буруу бир маанилүү чагылдыруу болот. Ошондуктан ал геометриялык өзгөртүү болуп эсептелет, чындыгында эле, тегиздикте O борбору α бурчу (белгилүү бир багыт боюнча) жана M чекити берилсе, анда $|OM|=|OM'|$, $\angle MOM'=\alpha$ болгондой бир гана M' чекитин табууга болот.

Мында O -буруу борбору, α -буруу бурчу деп аталат.

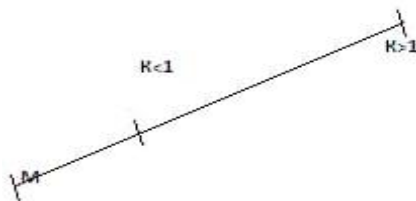
Гомотетия окшош өзгөртүп түзүү

O чекити жана $k \neq 0$ саны берилсин.

Аныктама: Тегиздиктин ар бир M чекитин $|OM'| = k|OM|$ болгондой кылып, OM түз сызыгында жатуучу M' чекитине OM түз сызыгында жатуучу M чекитине чагылдыруу гомотетия деп аталат. (Өз ара окшош жайланышкан) дегенди түшүндүрөт.

Гомететия окшош өзгөртүп түзүү деп аталат. $k > 0$.

Мында O -гомотетия болбору, k -гомотетия коэффициенттери деп аталат жана M' жана M гомотетия коэффициенттери боло

Мисалы:

Инверсия

Геометрияда $OA \cdot OA' = k$ барабардыгы аткарылгандай, тегиздиктин ар бир A чекитин (OA) шооласында жаткан A' чекитине которгон өзгөртүү инверсия деп аталат. Мында k турактуу чыныгы сан. O чекити инверсиянын борбору же уюлу, k даражасы же коэффициент деп аталат. Эгерде $k = a^2$ болсо, анда O болборлуу жана a радиустуу айлананын S чекиттери инверсия учурунда өзүнө өзү өтөт. Кээде Декарт тик бурчтуу координатасында инверсия $x' = \frac{kx}{x^2 + y^2}$, $y' = \frac{ky}{y^2 + x^2}$ формуласы менен табылат.

Корутунду.

Бул жумушта орто мектептин математика курсундагы айрым өзгөртүп түзүүлөрүн түрлөрү каралды, тиешелүү аныкмалар келтирилип, чиймелер, сүрөттөр аркылуу коштолду.

Колдонулган адабияттардын тизмеси

1. Аванова, Ж.А. Негизги мектептерде алгебраны окутууда окуучулардын ой-жүгүртүү ишмердүүлүгүн калыптандыруунун илимий-методикалык негиздери Автореф. дисс. пед. ил. канд. / Ж.А. Аванова. – Бишкек, 2002. 25 б.
2. Алиев, Ш.И. Мугалимдерди максаттуу даярдоо билим берүү стратегиясындагы негизги маселе [Текст] / Ш.А. Алиев // Билим жана тарбия. – 2008. -1 (9). 90-92-бб.
3. Алтыбаева, М.А. Профессор М.Н. Назаров чебер математика мугалими жөнүндө көз карашы жана окутууга компетенттүүлүк мамиле жөнүндө [Текст] / М.А. Алтыбаева // Ош МУнун Жарчысы. - 2011. №1. 9-11-бб.
4. Алтыбаева, М.А. Кыргызстанда билим берүү системасын реформалоодогу проблемалар [Текст] / М.А. Алтыбаева // ОшМУнун Жарчысы. - 2015. №4. 6-9-бб.
5. Бекбоев, И.Б. Геометрияны 7-9-класстарда окутуу [Текст]: Мугалимдер үчүн методикалык колдонмо / И.Б. Бекбоев, А.А. Бөрүбаев, А.А. Айылчиев, С. Салыков. – Бишкек.: Педагогика, 2003. – 176 б.

* * *

Данная статья публикуется по гранту
министерства образования и науки.

УДК 1.63.14;5.63.505

СЕЛДЕН ӨЗҮН – ӨЗҮ КУТКАРУУЧУ ҮЙ КУРУУ ТЕОРИЯСЫ

*Кыдыралиев Сабыржан, тех.и.д., профессор.
Кожоярова Нестан Жакыпбековна,
КРУИАсынын ТБдөгү ЖАИБнун кенже илимий
кызматкери, аспирант*

Аннотация: Бул макалада өзүн-өзү селден куткаруучу үйгө таасир эткен күчтөргө анализ жасалат жана канткенде үй селден аман калгандыгы көрсөтүлөт.

Түйүндүү сөздөр: Өзүн-өзү куткаруучу үй, чөгүп кетүү, бетке чыгуу, Архимеддин күчү, сүрүлүү күчү, көтөрүү күчү, салмак, тартылуу, салыштырма салмагы, салмактын тыгыздыгы.

ТЕОРИЯ ПОСТРОЕНИЯ САМОСПАСАЮЩЕГО ДОМА ОТ СЕЛЕВОГО ПОТОКА

*Кыдыралиев Сабыржан, д.тех.н., профессор
Кожоярова Нестан Жакыпбековна,
НАН КР Южное Отделение, Жалал-Абадский
научный центр младший научный сотрудник,
аспирант*

Аннотация: В настоящей статье сделан анализ сил, которые действуют на самоспасающий дом и помогает дом всплыть из селевого потока и спасается от утопления.

Ключевые слова: Самоспасающий дом, утопление, всплытие, сила Архимеда, сила трения, сила подъема, вес, сила тяжести, водоизмещение, удельный вес, весовая плотность.

THE THEORY OF BUILDING A SELF-SAVING HOUSE FROM A MUDFLOW

*Kydyraliev Sabyrzhan,
Doctor of Technical Sciences, professor.
Kozhoyarova Nestan Zhakypbekovna,
National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic
of the Southern Branch of Jalal-Abad Scientific
Center junior researcher, graduate student.*

Annotation: In this article, an analysis is made of the forces that act on a self-saving house and help the house to emerge from the mudflow and escape from drowning.

Keywords: Self-saving house, drowning, surfacing, the power of Archimedes, friction force, lift force, weight, gravity, displacement, specific gravity, weight density.

Самоспасающим домом мы называем дом который при взаимодействии с селевым потоком за счет конструктивных особенностей всплывает на поверхность селевого потока [1,2], т.е. дом сам по себе спасается от утопления. Дело в том, что несмотря на многочисленные предупреждения, в мире тысячи домов остаются под селевыми потоками. Погибают люди и домашний скот. Это связано с внезапностью и неожиданностью наступления селевого потока на жилище людей. В мире никто не может предсказать точное время наступления селевого или оползневого потока на жилище. Поэтому расчет и проектирование самоспасающего дома является актуальной проблемой.

В мире известны несколько типов самоспасающихся домов:

1). Понтонный дом;

2). Самоподнимающийся дом над селевыми потоками [1,2].

Оба дома основаны на законах физики.

На рис.1.представлен процесс взаимодействия понтонного дома с селевым потоком. В доме рассматривается высота h по оси Z ; по оси Y рассматривается длина дома L ; по оси X рассматривается ширина дома B .На погруженное тело в жидкости действует со стороны этой жидкости направленная.Вверх ,вытаскивающая сила , равная весу вытесненной телом жидкости.

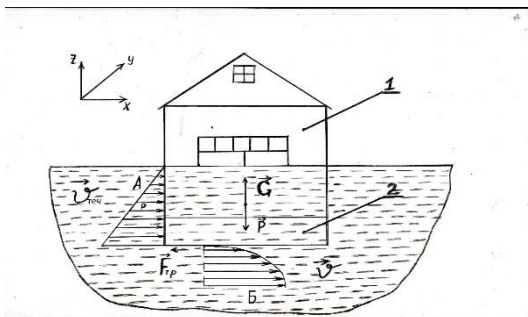

Рис.1. Схема взаимодействия дома с селевым потоком.

1-дом ;

2-понтон ;

А-распределение давления от скоростного напора ;

Б-распределение скорости v селевого потока относительно донной поверхности дома:

v -скорость течения селея;

\vec{P} –сила тяжести дома.

\vec{G} – вес дома.

Вид дома сверху.

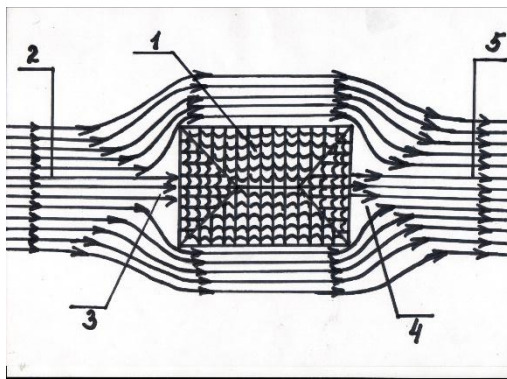

Рис.2.Вид дома сверху.

1. Верхняя часть дома. 2. Поводковый поток. 3. Распределение потока. 4. Слияние потока. 5. Поток в одном направлении

Гидростатическое давление селевой воды действует по всему объёму дома, который находится в воде. Это нам дает силу вытесняющую дом из воды. Это называется силой Архимеда:

$$F_A = \rho \cdot g \cdot v_{\text{вода}} \quad (1)$$

где ρ -весовая плотность воды [кг/м³]

$v_{\text{вода}}$ -объём водоизмещения дома . [м³]

F_A -сила архимеда направлена в верх, против силы тяжести дома.

$$P = m \cdot g \quad (2)$$

где m -масса, [кг]

g -ускорение свободного падения, [м/с²]

$$h_v = v_{\text{теч}}^2 / 2 \cdot g \quad (3)$$

h_v - скоростной напор воды, который действует с боку дома в плоскости ZY

$v_{\text{теч}}$ -средняя скорость течения селевого потока.

Гидростатическое давление , которое действует на дом с боку .

$$P = \rho \cdot g \cdot h_v \quad (4)$$

Сила, которая уносит дом по течению селевого потока;

$$F_{\text{ун}} = P S_{\text{сб}} = P \cdot h \cdot L \quad (5)$$

Где h -высота дома , которая находится в воде.

L -длина дома , измеряется в плоскости ZY .

Сила трения , которая действует на дом снизу:

$$F_{\text{тр}} = \eta \cdot (dv/dx) \cdot S_{\text{снизу}} = \eta \cdot (dv/dx) \cdot B \cdot L \quad (6)$$

Где η - вязкость воды в паузах.

$S_{\text{снизу}}$ - площадь на дома.

$$S_{\text{снизу}} = B \cdot L$$

Где $B \cdot L$ – ширина и длина дома соответственно.

ля спасения дома от селевого потока необходимо поднять дом над селевым потоком и удержать его на месте , чтобы он уплыл вместе с селевым потоком. После того как селевой поток проходит через пространство между домом и землей, дом должен сит на своё старое место и жизнь продолжится как было раньше .

Плавание дома на поверхности селевого потока зависит от соотношения сил тяжести дома P и веса дома G .

Вес дома включает все силы, которые поднимают дом на поверхности селевого потока.

Имеются следующие три условия:

1.Если $\vec{P} = \vec{G}$, то дом плавает.

2.Если $\vec{P} < \vec{G}$, то дом тонет.

3.Если $\vec{P} > \vec{G}$, то дом свободно плавает, когда $v_{\text{теч}} > 0$

дом уносится течением селевого потока.

Для всплытия домов из воды на практике использовали понтоны[1]. Понтоном называется металлическая герметично сваренная ёмкость заполненная воздухом. Так как плотность воды и воздуха отличаются друг от друга в тысяча раз: плотность воздуха 0,0013 кг/м³ , а плотность морской воды составляет 1,025 кг/м³ . Поэтому мы тоже для всплытия нашего дома из воды, селя использовали понтон (см рис.2).Теперь рассчитываем силу подъема понтона. Считаем , что наш дом изготовлен из кирпича. Плотность кирпича составляет 2.5 кг/м³ .

Расчетная схема представлена на рис .3. Здесь представлены слои расположения материалов , которые участвуют при взаимодействии дома с селевым потоком.

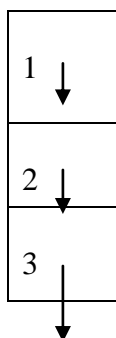
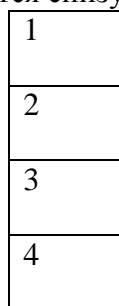

Рис.3. Расчётная схема.

Судя по рисунку 3 получается, что на более тяжёлый кирпич находится сверху наилегчайший воздух находится в середине вода, которая имеет среднюю плотность находится снизу.

/5/ / /

Рис.4.Схема расположения материалов по высоте дома.

- 1.воздух (0,0013)(газ)
- 2.кирпич (2.5) (частица, твёрдом неподвижное тело).
- 3.воздух (0,0013)(газ)
- 4.вода (1,025)жидкость
- 5.земля (2,1) (твердое тело)

Утопляемость дома при использовании понтона насколько снизится?

Мы ввели понятие, коэффициента непотапляемости дома (K_n).

$$K_n = (\rho_{\text{воды}}/\rho_{\text{дома}}) \cdot (V_{\text{водоизм.}}/G) \quad (7)$$

При $K_n=1$ дом плавает, а при $K=0,9$ и ниже дом тонет, а при 1,1 и выше дом всплывает. Чем выше K_n , тем большей скоростью дом всплывает.

Где $\rho_{\text{дом}}$ средняя плотность строительных материалов дома.

$V_{\text{водоизм}}$ -водоизмещение дома.

G –вес дома.

Анализ послойного расположения материалов нашего дома над селевым потоком, показывает, что воздух, который находится в понтоне облегчает вес дома.Эта объясняется действием гравитационного поля земли.

Выводы.

1. На дом, который попадает в зону селевого потока действуют следующие силы : гидродинамические силы ; гидростатические силы .
2. Гидродинамическим силам относятся
 - а) сила скоростного напора
 - б) сила трения, которая возникает между донной поверхностью дома и селевым потокам.
3. Гидростатическим силам относятся сила Архимеда, сила тяжести дома и вес дома.
4. Спасаящими силами дома являются сила Архимеда и вес понтона.
5. Утоляющими силами являются сила тяжести дома и сила гидродинамического давления.
6. Сила понтона.
7. Понтон увеличивает силу Архимеда .
8. Сила Архимеда помогает всплыть дому из селевого потока.
9. Введенный коэффициент утепления может быть использован на практике.

Список использованной литературы.

1. Понтонный дом . Патент GB242655от 04.05.2005.Англия.
2. Кыдыралиев С. Жилой дом с устойчивой конструкцией к селям и оползням. Патент №277от 29.11.2019.
3. Чугаев Р.Р.Гидравлика . Учебник для ВУЗов –Л.: Энергоиздательство 1982-682с.

* * *

УДК 004.92

PYTHONДО ЭЛЕМЕНТАРДЫК ФУНКЦИЯЛАРДЫН ГРАФИКТЕРИН ТҮЗҮҮ

*Сапарбек кызы Аймончок - Имаг-1-22 группасынын студенти, saparbekkyzy99@list.ru
Осмонова Нургүл Таштановна
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ*

Аннотация: Бул макалада элементардык функциялардын (сызыктуу функция, квадраттык функция, көрсөткүчтүү функция) графиктери жана алардын өзгөчөлүктөрү тууралуу кеңири карадык. Математикада функция түшүнүгү эң бир кеңири түшүнүктөрдүн бири болгондуктан, Python программалоо тили аркылуу элементардык функциялардын графиктерин түзүп, көрсөтүүнү карадык. Жыйынтыгында элементардык функциялардын графиктерин Python программалоо тилинде элементардык функциялардын графигинин программасын түзө алдык жана анын графигин түздүк.

Түйүндүү сөздөр: Функция, график, matplotlib, программалоо тили, сызыктуу функция, квадраттык функция, көрсөткүчтүү функция.

ПОСТРОИТЬ ГРАФИК ЭЛЕМЕНТАРНЫХ ФУНКЦИЙ В PYTHONЕ

*Сапарбек кызы Аймончок -Имаг-1-22
saparbekkyzy99@list.ru,
Осмонова Нургүл Таштановна к.т.н.,
ЖАГУ имени Б.Осмонова*

Аннотация. В этой статье мы подробно рассмотрели графики элементарных функций (линейная функция, квадратичная функция, степенная функция) и их особенности. Поскольку понятие функции является одним из самых широких понятий в математике, мы рассмотрели создание и построение графиков функций с помощью языка программирования Python. В результате мы смогли создать программу для построения графика элементарных функций на языке программирования Python и построить ее график.

Ключевые слова: функция, график, matplotlib, программный язык, линейная функция, квадратичная функция, степенная функция.

PLOT ELEMENTARY FUNCTIONS IN PYTHON

*Saparbek kyzy Aymonchok - Imag-1-22,
saparbekkyzy99@list.ru,
JASU named after B.Osmonov
scientific director:can.off t.s., Osmonova Nurgul
Tashtanovna*

Annotation: in this article, we examined in detail the graphs of elementary functions (linear function, quadratic function, power function) and their features. Since the concept of a function is one of the broadest concepts in mathematics, we looked at creating and plotting function graph of elementary functions in the Python programming language and build its graph.

Key words: function, graph, matplotlib, programming language, linear function, quadratic function, power function

Киришүү

Замандын өнүгүшүнө жараша бир гана информатика предметинде эмес, башка предметтер да техникалык каражаттарды колдонуу менен сабагын кызыктуу өтө башташты. Математикада функция түшүнүгү эң бир кеңири түшүнүктөрдүн бири болгондуктан, Python программалоо тили аркылуу элементардык функциялардын графиктерин түзүп, көрсөтүүнү

чечтим. Бул ыкма математика сабагында элементардык функцияларды окутууда бир кыйла жардам берет деген ойдомун. Бүгүн элементардык функциялардын ичинен сызыктуу функция, квадраттык функция жана көрсөткүчтүү функциялардын графиктерин Python программалоо тилинде түзөбүз.

С.М.Мусаевдин “Элементардык функциялар жана аларды изилдөө” аттуу китебинде функция жана элементардык функцияларга төмөндөгүдөй аныктама берилген:

Бир өзгөрмө чоңдук x тин мүмкүн болуучу ар бир маанисине кандайдыр эреженин негизинде экинчи бир өзгөрмө чоңдук y тин мааниси туура келсе, экинчи өзгөрмө чоңдукту биринчи өзгөрмө чоңдуктун **функциясы** деп, биринчисин **аргумент** же көз **каранды эмес** өзгөрмө чоңдук деп аташат да, $y=f(x)$ менен белгилешет.

$y=f(x)$ функциясынын графиги деп, абциссалары аргументтин маанилери болгон, ординаталары функциянын тиешелүү маанилери болгон тегиздиктин бардык чекиттеринин көптүгүн айтабыз.

Демек, **функция** – y тин x тен көз карандылыгы, мында x көз карандысыз өзгөрмө же функциянын аргументи, ал эми y көз каранды өзгөрмө же функциянын мааниси. Функция – бул эки көптүктүн ортосундагы дал келишүү, биринчи көптүктүн ар бир элементи экинчи көптүктүн бир гана элементине туура келет.

Функциянын графиги – бул (x, y) чекиттердин жыйындысы, мында x аргумент жана y – берилген аргументке туура келген функциянын мааниси.

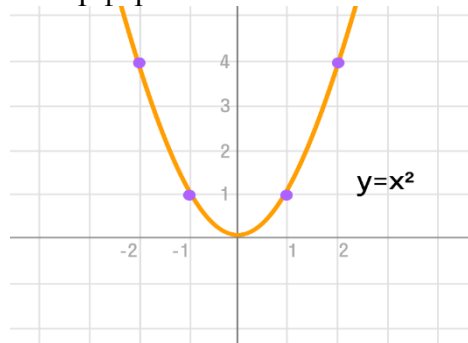
Мен төмөндөгү функциялардын графиктерин түзүүнү чечтим.

№	Функциянын аталышы	Формула	Графиктин аталышы
1.	Сызыктуу	$y=kx+b$	Түз
2.	Квадраттык	$y=x^2$	Парабола
3.	Квадраттык	$y=ax^2+bx+c$	Парабола
4.	Көрсөткүчтүү	$y=x^3$	Гипербола

Сызыктуу функция $y = kx + b$ түрүндөгү функция, мында x көз карандысыз өзгөрмө, k, b кээ бир сандар. Бул учурда k – эңкейиш коэффициент, b – бош коэффициент.

Квадраттык функция $y = ax^2 + bx + c$ формуласы менен берилет, мында x жана y өзгөрмөлөр, a, b, c берилген сандар, $a \neq 0$ шарт.

Квадраттык функциянын графиги парабола болуп саналат, ал $b = 0, c = 0$ болгон конкреттүү учурда $y = x^2$ үчүн төмөнкү формага ээ:

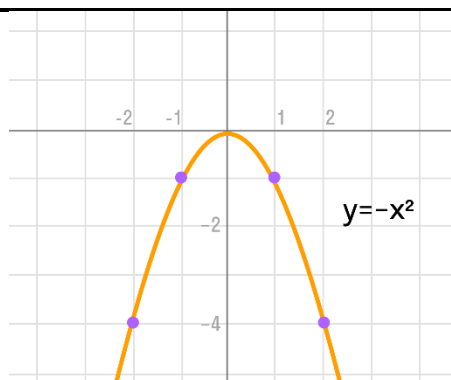

Кызгылт көк тегерекчелер менен белгиленген чекиттер базалык чекиттер деп аталат. $y = x^2$ функциясы үчүн алардын координаттарын табуу үчүн таблица түзүш керек:

x	-2	-1	0	1	2
y	4	1	0	1	4

Эгерде квадраттык функциянын теңдемесинде алдыңкы коэффициент бирге барабар болсо, анда график калган коэффициенттердин каалаган маанилери үчүн $y = x^2$ менен бирдей формага ээ. Алдыңкы коэффициенттин жогорулашы менен график тарланат, азайганда кеңейет.

$y = -x^2$ функциясынын графиги тескери парабола болот:

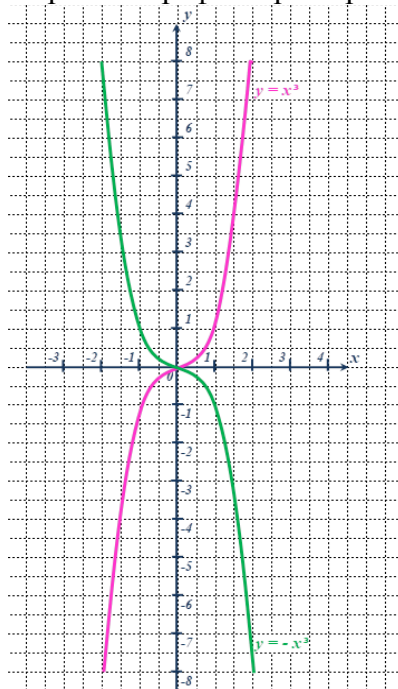

x	-2	-1	0	1	2
y	-4	-1	0	-1	-4

Көрсөткүчтүү функция $y = x^3$ түрүндөгү функция.

Функциянын графиги куб парабола деп аталат жана биринчи чейректен үчүнчүгө чейин координат башы аркылуу өтүүчү спиралдык ийри сызык.

Төмөндө $y = x^3$ жана $y = -x^3$ функцияларынын графигери берилген.

Эми ушул графиктердин Python тилинде иштелүүсүн карайбыз.

1. Сызыктуу функциянын программасы Python тилинде төмөндөгүдөй жазылат.

```
import matplotlib.pyplot as plt
```

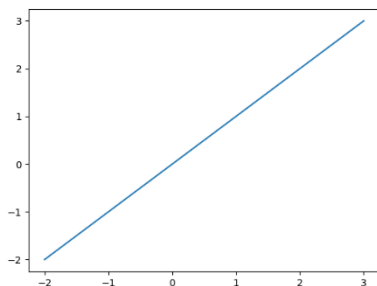
```
x = [-2, -1, 0, 1, 2, 3]
```

```
y = [-2, -1, 0, 1, 2, 3]
```

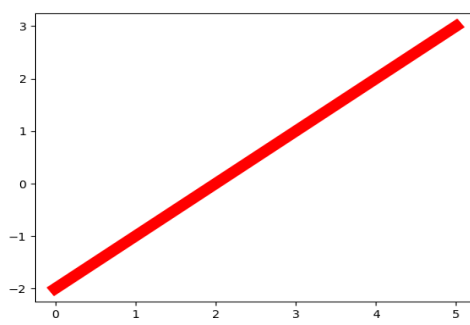
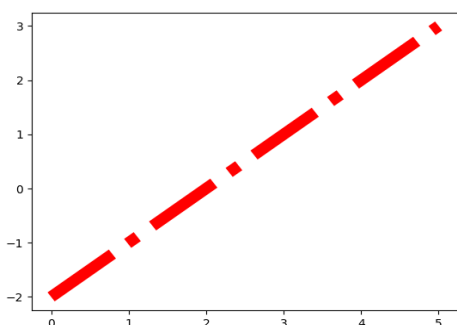
```
plt.plot(x, y)
```

```
plt.show()
```

Бул программанын жыйынтыгы төмөндөгүдөй фигура болот.

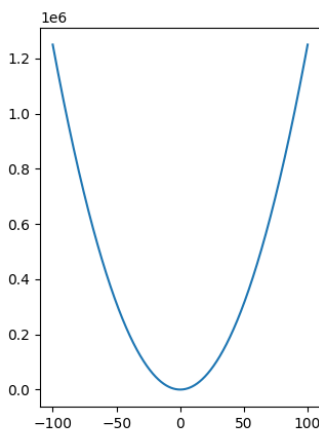
Биз бул фигуранын түсүн, жоондугун ошондой эле аны үзүк сызык кылып да өзгөртө алабыз.


```
import matplotlib.pyplot as plt
x = [-2, -1, 0, 1, 2, 3]
y = [-2, -1, 0, 1, 2, 3]
plt.plot(x,color = 'red', linewidth=10, linestyle='-'.)
plt.show()
```

Бул программа жогорудагы графиктердин программасы. Бул программада **color** аркылуу графиктин түсүн өзгөртө алабыз, ал эми **linewidth** аркылуу графиктин жоондугун өзгөртө алабыз, **linestyle** аркылуу графикти үзүк сызык кыла алабыз.

2. Төмөндө квадраттык функциянын графикинин программасы берилген.

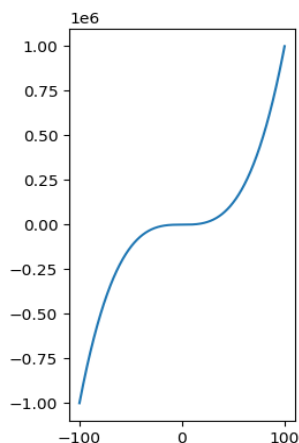

Бул параболанын Python тилиндеги программасы төмөндөгүчө жазылат.

```
import numpy as np
import matplotlib.pyplot as plt
print('Квадраттык функция  $y=ax^2+bx+c$ . Параметрлерин жазгыла.')
a = float(input('a = '))
b = float(input('b = '))
c = float(input('c = '))
```

```
x = np.linspace(-100, 100, 1000)
y = a*x**2 + b*x + c
fig, ax = plt.subplots()
ax.plot(x, y)
plt.show()
```

3. Көрсөткүчтүү функциянын графиги төмөндөгүдөй.

Ал эми программасы төмөндөгүдөй жазылат.

```
import numpy as np
import matplotlib.pyplot as plt
print(Көрсөткүчтүү функция y=ax^3+bx+c. Параметрлерин жазгыла.)
a = float(input('a = '))
b = float(input('b = '))
c = float(input('c = '))
x = np.linspace(-100, 100, 1000)
y = a*x**3 + b*x + c
fig, ax = plt.subplots()
ax.plot(x, y)
plt.show()
```

Мына ушундай программалар математика предметинде элементардык функцияларды окутуп үйрөтүүдө жардам берет.

Колдонулган адабияттар

1. Информатика. Базалык курс. Орто мктептердин 7-9-класстары үчүн окуу китеби. – Толукталып, кайра иштелип, 3-бас. – Б: Билим-компьютер, 2015-ж. – 384 б.
2. С.М.Мусаев Элементардык функциялар жана алдарды изилдөө: М 91 Пед. Ин-тардын физика-математика фак-теринин студенттери үчүн окуу куралы. – Ф.: Мектеп, 1987. – 200 б.
3. <https://skysmart.ru/articles/mathematic/postroenie-grafikov-funkcij>

* * *

МАТЕМАТИКАЛЫК ТҮШҮНҮКТӨРДҮ САЛЫШТЫРУУ МЕТОДУ АРКЫЛУУ КАЛЫПТАНДЫРУУ

*Торогельдиева К.М.- И.Арабаев атындагы КМУ,
профессор, Тел.0707836711. torogeldieva52@mail.ru
Назирбекова С.– Б.Осмонов атындагы ЖАМУ,
магистрант.
Анаркан Анашпек кызы. И.Арабаев атындагы
КМУнун магистранты*

Аннотация: *макалада математикалык түшүнүктөрдү салыштыруу илимий методу аркылуу калыптандыруунун ыкмалары берилди. Илимий методдорду колдонуу аркылуу математикалык түшүнүктөрдү калыптандырууда окуучулар окуу материалы боюнча тиешелүү жыйынтыктарды өз алдынча чыгарышат. Ошондуктан окуучуларга изилдөө көндүмдөрүн адатка айландыруу, алардын таанып-билүүчүлүк өз алдынчалыгын жогорулатуу менен математиканы терең өздөштүрүүсүнө шарт түзөт. Кандайдыр бир жаңы түшүнүктөрдү берүүдө алардын мурдагы берилген түшүнүктөр менен окшош жактарын, айырмачылыктарын жана ал түшүнүктөрдүн кайсыл түшүнүктөрдөн келип чыккандыгын салыштыруу аркылуу аркылуу калыптандыруу методикалык чоң мааниге ээ.*

Түйүндүү сөздөр: *математикалык түшүнүк, илимий метод, жалпы касиеттер, салыштыруу, аналогия, окшоштук, айырмачылык, калыптандыруу, өз алдынчалык.*

ФОРМИРОВАНИЯ МАТЕМАТИЧЕСКИХ ПОНЯТИЙ ЧЕРЕЗ МЕТОД СРАВНЕНИЙ

*Торогельдиева К.М.- КГУ имени И.Арабаева,
профессор
Назирбекова С.– ЖАГУ имени Б.Осмонова,
магистрант
Анаркан кызы Анашпек. Аспирант КГУ им. И.
Арабаева*

Аннотация: *в статье представлены методы формирования математических понятий с помощью научного метода сравнения. При формировании математических понятий с помощью научных методов, учащиеся самостоятельно делают соответствующие выводы по учебному материалу. Поэтому привитие учащимся исследовательских навыков, повышение их познавательной самостоятельности, способствует глубокому овладению математикой. При представлении каких-либо новых понятий большое методическое значение имеет их формирование посредством сравнения сходств, различий с ранее представленными понятиями и из каких понятий эти понятия исходят.*

Ключевые слова: *математическое понятие, научный метод, общие свойства, сравнение, аналогия, сходство, различие, формирования, самостоятельность.*

FORMATION OF MATHEMATICAL CONCEPTS THROUGH THE METHOD OF COMPARISONS

*Torogeldieva K.M. - KSU named after I.Arabaev,
professor
Nasirbekova S.- KSU named after B.Osmonov,
undergraduate
Anarkan kyzy Anashpek. Postgraduate student of KSU
named after I. Arabaeva*

Annotation: *the article presents methods for the formation of mathematical concepts using the scientific method of comparison. When forming mathematical concepts with the help of scientific methods, students independently draw the appropriate conclusions on the educational material. Therefore, instilling research skills in students, increasing their cognitive independence, contributes to a deep mastery of mathematics. When presenting any new concepts, their formation by comparing similarities, differences with previously presented concepts and from which concepts these concepts originated is of great methodological importance.*

Key words: *mathematical concept, scientific method, general properties, comparison, analogy, similarity, difference, formations, independence.*

Математиканы орто мектепте окутуунун негизги максаттарынын бири окуучуларда математикалык түшүнүктөрдү туура калыптандыруу.

Математиканы окутуу процессинде билим алуучулардын өнүгүүсүнүн жогорку деңгээлине жетүү математикалык түшүнүктөрдү чыгармачылыкта калыптандырганда гана иш жүзүнө ашырылат. Мында окуучулар билим гана албастан, аларды алуунун жана колдонуунун ыкмаларын дагы үйрөнүшөт. Математикалык түшүнүктөрдү алуунун ыкмалары-булар субъективдүү таанып-билүү каражаттары, аларсыз өз алдынча чыгармачыл ишмердүүлүктүн болушу мүмкүн эмес.

И.Б.Бекбоев окутуу деп жыйынтыгында билим алуучуларды билимдерге, билгичтиктерге, көндүмдөргө жана чыгармачыл инсан катары баалуу сапаттарын калыптандырууга багытталган катышуучулардын максаттуу өз ара аракеттенүү процессин түшүнөт [2, 82-б.].

И.Б.Бекбоев «Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери» окуу-методикалык колдонмосунда төмөндөгүдөй дейт: «... окутуу методу дайыма сөзсүз мугалим менен окуучунун өз ара аракеттенүүсүнөн турат, мында мугалим окуучунун окулуп үйрөнүүчү объект менен болгон иш-аракетин уюштурат, бул иш-аракеттин натыйжасында окуучунун материалды өздөштүрүү процесси иш жүзүнө ашырылат»[2,108-б].

Окутуунун методунун моделинде төмөндөгүлөр көрсөтүлүш керек: 1) максаттын коюлушу боюнча мугалимдин иш-аракеттери, колдонулуучу каражаттар; 2) окуучунун иш-аракеттери; 3) максатка жетүү үчүн мугалим менен окуучунун ортосундагы байланыш; 4) окутуунун жыйынтыгы [3, 64-б.].

Математика боюнча кандайдыр бир түшүнүктү кандайча берүү, окуу процессин кандай уюштуруу керек экендигин чечүү үчүн төмөндөгүлөрдү тактоо зарыл биринчиден, жыйынтыгында окуучулар берилген материалдан кандай билим, билгичтиктерди жана көндүмдөрдү алыш керек; экинчиден бериле турган түшүнүктүн логико-дидактикалык анализин жүргүзүү; үчүнчүдөн окуу процессинде окуучулар кандай ойлоо иш-аракеттерин жасай тургандыгы такталат жана мурдагы билимдери актуалдаштырылат. Жогорудагы маалыматтар болгон учурда «кандайча окутуу керек?» проблемасын чечүүгө болот [3, 87-б.].

Ошондуктан кандайдыр бир жаңы түшүнүктөрдү берүүдө алардын мурдагы берилген түшүнүктөр менен окшош жактарын, айырмачылыктарын жана ал түшүнүктөрдүн кайсыл түшүнүктөрдөн келип чыккандыгын салыштыруу илимий методу аркылуу туура калыптандыруу методикалык чоң мааниге ээ.

Математикалык түшүнүктөрдү илимий методдор аркылуу калыптандыруу процессинде изилдөөнүн элементтери дайыма болот жана өнүгөт. Ошондуктан окуучуларга изилдөөнүн көндүмдөрүн адатка айландыруу, алардын таанып-билүүчүлүк өз алдынчалыгын жогорулатуу менен математиканы терең өздөштүрүүсүнө шарт түзөт.

Математикалык түшүнүктөрдү калыптандырууда методдорду тандоо жана аларды туура айкалыштыруу татаал педагогикалык проблема. Бул проблеманын чечилиши болуп мугалимдин методикалык билиминин, билгичтигинин жана педагогикалык чыгармачылыгынын болушу болот.

Изилдөөчү жаратылыштын закондорун таанып-билүүдөгү өзүнүн изилдөөлөрүндө илимий методдорду колдонот. Ошол сыяктуу эле окуучу өз алдынча же мугалимдин жардамы менен илимий изилдөөнүн методдорун колдонуп, математикалык сүйлөмдөрдүн чындыгын табышат жана жыйынтыктарды чыгарышат.

Салыштыруунун жардамы менен салыштырылуучу объектилердин айырмасы окшоштугу жана объектилердин жалпы жана жекече касиеттери аныкталат. Качан гана бир тектүү чоңдуктардын үстүнөн жана маанилүү белгилерин салыштырууда эң туура жыйынтыктар алынат.

Салыштыруу методун колдонууда салыштыруунун төмөндөгү принциптерин эске алуу зарыл:

1. Бири-бири байланышы бар гана объектилерди гана салыштырууга болот башкача айтканда салыштыруу мааниге ээ болуш керек.

2. Салыштыруу такталган план менен жүргүзүлүш керек.

Кайсыл касиеттер боюнча салыштыруу жүргүзүлүш керек экендигин тактоо. Мисалы, үч бурчтуктарды салыштыруу аянттары боюнча же периметрлери боюнча ж.б.у.с.

3. Математикалык объектилерди ошол эле бир касиети менен салыштыруу аягына чейин жеткирилип, толук болуу керек.

Мисалы: Параллелограмм менен трапецияны салыштыралы.

Жалпы касиеттери:

- экөө тең төрт бурчтуктар;

- экөө тең параллель жактарга ээ.

Айырмачылыктары: параллелограммда карама-каршы жактары эки-экиден параллель, ал эми трапецияда бир гана карама-каршы жактары параллель.

Салыштыруу аналогияны пайдаланууга шарт түзөт. Объектилер, түшүнүктөр окшоштугу боюнча жана айырмачылыктары боюнча топторго бөлүнөт. Бул ой жүгүртүү жеткиликтүү көлөмдөгү түшүнүк берилгенден кийин гана иш жүзүнө ашырылат.

Аналогия боюнча талкуулоо төмөндөгү жалпы схема боюнча жүргүзүлөт:

A, a, b, c касиеттерине ээ;

B, a, b касиеттерине ээ;

Жыйынтык: B, c касиетине ээ болушу мүмкүн.

Аналогиянын жыйынтыгы ыктымалдуу болушу мүмкүн, бирок так эмес. Анын жыйынтыктары илимий гипотезанын булактары болот. Аналогия грек сөзүнөн алынган сөзмө-сөз которгондо "туура келүүчүлүк", "окшоштук" дегенди түшүндүрөт.

Аналогия жөнүндө сөз кылганда, окшоштук түшүнүгү колдонулат. Бирок бардык эле окшоштук аналогия боло албайт. Аналогияда структуралык түзүлүшү дагы туура келиши зарыл.

Аналогия төмөндөгү түрлөргө бөлүнөт:

1) Жөнөкөй аналогия. Мында кээ бир белгилеринин, касиеттеринин бирдейлигине карата объектилердин окшоштугу жөнүндө жыйынтыктар чыгарылат.

2) Таралган аналогия. Мында объектилердин окшоштугунун шарттары аныкталат жана жыйынтык чыгарылат.

Мисалы, алгебралык бөлчөктөрдүн касиеттерин окуп үйрөнүүдө аналогия катары жөнөкөй бөлчөктөрдүн касиеттерин колдонуу (жөнөкөй аналогия). $\frac{A}{B}$, $B \neq 0$ алгебралык

бөлчөгүнүн касиеттери $\frac{a}{b}$, $b \neq 0$, $a \in Z$, $b \in Z$ жөнөкөй бөлчөгүнүн касиеттерине салыштырылып берилет.

Таралган аналогияга мисал келтирели. Рационалдык сандардын көптүгүнөн эки бөлчөктү салыштыруу керек болсун. Мисалы, $\frac{2}{3}; \frac{4}{5}$. Буларды салыштыруу үчүн башкача айтканда кайсынысы чоң же кичине экендигин аныктоо үчүн бирдей бөлүмгө алып келебиз.

$$\frac{2}{3} = \frac{2 \cdot 5}{3 \cdot 5} = \frac{10}{15}; \quad \frac{4}{5} = \frac{4 \cdot 3}{5 \cdot 3} = \frac{12}{15}.$$

Окуучулар дароо эле бөлчөктүн кайсынысы чоң же кичине экендигин салыштырып, жыйынтыкка келишет:

$$\frac{2}{3} < \frac{4}{5}.$$

Демек, окутуунун эң негизи белгиси болуп, билим берүүнүн мазмунун өздөштүрүүнү камсыз кылуучу ишмердүүлүктөрдү уюштуруу зарылчылыгы экендиги.

Геометрияны окуп үйрөнүүдө окуучулардын мектепте жана үйдө аткарылуучу өз алдынча иштерин туура уюштуруу, алардын чыгармачыл активдүүлүгүн жана өз алдынчалыгын өнүктүрөт.

Көп грандыктын аныктамасын берүүдө окуучуларга, планиметриядан алган көп бурчтуктар жана алардын элементтери боюнча билимдери керектелет. Көп грандыктын аныктамасын берүүнүн астында, алардын түрлөрүн (призма, параллелепипед, куб, пирамида ж.б.) жана көп бурчтуктардын түрлөрүн көрсөтүп анализдөө. Андан кийин аныктаманы берүү [4, 87-б.].

Бети (грандары) чектүү сандагы көп бурчтуктардан турган тело көп грандык деп аталат. Демек, көп грандык мейкиндикте чектелген туюк фигура катары каралат. Алар бардык жагынан көп бурчтуктар менен чектелген. Ал көп бурчтуктар грандары деп аталат.

Андан кийин турмуштан көп грандыктарга мисалдарды келтирүү.

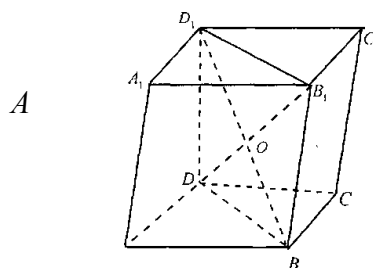
Мында томпок көп грандыктар түшүнүгүн калыптандыруу негизги этаптардан болуп саналат. Мында тегиздиктеги томпок көп бурчтук менен салыштырып, аналогияны пайдаланса болот.

к/№	Томпок көп бурчтук	Томпок көп грандык
1.	Каалагандай жагы аркылуу түз сызык жүргүзгөндө, көп бурчтук ал түз сызык аркылуу аныкталган жарым тегиздиктердин биринде жатат.	Көп грандык өзүнүн ар бир гранынын тегиздигинин бир жагында жатат.
2.	Анын ар бир эки чекити кесинди менен туташа алат.	Анын ар бир эки чекити кесинди менен туташа алат.

Аналогия методун пайдалануу окуучуларга көрсөтмөлүү болуп, томпок көп грандыкты элестетүү менен түшүнүккө ээ болушат.

Эгерде көп грандык өзүнүн ар бир гранынын тегиздигинин бир жагында жатса, анда ал томпок көп грандык деп аталат.

9-класста параллелипипед жөнүндө призманын бир түрү катары жалпы түшүнүк берилет [4]. Параллелипипед жана анын бир түрү куб менен окуучулар 5-6-класста эле тааныш болгонун суроо-жооптор менен тактоо. Негизи параллелограмм болуп эсептелген призма параллелипипед деп аталат. Параллелипипеддин алты граны бар, алардын бардыгы параллелограммдар болушат. Параллелипипеддин каалагандай гранынын анын негизи катары кабыл алууга болот. Параллелипипеддин параллель грандары карама-каршы грандар деп аталат. Анда параллелипипеддин ар бир чокусуна (кырына) карама-каршы чокуну (кырды) аныктоого болот. Карама-каршы чокуларын туташтыруучу кесинди параллелипипеддин диагоналдары деп аталат (1- сүрөт).

1 -сүрөт

Параллелипипедди окуп үйрөтүүдө аны параллелограмм менен аналогия кылуу.

к/№	Параллелограмм	Параллелипипед
1.	Карама-каршы жактары барабар	Карама-каршы грандары барабар
2.	Диагоналдары бир чекитте кесилишет жана ал чекитте тең экиге бөлүнөт	Диагоналдары бир чекитте кесилишет жана ал чекитте тең экиге бөлүнөт
3.	Диагоналдарынын кесилишкен чекити симметрия борбору болот.	Диагоналдарынын кесилишкен чекити симметрия борбору болот.

Математикалык түшүнүктөрдү илимий методдор аркылуу калыптандырууда төмөндөгү негизги дидактикалык шарттар аткарылыш керек: математикалык түшүнүктөрдү илимий изилдөө методдору аркылуу өз алдынча таанып-билүү ишмердүүлүгүндө берүү; аткарыла турган ишмердүүлүктөрдүн багыт берүүчү негизинин толук болушу жана жөнөкөйлөнүп кабыл алынышы; түшүнүктөрдүн этап менен өздөштүрүлүшү.

Адабияттар:

1. Бекбоев И.Б., Бөрүбаев А.А. ж.б Геометрия. 7-9 кл. Бишкек. -2015.
2. Бекбоев И.Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери. -Бишкек: 2004.-384 б.
3. Төрөгелдиева К.М. Математиканы окутуунун теориясы жана методикасы. 1-бөлүк. - Бишкек: 2014. -272 б.
4. Төрөгелдиева К.М. Математиканы окутуунун теориясы жана методикасы. 2-бөлүк. - Бишкек: 2014 . -334 б.

* * *

УДК 510.8

МАТЕМАТИКАЛЫК ТҮШҮНҮКТӨРДҮ КӨНҮГҮҮЛӨРДҮН ЖАРДАМЫ МЕНЕН КАЛЫПТАНДЫРУУ

*Торогельдиева К.М.- И.Арабаев атындагы КМУ, профессор, тел.0707836711, torogeldieva52@mail.ru
 Назирбекова С.- Б.Осмонов атындагы ЖАМУ, магистрант, 0778419666, snazirbekova34@mail.ru
 Анаркан Анашпек кызы. И.Арабаев атындагы КМУнун магистранты*

Аннотация: Бул макалада математиканы окутуудагы эн маанилүү милдеттеринин бири болгон окуучуларга математикалык түшүнүктөрдү көнүгүүлөрдүн жардамы менен калыптандыруу каралды. Математиканы изилдөөдө түшүнүктөрдүн ролу татаал жана көп кырдуу. Түшүнүктөрдүн аныктамасынын өзү да буга чейин белгилүү болгон

түшүнүктөрдүн негизинде түзүлөт. Бул ыкманы жана конкреттүү индуктивдүү методду ишке ашырууда окуучулардын жаңы билимди өз алдынча “ачуусуна” өбөлгө түзүлөт. Математикалык түшүнүктөрдү калыптандырууда төмөндөгүлөргө көңүл буруу: окуучуларынын максаттуу иш-аракеттерин мотивдештирүү; изилденип жаткан түшүнүктүн маанилүү касиеттери баса белгиленген көнүгүүлөрдү аткаруу; өз алдынча жекече иштөө; математикалык түшүнүктүн аныктамасын түзүү жана аны айта алуу.

Түйүндүү сөздөр: түшүнүк, математикалык түшүнүк, аныктама, мазмун, көлөм, көнүгүүлөр, абстрактуу-дедуктивдүү метод, конкреттүү-индуктивдүү метод, эвристика, жекече иштөө, калыптандыруу.

ФОРМИРОВАНИЕ МАТЕМАТИЧЕСКИХ ПОНЯТИЙ С ПОМОЩЬЮ УПРАЖНЕНИЙ

*Торогельдиева К.М.- КГУ имени И.Арабаева,
профессор,*

*Назирбекова С.- ЖАГУ имени Б.Осмонова,
магистрант,*

*Анаркан кызы Анашпек-Аспирант КГУ им. И.
Арабаева*

Аннотация: В данной статье рассмотрены формирование у учащихся математических понятий с помощью упражнений одной из важнейших задач обучения математике. Роль понятий в изучении математики сложна и многогранна. Само определение понятий основывается на уже известных понятиях. При реализации этого метода и конкретного индуктивного метода учащимся предлагается самостоятельно «открывать» новые знания. Обращая внимание при формировании математических понятий на: мотивирование целенаправленной деятельности учащихся; выполнять упражнения, в которых выделяются важные свойства изучаемого понятия; индивидуальная самостоятельная работа; уметь определять и формулировать математическое понятие.

Ключевые слова: понятие, математическое понятие, определение, содержание, объем, текущие события, абстрактно-дедуктивный метод, конкретно-индуктивный метод, эвристика, индивидуальная работа, формирование.

FORMING MATHEMATICAL CONCEPTS WITH THE HELP OF EXERCISES

*Torogeldieva K.M. - KSU named after I.Arabaev,
professor*

*Nasirbekova S.- KSU named after B.Osmonov,
undergraduate*

*Anarkan kyu Anashpek- Postgraduate student of KSU
named after I. Arabaeva*

Annotation: This article discusses the formation of mathematical concepts in students with the help of exercises, one of the most important tasks of teaching mathematics. The role of concepts in the study of mathematics is complex and multifaceted. The very definition of concepts is based on already known concepts. When implementing this method and a specific inductive method, students are encouraged to "discover" new knowledge on their own. When forming mathematical concepts, paying attention to: motivating the purposeful activity of students; perform exercises in which important properties of the concept being studied are highlighted; individual independent work; be able to define and formulate a mathematical concept.

Key words: concept, mathematical concept, definition, content, volume, current events, abstract-deductive method, concrete-inductive method, heuristics, individual work, formation.

Түшүнүктөр ар кандай предметтин, анын ичинде математикалык циклдин предметтеринин мазмунунун негизги компоненттеринин бири болуп саналат.

“Түшүнүк” термини негизинен ой-жүгүртүү менен нерселердин, кубулуштардын касиеттерин, байланыштарын жана мамилелерин чагылдыруудагы эң татаал жана карама-каршылыктуу логикалык категория.

“Математикалык түшүнүктөр бул ой-жүгүртүү менен чыныгы дүйнөнүн формасынын жана катыштарынын арасындагы байланыштарынын чагылышы” [3.61-б].

Математикалык түшүнүктөрдү толук үйрөнүү окуучулардын билимин системалаштырат, предметти терең өздөштүрүүсүнө шарт түзөт. Математика мугалиминин ар кандай теманы өздөштүрүүдөгү негизги милдети – теманын концептуалдык аппаратын калыптандыруу.

Түшүнүк – изилдөө объектилеринин маанилүү (айырмалоочу) касиеттерин чагылдырган ой жүгүртүүнүн формасы. Эгерде реалдуу турмуштагы объектилер туура чагылдырса анда түшүнүк туура деп эсептелинет [2.61-б].

Ар бир түшүнүк мазмуну жана масштабы боюнча каралышы мүмкүн. Түшүнүктүн мазмуну аныктаманын жардамы менен, көлөмү – классификациянын жардамы менен ачылат. Аныктоо жана классификациялоо аркылуу жеке түшүнүктөр бири-бири менен байланышкан түшүнүктөрдүн системасына уюшулат.

Түшүнүктүн мазмуну-берилген түшүнүктүн бардык маанилүү белгилеринин жыйындысы болуп саналат. Түшүнүктүн көлөмү-бул түшүнүк колдонула турган объекттердин жыйындысы.

Мисалы, «үч бурчтук» түшүнүгү бардык мүмкүн болгон үч бурчтуктардын көптүгүн (бул түшүнүктүн чөйрөсү) жана мүнөздүү касиетин – үч тараптын, үч чокунун, үч бурчтун болушун (түшүнүктүн мазмунун) бириктирет.

Математиканы изилдөөдө түшүнүктөрдүн ролу татаал жана көп кырдуу. Бир жагынан биз далилдөө процессинде түшүнүктөргө таянсак, экинчи жагынан ар кандай далилдөөдө түшүнүктөрдү ачып, тереңдетибиз. Түшүнүктөрдүн аныктамасынын өзү да буга чейин белгилүү болгон түшүнүктөрдүн негизинде түзүлөт. Ошондуктан, ар кандай жолдор менен берилиши мүмкүн болгон түшүнүктүн аныктамасын түзүү абдан маанилүү. Демек, математиканы окутуунун методикасынын негизги максаттарынын бири белгилүү бир түшүнүктү аныктоонун эң рационалдуу жолдорун аныктоо болуп саналат.

Бул боюнча И.Б.Бекбоев төмөндөгүдөй дейт: Дидактикалык материалдарды математика мугалими төмөндөгү параметрлерди аныктап өзү түзөт [1,284-б].:

- окуучулардын таанып билүүчүлүк тажрыйбасынын мазмунун аныктоо;
- окуучулар эмнеге көбүрөөк кызыга тургандыгын эсепке алуу;
- окуучуларга өздөштүрүүлүчү түшүнүктөр боюнча жооп берүүнүн мүнөзүн тандоо мүмкүнчүлүгүн берүү;
- натыйжаны гана эмес, ошол натыйжага жетишүү процессин баалоо.

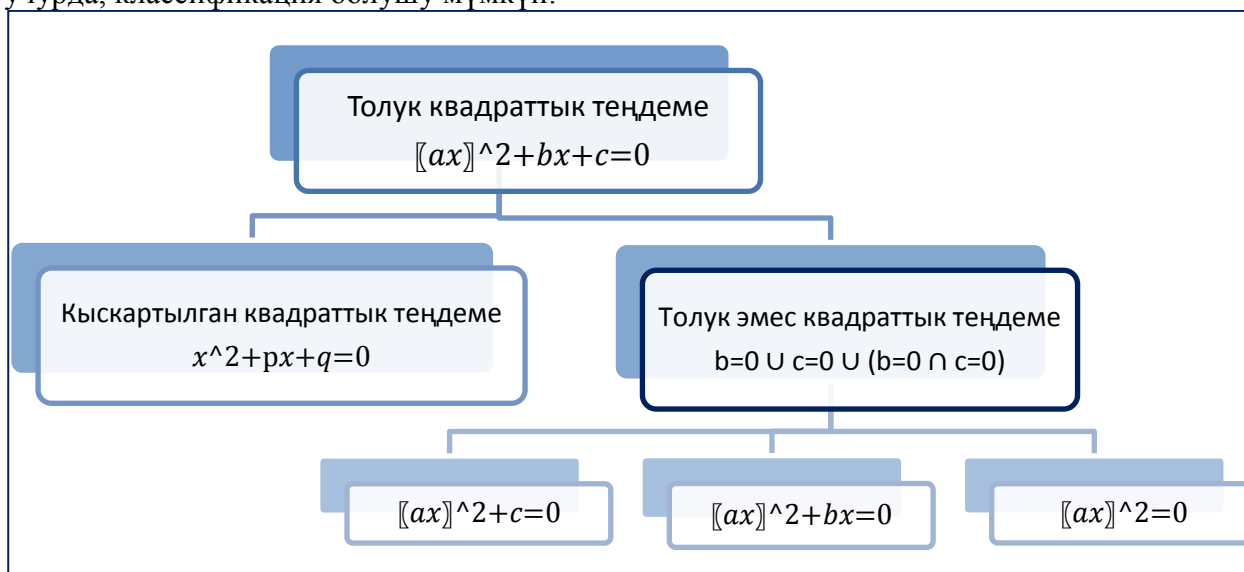
Бул окуучулар жаңы түшүнүктүн идеясын канчалык денгээлде түзөөрүнө жараша болот. Аныктамаларды окуучуларга жеткирүү методикасы аныктамалар деп аталган математикалык сүйлөмдөрдүн өздөрүнүн өзгөчөлүктөрү менен түшүндүрүлө турган белгилүү бир өзгөчөлүктөргө ээ. Математикалык түшүнүктөрдүн аныктамасын киргизүүнүн абстракттуу-дедуктивдүү жана конкреттүү-индуктивдүү жолдорун карайлы.

Абстракттуу-дедуктивдүү метод менен түшүнүктөрдү киргизүү. Окуучуга мурдатан белгилүү болгон түшүнүктөр менен органикалык байланышкан түшүнүктөрдү киргизүүдө абстракттуу-дедуктивдүү методду колдонсо болот. Бул ыкманын өзгөчөлүгү – ар бир аныктама дароо даяр формада, конкреттүү мисалдар жана үлгүлөр боюнча алдын ала түшүндүрүлбөстөн киргизилет [3.65-б].

Мисалы, квадраттык теңдеме түшүнүгүн төмөнкүчө киргизүүгө болот:

Жаңы түшүнүккө аныктама бергиле: 1. $ax^2 + bx + c = 0$ түрүндөгү теңдеме, мында $a \neq 0$ (белгисиздин эң чоң көрсөткүчү эки);

2. Бул түшүнүктү ($x^2 + px + q, ax^2 + c = 0, ax^2 + bx = 0, ax^2 = 0$) туюнтуунун өзгөчө учурларын карап, бул түшүнүктүн классификациясын түзгүлө. Бул учурда, классификация болушу мүмкүн:

1-сүрөт. Квадраттык теңдеменин классификациясы.

3. Бул түшүнүккө тескери мисалдарды келтиргиле (мисалы, $bх+c=0$ түрүндөгү теңдеме толук эмес квадраттык теңдеме болобу же жокпу?).

4. Киргизилген түшүнүктү конкреттүү мисалдар менен сүрөттөп көрсөткүлө.

5. $x^2 - 7x + 12 = 0$; $2x^2 - 32 = 0$ түшүнүктүн ар бир конкреттүү көрүнүшү анын квадраттык теңдеменин аныктамасына жооп берер-бербесин текшерип көргүлө.

Конкреттүү-индуктивдүү метод менен түшүнүктөрдү киргизүүнү карайлы. Конкреттүү-индуктивдүү методдун маңызы конкреттүү мисалдарды карап чыгуунун негизинде окуучулар өз алдынча аныктама түзүүгө даярданышат. Мисалы, окуучуларды жөнөкөй жана курама сандар менен тааныштыруу төмөнкүдөй жол менен жүргүзүлүшү мүмкүн:

1. Төмөнкү эки катар сандарды доскага жазгыла:
 $2, 3, 5, 7, 11, 13, 17, 19, 23, 29, \dots$
 $4, 6, 8, 9, 10, 12, 14, 15, 16, 18, 20, 21, 22, \dots$
2. Бул түшүнүктөрдүн маанилүү белгилерин аныктоо жана тандоо. Мисалы, мугалим окуучуларга төмөнкү тапшырмаларды бере алат: биринчи катардагы сандардын ар биринин бардык бөлүүчүлөрүн жана экинчи катардагы сандардын ар биринин бардык бөлүүчүлөрүн тапкыла
3. Бул түшүнүктөрдүн аныктамасын түзүү; баштапкы аныктама, түзөтүү, кошумча аныктама (окуучулар).
4. Так аныктама (мугалим); аныктаманы кайталоо (окуучулар).

Ошентип, конкреттүү-индуктивдүү методду колдонуу менен мугалим окуучуларга конкреттүү мисалдарды келтирип, анда бул түшүнүктүн маанилүү белгилери биринчи орунга чыгып, окуучуларды жөнөкөй жана курама сандар менен таанышууга мотивациялайт.

Конкреттүү индуктивдүү метод төмөнкү класстарда ал эми жогорку класстарда абстрактуу-дедуктивдүү метод көбүрөөк колдонулат.

Эвристикалык методдун жардамы менен математикалык түшүнүктөрдү киргизүүнүн ыкмасын карайлы. Эвристикалык методду колдонууда класста көйгөйлүү кырдаал түзүлөт, окуучулар жаңы аныктаманы аң-сезимдүү түшүнүүгө даярданышат, андан кийин өлчөө, ченөө жана тажрыйбалык иштер жүргүзүлүп жыйынтыктарды өздөрү чыгарышат. Бул ыкманы жана конкреттүү индуктивдүү методду ишке ашырууда окуучулардын жаңы билимди өз алдынча “ачуусуна” өбөлгө түзүлөт.

Айрым учурларда, окуучулар жаңы түшүнүктүн аныктамасын оңой жана тез түзө алгыдай көнүгүүлөр берилет. Арифметикалык жана геометриялык прогрессияларды үйрөнө баштаганда мугалим төмөнкү типтеги көнүгүүлөрдү сунуштаса болот.

1. (x_n) удаалаштыгынын алгачкы бир нече мүчөсүн жазгыла, мында $x_1=4$, $x_{n+1}=x_n+3$. Бул ырааттуулук арифметикалык прогрессия деп аталат. Арифметикалык прогрессиянын аныктамасын түзүүгө аракет кылгыла.

2. (x_n) удаалаштыгынын алгачкы бир нече мүчөсүн жазгыла, мында $x_1=2$, $x_{n+1}=x_n \cdot 3$. Бул ырааттуулук геометриялык прогрессия деп аталат. Геометриялык прогрессиянын аныктамасын түзүүгө аракет кылгыла.

Арифметикалык прогрессия түшүнүгү киргизилгенде, кошумча суроолордун жардамы менен окуучулар тарабынан аныктаманы өз алдынча түзүүгө да жетишүүгө болот. Бирок бул жерде алар аналогияга таяныша албагандыктан жана мындай аныктама биринчи жолу кездешкендиктен, окуучулар кыйналышса, окуу убактысын үнөмдөө үчүн, 1-көнүгүүдөгү аныктаманы өз алдынча түзүү талабын алып салса болот. Ал эми геометриялык прогрессиянын аныктамасын түзүүдө, окуучулар көнүгүүнү өздөрүнө белгилүү болгон арифметикалык прогрессиянын аныктамасынын аналогиясына таянып, оңой эле аткарышат.

Ошентип, окуучуларды жаңы түшүнүк менен тааныштыруу, үйрөнүп жаткан окуу материалынын мүнөзүнө, окуу убактысынын болушуна, окуучулардын өнүгүү деңгээлине жана башка факторлорго жараша тандалат.

Демек, көнүгүүлөр математикалык түшүнүктөрдү калыптандыруунун негизги каражаты деген тыянакты чыгарабыз.

Математикалык түшүнүктөрдү калыптандыруунун ар бир этабында колдонулуучу көнүгүүлөрдүн тиешелүү түрлөрү төмөндөгү таблицада берилди.

Түшүнүктүн калыптануу этаптары	Аларды ишке ашыруучу көнүгүүлөр
Түшүнүктү киргизүүгө мотивдештирүү.	Окулган түшүнүктөрдү жана теоремаларды колдонуу боюнча көнүгүүлөр. Практикалык көнүгүүлөр.
Түшүнүктүн маанилүү касиеттерин бөлүп көрсөтүү	Көрсөтүлгөн касиеттерге жооп берген объекттерди түзүү боюнча көнүгүүлөр.
Түшүнүктү аныктоонун логикалык структурасын өздөштүрүү	Фигуралардын моделдери менен көнүгүүлөр. Түшүнүктүн чөйрөсүнө кирген объекттерди таануу боюнча көнүгүүлөр. Түшүнүктү аныктоодон натыйжаларды бөлүп көрсөтүү боюнча көнүгүүлөр. Шарттарды толуктоо үчүн көнүгүүлөр (натыйжаларды таануу жана чыгаруу).
Түшүнүктү колдонуу	Түшүнүктү колдонууга карата көнүгүүлөр.
Изилденүүчү түшүнүк менен башка түшүнүктөрдүн ортосундагы байланыштарды түзүү	Түшүнүктү ар кандай кырдаалдарда колдонуу үчүн көнүгүүлөр. Түшүнүктөрдү системалаштыруу үчүн көнүгүүлөр.

Ошентип, математикалык түшүнүктү калыптандыруу бир нече этаптар менен ишке ашырылат:

1. Мотивдештирүү (түшүнүктү үйрөнүүнүн маанилүүлүгү баса белгиленип, мектеп окуучуларынын максаттуу иш-аракети активдештирүү, математикалык эмес каражаттарды тартуу аркылуу түшүнүктү изилдөөгө кызыгуу пайда болот).
2. Математикалык түшүнүктүн маанилүү касиеттерин аныктоо (изилденип жаткан түшүнүктүн маанилүү касиеттери баса белгиленген көнүгүүлөрдү аткаруу).
3. Окуучулардын өз алдынча, жекече иштөөсү.

4. Математикалык түшүнүктүн аныктамасын түзүү жана аны айта алуу (түшүнүккө таандык объекттерди таануу боюнча иш-аракеттерди жасоо, түшүнүктүн чөйрөсүнө тиешелүү объекттерди түзүү).

Колдонулган адабияттар:

1. Бекбоев И.Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери.-Бишкек: 2004.-384б.
2. Никитин В.В., Рупасов К.А. Определения математических понятий в курсе средней школы: Пособие для учителей. – М.: УЧПЕДГИЗ, 1963.
3. К.М. Торогелдиева Орто мектепте математиканы окутуунун методикасы. – Бишкек: 2006. -233 б.

* * *

УДК 372.853

**ЛИНЗА АРКЫЛУУ СҮРӨТТӨЛҮШТҮ АЛУУНУ ОКУТУУНУН ЗАМАНБАП
ЫКМАЛАРЫ**

Үркунбай кызы Кенжегул- окутуучу
kenjegul1994u@gmail.com

Т.Бекболотов атындагы Аксы колледжи
Аксы району, Кербен шаары

Аннотация: *Физика табияттын кубулуштарын, окуяларын жана аларды түшүндүрүүнүн законченемдүүлүгүн үйрөтө турган илим. Макалада линза, анын түрлөрү аркылуу сүрөттөлүштү алууну окутуунун заманбап ыкмалары берилген. Адамдар табияттын бир бөлүгү катары, аны менен бекем байланышта болору көрсөтүлгөн. Табияттагы кубулуштардын сырын билүү, алардын закон ченемдүүлүктөрүн ачуу негизинен адамдардын жашоосун жакшыртуу үчүн алып барылат.Томпок жана жука линза аркылуу нерсенин сүрөттөлүшүн алуу үчүн,ал нерсенин ар кандай чекиттеринин сүрөттөлүшүн алуу керектиги көрсөтүлгөн жана макалада томпок линза дан нурлардын өтүүсүнүн закон ченемдүүлүктөрү берилген.*

Түйүн сөздөр: *Линза, томпок линза, иймек линза,суроттолуш, нурлануу, оптика,кубулуш, табигый, жарык, туз сызыктуу таралуу, чогултуучу, чачыратуучу, призма, сынуу, чагылуу, геометриялык параметрлер, фокус аралыгы, чойро.*

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ПОЛУЧЕНИЮ ИЗОБРАЖЕНИЕ ЧЕРЕЗ ЛИНЗЫ

Үркунбай кызы Кенжегул Преподаватель
kenjegul1994u@gmail.com

имени Т.Бекболотова
Аксыский колледж, город Кербен

Аннотация: *Физика - наука изучающая природные явления,знаки природы,и их закономерности.в статье представлены современные методы обучения получение изображение через линзы и его разновидности.было показано,что люди-как часть природы и прочно связаны с ней. Познание тайны явлений природы,раскрытие их закономерностей в основном ведет к улучшению жизни людей. В статье было показано,что для получение изображения объекта через выпуклую и тонкую линзу,необходимо получить изображение различных точек этого объекта,и еще представлены закономерности отражение лучей от выпуклой линзы.*

Ключевые слова: *Линза, выпуклая линза, изогнутая линза, изображение, излучение, природные явление, оптика, свет, линейное расплеоление, собирающее, распылитель,*

MODERN METHODS OF TEACHING IMAGE OBTAINING THROUGH LENSES

Urkunbai kzy Kenjagul Teacher

kenjagul1994u@gmail.com

Aksy College named after T.Bekbolotov

Aksy region, city of Kerben

Annotation: *Physics is a science that studies natural phenomena, signs of nature, and their patterns. The article presents modern methods for obtaining an image through lenses and its varieties. It was shown that people are part of nature and are firmly connected with it. Knowledge of the secrets of the phenomena of the underworld, the disclosure of their patterns mainly leads to an improvement in people's lives. The article showed that in order to obtain an image of an object through a convex and thin lens, it is necessary to obtain an image of various points of this object, and the patterns of reflection of rays from a convex lens are also presented.*

Keywords: *Lens, convex lens, curved lens, image, radiation, natural phenomenon, optics, light, linear despreding, collecting, atomizer, prism, break, reflection, geometrical parameters, focus distance, environment.*

Физика табигаттын кубулуштарын, окуяларын жана аларды түшүндүрүүнүн законченемдүүлүгүн үйрөтө турган илим. Адамда табияттын бир бөлүгү катары, аны менен бекем байланышта. Табияттагы кубулуштардын сырын билүү, алардын закон ченемдүүлүктөрүн ачуу негизинен адамдардын жашоосун жакшыртуу үчүн алып барылат.

Физика табигый илимдер ичинде негизги орунду ээлегени үчүн, ал бардык табигый илимдердин фундаментин түзүп, алардын өнүгүүсүнө чоң салым кошуп келе жатат. Мисалы: физикалык химия, химиялык физика, биофизика, астрофизика, геофизика жана башка илимдерди көрсөтүү мүмкүн.

Жарыктын жаратылышын карабай, анын Оптикалык чөйрөдөгү таралыш өзгөчөлүктөрүн үйрөтөт. Жарык нурлары чөйрөдө бири - бирине көз карандысыз тарап, оптикалык касиеттери түрдүү чөйрөлөрдүн чегарасында сынат, бир тектүү чөйрөдө түз сызык боюнча тарайт. Геометриялык оптиканын ыкмалары объектинин оптикалык сүрөттөлүшүнүн пайда болушун, анын айрым чекиттеринин берген сүрөттөлүштөрүнүн биримдиги катары үйрөнүүгө мүмкүндүк берет. Бул ыкмалар оптикалык бир тектүү эмес чөйрөлөр аркылуу нурлардын өтүүсүндө пайда болгон көп кубулуштарды (закым, күн желеси, жарык рефракциясы) түшүндүрөт. Геометриялык оптика, оптикалык приборлорду иштеп чыгууда жана аларды конструкциялоодо зор мааниге ээ. Геометриялык оптиканын ыкмалары практикада, мисалы, жарык техникасындагы иштерде көп колдонулат.

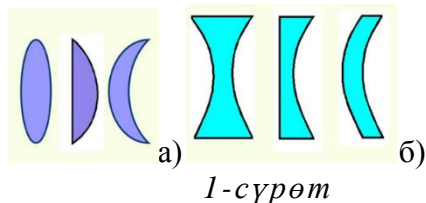
Оптикалык сүрөттөлүштөр: Жарыктын түз сызыктуу таралуу, сынуу жана чагылуу закондору сүрөттөлүштөрдүн пайда болушун жана аны алуунун жолдорун түшүндүрүүгө мүмкүндүк берет. Адам баласы тынч турган суунун бетинен, жылмакай кылып ышкыланган кремнийдин бетинен өздөрүнүн жүздөрүн көрүүнү сырдуу кубулуштар катары эсептешкен. Галилейдин көрүү түтүгүнөн баштап, көз айнек, лупа, фотоаппарат приборлоруна чейин жана илимий изилдөөнү ишке ашырууда колдонулуучу татаал түзүлүштөгү азыркы оптикалык приборлор жарык нурунун жогоруда саналып кеткен касиеттеринин негизинде курулууда. Алардын айрымдары менен таанышып кетели.

Линза жана анын түрлөрү: Көпчүлүк оптикалык приборлордун (көз айнек, лупа фотоаппарат, дурбу ж.у.с.) негизги типтеги линзалар болушат. Сфералык же тегиз беттер менен чектелген тунук нерселер линзалар деп аталат. Алардын түрлөрү көп. Бирок, негизинен эки (**1-сүрөт**) топко: чогултуучу (а) жана чачыратуучу (б) болуп бөлүнүшөт.

Линза (оптикада) - (нем. Linse, лат. lens – жасмык дегенден), томпок же иймек (кээде бир жак бети тегиз) беттер менен чектелген [1], жарык нурунун формасын өзгөртүүчү жана

оптикалык сүрөттөлүштү алууга жөндөмдүү болгон тунук нерсе. Линзанын негизги милдети болуп нерселердин сүрөттөлүшүн алуу.

Линзалар формасы боюнча *томпок* жана *иймек* болуп экиге бөлүнөт. Ортонку бөлүгүнө караганда эки чети калын линза *томпок линза* деп аталат. Ортонку бөлүгүнө караганда эки чети калын линза *иймек линза* деп аталат. Томпок же иймек линзалардын беттери ар кандай формадагы сфералык беттерден турат.

1-сүрөт

Оптикалык касиети боюнча линза жарык нурун чогултуучу (оң) жана чачыратуучу (терс) түрдө болот. Линза көбүнчө оптикалык жана органикалык айнектен даярдалат. Ультракызыл көк нурлар үчүн – кварцтан, флюориттен жана башка, инфракызыл нурлар үчүн – айнектин өзгөчө түрүнөн, сапфирден, кремнийден, германийден жана башка материалдардан жасашат. Линзалар жука жана калың, жөнөкөй жана татаал болуп бөлүнөт. Жука линзалар жөнөкөй болот, ал эми калың линзалар бир же андан көп линзалардын системасынан турат да, калыңдыгы сфералык беттин радиусунан бир аз айырмаланат. Мисалы, берилген шартта линза жука деп эсептелсе, башка шартта ал линза калың деп эсептелиши мүмкүн. Линзаны мүнөздөөчү чоңдуктар геометриялык жана оптикалык параметрлерге бөлүнөт. Геометриялык параметрлери: сфералык беттеринин радиустары, негизги оптикалык огу, негизги тегиздиги, оптикалык борбору, фокустук аралыктары; оптикалык параметрлери: Линзанын сырткы чөйрөгө салыштырмалуу сындыруу көрсөткүчү n , оптикалык күчү F . Сфералык беттердин борборлорун бириктирип турган түз сызык линзанын негизги оптикалык огу деп аталат. Жука линза аркылуу өтүүчү нурларды «сындыруучу» тегиздик негизги тегиздик, линзанын негизги оптикалык огу менен негизги тегиздик кесилишкен чекит линзанын борбору деп аталат. Линзаны мүнөздөөчү чоңдуктардын арасындагы байланышты чагылдыруучу катышты табуу үчүн параксиалдык нурлар пайдаланылат. Линзанын оптикалык огуна параллель же кичине бурч түзүп, негизги огуна алыс эмес өткөн параллель нурлардын шооласы параксиалдык нурлар деп аталат.

Линзанын жардамы менен нерселердин сүрөттөлүшүн алууга [2] болот. Мисалы: Нерсе катары шам алынган. Шамдын K чекитинен чыккан эки нурду алабыз.

1)Биринчиси линзанын оптикалык огуна жарыш багытталган. Ал линзадан сынып,багытын өзгөртөт да фокус аркылуу өтөт.

2)Экинчи нур фокус аркылуу өтүп, линзадан кийин оптикалык огуна жарыш багытталат.

Эки нурдун кесилишкен жеринде K чекитинин сүрөттөлүшү пайда болот. Ал эми нерсенин толук сүрөттөлүшү $K_1 L_1$ түрүндө алынат.

Нерсе линза менен анын фокусунун арасында жайгашкан учурун карайлы. Бул учурда линзада шамдын чоңойтулган ,түз жана жалган сүрөттөлүшү алынат. Ал линзанын нерсе жайгашкан жагында, бирок андан бир аз алысыраак аралыкта болот. Мындай сүрөттөлүштү лупада,микроскопто колдонулат. Нерсе линзанын кош фокус аралыгынан алыс жайгашкан. Бул учурда предметтин сүрөттөлүшү линзанын экинчи жагында ,башкы фокус менен экинчи фокус аралыгынын ортосунан алынат. Сүрөттөлүш кичирейтилген ,чыныгы жана тескери болот. Бул фотоаппаратта ,телескопто,видеокамерада,дүрбүдө колдонулат.

Линзанын жардамы менен нерсенин сүрөттөлүшүн алуунун жолдору.

Алгач призма жөнүндө түшүнүк берели. Призма бул эки граны(негиздери) барабар көп бурчтуктар,ал эми калган грандары параллелограммдар болгон көп грандык. Призманын негиздери бири-бирине дал келип,параллель тегиздикте жайгашат. Эгер каптал грандардын тегиздиктери негизинин тегиздигине перпендикуляр болсо, анда ал *тик призма* деп аталат.

Негизи туура көп бурчтук болгон тик призма *туура призма* деп аталат. Негизи үч бурчтук, төрт бурчтук ж.б болгонуна жараша үч бурчтуу, төрт бурчтуу ж.б болот. Күндөлүк турмушта жарык нурунун үч бурчтуу призма аркылуу өткөн учурлары көп кездешет. Үч бурчтуу призманын каптал кырына түшкөн нур анын ичине киргенде биринчи жолу, ал эми андан чыкканда экинчи жолу сынат. *Көп тажрыйбалар үч грандуу призманын каптал бети түшкөн нур призмада эки жолу сынаарын көрсөтөт.* Ошондой эле нур призмадан чыкканда ар дайым үч бурчтуктун негизин карай багытталат. Нурдун призмадан өткөндүгү мындай закон-ченемдүү [3] көрүнүшү жарык кубулушунун ар кандай касиеттерин аныктоого жана жарыктын оптикалык куралдагы колдонулушун далилдөөгө жардам берет.

Томпок линзадан нурлардын өтүүсүнүн закон ченемдүүлүктөрү

1) Томпок линзанын оптикалык огуна жарыш жиберилген нур сынгандан кийин линзанын фокусу аркылуу өтөт

2) Томпок линзанын фокусу аркылуу жиберилген нур сынгандан кийин линзадан өтүп, анын оптикалык огуна жарыш таралат.

3) Линзанын оптикалык борбору аркылуу откон нур багытын өзгөртпөйт.

Томпок линза канчалык калын болсо, ал жарыкты ошончолук күчтүү сындырат. Ал эми жарык канчалык күчтүү сынса, анын фокус аралыгы ошончолук кичине болот.

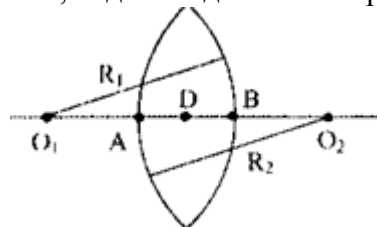
Ошондуктан физикада линзанын оптикалык күчү деген атайын түшүнүк киргизилген. Ал D тамгасы менен белгиленет.

Линзанын оптикалык күчү линзанын фокус аралыгына тескери чоңдуктар: $D = \frac{1}{f}$.

Бирдиги үчүн **1 диоптрия** алынган. (1дптр). Фокус аралыгы 1метр болгон линзанын оптикалык күчү 1 диоптрияга барабар.

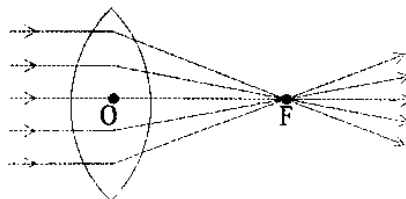
Демек, линзанын оптикалык күчүн диоптрия менен эсептөө үчүн, анын фокус аралыгын ар дайым метр менен туюнтуу керек болот: $1 \text{ дптр} = \frac{1}{1 \text{ м}}$.

Эгерде линзанын калыңдыгы анын бетинин ийрилик радиустарына (R_1, R_2) (2-сүрөт) салыштырмалуу кичине болсо, анда мындай линзалар жука линзалар деп аталышат.

2-сүрөт

Линзалардын оптикалык борбору (O) болот. Ал чекит аркылуу линза боюнча өткөндө эң кыска аралык (AB), анын башкы оптикалык огу (O_1, O_2) менен дал келет. Оптикалык борбордун эң башкы касиети ал чекит боюнча өткөн нурлар сынбайт, багытын өзгөртпөйт түз сызык боюнча таралат. Эгерде жарык нурлары эки жагы томпок линзанын башкы оптикалык огуна параллель келип түшсө, анда алар линзадан сынып, O чекитинен кандайдыр аралыкта жаткан бир чекитте кесилишет. Бул чекит *линзанын фокусу* (F) деп аталат (3-сүрөт).

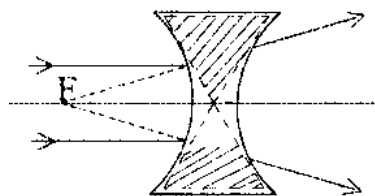

3-сүрөт

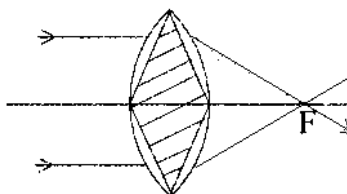
Ошондой эле жыйынтыкты карама-каршы багытта таралган нурлар үчүн да алууга болот. Демек, ар кандай жука линзанын эки жагында бирдей аралыкта жаткан симметриялуу эки фокусу болот. Фокустан линзага чейинки аралык *фокус аралыгы* деп аталат.

Эгерде эки жагы иймек линзаны алып, аны башкы оптикалык огуна параллель нурларды жиберсек, анда алар линзадан кийин, чачырап кетишет. Ошондуктан, томпок линзалар *чогултуучу* деп аталса, иймек линзалар *чачыратуучу* линзалар деп аталышат.

Чачыратуучу линзанын фокусу чачыраган нурларды карама-каршы багытта улантуудан табылат (4-сүрөт). Бул учурда алар да линзадан кандайдыр аралыкта жаткан чекитте кесилишет. Бул чекит иймек линзанын жалган фокусу деп аталат.

4-сүрөт

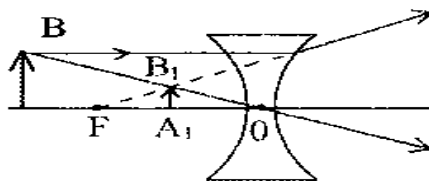
5-сүрөт

Томпок линзаны чогултуучу жана иймек линзанын чачыратуучу болушун нурдун призма аркылуу өтүү менен, эки жолу сынып, негизин көздөй кыйшайышы аркылуу түшүндүрүүгө болот. Томпок линзаны негиздер башкы оптикалык окто жаткан кош призма катары кароого болот (5-сүрөт).

Жука линзадагы сүрөттөлүштөрдү түзүү

Томпок жука линза аркылуу нерсенин сүрөттөлүшүн алуу үчүн, ал нерсенин ар кандай чекиттеринин сүрөттөлүштөрүн алуу керек. Ар бир чекиттин сүрөттөлүшүн алуу үчүн линзага жиберилген эки нур жетиштүү болот. Ал нурлардын бири нерсенин кандайдыр чекиттеринен башкы оптикалык окко жарыш жиберилсе, экинчиси ал чекиттен линзанын оптикалык борбору аркылуу өтүүгө тийиш. Көпчүлүк учурда нерсенин бардык чекиттеринин сүрөттөлүшүн албай эле, четки чекиттеринин сүрөттөлүштөрүн алуу менен чектелүүгө болот. Мисалы, АВ нерсеси берилсе, анын А жана В чекиттеринин сүрөттөлүштөрүн таап, аларды өз ара туташтыруу менен тиешелүү сүрөттөлүштү ($A_1 B_1$) алабыз (6-сүрөт). Линзадан алынган сүрөттөлүштөр негизги үч мүнөздөмө менен бааланат. Биз карап жаткан учурда сүрөттөлүш: тескери, чыныгы жана чоңойтулган болуп эсептелет

Ушундай эле эрежелерди колдонуп, иймек күзгүдөгү сүрөттөлүштү алууга болот. Бирок, иймек линзадан алган сүрөттөлүш чиймеден көрүнүп тургандай жалган фокус аркылуу түзүлүп, жалган, оң жана кичирейтилген болот (7-сүрөт).

7-сүрөт

Сүрөттөлүштөрдү алуу эрежелери өздөштүрүлгөндөн кийин алардын чиймеде кандайча алынышы кыйынчылыкты туудурбайт. Сүрөттөлүштү томпок же иймек, сфералык күзгүлөрдө да алууга болот. Аларды алуу жолдорун өздөштүрүүнү студенттердин өздөрүнө сунаш кылабыз. Мындай сүрөттөлүштөр күзгүдөгү нурдун чагылуу законуна таянып алынат. “Күзгү бөлмөсүнө” киргенде өзүңөрдүн күзгүдөгү сүрөтүңөрдү көрүп, кебете-кешпириңердин өзгөргөндүгүн байкасаңар керек. Бул жерде күзгүнүн бетинин ийрилигине жараша чагылуу закондору пайдаланылып, кандайча сүрөттөлүш көрүнүп жаткандыгын түшүндүрүүгө болот.

Линза жалпысынан томпок жана иймек болуп бөлүнөт. Томпок линза аркылуу сүрөттөлүштү алсак тескери, чыныгы жана чоңойтулган сүрөттөлүштү алабыз. Ал эми иймек линзада болсо сүрөттөлүш жалган, оң жана кичирейтилген болот. Аларды билүү үчүн: линзанын фокус аралыгын, оптикалык күчүн, алардын бирдиктерин билүү зарыл.

Компьютер менен көргөзүүдө эң биринчи биз “Paint”, “Power Point” программаларына кирип:

1. Негизгиге кирип фигуралардан түз багытталган сызыктын жардамынан каалагандай сүрөттөрдү сызып,
2. Эгер бириктирсек гиперсылканы колдонуп,
3. Анимацияга кирип арбиринин артынан бирин чыга турган кылып белгилейбиз. Ошонун жардамы менен студенттерге кенен жана так түшүндүрө алам.

Мындан сырткары видеороликтерди, анимацияларды, презентацияларды колдонуп көргөзүү зарыл. Маалыматтык технологияны колонуунун ыкмалары Бул теманы түшүндүрүүдө көптөгөн тажрыйбаларды колдонобуз. Ньютондун тажрыйбасы, Гьюгенстин тажрыйбасы, Де-Бройл тажрыйбасы ж.б. Бул тажрыйбаларды кыскача видеороликтердин жардамы менен ачык көргөзө аламын. Ал үчүн мен оңой болсун үчүн презентация жасан, толук жана кыскача аныктамаларды берип, чыныгы, тескери, кичирейтилген сүрөттөрдү тартып, ага анимациянын жардамы менен кыймылдатып нурду жиберүүдө пайдаландым. Бул темада Ньютондун ак жарык призмага тийгенде сынып, дисперция кубулушу жүрүп, жарык жети түскө ажыраарын 4 минута 34 секундада толук көргөзө алдым. Гьюгенстин тажрыйбасын когоренттүү толкундарды ,интерференция кубулушу 1минута 25 секунда аркылуу көргөздүм.

Негизинен сабакты түшүндүрүү үчүн жөн эле сүйлөй бербей интерактивдүү досканын жардамы менен сүрөттөрдү көргөзүп, жогорудагы анимацияны жана видеороликтерди түшүндүрүү менен студенттерге терең түшүндүрө алдым. Эң жакшысы мен үчүн көзгө көрүнбөгөн кыймылдарды түшүнүү студенттер үчүн оңой болду.

Адабияттар

1. Кидибаев М.М., Шаршеев К. Жалпы физика курсу.: Т.:IV, - Бишкек “Илим” басма борбору, 2005. -592 б.
2. Карашев Т., Карашева Т.Т. Физика курсу. :- Бишкек “Айат” басма борбору, 2009. – 312 б.
3. Мамбетакунов Э. Физиканы окутуу теориясы жана практикасы.: -Б.: “МОК” басма борбору, 2015. – 490 б.

УДК: 37.018.

БАЛДАРДЫН БИЛИМИНИН ӨНҮГҮҮСҮНДӨГҮ ЭНЕ МЕКТЕПТЕРИ НИН ОРДУ

*Акбарова Ирода, Хамидова Субхидам,
Заманбап Эл аралык Университетинин
Магистранттары,
Жалал-Абад ш., Кыргыз Республикасы*

Аннотация: Бул макалада баланын билиминин өнүгүүсүндө ата-эненин ролу жөнүндө маселе каралат. Балага үй-бүлөдө эненин жакындан жардам көрсөтүүсү, көңүл буруусу, кызыктар экендигин билдирүүсү психологиялык, руханийлик, жактан бала жакшы өнүгүүсү тууралуу айтылган идеаларды талдайт. Эне мектептеринин трансформациялык коомдогу орду абдан керектүү иш чара экендигин кубаттайт. Кыргызстандагы эне мектептеринин өнүгүү темпине көз чаптырат. Мектеп менен “Эне Мектептеринин” стратегиялык келечегине сарасеп салат.

Ачык сөздөр: Билим, илим, “Эне мектеби”, педагогикалык процесс, окутуу, сабак, мектеп, мугалим, бала, окуучу.

РОЛЬ МАТЕРИНСКОЙ ШКОЛЫ В РАЗВИТИИ ДЕТСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

*Магистранты Современного международного
Университета Акбарова Ирода, Хамидова
Субхидам,
г. Джала-Абад, Кыргызская Республика*

Аннотация: В данной статье рассматривается вопрос о роли родителей в развитии образование ребенка. Анализируют идеи о близкая помощь матери, в котором внимание, интерес к ребенку в семье представления о психологическом, духовном и хорошем развитии ребенка. Место материнских школ в трансформационном обществе является очень необходимой деятельностью. Рассматривает темпы развития материнских школ в Кыргызстане. Оценивает стратегическое будущее школы и “Материнской школы”.

Ключевые слова: Образование, наука, «Мамина школа», педагогический процесс, обучение, урок, школа, учитель, ребенок, ученик.

THE ROLE OF THE MOTHER SCHOOL IN THE DEVELOPMENT OF CHILDREN'S EDUCATION

*Undergraduates of the Modern International
Universitet Akbarova Iroda, Khamidova Subhidam
Jala-Abad city, Kyrgyz Republic*

Annotation: This article discusses the role of parents in the development of a child's education. They analyze ideas about close assistance to the mother, in which attention, interest in the child in the family, ideas about the psychological, spiritual and good development of the child. The place of mother schools in a transformative society is a much needed activity. Examines the pace of development of mother schools in Kyrgyzstan. Assesses the strategic future of the school and the “Mother School”.

Key words: Education, science, “Mom's School”, pedagogical process, teaching, lesson, school, teacher, child, student.

Коомдун өсүп – өнүгүшү адамдын билимге болгон талабын арттырууда. Кайсы бир доорлордо адам турмуштук тажрыйбалык деңгээлдерге гана канааттанып жашаса, илимий-техникалык прогреске байланыштуу коомдун келечек муундарын ошол деңгээлге

жараша илимдүү тарбиялоо актуалдуу болуп, андагы ата-эненин орду баа жеткис маселе катары болууда.

Байыркы доордон баштап эле үй-бүлөнүн тарбиясы жөнүн маанилүү ойлорду аалымдар айтып келишкен. Конфуций, Аристотель, Платондондун эмгектеринде асыл ойлор камтылган. Цецариялык педагог Г. Песталоцци, Чех педагогу Ян Каменский энелер мектеби жөнүндө, Орус аалымдары К.Ушинский, В. Сухамлинский, А. Макаренко, Г. Волков, А. Пискунова, Н.Константинов жана башкалар билим берүүдө чөйрөнүн маанилүүлүгүн баса көрсөтүп кетишкен. Ошондой эле Кыргыз илимпоздору Р. Абдраимова, А. Калдыбаева, Т. Панкова, Б. Апышов, Ж. Бешимов, А. Алымбеков, Ж. Койчуманов, Э. Мамбетакунов, А. Үсөнов, Г. Мадаминов, Ж. Айдаровалар иликтөөлөрдү жүргүзгөн.

Э. Мамбетакунов өзүнүн “Педагогиканын негиздери” деген эмгегинде И. Герbartтын тарбия жөнүндө айтканын мындай деп жазат “ И. Герbart дидактикалык системаны иштеп чыгууда колдонгон адеп-ахлактык жана психологиялык жоболор метафизикалык мүнөзгө ээ болучу, ал эми анын дидактикалык негизги концепциясы болсо немецтик идеологиялык интеллектуалдык деңгээлин көтөрүүгө шарт түзүү саналган, ошол эле учурда аларды тарбиялоо үй-бүлөнүн функциясы деп эсептеген”[1].

Ж. Айдарова өзүнүн иликтөөсүндө байыркы доордо эле билим берүүгө илимий мамиле жасалып, анда тарбиялоодогу үй-бүлөнүн ордун, ошондой эле эненин орду тууралуу басым жасалгандыгын мындай мисал келтирет – “Педагогикалык адабият- тарда белгилегендей байыркы гректер адамдын жашоосун 7 жаштан 10 Мезгилге бөлүштүрсө, римдиктер жашоонун 5 баскычынын ар биринде 13-15 жашты бөлүп карашкан. Мисалы, Аристотель баланын өсүшүнө болгон көз

карашынын негизинде тарбиялоону жашка карата мезгилдерге бөлүүгө аракет кылган. Аристотель өсүп келе жаткан балдардын өмүрүн 3 мезгилге бөлгөн:

1. Төрөлгөндөн 7 жашка чейин
2. 7 ден 14 жашка чейин (бойго жеткен)
3. Бойго жеткенден 21 жашка чейин.

7 жашка чейин балдар үй-бүлөдө тарбияланат. Аристотель үй-бүлөдө кандай тарбия берүү керектиги жөнүндө сунуштарды айткан: балага жаш өзгөчөлү- гүнө жараша тамак берүү, кыймылынын гигиеналуу болушу жана башка ушул сыяктуу. Аристотель да Платон сыяктуу балдарды мамлекет тарбияланышын жактаган, 7 жашынан баштап бала мамлекеттик мектепке барууга тийиш деген. Окутуу белгилүүдөн белгисизге, жеңилден оорго, жалпыдан жекеге кетиши керек деген дидактикалык принциптерди аныктап, Я.А.Коменский мектептин 3 баскычын баса көрсөткөн:

1. Эне мектеби-баланын балалык кези, үй-бүлөдөгү мектепке чейинки тарбия (төрөлгөндөн бжашка чейин)
2. Жөнөкөй (элементардык) мектеп-өспүрүм курак (6-12 жаш), эне тил мекте- бинен окуу.
3. Академия – жетилүү курак (18-24) саякат, дин, илим, медицинаны билүү “[8]

Үй-бүлө баланы тарбиялоодо эң негизги чөйрө болоору белгилүү, анын ичинде эненин орду баа жеткис. Бул тууралуу А. Үсөновдун педагогикалык энциклопедиясында – “Энелер мектеби- Чех педагогу Я. А. Коменский өзүнөн мурдагы окумуштуулардын жана үй-бүлөдөгү тарбия тажрыйбаларын пайдаланып, биринчилерден болуп мектепке чейинки курактагы балдарга үй-бүлөдө тарбия-таалим берүү жөнүндөгү (1629–32-ж.) ойлорун педагогикалык чыгармаларында жазган. Я. А. Коменскийдин «Энелер мектеби» деген чыгармасында 6 жашка чейинки балдар м-н уюштурулуучу нравалык-диндик, акыл, ден соолукту чыңдоо ж-а эмгекке тарбиялоо б-ча иш-аракеттердин мазмуну жана методдору чагылдырылган. «Энелер мектеби» максаты мектепке чейинки курактагы балдарды мектепте окууга даярдоо болгон”[2]-деп айтылат.

Бул энциклопедияда тарбиялоодогу эненин ролуна басым жасаган дагы бир көрүнүктүү педагог Песталоций жөнүндө мындай дейт – “Песталоци - Ииган Генрих (1746–1827) –

Швейцариялык атактуу педагог ж-а агартуучу. Анын пикири боюнча окутуунун максаты – адамдын бардык мүмкүнчүлүктөрүн, жөндөм шыгын ар тараптуу, гармониялуу өнүктүрүү...

Ал тургай бул методикасына таянып жөнөкөй эле сабаттуу дыйкан эне өз баласын өзү окутуп алууга ылайыкташтырылган «Энелер үчүн колдонмо» аттуу китеп да жазган. Гуманист педагог баланын бакыбат өсүшү үчүн табигый ата-энелик мамилени, мээримди эч нерсе м-н алмаштыргыс гүлазык катары караган. Ушундан улам мектепте үй бүлөдөгүдөй мамилени табигый жылуулукту сактоого аракет кылган. Улуу педагогдун мурастары педагогика илиминин ж-а таалим тарбия практикасынын өнүгүш жолунда олуттуу мааниге ээ болгон»[2].

Эгемендүүлүк доорунда Совет мамлекетинин учуруна караганда билим берүү, анын сапаты, бала-бакча, мектеп менен камсыз кылуу бир кыйла төмөндөп кеткен. Ошого карабай педагогикалык жамааттын көрүнүктүү өкүлдөрү билим берүүнү жакшыртуу максатында иш аракеттерди жүргүзө башташкан. Болгондо да “Энелер мектебин” жандандырышкан. Жогоруда айтылган энциклопедияда – “Мектепке чейинки мекемелерге тартылбай калган балдарды үй-бүлө же балдар бакчаларынын, башталгыч мектептердин шартында мектепке ар тараптан ийгиликтүү даярдоо максатында Кыргыз билим берүү академия-сынын доценттери Л. В. Усенко, К. С. Сейдекулова тарабынан “Энелер мектеби” («Материнская школа») программасы 2001-жылы түзүлгөн. Программа үй-бүлө шартында же балдар бакчаларында балдардын кыска мөөнөттө болушуп, мектепке даярдык алуусуна арналган. Ошондой эле программа республикадагы мектепке чейинки 3–6 жаш курактагы балдарга альтернативдүү билим берүүнү уюштуруунун негизи болуп эсептелет.

“Энелер мектеби” ата-энелердин суроо-талаптарына ылайык 2 сааттан 4–8 саатка чейин иштейт. Программа балдардын ар кандай максаттуу: дидактикалык, кыймылдуу оюндарын, ыр-бий, сүрөт тартуу, ийлеп чаптоо, кесип чаптоо, конструкциялоо, тил үйрөнүү, эне тилин өстүрүү, жөнөкөй математикалык түшүнүктөрүн калыптандыруу ж. б. ишмердүүлүктөрүн камтыйт. Азыркы күндө республикабызда 50дөн ашык “Энелер мектебин” уюштурулган»[2]-деп маалымдайт.

Баткен облусунун Лейлек районундагы Кыргыз Республикасынын Эмгек сиңирген мугалими, 3-эксперименталдык гимназиянын директору Г. Мадаминов “Эне мектебинин” өнүгүүсүнө бараандуу салым кошту жана натыйжада бүтүрүүчүлөрүнүн илимий деңгээли жакшы көрсөткүчтөрдү камсыз кылууда.

Ал өз сөзүндө – “Энелер мектеби окуп, айтып жана жайылтып жатканыбыздын көп себеби бар. Азыр коомубузда чоң өзгөрүүлөр, глобализация, вестернизация маалыматтык коом болуп жатат. Булардын көп жакшы жактары бар. Ошону менен бирге кээ бир ойлоно турган жактары да жок эмес. Мындан улам жаштарды чоң өзгөрүүлөргө даярдап, жакшы багыт бериш үчүн энелерди окутуу муктаждыгы жаралат. Бул көйгөйлөрдү көп ойлонуп, иш аракеттер менен күрөшүп келе жатабыз. Бирок эң башкысы ошонун баарын үй-бүлөдөн башташыбыз керек. Анткени эне үй-бүлөнүн түркүгү, баары энеден башталат. Азыркы күндө Баткен облусу боюнча 50миң эне “Энелер мектебинен” өттү...

Мындан сырткары, эң башкы маселе үй-бүлөдө балдарды ыйман, ынсап, билимге тарбиялоо, келечекте дүйнөлүк масштабда жаңыча ой жүгүртүп, эмгекчил мекенчил жана өз оюн ачык айта турган инсандар болуп өсүүсү үчүн энелер сабаттуу болуш керек. Биздин мектептин эң негизги максаты үй-бүлөгө, ата-энеге, педагогикалык маданиятты киргизүү”

Г. Мадаминов чындап эле Кыргызстандын эгемендүүлүк доорунда, өнүгүүнүн катаал мезгилинде, али кандай өнүгүү жолун баамдай албай турган шартта өзүнүн педагогикалык чеберчилигин көрсөтүп, өзүн Кыргыздын Г.Песталоццийи, Ян Каменскийи катары тааныштыра алды.

Ошол мезгилдеги абалыбызды “Кут билим” гезитинде мындай маалымат берет - “Мисалы, 2006-жылы бул бейтарап иликтөөдө өлкөбүз 57 өлкөнүн арасынан акыркы орунда калса, 2009-жылы 65 өлкөнүн ичинен билим сапаты боюнча жарышта эң акыркы болуп табылды.

PISA иликтөөсүндө убакыттын үчтөн экиси окуп түшүнүүгө, калганы табигый илимдерге жана математикага бөлүнгөн болчу. Натыйжада үч багыт боюнча биздин окуучулар эң төмөнкү жыйынтыктарды көрсөтүштү”[6].

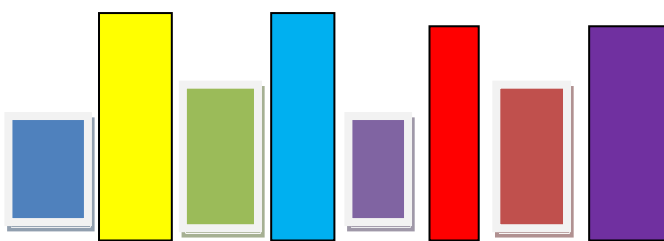
Биз айыл жериндеги “Эне мектептерин” уюштуруп жаткан айылдар менен “Эне мектептерин” уюштура элек айылдарындаргы энелердин ой жүгүртүүсүн, эмне жөнүндө, кайсы темада кызуу талкуулап сүйлөшөөрүн иликтеп көргөнүбүздө сөзсүз түрдө айрымачылыктар бар экендигин байкадык.

Адам биопсихосоциалдык жандык болгондуктан кандай чөйрөдө жашагандыгына байланыштуу анын турмуштук, диний, илимий ой жүгүр- түүсү калыптанып, өзүнүн келечек муунуна да ошол ой жүгүртүүнүн копиялашы педагогика илиминде белгиленген. Сурамжылоо жүргүзүп көргөнүбүздө чындап эле айрымачылыктар төмөндөгүдөй байкалды.

“Эне мектеби” программасы
Жайыла элек аймак.

“Эне мектеби” программасы иштей
Жайылган аймак.

- “Эне мектеби” программасы жайыла элек айылдарда баланын окуусуна болгон кызыгуу көп эле жакшы эмес жана бул процесске көбүнчө кайдигер карагандары байкалды.
- “Эне мектеби” жайылган айылдарда баланын окуусуна кызыккан энелердин активдүүлүгү сурамжылоодо билинди.
- Китеп окуган энелер жокко эсе, алектенгени телефон жана андан өзүн оолактата албайт. Энелердин китеп окууга болгон кызыгуусу күчөгөн, китеп окуй башташкан.
- Эртеден кечке сүйлөшкөндөрү аш-той, кошумча, севет, кийим-кече, гап жемей. Эртеден кечке балдары жөнүндө сүйлөшүү, алардын ийгилиги, жетишпей жаткан жактарын талкуулоо кызыктуу боло баштаган. Балдарынын окуусу менен жашай башташкан.
- Үй-бүлөлүк байлыктын, бюджеттин сарпталышы негизинен кошумча кошуу, аш, той, куран окутуу, үй салуу, автомашина алуу, мал, жер, соода-сатык бизнестерин кылуу жана баланын кызыкчылыгы энелер тарабынан жакшылап камкордукка алынган көрүнүштөр аз.
- Үй-бүлөлүк бюджеттен балдардын окуусуна жумшоо жакшырган.

“Энелер мектебинин” маанилүүлүгү жөнүндө Б. Апышев Г. Песталоццинин оюн мындай билдирет – “Ал иштеп чыккан сөз өстүрүүгө, эсептөөгө, ченөөгө үйрөнүүнүн усулдары башталгыч класстын мугалимдери гана эмес, өз баласына бир нерсени үйрөтүүнү каалаган ар бир дыйкандын аялы деле ийгиликтүү пайдалана ала турган деңгээлде жөнөкөй”[3].

Б. Апышев ошол эле эмгегинде А. Сухамлинскийдин баланын билиминин өнүгүүсүндөгү ата-эненин ролу жөнүндө айтканын мисалды мындай келтирет – “Ал эми окуучулардын үйдө купуя окуусун ата-энелер менен бирдикте уюштуруп, системалуу көзөмөлгө алуу зарыл экендигин мугалимдерибиздин үч уктаса түшүнө деле кирбесе керек”[3].

Жыйынтыктап айтканда педагогикалык процессте мугалим жана окуучу гана болбостон жогоруда айтылган окмуштуулардын илимий иликтөөлөрүнөн ошондой эле Г. Мадаминовдун педагогикалык тажрыйбасын эске алып, энелерди да педагогикалык процессте кошуу өтө маанилүү маселе экендигин белгилейбиз.

Колдонулган адабияттар:

1. Э. Мамбетакунов. Педагогиканын негиздери - Б., 2019
2. Ү. Асанов. Кыргыз педагогикасы. Энциклопедия-Б., 2004
3. Б. Апышев. Дидактика. Окуу куралы. – Ош., 2009
4. <https://ky.wikipedia.org/wiki>
5. https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Pedagog/galag/08.php
6. <https://kutbilim.kg/analytics/inner/mektep-reformasy-bilim-ber-d-g-taryhyu-burulush/> Мектеп реформасы – билим берүүдөгү тарыхый бурулуш
7. <https://erayim.org/kg/zha-yllyktar/zha-yllyktar/428-ene-mektebi-kichinekejlerge-kam-k-r-t.html> энелер мектеби кичинекейлерге кам көрөт.
8. Айдарова Ж.М. Окуучулардын курактык өнүгүүсүнүн педагогикалык мүнөздөмөсү. Известия ВУЗов Кыргызстана, №3, 2019.
9. <https://erayim.org/ru/novosti/novosti/597-obmen-opytom-v-materinskikh-shkolakh.html> Обмен опытом в материнских школах
10. <https://ky.wikipedia.org/wiki> Энелер мектеби

* * *

УДК 377.5**ДИФФУЗИЯ ИННОВАЦИЙ В ОБРАЗОВАНИИ, ЕЕ АСПЕКТЫ***Барманбетова Анар**Преподаватель специальных дисциплин**abn-1980@mail.ru**Республика Казахстан, город Алматы*

***Аннотация:** Данная статья посвящена диффузии инноваций в образовании, являющимся основным, а зачастую решающим фактором для перехода образовательного учреждения на новый уровень развития. Быстро меняющаяся образовательная реальность предлагает широкий спектр возможностей, как для преподавателя, так и для обучающегося, что не только облегчает изучение различных дисциплин, но и вносит коррективы в саму модель обучения, а именно, тем проблемам, которые возникают при ее проведении. В статье говорится о необходимости цифровизации в образовании, но, в то же время и о тех негативных последствиях для преподавателей и обучающихся, которые возникают при ее проведении, таких как утрата умственных способностей, снижение социальных навыков.*

***Ключевые слова:** диффузия инноваций, цифровизация, проблемы цифровизации образования, образование, обучающиеся, современное поколение, электронная зависимость, информация, умственная способность, аспекты, онлайн-образование, информационные технологии.*

БИЛИМ БЕРҮҮДӨГҮ ИННОВАЦИЯЛАРДЫН ТАРАЛЫШЫ ЖАНА АНЫН АСПЕКТИЛЕРИ*Барманбетова Анар**Атайын дисциплиналар боюнча окутуучу**abn-1980@mail.ru**Казахстан Республикасы, Алматы шаары*

***Аннотация:** Бул макала билим берүү тармагындагы инновацияларды жайылтууга арналган, ал билим берүү мекемесинин өнүгүүнүн жаңы деңгээлине өтүүсүнүн негизги жана көбүнчө чечүүчү фактору болуп саналат. Тез өзгөрүп жаткан билим берүү чындыгы мугалимге да, окуучуга да кеңири мүмкүнчүлүктөрдү сунуштайт, бул ар кандай дисциплиналарды изилдөөнү жеңилдетип гана тим болбостон, окутуу моделинин өзүнө,*

тактап айтканда, аны ишке ашырууда пайда болгон көйгөйлөргө түзөтүүлөрдү киргизет. Макалада билим берүүнү санариптештирүүнүн зарылчылыгы, ошол эле учурда аны ишке ашырууда мугалимдер менен студенттердин акыл-эс жөндөмдүүлүгүнүн жоголушу, социалдык көндүмдөрдүн төмөндөшү сыяктуу терс кесепеттер жөнүндө сөз болот.

Түйүндүү сөздөр: инновациялардын диффузиясы, санариптештирүү, билим берүүнү санариптештирүү көйгөйлөрү, билим берүү, студенттер, заманбап муун, электрондук көз карандылык, маалымат, акыл-эс жөндөмү, аспектилер, онлайн билим берүү, маалыматтык технологиялар.

DIFFUSION OF INNOVATIONS IN EDUCATION AND ITS ASPECTS

Barmanbetova Anar

Teacher of special disciplines

abn-1980@mail.ru

Republic of Kazakhstan, city of Almaty

Annotation: *This article is devoted to the diffusion of innovations in education, which is the main and often decisive factor for the transition of an educational institution to a new level of development. The rapidly changing educational reality offers a wide range of opportunities for both the teacher and the student, which not only facilitates the study of various disciplines, but also makes adjustments to the learning model itself, namely, to the problems that arise during its implementation. The article talks about the need for digitalization in education, but, at the same time, about the negative consequences for teachers and students that arise during its implementation, such as the loss of mental abilities, the decline in social skills.*

Key words: *diffusion of innovations, digitalization, problems of digitalization of education, education, students, modern generation, electronic addiction, information, mental ability, aspects, online education, information technologies.*

Современные технологии уверенными темпами внедряются в нашу жизнь, уже нередко можно услышать понятие «Цифровизация» не только на научных конференциях, но и в повседневной жизни. В то время как некоторые люди все еще спорят о пользе или вреде процесса цифровизации, во многих государствах тенденция внедрения современных технологий становится обыденностью, за которой надо успевать. Во время стремительного развития науки, многим корпорациям требуются сотрудники, готовые работать с новейшими технологиями на всех уровнях их производств и отпадает необходимость в сотрудниках, не владеющих специальными навыками [1].

Под цифровым обучением обычно понимается целая когорта явлений. Иногда, говоря о цифровизации образования, подразумевается переход учеников на дистанционное обучение с использованием современных средств связи типа Zoom или Discord. А иногда речь идет об использовании ИТ-технологий в качестве дополнения к уже существующим образовательным практикам. Туда же относится и подготовка будущих специалистов, которые смогут обрести необходимые навыки, чтобы соответствовать реалиям цифровой экономики и помочь сократить дефицит кадров в сфере информационных технологий.

Как утверждает Е.А.Кашина: «Изменились требования к умениям учащихся, поскольку необходимо не только читать, писать и считать, нужно уметь организовывать ресурсы данных, плодотворно сотрудничать, собирать, оценивать и использовать информацию» [2].

В процессе диффузии инноваций образования приходится решать ряд проблем, таких как организационные, технические, психологические, социальные и др. Цель настоящего исследования: охарактеризовать и оценить положительные и отрицательные аспекты, связанные с диффузией инноваций образовательной отрасли, выделить аспекты, требующие наибольших усилий и внимания в ходе данного процесса.

Материал и методы исследования. Важнейшей возможностью, которую предоставляет цифровизация, является создание единой информационной среды [3,4]. В этой среде объединяются все главные лица образовательного процесса: обучающиеся, преподаватели, руководство колледжа, включая все отделы и подразделения. Кроме того, единая информационная среда обеспечивает доступ как ко многим литературным источникам через электронную библиотечную систему, так и ко всем вузовским методическим материалам – учебным пособиям, методическим указаниям, рабочим программам, фондам оценочных средств.

Реальную помощь процессу обучения может оказать замена технологического оборудования производственных процессов и производственных объектов их цифровыми двойниками, создание виртуальных лабораторий и лабораторных комплексов. Дополнительные возможности обеспечивает компьютерное моделирование. Все это позволяет отработать практические навыки общения с будущей реальной техникой.

Курсы электронного обучения с их гиперссылками и возможностями самоконтроля так же являются действенным средством повышения удобства, всесторонности и глубины обучения [5]. По мнению исследователей, цифровизация процесса обучения позволит обучающимся выстраивать эффективную индивидуальную образовательную траекторию, преодолевать барьеры традиционного обучения (темп рассмотрения материала, выбор форм и методов изучения его) [6].

Результаты исследования и их обсуждение. Знания распространились по всему миру, и настало время, чтобы традиционная система образования сделала то же самое.

Системный анализ цифровизации позволяет определить ее место как средство достижения главной цели образовательного процесса – обеспечения высокого качества образования выпускников [7]. Общая схема, отражающая основные взаимосвязи, возникающие при этом, изображена на рисунке.

Цифровизация и качество образования являются абстрактными объектами. Управление такими объектами имеет серьезную специфику, ведь управлять качеством реального воздействия нельзя, так как этот объект существует только в сознании, так же как и нельзя определить уровень, которого оно достигает. В таком случае необходимо организовать многоуровневое управление, в котором и качество, и цифровизация сразу занимают верхние уровни.

В основе схемы лежит образовательный процесс, который имеет свою систему управления, дублировать функции которой нет смысла [8]. Именно поэтому воздействия со стороны уровня цифровизации сводятся к параметрическим, структурным и организационным изменениям, связанным с расширением цифровизации в направлении изменений количества компьютеров, электронных курсов обучения, виртуальных лабораторий и так далее.

Оценка эффективности цифровизации проводится по затратам, предоставляемым ресурсам и глубине воздействия на образовательный процесс, определяемой посредством диагностики. Все это количественные показатели, не затрагивающие главного результата образовательного процесса.

Вследствие этого вводится еще один уровень управления, оценивающий качественное влияние используемых средств на обучающихся. Оценка здесь проводится по факторам, непосредственно влияющим на степени развития задаваемых учебным планом компетенций.

В зависимости от этой оценки принимаются решения о параметрическом, структурном или организационном воздействии на процесс информатизации. Выполнение требований такой схемы и приведет к созданию цифрового университета, о котором все чаще упоминают исследователи в своих работах.

Также следует отметить, что законодательная база нашей страны не готова к таким масштабным «цифровым» изменениям. Во-первых, появление инновационных технологий

никак не отобрано в законодательной базе, также не были созданы условия, инфраструктура, кадры. Во-вторых, нет системы признания документов на законодательном уровне для получивших онлайн-образование, т.е. согласно действующей законодательной базе граждане имеют возможность пройти электронное дистанционное обучение, но не могут получить конечный результат-диплом. В-третьих, отсутствие контроля на законодательном уровне образовательных интернет-ресурсов, предоставляющих ложные знания [9].

По мнению педагогов, в рамках дистанционного образовательного процесса наблюдаются: низкие показатели успеваемости, так как лучше усваивают материал на бумажном носителе; утрата обучающимся способности к творчеству, проявлению инициативы, боязнь устных ответов; формальное отношение к выполняемым заданиям, что сказывается на качестве образования; вредное влияние компьютера на психическое и физическое здоровье; чувство ложной компетентности, когда доступ к информации обучающиеся приравнивают к овладению компетенцией; слабый уровень социализации [10]. Исходя из сказанного, пока еще рано говорить про личность, которая сама может выбирать осваиваемую область знаний, так как процессом формирования личности обучающегося является живое педагогическое общение обучающегося с преподавателем.

Педагог является ключевой фигурой в процессе образования и в процессе цифровизации образования. И на сегодняшний день остро стоит вопрос цифровой грамотности педагогических кадров. Для подготовки онлайн-уроков, онлайн-лекций, онлайн-тестов, онлайн-курсов и т.д. педагогам необходимо свободно владеть информационными и программными средствами. Для этого необходимо реформировать работу центров повышения квалификации и создать совместную онлайн-поддержку [11].

Исходя из вышесказанного, следует отметить, что к наиболее актуальным проблемам диффузии инноваций образования в Казахстане относятся: недостаточность финансирования; недоработанная законодательная база; ненадлежащее качество уровня образования; отсутствие механизмов контроля за исполнением норм законодательства, защиты прав всех субъектов образовательного процесса, соблюдения гарантий государства в сфере образования; безопасность данных; отсутствие механизмов, исследующих влияние цифровизации на формируемые профессиональные компетенции обучающихся; кадровая проблема; отсутствие педагогической теории цифрового обучения; недостаточная психологическая готовность педагогов к цифровым изменениям в образовательном процессе; недостаточная информированность изменений в системе образования.

Также хочется подчеркнуть положительные стороны диффузии инноваций образования, применения цифровых технологий в управлении образованием: анализ оценок степени освоения материала, диагностика качества образования, создание цифровой копии учреждения; перевод учебного материала в качественный цифровой формат; рост доступности информации за счет открытия доступа к электронной образовательной среде и онлайн-платформам в различных населенных пунктах.

Таким образом, мы должны и дальше содействовать углубленному развитию цифровизации образования, в основном учитывая следующие три аспекта.

Первый из них - способствовать оптимизации и обновлению образовательных ресурсов. С точки зрения формы ресурсов, необходимо активно накапливать многоканальные высококачественные ресурсы, такие как электронные библиотеки и виртуальные лаборатории, чтобы обеспечить поддержку персонализированного повсеместного обучения; с точки зрения использования ресурсов - поддерживать единое окно, собирая несколько разнородных ресурсов. Предоставлять услуги унифицированного управления регистрацией и размещением образовательных ресурсов, реализовывать массовое извлечение ресурсов и средства для фильтрации безопасности на основе ассоциации знаний; с точки зрения управления образовательными ресурсами - обновлять модели и улучшать производительность приложений, предоставляющих ресурсы и услуги,

координировать решение по агрегированию ресурсов: регистрация, накопление и распространение. Управлять защитой авторских прав и другими вопросами формирования экологичного управления образовательными ресурсами, от автоматического нажатия до фильтрации контента, от защиты конфиденциальности до защиты прав, и на практике реализовать переход от «людей, ищущих ресурсы» к «ресурсам, находящим людей».

Второй аспект, как бы он банально ни звучал - повышение информационной грамотности учителей и учеников. Прежде всего, необходимо сосредоточиться на способности студентов внедрять новшества, сотрудничать, критиковать и общаться, а также воспитывать цифровых граждан с всесторонним развитием моральных, интеллектуальных, физических и художественных способностей. Во-вторых, уровень образования в стране в основном определяется уровнем учителей. Учителя должны быть в состоянии реализовать всестороннюю и глубокую интеграцию предметных знаний, методов обучения и цифровых технологий, а также расширить возможности использования информационных технологий для анализа и решения проблемы, создания и внедрения инноваций. И наконец, научное принятие решений в сфере руководства образованием, систематизация государственных услуг и стандартизация управления станут неизбежной тенденцией.

Третий аспект - углубление интеграции цифровых технологий и образования. Только глубоко интегрировав информационные технологии, в систему образования и полностью изменив традиционные концепции, модели, содержание и методы обучения и преподавания, мы сможем достичь цели продвижения реформы образования и инноваций и всестороннего повышения уровня развития образования. На новом этапе больше внимания следует уделять фактическому влиянию цифровизации на улучшение качества образования и преподавания, а также следует делать упор на общую координацию и инновации систем и механизмов, чтобы ускорить комплексное развитие технологий и образования во всех сферах.

Заключение

Процесс диффузии инноваций общего образования только «набирает обороты», при этом потенциальные риски и преимущества цифровой трансформации образования пока недостаточно изучены. Как преподаватели, так и родители обучающихся в равной степени опасаются негативных последствий, которые может нести в себе тотальная дигитализация всех компонентов образовательной деятельности, а также влияния многочисленных рисков цифровизации на качество образования, физическое и психологическое состояние обучающихся, а также профессиональную мотивацию и удовлетворенность преподавателей результатами своего труда. Все это ставит перед ними важную задачу – опираясь на возможности междисциплинарного подхода, выявить, насколько обоснованы опасения педагогов, психологов, социологов, экономистов и представителей других отраслей гуманитарного знания относительно развития сферы цифровых образовательных услуг применительно к ступени общего образования, каковы реальные плюсы и минусы от широкомасштабного внедрения цифровых образовательных технологий и каким образом следует оптимизировать процесс становления цифровой образовательной среды в условиях перехода к информационному обществу. Данная проблематика актуальна и представляет широкое поле деятельности для будущих исследований.

В заключении я бы хотела подчеркнуть, что изучая, проблему диффузии инноваций образования в Казахстане следует учитывать потребности современного общества и развивать данное направление в комплексе с психолого-педагогическими задачами обучения и воспитания. Навязывание и принуждение преподавателей в использовании исключительно компьютерных и цифровых технологий в процессе обучения не принесут эффективных результатов и положительных показателей, а совместное включение очной и дистанционной коммуникации принесёт большой положительный эффект для всего образовательного процесса.

Список использованной литературы

1. Концептуальная записка: образование в эпоху COVID-19 и в последующий период.
2. Кашина Е.А. Прогнозирование структуры интегрированного курса информатики: дис.канд.пед.наук. – Екатеринбург, 1997. – 187 с.
3. Бокова Л.Н. Правовой режим создания безопасной цифровой образовательной среды // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Юридические науки. 2020 № 24 (2). С. 274–292.
4. Устюжанина Е.В., Евсюков С.Г. Цифровизация образовательной среды: возможности и угрозы // Вестник Российского экономического университета им.Г.В.Плеханова. 2018. №1 (97). С. 3–12.
5. Семенова Т.В., Вилкова К.А., Щеглова И.А. Рынок массовых открытых онлайн-курсов: перспективы для России // Вопросы образования. 2018. №2. С. 173–197.
6. Никулина Т.В., Стариченко Е.Б. Информатизация и цифровизация образования: понятия, технологии, управление // Педагогическое образование в России. 2018. №8. с.107–113.
7. Ахмедьянова Г.Ф. Организация образовательного процесса на основе креативно-технологического подхода // Современные проблемы науки и образования. 2016. №3.
8. Галимуллина Э.З. Механизмы интеграции интерактивных форм и методов в учебный процесс высшей школы // Современные проблемы науки и образования. 2014. №4.
9. Магомедов А.М. Проблемы и тенденции развития цифрового образования // Педагогика и просвещение. 2019. № 2. С. 134-142. DOI: 10.7256/2454-0676.2019.2.27084.
10. Андреев А.А. Современная цифровая образовательная среда // Актуальные проблемы развития вертикальной интеграции системы образования, науки и бизнеса: экономические, правовые и социальные аспекты: материалы VI Международной научно-практической конференции / Под ред. С.Л. Иголкина, 2017. С. 185–188.
11. Вайндорф-Сысоева М.Е. Современные подходы к организации превышения квалификации современного педагога // Проблемы современного педагогического образования. 2017. № 57-3. С. 16-23.

* * *

ӘОЖЗ73.

БАЛАЛАРҒА БАЛАБАҚШАДА МАТЕМАТИКАНЫ ОҚЫТУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ ТӘСІЛІ

*п.ғ.к.доцент Мәмбеталиев Т.
Магистр оқытушы Байдибекова А.У.
Мардан Сапарбаев институты, Қазақстан,
Шымкент.*

***Резюме:** В статье просматривается технология релизации деятельности учащихся в семейной школе*

***Summary:** The article reviews the technology of releasing student activities in a family school*

Балабақшаның басты міндеттерінің бірі бүлдіршіндердің ой-өрісінің, іс-қимылын жан-жақты дамыту. Баланың логикалық түсінігін ең алдымен оның сезімімен байланысты. Математикалық түсініктерді дұрыс меңгеруі жас ерекшеліктеріне байланысты, бала заттың санын, салыстыру (көлемін) орналасуын саны мен сыңарын белгілеріне қарай табу тәсілдерін меңгереді.

Мектеп жасына дейінгі балаларға математиканы үйретудегі ойын және логикалық жаттығулар. 2-3 жастағы балалар туралы сезім әрекетін қалыптастыру. 3-

4-жастағы жастағы балалардың 3 көлеміндегі сандар туралы түсініктерін қалыптастыру, сандарды ауызша санай білуге, сан, сана, көп, аз деген ұғымдарды үйрету. 4-5 жастағы балаларға бес көлеміндегі сандарды тура және кері санауға үйрету. 6-7 жастағы балаларға жиырмаға дейінгі сандарды тура және кері санау, 10 көлеміндегі сандарды ауызша есептеп шығаруға үйрету.

Математика сабағында ертегілер элементтерін пайдалану арқылы балалардың танымдық жан қуаттарының оянуына ықпал ету, білім деңгейін жетілдіру нәтижесінде қалыптасады. Математика сабағында ертегілерді қолдану барысында көрнекі құралдарды дұрыс пайдалана білу керек.

Мектеп жасына дейінгі балаларды оқытуда ойын технологиясын пайдалану қажет. Біз балаларға әр түрлі тапсырмаларды береміз, тапсырмаларды үйрену барысында мыналарды үйренеді:

1. Заттардың белгілерін сипаттау.
2. Заттардың пішініне, көлеміне, түсіне қарай жіктеу.
3. Есте сақтау қабілетін, қолдың кіші моторикасын дамыту.
4. Әр түрлі түсініктеріне анықтама беру.

Мектепке дейінгі балалардың ақыл-ой дене адамгершілік, эстетикалық тәрбиесі жөніндегі психологиялық зерттеу нәтижелері осы кезеңдегі балалардың қабылдау мүмкіндіктері мол екенін дәлелдейді. Мұның өзі оларға білім негіздерін неғұрлым кеңірек меңгертіп, өмір туралы түсініктерін жетілдіріп еңбекке деген сүйіспеншілік көз қарасын қалыптастыруға болатынын көрсетті. Әсіресе, мектеп жасына дейінгі балаларды отбасында тірбиелеудің маңызы өте зор. Ата-аналардың басшылығымен баланың өмірлік тәжірибесі нығайып, адамгершілік, мінез-құлық әдеті жөніндегі қарапайым дағдылары жетіле бастайды, тәрбиеленуші ортаға, айналадағы адамдарға қарым-қатнасын қалыптасады.

«Зерек бала» бағдарламасында баланы мектепке дайындау жөніндегі негізіндегі міндеттер атап көрсетілген. 4-5 жастағы балалардың бойында математика туралы қарапайым түсінік қалыптастыруға мүмкіндік береді. Әдістемелік құралға сандар, цифрлар, геометриялық фигуралар, логикалық тапсырмаларға байланысты қызықты ойындар мен жаттығулар жүйесі енгізілген. Әдістемелік құралдағы дамыту ойындары мен жаттығулар қазіргі әдәс-тәсілдерге сай алынған. Ондағы ұйымдастырылған оқу іс-әрекеттер жаңа әдіс тәсілдермен өткізіледі, бұл баланың тыңдаушы болып қана қоймай, оқу іс-әрекетіне тікелей қатысып отыруына мүмкіндік береді. Балалар дидактикалық ойындар арқылы пайымдауға шығармашылық тұрғыдан ойлануға өз бетінше шешім қабылдап, қорытынды жасауға үйретеді.

Әдістемелік құралдардағы тапсырмалар оқу бағдарламасы бойынша мынадай топтарға бөлінеді:

- Сан және санау
- Көлем
- Пішін
- Уақытты бағдарлау
- Кеңістікті бағдарлау

«Сан және санау» көлемінде балалар 1 – ден 5 –ке дейінгі цифрлармен танысады, математикалық жұмбақтарды шешеді, сандар туралы тақпақтар жаттайды үйренеді. Цифырды заттың саныме сәйкестендіруге берілген тапсырмалар сан мен цифрдың байланысы туралы түсінік қалыптастыруға арналған. Балалар ертегілер, шағын әңгімелеу арқылы реттік санаумен танысады. Ертегілер мен шағын әңгімелер оқу үрдісін қызықты етуге көмектеседі және есте сақтауды жеңілдетеді, тақырыпқа деген қызығушылығын арттырады. Мұнда санның заттың көлеміне кеңістіктегі орналасқан орнына бағынбайтынын түсіндіруге арналған тапсырмалар да бар.

Балалар көп және екеуді салыстыру тапсырмаларын ойын арқылы меңгертеді. «Көлем» бөлімінде балаларға көзбен шамалау, қимыл – қозғалысын үйлесімділігін дамытуға арналған жаттығулар ұсынылып отыр. Балалар «үлкен» «кіші» «қысқы» «қысқарақ» сөздерін дұрыс қолдануды үйренеді. Ал «уақытты бағдарлау» бөлімінде балалар суреттер арқылы адамдардың іс – әрекетімен тәулік бөліктері арасындағы байланысты анықтайды (таңертен ұйқыдан тұрамыз, түнде ұйқтаймыз, күндіз ойанамыз) Балаларды жыл мезгілдерімен таныстыруға бағытталған оқу іс – әрекеттерінде жұмбақтар, логикалық тапсырмалар орындалады.

Кеңістікті бағдарлау бөлімінде балалар бұған дейін алған білімін ұштап қана қоймай, қағаз бетінде бағдарлауды үйренеді, оның жоғары әне төмен, оң жақ бөлігі, ортасы деген ұғымдарды меңгереді.

Пішін бөлімінде балалар әр түрлі фигуралардың арасынан белгілі бір фигураны табуды, заттардың арасынан өздеріне таныс геометриялық фигураларды табуды үйренеді.

Математикалық алғашқы ұғымдарды қалыптастырудың мұндай бағдарламалық мазмұны, мектеп жасына дейінгі балалардың сан туралы түсінуіне мүмкіндік туғызып, математикалық ойлауын одан әрі жетілдіру. 4 -5 жастағы баланың математикалық білімге қабілеті ерекше болады. Оның санауды үйренгісі, сандарды білгісі келеді, мысалдар мен есептерді шығаруға талпынады.

Бұл кезеңде баланың икемділігіне орай танымдық есептерді ұғына білу қабілетін одан әрі жетілдіре түсінудің маңызы зор.

Баламен оқу іс –әрекетін өткізу алдын- ала дидактикалық материалды даярлауды талап етеді. Ол үшін әр түрлі ұсақ заттарды, ойыншықтарды, серуен кезінде жиналған табиғи материалды пайдалануға болады. Сонымен қатар суреттерді, жануар, құстар, жемістер, көкөністер, геометриялық пішіндер мен оларға ұқсас заттарды пайдалану керек.

Баланы санай білуге үйрету, есептей білу қабілетін жетілдіріп отыру аса жауапты міндет. Баланы ойын арқылы санай білуге үйретудің маңызы үлкеен. Мектеп жасына дейінгі балалардың жан –жақты дамуы үшін логикалық ойындардың рөлі ерекше . Ойын – мектеп жасына дейінгі кезеңнен басталып адаммен өмір бойы ілесіп жүретін ерекшн қызмет түрі.

Логикалық ойын – балалардың оқуға, еңбекке деген белсенділігін арттырудағы басты құрал. Логикалық ойындар баланың психикасында сапалы өзгерістер тудырады: бала зейінінің, жадының қалыптасуына, ойлау қабілетінің дамуына әсер етеді. Ойлау шығармашылық және таным әрекетінің негізі болып табылады.

Логикалық ойлау – адамның интеллектуалды қабілетерінің негізін құрайды. Дамытушы ойындар балалардың логикалық ойлау дағдыларын арттырады, кеңінен және жүйелі пайдаланудың маңызы ерекше.

Әдебиеттер:

1. Оспанов Т.К., Кочеткова О.В., Астамбаева Ж.К. Жана буын оқулықтары бойынша бастауыш сыныптарда математиканы оқыту әдістемесі. 1-4-сыныптар. Алматы, «Атамұра», 2005.
2. Оспанов Т.К., Құрманалина Ш.Х., Құрманалина С.Қ. Бастауыш мектепте математиканы оқыту әдістемесі. - Астана. «Фолиант». 2007.
3. Ақпаева А.Б., Лебедева Л.А. Методика обучения математики младших школьников. - Алматы, 2008.
4. Ақпаева А.Б. практические и лабораторные занятия по методике преподавания математике в начальной школе. - Алматы: АГУ им. Абая, 2003.
5. Атамбаева Ж.Қ. Математиканы оқыту әдістемесі: оқу-әдістемелік құрал. Астана, «Дарын», 2016.
6. 1-4-сыныптарға арналған математикадан ООК. - Алматы: «Атамұра», «Алматы кітап» баспалары. 2010-2016.

7. Белошистая А.В. Справочник для учителей и родителей 1-4. - М.: ООО «Издательство АСТ», 2004.
8. Щадрина И.В. Обучение математике в начальных классах. - М.: Школьная Пресса, 2003.

* * *

УДК 159.922.7

**КЕНЖЕ МЕКТЕП ОКУУЧУСУНУН НАРК-НАСИЛИН ҮЙ-БҮЛӨДӨ
КАЛЫПТАНДЫРУУНУН ПСИХОЛОГИЯЛЫК-ПЕДАГОГИКАЛЫК
БАГЫТТАРЫ**

Досалиева Мунайым Молдалыевна
Окутуучу,
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ
Жалал-Абад колледжи, Жалал-Абад шаары,
Кыргызстан
munai73@mail.ru 0771009171

Аннотация: Үй-бүлөлүк тарбия – улуттук баалуулуктарды калыптандыруунун эң натыйжалуу каражаты экендигин таануу менен, азыркы заманбап ата-энелердин бала тарбиясындагы кетирип жаткан кээ бир каталары, аларды чечүү жолдору айтылды. Үрп-адаттар, каада-салттардын үй-бүлөдө сакталышынын баалуулугу – адам жашоосун камсыз кылуучу система катары сактап калуу максатында, үй-бүлө кийинки муунга өткөрүп берүүчү көпүрө катары кызмат кылуусу белгиленди. Адамдын жекече жүрүм-турумунда чагылдырылган мамилелер, ишенимдер, баалуулуктар үй-бүлөдө түптөлүп, үй-бүлө мүчөлөрү аркылуу коомго көрүнүп тургандыктан, ата-энелерден сурамжылоо уюштурулуп, үй-бүлөдө кыргыз элинин каада-салттарын, үрп-адаттарын, ырым-жырымдарын канчалык деңгээлде пайдаланышы тууралуу изилдөө жүргүзүлүп, жыйынтыктар чыгарылды. Чыгарылган жыйынтыктын негизинде ата-энелерге жана баиталгыч класс мугалимдерине унуштар берилди.

Ачкыч сөздөр: Үй-бүлөлүк тарбия, баалуулук, каада-салттар, үрп-адаттар, нарктуулук, эне тили, улуттук маданият.

**ЦЕННОСТИ НАПРАВЛЕНИЯ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОГО
ОБРАЗОВАНИЯ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНИКА В СЕМЬЕ**

Досалиева Мунайым Молдалыевна
Преподаватель ЖАГУ имени Б.Осмонова,
Джалал-Абадский колледж, г. Джалал-Абад,
Кыргызстан

Аннотация: Признавая, что семейное воспитание является наиболее эффективным средством формирования национальных ценностей, были отмечены некоторые ошибки, допускаемые современными родителями в воспитании детей и способах их решения. Отмечено, что важность сохранения обычаев и традиций в семье заключается в сохранении их как системы которая обеспечивает жизнь человека, что семья служит мостом для передачи обычаев и традиций следующему поколению. Поскольку установки, убеждения и ценности, отражающиеся в индивидуальном поведении человека, устанавливаются в семье, видны обществу через членов семьи, был организован опрос родителей, чтобы определить, в какой степени семья использует традиции, обычаи и обряды кыргызов, проведены исследования и опубликованы результаты. По результатам даны рекомендации родителям и учителям начальных классов.

Ключевые слова: семейное воспитание, ценность, традиции, обычаи, ценности, родной язык, национальная культура.

VALUES OF THE DIRECTION OF PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL EDUCATION OF A JUNIOR PUPIL IN THE FAMILY

Dosalieva Munaiym Moldalyevna
teacher JASU named after B. Osmonov,
Jalal-Abad College, Jalal-Abad, Kyrgyzstan

Annotation: Recognizing that family education is the most effective means of forming national values, some mistakes were made by modern parents in raising children and ways to solve them. It is noted that the importance of preserving customs and traditions in the family is to preserve them as a system that ensures human life, that the family serves as a bridge for the transmission of customs and traditions to the next generation.

Since the attitudes, beliefs and values reflected in the individual behavior of a person are established in the family, visible to society through family members, a survey of parents was organized to determine the extent to which the family uses the traditions, customs and rituals of the Kyrgyz, studies were conducted and the results were published. Based on the results, recommendations are given to parents and primary school teachers.

Key words: family education, value, traditions, customs, values, native language, national culture.

Кыргыз эли кылымдарды карытып, өзүнүн маданиятын түптөп, ар кандай асыл нарктарын сактап, көчмөн наркын калыптандырып, ар кандай оор кырдаалдарда өздүгүн, улуттуулугун жоготпой келе жатат. Азыркы заманда өнүккөн улуу державаларга аз сандуу калктар жөн эле сиңип кетүү коркунучу туулуп турган мезгилде, улуттун көрөнгөсүн сактап, кийинки муунга өткөрүп берүү биздин атуулдук милдет деп эсептейбиз. Улуттук каада-салттар адам менен бирге жаралып, калыптанып, өнүгүп жана анын инсандык сапатын ачып берген көрүнүшкө айланат. Ушул негизге таянып, кенже мектеп окуучуларын кыргыздын улуттук руханий көрөнгөсүн сиңирүүдө үй – бүлөнүн тарбиялоо процессине улай башталгыч билим берүү системасынын алдына, башталгыч класс мугалимдердин алдында этнопедагогикалык тарбияны жандандырууну актуалдуу көйгөй катары кароого болот.

Кыргыз элинин салттуу тарбиясынын өзгөчөлүгү – балдарга болгон сүйүү жана сый мамиледе экенин ар кандай өңүттөн байкоого болот. Бөбөктөр үчүн жасалган бешиктен тарта, ар бир куракка, эске алуу менен жасалган кийимдер, алардын өң түсү жана жасалгасынан билсек болот. 4-5 жашка чейин балдарды негизинен апасы, андан кийин балдар атасынын, кыздары апасынын камкордугунда болушат, бул органикалык жыныстын өздөштүрүлүшүнө өбөлгө түзөт. Балдардын өзүн-өзү тейлөө боюнча көндүмдөргө кыргыз үй-бүлөсүнүн шартында үйрөтүү өтө эле эрте 5-6 жаштан башталган жана андан кийин керегине жараша улантылган. Бул учурдагы багыт берүү баарыдан мурда төмөнкүчө болгон: а) өзүнө көз салуу жана кийимдерин кароо; б) түймө түйүү, жип ийрүү; в) бешиктеги баланы ойнотуу; г) боз үйдүн айланасында ирээттүүлүктү сактоо; д) койдун терисин иштеткенди, жүн тытканды, үйдө керектелүүчү буюмдар менен иштегенди үйрөнүү ж.б.[118,36-б]

Үй-бүлөлүк тарбия – этникалык баалуулуктарды калыптандыруунун эң эффективдүү каражаты. Тарбиянын салттары канчалык кенен болсо, калыптанып келе жаткан инсан ошончолук руханий жактан бай болуп эсептелет. Азыркы заманбап ата-энелер балдарынын этникалык тарбиясына көбү көңүл буруша бербейт, анткени алар өздөрү этникалык баалуулуктарды карманып, улуттук маданиятты сактоону билишпейт. Баланын тили эне тилинде чыкпастан, өз эне тили өгөйлөнүп турган ушул маалда, ар бир ата-эне баласы өнүккөн өлкөлөрдүн жарандары менен тез баарлашып, ошол өлкөлөрдө

жашап, иштешин каалашат. Ошондуктан улуттук каада-салт, үрп-адат менен эмес, азыркы жаштардын цивилизациялуу жашоосуна көнүктүрүүнү туура көрүшөт. Үрп-адаттар, каада-салттардын үй-бүлөдө сакталышынын баалуулугу – адам жашоосун камсыз кылуучу система катары сактап калуу максатында, муундан-муунга аң-сезимдүү түрдө өтүп келе жаткан материалдык же руханий маданиятты, коомдук же үй-бүлөлүк турмуштун кубулуштарын кийинки муунга өткөрүүнүн бир жолу болуп саналат. Үрп-адаттар, каада-салттар өсүп келе жаткан муундун жүрөгүндө өз ата-энесине болгон сый мамиленин калыптанышына, эли жерин сүйгөн патриоттуулукка, айлана-чөйрөнү түшүнүүгө, урматтоого, боорукердикке, кайрымдуулукка тарбиялайт.

Баланын элдик нарк-насилге калыптануусу үй-бүлөдөн башталаары баарыбызга маалым. С.Рыспаев өз эмгегинде: “Нарк жана нарктуулук, нарктарды сактоо- булар: элдик кодекстер болуп саналат. Анткени эл үчүн, улут үчүн, анын ар бир жараны үчүн нарктардан өткөн улуу мыйзам болбойт. Аларды кармануу улуттун ар бир атуулу үчүн милдет.”–деп белгилейт[10-б]. Кенже мектеп окуучуларын тарбиялоо жана социалдаштырууда үй-бүлөнүн ишмердүүлүгү эң маанилүү багыт болуп саналат. Үй-бүлө социалдык институт катары бала менен коомдун ортосундагы байланыштыруучу көпүрө болуп саналат. Ата-энелердин бирдиктүү маданияты, маанилүү багыт берүүлөрү, нарк-насилди канчалык деңгээлде баалоосу, аларды урпактарына өткөрүп берүү жөндөмдүүлүгү баланын руханий-адептик тарбиясынын негизин түзөт. Каада-салттар, үрп-адаттар, тил, улуттук маданият-булар элибиздин баалуулуктарына кирет. Кыргыздын илимпозу С.Рыспаевдин төмөнкү ойлору менен бышыктасак: “Улуулардан калган улуу сөздү: жомогу менен термесин, санжырасы менен макалын ар бир кыргыз кулагын төшөп уккан. Анын окуган мектеби да, колго алар китеби да, билим алган университети да, аалымдарынын академиясы да- ошол улуттун улуу сөзү болгон”[14-б] десе, Г.Жумабаева: “Баланы жөнөкөй карапайым, жупуну гана жомок накыл-кеп, макал-лакаптар менен эң сонун тарбиялап келишкен. Баланын аң-сезими бала кезде уккан, көргөн нерселеринин таасиринде калыптана тургандыгын кеп ачпасак деле баарына белгилүү”[1]. Улуттук каада-салттар адам менен бирге жаралып, калыптанып, өнүгүп жана анын инсандык сапатын белгилеген көрүнүшкө айланат. Үй-бүлө- коомдун баалуулуктарын алып жүрүүчү бөлүгү катары каралып, ал эми бала үй-бүлөнүн бир курамы катары дүйнөнүн баалуулуктарын өздөштүрүп келет. Адамдын жекече жүрүм-турумунда чагылдырылган мамилелер, ишенимдер, баалуулуктар үй-бүлөдө түптөлүп, үй-бүлө мүчөлөрү аркылуу коомго көрүнүп турат. Ошондуктан ата-энелерден да сурамжылоо уюштурдук.

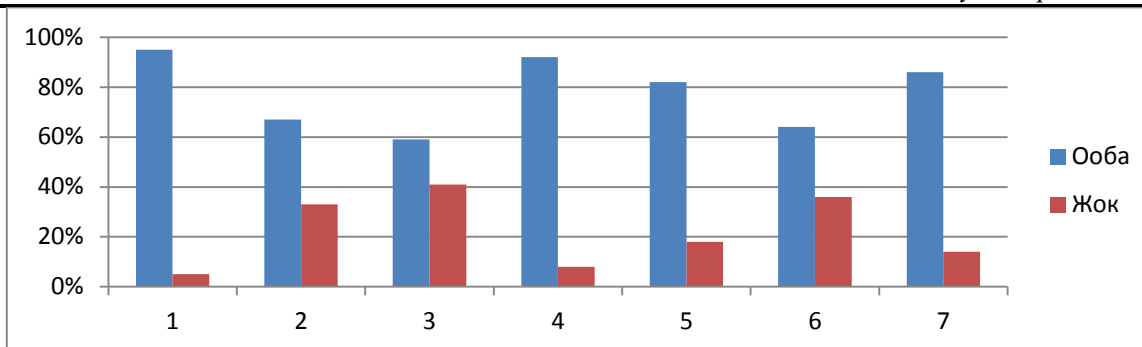
Ата-энелер үчүн түзүлгөн анкетанын жыйынтыгы төмөнкүдөй болду.

№	Суроолор	Жооптор	ооба	жок
1	Үй-бүлөдө кыргыздын салттарын кармайсызбы? Кайсыл түрүнө көбүрөөк басым жасайсыз?	Тушоо кесүү, баланы сүннөткө отургузуу, бешик той, үйлөнүү той, аш бермей, улуттук тамак аштарды жасоого басым жасайм, өз эне тилинде сүйлөөсү, сөйкө салуу, той мааракелерде аткарылчу бардык салттарды колдоном, бардык күнүмдүк турмушта салттарды колдоном, кыздарга тишелүү каада-салттардын баарын карманам,	95%	Салттын кереги жок 5%
2	Кыргыз элине тиешелүү болгон буюмдарды жасоого кызыгасызбы?	Боз үйдүн жабдыктары, комуз чабуу, сайма саюу, суусар тебетей тигүү, улуттук кийимдерди тигемин, курак кураймын, өрмөк	67%	Кызыгам бирок жасай албайм 33%

Педагогикалык багыт

		согом, шырдак, туш кийиз, ат жабдыктарын жасайм		
3	Элдик тыюу сөздөрүн колдоносузбу?	элдик тыюу сөздөрүн колдоном, такай колдоном, улуулардын астын кесип өтпө, баарын колдоном, улуулардан алдын тамакка кол сунба, улууларга тик караба, жер таянбай отур, эшикти кулачтаба, беймаалда көчөгө чыкпа, тамактын бетин ачык таштаба.	59%	Тыюу сөздөрүн колдонбойм 41%
4	Балаңыздын кыргыздын каада-салттарынын ичинен кайсыл түрлөрүн кененирээк билишин каалайт элеңиз?	кыргыз элине тиешелүү бардык салттарды билишин каалайм, салт билгенде эмне негизгиси ыймандуу болсун.	Баарын билишин каалайм 92%	Ыймандуу болсо болду 8%
5	Кайсыл ырым-жырымдарды азыркы мезгилде колдонуп жүрөсүз?	Жаңы туулган баланы кыркы чыкмайынча эшикке чыгарбайм, тамак-аштын бетин ачык таштабоо, аластоо, күл төккөн жерде ойнобо, күүгүмдө уктаба, бешикти арча менен аластоо, колунду төбөнө алба, апаптоо, учуктоо, ысырык салуу, жаңы төрөлгөн баланы оозуна сары май салуу, сурпаны аттабоо, отко түкүрбө, суу чачып өчүрбө, уул той, үйгө оң бут- дааратканага сол бут менен кирүү, баардык ырым-жырымдарды, киринелөө, суу айлантып чачуу, баланын кыркын чыгаруу,	82%	ырымды такыр колдонбойм 18%
6	Жети атаңызды билесизби?	Жети атасын сөзсүз билүүсү керек, толук билбейм баарын билем, төрт атамды билем, келечекте таза улут болуу үчүн сөзсүз керек, азыркы мезгилде анын кереги жок, көчмөнчүлүк мезгилде суралган жети ата	64%	Кереги жок 36%
7	Балаңыз өз курагында кайсыл салттарга аралаша алат?	Тушоо кесүү, сүннөт той, бешик той, тойлордо балдар үчүн күрөш, жентек той, улуттук оюндарга, ордо оюнуна, тогуз коргоол оюнуна, көкүл коюу,	86%	Эч кандай салтка аралашпайт 14%

Айрым ата-энелер салтка эмес ислам шарияттарына басым жасоосун айтты. Алар жалпы ата-энелердин 8% түзөт. Ушул сурамжылоонун негизинде диаграмма иштелип чыкты.

Демек ар бир эле ата-эне элибиздин салттарын урматтоо менен кийинки муунду да ошол салттарды бекем кармаса деген ойду бышыктайт. Анткени ар бир ата-эне эртеңки күнү ушул келечек муундан үмүтү чоң. Азыркы мезгилди, шартты күнөөлөгөн ата-нелер да жок эмес, курчап турган коомдун көз карашы эмнени талап кылса ошону бала үйрөнөт да деп көпчүлүк ата-энелер өз ойлорун билдиришет. Демократиянын шарапаты катары ата-эне өзүбүз “мугалимдин антип айтканга акысы жок, анан унчукпадыңбы?” деген сыяктуу сөздөрдү балага өзүбүз үйрөтүп жатабыз. Муну уккан баланын эртеңкиси биз үчүн көйгөй жаратаарын сезээр бекенбиз. Айрыкча кенже мектеп курагындагы балдардын жакшыны да, жаманды да ылгабастан өздөштүрүүдө бат кабыл алуу учуру болгондуктан, ушул учурду кылдаттык менен пайдаланып баланын дээрине ийменүү, сый мамиле урматтоо сыяктуу сапаттарды ойготушубуз керек[70-б]. Улутубуздун көрөңгөсү болгон жаштар башка элдин маданиятын өздөштүрүп, элибизге жат көрүнүштөрдү жасаса эң биринчи эле ата-эненин бети кызарып, эл караган бети жер карайт эмеспи. Азыркы күнү кыз балдар өзүнө тиешелүү болгон нарк-насилди жерип, “мен төрөбөйм, мен чай куйбайм” деп ачык айтып жатышса, “эркек менен эркек үйлөнсө болот” деп уул балдар жүрүшөт. Ошондуктан ушундай көрүнүш тамырлап кетпестен, алдын алуу керек. Бирок башка маданияттардын кирип келип жашообуздагы элдик салттарды сүрүп чыгып баратканы өкүндүрбөй койбойт. Башка маданият биздин маданияттан төмөн деп айтуудан алыспыз, ар бир элдин эле өзүнүн эң сонун улуттун көрөңгөсүн сактаган маданияттары бар экени талашсыз, бирок кыргыз элин, улутту сактап калууда анын менталитети, улуттук калорити сакталып туруусу кажет.

Баланын ички жан дүйнөсүндө нарк-насилинин калыптануусунда үйдө карманган салттардын таасири канчалык денгээлде экенин билгенден кийин, өзгөчө көмөк берүүчү катары мектеп тарбиясына элдик каада-салттарды аралаштыруу менен да балада улуттун жүзүн чагылдырчу калоритти, сезимдерди калыбына келтирилиши мүмкүн деп божомолдоого болот. Кыргыздар эчен кылым жашаса да дайыма улутун, тилин, дилин, наркын бузбай сактап келген байыркы эл. Билим ордосу болгон мектептин негизги миссиясы- улуттук нарк-насилге суугарылган мыкты уул-кыздарды тарбиялоо болуп саналат. Ошондуктан нарк-насилге калыптандырууну эрте жаштан баштоо азыркы мезгилдин талабы деп эсептейбиз. Көпчүлүк мезгилде бала али каада-салтты кайдан түшүнсүн деп, салттар тууралуу көп деле сөз козгобойбуз, бирок бала өзүнүн “Менин” тааныгандан тарта каада-салттар, ырымдар, накыл кептер, макал-лакаптардын арасында чоңойсо, анын жан дүйнөсүн бой жеткенде өзгөртүп жиберүү кыйын. Жаш мезгилинен калыптанган жан дүйнө келечекке күл азык болуп берет, намыстуу болуп нарк-насилди түшүнгөн бала эч убакта жаман жорук-жосун жасабайт. Ошондуктан азыркы билим берүүнүн маңызы улуттук менталитеттен алыстабашы керек. Улуттук баалуулуктарга тарбиялоо мектеп ишмердүүлүгүнүн негизин түзгөндүгүнө байланыштуу, башталгыч билим берүү өзүнө көптөгөн максаттардын комплекстерин ишке ашырууну башкы милдет деп эсептейт.

Бүгүнкү күндө мамлекетте модернизация процесстери жүрүп жаткандыктан, үй-бүлө социалдык өзгөрүүлөргө түздөн-түз байланыштуу. Улуттук каада-салтты, элдин менталитетин эске алуу менен үй-бүлө тарбиясы боюнча талдоо жүргүзүүнүн негизинде,

азыркы үй-бүлө акырындык менен үй-бүлөлүк баалуулуктарды, улуттук каада-салттарды, кийинки муунга улантуусун жоготуп баратат. Мектепте үй-бүлөдө балдардын баалуулук багыттарын өнүктүрүүдө да кыйынчылыктар бар, материалдык жана рухий маданияттын негиздери толук өздөштүрүлбөйт. Бул факторлор үй-бүлөнүн тарбиялык потенциалын төмөндөтүп, тарбиялоонун жаңы эффективдүү механизмдерин, анын ичинде инсандын руханий-адептик өнүгүүсүндөгү үй-бүлөнүн ролун кайра карап чыгууну талап кылат. Күнүмдүк турмушта үй-бүлөдөгү карманган каада-салттар бала үчүн өзгөчө ролду ойношу керек. Ата-эне баланы курагына жараша ар кандай салттарга аралаштыруу менен элдик маданий баалуулуктар менен тааныштырышы керек. Биздин убакта муну кантип жасоо керек? Мектептерде ар бир чейрек сайын ата-энелер чогулушу болот, мына ушул чогулуштарда каралуучу маселелердин бир бөлүгүн элдин баалуулук быттарына бөлсөк туура болот. Ал үчүн төмөнкүдөй кеңештерди берип турууну туура деп таптык.

1. Балаңызга ар кандай элдик каада-салттар жөнүндө айтып бериңиз.
 2. Балаңыздын тили эне тилинде чыгышын камсыз кылыңыз.
 3. Ага кыргыз элдик жомокторун окуп берип, аны менен бирге макал-лакаптардын маанисин түшүндүрүп бериңиз.
 4. Балаңыз менен бирге жети атаңыз жөнүндө айтып, изилдеп, кимдер сизге тууган болушу тууралуу айтып туруңуз.
 5. Балаңызга элдик оюндарды ойноого үйрөтүңүз, бала кезиңизде аны кантип ойногонуңузду айтып, көрсөтүңүз.
 6. Бала менен бирге элдик майрамдарды майрамдоого жана үйдө дайыма белгилеп, майрамдык маанайды жаратыңыз.
 7. Балаңызга Манас эпосу жөнүндө түшүнүк берип, кыска кайрыктарын айтууга үйрөтүңүз.
 8. Улуттук тамак аштар жөнүндө айтып берип, аны жасап көрсөтүңүз.
 9. Ата-энелер мектеп майрамдарына активдүү катышып, балага жана класска иш-чараларды өткөрүүгө жардам бериңиз.
 10. Балаңыз менен салттык жөрөлгөлөр аткарыла турган жерлерге кошо барыңыз.
- Мына ушундай талкуулоолор ата-энелер менен биргеликте көбүрөөк уюштурулуп турса, ар кандай үй-бүлөдө тарбияны замандын агымына таштап коюп, көз жумуулар азаят эле деген ойду билдирүүнү туура деп таптык.

Макалабыздын акырында башталгыч класс мугалимдерине төмөнкүдөй сунуштарды айтмакчыбыз:

- Ар кандай мектепте жүргүзүлүп жаткан иш чараларга ата-энелерди тартуу;
- Ата-энелерге нарктуулук түшүнүктөрүн жеткирүү;
- Ата-энелер менен биргеликте элибиздин менталитетин талкуулоо;

Колдонулган адабияттар:

1. Досалиева М.М Балада улуттук аң сезимди калыптандыруунун айрым ыкмалары.// ИИМСИ Жарчысы №1, 2021 69-б
2. Жумабаева Г.А. Адептик аң сезимдүүлүккө тарбиялоонун педагогикалык жана психологиялык аспектилери. Бишкек.,2009
3. Рахимова М.Р, Панкова Т.В, Калдыбаева А.Т Педагогикалык ойлордун жана билим берүүнүн тарыхы. Бишкек.,2002. - 337 б
4. Рысбаев С. Кыргыздын элдик нарктуу түшүнүктөрү . Б., 2020.227 б
5. Рыспаев С. Кыргыз элинин педагогикалык ойлорунун антологиясы. Бишкек- 2021. 580 б

* * *

Т.Б. БЕКБОЛОТОВ, З.Ж.РАЕВ- БИЛИМ БЕРҮҮДӨ САНАРИПТЕШТИРҮҮНҮ
ТҮПТӨГӨН ИЛИМПОЗДОР

Жапарбек кызы Гүлзат - окутуучу

aksy-kolledj@mail.ru

Т.Бекболотов атындагы Аксы колледжи

Аксы району, Кербен шары

Аннотация: Макалада билим берүү процессин санариптештирүүдө Т.Б. Бекболотов, З.Ж.Раевдин илимий эмгектериндеги аткарылган изилдөөлөрү жана голография түшүнүгү ошондой эле санариптин өнүгүү этаптары берилген.

Ачык сөздөр: маалымат, билим берүү, санариптештирүү, голографиялык сактоо приборлору.

Т.Б. БЕКБОЛОТОВ, З.Ж.РАЕВ - УЧЕНЬЕ, ОСНОВАВШИЕ ЦИФРОВИЗАЦИЮ В
ОБРАЗОВАНИИ

Жапарбек кызы Гүлзат -преподаватель

aksy-kolledj@mail.ru

Аксийский колледж имени Т. Бекболотова

Аксийский район, город Кербен

Аннотация: В статье представлены концепция голографии, цифровизация образовательного процесса, а также этапы цифрового развития исследованные в научных работах Т.Б. Бекболотова, З.Ж.Раева.

Ключевые слова: информация, образование, цифровизация, голографические запоминающие устройства.

T.B. BEKBOLOTOV, Z.ZH.RAEV-SCIENTISTS WHO FOUNDED DIGITALIZATION IN
EDUCATION

Japarbek kyzy Gulzat -teacher aksy-kolledj@mail.ru

Aksy College named after T. Bekbolotov

Aksy region, city of Kerben

Annotation: In the article presents the concept of holography, digitalization of the educational process, as well as the stages of digital development studied in the scientific works of T.B. Bekbolotova, Z.Zh. Raeva.

Key words: information, education, digitalization, holographic storage devices.

Бүт дүйнөдө билим берүү санарип технологияларына көчүп өнүгүп жатканда Кыргызстан дагы бул процесстин четинде калбай, санариптештирүү жашообуздун бир бөлүгүнө айланды. Санариптештирүү деген бул күнүмдүк жашоо-турмушта маалымат технологияларын иреттүү колдонуу. Кыргыз Республикасынын Президентинин 2018-жылдын 31-октябрындагы № 221 "2018-2040-жылдары Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясы жөнүндө" Жарлыгы менен бекитилген 2018-2040-жылдары Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясынын "2023-жылга чейин Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн приоритеттүү багыттары" деген V бөлүмүнө ылайык санариптик технологиялар билим берүү, саламаттык сактоо, туризм, айыл чарбасы, телекоммуникациялар, банк сектору, жеңил өнөр жайы жана курулуш сыяктуу чөйрөлөргө артыкчылыктуу түрдө киргизилген.

Санариптик билим берүү же санариптик сабаттуулук көп маселелерди чечүүгө негиз болот. Калктын санариптик жана медиа-маалыматтык сабаттуулугун көтөрүү үчүн биринчи кезекте мектептер үчүн да, жогорку окуу жайлары үчүн да билим берүү

стандарттарын жаңылап жана жакшыртыш керек. Бул максаттарга жетүү үчүн комплекстүү иштерди аткаруу зарылдыгын илимпоз ага-инилер андап билишкен жана ушул жаатта иш алып барууну көздөшкөн. Телекоммуникация жаатындагы технологиялык өнүгүүлөр массалык маалымат каражаттарынын жана башка маалымат жеткирүүчүлөрдүн (китепкана, архив, Интернет ж.б.) кеңири жайылышын шарттады, алар жарандарга эбегейсиз чоң өлчөмдөгү маалымат менен алмашууга жол ачты. Жана биз кабыл алып жаткан маалыматтын сапаты негизинен биздин келечектеги тандообузду аныктайт жана андан аркы аракеттерибизди, анын ичинде фундаменталдык эркиндикти, өзүн өзү аныктоого жана өнүгүүгө болгон укукту пайдалануу жөндөмдүүлүгүбүздү аныктайт Кыргыз Республикасынын Коопсуздук Кеңешинин 2018-жылдын 14- декабрындагы №2 чечими менен, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2019- жылдын 15-февралындагы №20-р буйругу менен жактырылган санариптик трансформациялоо боюнча “Санариптешкен Кыргызстан – 2019-2023” улуттук программасынын концепциясыны ишке ашыруу максатында, документтин 79-пунктунда Кыргыз Республикасынын билим берүү жана илим Министрлигинин алдында «Кыргыз Республикасынын мектептердеги жана жогорку окуу жайларындагы билим берүү системасындагы окуу стандарттарын жакшыртуу» милдети коюлган. Мындан тышкары, Кыргыз Республикасынын 2019-2023-жылдарга карата маалыматтык коопсуздук Концепциясында жана Кыргыз Республикасынын 2019-2023-жылдарга карата киберкоопсуздук Стратегиясында да окуу стандарттарын кайра карап чыгуу, жаңылоо милдети киргизилген.

Т.Б. Бекболотов, З.Ж.Раев ушул багытта көздөрү тирүү мезгилде эле иш алып барышкандыгын тануу кыйын. Т.Бекболотовдун докторлук диссертациясынын темасы: *Структуралык-параметрдик методдун негизинде жогорку ишенимдүү голографиялык сактоо приборлорун иштеп чыгуу*. Ал эми З.Раевдин илимий ишинин темасы: *Голографиялык сактоо приборлорунун элементтеринин ишенимдүүлүгүн жогорулатуунун ыкмаларын изилдөө жана иштеп чыгуу*.

Мына ушул тармакты иш жүзүнө ашыруу максатында илимпоздор көптөгөн изилдөөлөрдү жана иш аракеттерди жүргүзүшкөн. Мисалга ала кетсек, 1993-жылдары Т.Бекболотов ЖАМУнун ректору болуп кызматка келээри менен университетте, ПОВТАС (кийинчерээк БАС) адистигин ачуу менен жана ЖОЖдорго тестирилөө аркылуу кирүү экзамендерди тапшырууга чоң салым кошкон. Ошол мезгилде абитуриент кирүү экзаменин тест менен тапшырышкан, жана ал программаларды иштеп чыгууда З.Ж.Раевдин эмгеги зор, Кыргыз тилиндеги программалык камсыздоону иштеп чыгуучу жана «Тамга-КИТ» уникалдуу программалык продуктунун автору Эмиль Даирович Асанов менен 1995-жылдары биргеликте иш басып баруу менен азыркы санарип коомуна салым кошкон эле. Раевдин көзү өткөндөн кийин, Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча улуттук комиссия тарабынан “Санарип Кыргызстан – 2019-2023” концепциясын ишке ашыруу жана улуттук санарип контентин мамлекеттик тилде өнүктүрүү максатында 2018-2019-жылдары “Кыргыз тилин табигый түрдө иштетүүчү программалык аппарат” долбоору иштелип чыкты.

Долбоордун башкы максаты –кыргыз тилинде иш алып барган жасалма интеллекттин өрчүшүнө шарт түзүү. Программалык аппарат аркылуу жарандарыбыз санарип чөйрө менен кыргыз тилинде байланыш түзүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болот. Кыргыз тилинде иштелип чыккан жасалма интеллект болсо башка тилдерден которуу аркылуу тилибиздин илимий жана маалыматтык базасын кеңейтип, жарандарыбыздын башка тилде иш алып баруу муктаждыгын азайтат. “Кыргызиндустриянын” санарип адиси Асанов Эмиль Даирович сыяктуу көзү тирүү болгондо Замирбек Жолчуевич бул тармакта көптөгөн ийгиликтерди жаратмак. Ошондой эле ЖАМУнун ведомость жана иш кагаздарын электрондук форматка өткөрүү боюнча иш алып баруу менен МТБ (ЦИТ-центр информационных технологий) бөлүмүн уюштурган. Бөлүмдө негизинен БАС адистигинде окуган окуунун алдынкы студенттери маяна алып иштеп башташкан, анткени

ошол кезде бул тармактын адистери жокко эсе болчу. Ал борбор бүгүнкү күнгө чейин өз ишмердүүлүгүн жүргүзүп келүүдө. Мындан башка дагы санарип коомго өттүүдө тарых жараткан көптөгөн иш аракеттери бар, алардын бири электрондук китепкананы ишке киргизүү. ЖАМУнун китепканасы, 2006-жылдын 1-сентябрынан-2010-жылдын 31-мартына чейин, Евросоюздун ТАСИС программасынын бюджетинен каржыланган «KYRLIBNET» евродолбоорунун алкагында, биргелешкен ТЕМПУС UM-JEP-26219 «Кыргызстандын университеттик китепканалардын арасындагы китепканалык маалымат ресурстары менен алмашуу» 3 жылдык инновациялык евродолбоорго катышып иш алып барган, долбоордун алкагында жумушчу группасынын мүчөсү болуу менен көптөгөн проектилер менен иштеп Швеция, Франция, Греция, Индия, Кытай мамлекеттеринде командировкада, стажировка жана семинарларда болуп келген.

Туулган кичи мекени Аксы районунда иштеп жүргөн мезгилинде райондогу алгачкы интернет борбор ачкан. IREX-дүйнөлүк билим берүү жана өнүктүрүү боюнча адистешкен эл аралык коммерциялык эмес уюмдун гранттык программасынын долбоорун ишке киргизип, 3 жыл бою калктын негизги катмарына акысыз компьютердик, интернет курстарын өткөргөн борбор ачты. Ушул сыяктуу көптөгөн иш аракеттер менен санарип коом түзүүгө шарт түзгөн.

Илимпоз Т.Бекболотовдун-жогорку ишенимдүү голографиялык сактоо түзүлүштөрдү долбоорлоо¹-монографиясы 1996-жылы иштелип чыккан. Жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн натыйжасында ишенимдүүлүк факторун эске алуу менен негизги эс тутумдун түзүлүшүн долбоорлоо ыкмасын сунуштаган. Бул ыкма структуралык-параметрдик деп аталат. Анын өзгөчөлүгү голографиялык сактоо түзүлүштөрүнүн ишенимдүүлүк критерийлерин аныктоодо, бир жагынан, голографиялык сактоо түзүлүштөрүнүн жалпыланган структурасы, ал эми экинчи жагынан, голографиялык сактоо түзүлүштөрүнүн иштөө алгоритми, берилиштер структурасы жана конструкциялык өзгөчөлүктөрү эске алган.

Т.Бекболотов, З.Ж.Раев-Голографиялык сактоо түзүлүштөрүндөгү маалыматты окуунун ишенимдүүлүгү² аттуу китебинде, теориялык негиздерин, структуралык уюштуруу ыкмаларын иштеп чыгуу жана заманбап эсептөө жана маалымат системалары үчүн жогорку ишенимдүү жана натыйжалуу голографиялык сактоо түзүлүштөрүн долбоорлоо керектигин баса көрсөтүшкөн.

Т.Бекболотовдун Санариптик маалыматтын оптикалык дисктери³-китебинде мындай обзартарын кезиктирүүгө болот. Оптикалык приборлор- оптикалык дискти сактоо бирдиги катары белгилүү, дисктин диски, ал үчүн лазердик жарык керектелет, ал жарык нурлары аркылуу оптикалык дисктерге файлдан жазылган санариптештирилген маалыматты окуу же жазуу процессин ишке ашыра алат.

Илимпоздордун илимий иштеринин негизин голография түзгөн. Голографиялык сактагыч – көптөгөн жылдардан бери иштеп келе жаткан технология. Бул тутумдун сунуш кылган башкы артыкчылыгы - маалыматтарды андан кыйла натыйжалуу басып чыгарууга жетишүү платформа бир эле учурда миллиондогон биттерди басып чыгарууга жөндөмдүү. Изилдөөчүлөр бул технологиянын үстүнөн көп жылдар изилдөө жүргүзүшкөн. Илимпоздордун көзү өткөндөн бир топ жылдардан кийин, бүгүн лабораториядан тышкары биринчи сыноолор жүргүзүлө баштады. Өнүгүү тобу тарабынан жүргүзүлгөн лабораториялык тесттер учурунда маалымат 1 ГБ / секунддан жогору ылдамдыкта калыбына келтирилди. Көптөгөн адамдар бул технологияны кичинекей сактоочу чиптерге кантип киргизүү керектигин, алардын каршылыгынын жардамы менен айлана-чөйрөдө

¹ Бекболотов, Турсунбек. Разработка и проектирование высоконадежных ГЗУ на основе структурно-параметрического метода : автореферат дис. ... доктора технических наук : 05.13.05.- Бишкек, 1996.- 47 с.

² Т.Б.Бекболотов, З.Ж.Раев Надежность считывания информации в ГЗУ. Бишкек, «Технология», 2000.

³ Оптические накопители цифровой информации (в соавторстве). Бишкек, «Кыргызстан», 1993.

өзгөчө жана талап кылынган шартта, мейкиндиктегидей колдонсо болот деген ойдо. Ага-ини илимпоздор Голографиялык сактоо приборлорунун үстүндө көптөгөн изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн, голографиялык сактоочу тузулуштөр маалыматты сактоодо санарип ишке киргизүүдө натыйжалуу жемишин берет деген көз карашта болушкан. Санарип маалымат түрүндөгү санарип медиа катары дагы белгилүү болгон санарип мазмуну, санариптик же белгилүү бир аналогдук сактоо форматтарында сакталып турат. Санарип мазмундун түрлөрү санариптик обого чыккан, агымдык, же компьютердин документтеринде камтылган маалыматты камтыйт. Тагыраак көз караш менен алып караганда, санарип мазмунга популярдуу медианын түрү. Ал эми кененирээк алып караганда, ал санарип маалыматтын бардык түрүн камтыйт (мисалы, санарип жаңыртылган аба ырайы, GPS карталар жана башкалар).

Голография - (грекче holos – толук, бардыгы жана ...графия) – толкундардын дифракция жана интерференция кубулуштарынын негизинде заттардын сүрөттөлүшүн алуу ыкмасы. Бул жаңы ыкманы англиялык окумуштуу Д. Габор сунуш кылган (1948). 1962-ж. америкалык окумуштуулар Э. Лэйтс жана Ю. Упатниекс лазер нурунун жардамы менен 1-жолу сапаттуу голограмманы жазышкан. 1962-ж. орус окумуштуусу Ю. Н. Денисюк үч өлчөмдүү (көлөмдүү) голограмма жазуу ыкмасын сунуш кылды. 1969-ж. америкалык окумуштуу С. Бентон кубулма голограмманы «жылчыктуу схема» менен жазды. Бентондун кубулма голограммасын Денисюктун голограммасы сыяктуу эле ак жарык менен көрүүгө болот. Бирок мындай голограмманы жазуу схемасына ичке жылчыктын экрандан кириши, голограмманы жазуу убактысын 100–1000 эсеге узартты жана аппаратураны татаалдандырган. Ошондуктан, голограмманын кубулмалуулугун сактап, жылчыктуу экрандан кутулуу керек эле. Бул проблема өткөн кылымдын 80-жылдарына чейин чечилбеди. Кыргыз окумуштуусу А. Марипов 1986-ж. кубулма голограмманы жазуунун «жылчыксыз схемасын» сунуш кылып, теориясын жазды. Бул схемада голограмманы жазуу экспозициясы 100–1000 эсеге азайды. Кийинки изилдөөлөр, мындай голограмма кубулма касиетке гана эмес, бир эле учурда жогоруда аталган Лэйтстин, Денисюктун жана Бентондун голограммаларынын касиеттерине да ээ экендигин аныктады. Голографиялык ыкмада фотопластинкага түшкөн жана заттан чагылган когеренттүү эки толкундун интерференциясы жазылат. Бул интерферограммалык тилкелерде нерсенин ар бир чекитинен чагылган толкундардын амплитудасы жана фазасы (аралыгы), башкача айтканда толкун фронту жөнүндө маалыматтар сакталат. Фотографияда жарык толкунун амплитудасы жазылат. Ар кандай фотографиялык материалдын жарыктын ургаалдуулугун (интенсивдүүлүгүн) сезишине карабастан, толкун фазасын жазууга болот. Толкун фазасы анын фронтунун түзүлүшүн мүнөздөйт. Ал үчүн интерференция кубулушу пайдаланылат. Эгерде таяныч толкунду $A_1(x, y) = A \exp(ij_2(x, y))$, ал эми заттан чагылган толкунду $a(x, y) = a_0 \exp(ij_2(x, y))$ деп алсак (мында A , a амплитудалар, Φ_1 , Φ_2 фазалар), фотопластинкага жазылган интерференциянын ургаалдуулугу (интенсивдүүлүгү): $I(x, y) = A_0^2 + a_0^2 + 2A_0 a_0 \cos(\Phi_1 - \Phi_2)$ менен туюнтулат. Бул теңдеме голография теңдемеси деп аталат жана интерференциянын жардамы менен толкун амплитудалары жана фазалары жөнүндөгү информацияны камтыйт. Мындай информацияны жазыш үчүн бир миллиметрде 2000–5000 сызыкты ажыратууда жөндөмдүү өзгөчө фотоматериал керек. Ушундай интерферограммалар жазылган фотопластинкалар тиешелүү өңүнө чыгарыч жана бекемдегич менен иштетилгенден кийин голограмма деп аталат. Эгерде голограммага A_1 толкуну менен жарык берилсе, голограмма артында a толкуну пайда болот жана B байкоочу голограмманын алдында мурдагы зат турган орунда заттын жалган $3'$ сүрөттөлүшүн көрөт. Бул голограмманын негизги касиети деп аталат. Ал эми голограммага арт жагынан каршы багытка ошол эле таяныч A_1 толкуну менен жарык түшсө, байкоочу голограмма менен өзүнүн ортосунда пайда болгон заттын чыныгы сүрөттөлүшүн көрөт. Байкоочу көргөн жалган сүрөттөлүш заттан эч айырмасы жок

экендигине, ал эми чыныгы сүрөттөлүштө заттын дөмпөк жери чуңкур, тескерисинче, чуңкур жери дөмпөк болуп көрүнөрүнө күбө болот. Байкоочу мейкиндиктеги өз абалын өзгөртүп, затты ар тараптан көрүп, анын артында турган башка буюмдарды да көрө алат. Бул кубулуш оптикалык параллакс деп аталат. Колдонулуучу толкун түрүнө жараша голография төмөндөгүдөй бөлүнөт: оптикалык голография (жарык толкуну үчүн), радиоголография (радиотолкундарда), акустикалык голография (үн толкундарында), рентген жана гамма толкундары колдонулса рентген жана гамма голографиясы деп аталат. Оптикалык голография алынган сүрөттөлүштөрдүн көрүнүшүнө жана кооздугуна жараша көркөм жана кубулма голографияга бөлүнөт. Информацияларды сактоо, аларды ташуу жана кайра иштетүү проблемаларынын жаңы формасын голография кубулушу аркылуу чечилишин А. Акаев негиздеген. Ал багыт жаңы илимий багыт катары 1-жолу Кыргызстанда иштелип чыккан. Азыр голографиянын түрлөрү паспортто, күбөлүктө, акчада, кредиттик карточкада сактык белги катары, жалпысынан информациялык технология, искусство, илим, техника ж. б. тармактарда кеңири колдонулууда.

Санариптин өнүгүү этаптарын төмөнкүчө карасак болот. 1984-жылы, КПСС Борбордук Комитетинин пленумунун отурумунда, "СССРдеги мектептик билим берүүнү компьютерлештирүү" жөнүндө токтом кабыл алынып, ал "Информатика жана эсептөө техникасынын негиздери" жаңы милдеттүү предметин киргизүүнү талап кылган. 1985-жылдын 1-сентябрынан баштап мектептерде ЭВМ жеке компьютерлердин пайда болушуна чоң түрткү болгон. Өркүндөтүлгөн мектептерде билим берүүчү компьютердик технологиялар (КУВТ) комплекстери жайылтылып, алар Рая, Рапира, Basic, Pascal тилдеринде программалоо алфавитин үйрөтүшкөн. Жаңы предметтин киргизилишине байланыштуу келип чыккан кадрлар маселеси атайын илимийизилдөө институттарынын инженерлерин жана программисттерин мектеп мугалими катары тартуу менен чечилгез. 1991-жылдын 31-августунда эгемендүүлүккө ээ болгондон бери, Кыргыз Республикасында өнүгүүнүн технологиялык аспектиси, калып калган технологиялардын үстүнөн илээнди иштеп, калган кошумча наркты жаратуу мүнөзгө ээ болуп калган. Компьютердик сабаттуулук маселелери экинчи планга өтүп кеткен. 1996-жылы 20-мартта Президент А.А.Акаев "Билим" улуттук билим берүү программасынын негизги багыттары жөнүндө "УП-102 Жарлыгы бекитилген, анда Кыргыз Республикасында билим берүүнү 1996-жылдан 2000-жылга чейин өнүктүрүүнүн стратегиясы аныкталган. "Билим" программасынын максаттарынын бири болуп, Кыргыз Республикасынын билим берүү инфраструктурасын бардык деңгээлде этап-этабы менен компьютерлештирүү жана техникалык жактан кайра жабдуу аркылуу эсептөө техникасы, программалык камсыздоо, компьютерлер менен жабдуу; республикада жана чет өлкөлөрдө жогорку окуу жайларынын ортосунда электрондук байланыш тутумун түзүү жана өркүндөтүү болгон. Стратегия ошондой эле Билим берүү жана илим министрлигинин алдындагы координациялык борбор менен билим берүүнү башкаруу боюнча жалпы улуттук компьютердик маалымат тутумун иштеп чыгууну жана жүзөгө ашырууну болжолдогон. Программанын натыйжасы катары төрт жылдын ичинде компьютердик кабинеттер менен жабдылган 12 мектеп жана жогорку окуу жайлары пайдаланууга берилди, республиканын бардык аймактык билим берүү мекемелерине 1222 жаңы компьютер орнотулду. 1999-жылдын 8-октябрында "Маалыматташтыруу жана электрондук башкаруу жөнүндө" Мыйзам кабыл алынып, анда маалыматтык инфраструктуранын негиздери, ошондой эле 2017-жылдын 19-июлуна чейин бул жааттагы укуктук, экономикалык жана институционалдык ыйгарым укуктар аныктап берген. 2003-2010-жылдар аралыгындагы өнүгүүнүн комплекстүү негиздерин түзүүнүн алкагында "Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн маалыматтык-коммуникациялык технологиялары" улуттук стратегиясы түзүлдү. Ушул программанын алкагында билим берүүнү жана билимди башкарууну маалыматташтыруу, универсалдуу минималдуу компьютердик сабаттуулукту камсыз кылуу, мектептерди 100% компьютерлештирүү каралды; улуу муундагыларга билим

берүүдө МКТны колдонуу, анын ичинде дистанттык билим берүү, мугалимдердин квалификациясын жогорулатуу, мамлекеттик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын кызматкерлери тарабынан маалыматтык тутумдарды өздөштүрүүгө көмөктөшүү. 2000- жылдардагы МКТ адистеринин негизги устасы болгон улуттук МТ борбору жаңы тармактык технологияларды ишке киргизүү жана колдоо үчүн талап кылынган алдыңкы тармактык адистерди даярдону уланткан. Өлкөнүн ичиндеги технологиялык өнүгүүнү жеңүү үчүн 2004-жылдын 24-декабрында Өкмөттүн No954 токтому менен "Кыргыз Республикасынын айыл жерлеринде 2010-жылга чейин МКТны өнүктүрүү" мамлекеттик программасы бекитилген. Өлкө жетекчилиги ошондой эле электрондук экономиканы, мобилдик экономиканы өнүктүрүү боюнча иш-чараларды иштеп чыкты, анын алкагында уюлдук рынокту либералдаштыруу чаралары каралган. Президент К.Бакиевдин 2007-жылдын 16-майындагы No249 Жарлыгы менен бекитилген 2007- 2010-жылдарга өлкөнү өнүктүрүү стратегиясымурда кабыл алынган стратегияларды мындан ары ишке ашырууну, ошондой эле «кызмат көрсөтүүлөрдүн кеңири түрүн сунуш кылган жана өлкөнүн дүйнөлүк маалымат мейкиндигине интеграцияланышына өбөлгө түзгөн жогорку технологиялуу телекоммуникация тутумун түзүүнү караган. Телекоммуникация тармагынын өнүгүү темпи боюнча Мобилдик байланыш лидер бойдон кала берет. Уюлдук абоненттердин жылдык өсүшү 30% -50% ды түзөт деп болжолдонууда. 2010-жылга чейин интернет колдонуучулардын жалпы саны өлкө калкынын үчтөн бирине жетет. 2010-жылга чейин жеке компьютерлердин 90% дан ашыгы жергиликтүү тармактарга туташтырылат, ал эми мамлекеттик уюмдарда бухгалтердик система 100% автоматташтырылган тутумду колдонуп баштайт". 2011-жылдын 8-июлунда Президент Р.И.Отунбаева тарабынан кабыл алынган “Жогорку технологиялар паркы жөнүндө” мыйзам маалыматтык технологияларды өнүктүрүүгө олуттуу түрткү болду. Бул мыйзам сектордогу экспортко багытталган ишканалар үчүн салыктык жеңилдиктерди камсыз кылып, МТ аутсорсинг рыногун түзүүгө, ал жерде өнөр жай деңгээлиндеги интеллектуалдык кызматкерлерди сактап калууга жана эмгек рыногунда жаңы өнүккөн көндүмдөргө жана компетенттүүлүккө суроо-талапты жаратууга мүмкүндүк берди. 2015-жылдан бери, ПВТ жашоочулардын кирешесинин жыл сайын эки эсе өсүшүн жана дүйнө жүзү боюнча билим берүү кызматтарына, жаңы адистерге талаптын туруктуулугун көрсөттү. Сурамжылоолорго ылайык, программисттер МТ аутсорсингдин жардамы менен чет элдик кардарлардын эсебинен эң көп маяна алган адистердин бири болуп калышты. 2015-жылы Кыргызстан БУУнун башка мүчө мамлекеттери менен катар Бириккен Улуттар Уюмунун Башкы Ассамблеясында 2030-жылдын күн тартибин жана Туруктуу Өнүгүүнүн Он жети Максатын (ТӨМ) кабыл алып, андан ары ТӨМдү өзүнүн улуттук стратегиялык процесстерине интеграциялоону колго алды. Санариптик көндүмдөрдү жана компетенттүүлүктү өркүндөтүү ТӨМдүн 4.4тин ажырагыс бөлүгү болуп саналат, анда: “2030-жылга чейин татыктуу жумушка орношуу жана ишкердик менен алектенүү үчүн зарыл болгон көндүмдөргө, анын ичинде технкалык адистиги боюнча көндүмдөргө ээ болгон жаштардын жана улуу мундагылардын санын өстүрүү” деген аталышта белгиленет. ЮНЕСКО кабыл алган Санариптик сабаттуулук көрсөткүчү санариптик көндүмдөрдүн өнүгүшүн баалай турган индикатор болуп саналат. 2016-жылдын 26-декабрында Евразия экономикалык бирлигинин (ЕАЭБ) алкагында ЕАЭБдин 2025-жылга чейинки Санариптик Күн Тартиби кабыл алынган. Бул документке ылайык, анын ишке ашкандагы экономикалык натыйжасы ЕАЭБке мүчө мамлекеттердин 2025-жылга чейин Ички дүң продукциясынын өсүшү болжол менен 10,6% га көбөйөт жана 2025-жылга чейин ЕАЭБ мейкиндигиндеги МКТ тармагында жумуш менен камсыз болуунун көрсөткүчү 66,4% га камсыз кылынат деген болжолдоолор бар, башкача айтканда МКТ багытында эле 1 миллион жаңы жумуш орундары пайда болоору айтылат. Өз кезегинде 2025-жылга карата МКТ тармагында жумуш менен камсыздоонун кошумча өсүшү 2,46% га камсыздалат Президент Жээнбеков шайлангандан кийин 2018-2020-жылдарды санариптештирүү жылы

деп жарыялады. 2019-жылдын 19-ноябрында жогорку деңгээлде өткөн форумда, бул багытта мерчемделген максаттарга жетүү үчүн бардык бөлүмдөрдү жана өнүгүү боюнча өнөктөштөрдү санариптештирүү жана координациялоо маселелерин чечүүчү ролдо экени белгиленди жана жүктөлдү. 2020-жылы Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн артыкчылыктуу милдеттеринин бири санариптик көндүмдөрдү өнүктүрүү экендиги аныкталды. Ошентип, жогоруда аталган документтер улуттук санариптик артыкчылыктарды, ошондой эле улуттук санариптик көндүмдөрдү өнүктүрүү стратегиясынын зарыл экендигин аныктады.

Окуу процессин жана башкарууну автоматташтырган AVN программасы Кыргызстандын бир катар окуу жайлары толук бойдон өндүрүшкө киргизди. Алардын катарында Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад Мамлекеттик Университети да окуу процессин автоматташтыруу максатында AVN⁴ программасын ишке киргизип алгылыктуу иш алып барууда. Бул болсо Т.Бекболотов, З.Раевдин эмгектери текке кетпегенин тастыктайт. AVN программасы 2020дөн ашуун отчетту автоматтык түрдө өзү даярдап, жумушту женилдетет. Ар бир предметтер боюнча окуу материалдарын жайгаштырып, студенттер өз алдынча даярдаганга да шарт түзөт.

Адабияттар:

1. Бекболотов, Турсунбек. Разработка и проектирование высоконадежных ГЗУ на основе структурно-параметрического метода.- Бишкек, 1996.
2. Т.Б.Бекболотов, З.Ж.Раев. Надежность считывания информации в ГЗУ. Бишкек, «Технология», 2000.
3. Оптические накопители цифровой информации (в соавторстве). Бишкек, «Кыргызстан», 1993.
4. А.А.Акаев, С.А.Майоров. Когерентные оптические вычислительные машины. Машиностроение.1977.
5. Аккозиев И.А., Алымкулов С.А., Бекболотов Т.Б. Муратов Т.М. Оптические накопители цифровой информации Бишкек 1993.
6. Бекболотов Т.Б., Раев З.Ж. Т.Б.Жумалиев. Синтез оптоэлектронных структур. Жалал-Абад. 1994
7. Бримкулов У.Н., Раев З.Ж. Курамаева Т.А. АРМ сотрудиника деканата\Тез.докл.межд.науч-практ.конф. «Современные методы и средства информационных технологий».-Ош.ОшВТК, 1995
8. Е. К. Герасимова «Цифровизация образования: от теории к практике». Учебное пособие. 2022
9. Байбородова, Л. В. Трансформация дидактических принципов в условиях цифровизации образования / Л. В. Байбородова, Н. В. Тамарская // Педагогика. — 2020

* * *

⁴ www.avn.jagu.kg

МАТЕМАТИКАНЫ ИНТЕРАКТИВДУУ МЕТОДДОРДО ОКУТУУ

Жусупбекова Адина Жусупбековна, окутуучу

zhusupbekova_87@mail.ru

К.Ш.Токтомаматов атындагы Эл аралык

Университети, Эл аралык Кыргыз-Турк

институту,

Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы

Аннотация: Интерактивдуу усулдарды колдонуу менен бирге студенттердин билим сапатын жогорулатуу жана ар тараптуу тарбиялоо азыркы учурдагы билим берүүнү өркүндөтүүнүн концепциясына ылайык, окутуунун негизинде студенттердин билимдерин, билгичтиктерин жана көндүмдөрүнүн сапаттарын жогорулатуу менен өз алдынча эмгектенүүгө үйрөнүшөт, окуп таанып-билүү кызыкчылыгы жогорулайт. Ошондой эле математика нерсени түздөн түз окуп үйрөнүүгө эмес, ошол нерселерге тиешелүү болгон сандык катыштарды жана алардын мейкиндиктүү формаларын иликтөөгө багытталган. Мына ушул өзгөчөлүгү менен математика студенттин ой жүгүртүүсүн өстүрөт жана ойду ырастоодо, далилдөөдө толук кандуу аргументация жүргүзүүнү талап кылат. Ал эми математиканы окуп үйрөнүү студенттин активдүү ой жүгүртүүсүн, билимдерди өздөштүрүүгө умтулуусун калыптандырат. Окутуу процессинде мындай окуу ишмердүүлүгүн калыптандыруучу ыкмалардан болуп интерактивдүү методдор эсептелет. Макалада математиканы окутууда колдонулуучу интерактивдүү методдор тууралуу изилдөөчүлөрдүн эмгектерине анализ жүргүзүлгөн. Окутуунун айрым интерактивдүү методдоруна кыскача мүнөздөмө берилген. Табигый жана техникалык багытындагы кесип ээлерин стандарттык мазмунун камтыган окутуунун психологиясын жакшыртуу жана анын негизинде окутуу процессиндеги мүчүлүштүктөрдү талдап, аларды жоюунун ыкмаларын, жолдорун көрсөтүү зор мааниге ээ. Ошол себептен окутуунун актуалдуу проблемаларын психология-педагогикалык талаптарга ылайык негиздөөнүн, окутуунун жакшыртылган интерактивдүү ыкмаларын иш жүзүндө кеңири колдонуунун зарылчылыгы келип чыгууда. Окутуу процессинде түшүнүктөрдү студенттердин реалдуу мүмкүнчүлүгүнө ылайык калыптандыруу, алардын өз алдынчалыгын өстүрүү жана билимдерин системалуу деңгээлде текшерүүнү жогорку даражада уюштуруу бүгүнкү күндүн талабына жооп бергендик болот.

Түйүндүү сөздөр: окутуунун интерактивдүү методдору, стимулдаштырып окутуу, инновация, интерактивдүү процесс, оюн, тренинг, маалымат- компьютердик технология, интеграцияланган технология, структуралык – логикалык технология, маектешүү технологиялары, кейс, инсерт, кластер.

ПРЕПОДОВАНИЕ МАТЕМАТИКИ ИНТЕРАКТИВНЫМИ МЕТОДАМИ

Жусупбекова Адина Жусупбековна,

преподаватель

zhusupbekova_87@mail.ru

МНУ имени К.Ш.Токтомаматова,

Международный Кыргызско-Турецкий

институт,

г. Жалал-Абад, Кыргызская Республика

Аннотация: Использование интерактивных методов с повышением качества образования студентов и всестороннего образования, в соответствии с концепцией совершенствования современного образования, на базе обучения, за счет повышения качества знаний, навыков и умений студентов, они учатся работать самостоятельно, а

повышается интерес к чтению и обучению. Также математика направлена не на непосредственное чтение вещей, а на исследование числовых соотношений и их пространственных форм, связанных с этими вещами. Эта особенность математики развивает мышление учащегося и требует полноценной аргументации в подтверждении и доказательстве идеи. А изучение математики формирует у студентов активное мышление и стремление к овладению знаниями. Интерактивные методы являются одним из способов формирования такой учебной деятельности в образовательном процессе. В статье анализируются работы исследователей интерактивных методов используемых в математике. Большое значение имеет совершенствование психологии обучения, включающей стандартное содержание естественных и технических профессий с кратким описанием некоторых интерактивных методов обучения и выявление и устранение ошибок в тренировочном процессе на его основе в связи с этим возникает необходимость, широкого использования у совершенствованных интерактивных методов обучения для обоснования актуальных задач. Обучения в соответствии с психолого-педагогическими требованиями. Формирование понятий в учебном процессе соответствии с реальными возможностями учащихся, развивать их самостоятельность и проверять свои знания на системном уровне, на высоком уровне. Организация будет реагировать на сегодняшние требования.

Ключевые слова: интерактивные методы обучения, стимулирующее обучение, инновации, интерактивный процесс, игры, тренинги, информационно - компьютерные технологии, интегрированные технологии, структурно – логические технологии, разговорные технологии, кейс, инсерт, кластер.

TEACHING MATHEMATICS WITH INTERAKTIVE METHODS

Zhusupbekova Adina Zhusupbekova, teacher

zhusupbekova_87@mail.ru

*IU named after K.SH.Toktomamatov,
International Kyrgyz-Turkish Institute,
Jalal-Abad city, Kyrgyz Republic*

Annotation: Using interactive methods and together with improving the quality of students comprehensive education, in accordance with the concept of modern education improvement, on the basis of training, students learn to work independently by increasing the quality of their knowledge, skills and abilities and their interest in reading and learning increases. Also, mathematics is not aimed at directly reading things, but at investigating of numerical ratios and their spatial forms related to those things with this feature. This feature of mathematics develops the students thinking skills and requires a full – fledged argumentation in confirming and proving of the idea. And studying mathematic forms the students' active thinking skills and desire of master knowledge. In the teaching process, interactive methods are considered one of the methods that shape such learning activity. In the article analyzes the works of researchers about interactive methods used in teaching mathematics. It is a great importance to improve the psychology of teaching, which includes the standard content of natural and technical professions, and based on it, to analyze the errors in the teaching process and show the method and ways to eliminate them. That is why there is a need to justify the actual problems of teaching in psychological and pedagogical requirements, to use improved interactive methods of teaching in practice. The formation of concepts in the educational process in accordance with the real capabilities of students, develop their independence and check their knowledge on a high systematic level. The organization will respond to today's demands. **Keywords:** teaching interactive methods, stimulating learning, innovations, interactive process, games, trainings, information and computer technologies, integrated technologies, structural and logical technologies, conversational technologies, case, insert, cluster.

Киришүү

Жогорку билимдүү адистерди даярдоодогу математиканын ордун жана маани – маңызын түшүндүрүп, математиканы кесиптерге байланышкан кубулуштарды үйрөнүү каражаты катарында окутуу зарылчылыгы келип чыгууда. Окутуудагы мындай проблемаларды чечүүдөн мурда, математиканын илим катарында калыптандыруу менен, анын методдорунун таанып билүү процесстериндеги колдонулуштарына түшүндүрмө бере кетели. Математика да бардык илимдер сыяктуу эле, студенттерди чөйрө кубулуштарын таанып, аларды өз турмушунда колдонууга болгон муктаждыктарына жараша өсүп-өнүгүп, калыптанууда. А.Н.Колмогоров «Математика» деген макаласында математиканын тарыхын 4 доорго бөлгөн, ошол жерде өзгөрүлмө чондуктардын математикасынын доорунан заманбап математиканын дооруна өтүп жатканыбызды баса белгилеген. Ошондуктан математика өзгөрүлмө чондуктардын өзгөрүлмө катыштарын карап, реалдуу дүйнөнүн сандык катыштары менен катар сапаттык түзүлүштөрүнө чейин үйрөнүүгө мкүнчүлүк түзүп, алда кайдагы абстракттуу объектерди изилдөө методдоруна ээ болууда. Математиканын өнүгүү дооруна жараша анын усулдары да өнүгүп, улам жаны мазмундар менен толукталып, башка илимдер менен макулдашылган үйрөткүч катарында калыптанып келет. Биз математиканы окутуудагы билгичтиктерди-көндүмдөрдү жогорулатуу максатында математика сабагында окутуунун интерактивдүү ыкмаларын санап чыгабыз. Ошол эле мезгилде окутуунун бул методу салттуу окутуудан айырмаланып студенттердин өз ара ички аракеттерине негизделген окутуу болот. Ал деген сөз азыркы мезгилде билим берүүдө окутуунун жаңы технологияларына, башкача айтканда инновациялык, интерактивдүү усулдарына көп көңүл бурулуп аларды сабактарда активдүү колдонуу аракеттери жасалып жатат. «Инновация» деп жаңылыкты, окутуунун жаңы технологиясын түшүнсөк болот. Ал эми интерактивдүү деген сөз жогорудагы эки сөз айкалышынан куралганда «ички аракет» дегенди түшүндүрөт. Демек бул окутуунун негизинде ар бир студенттин ички аракетин ойготуп, окуган билимин жашоодо колдонуусуна түрткү болобуз десек жаңылыштык болбойт. интерактивдүү окутуу окуучулардын тажрыйба алуу аймагы менен түздөн-түз карым-катышына негизделет, анткени мындай карым-катышта мугалим даяр билимдерди бербейт, тескеринче окуучулардын өз алдынча изденүүсүнө түрткү берет.

Интерактивдүү окутууда окуучулар менен мугалимдин карым-катыштарында өзгөрүүлөр болууга тийиш. Мугалим активдүүлүгү окуучулардын активдүүлүгүнө жол берет, анткени анын максаты – алардын демилгесине шарт түзүү. Жогоруда айталгандай эле биз интерактивдүү окутуунун математиканы окутууда колдонулуучу методдоруна токтолобуз.

Жуптарда иштөө методикасы

Эмнеден баштаса болот? Топтордо иштөө көндүмдөрү жок тайпада студенттер менен топтук ишти кантип уюштуруу мүмкүн? деген суроолорго: «Жупташып иштөөгө аракет кылып көр» деп жооп берсе болот. Бул блоктордун көнүмүш жайгашуусуна өзгөртүү киргизүүнү талап кылбайт, балким баарынан мурун студенттерди топтук ишке өтүүгө даярдайт. Балдар жуптарда иштешип, бири-бирин үйрөтө алган, жаңы материалды окуп үйрөнүшкөн, көнүгүшкөн, билгендерин текшерешкен ж.б.у.с. ар кандай методикалар бар. Жарым-жартылай жупташып иштөө белгилүү бир алгоритмдин эсебинен камсыздалат. Ал биринчи иретте натыйжалуу өз ара окутууну, текшерүүнү, талкуулоону, түшүнүүнү туура камсыз кылуу үчүн берилет.

Бирок, бул жерде дагы бардык студенттерден дароо жакшы ишти күтүү мүмкүн эмес. Ишти уюштуруу жупташып иштөөнүн эсеп чыгаруу нормаларын жана эрежелерин акырындык менен өздөштүрүүнүн эсебинен жүргүзүлөт. Сабактардын сапаты балдардын индивидуалдуу ыкмаларына жана түшүнүү, баарлашуу, ой жүгүртүү техникасына түздөн - түз көз каранды. Аларды алгоритмге киргизе албайсың. Алар менен мугалим изилдөөчүнүн, методисттин позициясында туруп, такай алектениши зарыл.

Мугалимдин жакшы ишинин критерийи болуп бул жерде студенттердин жупташып иштөөдөгү дагы, окуу материалын өздөштүрүүдөгү дагы ийгиликтүүлүгү эсептелет.

М: Өз ара мисал иштөөдө жупташып иштөөнү карап көрөлү. Алдын ала мурунку сабакта түшүндүрүлгөн теманын мисалдарын, ар бир окуучуга бирден тийгидей кылып, даярдап алуу зарыл. Картон кагазга чапталат. Натыйжада болжол менен бир эле эрежелерге ар түрдүү мисалдары жазылган карточкалар пайда болот. Ар бир студентке бирден карточка берилет. Бардык студенттер жуп жубу менен орун алышат. Эгерде алардын саны так болсо, окутуучу шериги жок студент менен олтурат же ага өз алдынча тапшырма берет. Жумуш төмөнкү алгоритм боюнча жүрөт:

1. Биринчи өнөктөш (Q1) өз карточкасынан мисалдын чыгарылышын жазат. Экинчи өнөктөш (P2) өз дептерине жазат.
2. P2 (1) – экинчи өнөктөш Q1 алгоритмдин 1 пунктунда эмне кылса, ошону аткарат.
3. Q1 жана P2 дептерлери менен алмашат.
4. Өз алдынча, карточканы карабастан жазылган мисалды текшерет.
5. Q1 жана P2 дагы бир жолу биргеликте жазылган мисалды текшерешет.
6. Q1 P2нин көзөмөлү астында өз каталарын талдап жазат.
7. P2 (6) – экинчи өнөктөш Q1 алгоритмдин алтынчы пунктунда эмне кылса, ошону кайталайт.
8. Q1 жана P2 дагы бир жолу биргелешип эки ишти тең текшерешет жана өз колдорун коюшат: «Текшерди Q1», «Текшерди P2».
9. Q1 жана P2 карточкалар менен алмашат жана өздөрүнө жаңы өнөктөштөрдү тапканы жөнөшөт.
10. Бир сабакта 80 минутанын ичинде айрымдары 2-3 мисал, ал эми башкалары араң 1-2 мисал иштешет. Акырындык менен, өзгөрүлмө курамдагы жуптарда иштөө көндүмүнө ээ болуу менен, бардык студенттердин ишинин ылдамдыгы жана сапаты жакшыра баштайт. 2-3 сабактын ичинде жупташып иштөө алгоритмин жакшы өздөштүрүп калышат жана мындан ары мугалимдин шыбырап айтуусуна муктаж болушпайт. Тескеринче кээ бирлери башкаларын, эгерде алар жупташып иштөөдө операциялардын ырааттуулугун сакташпаса, оңдоп түзөй башташат.

Акыл чабуулу

Бул эмне?

Акыл чабуулу – бул идеяларды иштеп чыгуучу жана проблемаларды чечүүчү адамдар тобуна эсептелген, процедуралардын спецификалык жыйнамы. Тайпада акыл чабуулун жүргүзүү проблемаларды чечүүнүн, идеяларды иштеп чыгуунун, тизмелерди түзүүнүн жана мүмкүн болгон суроо-жоопторду аныктоонун эң мыкты жол-жобосу болуп саналат. Кайсыл гана предмет боюнча, кандай суроо болбосун акыл чабуулу методу аркылуу каралышы мүмкүн.

Кантип аткарылат?

Акыл чабуулун жүргүзүүнүн кадамдары

Окутуучу катары сиз «фасилитатор» сыпатында аракеттенесиз.

1. Даярдоо

Сабактын башталышына чейин кароого коюлуучу суроону же проблеманы талкуулаңыз. Студенттерге бул жөнүндө ойлонууга жана бул суроого «тереңдөөгө» бир аз убакыт берүү керек.

2. Фактыларды табуу

Чечүүнү талап кылган проблеманы, суроону же маселени так белгилеңиз. Суроо түшүнүктүү болушу керек. Талкууга коюлуучу суроону доскага жазыңыз. Студенттердин кыялдануусун курчутуу максатында темага тиешелүү кандай суроолор болбосун талкуулаңыз.

3. Разминка

Акыл чабуулун жүргүзүү техникасын машыктыруу үчүн жөнөкөй, мүмкүн күлкүлүү суроону разминкага алып чыгыңыз. Бул сунуш кылынган темага байланышпаган суроо болушу керек.

4. Идеяларды иштеп чыгуу

Бул этап берилген суроо боюнча акыл чабуулунан башталат. Студенттерди идея сунуштоого шыктандырыңыз. Кимиси болбосун ар кайсы убакта сүйлөй алат. Доскага мына ушул этаптын төмөнкү эрежелерин жазып коюңуз.

Сындабагыла жана баалабагыла (башка бирөө тарабынан айтылгандарды кылбашы, баа бербешти же сындабашы керек).

Туура эмес жооптор болбойт (оюңузга эмне келсе, баарын айтыңыз. Башыңызда сактабаңыз. Баары өтөт. «Акылсыз» жана колдонуудан алыс идеялар кээде өзүнүн артынан пайдалуу идеяларды алып келишет).

Идеялар канчалык көп болсо, ошончолук жакшы (кыска тизмени узарткандан көрө, узунун кыскарткан жеңил).

Комбинацияны өзгөртүңүз, алмаштырыңыз, жакшыртыңыз (башка адамдардын идеяларын көбөйтүңүз, алмаштырыңыз, жакшыртыңыз)

Өзүңүздү бош коюңуз, ойноңуз жана ырахаттаныңыз (акыл чабуулунун сессиясы оюнкураактык жана релаксация маанайында болууга тийиш). Ал жакшы жүргүзүлө, сөзсүз оюн-зооктой жеңил өтөт. Мында достук жарыш менен өз ара жардам чырмалышкан атмосфера түзүлөт.

Унчукпай коюу туура (адамдар унчукпай турганда, мүмкүн алар ойлонушат. Адатта, унчукпай коюудан кийин жакшы идеялар пайда болот).

Фасилитатор катары студенттерге ушул эрежелерди эскерттип коюңуз.

5. Чечимдерди табуу

Качан сиз зарыл учурду сезсеңиз (же качан сизде аз убакыт калса), идеяларды иштеп чыгуу боюнча ишти токтото туруп, эми акыркы фазага өтүп жатканыңызды жарыя кылыңыз. Бул учурга доскада жазылган ойлор каралып, алар сынчыл бааланган болот. Кандай чечимдин же идеянын мааниси бар? Кайсыныкы жок? Алардын кээ бирлери өтө эле жөнөкөй, башкалары өтө эле татаал көрүнбөйбү? Алардын кайсынысын турмушта практикалуу жакын колдонсо болот, кайсынысын колдоно албайбыз? Ар бир чечимдин же идеянын жыйынтыгы же натыйжасы кандай болмокчу? Тизмени керек эмес идеяларды сызуу же өчүрүү менен акырындап ичкертиңиз. Бир канча эң мыкты чечимдерди идеяларды тандоого аракеттениңиз.

6. Ишке киргизүү

Эгерде акыл чабуулунун сессиясы ишке киргизүүгө зарыл болгон (мисалы, экзамен көрсөткүчтөрүн жакшыртуунун жолдору), идеяларды иштеп чыгууга багытталса, анда аны сынап көрүңүз жана иштиктүү экендигине өзүңүз ишенгендей болуңуз. Бир аз убакытты жыйынтыктарды талкуулоого жумшаңыз.

Инсерт

Бул эмне

Инсерт – текст менен иштөөдөгү активдүүлүктү колдоо инструменти. Барак бетине белги коюунун интерактивдүү системасы. Берилген амал студенттердин өздөрүнүн маалымат түшүнүүсүнө көз салуусуна багытталат.

Эмнени өнүктүрөт?

- Текст менен натыйжалуу иштөө көндүмүн
- Активдүү, терең ойлонулган окууну
- Мурда белгилүү болгон материал менен жаңысын байланыштыруу жөндөмүн
- Теманы андан ары үйрөнүүнү стимулдаштырат

Көрүнүшү кандай?

«V» - (ооба), эгер сиз окуп жатканга, билгениңиз туура келген учурда коюлат.

«-» - (алуу), эгер маалымат сиздин билгениңизге карама-каршы келсе коюлат.

«+» - (кошуу), эгер окуп жатканыңыз Сиз үчүн жаңы болсо коюлат.

«?» - (суроо), эгер информация кошумча маалыматтарды талап кылса же түшүнүксүз болсо коюлат.

Кластер

Кластер түзүү – бул маалыматтар, идеялар жана суроолор картасын түзүү жолу. Кластер түзүү когнитивдүү изилдөөгө негизделет.

Кластер түзүү эмнеси менен пайдалуу?

- Кластер түзүү Сизге идеяларды издеп табууга жана иштеп чыгууга, аларды кайсыл бир тартипке келгенге чейин курамдаштырууга же курамдаштырылганды кайра бузууга жардам берет.
- Кластер түзүү бул кайсы бир фактордун тегерегинде пикир топтоо технологиясы.
- Кластер түзүү – бул кимдер бирөөнүн тажрыйбасын колдонуу жана ага форма ыйгаруу техникасы. Жалпысынан бул изилдөө процесси.

Кластерге бөлүү методу

Кластерге бөлүү – бул үйрөнүүчүлөргө кайсыл бир тема боюнча эркин жана ачык ойлонууга жардам берген, ой-жүгүртүүнүн вариативдүүлүгүн, үйрөнүлүп жаткан түшүнүктүн (кубулуштун, окуянын) байланышын жана мамилелерин орнотуу жөндөмүн өнүктүрүүчү педагогикалык метод. Кластерге бөлүү идеялар ортосундагы байланыштар туурасындагы ой жүгүртүүнү стимулдаштырууга мүмкүнчүлүк берген түзүлүштөрдүн гана бөлүшүн талап кылат.

Бул ой жүгүртүүнүн сызыктык эмес формасы. Ал биздин мээнин кантип иштеши менен бекем байланышкан.

«Кластер» сөзү бир байлам, тангак дегенди билдирет. Кластерге бөлүү жаңы ассоциацияларды чакырат, колдо болгон билимдерге жеткиликтүүлүктү камсыз кылат, белгилүү тема боюнча жаңы түшүнүктөрдү ойлоноу процессине киргизет. Кластерди бөлүүнү белгилүү бир тема кылдаттык менен үйрөнүлгөнгө чейин колдонуу максатка көбүрөөк ылайыктуу.

Кластерге бөлүү ой-жүгүртүүнүн стимулу катары колдонулат. Кластерди топтук түзүү топтун идеялары үчүн өзөк катары кызмат кылат. Кластерге бөлүү абдан жеңил жана эсте оңой сакталат.

Кластер түзүүнүн ырааттуулугу:

1. Класттык досканын же кагаздын чоң барагына негизги сөздү же сүйлөмдү жазыңыз;
2. Сиздин пикириңизде берилген тема менен байланышкан сөздү же сүйлөмдү жазыңыз;
3. Түшүнүктөр менен идеялардын ортосунда ылайыктуу байланышты орнотуңуз;
4. Сиздин бардык идеяларыңыз түгөнгүчө же убакыт бүткүчө идеялардын канча вариантын жаза алсаңыз, ошончону жазыңыз.

Кластер түзүүнүн негизги эрежелери акыл чабуулун өткөрүү эрежелери менен окшош:

1. Оюңузга эмне келсе, ошонун баарын жазыңыз. Бул ойлордун сапатына катуу карабаңыз, аларды жөн гана жаза бериңиз.
2. Орфографияга, жазуу ишине тоскоол болчу башка факторлорго көңүл бурбаңыз.
3. Бөлүнгөн убакыт бүтмөйүнчө жазууну токтотпоңуз.
4. Мүмкүн болушунча көбүрөөк байланыштарды түзүүгө аракеттениңиз. Идеялардын санын, алардын агымын жана алардын ортосундагы байланышты чектебеңиз.
5. Кластерге бөлүүнү биринчи жолу киргизип жатсаңыз, бүтүндөй топко тааныш схеманы тандап алыңыз.

Синквейн

Бул эмне?

Синквейн, француз тилинен которгондо – 5 сап. Синквейн маалыматты синтездөөгө, резюмелештирүүгө жардам берген, ак (рифмаланбаган) ыр.

Синквейнди жазуу эрежеси:

1 – сап: Темасы бир сөз менен (адатта зат атооч)

2 – сап: Теманы эки сөз менен баяндап жазуу (эки сын атооч)

3 – сап: Бул теманын чегинде аракеттерди баяндап жазуу (үч этиш же чакчыл)

4 – сап: Темага карата мамиле, сезимдер жана эмоциялар (төрт сөздөн турган фразалар)

5 – сап: Теманын маңызын бир сөз менен кайталоо (теманын синоними).

Синкейдин үлгүлөрү:

Окуу

Таанып-билүүчү, ойлонуштурулган Кубанычтуу жана трагедиялуу,

Билим, түшүнүк, жетишкендик тартуулоочу Жандандырып, көңүл көтөрүп, турмуш океанына чөмүлткөн

Рухтун, акылдын жана сезимдин өсүшү Сенин бийлигиңе чек жок,

Жан дүйнөнү байытуучу не деген кереметсиң! [...multiurok.ru]

Мозаика

Мозаика сабагы же интеграцияланган (предметтер аралык) сабактар студенттердин элестетүүлөрүн системалаштыруу максатында уюштурулат. Бул сабактар түрдүү предметтерди: музыка – эне тили; жаратылыш таануу – эне тили – математика ж.б. байланыштырышы мүмкүн. Мында бардыгы тандалган суроолорго байланыштуу болот.

Уюштуруу өткөрүү методикасы

Бул сабакка чейин мугалим жалпы идея менен бириккен, бирок түрдүү предметтерден алынган суроолордун тобун аныктайт. Мисалы, эне тили, музыка сабактарындагы жыл мезгилдери. Мында мугалим бир гана сабак менен чектелип кала албайт. Ошондуктан бул сабактардын системасын окуу материалы боюнча бүтүндөй элестетүү калыптандырылышы үчүн пландаштыруу зарыл.

Аукцион

Аукцион сабактары окуу материалын кызыктуу формада кайталоого багытталган.

Уюштуруу методикасы

Аукцион сабагын өткөрүү үчүн сатыла турган буюмдарды тандоо зарыл. Мисалы, 3 саны сатылат. Балдар 3 саны келип чыга тургандай варианттарды сунуш кылышы керек: 1+2, 1+1+1, 2-1+2,

Концепциялык карта

Концепция – бул проблеманы түшүнүү, ага көз караш жана аны чечүүнүн жолдору аныкталган программа.

Сабактын жүрүшү: 1) Проблемалуу суроонун коюлушу. 2) Идеяларды тизмелөө (жекече, жуптарда, коллективде). 3) Идеяларды блокторго, категорияларга системалаштыруу (жуптарда). 4) Тандалма жуптардын категорияларды презентациялашы. Түрдүү идеяларды түрдүүчө группировкалоо (топтоо). 5) Комадаларга бөлүштүрүү. Командада 4-6 дан көп эмес болуп бир нече командалар бир проблеманы чечиши мүмкүн. 6) Конкретүү проблеманы жана аны чечүүнүн жолдорун аныктоо. 7) Проблеманы чечүүнүн жолдорун графикалык сүрөттөө.

Өзүм жөнүндө 5 факт (Бирөөсү калп болууга тийиш).

Бул ыкма таанышуу сабагы деп аталат. Окуу жылдын башында колдонулат. Окутуучу өзү жөнүндө 5 факт жазып, бирөөсүн калп жазат. Студенттер аны тапканга аракет кылышат. Андан кийин ар бир студент да ушул тартипте аткарышат жана дагы калгандары туура эмес вариантты табууга аракет кылышат. Натыйжада туура варианттар аталып аудитория бири-бири жөнүндө маалымат алып калышат. Ошону менен бирге эле бири-бирне б.а. мугалим студенттерге ал эми студенттер мугалимге түз байланышта жакындап калат. Бул ыкмадан кийин сабакты баштоо кыйла жеңилдейт. 5 факт ыкмасы таанышуу сабагында эле эмес үйгө тапшырма берүүдө же болбосо салттык сабактарды уюштурууда да колдонулса болот.

Муз жаргыч.

Мүнөзүндү билип ал (позитив)

Сабакта колдонулуучу муз жаргычтар: мүнөзүндү билип ал деп аталат мында өзүн-өзү таануусуна жакшы шарт түзүлөт. Ал үчүн баракты төрткө бүктөп, ар бир бөлүгүнө өзүнө тиешелүү мүнөзүн чагылдырган төртсапатын жазып, далысына жармаштырып коёт. Балдар экиге бөлүнүп өз алдынча тизилип, биринин артынан экинчиси турат. Ар бир студент алдында турган баланын далысындагы кагаздын актай бетине ошол баланын мүнөзүнө тиешелүү өзү байкабаган төрт сапатты кошумчалап жазат. Сапаттарды салыштыруу менен талкуу болот. Бул ыкма студенттер математиканын чечимдерин табууда чарчап калган кезде колдонуу өтө пайдалуу.

"Шакиртти өстүрүү" ыкмасы

Мында студенттер берилген теманы окуп, түшүнүп, шакиртине жакшылап түшүндүрөт. Экинчи тарап мыкты тушунсө, окуткан балага бал берилет. Устаты шакиртине жакшы түшүндүргөнү үчүн бааланат.

Топ менен иштөөнүн эрежеси:

- 1- Балдарды топко бөлөбүз;
- 2- Топтун ичинен топ башчы тапдап алабыз;
- 3- Топ башчы ар бир баланын оюн угуп, топ менен келишип, бир чечим чыгарышат;
- 4- топ башчы коргогону катышпайт.

Бул ыкма да аябай пайдалуу. Студенттердин коомго аралашуусун, элдин алдында эркин сүйлөөсүн үйрөнөт.

Интерактивдүү сабактын 5 этабы: Шыктандыруу; Жаңы теманы жарыялоо; Жаңы теманы түшүндүрүү; Интерактивдүү көнүгүүлөр; Кайтарым байланыш (бааланат).

Жашоого үйрөтүү маанилүү!

ФИДБЕК – позитивдүү анализ, жалаң жакшы жагын айтуу, шык берүү, каалоо-тилек айтуу. Биз жашоону балдардан үйрөнүшүбүз керек.

Корутунду

Мен сөзүмдү жыйынтыктап жатып, бүгүнкү күндө математиканы окутууда салттуу окутуудан бир аз алыстап, заманбап көз караш менен балдардын ички аракеттерин ачууда аз да болсо бир катар интерактивдүү методдорду колдонуу үчүн алардын санын санап кеттим. Жогоруда айтып кеткендей интерактивдүү окутуунун беш атабын маңызына чыгара окутуунун негизинде мугалим ФИДБЕК ыкмасына да ээ боло алат. Бул дегени студенттердин жекече көз караштарын мактоо иретинде көрө алат. Арасында сунуштарга да каршы болбойт, болгону жаман соз жазууга тыюу салынат, себеби, аты айтып тургандай студенттер мугалимге жалаң позитив ойлорун берүүсү керек. Федбек үчүн эч кандай убакыт сапталбайт, жөн гана сабак башталганча окутуучу аудиториянын эки жанына эки баштыкча илип коет, сабак буткөнчө балдар өз ойлору менен бөлүшкөн жазууларын калтырат. Сабактан кийин аларды окуган мугалимге да шык ойгонот, ал ага дем күч болуп, мындан кийин да мыкты сабак өтүүгө аракет жасайт. Мугалим айыма эле дем күч бере бербестен өзү да дем күч алат. Бул ыкмалар Сингапур” окуу методикасынан колдонулду.

Адабияттар:

1. М.Ш.Мамаюсупов «Математиканы эмне үчүн окуйбуз» Ош 2016. – 2-3-бет.
2. А.Н.Колмогоров Математика макаласы, БСЭ, изд.2, т.26
3. Аттокурова А.Дж. «Математиканы интерактивдүү ыкма менен окутуу меселелери. Ош 2008, 5-6-бб.
4. <https://multiurok.ru/files/interaktivduu-metoddor-1.html> -[...multiurok.ru]
5. «МАКСЕЛ» окуу борборунун окутуучусу Надилбек кызы Бегимайдын, Автордук окуу ыкмалары 2022
6. И.Б.Бекбоев, Е.В.Каратаева “Математиканы окутуунун интерактивдүү методдору” Б.2006

* * *

АКТИВИЗАЦИЯ ВОСПИТАТЕЛЬНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ШКОЛЕ
НОВЕЙШИМИ СРЕДСТВАМИ
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ МЕТОДИК

*Джумагулова.Гульнар Шингисовна.,
к.п.н.,доцент*

zhumagulova-73@mail.ru

Мунашова Жамиля

Балқымбековна.,к.п.н.,доцент

jamiliamunashova@gmail.ru

*Центрально-Азиатский Инновационный
Университет*

(г. Шымкент, Республика Казахстан)

Аннотация: В статье рассматриваются проблемы необходимости поиска и применения педагогами в своей профессиональной деятельности новых, инновационных технологий, особенности внеклассной работы, позволяющие оптимально активизировать процесс формирования гражданской активности обучающихся. Предпринята попытка не только описать педагогические условия, способствующие развитию гражданской активности, а доказать их важность в организации воспитательной работы.

Ключевые слова: Внеурочная деятельность, внеклассная воспитательная работа, педагог-лидер, воспитательные технологии, подросток, гуманизация образовательного процесса, формы обучения, педагогическая технология, инновационные педагогические технологий.

ACTIVATION OF EDUCATIONAL TECHNOLOGIES AT SCHOOL BY THE LATEST
MEANS PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL METHODS

Dzhumagulova.Gulnar Shingisovna,

Ph.D., Associate Professor zhumagulova-73@mail.ru

Munashova Zhamilya Balkymbekovna, PhD,

Associate Professor jamiliamunashova@gmail.ru

*Central Asian Innovation University (Shymkent,
Republic of Kazakhstan)*

Annotation: The article deals with the problems of the need for teachers to search for and use new, innovative technologies in their professional activities, the features of extracurricular work, which allow to optimally activate the process of forming students' civic engagement. An attempt was made not only to describe the pedagogical conditions that contribute to the development of civic engagement, but to prove their importance in the organization of educational work.

Keywords: Extracurricular activities, extracurricular educational work, teacher-leader, educational technologies, teenager, humanization of the educational process, forms of education, pedagogical technology, innovative pedagogical technologies.

Эффективное обучения в современной школе предполагает интеграцию академических и инновационных форм и методов взаимодействия учителя и обучаемых. Такой подход имеет массу преимуществ. Прежде всего, он позволяет повысить конкурентоспособность обучаемых. При такой системе обучения личность имеет возможность улучшить свой вербальный и визуальный имидж, развить харизматический потенциал, научиться вести конструктивные переговоры, овладеть техниками «эвристического оптимизма» (ориентация на успех) и технологиями управления своей

репутацией, раскрепоститься и приобрести уверенность в себе, сформировать внутреннюю мотивацию к самосовершенствованию и саморазвитию и др.[1].

В первую очередь в Республике Казахстан совершенствовалась нормативная правовая база, направленная на улучшение условий жизнедеятельности детей с особыми образовательными потребностями (ООП). Приняты законы Республики Казахстан «Об образовании», «О правах ребенка в Республике Казахстан», «О социальной и медико-педагогической коррекционной поддержке детей с ограниченными возможностями» и др. нормативно-правовые акты. Особые образовательные потребности – это понятие, которое должно постепенно вытеснить из массового употребления такие термины, как «аномальное развитие», «нарушения развития», «отклонения в развитии».[3]. Оно не определяет нормальность ребенка, а акцентирует внимание на том, что он не особо отличается от остальных членов общества, но имеет потребности в создании особых условий для его обучения. Это сделает его жизнь более комфортной и максимально приближенной к той, которую ведут обычные люди

Организация внеурочной деятельности детей, в том числе досуговой, в любой школе всегда была и останется очень важной сферой деятельности учителей. Занятия с детьми помимо уроков, общение с ними в более или менее свободной обстановке имеют существенное, а нередко и решающее значение для их развития и формирования гражданской активности подростков. Отметим, что под деятельностью, осуществляемой школьниками во внеучебное время, обычно подразумевают внеклассную работу, под которой обычно понимают целенаправленно организуемую деятельность воспитанников и воспитателей вне учебного процесса и сориентированную на развитие социальных отношений [4].

В общем виде процесс обучения представляет собой процесс управления, т.е. воздействия на педагогическую систему, организацию знаний. Для успешного его осуществления в педагогической науке разрабатываются модели, способствующие оптимальному управлению в педагогических системах. К ним относятся специальные методы (методики) и технологии обучения. [2].

Понятие «педагогическая технология» шире, чем понятие «методика обучения». Технология отвечает на вопрос, как наилучшим образом достичь целей обучения, управления этим процессом. Технология направлена на последовательное воплощение на практике заранее спланированного процесса обучения. Научно-методические исследования доказали, что от выбранной педагогической технологии и степени ее правильности и приемлемости контингенту учащихся во многом зависит качество обучения.

Современная наука об образовании приблизилась к потребности в создании педагогических технологий, которые обеспечивают самое главное в образовательном процессе это развитие личности каждого учащегося, его активности. Необходимо создавать такие условия обучения, чтобы учащийся стремился получить новые результаты своей работы и в дальнейшем успешно применить их в практической деятельности.

В настоящее время существует множество психолого-педагогических технологий, различающихся по целям, задачам, структуре: методики ускоренного обучения (например, 25-й кадр для изучения иностранных языков; метод быстрого обучения навыкам машинописи), групповое обучение, обучающие игры и др. Многие из них используются не только в образовательном процессе, но и в других сферах.[6]. Так, например, большое распространение получили тренинги на предприятиях- деловые игры для выработки и стимулирования определенных качеств и навыков сотрудников. Отличием педагогических технологий от любых других является то, что они способствуют более эффективному обучению за счет повышения интереса и мотивации к нему у учащихся. Организация эффективного обучения в современной школе предполагает интеграцию академических и инновационных форм и методов взаимодействия учителя и обучаемых. Такой подход

имеет массу преимуществ. Прежде всего, он позволяет повысить конкурентоспособность обучаемых. [5].

При такой системе обучения личность имеет возможность улучшить свой вербальный и визуальный имидж, развить харизматический потенциал, научиться вести конструктивные переговоры, овладеть техниками «эвристического оптимизма» (ориентация на успех) и технологиями управления своей репутацией, раскрепоститься и приобрести уверенность в себе, сформировать внутреннюю мотивацию к самосовершенствованию и саморазвитию и т.д.

Основной смысл работы психолога состоит в том, что он должен владеть различными современными технологиями, методами и приемами, уметь их комбинировать и модифицировать. Любая деятельность может быть либо технологией, либо творчеством. Всё начинается с творческой идеи, а технологией заканчивается. Основой любой технологии служит четкое определение конечной цели. В технологии цель рассматривается как центральный компонент.

К внеклассной работе относятся различные воспитательно-образовательные занятия с учениками, которые организуются и проводятся во внеурочное время органами самоуправления школьников при активной помощи и руководстве со стороны педагогического коллектива и других взрослых, участвующих в этом процессе [5]. Основываясь на теоретических концепциях И.С. Марьенко [6], Э.М. Монозона [7], В.О. Кутьева [8], А.В. Енина [9], И.И. Масло [10], и др., мы можем выделить следующие особенности внеклассной работы, позволяющие оптимально активизировать процесс формирования гражданской активности воспитанников: опора на актуальные потребности учащихся, коллектива, различные социальные объединения, общества; усиленное участие с различной степенью активности всех учащихся как на уровне индивидуальной, так и групповой или коллективной формы организации внеклассной работы; максимально возможный учет возрастных и индивидуальных особенностей воспитанников, их интересов, склонностей как неперемное условие успешности и состоятельности; опора на самоуправление, инициативу, сотрудничество, сотворчество воспитанников и воспитателей; наличие возможностей развития и совершенствования как участников, так и самого процесса и системы внеклассной работы. [6].

В полной мере принцип активности учеников (воспитания в деятельности) реализует такая модель организации воспитательного мероприятия, которую называют технологией организации коллективного творческого дела. Отметим, что данная технология возникла в 60-е гг. в работе ленинградских педагогов во главе с И.П. Ивановым, обучавших пионерские и комсомольские активы школ. И.П. Иванов и его коллеги возродили и обновили систему организации воспитывающей деятельности А.С. Макаренко, для которой характерно следующее: взаимодействие разных микроколлективов, сменные и дежурные командиры, система распределения дел на день и более длинные сроки, собрания групп с обсуждением дел, планов, поступков, оформление детской жизни такими деталями, как строй, парадная форма, игра, традиции. [10].

Модель коллективной творческой деятельности работает при определенных условиях, которые, думается, могут быть созданы даже в трудных педагогических обстоятельствах настоящего времени. Необходима нравственная и психологическая атмосфера, которую характеризует вера в возможности детей, вера в положительные ценности, идеалы, в добро и справедливость, в возможность сделать свою жизнь и жизнь окружающих людей лучше. Необходимо наличие педагога-лидера, яркой, авторитетной личности, а у него - помощников, единомышленников, актива. Заметим, что такая организация деятельности делает жизнь не только школьников, но и учителей содержательной, насыщенной, развивающей.

Однако на пути внедрения новых психолого-воспитательных технологий встает множество проблем. Прежде всего, это отсутствие в ряде педагогических коллективов

понимания целесообразности использования той или иной технологии, как следствие, непродуманное их использование, либо применение отдельных приемов, форм, носящих разрозненный характер, не связанных между собой и не дающих необходимого эффекта формирования активности и самостоятельной деятельности учащихся, т.к. каждое новое средство рождается во вполне конкретных условиях и ориентировано на решение вполне определенных педагогических задач. [11].

Не случайно, по мнению Н.Д. Хмель, педагогический коллектив строит учебно-воспитательную деятельность технологично, в том случае, если понимает логику и структуру данной деятельности: цель, задачи, содержание, средства, формы, методы и приемы, задания. Отчетливо видит и выстраивает все ее этапы, владеет способами деятельности, необходимыми для организации каждого этапа в отдельности, и в целом, необходимо учитывать, что технология, отражая процессуальную, деятельностьную сторону педагогической системы, всегда опирается на определенную психолого-педагогическую концепцию.

Особо можно выделить, психолого-педагогическое сопровождение -это комплексная система мер по созданию всеми субъектами образовательного процесса социально-психологических и педагогических условий для оказания помощи и поддержки ребенка с ООП в решении задач его развития, обучения, воспитания и социализации в инклюзивном образовательном пространстве.

Для успешного психолого-педагогического сопровождения обучающихся необходим комплексный подход, предполагающий согласованную деятельность сопровождающих специалистов разного профиля (логопед, социальный педагог, психолог, дефектолог), а также активное вовлечение родителей в инклюзивное образовательное пространство. Система психолого-педагогического сопровождения в условиях общеобразовательных учреждений выполняет ряд функций [6]. Функция компенсации заключается в создании условий, позволяющих обеспечить развитие ребенка с ООП наряду со здоровыми детьми, но с использованием для этого иных средств и обходных путей с учетом превращения минусов дефекта в плюсы компенсации (Л.С.Выготский). Следующая функция – функция стимуляции, которая направлена на активизацию ребенка в процессе общения в обществе здоровых сверстников. Развивающая функция предполагает создание условий для оптимальной социализации детей с ООП в микросоциуме. Коррекционно-развивающая функция выступает процессом психолого-педагогической поддержки, подразумевая коррекцию травмирующих воздействий на ребенка и нейтрализацию факторов, вызывающих вторичные или психологические последствия дефекта. [9].

Для достижения психолого-воспитательных целей необходимо организовать разнообразные виды деятельности школьников, как в учебное, так и во внеучебное время. Вместе с тем, решение поставленной педагогической задачи требует применения новых психолого-педагогических технологий, которые, безусловно, обладают огромными потенциальными ресурсами для включения школьников в различные виды деятельности в плане решения задачи формирования гражданской активности учащихся-подростков. При этом не стоит забывать, что любая психолого-педагогическая технология, её разработка и применение требуют высочайшей творческой активности и профессиональных знаний педагога-психолога.

Литература

1. Вачков И.В., Гриншпун И.Б., Пряжников Н.С. Введение в профессию “психолог”. – М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО “МО ДЭК”, 2004. – 464 с.
2. Епишева О.Б. Что такое педагогическая технология // Школьные технологии. 2004. №1. – С. 31-Зырянова Н.М. Коучинг в обучении подростков // Вестник практической психологии образования. – 2004. – №1. – С. 46–49.

3. Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011–2020 годы, утвержденная Указом Президента Республики Казахстан от 07.12.2010 г. № 1118 // Казахстанская правда. 2010. № 153–154. — С. 10–12.
4. Ксензова Г.Ю. Психологические основы воспитательной деятельности учителя. М.: Педагогический поиск, 2004. 224 с.
5. Щуркова Н.Е. Социально-педагогические приоритеты современности // Советская педагогика. М., 1991. № 4. С. 44-49.
6. Насибуллина А.Д. Организация психолого-педагогического сопровождения обучающихся с ограниченными возможностями здоровья в условиях инклюзивного образования // Научно-методический электронный журнал «Концепт». 2016.
7. Моносзон Э.И. Основы педагогических знаний. М.: Педагогика, 1986. С. 111-116.
8. Кутьев В.О. Внеурочная деятельность школьников: Пособие для классных руководителей. М.: Просвещение, 1983. С. 61-69.
9. Енин А.В. Внеурочная деятельность: теория и практика. 1–11 классы. М.2015. С. 10-13.
10. Масло И.И. Внеклассная деятельность как средство формирования активной жизненной позиции подростка: автореф. ... канд. пед. наук. Рига, 1988. С. 17-19.
11. Насибуллина А.Д. Организация психолого-педагогического сопровождения обучающихся с ограниченными возможностями здоровья в условиях инклюзивного образования // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2016. – Т. 20. – С. 57–60. – URL: <http://e-koncept.ru/2016/56326.htm>.

* * *

УДК 37.015.31

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ВОСПИТАНИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

*Джумагулова Гульнар Шингисовна,
к.п.с.н., доцент, zhumagulova-73@mail.ru
Центрально-Азиатский Инновационный
Университет, (г. Шымкент, Республика
Казахстан)*

*Светашова Лариса Павловна, учитель
fomenko.lara@mail.ru, IT Школа-лицей
№24 им. С. Ерубаяева, (г. Шымкент, Республика
Казахстан)*

*Жанысбаева Асем Тажибаевна, магистр-2 курса
«Авимед» многопрофильный колледж
(г. Шымкент, Республика Казахстан)*

Аннотация: В статье рассматриваются результаты теоретического и эмпирического исследования формирования самостоятельности младших школьников в учебной деятельности, представлены критерии формирования самостоятельности младших школьников в учебной деятельности личностный, целереализующий, функционально-креативный через систему показателей, описаны с их помощью уровни сформированности самостоятельности младших школьников в учебной деятельности.

Ключевые слова: самостоятельность, младшие школьники, учебная деятельность, критерии, показатели и уровни самостоятельности.

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR EDUCATION OF STUDENTS' INDEPENDENCE IN PRIMARY SCHOOL

*Dzhumagulova.Gulnar Shingisovna,
Ph.D., Associate Professor.*

zhumagulova-73@mail.ru
Central Asian Innovation University (Shymkent, Republic of Kazakhstan), Svetashova Larisa Pavlovna, teacher, IT School-Lyceum №24 named after S. Erubaev. fomenko.lara@mail.ru
(Shymkent, Republic of Kazakhstan)
Zhanysbayeva Asem Tazhibaevna., Master-2 course "Avimed" multidisciplinary college (Shymkent, Republic of Kazakhstan)

Annotation: *The article discusses the results of a theoretical and empirical study of the formation of independence of younger students in educational activities, presents the criteria for the formation of independence of younger students in educational activities - personal, goal-realizing, functionally creative through a system of indicators, describes with their help the levels of formation of independence of younger students in educational activities.*

Keywords: *independence, younger schoolchildren, learning activities, criteria, indicators and levels of independence.*

Самостоятельность учащихся определяется как одно из важнейших личностных качеств. Успешное образование и воспитание младших школьников в современной системе образования связано с проблемой улучшения рабочего процесса, поиском наиболее эффективных методов, форм и приемов работы с учащимися. Важным в исследованиях ведущих педагогов является направление развития самостоятельности младших школьников. Самостоятельность это ответственное, инициативное поведение, независимое от посторонних влияний, совершаемое без посторонней помощи, собственными силами.

Учебная самостоятельность школьника является одной из сторон его личностного развития, способностью расширять свои знания, умения по собственной инициативе, т.е. умение учить себя. Главная задача состоит в том, чтобы в процессе обучения постепенно формировать у школьников умение самостоятельно добывать знания, оценивать их и применять на практике. Основное значение самостоятельности для развития ребенка отмечали Н.К. Крупская, А.С. Макаренко. С.Л. Рубинштейн указывал, что самостоятельность это общественное проявление личности, характеризующее тип ее отношения к труду, людям, обществу. [1, с. 58].

На уроках в начальной школе формируются самостоятельность мышления, добычи и анализа информации, что также является обязательным условием для дальнейшего успешного обучения в средней и старшей школе. Эти идеи разрабатывались такими известными отечественными учеными-педагогами, как Ю.К. Бабанский, М.А. Данилов, В.А. Крутецкий и другие. Формированию самостоятельности, как важнейшего показателя плодотворности учения младших школьников в начальной школе уделяли внимание Л.П. Аристова, Е.Я. Голант, Ю.Н. Дмитриева, Б.П. Есипов, А.Г. Ковалев, В.Н. Мясичев, В.И. Селиванов, и другие. [1, с. 87].

Самостоятельность является важным качеством учащихся, формирующимся именно в процессе обучения в начальной школе, что делает особенно важным определение педагогических условий для ее развития и воспитания. Воспитание самостоятельности учащихся в начальной школе будет эффективным при реализации следующих условий:

- использования разнообразных самостоятельных заданий индивидуально для каждого учащегося;
- поощрения проявлений самостоятельности младших школьников на уроках;
- самостоятельного выполнения учащимся домашних заданий и творческих проектов;
- активного использования групповых форм учения и труда. [2, с.91].

Самостоятельная работа вырабатывает высокую культуру умственного труда, которая предполагает не только технику чтения, изучение книги, ведение записей, а прежде всего ума, потребность в самостоятельной деятельности, стремление вникнуть в сущность вопроса, идти в глубь ещё не решённых проблем. На различных уроках с помощью разнообразных самостоятельных работ учащиеся могут приобретать знания, умения и навыки. Все эти работы только тогда дают положительные результаты, когда они определенным образом организованы, т.е. представляют систему.

Эффективность самостоятельной работы достигается, если она является одним из составных, органических элементов учебного процесса, и для нее предусматривается специальное время на каждом уроке, если она проводится планомерно и систематически, а не случайно и эпизодически. Только при этом условии у учащихся вырабатываются устойчивые умения и навыки в выполнении различных видов самостоятельной работы и наращиваются темпы в ее выполнении. Особенности руководства самостоятельной работой:

1) Самостоятельная работа должна носить целенаправленный характер. Это достигается четкой формулировкой цели работы. Задача учителя заключается в том, чтобы найти такую формулировку задания, которая вызывала бы у школьников интерес к работе и стремление выполнить ее как можно лучше.

2) Самостоятельная работа должна быть действительно самостоятельной и побуждать ученика при ее выполнении работать напряженно. Однако здесь нельзя допускать крайностей: содержание и объем самостоятельной работы, предлагаемой на каждом этапе обучения, должны быть посильными для учащихся, а сами ученики подготовлены к выполнению самостоятельной работы теоретически и практически.

3) На первых порах у учащихся нужно сформировать простейшие навыки самостоятельной работы (выполнение схем и чертежей, простых измерений, решения несложных задач и т.п.). В этом случае самостоятельной работе учащихся должен предшествовать наглядный показ приемов работы с учителем, сопровождаемый четкими объяснениями, записями на доске. Самостоятельная работа, выполненная учащимися после показа приемов работы учителем, носит характер подражания. Она не развивает самостоятельности в подлинном смысле слова, но имеет важное значение для формирования более сложных навыков и умений, более высокой формы самостоятельности, при которой учащиеся оказываются способными разрабатывать и применять свои методы решения задач учебного или производственного характера.

4) Для самостоятельной работы нужно предлагать такие задания, выполнение которых не допускает действия по готовым рецептам и шаблону, а требует применение знаний в новой ситуации. Только в этом случае самостоятельная работа способствует формированию инициативы и познавательных способностей учащихся.

5) В организации самостоятельной работы необходимо учитывать, что для овладения знаниями, умениями и навыками различными учащимися требуется разное время. Осуществлять это можно путем дифференцированного подхода к учащимся.

6) Задания, предлагаемые для самостоятельной работы, должны вызывать интерес учащихся. Он достигается новизной выдвигаемых задач, необычностью их содержания, раскрытием перед учащимися практического значения предлагаемой задачи или метода, которым нужно овладеть. Учащиеся всегда проявляют большой интерес к самостоятельным работам, в процессе выполнения которых они исследуют предметы и явления.

7) Самостоятельные работы учащихся необходимо планомерно и систематически включать в учебный процесс. Только при этом условии у них будут вырабатываться твердые умения и навыки.

8) При организации самостоятельной работы необходимо осуществлять разумное сочетание изложения материала учителем с самостоятельной работой учащихся по

приобретению знаний, умений и навыков. В этом деле нельзя допускать крайностей: излишнее увлечение самостоятельной работой может замедлить темпы изучения программного материала, темпы продвижения учащихся вперед в познании нового.

9) При выполнении учащимися самостоятельных работ любого вида руководящая роль должна принадлежать учителю. Учитель продумывает систему самостоятельных работ, их планомерное включение в учебный процесс. Он определяет цель, содержание и объем каждой самостоятельной работы, ее место на уроке, методы обучения различным видам самостоятельной работы. Он обучает учащихся методам самоконтроля и осуществляет контроль за качеством, изучает индивидуальные особенности учащихся и учитывает их при организации самостоятельной работы. Классификация видов самостоятельной работы учащихся. [3, с.119].

Все виды самостоятельной работы по дидактической цели можно разделить на пять групп: 1. приобретение новых знаний, овладение умением самостоятельно приобретать знания; 2. закрепление и уточнение знаний; 3. выработка умения применять знания в решении учебных и практических задач; 4. формирование умений и навыков практического характера;

5. формирование творческого характера, умения применять знания в усложненной ситуации. Каждая из перечисленных групп включает в себя несколько видов самостоятельной работы, поскольку решение одной и той же дидактической задачи может осуществляться различными способами. Указанные группы тесно связаны между собой. Эта связь обусловлена тем, что одни и те же виды работ могут быть использованы для решения различных дидактических задач.

Одним из главных видов самостоятельных работ являются контрольные работы по отдельным темам и при заключительном повторении. Я практикую применение тестов, тестовых заданий. Дети очень любят этот вид работы. Также одним из видов самостоятельной проверочной работы является сквозная контрольная работа. Готовится несколько комплектов задач различной степени сложности. В начале работы всем учащимся дается карточка с простой задачей. Решив ее, учащийся берет следующую, и так в течение всего урока. Степень сложности повышается с каждым следующим заданием. Учитель выдает следующую карточку только при условии правильного решения предыдущего задания. Так к концу урока определяется группа лидеров, которые и получают наивысший балл. На таком уроке присутствуют два соревнования "кто быстрее и лучше", что активизирует работу учащихся, позволяет дифференцировать нагрузку и поощрить наиболее старательных и способных. [4, с.83].

Организация самостоятельной работы позволяет развивать у учащихся интерес к учению, формировать умение самостоятельно применять имеющиеся и приобретать новые знания и навыки, развивать творческую и познавательную активность учащихся. Ученик должен учиться сам, а учитель осуществлять мотивационное управление его учением, создавать условия для активизации, самостоятельной познавательной деятельности.

Особое значение, в формировании самостоятельности младшего школьника, по мнению Г.С. Поддубской, играет семья. Так как между уровнем самостоятельности школьника и характером помощи, мерой руководства самостоятельной деятельностью детей в семье существует самая тесная зависимость. В связи с этим для обеспечения единой позиции семьи и школы в формировании ведущих качеств личности младшего школьника, родители должны: привлекаться к сотрудничеству с детьми; создавать гуманный стиль взаимоотношений в семье с учетом "принципа меры", при котором должно быть сочетание ласки и строгости, близости к детям и "расстояния", самостоятельности ребенка и помощи старших; создавать условия для самостоятельной деятельности ребенка; вводить систему постоянных трудовых поручений в семье; вовлекать детей в различные виды бытового труда по самообслуживанию (уборки,

покупки, приготовление пищи, простейший ремонт одежды, выращивание растений, уход за младшими и другие). [5, с.219].

Таким образом, можно выделить следующие педагогические условия воспитания самостоятельности у младших школьников. Ребенку необходимо поручать, больше дел выполнять самостоятельно и, при этом, больше ему доверять, приветствовать всякое стремление ребенка к самостоятельности и поощрять его. Особенно важно с первых дней обучения в школе сделать так, чтобы свои домашние задания и дела ребенок выполнял самостоятельно. Благоприятной для развития этого качества у детей является такая социально-психологическая ситуация, в которой ребенку поручается какое-либо ответственное дело и, выполняя его, он становится лидером для других людей, сверстников и взрослых, в совместной с ними работе. Хорошие условия для реализации этой задачи создают групповые формы учения и труда.

Основными условиями формирования самостоятельности младших школьников являются: использование различных видов деятельности, создание проблемных ситуаций в учебном процессе, активное включение учащихся в трудовое обучение и прикладную деятельность, определение характера взаимодействия педагога и ученика.

В целом проблема воспитания самостоятельности является одной из ведущих в современной системе обучения и воспитания. Особенно продуктивным считается данный процесс во время обучения в начальной школе. Данный возрастной период формирует основные психические процессы учащегося, позволяет также активно проявить самостоятельность в процессе мышления, восприятия, памяти и других. [6, с.75]. Самостоятельность определяется как одно из ведущих качеств личности. В качестве первопричины проявления и формирования самостоятельности определяют потребности детей, которые реализуются в деятельности, а непосредственным ее побудителем выступает интерес.

Самостоятельность детей разворачивается от самостоятельности репродуктивного, воспроизводящего характера к самостоятельности с элементами творчества при постоянном повышении роли детского сознания в осуществлении самостоятельной деятельности. При этом показателями проявления самостоятельности являются следующие: независимость действий и поступков, стремление без посторонней помощи реализовывать свои планы; способность инициативно, творчески ставить и разрешать различные задачи деятельности; умение проявлять настойчивость и ответственность в достижении поставленной цели; способность к контролю и оценке своих действий. [7, с. 19].

Различные виды деятельности создают различные возможности для формирования самостоятельности. Среди разнообразных видов детской деятельности особое место в педагогическом процессе должно быть отведено творческим заданиям, домашней работе, самостоятельному изучению материала, художественному ручному труду. Таким образом, воспитание самостоятельности у младших школьников происходит только в активной деятельности. Каждая деятельность оказывает своеобразное влияние на развитие разных компонентов самостоятельности.

Список литературы

1. Акулова Е. Формируем у детей самостоятельность и ответственность. // Дошкольное воспитание. - 2010. - №9
2. Пидкасистый П.И. Самостоятельная познавательная деятельность школьников в обучении. – М., 1991г.
3. Блонский П.П. Психология младшего школьника. – М.: Институт практической психологии, 2010
4. Бордовская Н.В. Педагогика. – СПб: Питер, 2011

5. Волженина Т. Воспитание самостоятельности: советы родителям детей всех возрастов. // Журнал «Виноград». - 2010. - №37
6. Гликман И.Э. Подготовка к творчеству: учебное исследование школьников/ И.Э. Гликман // Методист. – 2010. - №7
7. Иванов В.Д. Самодеятельность, самостоятельность, самоуправление, или несколько историй из жизни школьников с вопросами письмами, монологами и документами: Кн. для старшеклассников. - М.: Просвещение, 2010

* * *

ӘОЖ 373

**МУҒАЛІМНІҢ БАСҚАРУ ІС-ӘРЕКЕТІНІҢ ТИІМДІЛІГІН БАҒАЛАУ
МАҚСАТЫНДАҒЫ НЕГІЗГІ ҚАДАМДАР**

*п.ғ.к, академик Мәмбеталиев Т
Магистр оқытушы Байдибекова А.У.
Институт Академик Мардан Сапарбаева,
Қазақстан, Шымкент*

***Резюме:** Основные этапы оценки эффективности управленческой деятельности учителя*

***Summary:** Main steps to evaluate the efficiency of the teacher's administrative activity*

Қазақстан Республикасының жаңа әлеуметтік-экономикалық даму жағдайларындағы қоғамның жоғары және кәсіптік мектептерде мамандар даярлаудың мақсаты мен мазмұнына қоятын талаптарына оқытушының педагогиканың әдіснамасын, басқару мәнісін, басқару процесінің мазмұнына теориялық тұрғыдан қарау жатады, себебі жоғары және кәсіптік мектеп оқытушысы білім беру процесінің өзінде де, оны басқаруда да үлкен рөлге ие.

Болашақ мамандардың кәсіби даярлығының мазмұнын кемелдендіре түсу мәселесіне Қазақстан Республикасы «Білім беру туралы» Заңында ерекше көңіл бөлінеді, мұнда білім беру жүйесінің негізгі міндетімен қатар, оның басымдылық міндеттері, яғни «оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық коммуникациялық желілерге қосылу; еңбек нарығында бәсекеге қабілетті білікті мамандар мен жұмысшылар даярлау, оларды қайта даярлау мен біліктіліктерін жоғарылату» [1].

Оқытушы қызметі, ең алдымен, студенттің «білім алу траекториясын» саналы түрде таңдай алуына жағдайлар туғызуға (оқу пәндері мен олардың оқу ретін жеке таңдауына); студенттің алдына қоятын мақсаттарын нақтылауға; студенттің өзіндік іс-әрекетін жоспарлауда көмек беруге; нақты оқулықтарды, құралдарды, оқудың әдіс-тәсілдерін қолдануда кеңес беруге бағытталуы керек.

Т.С. Садыков [2] кәсібилікті қандай да бір әрекет түрін немесе қызметті меңгеру мен ұзақ уақыт бойы соны орындау кезінде адам бойында пайда болатын психофизиологиялық, психикалық және тұлғалық өзгерістердің жиынтығы деп анықтайды. Оның пікірінше, кәсібилік кәсіптік міндеттерді шешудің сапалық жағынан жаңа, анағұрлым тиімді деңгейін қамтамасыз етеді. Маманның даму концепциясында автор кәсібиліктің қалыптасуының үш негізгі бағытын көрсетеді:

- қызметтегі жеке-тұлғалық стильдің қалыптасуы сол қызметті атқару жүйесінің өзгеруі, функциялары мен иерархиялық құрылымының өзгеруі нәтижесінде жүзеге асады;
- кәсіби дүниетанымның қалыптасуы субъекті тұлғасының өзгеруі негізінде жүзеге асады;

- кәсіби мәдениеттің қалыптасуы когнитивтік өзгерістердің (білім, әрекет, эрудиция, қарым- қатынас стилі, техника), субъектінің объектіге қатынасында эмоционалдық және практикалық компоненттерді орнатуы нәтижесінде жүзеге асады.

Осылайша, қазіргі заман оқытушысын даярлау бүгінгі күнде адамның іс-әрекет қабілеттерін, әлеуметтік және кәсіби рольдерін құзыреттілікпен және жауапкершілікпен орындау мүмкіндіктерін ашу процесі болып қарастырылады.

Жоо оқытушысын даярлаудың мақсатын анықтау қазіргі кездегі динамикалы дамып келе жатқан қоғамның ерекшеліктерін ескере отырып, іске асады. Ол оқытушы даярлығының өзі оқытатын болашақ мамандар даярлығынан озық болуын қамтамасыз етуі керек.

Болашақ мамандардың танымдық әрекеттерін басқарудың педагогикалық шарттарын анықтау барысында біз жоғарғы оқу орнында басқару принциптері, қызметтері және де басқару проблемасына пәнаралық сипат тән екендігін ескере отырып, әлеуметтік жүйелерді басқару теориясы мен педагогикалық менеджменттегі ұғымдық аппараттың талдауларына жүгіндік.

«Басқару» терминін менеджмент теоретиктері Л.Б.Ительсон [3] мен М.Марков [4] объектінің субъектіге мақсатты түрде ықпал етуі мен оның нәтижесінде субъектінің өзгеруі деп түсіндіреді.

В.И. Каган, И.А. Сыченик мақсатты ықпалдардың нәтижелерін нақтылап, олардың объектінің белгілі критерийлерге сәйкес дамуына жетелейтінін көрсетеді» [5].

В.Г. Афанасьевтің айтуы бойынша, басқару дегеніміз — іс-әрекет және және операциялар, үнемі басқару циклінің жүйесі өзгеріп отырған сайын жаңарып тырады, міндетті түрде әлеуметтік жүйенің алдында тұрған басқарудың мақсаты орындалып, даму үстінде тұрады [6].

Жоғарыда келтірілген тұжырымдарды қорытындылай келе, «басқару» ұғымының негізгі сипаттарын ажыратайық:

- басқару дегеніміз - мақсатты түрдегі іс-әрекет;
- спецификалық функциялар бар басқарушы және басқарылушы ішкі жүйелердің болуы;
- басқару объектісінің бір сапа күйінен екінші бір анағұрлым жоғары сапа күйіне ауысу қажеттігі.

Дидактикада басқару проблемасы көп аспектілі және оқытудың әр түрлі теорияларында көрініс табады:

- дамыта оқыту;
- бағдарламаланған оқыту;
- оқытудың оңтайландыру;
- танымдық қызығушылықтың қалыптасуы;
- ойлау қызметінің кезеңдермен қалыптасуы;
- проблемалық оқыту.

Білім беруді басқару теориясында бірқатар ғалымдар басқаруды субъектінің объектіні бір күйден екінші күйге ауыстыру үшін мақсатты түрде жасайтын ықпалы деп көрсетеді (П.И. Третьяков); барлық субъектілердің қалыптасуды, стабилизацияны, оңтайлы қызметті және мектептің міндетті дамуын қамтамасыз ететін қызметі (М.М. Поташник); педагогикалық процесс пен жалпы алғандағы біртұтас басқарылатын жүйені дамыту, кемелдендіру, тиімділігі мен сапалы жұмысын қалыптастыруды қамтамасыз етуге бағытталған әкімшілік қызметі (Ю.А. Конаржевский).

Біздің ойымызша, анағұрлым толық мағлұмат беретін анықтаманы Е.В. Яковлев берген: «Басқару - жоспарлы, болжанатын және технологиялық жағынан қамтамасыз етілген процесс, ол басқарылатын жүйенің мақсатына қол жеткізуінде қажетті жаңа сапа күйіне ауысуына тиімді жағдайлар жасау үшін ықпал ету» [7].

Қарастырылып отырған ұғымның дефинициясын синтездей келе, бірқатар маңызды әдіснамалық жайларды айтуға болады:

Басқару көп мақсатты және ішкі құрылымына қарай күрделі қызмет болып табылады.

Басқару өзінің табиғатына қарай интегративті, жүйелі процесс.

Басқару өзінің көп нұсқалылығымен ерекшеленеді және жүру барысындағы жағдайлардың өзгеруіне байланысты.

М.И. Дьяченко и Л.А. Кандыбович іс-әрекетке дайындық мәселесін зерттей отыра, келесідей компоненттерді көрсетеді: мотивациялық, танымдық, ерік-жігерлік. Осы көрсетілген компоненттер, ғалымдардың айтуы бойынша, оқу-танымдық іс-әрекеттерде кездесетін барлық мәселелерді шешуге көмегін тигізеді.

В.А. Сластенин дайындық іс-әрекет түрін былай анықтап көрсетеді: «Іс-әрекеттерге психикалық түрде дайын болудың өзіндік жағдайы бар, яғни анықталған іс-әрекеттерінің құрылымының бейнесі мен оның орындалуына бағытталған күнделікті сана-сезімнің жоғары болуы».

Г.Е. Әлимұхамбетова мектеп балаларының танымдық іс-әрекеттерінің дайындығын мынандай жолмен анықтайды: «Қадам (әрекет) сапа» жеке тұлғаның динамикалық мінездерін көрсетеді, білім, білік, дағды, қарым-қатынастарына қандайда бір шарттар қояды және оларды мақсатты түрде орындалуына ыңғай жасайды.

Н.Д. Хмель педагогикалық процесте басқару дайындығын былай анықтайды: «Бұл бірқатар элементтерден тұратын, жеке тұлғаның шеберлік қажеттіліктерімен қатар білім, білік, дағдыларды анықтаудағы және арнайы білім берудегі өзіндік тәжірибенің өте қиын түрі».

А.Н. Сүлейменова тұлға бойындағы шығармашылық қабілеттерін дамыту процесіндегі талаптарға сай мектеп оқушыларына жеке түрде білім беру дайындығын интеграциялық түрде ала отырып, олардың білімдері мен дағдыларын кешенді түрде қарастырады және олар өз әрекеттерін жеке шеше алады деп атап көрсетеді.

О.В. Корягина, Н.Н. Рябуха диссертацияларында педагог мінездерінің интеграциялық дайындығы жайлы көрсетілген және сол арқылы қандайда бір шеберлік әрекеттерді талқылауға көмегі болатындығы жайлы атап өткен.

Осы жоғарыда көрсетілген мінездемелерге сүйене отырып және жоо алынған тәжірибе арқылы мынандай қорытынды шығара аламыз, яғни мұғалімнің студенттердің оқу-танымдық басқару істеріне дайындығы — ол шеберлік талаптарға қойылған бірден-бір шарт, студенттердің оқу-танымдық іс-әрекеттерінің тиімділігі жеке тұлғаның танымдық және мотивациялық қабілеттерінің жоғарғы деңгейде екендігін көрсетеді.

Мұғалімге қойылған іс-әрекеттердің психикалық шешімін табу, жеке тұлғаның іс-әрекетпен ұштастыру элементі болып табылады және мұғалімнің студенттердің оқу-танымдық іс-әрекеттерін басқарудағы объектілік әрекет болып табылады.

Мұғалімнің студенттердің оқу-танымдық іс-әрекеттерін басқарудағы дайындығы поликомпоненттік және аналогиялық құрылымға ие (мазмұнды, мотивациялық, операциялық компоненттер).

Мұғалімнің студенттердің оқу-танымдық іс-әрекеттерін басқарудағы дайындығы операциялық компоненттер мазмұнына негізделген, тәжірибелік және жүйке жүйесінің әрекеттері, құқықтық жағдайлардағы басқару объектісіне бағытталады.

Мазмұнды компонент дайындығы жоғарғы білімнің барлық мазмұнын қарастырады, студенттердің оқу-танымдық іс-әрекеттерінің болмысы, олардың механизмдері және тәжірибелік және жүйке жүйесі негізіндегі әрекеттер болып саналады.

Студенттердің оқу-танымдық іс-әрекеттерін басқаруда мұғалімнің жеке-тұлғалық мінезіне мотивациялық компонент қарастырылған.

Болашақ жеке тұлғаның шығармашылық дамыту мақсатына жауап беретін бірден бір әрекет - ұйымның бірігуі, студенттердің қандайда бір іс-әрекеттеріндегі мұғалімнің

басқару әрекетінің тиімділігі және оқу-танымдық қабілеттер. Жоғары оқу орындарындағы кәсіби немесе толығымен білім беру бағытының бірден-бір жолы студенттердің алдағы әрекеттерінің объектілі түрді оқу- танымдық әрекеттермен ұштасып орындалуы болып келеді. Жоғары оқу орындарының мамандарын дайындау үшін, ең алдымен, оның білімі жоо білім мазмұнына сай болуы керек, арнайы пәндердің негіздерін қарастыра білгені жөн, сонымен қатар студенттердің оқу-танымдық іс-әрекеттерін басқара алуы қажет.

Педагогикалық дағдылар ұйымдастырушылық, жобалаушылық, гностикалық, құрастырушылық, коммуникативтілік болуы мұғалімнің жан-жақты екендігін көрсетеді.

Басқару субъектісінің тәжірибелік әрекеті мен нақты ойлауы педагогикалық ұйымдастырудың басқару дағдысы болып саналады: талдау, жобалау, жоспарлау, бақылау.

Мұғалімнің басқару әрекетіне жеке-тұлғалық ғылыми-педагогикалық бағыттылықтың айқын жолдары көрсетілген. Сол арқылы бағдарламаларды, жоспарларды, жаңа технологиялық әрекеттерді жасай алады, сонымен қатар ғылыми-педагогикалық әрекетке деген қызығушылық, олардың мақсаттарының нық екендігін көрсетеді, мотивтері мен ережелерін, мамандыққа деген ерік- жігерлерін және мамандықтың құндылықтарын құрметтеуге үйренеді.

Мұғалім басқару қызметтерін толығымен жүзеге асыруы үшін, ең алдымен, өзінің мамандығындағы әрекеттер объектілерін ғылыми жүйеге ендіруі қажет және студенттердің оқу- танымдық іс-әрекеттерінің басқару технологияларын білуі керек.

Осылайша жоо мұғалімнің студенттердің оқу-танымдық іс-әрекеттерін басқарудағы дайындығы, оқу-танымдық іс-әрекеттердің мақсатты түрде өзгеруіне қойылатын шарттар негізін жасап шығарудан басталады. Студенттердің оқу-танымдық іс-әрекеттерін басқару объектісінің жағдайына ақпараттар көздерін жасайды және осыны негізге ала отыра, басқарудың шешімдерін табады. Яғни осыларды ескеру арқылы ең негізгі жүк студенттер қауымына беріледі, олардың өздерінің білім, білікке деген көзқарастарының жоғары деңгейде болулары қажет.

Біздің ойымызша, мұғалімнің студенттердің оқу-танымдық іс-әрекеттерін басқару дайындығының ұтымды процесі ұйымдастырушылық-педагогикалық шарттарға сай келеді, сондықтан да заманауи жоо педагогикалық процестегі ерекшеліктерді ескерген жөн.

Сол себепті мұғалімнің студенттердің оқу-танымдық іс-әрекеттерін басқару дайындығы мен шеберлік спецификалық дайындығына міндетті түрде ғылыми ұйымдастырушылық-педагогикалық шарттарды негіздеу қажет.

В.И.Даль «Заманауи орыс тілінің сөздігінде» шарттарды былай түсіндіреді: «Бір нәрсеге бағыну немесе оны күту».

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. ҚР «Білім туралы» Заңы // Егемен Қазақстан. — 2007. — 15 тамыз. — 3-б.
2. Садықов Т.С. Высшее образование на пути реформ. — Алматы: Изд. АГУ им. Абая, 2000. — 112 с.
3. Ительсон Л.Б. Общая характеристика деятельности личности // Под ред. А.В. Петровского. — М., — С. 157–187.
4. Марков М. Теория социального управления. — М.: Прогресс, 1988. — 447 с.
5. Каган М.С. Человеческая деятельность (Опыт системного анализа). — М.: Политиздат, 1984. — С.
6. Афанасьев В.Г. Общество: системность, познание и управление. — М.: Политиздат, 1991. — С.
7. Яковлев Е.В. Теоретические основы управления качеством образования. — Челябинск: Изд-во ЧГПУ, — 165 с.

* * *

АКТУАЛЬНЫЕ СТРАТЕГИИ ОРГАНИЗАЦИИ ПРОЦЕССА ФОРМИРОВАНИЯ ГРАЖДАНСКОЙ АКТИВНОСТИ СТАРШЕКЛАСНИКОВ

*Мунашова Жамиля
Балқымбековна., к.п.н., доцент
jamiatunashova@gmail.ru
Бейсекова Райхан Тузельбаевна., ст.
Преподаватель, raihanxx@mail.ru
Токбергенова Индира Абдикадировна., магистр
Центрально-Азиатский Инновационный
Университет
(г. Шымкент, Республика Казахстан)*

Аннотация: В статье дан анализ стратегий процесса формирования гражданской активности старшеклассников как целенаправленного процесса организации учебных и внеучебных форм жизнедеятельности учеников, направленных на становление и развитие у подростков целостного и осознанного представления о сущности гражданственности, позитивной мотивации и ценностных установок по развитию активной гражданской позиции.

Ключевые слова: Гражданская активность, старшеклассники, микросреда, воспитательная работа, ценностные ориентации, ценностные установки

ACTUAL STRATEGY OF THE ORGANIZATION OF THE PROCESS OF FORMATION OF CIVIL ACTIVITY OF SENIOR PUPILS

*Munashova Zhamilya Balkymbekovna, PhD,
Associate Professor jamiatunashova@gmail.ru
Beisekova.Raykhan Tuzelbaevna, senior tutor.
raihaanxx@mail.ru
Tokbergenova Indira Abdikadirovna, master
Central Asian Innovation University (Shymkent,
Republic of Kazakhstan)*

Annotation: The article analyzes the strategies of the formation of civic engagement targeting high school students as a process of organizing educational and extra-curricular forms of life of students, aimed at establishment and development of adolescents coherent and informed understanding of the essence of citizenship, positive motivation and value orientations for the development of active citizenship.

Keywords: Civic activity, high school students, microenvironment, educational work, value orientations, value attitudes

В современном сложном по своему содержанию и тенденциям развития мире исследователи: В.Г.Бочарова, Р.Г.Гурова, Н.И.Иорданский, И.С.Кон, В.Т.Лисовский, А.Н.Леонтьев, А.В.Мудрик и др, выделяют несколько факторов, влияющих на личностное развитие детей и молодежи [1]. Первая группа факторов связана с общими процессами – достижениями научно-технического прогресса и связанными с ним требованиями к молодому поколению независимо от личностных способностей, склонностей; сложной структурой, насыщенностью и противоречивостью информации, разнопланово действующей на растущую личность, еще не имеющей четкой жизненной позиции; экологическим, социально-экономическим и политическим кризисом, который вызывает у молодых людей чувство безнадежности и безысходности.

Вторая группа факторов связана с новой системой связей и отношений в производственной и социокультурной жизнедеятельности людей. На смену

централизации, стандартизации все более активно молодые люди стремятся к оригинальному, самостоятельному проявлению, действию, вычленению и освоению общечеловеческих проблем. На смену массовому производству и массовому распределению, массовому отдыху и массовому образованию приходит стремление к индивидуализации, самостоятельности. В связи с этим, В.Г.Бочарова отмечает о необходимости при изучении микросреды личности, разделять ее институциональную (формальную) и неинституциональную (неформальную) сферы. Данный факт имеет очень важное значение для нашего исследования в целом, и для определения содержания учебно-воспитательной работы по формированию гражданской активности школьников-подростков.

Подчеркивая неравномерность влияния сфер микросреды на формирование и развитие личности, В.Г.Бочарова отмечает, что институциональная (формальная) сфера (к данной сфере относятся социальные институты воспитания) по своей природе является более организованной, имеющей, как правило, педагогически целесообразную направленность [1, с. 8-12]. Что касается микросреды, окружающей людей вне официальных, государственно-учрежденных институтов, т.е. неинституциональной (неформальной) открытой микросреды, то она характеризуется отсутствием четких, строго очерченных формализованных структур.

Характеризуя неформальную микросреду В.Г.Бочарова пишет: «Обеспечивая свободу входа и выхода на добровольных началах, этот микросоциум сохраняет неформальную, нерегламентированную структуру, он постоянно открыт для влияния извне. Но это совсем не означает, что в нем царит хаос. Напротив, жизнь в этом микросоциуме может быть подчинена достаточно жестким правилам и законам, но это «свои» законы, выработанные самим этим «свободным» сообществом и им же исполняемые. Управление поведением и деятельностью людей в открытом микросоциуме осуществляется на иных, специфических (принципиально отличной от институциональных) основах и механизмах, учитывающих специфику условий многофакторного воздействия» [1, с. 34].

Это тем более становится важным, поскольку в наше время сложилась особая подростковая субкультура, которая наряду с другими социальными факторами играет большую роль в развитии школьника. Субкультура подростков представляет сложное, противоречивое социальное явление и оказывает столь же неоднозначное влияние на учащихся. С одной стороны, она отчуждает, отделяет подростков от всеобщей, «большой» культуры, с другой – способствует освоению ценностей, норм, социальных ролей, облегчает подросткам вхождение в жизнь. Проблема также состоит и в том, что ценности и интересы подростков ограничены в основном сферой досуга: модой, музыкой, развлекательными мероприятиями, часто малосодержательным общением. Подростковая субкультура носит в основном развлекательно-рекреативный и потребительский характер, а не познавательный, созидательный и творческий.

Неформальные объединения подростков – это одно из проявлений субкультуры, форма общения и жизни подростков; общества, группы сверстников, объединенных занятиями, интересами, ценностями, симпатиями. Неформальные отношения есть в формальных группах – классных, школьных коллективах; наряду с официальной структурой класса есть группы на базе межличностных отношений.

Неформальные группы возникают обычно не в классе, не в деловых отношениях, а наряду с ними и вне школы. Они играют важную роль в жизни подростков, удовлетворяют их информационные, эмоциональные и социальные потребности: дают возможность узнать то, о чем нельзя поговорить со взрослыми, обеспечивают психологический комфорт, учат выполнению социальных ролей. По мнению исследователей, свое социальное назначение гражданская активность выполняет через реализацию ряда функций:

1. Информативно-ориентировочная функция, которая состоит в том, что гражданственность несет всеобъемлющую совокупность знаний о своем Отечестве и обязанностях, которые будучи усвоенными личностью, преобразуются в ее поступки и действия.

2. Мобилизационно-побудительная функция, которая в условиях активной деятельности личности выражается в том, что чувство гражданственности вдохновляет и побуждает граждан на активные действия, помогает преодолевать трудности и достигать конкретных результатов в повседневной деятельности. Данная функция реализуется в готовности к учебе, труду, героическим поступкам, самопожертвованию, стремлении к самовоспитанию.

3. Регулятивно-оценочная функция гражданской активности выражает способность личности определять соответствие своих действий интересам Отечества. Она является мерилем нравственной оценки ее поведения со стороны окружающих.

4. Интеграционная функция проявляется в единении соотечественников независимо от их возраста, социальной и национальной принадлежности.

Гражданская активность человека не только социально-историческое явление, но и качество личности, выражающееся в преданности и любви к своей родине, своему народу. По мнению исследователя Н.И.Рейнвальда, моральный долг человека, это осознанная потребность поступать в соответствии с той или иной этической нормой поведения или, другими словами, осознание своих обязанностей перед обществом. Человек, проникшийся чувством долга, считает себя обязанным действовать должным образом. Он испытывает при этом чувство личной ответственности за осуществление порученного или добровольно взятого на себя дела [2].

Н.И.Рейнвальд отмечает, что чувство долга (переживание своей обязанности действовать определенным образом) в ясно осознаваемом или скрытом виде является обязательной составной частью всех моральных и морально-политических чувств. Это чувство может достигать такой силы, что человек действует так, «как велит ему долг», даже при угрозе гибели [2, с. 15-18].

Рассматривая деятельность субъектов воспитания в контексте формирования гражданской активности учащейся молодежи, можно констатировать, что они зачастую не имеют научно-обоснованных развернутых программ деятельности и ориентированы на выполнение весьма ограниченных задач. Степень их организованности, как правило, является невысокой, а эффективность функционирования зависит от самых различных факторов, среди которых особую роль играют местные условия, материальная база, финансовая поддержка со стороны спонсоров и т.д. Кроме того, каждое из ведомств и общественных объединений исходит из своих собственных представлений об организации и механизме осуществления формирования гражданской активности учащейся молодежи, основы которого определяются не столько интересами общества, сколько их спецификой и реальными возможностями.

Поэтому, оценивая деятельность основных субъектов, непосредственно призванных осуществлять формирование гражданской активности подрастающего поколения на современном этапе, можно констатировать, что важнейшим, на сегодняшний день среди этих субъектов, осталась в основном семья. Но и здесь мы наблюдаем негативные изменения такого плана, что за последние годы возможности семьи в деле формирования у подрастающего поколения патриотизма и гражданственности оказались подорванными. Вследствие правовой, моральной, экономической незащищенности усилилась конфликтность отношений между супругами, родителями и детьми [3]. Неблагополучие многих семей, высокий уровень безработицы, а с другой стороны – чрезмерная занятость родителей во многих благополучных семьях, неблагоприятные семейные отношения обуславливают отчужденность детей, проявления жестокости и насилия по отношению к

ним, рост социального сиротства повлекли за собой резкие формы асоциального поведения.

Новые черты приобрело и участие молодежных и детских общественных объединений в воспитательном процессе. Если в прошлом пионерская и комсомольская организации в образовательных учреждениях были частью единой системы воспитания, то в настоящее время детские и молодежные объединения, в основном действуют за пределами учреждений образования, их социально-педагогический потенциал оказывается не востребованным обществом в полном объеме. Рассматривая, роль общеобразовательной школы как непосредственного субъекта, процесса формирования гражданской активности школьников исследователи подчеркивают кризисное состояние в решении данной проблемы.

Анализируя состояние воспитательной работы в школе, ученые утверждают, что она в настоящее время не выполняет свою педагогическую функцию по ряду причин. Прежде всего, это – «отсутствие гибких целеполагающих ориентиров воспитания личности молодого человека»[4]. В школе таким понятиям, как нравственность, патриотизм, гражданственность, трудолюбие, порядочность перестали уделять должное внимание, а взамен этих ценностей в практику обучения и воспитания внедряются выгода, главенствующая роль денег. Так, например, вместо высокогуманного и бескорыстного тимуровского движения появились бизнес-планы, общественно-полезную работу подменили развлекательные шоу-программы и конкурсы.

Свертывание деятельности детских и подростковых организаций, пропаганда по телевидению и видео насилия, психология индивидуализма и потребительства нанесла огромный ущерб делу воспитания подрастающей молодежи. Дискредитация в значительной мере подверглась не только практика гражданского воспитания, но и сама идея формирования личности гражданина-патриота[5]. Таким образом, сегодня особенно актуально встает вопрос об идеологических, ценностных и жизненных ориентирах в воспитании подрастающего поколения. Специфика формирования гражданской активности подрастающего поколения определяет место этого направления в общей системе воспитания молодежи Казахстана. Мы считаем, что знание этой специфики и учет ее в практике воспитательной работы позволят более четко планировать и осуществлять процесс формирования гражданской активности школьников-подростков в общеобразовательных школах.

Вместе с тем, исходя из принципа комплексного подхода к воспитанию, важно помнить и о следующем. Являясь частью воспитания, гражданское воспитание органически связано также с другими его сторонами: с духовным, политическим, патриотическим, нравственным, правовым и другими. Гражданская активность, в целом – гражданственность, воспитанные у людей с ранних лет, со школы, на всю жизнь остаются первоосновой их поступков и поведения во имя благоденствия и процветания своего Отечества. Согласно теоретическим положениям отечественных и зарубежных психологов: Б.Г.Ананьева, Л.И.Божович, Л.С.Выготского, А.В.Запорожец, А.Н.Леонтьева, В.Н.Мясищева, С.Л.Рубинштейн и др. «личность» означает целостность человека в единстве его индивидуальных свойств и качеств (характер, темперамент, способности, направленность преобладающих чувств и мотивов его деятельности, особенности протекания психических процессов). На основе понятия «гражданская активность личности», теоретических положений психологии о личности и роли деятельности в ее формировании с помощью мысленного эксперимента мы построили модель исследуемого интегративного качества применительно к учащимся-подросткам.

На первое место в структуре модели гражданской активности школьников-подростков мы поставили *мотивационный компонент*, т.к. в качестве исходной посылки служило утверждение личностно-ориентированного подхода в современной психологии и педагогике о том, что одним из условий формирования личности подростка является

удовлетворение потребности в самовыражении и самореализации. Без учета интересов, индивидуальных особенностей, ценностных ориентаций никакое воспитание, в том числе и процесс формирования гражданской активности не будет иметь положительного результата.

Когнитивный компонент определяет содержание процесса гражданской активности школьников-подростков, т.к. этот процесс как никакая другая деятельность возможна на основе конкретной совокупности знаний сущности и содержания гражданственности как интегрального качества личности. Кроме того, в структуре модели изучаемого качества мы выделяем *процессуальный компонент*, поскольку данный компонент как исполнительный является одним из самых значимых, потому что через него мы видим степень выраженности этого свойства личности на данном возрастном этапе.

Таким образом, под формированием гражданской активности школьников-подростков мы понимаем целенаправленный процесс организации учебных и внеучебных форм жизнедеятельности учеников, направленный на становление и развитие у подростков целостного и осознанного представления о сущности гражданственности, позитивной мотивации и ценностных установок соблюдению прав и обязанностей граждан, развитию активной гражданской позиции, умений и навыков ее выражения в поведении и деятельности учащихся.

Список литературы

1. Бочарова, В.Г. Педагогика социальной работы[Текст] / В.Г.Бочарова. – М., 1994. – 208 с
2. Рейнвальд, Н.И. Психология личности[Текст] / Н.И.Рейнвальд. – М., 1987. – С. 160-161.
3. Куликова, Т.А. Семейная педагогика и домашнее воспитание[Текст] / Т.А.Куликова. М.: Академия, 1999. – 232 с.
4. Сазонов, В. Организация воспитательной работы в классе[Текст] / В.Сазонов. – М.: Педагогический поиск, 2000. – 160 с.
5. Алмонд, Г. Гражданская культура и стабильность демократии-Г.Алмонд, И.Верба // Полис. – 1992. – №4. – С. 23-26

* * *

УДК:159.9.010

КАРАТАЙ САРТБАЕВ–КӨП КЫРДУУ ЧЫГААН ОКУМУШТУУ, ПЕДАГОГ-ТАРБИЯЧЫ

Найманбаев М.Ж - п.и.к., доцент

Шишкараева А.К.- улук окутуучу ЖАМУ

Аннотация: Макалада чыгаан окумуштуу Каратай Сартбаевдин окуу-методикалык эмгектери жана илимий-изилдөө иштери жөнүндө айтылып, анын негизги эмгектери чагылдырылат.

Каратай Сартбаев сабаттуулуктун негизи–баиталгыч класс экендигин илимий жактан негиздеп, ал боюнча көптөгөн эмгектерин арнаган. Ошондой эле ал тарбия маселесине, айрыкча окуучуларды адептүүлүккө тарбиялоого өзгөчө көңүл бөлүп көптөгөн илимий макалаларды жарыялагандыгы тууралуу макалада көрсөтүлөт жана “Балдарды үй-бүлөдө адептүүлүккө тарбиялоо”, “Балдарды адептүүлүккө тарбиялоо” ж. б. макалаларынын тарбиялык мааниси ачылып, талдоо жүргүзүлөт. Андан сырткары улуу педагогдор К.Д.Ушинский, А.С.Макаренконун эмгектерин жана И.Арабаевдин,

К.Тыныстановдун мурастарын балдарды тарбиялоодо колдонуу жөнүндө ойлору белгиленген.

Түйүндүү сөздөр: билим, тарбия, чыгармачылык, илимий–методикалык эмгектер, баиталгыч билим берүү, адептүүлүккө тарбиялоо, педагогикалык мурастар, таануу процесстери, үй-бүлөдө тарбиялоо.

КАРАТАЙ САРТБАЕВ –МНОГОГРАННЫЙ ВЫДАЮЩИЙСЯ УЧЕНЫЙ, ПЕДАГОГ-ВОСПИТАТЕЛЬ

Найманбаев М.Ж - к.п.н., доцент

Шишкараева А.К.- ст.преподаватель, ЖАГУ

Аннотация: В статье говорится об учебно-методических трудах и научно-исследовательских работах выдающегося ученого Каратая Сартбаева, а также отражены его основные труды.

К.Сартбаев научно обосновал тот факт, что основой грамотности является начальная школа, и посвятил ей многие свои работы. В статье также упоминается, что им опубликовано множество научных статей с особым вниманием к проблеме воспитания, особенно воспитания учащихся нравственности, а также “Воспитание детей нравственности в семье”, “Воспитание детей нравственности” и других статей. Выявлена и проанализирована воспитательная значимость статей. Кроме того, отмечены идеи об использовании в воспитании детей произведений великих педагогов К.Д.Ушинского, А.С.Макаренко и наследия И.Арабаева и К.Тыныстанова.

Ключевые слова: образования, воспитания, творчество, научно-методические труды, начальное образования, нравственное воспитание, педагогическое наследие, познавательные процессы, воспитание в семье.

KARATAI SARTBAEV- IS A MULTIFACETED SCIENTIST, TEACHER AND EDUCATOR

Naimanbaev M.J - candidate of Pedagogical Sciences Associate Professor

Shishkaraeva A.K.- Senior lecturer, JASU

Annotation: The article describes the educational and methodological works and research works of the famous scientist K. Sartbaev, and also reflects his main works. K. Sartbaev scientifically substantiated the fact that the basis of literacy is an elementary school, and devoted many of his works to it. The article also shows that he published many scientific articles on the problem of education, especially the education of students of morality and disclosed, analyzed the educational significance of the article “Upbringing of children to morality in the family”, “Upbringing of children to morality” and other articles. In addition, ideas were noted about the use of the works of great teachers K.D.Ushinsky, A.S Makarenko and the heritage of I.Arabayev and K.Tynystanov in raising children.

Key words: knowledge, education, creation, scientific and methodical works, primary education, moral education, pedagogical heritage, recognition processes, family education.

Каратай Сартбаев 1930-жылы 7-ноябрда Чүй областынын Орто-Арык айылында туулган. 1947-жылы Фрунзе шаарындагы №5 мектепти ийгиликтүү аяктаган.

К.Сартбаев көп кырдуу, чыгармачыл окумуштуу-педагог, методист катары белгилүү. Ал көптөгөн илимий–методикалык, илимий-педагогикалык эмгектерди жазып, жаш муундарды тарбиялоого өзгөчө салым кошуп келген. Анын «Алиппе» окуу китеби Кыргызстандын мектептеринде 20 жылдай окутулуп, окуучулардын сабатын ачууда өзгөчө мааниге ээ болгон.

К.Сартбаев өзгөчө башталгыч билим берүүгө көңүл буруп, ага арнап 60 ка жакын окуу китептерин, окуу куралдарын, окуу программаларын, усулдук колдонмолорду жазып

калтырган жана 200дөн ашык илимий-усулдук макалалары жарыкка чыккан. Мисалы, «Октябрыттар» (1-класс), «Байчечекей» (Даярдоо классы үчүн), «Кыргыз тили» (3-класс), «Эне тили» (4-класс) аттуу окуу китептери жана «Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун программалары». Мындан тышкары да башталгыч класстар үчүн кыргыз тилинин көрсөтмө куралдарын, диктанттар жыйнактарын, дидактикалык материалдарын, орфографиялык сөздүктөрүн түзүү иштерине активдүү катышкан.

1965-жылы «Башталгыч класстарда сөз түркүмдөрүн окутууга байланыштуу окуучулардын сөзүн өнүктүрүү» деген аталышта кандидаттык диссертациясын ийгиликтүү жактаган. 1967-жылы ага башталгыч класстарда окутуунун методикасы боюнча улук илимий кызматкер деген наам берилген.

Профессор К.Сартбаев сабаттуулуктун негизи-башталгыч класс экендигин илимий жактан негиздеп, республикабыздын билим берүү тарыхында алгачкылардан болуп «Сабат таблицасын» иштеп чыккан жана башталгыч класс билимдин фундаменти болоорун мыкты түшүнгөн. Ушунун натыйжасында башталгыч класста «Кыргыз тилинин орфографиясын окутуу» боюнча методикалык колдонмону жарыкка чыгарган жана башталгыч класстарда эне тилин окутуу маселесинин үстүндө 60 жылдан ашык талбай эмгектенүүнүн, педагогикалык байкоолорду жүргүзүүнүн, улуу педагогдордун эмгектерин, алдыңкы мугалимдердин иш тажрыйбаларын окуп-үйрөнүүнүн негизинде көптөгөн китептерди, ондогон окуу куралдарын, илимий макалаларды жаратты. Аларга «Кыргыз тилинин орфографиясын окутуу», «Башталгыч класстарда эне тилин окутуу», «Башталгыч класстарда окуучулардын стилистикалык каталары жана түзөтүүнүн жолдору», «Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуудагы көрсөтмөлүүлүк», «Окуучулардын сөзүн өстүрүү» ж.б. ондогон эмгектерди атасак болот.

Профессор К.Сартбаев окуучуларды, жаштарды тарбиялоого да маани берип, илимий изилдөөлөрдү жүргүзүп бир канча макалаларын газета, журналдарга жарыялаган. Мисалы, «Тарбия таасири», «Тарбия иши көп кырдуу», «Балдарды адептүүлүккө тарбиялоо», «Уяда эмнени көрсө, учканда ошону алат», ж.б. Бул макалаларында ал балдарды үй-бүлөдө тарбиялоого өзгөчө көңүл буруп, ата-энелердин тарбиялоодогу ролун баса көрсөтөт. Ошондой эле балдардын жекече өзгөчөлүктөрүн, таануу процесстерин: көңүл буруусун, кабыл алуусун, ойлоосун ар тараптан үйрөнүү менен алардын жан дүйнөсүн ойдогудай өздөштүргөндө гана активдүү таасир этүү менен окутуунун натыйжалуулугун арттыруу аркылуу татыктуу билим, тарбия берүүгө мүмкүн экендигин белгилейт. Андан сырткары балдарды жаштайынан баштап китепке кызыктыруу, жомокторду, адабий китептерди окуу боюнча кеңештерин айтып, мыктылап тарбия берүүгө мугалимдерди чакырат.

Каратай Сартбаев айрыкча балдарды адептүүлүккө тарбиялоого көп басым жасаган. Мисалы, «Балдарды үй-бүлөдө адептүүлүккө тарбиялоо» деген макаласында «Үй-бүлө – бул баланын адамдар менен катнаш жасашынын алгачкы мектеби болсо, ата-эне – бул биринчи тарбиячы. Үй-бүлөдө алгачкы нравалык сапаттар үйрөтүлөт, калыптандырылат. Ошондуктан үй-бүлө турмушунда ата-эне өз ара бири-бирине жасаган мамилеси, алардын бири-бирин сыйлап урматташы жана айланадагы адамдарга көрсөткөн жардамдары балдардын жүрүш-турушунда зор таасир тийгизбей койбойт»-деп белгилейт. Демек, жогорудагы ойдон көрүнүп тургандай ата-эне балдарын адептүүлүккө тарбиялоодо биринчи кезекте өзүлөрү бири-бирине жасаган мамилесинде үлгү болушу зарыл экендигин көрсөтөт. Ошондой эле ал бул макаласында ата-энелер балдарга кеңири көңүл буруп, аларга аңгемелерди, жомокторду айтып берип, байкоосун арттырып, ойлоосун, сөз байлыгын өстүрүүгө аракет кылып, адептүүлүк касиеттерин өнүктүрүүнү сунуш кылат.

Профессор К.Сартбаев «Балдарды адептүүлүккө тарбиялоо» деген макаласында мындай дейт: «Баланын нравалык жактан өсүп жеткендиги адамдын көзүнө тез эле көрүнө калбайт. Күндөлүк жашоо-турмушта баланын кандай тарбияланып, эмнеге калыптанып жатканын ата-энелер да ойго албайт. Бала болсо андан бетер ойлонбойт. Мындай маанилүү

маселеге ойлонбостук менен мамиле жасоо коркунучтуу». Жогоруда айтылгандай көпчүлүк ата-энелер азыр да баланын турмушуна кызыкпастан, аларды тамак-аш, кийим-кече менен камсыз кылып коюу менен гана чектелишип, алардын тарбиясына көңүл бурбагандыгы белгилүү. Ошондуктан жогорудагы К.Сартбаевдин идеясын эске алуу менен балдардын адеп тарбиясына өзгөчө көңүл буруу мезгил талабы.

Окумуштуу, педагог-тарбиячы К.Сартбаев «Эне тил сабактарын окутууда окуучуларды адептүүлүккө тарбиялоо», «Эмгекке үйрөтүү сабактарында окуучуларды адептүүлүккө тарбиялоо», «Сүрөт искусствосун окутууда окуучуларды адептүүлүккө тарбиялоо», «Дене тарбия сабактарында окуучуларды адептүүлүккө тарбиялоо» деген макалаларында ар бир сабактын тарбиялык ролун кеңири түшүндүрүп, анын ичинде адеп тарбиясынын өзгөчө ордун белгилеген.

Адептүүлүккө тарбиялоодо кыргыз элинин оозеки чыгармаларын ыктуу колдонуу маселелерин да айткан. Мисалы, «Элдик макалдар менен жомоктор адам баласынын жашоо-турмушунун жакшы жана жаман жактарын кылдат чагылдырып көрсөтүү менен акты-карадан, жакшыны-жамандан, чынды-жалгандан, эмгекчилди-жалкоодон, адилетүүлүктү–адилетсиздиктен ачык-так ажырата билүү менен катар оң мүнөздөгү нравалык сапаттарга тарбиялайт». Мында көрсөтүлгөндөй макалдар менен жомоктордун тарбиялык маанисин кеңири ачып берүүнү, реалдуу турмуш менен салыштырып аңдап түшүнүүнү ар тараптуу белгилеп, адептүүлүк касиеттерин калыптандырууну көрсөтөт.

Педагог – тарбиячы К.Сартбаев улуу педагогдор Константин Дмитриевич Ушинский, Антон Семенович Макаренко тууралуу да макалаларды жазып, алардын өмүр жолуна, чыгармачылыктарына жана педагогикалык ишмердүүлүктөрүнө токтолгон. Ошондой эле алардын педагогикалык идеяларын өзүнүн илимий-педагогикалык иштеринде кеңири колдонгон.

Профессор К.Сартбаев К.Д.Ушинскийдин тарбиялык маанидеги кээ бир чыгармаларын кыргыз тилине которуп, балдарга сунуштаган. Андан сырткары ал Касым Тыныстановдун, Ишеналы Арабаевдин педагогикалык мурастары жөнүндө жазып, балдарды тарбиялоодо пайдаланууну белгилеген.

Ошентип, көп кырдуу чыгаан окумуштуу, педагог –тарбиячы катары балдарга билим берүүдө, тарбиялоодо көп эмгек сиңирген, билим башатын изилдөөдө жемиштүү иштеген, бараандуу салым кошкон профессор К.Сартбаевдин өмүрү, чыгармачылыгы, педагогикалык асылнарк мурастары кыргыз элинде өрнөк катары жашай бермекчи деген ойдобуз.

Адабияттар

1. А.Мураталиева. Улуу педагог Каратай Сартбаевдин илим казынасынан. Б.,2016
2. Каратай Сартбаев. Тандалган эмгектер. 1-том. Б.,2001

* * *

УДК:37.01

ИНКЛЮЗИВДИК БИЛИМ БЕРҮҮНҮН МААНИЛҮҮЛҮГҮ ЖАНА АРТЫКЧЫЛЫКТАРЫ

**Оморова Асел Асылбековна ОшМПУ, окутуучу
+996(551)31 83 83, aomorova176@mail.com**

Аннотация: Бул макалада инклюзивдик билим берүү боюнча маалымат берилди. Жана инклюзивдик билим берүүнүн жеткиликтүүлүгүн жогорулатуунун маанилүүлүгү, зарылдыгы жана артыкчылыктары жөнүндө сөз болмокчу. Атайын билим алуу муктаждыктары бар окуучуларга билим берүүнүн жеткиликтүүлүгүн жогорулатуунун маанилүүлүгүнүн жана зарылдыгынын негизинде, өлкөнү өнүктүрүү стратегиясынын

негизги милдеттерине жана билим берүү чөйрөсүндөгү мыйзам чыгаруу актыларына ылайык инклюзивдик билим берүү жаатындагы улуттук саясаттын максаттары, милдеттери жана ишке ашыруу этаптары аныкталган.

Ачык сөздөр: инклюзивдик, инклюзия, реабилитациялоо, абилитациялоо, тьютор, рефлексия, программа, логопед, тифло, сурдопедагог

ПРИОРИТЕТЫ И ВАЖНОСТЬ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Оморова Асель Асылбековна

ОшМПУ, преподаватель

+996(551)31 83 83, aomorova176@mail.com

“Билим алуу кыялга айланганда”

Аннотация: В данной статье предоставлена информация об инклюзивном образовании и рассматриваются важность, необходимость и преимущества расширения доступа к инклюзивному образованию. Исходя из важности и необходимости повышения доступности образования для обучающихся с особыми образовательными потребностями, были определены цели, задачи и этапы реализации государственной политики в сфере инклюзивного образования. В соответствии с основными задачами стратегии развития страны и законодательство в сфере образования.

Ключевые слова: инклюзивный, инклюзия, реабилитационный, абилитационный, репетитор, отражение, программа, логопед, тифло, сурдопедагог.

PRIORITIES AND IMPORTANCE OF INCLUSIVE EDUCATION

Omorova Asel Asylbekovna

OshMPU, teacher

+996(551)31 83 83, aomorova176@mail.com

Annotation: This article information about inclusive education was provided and considers the importance, necessity and benefits of expanding access to inclusive education. Based on the importance and necessity of increasing the accessibility of education for students with special educational needs, the goals, objectives and stages of implementation of the state policy in the field of inclusive education were determined. In accordance with the main objectives of the country's development strategy and legislation in the field of education.

Key words: inclusive, inclusion, rehabilitation, habilitation, rehearsal, reflection, program, speech, therapist, typhoid, deaf educator

Киришүү

Кыргыз Республикасынын ар бир мектебинин алдында турган негизги милдеттеринин бири окуучулардын таанып билүү мүмкүнчүлүктөрүн жогорулатуу болуп саналат. Аталган маселе башталгыч билим берүү баскычында абдан маанилүү. Ал эми анын ичинде инклюзивдик билим берүү билим алуу үчүн келген балдарга өзгөчө актуалдуу. Башталгыч мектепте ар бир инсандын таанып-билүү жөндөмүнүн пайдубалы түптөлүп, бул процесстин эрктүүлүгү жана аң сезимдүүлүгү калыптанат. Бирок, ден соолугунун мүмкүнчүлүгү чектелген балдар үчүн бул маселе кандай чечилет деген суроо туулат.

Бул инклюзивдик билим берүү боюнча “2019-2023 жылдарга Кыргыз Республикасында инклюзивдик билим берүүнү өнүктүрүү боюнча концепциясы” иштелип чыккан. [3]

Концепцияда инклюзивдик билим берүү мамлекеттин билим берүү саясатын ишке ашыруунун артыкчылыктуу багыты болуп аныкталган. Ушуга байланыштуу 2012-2023-жылдарга Кыргыз Республикасында билим берүүнү өнүктүрүү стратегиясында атайын

билим алуу муктаждыктары бар окуучуларга жалпы билим берүү жана адистештирилген билим берүү уюмдарынын базасында инклюзивдик билим берүү шарттарын, билим берүүнүн бардык деңгээлдеринде инклюзивдик билим берүүнү интеграциялоону камсыз кылуу милдеттери коюлган.[3,4]

Ушул Концепцияда төмөнкүдөй түшүнүктөр жана аныктамалар колдонулат :

майыптуулук - эмгектенүү жөндөмүн толук же бир кыйла жоготууга алып келүүчү организмдин функцияларынын туруктуу бузулушу же жашоо-тиричилик аракетинин кыйла чектелиши менен адамдын ден соолугунун бузулушу. Организмдин иштешинин жана жашоо-тиричилик аракетинин бузулуу деңгээлине жараша майыптыктын I, II жана III топтору белгиленет. 18 жашка чейинки балдар "майып бала" категориясына киргизилет;

инклюзивдик маданият - бул инклюзивдик билим берүү баалуулуктарын жана принциптерин сактоо, ар кандай, бирок ошол эле учурда атайын билим алуу муктаждыктары бар окуучулардын маданий көп түрдүүлүктү кабыл алуусу, анда коомдоштуктун , коомдун бардык мүчөлөрүнүн өнүгүүсүнө жана катышуусуна өбөлгө түзүлгөн билим берүү процессинин бардык катышуучуларынын кызматташтыгы жана өнөктөштүгү;[6]

инклюзивдик чөйрө - ар кандай билим алуу муктаждыктары бар окуучулар анда өздөрүн ыңгайлуу сезип, билим берүү процессине толук катышкан билим берүү чөйрөсү. Инклюзивдик чөйрөнү түзүү үчүн билим берүү уюму ар бир баланын атайын билим алуу муктаждыктарын эске алууга, сапаттуу билим алуу максаттарында бул муктаждыктарды ишке ашыруу үчүн шарттарды камсыз кылууга тийиш;[6]

инклюзивдик билим берүү - бардык окуучулардын ар кандай билим алуу муктаждыктарын жана жекече мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу менен аларга билим алуунун бирдей жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуу;[6]

инклюзия - англис тилинен которгондо "кошуу" дегенди түшүндүрөт. Бул документте ар бир баланы билим берүү процессине жана билим берүү уюмунун жана жалпы эле коомчулуктун, же коомдун жашоосуна кошуу, атайын билим алуу муктаждыктары бар окуучуларды билим берүү жана социалдык-маданий жашоодон чыгарууну алдын алуу катары аныкталат; [4,7,8]

билим берүү стандарты - негизги билим берүү программаларынын мазмунунун билим берүү минимумун, бүтүрүүчүлөрдү даярдоо сапатына коюлуучу базалык талаптардын, окуп жаткандарга жеткиликтүү окуу жүктөмүнүн чегин аныктоочу ченемдер менен эрежелердин жыйындысы;

психологиялык-медициналык-педагогикалык коштоо - атайын билим алуу муктаждыктары бар окуучуларды ар тараптуу натыйжалуу өнүктүрүүнү, социалдаштырууну, ден соолугун сактоону жана чыңдоону, окуучуларды өнүктүрүү, тарбиялоо жана окутуу үчүн жагымдуу шарттарды түзүүнү камсыз кылуу максатында комплекстүү коштоо;

эрте аныктоо жана кийлигишүү - окуучуларды өнүктүрүүгө, ошондой эле баланын ата-энесин, үй-бүлөсүн жана социалдык чөйрөсүн коргоого багытталган, баланын өнүгүү абалын аныктагандан кийин токтоосуз жүзөгө ашырылуучу иш-чаралардын комплекси;

реабилитациялоо - индивидуумдун турмуш-тиричиликтик, коомдук, кесиптик жана башка иш-аракеттерине карата жөндөмүн толук же жарым-жартылай калыбына келтирүү максатында медициналык, социалдык, билим берүү, педагогикалык, психологиялык жана кесиптик мүнөздөгү чаралар комплексин колдонуу;

абилитациялоо - индивидуумдун турмуш-тиричиликтик, коомдук, кесиптик жана башка иш-аракеттеринде жок жөндөмүн калыптандыруу максатында медициналык, социалдык, билим берүү, педагогикалык, психологиялык жана кесиптик мүнөздөгү чаралар комплексин колдонуу;

атайын билим алуу муктаждыктары - окуучулардын муктаждыктары, аны канааттандырууда атайын билим берүү кызматтарын көрсөтүү менен атайын шарттарды жана чөйрөнү түзүү, атайын билим берүү технологияларын колдонуу талап кылынат;

атайын билим берүү шарттары - жеткиликтүү билим берүү чөйрөсүн түзүүнү, маалыматтык-коммуникациялык ресурстарга жетүүнү, атайын билим алуу муктаждыктары бар окуучуларга педагогикалык, медициналык, социалдык жана башка түрдөгү жардамдарды, ошондой эле зарыл учурда билим берүүнүн техникалык каражаттарын берүүнү камсыз кылган шарттар;

атайын билим берүү кызмат көрсөтүүлөрү - билим берүү чөйрөсүндөгү адистер тарабынан көрсөтүлүүчү (логопед, тифло-, сурдопедагог, атайын педагог) атайын билим алуу муктаждыктары бар окуучуларды билим алуу процессине кошууга, интеграциялоого көмөктөшкөн кызмат көрсөтүүлөрү;

тьютор - окуучуну билим алуу процессинде коштоону, жекече окутуу программасына ылайык билим алуу чөйрөсүн уюштурууга жана билим алуу каттамын ишке ашырууга көмөктөшүүнү жүзөгө ашыруучу адам.

Бүгүнкү күндөгү инклюзивдик билим берүүнүн актуалдуулугу.

Билим берүүнүн сапатын жана бардык категориядагы окуучулардын, анын ичинде атайын билим алуу муктаждыктары бар окуучуларга билим берүүнүн жеткиликтүүлүгүн жогорулатуунун маанилүүлүгүнүн жана зарылдыгынын негизинде, өлкөнү өнүктүрүү стратегиясынын негизги милдеттерине жана билим берүү чөйрөсүндөгү мыйзам чыгаруу актыларына ылайык инклюзивдик билим берүү жаатындагы улуттук саясаттын максаттары, милдеттери жана ишке ашыруу этаптары аныкталган.

айын билим алуу мүмкүнчүлүктөрү бар, майыптуулугу бар окуучуларды аныктоо, билим алуу системасына интеграциялоо жана ийгиликтүү окутуу этабында аларды макулдашылган жана ар тараптуу социалдык коргоону камсыз кылуу үчүн бардык деңгээлдерде ведомстволор аралык координациялоону;

- инклюзивдик маданиятты жана республиканын билим берүү уюмдарындагы жагымдуу билим берүү чөйрөсүн өнүктүрүүнү;

- атайын билим алуу мүмкүнчүлүктөрү бар окуучуларды билим берүү системасына киргизүүгө жана аларды окутуунун сапатына мониторинг жүргүзүүнү;

- мамлекеттик жана башка финансы каражаттарын мобилизациялоону;

- өлкөдө инклюзивдик билим берүүнү натыйжалуу өнүктүрүү үчүн башкаруу кадрларынын дараметин күчөтүүнү.[3,4]

Атайын билим алуу муктаждыктары бар бала жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары, саламаттык сактоо, социалдык коргоо жана билим берүү уюмдары тарабынан өз убагында аныкталып, жана мектепке даярдоодон өтүүгө тийиш. Программаны өздөштүрүү билим берүү уюму тарабынан ата-энелер менен биргеликте иштелип чыккан жана бекитилген жекече окутуу планы же жалпы программа боюнча жүзөгө ашырылат.

Эрте кийлигишүү кызмат көрсөтүүлөрүн (жардамды) өнүктүрүү - бул эрте жаш курагындагы балдарды (төрөлгөндөн баштап 3 жашка чейинки) үй-бүлөнүн активдүү катышуусунда, жекелик жана тайпалык өнүктүрүүчү жана окутуучу иш-чараларды өткөрүү менен, үй-бүлөлүк-багыт берүүчү, комплекстүү психологиялык, медициналык, социалдык, билим берүүчү колдоо көрсөтүү. Негизинен мындай инклюзивдик билим берүүнү бала бакчадан баштоо керек экен. Анда балдар айланадагылар менен мамиле түзгөндү жакшы өздөштүрүп, мектепке барган эч кандай тоскоолдуктар түзүлбөйт.

Азыркы учурда эрте кийлигишүү кызмат көрсөтүүлөрү ар кандай түзүмдөр тарабынан (саламаттык сактоо, социалдык коргоо, билим берүү, жергиликтүү администрация) фрагмент түрүндө берилет, ал эми комплекстүү мамиле баланын жана үй-бүлөнүн бардык муктаждыктарын эске алып, пайда болуучу опурталдарга өз учурунда реакция кылууга мүмкүндүк берет. Баланын өнүгүүсүндөгү өзгөчөлүктөр канчалык эрте табылса, көрсөтүлгөн жардам ошончолук натыйжалуу болот. Эрте кийлигишүүнүн

комплекттүү кызмат көрсөтүүлөрү баланы мектепке чейинки жана билим берүү уюмунда билим алууга даярдоого мүмкүндүк берет. Азыркы учурда төрөлгөндөн баштап 3 жашка чейинки балдардын өзгөчөлүктөрүн эрте аныктоо жана кийлигишүү жөнүндө жобо иштелип жатат.

Эрте кийлигишүүдө балдардын кызмат көрсөтүүлөрдү, анын ичинде билим алуу кызматтарын алууга укуктарын ишке ашыруудагы негизги өнөктөш катары ата-энелердин ролу маанилүү. Көптөгөн баланын мектепке бара албай жатканына алардын ден соолугунун мүмкүнчүлүгү чектелгени (ДМЧ) себеп. Анткени адатта ата-энелер башкаларга окшобогон баласы үчүн намыстанып, маалыматты жашырышат.

Ал эми "Башталгыч билим берүү баскычында, ДМЧ балдардын психофизикалык өнүгүүсүн коррекциялоо жана негизги билим берүү программасын ийгиликтүү өздөштүрүшүн камсыз кылуу үчүн инклюзивдик билим берүү комплекстүү педагогикалык, психологиялык жана социалдык жардам уюштурууга багытталган. Бул учурда, бүт коррекциялык иш системасынын маанилүү бөлүгү болуп, мугалимдин психологиялык-педагогикалык компетенттүүлүгү эсептелет". [4]

Мисалга, интеллектуалдык жактан жетишпеген бала болсо, ага атайын программа түзүлүш керек, мугалим тарабынан өзгөчө мамиле болуусун, окутуунун өзгөчөлүктөрүн эске алуу зарыл. Мунун баары инклюзивдик билим берүүдө каралган. Инклюзивдик билим берүү десе эле көпчүлүк ден-соолугунан мүмкүнчүлүгү чектелген балдарга билим берүү деп ойлошот. Бирок андай эмес. Бул кандайдыр бир себептер менен билим берүүдөн артта калып калган, ата-энеси мигрант болуп башка жактарга кетип калган балдар, же болбосо социалдык шарттардан улам жашоону оор кырдаалдарына туш болгон балдар, качкындардын, жакыр үй-бүлөлөрдүн балдары да кирет. Буларга өзгөчө билим керектөөлөрү талап кылынат. Ушундай абалдагы балдардын бардыгына өзгөчө көңүл буруп, шарттарды түзүп, кадимки билим берүү системасына кошууну – инклюзивдик билим берүү деп айтабыз.

Инклюзивдик билим берүүнүн артыкчылыктары.

Буга чейин көргөнүңүздөй, инклюзивдик билим берүү мүмкүнчүлүгү чектелген балдар үчүн дагы, майыптыгы жок балдар үчүн да чоң артыкчылыктарга ээ. **Ар бир адам баарынан үйрөнө алат, ошондой эле өзүлөрүнүн мыкты жактарын өркүндөтө алат.** Бирок мунун баарынан тышкары, айта кетүүчү дагы бир артыкчылыктарды таба аласыз:

- Ар бир бала үчүн жогорку жана ылайыктуу күтүүлөр менен, жеке күчтүү жактарын жана белектерин иштеп чыгуу.
- Курстагы башка окуучулар менен класстык жашоого катышуу менен жеке максаттардын үстүндө иштөө ар бир баланын мүмкүнчүлүктөрүн жогорулатат.
- Ата-энелерди балдарынын академиялык билим алуусуна жана мектептеги жергиликтүү иш-чараларга тартуу.
- Мектептеги сыйлоо жана таандык болуу маданиятын көтөрүү.
- Инклюзивдик билим берүү рэкетчиликтин жана рэкетчиликтин таасирин азайтып, жекече айырмачылыктарды үйрөнүүгө жана кабыл алууга мүмкүнчүлүк берет.
- Ар башка балдар менен достук мамилелерди өркүндөтүү, алардын ар бири өзүнүн жеке муктаждыктары жана жөндөмдүүлүктөрү менен.
- Ар түрдүүлүктү баалоо жана жамааттын кеңири деңгээлине кошуу.
- Эң негизгиси балдар ар кандай жолдор менен билим ала алышат.

Инклюзия - бул муктаж болгон жана мазмундуу жолдор менен билим алып, катыша алган балдарга жардам көрсөтүү. Кээде достордун (теңтуштардын) же мугалимдердин жардамы жакшы иштейт. Башка учурларда инклюзияны дагы натыйжалуу кылууга жардам бере турган атайын иштелип чыккан материалдар же технологиялар бар. Эң негизгиси, керектүү гана жардамды берүү керек, андан кем эмес. [4,8,9]

Кошумчалай кетчуу нерсе коляскада отурган балдарга мектептерде атайын жолдорду жасоо керек болот. Мындай шарттар азыр көп эле коомдук жайларда коюла баштады. Ошодой эле дааратканаларда шарттарды түзүү каралууда. Ушул сыяктуу көп иштер жасала баштады. Балдарды мектепке окутуу, коомчулукка кошуу жалгыз гана ата-энелердин колунан келбейт жана көп кыйынчылыктар болуп, шарт болгон эмес. Эң негизгиси инклюзивдүү билим берүүдө балдарга, ата-энелерде болгон чектөөлөр жоюлат, мүмкүнчүлүктөр тузулат.

Корутунду : Билим алуу- ар бир баланын укугу.

Инклюзивдик билим берүү - бул артыкчылык эмес, баланын укугу. Ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелүү адамдар бир курактагы майып балдары бар тарбиячы болууга укуктуу, ошондой эле, жалпы билим берүүчү окуу программасына кире алышат. Ден-соолугунун мүмкүнчүлүгү чектелген бала, башка балдар менен бирдей укукка ээ болуу өтө маанилүү.[3,4]

Инклюзивдик билим берүү ар бир бала жана ар бир үй-бүлө бирдей бааланат жана бирдей мүмкүнчүлүктөргө жана тажрыйбаларга татыктуу деген жөнөкөй идеяга негизделген. Инклюзивдик билим берүү мүмкүнчүлүгү чектелген балдарды - майыптыгы жеңил же оор болсо дагы, жашыруун же ачык болсо да - күнүмдүк иш-чараларга катышууга мүмкүнчүлүк берүү, эгерде сизде майыптык жок болсо. Бул достук мамилелерди түзүү, толеранттуу жамаатты түзүү жана башкаларга окшоп мүмкүнчүлүктөрдү түзүү дегендик.

Жогорудагы маселелерди карап отуруп жалпы мындай жыйынтык чыгарса болот: өнүгүүсүндө бузулуулары бар балдар үчүн билим берүү стандартынын өз алдынчалуулугун калыптандыруу талабын ишке ашыруу керек. Сабактардын ылайыкташтырылган программасына окуучуларды рефлексия ыкмаларына колдонуу менен окутуу методдорун киргизүүнү сунуштоо керек . Проблемалуу суроолор жана алардын жообун биргелешип табуу, балага өз алдынча суроолорду берүү менен маселени чечүүгө мүмкүндүк берет.

Колдонулган адабияттар:

1. Аксенова Л.И. Социальная педагогика в специальном образовании-М.Издательский центр “Академия”, 2001
2. Бородулина С.Ю. Коррекционная педагогика: психолого-педагогическая коррекция отклонений в развитии и поведении школьников. - Ростов н/Д: Феникс, 2004
3. КР Өкмөтүнүн 2019-жылдын 19 июлундагы № 360 “Кыргыз Республикасында инклюзивдик билим берүү маселелери жөнүндө” токтому
4. Зайцев Д.В, Зайцева Н.В. Коррекционная педагогика негиздери. Окуу методикалык окуу куралы М.: 1999

Шилтемелер Интернет булактарынан алынды

5. "Инклюзивдик билим берүү эмнени билдирет?" Инклюзивдик билим берүү. 2-июль, 2020-жылы Инклюзивдик билим берүү: inclusiveeducativa.org сайтынан алынды.
6. "Инклюзивдик билим берүү деген эмне жана ал эмне үчүн маанилүү?" in: Educo. Алынган: 02 Июль 2020, Educationo ден: educos.org.
7. "Инклюзивдик билим берүү деген эмне?" ичинде: WebMD. Алынган: 02-июль, 2020-жыл: WebMD: webmd.com.
8. "Инклюзивдик мектеп: 10 мүнөздөмө": Кош команда. Алынган: Июль 02, 2020, Double Team: dobleequipovalencia.com.
9. "Инклюзивдик билим берүү": Wikipedia. Уикипедиядан: es.wikipedia.org, 02-июль, 2020-жылы алынган.

* * *

БИЛИМ БЕРҮҮДӨГҮ ИЛИМИЙ ОКУТУУНУН КЫРГЫЗ КООМЧУЛУГУНДА
КАЛЫПТАНЫШЫ

*Орунбаева Тахминабону Закиржановна
Заманбап Эл аралык Университетинин
окутуучусу,
Жалал-Абад ш., Кыргыз Республикасы*

Аннотация: Бул макалада илимий ой жүгүртүүнүн коомдук аң – сезимдеги орду жөнүндө айтылып, анын Кыргыз элинин жашоосунда пайда болгон мезгили жөнүндө сөз козголот жана илимий ой жүгүртүүнүн кыргыздардын коомдук өнүгүүсүндөгү прогрессивдүү көрүнүшүн баяндайт.

Ачык сөздөр: Илим, рационалдуу ой жүгүртүү, мифология, дин, билим берүү, билим берүүнүн тарыхы, окутуу, мектеп, мугалим, усул, тарбия.

ПОЯВЛЕНИЕ НАУЧНОЙ ПОДГОТОВКИ В ОБРАЗОВАНИИ В КЫРГЫЗСКОМ
ОБЩЕСТВЕ

*Орунбаева Тахминабону Закиржановна,
преподавател Международного Университета,
г.Жалал-Абад, Кыргызская Республика*

Аннотация: В данной статье говорится о месте научного мышления в общественном сознании, периоде его возникновения в жизни кыргызов, а также описывается место научного мышления в общественном развитии кыргызов.

Ключевые слова: Наука, рациональное мышление, мифология, религия, образование, история образования, учение, школа, учитель, метод, воспитание.

THE APPEARANCE OF SCIENTIFIC TRAINING IN EDUCATION IN THE KYRGYZ
SOCIETY

*Orunbaeva Takhminabonu Zakirzhanovna, lecturer
at the International University, Jalal-Abad, Kyrgyz
Republic*

Annotation: This article talks about the place of scientific thinking in the public consciousness, the period of its emergence in the life of the Kyrgyz, and also describes the place of scientific thinking in the social development of the Kyrgyz.

Key words: Science, rational thinking, mythology, religion, education, history of education, teaching, school, teacher, method, upbringing.

Адам баласынын башка жаныбарлардан айрымасы анын коомдук таалим - тарбиясында экендиги баарына эле маалым. Улам адам баласына бир аз акыл эс кире баштагандан тартып эле, өз муунун ошол коомго, доорго жараша примитивдүү болсо да акыл эси жеткенче тарбиялай баштаган. Таптык коомдун пайда болушу тарбиялоонун, окутуунун түрдүү формаларын пайда кылды. Н. Мирахимова өзүнүн “Педагогикалык ойлордун жана билим берүүнүн тарыхы” аттуу эмгегинде – “Тарбия берүү өсүп келе жаткан муундун турмуш тиричилигинин табигый булагы катары алгачкы коомдо пайда болгон. Кул ээлөөчүлүк доорунда ал кыйла өркүндөтүлгөн формага жеткен. Дал ошол учурда байыркы чыгыш өлкөлөрдө (Кичи Азия, Африка, Байыркы Кытай, Байыркы Индия) жазуу пайда болуп, алгачкы мектептер ачылган, окутуу менен тарбиялоонун ыкмалары жана эрежелери түзүлө баштаган” – деп жазат.

Ооба адам баласынын жашоодо топтогон билими, таалим – тарбиясы жок болуп кетпестен, өзү жок болуп кетсе да анын билгендери коом тарабынан улумдан улам, кошул

– ташыл болуп өнүгүп турат. Бул тууралуу М. Е. Дарбанов өзүнүн “Дүйнөнүн когнитивдик – тилдик сүрөтүндөгү “Адам” концепти” аттуу эмгегинде – “Адамда муундар алмашкан сайын генетикалык механизмдерге тиешеси жок байланыштын өзгөчө формасы пайда болот Бул - каада-салтты, маданиятты, илимди, билимди улантуучулук. Алардын баары абстракттуу ойлоонун, кептин, эмгек ишкердигинин өнүгүүсүнүн натыйжасында мүмкүн болуп калды. Адам жеке жашоосунда топтогон тажрыйба, аны менен кошо жок болбойт, жалпы адамзаттык маданиятты толуктап, ага кошулуп турат” - дейт.

Совет доорундагы илимий ой жүгүртүүнүн начарлап бара жатышы, мистикалык, диний ой жүгүртүүнүн күч алышы бүгүнкү күндө **актуалдуу проблемага** айланууда. Окуучуларда илимий ой жүгүртүүнү калыптандыруу кыйын болуп баратат. Айрыкча алардын дүйнөгө болгон көз карашын калыптандыруу көйгөй жаратууда. Азыр коопсуз көрүнгөнү менен философиянын тили менен алганда диалектиканын мыйзамына ылайык сандык өзгөрүүлөр, жаңы сапатты пайда кылышы мүмкүн. Педагогикага рефлексиялык сарасеп салуу, андан коомго керектүү тыянак чыгаруу XIX кылымдан баштап күч алган.

Совет мезгилинде тарыхый – педагогикалык изилдөөлөрдү Н. Константинов, В. Струминский, Ш. Ганелин, В.Смирнов, Ф. Королев ж. б. жүргүзүшкөн. 70-жылдары элдик педагогикага болгон кызыгуу абдан күчөйт. Академик Г. Волков “этнопедагогика” деген термин киргизип, тарыхый илимдин өсүшүнө чоң салым кошкон.

Кыргызстандын педагогикасынын тарыхын изилдөөдө А. Измайлов, Т. Ормонов, Н. Имаева, С. Мусаев, С. Саипбаев, Д. Койчуманов, М. Рахимова ж. б. бараандуу салым кошушкан.

Тарыхка кайрылсак илимий ой жүгүртүү орустардын Орто Азияны колонияга айландыруусу менен башталат.

Кыргыздардын орустардын жаңы мектептеринде, балдарынын окуусун каалагандыгын тарыхый маалыматтарды колдонуп мындай далилдейт – “Кыргыз эли байыртадан илим-билимге умтулуп келгендигин калк арасында калган «Билим – адамдын канаты», «Билимдүүгө дүйнө жарык, “Билимсизге дүйнө караңгы», «Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү миңди жыгат», сыяктуу накыл сөздөр көргөзүп турат. Элибизде атанын ыйык милдеттеринин бири баласын билимдүү кылып тарбиялоо экендиги улуу муундардан мурасталып келген. Кайсы жол болбосун каражат таап баласын мектепке берүүнү каалаган ата-энелердин саны арбын экендигин Түркстан облустук маалымдоо баянынын 1885-жылкы №2 санына жазылган сөздөр далилдеп турат. «Жаңы мектептин ачылгандыгы тууралуу кабар алыстан угулганда эл арасында дуу-дуу кептер тарап, өз баласын мектепке берүүнү каалагандардын саны тездик менен өсүп кеткен»

Кыргыздардын да тээ илгертен келе жаткан этнопедагогикасы, андан кийинки педагогикасы Россиянын составына кошулуусу менен педагогикада бир кыйла өзгөрүүлөр болду. Бул тууралуу тарыхчы Т. Кененсариев – “С покорением Кыргызстана Россией начались изменения в системе образования. В Кыргызстане росло число школ, повысился уровень обучения, изменилось его содержание. Раньше кыргызы, как и другие мусульманские народы, обучали своих детей в религиозных школах-медресе” – деп кыргыз коомчулугунун рационалдуу окутуу багытына бурулгандыгы жөнүндө жазат.

Жогорудагы маалыматты улап, интернет булактарында – “1886-жылдан баштап “орус-жергиликтүү” мектептерин уюштура баштаган. Аларда диний билимден тышкары орус тили, орус адабияты, жана маданияты үйрөтүлгөн. 1883-жылы Ош уездинде 41 мектеп болуп, анда 391 окуучу билим алса, 1914-жылы 229 мектеп иштеп, анда 3,2 миң окуучу (анын ичинде 33 кыз) окуган. Пишпек уездинде 1,3 миң окуучусу бар 59 мектеп, Каракол уездинде 2,3 миң окуучу окуган 128 мектеп иштеген. Мектептерде билим берүү диний сабактар менен гана чектелбестен, эсеп, география, тарых, табият таануу ж.б. сабактарды окутуу күчөгөн. XX кылымдын башынан тартып “жаңы усул” (жадитти) мектептери арбып, окуучуларга билим берүүдө жаңы усул ыкмалары киргизилген” – деп маалымдайт.

Ш. Базарбаев таптык позициядан карап – “Кыргыз коомунун эзүүчү төбөлдөрү, дин кызматкерлери, бектер, байлар жана манаптар мектептердеги жана медреселердеги исламды жайылтуунун каражаты катары пайдаланышып, анын жардамы менен эмгекчил массанын үстүнөн өздөрүнүн үстөмдүгүн чыңдоого умтулушкан. Мындай абал ошол убактагы бүткүл Орто Азия үчүн жалпы көрүнүш болгон” – деп андан ары – “XIX кылымдын акырында жана өзгөчө XX башталышында Орто Азияда, Поволжьеде жана Крымда пайда болгон улуттук буржуазия окуу системасын реформалоо аракетин жасашкан. Жаңыдан пайда болгон реформачылар биринчи кезекте окутуунун диний мазмунун өзгөртпөстөн жаңы мезгилдин талаптарына ылайык окутууну кайра куруу жана мурунку мектептерди мусулман буржуазиясынын таптык кызыкчылыктарына ыңгайлаштыруу үчүн өз колуна мектептерди алууга умтулган. Бул жаңы усулдагы мектептердин пайда болушуна жана өнүгүшүнө алып келген” – деп жазат.

М. Рахимова болсо сабакты шартка жараша ыңгайлаштырып уюштурууну мындайча сүрөттөйт – “Жергиликтүү элдин орус-жергиликтүү мектептерге болгон ишенбөөчүлүгүн четтетүү максатында, ага мусулман динин окутууга уруксат берилген. Орус-жергиликтүү мектептерде молдзолордун болушу бул мектепке жергиликтүү улуттардын балдарын тартууда чоң мааниге ээ болгон.

Окуу китеби жана окуу куралдары катары көрүнүктүү түкстан педагогу С. М. Граменецкий ж.б. иштеп чыккан. “Окуу китеби”, “Орус жазуу эрежелеринин негизги эрежелери” жана “Арифметика окуу китептери” колдонулган.

Адегенде орус тили жана арифметика боюнча сабак, андан кийин дин илими боюнча молдолор сабак өтүшкөн” – деп билдирет.

Ы. Мукасов Л. Перепелицинанын Орус маданиятынын Орто Азияга тийгизген таасири жөнүндө жазганын мисал келтирип – “Бул Кыргызстанда агартуучулуктун пайда болушуна база болгон. Орус коомчулугунун алдынкы өкүлдөрү кыргыздарга билим берүүнү жана агартуучулукту жайылтуу, алардын жашоо-турмуштарын жакшыртуу үчүн өздөрүнүн бардык куч-аракетин жумшаган. Натыйжада орус-жергиликтүү мектептери ачыла баштаган, анда орус балдары гана эмес, башка элдердин, анын ичинде кыргыз балдары да окушкан. Кыргыз балдар үчүн орус-жергиликтүү мектептери менен катар эле жаңы усулдагы мектептер да ачылган. Алардын “программаларында табигый илимдерге кыйла орун берилген, бул албетте прогрессивдүү мааниге ээ болуу менен өз кезегинде крайда диний эмес маданияттын айрым элементтеринин таралышына мүмкүндүк ачкан” – деп айтат.

М. Асипбаева орус маданиятындагы билим берүүнүн таасири тууралуу – “Пишпек уездинин Каракайың болушунан Кожомурат Сарыкулаков 1901-жылы Верный шаарындагы эркек балдар гимназиясына кабыл алынып, 1911-жылы күмүш медал менен аяктайт. 1911-жылы Киев шаарындагы Ыйык Владимир университетинин медицина факультетине кабыл алынат. Бирок каражаттын жоктугунан окуусунан кайра четтетилет. 1914-жылы Казан университетинин юридика факультетине тапшырып, 1917-жылы ийгиликтүү аяктайт [14]. 1915-жылдары Уфадагы атактуу Галия жогорку окуу жайынан Ишенаалы Арабаев, Осмонаалы Сыдыков, Искак Канатов, Нарынкул Абиров жана башкалар билим алышкан. Жогорудагы кыргыз жаштары окуусун аяктагандан кийин өз мекенине кайтышып алган билимдерин элине жумшап, мектеп ачып, бала окутуп, өз элинин тарыхы, санжырасын чогултуп, китеп чыгарып, агартуунун үстүндө эмгектенишет”- тарыхый далил келтирет.

Жогоруда айтылгандай илимий аң-сезим, окуучуларды илимий окутуу Кыргыз коомунда Россия империясына кошулгандан кийин башталган десек болот. Ал Совет мамлекетинин доорунда чыныгы илимий өнүгүү менен кош- толду.

Совет мамлекетинин доорундагы дүйнө түшүнүүнү А. Какеев – “В 20-х годах в Кыргызстане процесс формирования новой понятийно-категориальной системы мировосприятия, основанного на материалистическом понимании истории,

начинавшийся по существу со встречи, взаимодействия устной и письменной культур, имеют ряд особенностей, связанных с созданием национального алфавита, первых учебников, подготовкой учителей, развитием полиграфической базы, освоением опыта народов, имевших богатые опыты традиции письменной культуры” – деп жазат.

Ошол учурдагы Болшевиктер партиясынын окууга карата мамилесин карап отуруп, кубанбай коё албайсың. Анда илимий багытка катуу аракет болгон. М. Рахимова Болшевиктер партиясынын программасынан мындай далилдерди келтирет – “1.17 жашка чейинки бардык балдар (уул балдар жана кыздар) үчүн бекер жана милдеттүү түрдө жалпы жана политехникалык (өндүрүштүн бардык негизги тармактары менен теориялык жана практика жүзүндө тааныштыруу) билим берүү.

2. Аялдарга азаттык жана коомдук тарбия берүүнү жакшыртуу максатында мектепке чейинки мекемелер тармагын (бешик үйлөрдү, бакчаларды ж.б.) түзүү.

3. Балдарды жана кыздарды чогуу окутуу менен эне тилинде окуткан бирдиктүү эмгектик мектептик принциптерин толук ишке ашыруу. Мындай мектеп граждандык болуп, кандайдыр бир диний таасирден эркин, окутууну коомдук – өндүрүштүк менен тыгыз байланышта жүргүзгөн, коммунисттик коомдун ар тараптуу өнүккөн мүчөсүн даярдаган.

4. Бардык окуучуларды мамлекеттин эсебинен тамак-аш, кийим – кече, бут кийим жана окуу куралдары менен камсыз кылуу.

5. Коммунизмдин идеаларына берилген эл агартуу кызматкерлеринин жаңы кадрларын даярдоо.

6. Эмгекчи элди агартууну өнүктүрүү ишине активдүү катышууга тартуу, элге билим берүү кеңештерин өүктүрүү, сабаттууларды мобилизациялоо ж.б.

7. Жумушчулар менен дыйкандардын өзгөчө билим алууларына жана өзүн өзү өнүктүрүүлөрүнө ар тараптуу ар тараптуу мамлекеттик жардам көрсөтүү(мектептен сырткары билим берүүмекемелеринин тармагын түзүү: китепкана, чоңдор үчүн мектеп, элдик үйлөр жана университеттер, курстар, лекциялар, кинематографтар, студиялар ж.б.у.с.)

8. Жалпы педагогикалык билим берүүгө байланыштуу 17 жаштан жогорку кесиптик билим берүүнү кеңири жайылтуу”.

Тарыхта далилдегендей 1918-жылы мартта Түркстан крайында Эл агартуу комиссариаты, ал эми Советтердин алдында - элге билим берүү бөлүмдөрү уюштурулган. Кыргызстанда алар адегенде Пишпекте, Токмокто, Прижевальскиде, Нарында, Ошто, Жалал-Абадда түзүлгөн.

Ошол учур жөнүндөгү тарыхый маалыматтарга кайрыла турган балсок мындай деп айтылат – “1925-жылдары Кыргызстан боюнча 465 мектеп болгон, алар биринчи баскычтагы билим берген мектептер болгон”

Ш. Базарбаев Совет мамлекетинин билим берүү саясатынын ийгиликтерин мындай баяндайт – “Натыйжада 20-жылдардын аягында кеңештик мектептердин жана окуучулардын саны көбөйгөн. Ямисалы, 1919-жылы Кыргызстанда бардыгы 270 мектеп жана 10 миңден ашуун окуучу болсо, 1927-1928-жылдарда республикада 515 мектеп иштеп, анда 41,6 миң окуучу партага отурган. 1936-1937-окуу жылында 1516 башталгыч, 203 толук эмес орто жана 35 орто мектеп иштеп, аларга 225 миң окуучу тартылган. Ал эми Улуу Ата Мекендик согуштун алдында Кыргызстанда 1645 башталгыч, 643 жети жылдык, 159 орто жана 2 башкы мектеп болгон, аларда 828700 бала окуган”.

Совет мамлекетинин билим берүүдөгү туура саясатынын натыйжасын- да эгемендүүлүк доорунда 2262 мектепке, 80 миң мугалимге, 1,3 миллион илимий ой жүгүртүүгө багыт алган окуучуларга ээ болуп отурабыз

Жыйынтыктап айтканда Кыргызстан эли, тагдырына илимий ой жүгүртүүгө рационалдуу аракет кылган Россия андан кийинки Совет мамлекетине кошулуп калгандыгына байланыштуу, бүгүнкү күндө светтик түшүнүктө ой жүгүртүүгө

мүмкүнчүлүгү болуп жатат. Бирок улам ар кандай диний окуулардын күч алышы, коомдун жөнөкөй жарандары гана эмес мамлекеттик бийликтегилердин арасында да диний ой жүгүртүүнүн күчөп баратышы кооптондурбай койбойт. Алардын светтик ой жүгүртүүгө кудирети да жетпейт. Интеллегенциянын басымдуу бөлүгүнүн өзү диний дүйнөгө болгон көз карашта болуп, өз позициясын диний ой жүгүртүүгө алдырып баратышы да кооптондурат

Коомдук өсүп өнүгүүнүгүүгө сарасеп салып, Афганистан, Араб өлкөлөрүндөгү диний касташууларга баа берип, окуучуларга диний түшүнүктөрдү, этиканы күчөтсөк эле коом тынч, бейпилдикте жашап калат деген ойдон алыс болушубуз керек экендигин кубаттоого алдым. Кыргыз эли Совет доорунда жашап, илимий ой жүгүртүүгө ээ болгондугун чоң жетишкендик деп тыянак чыгардым

Колдонулган адабияттар:

1. А. Какеев Философская мысль в Кыргызстане: поиск и проблемы. Бишкек, 1995-ж
2. М. Е. Дарбанов Дүйнөнүн когнитивдик – тилдик сүрөтүндөгү “Адам”, Жалал – Абад., 2021-ж
3. М. Рахимова Педагогикалык ойлордун жана билим берүүнүн тарыхы. Бишкек, 2009-ж
4. Ө. Осмонов Кыргызстандын тарыхы. Бишкек, 2009-ж
5. Т. Кененсариев Культурогенез Кыргызстана: Теория и исторический опыт. Бишкек, 2004-ж
6. Ы. Мукасов Кыргыз элинин философиялык ойломунун тарыхый динамикасы. Бишкек, 2004-ж
7. [https://ky.wikipedia.org/wiki/Жогорку окуу жайлар](https://ky.wikipedia.org/wiki/Жогорку_окуу_жайлар)
8. <http://students.com.kg/archives/> Кыргыздын алгачкы тарыхчылары жана агартуучулары.
9. <https://www.bbc.com/kyrgyz/kyrgyzstan> Октябрь революциясынан кийинки агартуу жараяны

* * *

УДК 027.8

КЛАСС ЖЕТЕКЧИНИН ОКУУЧУНУН ЖАШООСУНДАГЫ ОРДУ

*Орунбаева Тахминабону Закиржановна
Заманбап Эл аралык Университетинин
окутуучусу,
Жалал-Абад ш., Кыргыз Республикасы*

Аннотация: Макалада класс жетекчисинин коомдогу ордун, көйгөйүн кароо аркылуу, класс жетекчини жана билим берүүнү келечекте негизги бир баалуулук идеологиясына айландыруу маселеси каралат. Класс жетекчинин нормативдик актыларын карап өтөт.

Ачкыч сөздөр: Тарбия, инсан, коллективизм, индивидуализм, баалуулук, идеология, окутуу, көз караш, нравалуулук, үлгү болуу.

МЕСТО КЛАССНОГО РУКОВОДИТЕЛЯ В ЖИЗНИ ШКОЛЬНИКОВ

*Орунбаева Тахминабону Закиржановна,
преподавател Международного Университета,
г.Жалал-Абад, Кыргызская Республика*

Аннотация: В статье рассматривается роль классного руководителя в обществе, проблема превращения классного руководителя и воспитания в ключевую идеологию в будущем. Рассматриваются нормативные акты классного руководителя.

Ключевые слова: Воспитание, личность, коллективизм, индивидуализм, ценности, мировоззрение, учение, идеология, нравственность, быть примером.

THE PLACE OF THE CLASS TEACHER IN THE LIFE OF SCHOOLCHILDREN

*Orunbaeva Takhminabonu Zakirzhanovna, lecturer
at the International University, Jalal-Abad, Kyrgyz
Republic*

Annotation: The article deals with the role of the class teacher in society, the problem of turning the class teacher and education into a key ideology in the future. The normative acts of the class teacher are considered.

Key words: Education, personality, collectivism, individualism, values, worldview, teaching, ideology, morality, to be an example.

Жакында эле дүйнөнү каптаган пандемия, ар кандай конфессиялардын кагылышы, локалдык жана жалпы дүйнөлүк мамлекеттерди согуштук абалга алып келген Афганистандагы, Украинадагы согуш, ата-энелердин тынчын алган-“Келечек муун кандай болот”- дедирген интернет дүйнөсү, поссоветтик өлкөлөрдөгү анын ичинде Кыргызстандын мугалимдеринин, мектептин коомдогу ордунун баркынын төмөндөшү, жаштар арасында суидциттин, терс көрүнүштөрдүн күчөшү кыргызстандын коомчулугун ойлонууга түрттү. Коомдогу илимий ой жүгүртүүнү кайрадан колго алуу керек экендиги сезиле баштады. Айылдарда мектептердин кадыр баркы мечиттерге караганда төмөндөп кеткен эле. Мугалимге караганда молдонун деңгээли коомчулукта сый урматка ээ болуп, молдо төрдө, мугалим улагада калып, окуучулар молдолорго сый урмат менен мамиле кылса, мугалимге акаарат кылып, аны да жөн койбостон телефонго тартып алып соцтармактар аркылуу таркатышып, мазактоодон да баш тартышпады. Диний түшүнүктөгү блогерлер мектеп окуучуларынын формаларына да кийлигишип, жоолук салынууну талап кылып, мамлекеттин “Дин саясатка кийлигишпейт”-деген саясатын элес албай, ансыз да кыйынчылык менен окуу процессин жүргүзүп жаткан мугалимдердин шайын оодарышты. Кээ бир адамдар уялбай эле колунан келишинче мугалимдерди соцтармактар аркылуу шылдың кылып жатышты. Ушул жерде Ч. Айтматовдун Дүйшөнүнүн азап жегени эске түшөт-“Дүйшөндүн кол кайтарууга алы келбей, бети-башынан, кийим-кечесинен тамтык калбай, жошодой кызыл-ала кан болуп, дагы деле сендиректеп турган экен. Мени жерге жыгышып, эки колумду чылбыр менен артка чырмап жатканда, союзчандар Дүйшөндү улам башка чаап, бир кезде кара кушка мээлеп уруп, жалп дегизе жерге жыгышты”. Илимий багыт эптеп арабасын кылдыратып, өлбө жаным өлбө менен өмүр сүрө баштаган. Бул биздин коомдук аң-сезим формасында Батыш адеп-ахлагы жана диний аң-сезим басымдуулук кылып, күчөп кеткендигин көргөзөт. Диний насаат берүүчүлөр диний аң-сезим берип койсок эле баары сонун болуп кетет деген ойдо болушуп, диалектиканын мыйзамы “Биримдиктин карама-каршылыгы жана күрөшү”, ошондой эле категориясы “Жалпылык жана өзгөчөлүк” деген илимий түшүнүктөрдөн алыс болушту.

Окуучуларды руханийлик жактан тарбиялап турган класс жетекчилер кайда? Аларга эмне жетишпей жатат? Кантип дин кызматкерлери коомдогу руханийлик тарбиялоонун туткасын өз колдоруна кармай алышты?

Мектептеп администрациясында класс жетекчи окуучуларды руханийлик жактан тарбиялоодо эң башкы кызматкер болуп эсептелет. Ошондуктан класс жетекчи маселеси актуалдуу маселе бойдон кала бермекчи. Доор талабы мектептеги класс жетекчилердин кадыр баркын көтөрүү, анын сөзү канткенде өтүмдүү болот?

Адабияттарды карап көрсөк класс жетекчилик боюнча кыргызстанда өтө деле кеңири иликтөөлөр жүргүзүлбөптүр. Бул боюнча илимий иликтөөчү А. Качиева өзүнүн “Азыркы мектеп шартында класс жетекчинин ишмердүүлүгүн өнүктүрүү” аттуу иликтөөсүндө-“Кыргызстандын мектептеринде класс жетекчилердин ишмердүүлүгүнө

тикеден-тике тиешелүү педагогикалык адабияттар аз. Азырынча андай эмгектердин катарында М. Колдошевдин (1992) класс жетекчинин тарбиялык ишин системалуу пландаштыруу Х. Угурдун (2007) класс жетекчинин сабагынан жетишпегендер окуучулар менен коррекциялык ишмердүүлүгүнө арналган диссертациялык изилдөөлөрүн гана бөлүп көрсөтүүгө болот”-деп жазат. Ушул эле автордун айтуусунда орус окмуштуулары тууралуу-“ Мектептин окуу тарбия ишинин ядросу болуп эсептелген класс коллективинин жетекчисинин ишмердүүлүгү коомдук педагогикалык өнүгүштүн бардык этаптарында өзгөрүүгө учурап ага ылайык алардын кесиптик квалификациясын өркүндөтүүгө карата талаптар менен коштолуп келгендиги Ф.А. Бобков, А.В. Иванов, Н.К. Гончаров, Л.И. Новикова, Н.Л. Селиванова, С.Д. Поляков, В.В. Андреева, Н.И. Болдырев, И.С. Марьенко, Н.Л. Селиванова, В.Р. Ясницкая, Н.Е. Щурковалардын эмгектеринде чагылдырылган”-деп айткан.

Кут билим гезитинде **А. Алибеков өзүнүн иликтөөсүндө А. Качиеванын китебинен мындай мисал келтирет-**“ Апал Качиева класс жетекчилик иштин калыптанышынын үч этабын: 1) совет дооруна чейинки (1864 - 1917-ж.ж), 2) союз убагындагы (1917 – 1991-ж.ж), 3) союздан кийинки (1991-жылдан азыркы күнгө чейин) бөлүп көрсөтөт. Ошол эле учурда изилдөөчү класс жетекчилик институту азыркы мектептерде толук кандуу иштебей жатканын белгилейт”. Андан ары автор оюн мындай жыйынтыктайт-“ Сөзүбүздү жыйынтыктап жатып, эмне демекпиз? Нукура педагогдор гана мыкты тарбиячы, класс жетекчи боло алышат. Бирок бул ишти эч качан толгон-токой кагаз иштерине байлабоо керек”. Көрдүнүзбү класс жетекчинин пайдасыз түйшүккө байлап койгонбуз, ал окуучуга карабай эле отчет үчүн кечке кагаз толтуруп отуруш керек, антпесе текшерип келген чиновник сазайын берет. Ушундай түйшүктүү ишке төлөнгөн акы адам күлөрлүк, болгону төрт жүз сом. Ал эми мечиттеги молдого спонсорлору керек болсо авто унаа миндирип коёт. Ар намаз жумада мечитке сыйынуучулар тарабынан акча түшүп турат. Акча мечит тарабынан кайрымдуулук иштерине, бей бечараларга, мечиттин кем карчына жумшалып диний багыттын кадыр баркы уламдан улам өсө берди. Акча маанисиз дегенибиз менен, мектепке да мечитке да акча керек экен. Ошол эле учурда эгемендүүлүк доорунда мектеп мамлекет тарабынан жакшы каржыланбаса да, руханий жактан болсо да байма-бай колдонуп турбагандыктан мектептерде абал оор болду, ал аз келгенсип мугалимдер да өз абиирин өздөрү төгүп алышты. Коомчулуктун алдында эле эмес сабакта да мугалимдер арак ичип алып сабак өтүү, адилетсиз олимпиядалар, экзамендер, баа коюлар Батышты туурап жашоо, болсо болбосо окуучулардан акча чогултуу кадимкидей эле көрүнүш болуп калган. Ушундай мезгилде дин жаштарды тарбиялоодо баа жеткис рол ойноду. Ар кандай жашоонун көйгөй жараткан суроолоруна мурда класс жетекчи жооп таап окуучуларды азыктандырып келсе эми аны дин кызматкерлери аткарып калды. Качан Сирия согушу башталганда, бизден да жарандар ал жакка согушка аттанганда, кимдерди тарбиялап жатканыбыз жөнүндө ой жүгүртүп, диний тарбиялоодо да чоң көйгөй бар экенине маани берүүгө аргасыз болдук.

Капитализм доорунда акциологиялык жактан алып караганда акча баалуулугу биринчи орунга көтөрүлөрү мыйзам ченемдүү нерсе. Совет мезгилин чагылдырган улуу жазуучубуз Ч. Айтматов “Биринчи мугалим” чыгармасында айылдагы биринчи мугалим Дүйшөндүн образын чеберчилик менен жогорку деңгээлде көркөмдөп берген. Дүйшөндүн аракетин карап отуруп, мына чыныгы педагог, класс жетекчи дейсиң. Анда негизги баалуулук акча болгон эмес, мамлекеттик ураан билимдүү, мекен үчүн жан берген, адап-ахлактуу жаштар, өлкөнүн келечеги делип тынымсыз массалык маалымат каражаттарынан Дүйшөн өндүүлөргө руханий дем берип турган. Ошол эле учурда эң алдыңкы айлыктардын бири мугалимдердики болгон. Адамдын экзистенциясы же материалдык же руханийлик баалуулукка негизделет. Эгемендүүлүк доордо мугалимдерди материалдык жакшы колдоо кыла албасак да руханийлик жактан колдоо күчтүү деңгээлде болсо жакшы болмок. Көптөгөн кыйынчылыктарды башынан өткөргөн мектеп, көптөгөн регрессер

менен катар жаңы доорго ылайыкташып прогрессивдүү иш аракеттерди жүргүзгөн мугалимдер жана класс жетекчилерге ээ болду.

Деги класс жетекчи деген ким? Сөздүктү карап көрөлү-“ Класс жетекчи – жалпы билим берүүчү [орто мектептерде](#) окуучулар коллективинин класстагы жана класстан тышкары окуу-тарбия иштерин уюштуруп, иш жүзүнө ашырууну аркалаган тажрыйбалуу мугалимдердин ичинен тандалган мугалим. Орто мектептердин башталгыч класстарында класс жетекчи милдетин бул класстарды жетектөөчү мугалим өзү аткарат. Класс жетекчи мектеп директору тарабынан дайындалат”.

Класс жетекчи деген аталыштын пайда болуш тарыхын карап көрсөк, жогоруда мисал келтирген автор илгерки тарыхын иликтеп келип совет доору тууралуу А.Качиева мындай айтат-“1931 - жылы топ жетекчилер институту расмий түрдө кабыл алынып, алгачкы жобо 28-июнда бекитилген. 1934 - жылы топ **“класс”** деп аталып, топтун жетекчиси **“класс жетекчи”** деп атала баштаган. Бул жылдары мектептерде төмөндөгүдөй өзгөрүүлөр болгон: белгиленген класстык-сабак система калыбына келтирүү менен туруктуу программалар жана окуу китептери иштелип чыккан. Буга байланыштуу топ жетектөөчүлөрдүн жоболору да өзгөрөт.

ЦК ВКП (б) нын 1934 - жылы 16 - майда кабыл алынган «СССРдеги башталгыч жана орто мектептердин түзүлүшү» деген токтомунда «Класс жетекчи» деген кызмат берилген. Аны мектеп директору мектепте иштеген эң алдыңкы, тажрыйбалуу мугалимдердин арасынан бекитчү”.

Класс жетекчи жөнүндө нормативдик актыларга кайрыла турган болсок анда төмөндөгүдөй маалыматтар берилет-“1.2.Классное руководство – профессиональная деятельность педагога, направленная на воспитание ребёнка в классном учебном коллективе.

1.3. В своей деятельности классный руководитель руководствуется положениями Конвенции о правах ребёнка, законодательства Кыргызской Республики о правах ребёнка, законодательств КР о правах ребёнка и их гарантиях, Закона КР «Об образовании», нормами Устава школы, настоящего Положения и критериями знаний и умений профессиональной подготовленности классного руководителя по 3 квалификационным категориям.

1.4. Деятельность классного руководителя основывается на принципах демократии, гуманизма, приоритета общечеловеческих ценностей, жизни и здоровья детей, гражданственности, свободного развития личности.

1.5. Классный руководитель назначается на должность и освобождается от должности приказом директора школы. Непосредственное руководство его работой осуществляет заместитель директора школы по воспитательной работе. Координацию работы и общее руководство деятельностью классных руководителей осуществляет заместитель директора школы по воспитательной работе”.

Жыйынтыктап айтканда класс жетекчи жөнүндө илимий иликтөө совет доорунда иликтенип калыптанган. Карап көрсөк эгемендүүлүк доорунда жалпы эле педагогдорду анын ичинде класс жетекчилерди коомчулук, мамлекет, искусстводо, массалык маалымат каражаттары тарабынан жеткиликтүү колдоо берилбей калгандыгы көрүнүп турат.

Келечек жаштарыбызды тарбиялоодо көйгө бар экендигин убагында баамдаган президентибиз С. Жапаров эң биринчи указын тарбиядан баштаганы бекер эместир. Ал тууралуу маалымат каражатында мындай делет-“Ички саясаттын эң маанилүү багытын — жогорку моралдык ченемдерди, каада-салттарды, салттуу болгон үй-бүлөлүк жана коомдук баалуулуктарды, сергек жашоону өздөштүрүү, Кыргызстан элдеринин маданияттарынын дөөлөтүн, кайталангыстыгын жана бирдиктүүлүгүн чагылдырган жалпы адамзаттык баалуулуктардын системасына өтүү аркылуу жарандарды тарбиялоону колдоо максатында Президент Садыр Жапаровдун «Жарандардын рухий жана адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы жөнүндө» биринчи Жарлыгы чыкты”.

Коомдо педагогдордун коомдогу ордун, кадыр баркын кайрадан калыбына келтирүү боюнча мамлекет тарабынан кеч болсо да колго алынгандыгы кубанарлык.

Мамлекет президент баш болуп педагогдорду материалдык, моралдык жактан дем берүүсү чеке жылытарлык иш болду, эми ушул иш улуттук идеологиянын негизги багыттарынын бири болуш керек. Дүйнөнү өзүнүн өнүгүүсү менен таң калдырган Япония мамлекетинин мугалимдеринин коомдо мамлекеттик социалдык жогорку гарантияларга ээ болуусу бекер болбосо керек. Педагогика жөнүндө Э. Мамбетакунов мындай дейт: “Негизи педагогика – бул жаш муундарды жашоого даярдоо, аларды тарбиялоо илими”. Ооба болгондо да илимий жол менен тарбиялоо. Келечек илимдүү өлкөлөрдүн колунда болушу талашсыз.

Макалада мугалимдердин жана класс жетекчинин абалы диалектиканын “жалпы байланыш жана өнүгүү” принцибине ылайык каралды.

Колдонулган адабияттар:

1. Ч. Айтматов. Чыгармаларынын он томдук толук жыйнагы. Бишкек. 2018-ж.
2. Э. Мамбетакунов. Педагогиканын негиздери. Бишкек. 2019-ж.
3. А. Качиева. Азыркы мектеп шартында класс жетекчинин ишмердүүлүгүн өнүктүрүү. 2018-ж.
4. http://www.president.kg/kg/okujalar/zhanylyktar/18507_prezident_sadir_ghaparov_algachki_gharliktarga_kol_koydu
5. <https://ky.wikipedia.org/wiki/>.
6. <https://kutbilim.kg/news/inner/meeneti-k-ch-syjmygy-zor-klass-zhetekchi-ky/>

* * *

УДК 37.06

ТЕОРИЯЛЫК ИЗИЛДӨӨЛӨРДӨ ПЕДАГОГИКАЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫН ИНТЕГРАЦИЯСЫ.

*Сайдакматова Чолпон Кадырбековна
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Математика, маалыматтык технологиялар
жана техникалык-технологиялык сабактар
кафедра окутуучусу*

Аннотация: Педагогикалык технологияларды интеграциялоо билим берүүнүн сапатын жогорулатуунун келечектүү багыттарынын бири болуп саналат. Билим берүүдөгү интеграция бүгүнкү күндө адам ишмердүүлүгүнүн бардык чөйрөлөрүн мүнөздөгөн тенденцияларды чагылдырат. Бул макалада билим берүү сапатын жогорулатуунун маанилүү каражаты катары педагогикалык технологияларды интеграциялоо каралат

Ачык сөздөр: билим берүү, интеграция, дисциплиналар аралык байланыш, билим сапаты.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ В ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ЗАНЯТИЯХ ИНТЕГРАЦИЯ

*Сайдакматова Чолпон Кадырбековна
ЕАУ имени К. Ш. Токтомаматова
преподаватель математики, информационных
технологий и технико-технологических
предметов*

Аннотация: Интеграция педагогических технологий является одним из перспективных направлений повышения качества образования. Интеграция в образовании

отражает тенденции, которые сегодня характеризуют все сферы человеческой деятельности. В этой статье рассматривается интеграция педагогических технологий как важное средство повышения качества образования.

Ключевые слова: образование, интеграция, междисциплинарная коммуникация, качество образования

PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN THEORETICAL STUDIES INTEGRATION

*Saidakmatova Cholpon Kadyrbekovna
EAU named after K. Sh. Toktomamatov
teacher of mathematics, information technology and
technical and technological subjects*

Annotation: *The integration of pedagogical technologies is one of the promising areas for improving the quality of education. Integration in education reflects the trends that characterize all spheres of human activity today. This article discusses the integration of pedagogical technologies as an important means of improving the quality of education.*

Keywords: *education, integration, interdisciplinary communication, quality of education*

Билим берүүдөгү интеграция – бул билим берүү процессиндеги илимий ой жүгүртүүнүн заманбап этабы жана жашоонун жекече обочолонгон кубулуштарын кароого умтулуу, кеңири биримдик менен мүнөздөлөт.

Билим берүүдөгү интеграция кесиптик багыттын айланасында педагогикалык системанын элементтеринин структуралык органикалык байланыштарын максаттуу түрдө орнотуу, анын натыйжалуу иштешин камсыз кылат.

Билим берүүдөгү интеграция – инсандын бүтүндүгүнүн табият мыйзамдарынын универсалдуулугуна жана биримдигине жана предметти, курчап турган дүйнөнү кабыл алуунун бүтүндүгүнө негизделген билим берүүнү уюштуруунун алдыңкы формасы болуп саналат. Чындыктын ар кандай объектилерин жана кубулуштарын локалдык обочолонгон кароодон алардын өз ара байланышкан комплекстүү изилдөөсүнө өтүүгө мүмкүндүк берүүчү билим берүү предметтери материалды натыйжалуураак изилдөөгө жардам берет.

Билим берүүдөгү интеграция – бул келечектеги адистердин инсандык жана кесипкөйлүгүн өнүктүрүүгө багытталган билим берүү. Билим берүү максаттарын жана милдеттерин ишке ашыруунун белгилүү деңгээлинде белгилүү бир чөйрөдөгү интеграциялык педагогикалык ишмердүүлүктүн багытын жана мазмунун аныктоочу жоболордун жана идеялардын системалаштырылган көз караштарынын жыйындысы.

Интеграциянын өнүгүүсүнүн узак тарыхы бир нече этаптарды басып өткөн. Окутуу жана тарбиялоо процессинде интеграциялык ыкманы колдонуу зарылчылыгы жөнүндө классиктердин мугалимдери бир нече жолу пикирлерин айтышкан.

Окуучулардын курчап турган дүйнөнү табигый бүтүн кабыл алуусу менен билим берүүдөгү субъекттерге жасалма бөлүнүүнүн ортосундагы курч карама-каршылыктар 19-кылымдын башында эле мугалимдер тарабынан таанылган.

Мектептик билим берүү өлкөнүн улуттук экономикалык социалдык-саясий маданий өнүгүүсүнүн керектөөлөрү менен тыгыз байланышкан билимдердин жана көндүмдөрдүн бирдиктүү системасы катары каралат.

Программаларда камтылган билим берүүнүн мазмунунун жаңы принциптери

- 1) жаратылыш,
- 2) эмгек,
- 3) коом деген үч негизги теманын тегерегинде окуу материалын синтетикалык жалпылоонун жолун көрсөткөн.

20-кылымдын орто ченинде ар түрдүү аспектилерде каралып, жалпы жана кесиптик билим берүүнүн, күнүмдүк педагогикалык даярдыктын ортосундагы байланышты түзүүчү,

мектептик окуу дисциплиналарынын ортосундагы мазмундуу системалуу дидактикалык байланыштарды түзүүчү жана өнүктүрүүчү дисциплиналар аралык байланыштарга жакыныраак.

20-кылымдын сексенинчи жылдарынын орто ченинде бул өз алдынча интеграция, дисциплиналар аралык байланыш түшүнүгүнөн интеграция түшүнүгүнө өтүү, белгилүү изилдөөчү А.Я.Данилюк дисциплиналар аралык форма менен жаңы мазмундун карама-каршылыгын дидактиканын принциби катары түшүндүрөт.

XX кылымдын 90-жылдары концентрацияланган окутуу технологиясында интеграция идеясын интеграциялоонун түрдүү формалары иштелип чыккан, анын модели белгилүү бир убакытка бир негизги предметти изилдөөнү камтыган, бул жагымдуу мүмкүнчүлүктөрдү түзөт. Окуу материалынын предметтерин жана окуучулардын ишмердүүлүгүн гана эмес, мугалимдердин өз ара аракеттенүүсүн интеграциялоо үчүн заманбап педагогикалык ой-пикирди өнүктүрүү үчүн зор мааниге ээ болгон дидактикалык бирдиктерди кеңейтүү концепциясы болгон.

21-кылымдын башталышы интеграциялык педагогикалык концепциялардын өнүгүшү.

1. Коомдун тарбиялык күчтөрүн интеграциялоо концепциясы.
2. Педагогикалык билимдердин предметтик интеграциясынын концепциясы.
3. Интегративдик сүрөттүү билим берүүнүн концепциясы.
4. Концепция жана дидактикалык системалардын синтези.
5. Жалпы жана кесиптик билим берүүнү интеграциялоо концепциясы.
6. Кесиптик башталгыч билим берүүнүн интеграцияланган мазмуну концепциясы.
7. Химиялык, технологиялык жана материалдык дисциплиналарды интеграциялоо концепциясы.
8. Окутууну уюштуруу формаларын интеграциялоо жана дифференциациялоо концепциясы.
9. Интеграциянын дидактикалык теориясы.
10. Жогорку билим менен фундаменталдык илимдерди интеграциялоо концепциясы.
11. Маданий-агартуу борборунун концепциясы.
12. Голографиялык проекциялык метод менен билим берүүнүн түрүнүн концепциясы.
13. Заманбап немис педагогикасындагы бирдиктүү мектеп концепциясы.

Заманбап билим берүүгө мүнөздүү болгон региондоштурууну экологиялаштырууну информатизациялоону гумандаштыруу процесси интеграциялык процесстерден башка эч нерсе эмес. Ушул педагогикалык интеграциялык негизде билим берүүнүн табиятын камтышы керек.

Интеграциянын ар кандай түрлөрү мазмундун өз убагында жайгаштырылышына жараша бөлүнөт, вертикалдык интеграция логикалык жана убакыттык байланыштардын дал келбеши менен мүнөздөлөт. Вертикалдык интеграциянын мисалы катары полигондорду изилдөөнү алсак болот, Качан мектеп жумасында жалпы теория адегенде көп бурчтуктар, андан кийин параллелограмм жана анын касиеттери каралат, андан кийин тик бурчтук жана анын касиеттери, андан кийин ромб жана анын квадраттын касиеттери, андан кийин параллелограммдын аянтынын формуласы киргизилет жана маселелер параллелограммдын аянтын эсептөө үчүн чечилет жана башкалар.

Интеграциянын ар кандай түрлөрү мазмундун убакыт боюнча жайгаштырылышына жараша бөлүнөт, горизонталдык интеграция учурунда мазмун бир убакыттык деңгээлге жеткирилгенде логикалык жана убакыттык мамилелердин дал келишин мүнөздөйт. Көп бурчтук менен байланышкан бүткүл модулдун көрсөтүлгөн блоктору бир эле учурда ар кандай даражадагы өз ара кириши менен параллелдүү изилденет.

Эки же андан көп дисциплинардык интеграция

Биринчи билим берүү багыттары.

Экинчи предметтик багыттары.

Үчүнчү академиялык дисциплиналар.

Төртүнчү академиялык темалар ар кандай дисциплиналардагы
Бешинчи сабактар ар кандай окуу предметтеринин алкагында.

Предмет ичиндеги интеграция биринчи кезекте материалдарды чоң блокторго басууга багытталган жана окуу күнүнүн структурасынын өзгөрүшүнө алып келет, мисалы, математика күнү, блоктордун убакыт боюнча жакындашы, өз кезегинде, мындай формага алып келиши мүмкүн. Окуу процессин окуу жумалыгы, математика жумалыгы катары уюштуруу.

Дисциплиналар аралык интеграция дисциплинардык интеграция менен тыгыз айкалышып, дисциплиналар аралык интеграциянын билим берүү багыттарынын негизинде бирдиктүү илимий чөйрөнү түзө алат, англисче математикалык жумалыгында математиканын предмет аралык интеграция күнүн олуттуу түрдө байытууга жөндөмдүү, физикалык экономика боюнча химиялык математикалык моделдерди.

Бул интеграция мурда айырмаланган гетерогендик элементтердин өз ара аракеттенүүсү катары курулган.

Интеграция өз ара аракеттенүүчү элементтердин сапаттык жана сандык өзгөрүшү менен байланышкан. Интеграция процессинин өзүнүн логикалык жана мазмундук негизи бар. Интеграция процессинин өзүнүн структурасы бар. Интеграциянын педагогикалык максатка ылайыктуулугу жана салыштырмалуу өз алдынчалыгы бар.

Педагогикалык процессти интеграциялык долбоорлоонун натыйжалары.

- 1) Жаңы окуу предметтерин иштеп чыгуу
- 2) Жаңы атайын курстарды иштеп чыгуу, бир же бир нече предметтердин алкагында мазмунун жаңылоо;
- 3) Өз алдынча болушун сактоо менен бир же бир нече предметтердин материалдарын айкалыштырган сабактардын блокторунун циклдерин иштеп чыгуу;
- 4) Ар кандай деңгээлдеги жана мүнөздөгү бир жолку жана интеграциялык сабактар.
- 5) Дисциплиналар аралык когнитивдик милдеттердин системасы.

Интеграцияланган курстар жалындуу академиялык дисциплиналардын эң жогорку баскычы болуп саналат. Бирок интеграция эпизоддук да, тайыз да болушу мүмкүн, мисалы, интеграция ар кандай сапаттык системалардын кесилишинде турган маселелерди чечүүдө, иш-аракеттин ыкмаларын жана башка компоненттерин билүүдөн гана турушу мүмкүн. Окутуунун кырдаалдык ыкмалары көбүнчө когнитивдик процесстердин табигый курсун камсыздайт жана интеграциялоочу курал катары чоң потенциалга ээ.

Интеграциянын негизин субъекттер аралык байланыш теориясы түзөт. Дисциплиналар аралык интеграция окуу процессинин жүрүшүнүн шарты, ал эми дисциплиналар аралык байланыш интеграциянын формасы болуп саналат.

Дисциплиналар аралык байланыштар – билим берүү процессинин мазмунунда, формаларында жана методдорунда чагылдырылган жана алардын чектелген биримдигинде тарбиялоочу, өнүктүрүүчү жана тарбиялоочу функцияларды аткарган чындыктын объектилеринин, кубулуштарынын жана процесстеринин синтездөөчү, интеграциялык мамилелерин белгилөө үчүн педагогикалык категория.

И.Д.Зверев окуу предметтеринин структурасына жана окуу процессинин структурасына таянып, жалпылыгы бул классификациянын негизин түзгөн дисциплиналар аралык байланыштын үч түрүн бөлүп көрсөтөт:

- 1.Контент-маалыматтык шилтемелер – билимдин мазмунуна негизделген шилтемелер.
- 2.Оперативдүү-иштик байланыштар - окуучулардын окуудагы окуу-таануу иш-аракетине жана көндүмдөрүнө негизделген байланыштар.
- 3.Уюштуруу-методикалык байланыштар - уюштуруу формаларынын белгилүү ыкмаларына негизделген байланыштар.

Мазмундук-маалыматтык байланыштар – билимдин мазмунуна негизделген байланыштар.

Илимий билимдердин курамына ылайык (фактуалдык, концептуалдык, теориялык). Билим чөйрөсү боюнча (философиялык, тарыхый-илимий, семиотикалык, логикалык). Баалуулук багыттарын (идеологиялык, саясий, экономикалык, этикалык укуктук) билүү боюнча.

Операционалдык-аракеттик байланыштар - окуучулардын окуу-таануу иш-аракетине жана окуудагы көндүмдөрүнө негизделген байланыштар: практикалык иш-аракеттин ыкмасына ылайык, кыймыл-аракеттин, эмгектик, эксперименттик, көрүү жана эмгектик жөндөмдөрдүн өнүгүшүнө шарт түзгөн билимди практикада колдонуу.

Окуучуларда көндүмдөр. тарбиялык жана таанып-билүү ишинин методдору боюнча, (психикалык ишмердүүлүктүн жалпы тарбиялык көндүмдөрү, тарбиялык, уюштуруучулук, өз алдынча тарбиялоочулук). Нарктык-багытталган иш-аракеттин методдору боюнча (көндүмдөргө, коммуникативдик, баалоочу, көркөм-эстетикалык жөндөмдөрдү өнүктүрүү үчүн зарыл болгон баалуулук багыттары).

Уюштуруу-методикалык байланыштар - белгилүү бир методдорго жана уюштуруу формаларына негизделген байланыштар: билимдин ар кандай түрлөрүн өздөштүрүү ыкмалары боюнча (репродуктивдүү, изденүүчү, чыгармачылык) ишке ашыруунун кеңдигине жараша (курстар аралык, цикл аралык) ылайык. Объектилердин өз ара байланышынын жолдору боюнча (бир тараптуу, эки тараптуу, көп тараптуу) ишке ашыруу убактысына (кезектүү жана коштолгон, келечектүү)

Уюштуруу-методологиялык байланыштар-белгилүү методдорго жана уюштуруу формаларына негизделген байланыштар:

- ишке ашыруунун туруктуулугу (эпизоддук, туруктуу, системалуу).
- окуу процессин уюштуруу деңгээли боюнча (сабак, тематикалык ж.б. боюнча).
- окуучулардын эмгегин уюштуруунун формалары боюнча (жеке, топтук, коллективдуу).

Дисциплиналар аралык таанып билүү милдеттери жана көндүмдөрү

Предмет аралык байланыштын түрлөрү

Фактуалдык - студенттердин аң-сезиминде фактынын бирдиктүү моделин калыптандыруу үчүн ар түрдүү окуу предметтери боюнча изилденүүчү фактылардын туугандык байланышын, салыктарын орнотуу жана аларды комплекстүү кароо.

Концептуалдык - ар кандай предметтерге мүнөздүү болгон конкреттүү белгилердин жана түшүнүктөрдүн ортосундагы байланыштарды этап-этабы менен, элемент боюнча кеңейтүү жана тереңдетүү

Теориялык - студенттердин бүтүндөй теориялык билимдер системасын түшүнүү үчүн ар кандай предметтер боюнча сабактарда алынган жалпы илимий теориялардын жана билимдердин жаңы компоненттерин элемент-элемент боюнча көбөйтүү

Философиялык - окуучулардын жаратылыштын, коомдун өнүгүүсүнүн объективдүү закон ченемдүүлүктөрү жөнүндө билимдерди аң-сезимдүү өздөштүрүүсү, ар кандай циклдеги предметтер боюнча алынган конкреттүү предметтик жана философиялык билимдерди жалпылоонун негизинде.

Гуманитардык жана табигый илимдерди үйрөнүүдө студенттердин идеялык-адептик аң-сезимин калыптандыруу максатында алган археологиялык билимдерди идеялык-элементтик жалпылоо жана аң-сезимдүү өздөштүрүү.

Дисциплиналар аралык таанып билүү милдеттери

Окулуп жаткан материалды конкреттештирүү үчүн ар кандай предметтердин фактыларынын байланышын, жалпылыгын орнотуу, жаңы түшүнүктөрдү калыптандыруу, аларды жалпы теориялардын, принциптердин позициясынан түшүндүрүү, кээ бир фактыларды башкаларды түшүндүрүү үчүн колдонуу.

Конкреттештирүү, жалпылоо жана жалпылоонун ар кандай даражадагы түшүнүктөрдүн системасын түзүү, алардын баш ийүү жана өнүктүрүү максатында ар түрдүү предметтердин түшүнүктөрүнүн ортосундагы байланыштарды орнотуу; кубулуштардын себеп-натыйжа байланыштарын түшүндүрүү

Ар түрдүү илимдердин теорияларынын, алардын байланыш чекиттеринин ортосундагы байланыштарды орнотуу; жалпы илимий теориялардын структуралык компоненттеринин ортосундагы байланышты орнотуу; теориялык билимдер менен аларды таанып-билүүнүн ыкмаларынын ортосундагы байланыштарды орнотуу; Теориялык билимди системага келтирүү, алардын дүйнө таанымдык байланышы, теориянын практикалык колдонулушунун кеңдигин ачуу.

Дүйнөнүн илимий-философиялык картинасын калыптандыруу үчүн конкреттүү предмет менен философиялык билимдердин ортосундагы байланыштарды орнотуу; илимий түшүнүктөр менен философиялык категориялардын ортосундагы байланышты орнотуу жана башкалар.

Ар түрдүү предметтерди үйрөнүүдө студенттер тарабынан алынган аксиологиялык билимдердин элементтеринин ортосундагы байланыштарды өздөштүрүү; фактыларга, концепцияларга, идеяларга, образдарга негизделген илимий билимдердин идеялык-саясий, моралдык жана эстетикалык аспектилерин ачуу

Дисциплиналар аралык жалпыланган көндүмдөр

Ар түрдүү предметтердин фактыларынын жалпылыгын белгилөө, аларды ар тараптуу талдоо, салыштыруу жана жалпылоо, жалпы илимий идеянын позициясынан түшүндүрүү; жалпыланган фактыларды билимдердин жалпы системасы менен байланыштыра билүү, аларды табуу жана практикада колдонуу ж.б.у.с.

Ар түрдүү предметтердин түшүнүктөрүнүн ортосундагы байланыштарды орнотуу, аларды конкреттештирүү көндүмдөргө:

1) Жалпы түшүнүктөрдүн негизинде дүйнө таанымдык тыянактарды чыгаруу үчүн башка илимдин түшүнүктөрүн колдонуу менен бир илимдин процесстерин жана кубулуштарын түшүндүрүү;

2) Ар турдуу предметтердин түшүнүктөрүнүн ортосундагы байланыштарды жана башкаларды формулировкалоо.

Көндүмдөр:

1) илимий теорияларды көбүрөөк жалпы теориялардын өзгөчө учуру катары кароо;

2) жалпы илимий теориялардын структуралык элементтерин бир бүтүнгө байланыштыруу;

3) бир илимдин теориясынын негизинде ага чектеш илим изилдеген фактыларды түшүндүрүү;

4) теорияны практикада колдонуу;

5) Илимий теорияны философия менен байланыштырат.

Көндүмдөр:

1) предметтик фактыларды, түшүнүктөрдү, теорияларды, мыйзамдарды универсалдуу диалектикалык мыйзамдардын жана категориялардын позициясынан кароо;

2) философиялык окуунун концепцияларынын жалпы белгилерин ачууда ар кандай предметтер боюнча билимдерди элемент боюнча жалпылоону жүргүзүү, конкреттүү предметтик билимдердин негизинде бул түшүнүктөрдү аныктоо ж.б.у.с.

Көндүмдөр:

1) коомдук аң-сезимдин жана адамдык практиканын ар кандай түрлөрүн, ар кандай формаларын билимдердин жалпы системасына байланыштыруу;

2) азыркы замандын татаал проблемаларын, алардын гностикалык жана аксиологиялык аспектилерин багыттоо жөндөмү;

3) табигый илимдердин, гуманитардык жана техникалык билимдердин байланыш түйүнүн ачуу.

Математика менен информатиканын интеграциясынын негизин моделдөө

Информатика көз карашынан алганда ар кандай өндүрүштүк же илимий маселени чечүү төмөнкү технологиялык чынжыр менен сүрөттөлөт: реалдуу объект – модель – алгоритм – программа – натыйжа – реалдуу объект. Бул чынжырда моделдик звено абдан маанилүү роль ойнойт. Ролу бул маселени чечүүдө зарыл, милдеттүү кадам катары. Бул учурда

модел деп объекттин маанилүү касиеттерин чагылдырган жана маселени чечүү процессинде аны алмаштыруучу реалдуу объекттин (системанын) кандайдыр бир психикалык элеси түшүндүрүлөт.

Математика менен информатиканын интеграциясынын негизин моделдөө

Модель - бул изилденүүчү чындыкты чагылдыруунун көптөгөн жолдорун камтыган өтө кеңири түшүнүк. Материалдык (табигый) жана идеалдуу (абстрактуу) моделдер бар.

Адабияттар:

1. Буланкина Н. Е, Соколов Е. А, Кондратенко А. П.
Проблемы интеграции гуманитарного и естественнонаучного знания в современном образовании. Издательство: Университетская книга, 2008 г-192стр
2. Кларин М.В. Инновации в обучении. М.:Наука,1997.223с
3. Селевко Г.К.Энциклопедия образовательных технологий в 2-х томах. М.,Народное образование,2005.

* * *

УДК 373.29

КАРАТАЙ САРТБАЕВ – БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН ОКУУЧУЛАРЫНА ОРФОГРАФИЯЛЫК ЭРЕЖЕЛЕРДИ ҮЙРӨТҮҮНҮ ИЗИЛДЕГЕН ОКУМУШТУУ

**Сакиева С.С.-Б.Осмонов атындагы ЖАМУ п.и.д.,
профессор**

**Раимкул кызы Айжамал -Б.Осмонов атындагы
ЖАМУнун ассисент окутуучусу**

Аннотация: Макаланын мазмуну белгилүү окумуштуу, профессор К.Сартбаевдин башталгыч класста орфографиялык эрежелерди үйрөтүүгө арналган эмгегижонундө сөз болот. Эмгектин биринчи бөлүгү орфографияны үйрөнүүнүн жана колдонуунун тарыхы жөнүндө кеп козголот. Мында кыргыз жазуусундагы араб, латын, орус графикаларынын колдонуудагы өзгөчөлүктөрү анализденген. Ал эи эмгектин экинчи бөлүгү башталгыч класстарда орфографиялык эрежелерди үйрөтүүнүн методикасынын теориялык жана практикалык маселелери талданган. Орфографияны кыргыз тили сабактарында колдонуунун практикалык жактары боюнча кенен сунуштар берилген.

Түйүндү сөздөр: Орфографиялык эрежелер, орфографияны окутуу, грамматикалык эрежелер, зат атоочту окутуудагы орфографиялык эрежелер, орфографиялык сабаттуулук, сын атоочту окутуудагы орфографиялык эрежелер.

КАРАТАЙ САРТБАЕВ – УЧЕНЫЙ, ИЗУЧАЮЩИЙ ПРЕПОДАВАНИЕ ОРФОГРАФИЧЕСКИХ ПРАВИЛ МЛАДШИМ ШКОЛЬНИКАМ

**Сакиева С.С.- п.и.д., профессор,завед.кафедра
ЖАГУ имени Б.Осмонова**

**Раимкул кызы Айжамал- ассисент
преподаватель ЖАГУ им.Б.Осмонова**

Аннотация: В статье обсуждается труд знаменитого ученого, профессора К.Сартбаева о обучении орфографическим правилам учащихся начальных классов. В первой главе речь идет об истории изучения и применения орфографии. Здесь проанализированы особенности графики арабского, латинского и русского языков кыргызской письменности. Во второй же главе, идет анализ теоретических и практических задач в методике обучения орфографическим правилам в начальных классах. Даны рекомендации практического применения орфографии на уроках кыргызского языка.

Ключевые слова: Орфографические правила; обучение орфографии, грамматические правила, орфографические правила при изучении имени существительного, орфографические правила при изучении имени прилагательного, стилистические ошибки.

KARATAY SARTBAEV IS A SCIENTIST WHO STUDIES THE TEACHING OF SPELLING RULES TO YOUNGER STUDENTS

Sakiyeva S.S. - Ph.D., professor, head of the department of JASU named after B. Osmonov
Raimkul kyzy Aizhamal - assistant teacher of JASU named after B. Osmonov

Annotation: *The article discusses the work of the famous scientist, professor K. Sartbaev about teaching the spelling rules of primary school students. The first chapter deals with the history of the study and application of spelling. It analyzes the features of the Arabic, Latin and Russian languages of the Kyrgyz script. In the second chapter, goes analysis of theoretical and practical problems in the methodology of teaching spelling rules in elementary grades. Recommendations are made of the practical application of spelling in the lessons of the Kyrgyz language.*

Keywords: *Spelling rules; spelling instruction, grammar rules; spelling rules when learning a noun; spelling rules when learning an adjective; stylistic mistakes.*

Башталгыч класста кыргыз тилин окутууда орфографияга өзгөчө маани берилет Орфографияны окутуу грамматикалык эрежелерди үйрөтүүнүн бардык формаларында үйрөтүлөт. Бул проблемага карата илимий макалалар жүргүзүлдү. Кыргыз орфографиясын окутуунун маселелеринин теориялык негиздери бир топ окумуштуулар тарабынан сунушталды. Ал эми кыргыз жазуусунун тарыхында араб, латын, орус графикаларынын негизинде аларды жазуунун эрежелери өздөштүрүлдү. Бул проблемага арналган Б.Юнусалиевдин И.А.Батмановдун, К.Юдахиндин эмгектеринин өзүнчө орду, ролу бар экендиги маалым. Ал эми орфографиялык жазуу эрежелеринин системалуу, ырааттуу иштеп чыккан эмгек катары профессор Х.Карасаевдин “Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү” (Фрунзе, 1966, 60000 сөз) көлөмдүү фундаменталдуу эмгектеринин катарына кошулат. Кыргыз орфографиясынын тарыхына арналган профессор С.Үсөналиевдин, ал эми башталгыч класста орфографияны окутууга карата К.Сартбаевдин эмгектери жарык көргөн. Белгилүү окумуштуулар К.Сартбаевдин, Б.Рысбекованын, М.Раимбекованын, А.Акунованын, Б.Чокошеванын эмгектеринде практикаланды. Орфографияны окутуунун тарыхына, анын окуу процессинде колдонууга профессор К.Сартбаевдин илимий эмгектеринде каралган. Орфографияны окутууга карата 1965-жылы басылган “Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун методикасы” аттуу фундаменталдык эмгекте ушул эле эмгектин 1978-жылы басылышында да каралган. К.Сартбаевдин жогорудагы эмгегинде орфографияны окутуунун маселелери кенири талдоого алынган. Биздин макаланын мазмуну окумуштуунун “Башталгыч класста кыргыз тилинин орфографиясын окутуу” (2-китеп, Фрунзе, 1985, 80 бет) аттуу методикалык колдонмонун мазмунуна арналат.

Эмгек эки главадан турат. Анын биринчи главасы кыргыз тилинин орфографиясын окутуу маселесине арналган. Мында орус графикасынын негизинде азыркы жазууга өтүү менен ушул мезгилге чейин басмада жарык көргөн макалаларга, сын материалдарга, орфографиялык сөздүктөргө талдоо жүргүзүү менен тиешелүү педагогикалык ой-пикирле баяндалат. Эмгектин экинчи главасында зат атооч, сын атооч сөз түркүмдөрүн окутууга байланыштуу окуучулардын сөзүн жана орфографиялык сабаттуулугун арттыруунун орчундуу маселелери иштелип чыгылган. Окуучулардын орфографиялык сабаттуулугун жогорулатуу, сөзүн өстүрүү боюнча бир катар чыгармачылык мүнөздөгү жат жазуулар, дилбаяндар жана баяндамалар жаздырылып, анын жыйынтыгы анализденген.

Эмгектин кириш сөзү окумуштуунун: “Башталгыч класстардын окуучуларынын орфографиялык сабаттуулук денгээлин жогорулатуу оной- олтон иш эмес. Ал кыргыз тилин башталгыч класстарда окутууда окуучулар менен системалуу жана ырааттуу иш алып барууну талап кылат. Эмгек окуучулардын орфографиялык сабаттуулугун арттырууга арналгандыктан, анда мугалимдерди кызыктырган көптөгөн маселелер боюнча да материалдарды табууга болот” деген сөзү менен ачылган.

Зат, сын атоочту окутууга байланыштуу окуучулардын сөзүн жана орфографиялык сабаттуулугун арттыруунун теориялык жана практикалык маселелери сунушталат.

1. Заттардын аттарын билгизген сөздөрдү окутуу окуучулардын кебин өстүрүү жана орфографиялык сабаттуулугун арттыруу менен бирдикте жүргүзүлөт. Окуучулардын сөзүн өстүрүп, сөз байлыгын арттыруу менен бирдикте жүргүзүлөт. Окуучулардын сөзүн өстүрүп, сөз байлыгын арттыруу максатында заттардын аттарын билдирген сөздөрдү топтоштуруу, классификациялоо, жеке жана жалпы маселелерин ачуу, жекелик жана көптүк түрүн өз ара салыштырып түшүндүрүү, синоним, антоним, омонимдик өзгөчөлүгүн үйрөтүү, аларга берилүүчү суроолорго ачык-так ажыратуу чон мааниге ээ (6,179). Заттардын аттарын билдирген сөздөрдү үйрөтүүдө жеке зат конкреттүү белгилүү бир түшүнүктү билдирсе, алардын заттардын топторунун атын билдирген сөздөр абстракттуу келет. Ошондуктан заттардын тобунун аттарын үйрөтүү үчүн адегенде жекеден жалпыга, андан сон жалпыдан жекеге карата үйрөтүү ыкмаларын сунуштаган окумуштуунун сунуштарын колдоого болот. Бул идеялар кыргыз тили окуулуктарында схема түрүндө жашылчалар, кийин-кечектер, үй жана жапайы айбандарын ж.б. жөнүндөгү маалыматтар берилген. Ошондой эле окуу материалдарында заттардын аттарын билдирген сөздөрдү саноо аркылуу үйрөтүү максатында канаттууларга эмнелер кирет?, окуу куралдарына эмнелер кирет?, эгиндерге эмнелер кирет?, гүлдөрдүн түрлөрү кайсылар? деген суроолор аркылуу аларга кирүүчү жеке-жеке заттар айттырылат. Бул ыкмаларды окутуунун окуу материалын өздөштүрүүнүн оозеки жана жазуу формасында колдонулуп практикаланып келүүдө.

2. Окутуу процессинде заттардын аттарын жекелик жана көптүк санда айтылышы окуучуларга орфографиялык үйрөтүүгө да колдонулат. Мында унгу сөздүн аягындагы үндүү жумшак жана каткалан үнсүздөргө карата көптүк санды көрсөтүүчү –лар мучөсү аркылуу жүргүзүлөт. Унгу сөздүн аягы үндүү менен бүткөндө –лар (алмалар, энелер, тоолор, өлкөлөр), жумшак үнсүздөр менен бүткөндө –лар (жарадар, келгиндер, жолдор, чөлдөр) каткалан үнсүздөр менен бүткөндө бар (жыгачтар, китептер, көчөттөр) толук уланышын үйрөтүүгө өзгөчө маани берилет. Мында өзгөчө мүчөлөрдү жалгаганда ката жиберилет, ал эми окутуу процессинде ушуга терен маани берилет. Бул маселени четтетүүдө комментариялап жазууга, жат жазуу жумуштарын жүргүзүү аркылуу ишке ашырууну сунуштаган окумуштуунун оюна кошулууга болот (6,182).

3. Зат атоочтун синонимдерин, омонимдерин, антонимдерин табуу аркылуу орфографиялык эрежелерди үйрөтүүнүн ыкмаларын сунуштаган. Окуучулар синоним, антоним сөздөрдү бири-биринен канчалык так ажыратышса жана таба билүүгө жетишсе, ошончолук аларды оозеки жана жазуу кепте туура пайдалана алышат. Зат атооч сөздөр синонимдерге караганда антоним сөздөргө жардыраак келет. Синоним сөздөр кепте кенири учурайт. Зат атоочтун антоним, синоним сөздөрүн сөз формасында (дос-душман, кары-жаш, шаар-кыштак, мугалим-окутуучу, аксакал-карыя-чал, кант-шекер) сүйлөмдөрдүн тизмегинде колдонулушун мисалдар менен түшүндүрүү формасы сунушталган. Ал эми зат атооч сөздөрдүн синонимдерине карата көнүгүүлөрдү жүргүзүү, окуучулардын өздөрүнө сөз таптыруу, аны катыштыруу менен сүйлөмдө, кепте орду менен кылдат пайдаланууга жетиштирет (6,184). Бул жумуштар окуучулардын жаны теманы бышыктоого карата сунушталган көнүгүүлөрдүн системасында окутулуп келет.

4. Жалпы жана энчилүү заттарды орфографияны окутуу зат атоочту үйрөтүүдө өзүнчө өзгөчөлүктөрү эмгекте баса көрсөтүлгөн. Аны үйрөтүү башталгыч класстарда

жөнөкөйдөн татаалга карай үйрөтүлөт. 1-2-класста “Баш тамга” деген түшүнүк берилет. Адамдын атынын, фамилиясынын, аталышын атынын жана шаарлар менен көчөлөрдүн аттары, жердин, суунун, тоонун аттарынын баш тамга менен жазылып окутулат. Энчилүү аттардын сүйлөмдүн башында, аягында колдонулушу, алардын орфографиялык эрежелерин үйрөтүү сунушталган. Ошол жалпы жана энчилүү аттарды окутууда аларды өз ара бири-бирине салыштырып, орфографиялык жактан жазылышына өзгөчө маани берүү менен үйрөтүү эмгектин мазмунунда кенен орун алган. (6,186).

5. Зат атоочтун куранды мүчөлөрүн окутууда орфографиялык эрежелерди үйрөтүү аркылуу окуучунун сөз байлыгын өстүрүүгө өбөлгө түзүлө тургандыгы эмгекте баса көрсөтүлгөн. Анын төмөнкү ыкмалары каралган.

1. Заттын өзүн көрсөтүү менен сөздүн маанисин ачуу (жангак, мисте).

2. Заттардын сүрөтүн көрсөтүү менен (троллейбус, зоопарк, музей).

3. Зат атооч сөздөрдүн синонимдери аркылуу түшүндүрүү (калк-эл-журт, калайык, жүз, өн, бет ж.б.)

4. Айрым сөздөрдүн берген маанисин сүрөттөп айтуу, түшүндүрүп берүү, салыштыруу менен аныктоо. Мисалы; Метро – жер алдында электр кубаты менен жүрүүчү поезд. Шахта – пайдалуу кендер казып алынуучу жер.

6. Эмгек зат атоочтун жөндөмө мүчөлөрү менен өзгөртүү жана анын жазылышын үйрөтүүгө арналган. Башталгыч класстарда зат атооч сөздөрдүн жөндөмө мүчөлөр менен өзгөрүшүн үйрөтүү орфографиялык материалдарга бай. Бул маселени чечмелөөдө эмгекте унгу сөздүн аягы үндүү, жумшак, каткалан үнсүздөр менен бүткөн сөздөр, ичкертүү (ь) белгиси жана б.в, г, д тыбыштары менен бүткөн зат атооч сөздөрдүн жөндөлүшү, аягы -ск, -кт, -фть, -нд, -нк, -нг менен бүткөн зат атоочтордун жөндөлүшүндөгү орфографияны окутуунун маселелери талкууланган.

7. Сын атоочту окутуудагы орфографиялык сабаттуулугун арттырууда эмгекте кенен орун берилген. Сын атоочтун синонимдери заттардын кандай белгисин көрсөтө тургандыгы теманы белгилери сунушталган.

1. Заттардын өнү-түсүн көрсөткөн антоним сөздөр.

Ак-кара

Кызыл-кысыл эмес.

2. Заттардын даамын көрсөткөн антонимдер:

Ачуу-таттуу Туздуу-тузу жок

Туздуу-тузсуз Таттуу-кычкыл

3. Заттардын жытын билдирген антонимдер.

Жыттуу-жытсыз

Жыттуу-сасык

4. Заттардын формасын көрсөткөн антонимдер.

Чон-кичине Узун-кыска

Тоголок-жалпак Жоон-ичке

5. Заттардын сын-сыпатын, сапатын көрсөткөн антонимдер.

Жакшы-жаман Терен-пайыз

Катуу-жумшак Курч-мокок

8. Сын атооч сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзүүнүн бир нече түрлөрү сунушталган: заттардын белгилерин санап сүйлөм түзүү, суроолор боюнча сүйлөм түзүү, сүйлөмдөрдү жайылтуу, формасы бузулган сүйлөмдөрдү кайрадан калыбына келтирүү, көп чекиттин ордуна сын атооч сөздөрдү коюп сүйлөм түзүү.

Сын атооч сөздөрдү байланыштуу кепте орфографиялык жактан туура жазууга, стилистикалык жактан сүйлөмдүн өз орду менен колдонууга жетиштирүү үчүн көбүнчө эркин жана чыгармачылык жат жазууларды, белгилүү темаларда дилбаян жана чыгармачылык жат жазууларды жаздыруу маанилүү экендиги каралган.

9.Сын атооч сөздөрдүн антонимдерин, омонимдерин таптырып, сөз тизмектерин жана сүйлөм түзүлүшүнүн үстүндө иш жүргүзүлгөндөн кийин, ага байланыштуу кебин өстүрүүгө туура келгендиги белгиленген.

ЖАЛПЫ КОРУТУНДУ

1.Башталгыч класстарда грамматикалык эрежелерди окутууга өзгөчө көңүл бурулат. Ар бир эреженин оозеки жана жазуу жүзүндөгү формалары орфографиялык эрежелер аркылуу үйрөтүлөт.

2.Орфографиялык эрежелер сөз түркүмдөрүн окутууда колдонулат жана практикаланат. Сөз түркүмдөрүнүн жазылышын үйрөтүү орфографиялык эрежелер аркылуу калыптанат. Бул жумуштар окумуштуунун эмгегинде теориялык жана практикалык жактан тастыкталган.

3.Сөз түркүмдөрүнүн ичинен зат атоочту окутуудагы орфографиялык эрежелер татаал экендигин байкоого болот. Мында энчилүү жана жалпы аттар, зат атоочтун таандык мүчөлөрү, жөнделүшүндөгү орфографиялык эрежелерди үйрөтүүнүн ыкмалары жана формалары теориялык жана практикалык жагынан терең иштелген. Көнүгүүлөрдүн системасы сунушталган.

4.Окумуштуунун эмгектеринин мазмунун зат, сын, этиш сөз түркүмдөрүнүн башталгыч класстын орфографиялык жана стилистикалык эрежелерди үйрөтүүнүн оозеки жана жазуу системасын окутууга арналган, анын теориялык жана практикалык бөлүгү сунушталган.

5.Профессор К.Сартбаев тарабынан башталгыч класста кыргыз тилин окутуунун морфологиялык материалдарынын бардык тармактары, т.а. сөз түркүмдөрүн окутуунун системасын изилдеген, практикага сунуштаган.

6.К.Сартбаев тарабынан кыргыз орфографиясын башталгыч класстын окуучуларына үйрөтүүнүн методикасы сунушталган. Бирок бул эмгек кийин кайра басылган жок. Эмгекте сунушталган орфографияны окутуунун методикасы окуу материалына киргизилип, практикаланып келүүдө.

Адабияттар:

1. Ашырбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы.2-китеп.–Бишкек, 200.–9-83 б.б.
2. Ашырбаев Т.Азыркы кыргыз тилинин стилистикасы. –Бишкек, 2001.–3-14 б.б.
3. Маразыков Т.Текстти уюштуруунун маселелери.–Бишкек, 2004.–3-126 б.б
4. Маразыков Т. Текстти таануунун теориясы. –Бишкек, 2014.–3-31 б.б
5. Башталгыч класстардын программалары.–Бишкек,2018
6. Сартбаев К. Тандалган эмгектер. 8-том.–Бишкек, 2013.–6-57 б.б.

* * *

УДК 373.29

КАРАТАЙ САРТБАЕВ – ОКУУЧУЛАРДЫН СӨЗҮН ӨСТҮРҮҮНҮ ИЗИЛДЕГЕН ОКУМУШТУУ

**Сакиева С.С.- Б.Осмонов атындагы ЖАМУнун
профессору, педагогика илимдеринин доктору
Сулайман кызы Гүлнур –ЖАМУ, магистран**

Аннотация: Макалада белгилүү окумуштуу, профессор К.Сартбаевдин башталгыч класстарда окуучулардын сөзүн өстүрүү боюнча сунуштаган методикалык колдонмосу талдоого алынган. Эмгектеги сөз өстүрүүнүн кыргыз тилин окутуудагы булактары, аларды колдонуунун методдору, формалары каралган. Сөз өстүрүүнүн сөз түркүмдөрүн окутуудагы методикасы каралган. Мында негизги сөз түркүмдөрүн окуп-үйрөнүүнүн технологияларын иштеп чыккан. Окумуштуу сунуштаган технологиялар учурда мектеп тажрыйбасында колдонулуп практикаланууда. Ошондой эле башталгыч класстар үчүн

түзүлгөн “Кыргыз тили” окуулуктарында да кенири пайдаланып түзүлгөн. Макаланын мазмуну жалпысынан кыргыз тилин окутуудагы сөз өстүрүүнүн мазмуну чечмеленген.

Түйүндүү сөздөр: Сөз түркүмдөрүн окутуунун технологиялары, сөз түркүмдөрүн окутуудагы сөз өстүрүү жумуштары, орфографиялык, стилистикалык, орфоэпиялык эрежелер.

КАРАТАЙ САРТБАЕВ – УЧЁНЫЙ ЗАНИМАВШИЙСЯ РАЗВИТИЕМ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ

**Сакиева С.С. - профессор ЖАГУ им.Б.Осмонова,
доктор педагогических наук**

Сулайман кызы Гулнур -магистрант ЖАГУ

Аннотация: В статье рассмотрено и проанализировано методическое руководство по развитию речи учащихся начальных классов известного ученого, профессора К.Сартбаева. Обсужденны вопросы источников, методы применения, формы преподавания кыргызского языка, предусмотренных в руководстве. Рассмотрена методика наращивания в обучении частей речи. Разработаны основные технологии изучения частей речи. Предложенная ученым технология в настоящее время практикуется в школе. В учебнике “Кыргыз тили” для начальных классов также применена представленная технология. Общей сутью статьи расшифрование сути наращивания слов в кыргызском языке.

Ключевые слова: Технологии обучения частям речи; наращивание словарного запаса при обучении частям речи; орфографические и стилистические ошибки.

KARATAY SARTBAEV - A SCIENTIST INVOLVED IN THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' SPEECH

**Sakieva S.S. - Professor of JASU named after B.
Osmonov, Doctor of Pedagogical Science**

Sulaiman kyzy Gulnur – Master student of JASU

Abstract: The article considers and analyzes the methodological guide for the development of speech in primary school students by a famous scientist, professor K. Sartbaev. The questions of sources, methods of application, forms of teaching the Kyrgyz language provided for in the manual are discussed. The technique of building up in the training of parts of speech is considered. The main technologies for studying parts of speech have been developed. The technology proposed by scientists is currently practiced at school. The textbook “Kyrgyz tili” for elementary grades also uses the presented technology. The general essence of the article is the decoding of the essence of building words in the Kyrgyz language.

Keywords: Technologies for teaching parts of speech; building up vocabulary when teaching parts of speech; spelling and stylistic errors.

Башталгыч класстарда сөз түркүмдөрүнө сунушталган окуу материалдары окуучунун ар тараптуу орфографиялык жана орфоэпиялык сабаттуулугун арттырууда чон роль ойнойт. Башталгыч класстарда негизинен негизги сөз түркүмдөрүнүн окуу материалдары үйрөтүлөт. Сөз түркүмдөрүн окуп-үйрөнүү женилден оорго карай үйрөтүлөт. Сөз түркүмдөрүнүн илимий-методикалык жактан окутуунун теориясын жана практикасын изилдеген окумуштуу профессор Карай Сартбаевге таандык. Окумуштуунун башталгыч класстын окуучуларына сөз түркүмдөрүнүн материалдарын окуп-үйрөтүүгө карата бир топ эмгектери сунушталган. Ошондой эмгектеринин катарына “Окуучунун сөзүн өстүрүү” (Фрунзе, 1966) деген аталыштагы эмгеги кирет.

Башталгыч мектепте кыргыз тилинен сөз түркүмдөрүн окуп-үйрөнүүнүн кызыктуу жана татаал экендиги менен баалуу. Окуу программасында (3) негизги 6 сөз түркүмү (зат атооч, сын атооч, сан атооч, этиш, ат атооч, тактооч) окутулуп, алар балдардын жаш курактык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен үйрөтүлөт. Мисалга, 1-класста зат атооч сөз

түркүмү жөнүндөгү алгачкы түшүнүк берилип, сүрөт боюнча суроо түзүү аркылуу иштесе, 2-класста Ким? Эмне? деген суроого жооп берүүчү сөздөр, 3-класста жөнөкөй жана татаал зат атооч, анын жазылышы, зат атоочтун чактары, 4-класста зат атоочтун жөндөмөлөрү жөнүндөгү түшүнүк берилет. Калган сөз түркүмдөрү да ушундай тартипте үйрөтүлөт. Сөз түркүмдөрүн салыштырып үйрөтүү менен окуучунун оозеки жана жазуу кебин өстүрүүнүн жумуштары колго алынат. Ар бир сөз түркүмүнүн айтылышы, жазылышы, алардын грамматикалык, орфографиялык, орфоэпиялык, стилистикалык эрежелерин үйрөтүүгө басым жасалат. Окумуштуунун эмгектеринин мазмуну ушул идеяны толуктап турат.

Окумуштуунун “Окуучунун сөзүн өстүрүү” аттуу эмгеги жалпысынан зат атооч, сан атооч жана этиш сөз түркүмүн салыштырып окутуудагы сөз өстүрүүгө арналган. Эмгектин биринчи бөлүгү сан атооч сөз түркүмүн окутуудагы сөз өстүрүү жумуштары талдоого алынган.

1. Сан атоочту окутуудагы сөз өстүрүү жумуштары . Сан атооч сөздөр да зат атооч, сын атооч жана этиш сыяктуу эле лексикалык жана грамматикалык жагынан өз алдынча өзгөчөлүктөргө ээ болгон сөз түркүмдөрүнүн катарына кирет. Сан атооч сөздөр да башка сөздөр сыяктуу адам баласынын жашоо турмушундагы саноонун, эсептөөнүн зарылдыгынан келип чыккан. Зат атооч заттардын белгисин, өнү-түсүн, жытын, формасын билдирсе, сан атооч заттардын санын, эсебин билдирет.

Сан атооч сөздөр өз алдынча турганда абстракттуу мааниге ээ. Мындай белгилүү бир заттын санын, эсебин түшүндүрбөйт. Сан атоочтор мындагы башка да кээ бир өзгөчөлүктөрү менен башка сөз түркүмүнөн айырмаланат. Аларга: а) Сан атооч сөздөр башка сөз түркүмүнөн жасалбагандыгы:

б) Сан атооч куранды мүчөлөр жалганып, жаны сөздөрдү жасоочу мүчөлөргө жардылыгы; в) Сан атооч сөздөргө көптүктү көрсөтүүчү –лар мүчөсүнүн жалбагандыктарын көрсөтүүгө болот (7,45).

Башталгыч класста сан атоочтун жөндөлүшүн окутууга өзгөчө көңүл бурулат. 4-класста эсептик, иреттик сын атоочтор гана окутулгандыктан, алардын окуу китептеринде берилишине да көз жүгүртүүгө болот. Сан атоочторду окутуу жөнөкөйдөн татаалга үйрөтүлгөндүгү эмгекте терен анализденген. Ал эки жол менен сунушталган. 1. Сан атооч жөнүндө түшүнүк берүү. 2. Иреттик сан атоочтун колдонулушун, түзүлүшүн, жазылышын тааныштыруу. Окумуштуунун бул сунуштарына кошулууга болот. Бул бөлүштүрүү учурдагы түзүлгөн “Кыргыз тили” (2-4-класс) окуулуктарында колдонулуп, практикаланууда.

Эсептик жана иреттик сан атоочторду окутуунун өзүнчө бөтөнчөлүгү бар. Эсептик сан атооч сөздөргө –ынчы мүчөлөрүн улоо сыяктуу иреттик сан атоочтордон түзүлөт. Эсептик жана иреттик сан атоочторду окутууда дедукция методу менен ишке ашыруу керек.

Иреттик сан атоочторду окутуунун күндөлүк числосун жана жылдын жазылышы менен ар дайым байланыштырылат. Бул иш-аракет негизинен 4-класста ишке ашырылат.

4-класста көрсөткөн сөз түркүмү менен практика жүзүндө таанышкандан сон, өз бет алдынча айрым сан атоочторду катыштырып, сүйлөмдөрдү түзүшөт. Сан атооч сөздөр оозеки жана жазуу формасында үйрөтүлөт. Өзгөчө текст менен иштөөгө маани берилет. Сан атооч сөздөр катышкан тексттерди окуп чыгып, аларды оозеки формада талданат. Андан кийин дептерлерине көчүрүп жазышат. Сан атооч сөздөрдү окутууда окуучулардын сөз байлыгын арттырууда заттын санын, иретин, эсебин гана көрсөтүү менен чектелет.

Сан атооч сөздөрдү үйрөтүүнүн технолоиясынын түрлөрү:

1. Сан атооч сөздөрдү үйрөтүүдөгү сөз өстүрүүдө табышмактарда кенири колдонуу сунушталган. Мисалы: “Өзү бир, көзү миң”, “Бир үйдө он эки адам жашап турат”.

2. Макалдарды үйрөнүү аркылуу сөздөгү ачыктыкка, тактыкка жетишүү менен сөзүн өстүрө алат.

3.Иш кагаздарын жаза билүү аркылуу сөзүн өстүрөт. Мисалы, арыз, тил кат, кулактандыруу жаздыруу болот.

4.Орфографиялык эрежелерди үйрөнүү аркылуу да сөзүн өстүрө алат. Мисалы, жыйырма, экөө, бирөө деген сөздөрдүн орфографиялык жактан айтылышы кошо үйрөтүлөт.

5.Сын атоочтор боюнча окуучулардын сөз байлыгын арбытуу, кептеги тактыкка жетиштирүү максатында цифралуу ангемелерди окутуу, сан атооч сөздөр катышкан табышмактарды таптыруу, суроолор боюнча аңгеме түзүү иштерине үйрөтүү керек.

6.Эсептик жана иреттик сан атоочторду окутууда алардын орфоэпиялык жактан айтылышы, орфографиялык жактан туура жазылышы эске алынат. Сан атооч сөздөр катышкан таблицалар, макалалар боюнча ангемелерди жүргүзүү, терең маанисин ачуу окуучулардын билимин, кызыгуусун арттырып, ойлоосун күчөтөт.

Эмгектин экинчи бөлүгү катары этишти окутуудагы сөз өстүрүү жумуштары каралган. Этиш сөз түркүмү официалдуу түрдө 3-4-класстан башталат. Алгачкы элементардык практикалык түрдө тааныштыруу иретинде 1-класста Эмне кылды? Эмне кылат? Эмне кылып жатат? деген суроолордун айланасында оозеки ангемелер айттырылып, айрым сүйлөмдөр түздүрүлөт. Экинчи класска ”Заттардын кыймылын көрсөтүүчү сөздөр” деген атайын тема берилип, анын айланасында айрым заттардын кыймыл-аракеттери тааныштырылат. 3-класста этиш жөнүндө түшүнүк берилет. 4-класста этиш жөнүндөгү окуучулардын алган билимдерин жана түшүнүктөрүн кенейтүү максатында “Жөнөкөй жана татаал этиштер”, “Этиштин жакталышы”, “Этиштин чактары”, этиштин сүйлөмдөгү аткарган милдети өтүлөт.

Эмгекте этиш сөз түркүмүн окутуудагы сөз өстүрүүнүн төмөнкү формалары сунушталган:

1. Этиш сөздөрдүн синоним, антоним, омонимдерин табуу менен окуучулардын билим, ойлоо жөндөмдүүлүктөрүн, байкагычтыгын күчөтөт. Этиш сөздөрдүн синоним, антоним, омоним, өтмө маанилерин үйрөтүү менен эне тили сабактарында алардын көргөн, билген, уккан окуяларына, жекече байкоолоруна тыгыз байланыштуу жүргүзүлөт (7,63).

2.Ар бир заттын пайда болуу, өсүү, жоголуу процесси болот. Мына ошого жараша да кыймыл-аракеттин бир абалдан экинчи абалга өтүшү, өсүш процесси бар. Бул процессти этишти окутууда пайдаланууга болот. Ошон үчүн окуучулар бир нече жолу көргөн, байкаган жана аларга тааныш болгон заттардын кыймыл-аракетин табуудан баштоо сунушталган.. Мисалы; пиязды жерге себет, өнөт, чыгат, чоное баштайт, көчүрөт, сугарат, отойт, түптөйт, түп байлайт, бышат, казат, тамакка салат. Өрүк гүлдөйт, мөмө байлайт, чоноет, жетилет, саргаят, бышат, желет (7,63). Демек, “окуучунун сөз байлыгы кыймыл-аракетти көрсөткөн сөздөр аркылуу күн сайын байып, толукталып турат ”-деген окумуштуунун пикирине кошулууга болот (6,64).

3.Этиш сөздөрдү так жана таамай колдонуунун элдин бай мурасы болгон жомоктордон, макал-лакаптардан жана табышмактардан үйрөнүүгө болот. Мисалы; “Тулпар жүгүн ондобойт, тууган сөөгүн кордобойт”, “Акыл жугушат, багыт оошот”, “Акыл айга жеткирет, өнөр көккө жеткизет” деген макалдарда кыймыл-аракетти көрсөткөн сөздөр ар бир заттын, окуянын өзүнө дал келген сөздөр аркылуу айтылган.

Окуучулардын байкоосун арттырып, туура ой-корутундуга алып келүүдө табышмактардын баа жеткис мааниси бар. Табышмактар заттардын кыймыл-аракетинин ар түрдүү кырдаалдарын сүрөттөп көрсөтөт. Мисалы;

Ашка салсан жоголду,
Акыл даамы онолду (Туз).
Бүрүшө калат тиштесе,
Көтөрүп жөнөйт безилдеп,
Өзүндөй жүктү үч эле (Кумурска).

4. Этиш сөздөрдүн башка сөздөр менен болгон айкалышуулары ар түркүн жана алар сүйлөм түзүү ишинде активдүү ролду ойнойт. Этиштер сүйлөмдө баяндоочтук кызматты аткарып, башка сөздөр менен ыкташуу, башкаруу аркылуу тыгыз байланышат. Этиш сөздөрдү катыштырып, сүйлөм түзүүдө бир эле заттын ар түрдүү кыймыл-аракетин табууну үйрөтүү маанилүү. Мисалы; Бака секирет, чардайт. Жылан сойлойт, чачат, башкарат. Этиш сөздөрдү катыштырып, сүйлөм түзүү менен ар бир заттын, окуянын, буюмдун керт башына тиешелүү болгон өзгөчөлүгүн, кыймыл-аракетин билүүгө мүмкүнчүлүктөр ачылат. Окуучулар ар бир сүйлөмдү логикалык жагынан туура, грамматикалык жагынан так, орфоэпиялык айтылышы жана орфографиялык жазылышы жагынан сабаттуу жаза билүү мүмкүнчүлүктөрү туулат (7,68).

5. Сөздөрдүн жакталышы жана чактарга бөлүнүшү этиш сөз түркүмүнө гана тиешелүү экендиги сунушталган. Этиш сөздөрдүн жакталышын ажырата билүү үчүн биринчи, экинчи, үчүнчү жакта турган этиш сөздөрдүн жекелик жана көптүк, жөнөкөй жана сылык түрдө тургандыктары боюнча ажыратылат. Этиштин чактарын бири-биринен айырмалоодо, ал сөздөрдүн берген маанилерине, грамматикалык формаларына карата ажыратууга туура келет.

6. Этиштин чактарын (өткөн, учур, келер чак) 4-класста элементардык формада үйрөтүлөт. Этиштин чактарын элементардык формада тааныштыруунун эффективдүү формасы болуп бир эле затка байланыштуу кыймыл-аракеттин иштетилип бүткөнүн, иштелип жатканын, иштеле тургандыгын тандап, сүрөттөр аркылуу тааныштыруу формасы сунушталган (6,69).

1. Абыл китепти окуду, окуп жатат, окуйт

2. Айгүл уйду саады, саап жатат, саайт.

Жалпы корутунду

1. Башталгыч класстын окуучуларын сөзүн өстүрүүдө грамматикалык эрежелерди үйрөтүү маанилүү. Сын атооч сөз түркүмүн окутууда анын эсептик, иреттик санын үйрөтүүгө басым жасалат, себеби, алардын жазылышында бир топ кыйынчылыктар кездешет. Сан атооч сөздөрдү окутууда окуу китебиндеги көнүгүүлөр менен гана иштелбестен, кошумча материалдар менен иштөөгө көңүл бурулууга тийиш.

2. Этиш сөз түркүмүн окутууда сөз өстүрүү жумуштары синоним, омоним, антоним, анын чактары (учур, келер, өткөн чагы) жакталып, орфоэпиялык, орфографиялык, грамматикалык эрежелерин үйрөтүү практикаланат.

3. Сан атооч жана этиш сөз түркүмдөрүн окутуудагы сөз өстүрүү жумуштарында окутуунун салттуу (байкоо, айтып берүү, көрсөтмөлүүлүк, китеп менен иштөө), активдүү (жеке, жупта, топто иштөө, кластер, синквейн түзүү ж.б.) методдору менен иштөөгө маани берилет.

4. Белгилүү окумуштуу, профессор Каратай Сартбаевдин бул эмгеги башталгыч класстын окуучуларына сөз түркүмдөрүн окутуу жана үйрөтүү менен сөзүн өстүрүүнүн формалары жана методдору, ыкмалары иштетилип чыккан. Эмгектеги сунушталган ойлор, пикирлер, сунуштар учурдагы башталгыч билим берүү системасында, т.а. окуу китептерин түзүүдө, кыргыз тили сабактарын жүргүзүүдө, аспиранттар, докторанттар тарабынан колдонулуп, практикаланууда. Эмгектин мазмуну ушул ойлорду толуктап турат.

Адабияттар:

1. Ашырбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. 2-китеп. – Бишкек, 200. – 9-83 б.б.
2. Ашырбаев Т. Азыркы кыргыз тилинин стилистикасы. – Бишкек, 2001. – 3-14 б.б.
3. Башталгыч класстардын программасы. – Бишкек, 2018
4. Маразыков Т. Текстти уюштуруунун маселелери. – Бишкек, 2004. – 3-126 б.б.
5. Маразыков Т. Текстти таануунун теориясы. – Бишкек, 2014. – 3-31 б.б.
6. Башталгыч класстардын программалары. – Бишкек, 2018
7. Сартбаев К. Тандалган эмгектер. 7-том. – Бишкек, 2013. – 6-57 б.б.

* * *

УДК 373.5=111

APPROACHES AND METHODS OF TEACHING ENGLISH IN SENIOR CLASSES AT
SECONDARY SCHOOLS*Ermekova N., graduate student of Jalal-Abad State
University**Murzaliyev M., English language professor of Jalal-
Abad State University*

Abstract: *The article discusses teaching English grammar and its aspects at secondary schools. The attitude to teaching grammar is determined by the specificity of a particular method, the principles and methods of teaching, what are the main approaches in teaching English grammar, what approaches are leading in the modern conditions of teaching English and what are the main methods they are realizing. It also considers usage of communicative and cognitive approaches that stimulate the cognitive mechanisms of students, the organization of independent reflective activity, which ensures effective assimilation and adequate use of the grammatical structures of the English language in speech.*

Keywords: *teaching English grammar, modern verb forms, categories of tense, type and voice, principles and methods of teaching.*

ОРТО МЕКТЕПТЕРДИН ЖОГОРКУ КЛАССТАРЫНДА АНГЛИС ТИЛИН ОКУТУУНУН
ЫКМАЛАРЫ ЖАНА ЫКМАЛАРЫ*Эрмекова Н., ЖАМУнун магистранты**Мурзалиев М., ЖАМУнун окутуучусу*

Аннотация: *Макалада англис тилинин грамматикасын жана анын аспектилерин орто мектептерде окутуу талкууланат. Грамматиканы окутууга болгон мамиле тигил же бул методдун өзгөчөлүгү, окутуунун принциптери жана ыкмалары, англис тили грамматикасын окутууда кандай негизги ыкмалар бар, англис тилин окутуунун заманбап шарттарында кандай ыкмалар алдыда турат жана алар кандай негизги методдор менен аныкталат. Ошондой эле студенттердин когнитивдик механизмдерин стимулдаштыруучу коммуникативдик жана когнитивдик ыкмаларды колдонуу, англис тилинин грамматикалык структураларын оозеки кепте эффективдүү өздөштүрүү жана адекваттуу колдонууну камсыз кылган өз алдынча рефлексиялык ишмердүүлүктү уюштуруу каралат.*

Ачык сөздөр: *англис тилинин грамматикасын окутуу, этиштин заманбап формалары, чактын категориялары, түрү жана үн, окутуунун принциптери жана ыкмалары.*

ПОДХОДЫ И МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В СТАРШИХ
КЛАССАХ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЫ*Эрмекова Н., магистрант ЖАГУ,**Мурзалиев М., преподаватель ЖАГУ*

Аннотация: *В статье рассматривается преподавание английской грамматики и ее аспекты в общеобразовательной школе. Отношение к обучению грамматике определяется спецификой того или иного метода, принципов и методов обучения, каковы основные подходы в обучении английской грамматике, какие подходы являются ведущими в современных условиях обучения английскому языку и каковы основные методы их осознают. Также рассматривается использование коммуникативно-познавательных подходов, стимулирующих познавательные механизмы учащихся, организацию*

самостоятельной рефлексивной деятельности, что обеспечивает эффективное усвоение и адекватное использование в речи грамматических структур английского языка.

Ключевые слова: *обучение английской грамматике, современные формы глаголов, категории времени, вида и залога, принципы и методы обучения.*

The greatest difficulty in teaching English grammar is the tense forms of the verb. Students face difficulties in mastering the grammatical forms of the verb. It is necessary to consider the methods and approaches in teaching the grammar of the English language, what problems students of the tense forms of the verb have, what typical mistakes they make, and what modern methods, techniques and exercises can eliminate these problems. The use of supports at the stage of introduction and training of the aspect tense system of the English verb facilitates the process of learning English for students, stimulates communication between students in foreign language lessons, focuses on new material being passed and contributes to the formation of strong skills and abilities.

The article aims to study methodological techniques aimed at eliminating the difficulties of using the tense verbs of the English language. And it also considers selection of the most effective approaches both in teaching the grammar of the English language in general.

The approaches and methods of teaching English, as well as any foreign language, are constantly being reflected and rethought due to the fact that the very understanding of the nature of the language, the ways of learning it and also as a response to the growing demand of educational institutions around the world to more effective curricula is changing.

The grammar of the English language has been the subject of intense discussion over the years. In the modern century, the role of grammar in teaching foreign languages has changed especially often: either increased or underestimated.

The grammars of foreign languages in many cases serve poorly to achieve the practical goals of learning. By itself, information about parts of speech, types of predicate, and the like, as well as many tasks aimed at finding these grammatical phenomena in texts, at their memorization and reproduction, does not contribute to the formation of speech skills, which are formed on the basis of specific mechanisms and are not associated with concepts and system established in linguistics.

The modern method of teaching English is built on the basis of the classical method of learning foreign languages. However, the psychological aspect, foreign cinema, information technology had an impact on her. The methods of teaching English used 20 years ago were more of a reproductive nature. Learn the words, read the text, listen to the audio recording, write a letter - this is how the tasks that the tutor gave looked like. Perhaps for this reason, most adults who have studied the language for many years can read and write in English but have difficulty speaking.

Modern methods of teaching English have changed reproductive methods to interactive ones. Today, obtaining knowledge is an interaction between a student and a teacher. The curriculum is built, first of all, taking into account the age characteristics of students. For preschoolers and younger students, such a type of lesson as a game, travel, video, competition, and others is more suitable. An adult student prefers a classical lesson. For this age, traditional tasks are also suitable: compose a story, do an exercise, read the text, perform listening, and so on. Writing a story allows you to learn how to use active and passive vocabulary, expand vocabulary, and improve conversational speech. Doing exercises helps to learn grammatical material. Reading the text forms not only reading skills, but also immerses in the culture and traditions of the language being studied.

We also know that the effectiveness of teaching English grammar to senior grade by using interactive approach is influenced by principles such as situational approach, interactivity, differentiated approach, the individual characteristics of students, variability of the mode of work

in the lesson, the process of organizing educational materials and organizing the educational process.

I am sure that the above mentioned principles of interactive approaches form the theoretical basis for conducting foreign language lessons in secondary schools.

Another aspect of the research on teaching English grammar is a set of certain principles. One of the main methodological principles of teaching English grammar is the principle of sequential learning, in which the grammatical material is taught in a certain sequence. For example, after the Present times, the Continuous group is studied, followed by the Perfect Continuous group. Or tenses are studied first, and then the passive voice and indirect speech. Undoubtedly, there are variations in the sequence. *-He works at school -Ал мектепте иштейт. He is working in the garden right now – Ал бакта иштеп жатат. He has finished his work –Ал жумушун бүтүрдү.*

Considering grammatical competence as the intuitive knowledge of a speaker of a foreign language, which he acquires in the process of complex socio-cognitive activity, teaching grammar fits into the framework of the communicative approach, which assumes that the assimilation of English grammar occurs in the process of solving communicative problems, that is, when using forms in speech. This approach is considered more efficient.

In traditional approach, teaching grammar is based on the transfer of a certain set of knowledge to a certain category of students under certain learning conditions. The task of this approach is to memorize a large number of rules, exceptions, categories, paradigms, and so on. It should be noted that in a learning situation, the formation of grammatical representations occurs by memorizing the rules, and adapting these rules to speech situations, and the activity of students does not have the nature of independent activity.

Many foreign language teachers have been using Project Method in their classes. The process of this method is as follows: teacher or students choose topics for each lesson, make projects, and then reinforce knowledge with tests. Within the using the project method, students watch films in English, read literature in the original, and independently collect the information necessary for the project. This method develops and trains students' skills of self-education, which remains relevant for the rest of their life.

Bilingual method

The peculiarity of the method is in the parallel translation of everything that the teacher says. The method covers watching videos in English with subtitles, reading short stories in English. Students have the opportunity to speak and practice English with their friends and family members at home.

By using this method, a teacher focuses on sociocultural materials so that a person understands the difference in the use of words and at the same time gets acquainted with the culture of the country.

This method is especially useful for those students who plan to continue their studying abroad.

In modern conditions of teaching foreign languages, communicative and cognitive approaches are recognized as the leading approaches.

The communicative approach implies a complete and optimal systematization of the relationship between the components of the learning content. These include: a system of general activity; system of speech activity; system of speech communication; the system of the English language itself; consciously-comparative analysis of native and English languages; system of speech mechanisms (speech production, speech perception, speech interaction, etc.); text as a system of speech products; a system of structural speech formations (dialogue, monologue, monologue in dialogue, various types of speech utterances and messages, etc.); English language acquisition system; system of human speech behavior. As a result of this approach in teaching, a system of English proficiency is formed, implemented and operates as a means of communication in the broadest sense of the word [3].

The cognitive approach to teaching grammar helps the teacher to stimulate the cognitive mechanisms of students, organize their independent reflective activity, which ensures comparative analysis, understanding, memorization, appropriation and adequate use of grammatical structures in speech [7].

In this case, it is impossible to use traditional grammar exercises. The main points are as follows:

- when working with grammar within the framework of the cognitive approach, the requirements for textual material are significantly increased, which should provide students with a rich base for monitoring the functioning of the studied language phenomenon and establishing patterns of its functioning;
- the task of the teacher is to widely use the whole range of cognitive strategies in the lesson and to stimulate the reflective activity of students;
- a system of exercises that ensures the improvement of the mechanisms of conceptualization of the studied facts of the language and the development of strategies for constructing a grammatical concept should be organized taking into account the stages that a person goes through on the path of cognition and appropriation of new knowledge [4].

In conclusion, we can say that the grammar of the English language is one of the main aspects of the language, which has been subjected to intense discussion. There are many effective approaches and methods in teaching foreign languages. In modern conditions of teaching foreign languages, the leading approaches are recognized as communicative and cognitive approaches that stimulate the cognitive mechanisms of students, the organization of independent reflective activity, which ensures effective assimilation and adequate use of the grammatical structures of a foreign language in speech. Faced with the specifics of the species-temporal system, it is necessary to understand well why such categories as tense, aspect, voice are needed in the language in order to clearly and simply explain the principles of functioning of the corresponding forms. The idea of grammatical structures gives a cognitive approach to language as a system of knowledge representation. In accordance with this approach, any grammatical phenomenon serves to express and preserve certain knowledge in the language.

References:

1. Vitlin Zh.L. Modern problems of teaching the grammar of a foreign language // Foreign languages at school. - 2000. - No. 5. - S. 22-26.
2. Galskova N.D., Gez N.I. Theory of Teaching Foreign Languages: Linguodidactics and Methods: Textbook for Students of Linguistic Universities and Faculty of Foreign Languages of Higher Pedagogical Educational Institutions. - M.: Publishing Center "Academy", 2004. - 336 p.
3. Oganjanyan N.L. Elements of a communicative methodology for teaching English in secondary school // First of September. - 2005. - No. 6. - S. 13-15.
4. Porshneva E.R., Spiridonova O.V. Grammatical concepts and methods of their construction in the study of a foreign language (based on foreign studies) // Foreign languages at school. - 2008. - No. 6. - S. 73-77.
5. Sysoev P.V. Integrative teaching of grammar: a study on the material of the English language // Foreign languages at school. - 2003 - No. 6. - S. 25-31.
6. Sysoev P.V. Do we need grammar, and if so, what kind? // Foreign languages at school. - 2007. - No. 2. - S. 31-35.
7. Shchepilova A.V. Cognitive principle in teaching a second foreign language to the question of theoretical justification // Foreign languages at school. - 2003. - No. 2. - S. 4-11.
8. Chynybaeva A.T., <https://arch.kyrlibnet.kg/uploads/Chynybaeva%20D.T..pdf>
9. Chynybaeva A.T. Present tense form in English and the method of teaching it in the Kyrgyz-speaking audience. Vestnik of Issyk-Kul University №41, 2016

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ВЛОЖЕНИЙ В КЫРГЫЗСТАНЕ

Абдырахманова Гульчехра Батырбековна
к.э.н., и.о.доцент ЖАГУ им. Б. Осмонова

Аннотация: *Инвестиционная деятельность – процесс, включающий как собственно само инвестирование, так и последующее осуществление иных действий с целью получения от инвестиций прибыли или иного положительного эффекта.*

Ключевые слова: инвестиции, инвестиционные вложения, инвесторы, инвестиционный климат, экономический кризис, источники финансирования.

КЫРГЫЗСТАНДА ИНВЕСТИЦИЯЛЫК ИНВЕСТИЦИЯНЫ ӨНУКТУРУУНУН
КЕЛЕЧЕГИ

Абдырахманова Гульчехра Батырбековна
э.и.к., доцент м.а.Б.Осмонов атындагы ЖАМУ

Аннотация: *Инвестициялык ишмердүүлүк – инвестициядан пайда же башка оң натыйжа алуу үчүн реалдуу инвестициянын өзүн да, андан кийин башка иш-аракеттерди ишке ашырууну да камтыган процесс.*

Ачык сөздөр: *инвестициялар, инвестициялык инвестициялар, инвесторлор, инвестициялык климат, экономикалык кризис, каржылоо булактары.*

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF INVESTMENT INVESTMENTS IN
KYRGYZSTAN

Abdyrahmanova Gulchehra Batyrbekovna
k.e.n., acting Associate Professor JASU them. B.
Osmonova
gulchehra@mail.ru

Abstract: *Investment activity is a process that includes both the actual investment itself and the subsequent implementation of other actions in order to obtain profit from investments or other positive effect.*

Keywords: *investments, investment investments, investors, investment climate, economic crisis, sources of financing.*

В Кыргызстане экономический подъем экономики страны зависит от объемного привлечения инвестиций в республику. Для перспективного привлечения иностранных инвесторов необходимо создавать благоприятный инвестиционный климат, а также привлекать, для увеличения темпов роста экономики, и наращивать внутренние источники финансирования. Для этого необходимо развивать положительную инвестиционную политику, но без участия государства невозможно это сделать, необходимо разрабатывать законодательную базу, которая не будет противоречить международным стандартам и законам.

Инвестиции – это финансовые вложения с целью получения прибыли [1].

Инвестиционная деятельность – вложение инвестиций и осуществление практических действий с целью получения прибыли [1].

Необходимо отметить в Кыргызстане уделяют большое значение развитию инвестиционной деятельности и способствуют привлечению инвесторов в страну, поскольку от нее зависит развитие экономики страны.

Экономическая эффективность достигается за счет инвестиционных вложений, которые могут решить экономические и социальные проблемы. Экономика страны зависит

от всех составляющих вместе взятых, которые способствуют динамичному развитию инвестиционной деятельности.

Для Кыргызстана иностранные инвестиции и тенденция развития экономики обусловлены взаимовыгодным финансовым сотрудничеством: в процессе производства на предприятиях, инвестиции создают финансовую поддержку и возможность модернизировать, автоматизировать и компьютеризировать с целью получения дальнейшей выгоды на предприятиях, в дальнейшем инвестиции становятся источником вложения дополнительных капитальных вложений. Для предприятий инвестирование является стратегически важной формой вложения. В долгосрочной перспективе для перспективного развития организаций и предприятий необходимым является постоянный приток и обновление активов.

В прошедшем 2021 году приток иностранных инвестиций в сравнении с 2020 годом составил в сумме 321 млн. долларов США, что в 2,0 раза больше в 2021 году нежели в 2020 году.

В 2020 году вливание иностранных инвестиций в сравнении с 2019 годом было на много меньше на 4,9%, около 6,9 млрд. долларов США.

При рассмотрении поступлений прямых иностранных инвестиций в 2020 году составило в 2,0 раза меньше, чем в 2019 году, что составило 537,6 млн. долларов США, в сравнении 2019 год с 2016 годом, мы наблюдаем увеличение вливаний на 1,5 раз больше [3].

Для кыргызской экономики важны финансовые вложения для ее подъема и будущего страны, которые зависят от притока иностранных инвестиций. Государственные гарантии являются для инвестора гарантом по погашению внешнего долга. Для Кыргызстана эта задача становится одной из приоритетной, где будет осуществляться преобразование программных и инвестиционных проектов в прямые инвестиции.

Исследуем диаграмму 1, где будет рассматриваться поступление иностранных инвестиций:

Диаграмма 1

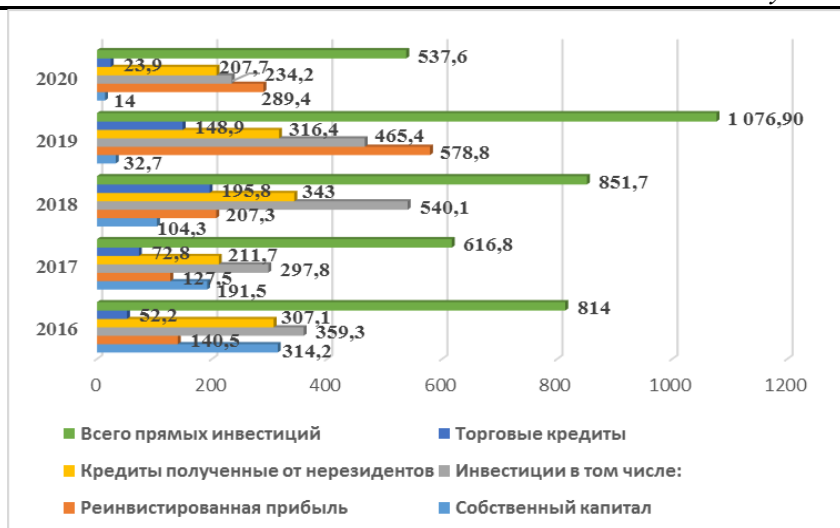
Поступление иностранных инвестиций с 2016-2020 гг. [2]
(млн. долларов США)

Рассмотрим еще одну таблицу прямых иностранных инвестиций в диаграмме 2:

Диаграмма 2

Поступление прямых иностранных инвестиций с 2016-2020 гг. [2]
(млн. долларов США)

При рассмотрении изменения в структуре прямых иностранных инвестиций за 2021 год отмечалось увеличение притока иностранных инвестиций в сравнении 2020 годом, но и присутствует отрицательная тенденция оттока в собственном капитале, которая сократилась на 4,9%.

В 2021 году больше 97% составил основной объем прямых иностранных инвестиций, которые были направлены в геологоразведку, который увеличился на 3,9 раза в сравнении с 2020 годом; были направлены в обрабатывающее производство предприятий на 1,5 раза увеличилось; увеличились вливания в добычу полезных ископаемых на 5,0 раза; производились вложения в информацию и связь, которое увеличилось на 27,8%; произошло увеличение на 30% в оптовую и розничную торговлю; необходимо отметить снижение на 12,6% инвестиций в сфере финансового посредничества и страхования.

Рассмотрим прямые поступления иностранных поступлений из стран СНГ, которые в сравнении с 2020 годом, в 2021 году наблюдается увеличение в 1,8 раз от таких стран, как Азербайджан, которые производились вливание в здравоохранение и торговлю, из России увеличивались инвестиционное финансирование в обрабатывающее производство, в электроэнергию, газ, пар и др. , которое увеличивалось на 3,0 раза, наибольшее инвестирование произошло из Казахстана, которое увеличивалось на 18,6% в добычу полезных ископаемых, обрабатывающее производство, а также в торговлю (диаграмма 3).

В 2021 году больше 97% составил основной объем прямых иностранных инвестиций, которые были направлены в геологоразведку, который увеличился на 3,9 раза в сравнении с 2020 годом; были направлены в обрабатывающее производство предприятий на 1,5 раза увеличилось; увеличились вливания в добычу полезных ископаемых на 5,0 раза; производились вложения в информацию и связь, которое увеличилось на 27,8%; произошло увеличение на 30% в оптовую и розничную торговлю; необходимо отметить снижение на 12,6% инвестиций в сфере финансового посредничества и страхования [3].

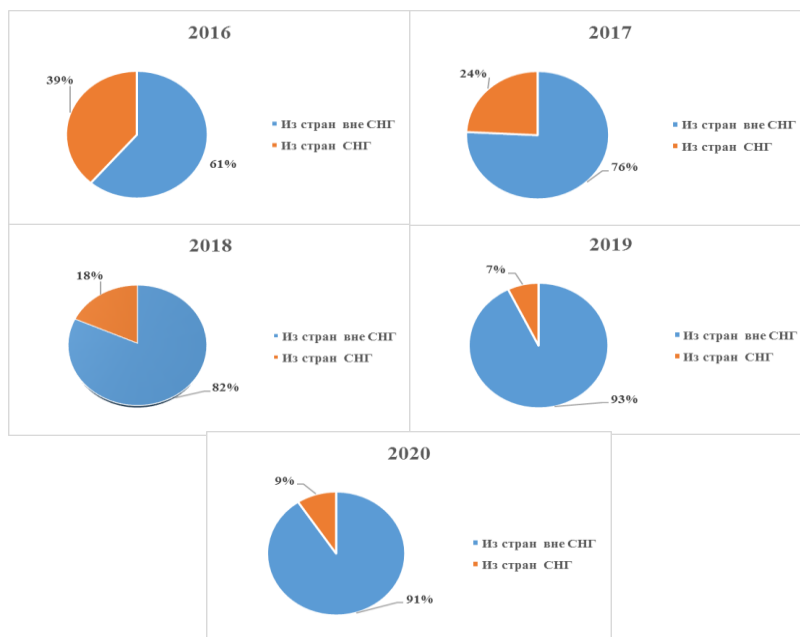
Необходимо рассмотреть прямые поступления объемов иностранных инвестиций за 2021 год из стран из вне СНГ мы наблюдаем прирост 2,0 раза, который отличается от 2020 года, где наблюдается увеличение на 10,2 раза в финансовом посредничестве и страховании, а также обрабатывающие производства со стороны Германии, при рассмотрении обрабатывающего производства Кипра происходит увеличение на 5,7 раза, при инвестициях в геологоразведку Великобритании, наблюдается приток на 3,5 раза, по исследованиям добычи полезных ископаемых и обрабатывающие производства, например Турции, наблюдается тенденция увеличения на 3,0 раза, рассмотрим финансовое инвестирование Швейцарии на информацию и связь, которая увеличилась на

1,7 раз, Нидерланды произвели вливания на обрабатывающее производство, а также финансовое посредничество и страхование, информацию и связь увеличились на 21,8%.

Необходимо отметить наибольший объем вливаний прямых иностранных инвестиций от Китая, которая составляет 31,8%, от Турции – происходит вливание на 19,3%, от Нидерландов в объеме 11,4%, от Великобритании в объеме 10,1%.

Диаграмма 3

Прямое поступление иностранных инвестиций по странам за 2016-2020 гг. [2] (в процентном соотношении)

За последние несколько лет кыргызская экономика проходила и взлеты, и падения, все трудности сказываются на социальном развитии кыргызстанцев, а также вызывает дисбаланс в обществе и беспорядки в стране. Частая смена Правительства тоже отрицательно сказывается на доверительном отношении инвесторов, в свою очередь Правительство пытается вывести страну из кризисного состояния. При преодолении экономического кризиса помогут инвестиционные влияния в экономику страны, которые помогут в усовершенствовании производственных мощностей и технологического прогресса в целом во всех областях научного прогресса.

Кыргызстан является объектом притяжения иностранных инвестиций, в нем имеются богатые залежи природных ресурсов, имеется потенциал по развитию туризма, имеется достаточный и трудовой ресурс, необходимо развивать и животноводство в виде поставок чисто экологических продуктов, а также и овощеводство и многих других отраслей экономики, которые ждут своего часа, а Кыргызстан экономического процветания.

Список литературы

1. К.В. Балдин, И.И. Передеряев, Р.С. Голов «Иностранные инвестиции и инновации» Учебное пособие - М.: 2008г.
2. Официальный сайт Национального статистического комитета Кыргызской Республики (Электронный ресурс.) – Режим доступа: www.stat.kg
3. Официальный сайт Государственного финансового надзора (Электронный ресурс.) – Режим доступа: www.fsa.gov.kg

ОРГАНИЗАЦИЯ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА НА ПРЕДПРИЯТИЯХ И ПУТИ ИХ
СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ

*Ботобеков А. Б. -д. э. н., профессор
Студентка группы ЭБХ(м)-1-21 Гүлжигитова
Нурзада Руслановна*

***Аннотация:** Главной целью бухгалтерского учета является обеспечение учетной информацией собственных и сторонних пользователей в соответствии с законом и (или) потребностями в информации. Информация, представляемая собственным пользователям, должна быть своевременной, достоверной и достаточной для принятия решений по эффективному управлению предприятием, анализу его деятельности, для целей планирования, контроля, при принятии решений в нестандартных ситуациях и при выборе политики организации, при принятии инвестиционных решений и др.*

***Ключевые слова:** Бухгалтерский учет, 1С, мемориальный ордер, журнально-ордерная форма, денежные средства.*

ORGANIZATION OF ACCOUNTING AT ENTERPRISES AND WAYS OF THEIR
IMPROVEMENT

*Botobekov A. B. - Dr. e. n., professor
Student of the group EBH (m) -1-21 Gulzhigitova
Nurzada Ruslanovna*

***Annotation:** The main purpose of accounting is to provide accounting information to its own and third-party users in accordance with the law and (or) information needs. The information provided to its own users should be timely, reliable and sufficient for making decisions on the effective management of the enterprise, analyzing its activities, for the purposes of planning, control, when making decisions in non-standard situations and when choosing an organization's policy, when making investment decisions, etc.*

***Key words:** Accounting, 1С, memorial warrant, journal-order form, cash.*

Бухгалтерский учет сегодня занимает одно из главных мест в системе управления. Он отражает реальные процессы производства, обращения, распределения и потребления, характеризует финансовое состояние предприятия и служит основой для принятия управленческих решений. Руководители предприятий всех отраслей экономики заинтересованы в бережном и рациональном расходовании сырья и материалов, сокращении отходов производства, устранении потерь, увеличении производства конкурентоспособной продукции, повышении ее качества, снижении себестоимости. При этом возрастает приоритетная роль и значение бухгалтерского учета, поскольку он не только отражает хозяйственную деятельность, но и воздействует на нее. Являясь частью процесса управления, он дает важную информацию, позволяющую: контролировать текущую деятельность предприятия; планировать его стратегию и тактику; оптимально использовать ресурсы, измерять и оценивать результаты деятельности; устранять субъективность при принятии решений. Работники экономической службы и, в первую очередь, персонал бухгалтерии, должны хорошо знать всю систему учета и отчетности для того, чтобы уметь оценить финансовое состояние предприятия. Предварительная оценка финансового положения предприятия осуществляется на основании данных бухгалтерского баланса.

Бухгалтерский учет представляет собой систему сбора, измерения путем регистрации данных, обработки и передачи информации об активах, обязательствах,

собственном капитале, доходах и расходах субъекта, посредством финансовых отчетов об определенном субъекте для принятия обоснованных решений.

Главной целью бухгалтерского учета является обеспечение учетной информацией собственных и сторонних пользователей в соответствии с законом и (или) потребностями в информации. Информация, представляемая собственным пользователям, должна быть своевременной, достоверной и достаточной для принятия решений по эффективному управлению предприятием, анализу его деятельности, для целей планирования, контроля, при принятии решений в нестандартных ситуациях и при выборе политики организации, при принятии инвестиционных решений и др.

Бухгалтерский учет не только отражает хозяйственную деятельность, но и воздействует на нее. Являясь частью процесса управления, он дает важную информацию, позволяющую:

- контролировать текущую деятельность предприятия;
- планировать его стратегию и тактику;
- оптимально использовать ресурсы, измерять и оценивать результаты деятельности;
- устранять субъективность при принятии решений.

Бухгалтерский учет на предприятии должен быть более оперативным, нетрудоемким, обеспечивать экономное использование материальных ресурсов, сокращение издержек обращения, повышение рентабельности. Чтобы усовершенствовать организацию бухгалтерского учета на предприятии, следует повысить его оперативность и аналитичность. Для этого надо упорядочить, унифицировать и стандартизировать процесс документирования с учетом требований автоматизированной обработки на ЭВМ. Созданные средства вычислительной техники и разработанные специальные методики регистрации первичной информации позволяют осуществлять сбор исходных данных, минуя стадию выписки бумажного документа. На предприятии используется программа «ВС: Бухгалтерия» для ведения бухгалтерского учета. Но эта программа предназначена для организаций, находящихся на общей системе налогообложения. Главному бухгалтеру приходится вручную начислять заработную плату, больничные листы, расчет отпуска работников, заносить хозяйственные операции в книгу доходов и расходов.

Для совершенствования организации учета на предприятии и упрощения работы бухгалтера хотелось бы рекомендовать предприятию установить программу «1С: Упрощенка 8» или другую программу, которая предназначена для организаций и индивидуальных предпринимателей.

Важным этапом совершенствования бухгалтерского учета на предприятии является возможность самостоятельного выбора системы организации бухгалтерского учета, которая включает рабочий план счетов, регистры бухгалтерского учета, состав и виды применяемых форм первичных документов, систему документооборота и другие учетные процедуры и учитывает специфику финансово-хозяйственной деятельности предприятия. Объектами и бухгалтерского учета являются:

- Имущество организации - нематериальные активы, основные средства, финансовые вложения, производственные запасы, денежные средства;
- Права требования к сторонним организациям и физическим лицам (дебиторская задолженность);
- Обязанности по отношению к сторонним организациям и физическим лицам (кредиторская задолженность);
- Хозяйственные операции, вызывающие изменения в имуществе и обязательствах организации. Хозяйственные операции могут совершаться 1) между объектами учета внутри организации, 2) между организацией и сторонними организациями и физическими лицами;
- Собственные источники формирования средств организации - уставный капитал, добавочный капитал, резервный капитал, фонды, прибыль.

К основным задачам, решаемым в процессе бухгалтерского учета, относятся:

- формирования полной и достоверной информации о деятельности организации и ее имущественном положении;
- обеспечение информацией пользователей для контроля за соблюдением законодательства при осуществлении хозяйственных операций и их целесообразности, наличием и движением имущества и обязательств, использованием материальных, трудовых и финансовых ресурсов в соответствии с утвержденными нормами, нормативами и сметами;
- предотвращение отрицательных результатов хозяйственной деятельности и выявление внутрихозяйственных резервов обеспечения ее финансовой устойчивости.

Объектами бухгалтерского учета являются имущество организации, их обязательства и хозяйственные операции, осуществляемые организациями в процессе их деятельности.

Основной задачей бухгалтерского учёта является формирование полной и достоверной информации о деятельности организации и её имущественном положении, необходимой внутренним пользователям бухгалтерской отчетности-руководителям, учредителям, участникам и собственникам имущества организации, а также внешним – инвесторам, кредиторам и другим пользователям бухгалтерской отчетности. Организации, в зависимости от объема совершаемых хозяйственных операций, рода деятельности и численности персонала выбирают определенную форму ведения бухгалтерского учета.

Форма бухгалтерского учета – это совокупность учетных регистров, которые заполняются в строго установленной последовательности и в определенном порядке.

Существуют следующие основные формы бухгалтерского учета:

- Мемориально-ордерная форма учета.
- Журнально-ордерная форма учета.
- Автоматизированная форма учета.
- Упрощенная форма учета.

Мемориальный ордер представляет собой бухгалтерский документ, содержащий указание о необходимости записать хозяйственную операцию на соответствующие счета бухгалтерского учета. В нем указываются: номер ордера, месяц, год, содержание записи, суммы, наименование дебетуемого и кредитуемого счетов. Мемориальные ордера составляются на основании первичных, сводных и накопительных документов. Все мемориальные ордера регистрируются в специальном журнале. На основании данных мемориальных ордеров заполняется Главная книга, которая является регистром синтетического учета. Аналитический учет ведется на основании документов, приложенных к мемориальным ордерам, в специальных карточках. В конце каждого месяца составляются оборотные ведомости по счетам синтетического и аналитического учета, и производится взаимная сверка итогов.

При журнально-ордерной форме применяется ручной труд работников учета и средства малой вычислительной техники. Записи при журнально-ордерной форме ведутся по схеме: документ - регистр, форма отчетности. Журналы-ордера ведут по кредиту одного или нескольких счетов. Кредитовый признак является ведущим, так как все хозяйственные операции начинают записывать на кредитовой основе.

Возможности для широкого применения малых вычислительных машин, лучшее распределение обязанностей между счетными работниками, соблюдение графика работы, улучшение организации и техники ведения учета. Журнально-ордерная форма учета не имеет перспектив, так как в основном рассчитана на ручной труд работников.

Автоматизированная форма бухгалтерского учета характеризуется:

- простотой регистрации хозяйственных операций;
- однократным введением бухгалтерской информации и одновременным отражением ее в регистрах синтетического и аналитического учёта, а также в формах бухгалтерской отчётности;

- возможностью получения в любой момент времени всей необходимой информации с целью проведения анализа деятельности организации и принятия оптимальных управленческих решений.

Упрощенная форма бухгалтерского учета малым предприятием может вестись:

- по простой форме бухгалтерского учета;
- по форме бухгалтерского учета с использованием регистров бухгалтерского учета имущества малого предприятия.

Объектами бухгалтерского учета являются:

- Имущество организации – нематериальные активы, основные средства, финансовые вложения, производственные запасы, денежные средства;
- Права требования к сторонним организациям и физическим лицам (дебиторская задолженность);
- Обязанности по отношению к сторонним организациям и физическим лицам (кредиторская задолженность);
- Хозяйственные операции, вызывающие изменения в имуществе и обязательствах организации. Хозяйственные операции могут совершаться 1) между объектами учета внутри организации, 2) между организацией и сторонними организациями и физическими лицами;
- Собственные источники формирования средств организации – уставный капитал, добавочный капитал, резервный капитал, фонды, прибыль.

К основным задачам, решаемым в процессе бухгалтерского учета, относятся:

- формирования полной и достоверной информации о деятельности организации и ее имущественном положении;
- обеспечение информацией пользователей для контроля за соблюдением законодательства при осуществлении хозяйственных операций и их целесообразности, наличием и движением имущества и обязательств, использованием материальных, трудовых и финансовых ресурсов в соответствии с утвержденными нормами, нормативами и сметами;
- предотвращение отрицательных результатов хозяйственной деятельности и выявление внутрихозяйственных резервов обеспечения ее финансовой устойчивости.

Список использованной литературы

1. Бухгалтерский учет на современном предприятии: учеб.-практ. пособие. - М.: ТК Велби, 2006. -552с.
2. Бухгалтерский учет: Учет активов и расчетных операций. Учебное пособие / В.А. Пипко, В.И. Бережной, Л.Н. Булавина и др. - М.: Финансы и статистика, 2002. - 516с.
3. Вещунова Н.Л., Фомина Л.Ф. Бухгалтерский учет. - М.:ТК Велби: Проспект, 2006. - 672с.
4. Епифанов О.В.. Лабораторный практикум по бухгалтерскому учету: сквозная задача: учеб.-практ. пособие / О. В. Епифанов. - М.: Проспект, 2007. - 221 с.
4. Кутер М.И., Теория бухгалтерского учета: учеб. для вузов. - Изд. 3-е, перераб. и доп.; Гриф МО. - М.: Финансы и статистика, 2007. - 591 с.: ил. - Библиогр. в конце гл. - Прил.: с. 561.
5. Леонтьева Ж.Г. Бухгалтерский и налоговый учет доходов и расходов коммерческих организаций. - СПб.: Юрид.центр Пресс, 2003. - 392 с. - (Экономика и право). - Библиогр.: с. 227

* * *

ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ДЕБИТОРСКОЙ И
КРЕДИТОРСКОЙ ЗАДОЛЖЕННОСТЬЮ ПРЕДПРИЯТИЯ

*Кадырбекова Медина Канатбековна
магистрант МНУ имени К.Ш.Токтомаматова,
Кыргызская Республика, город Жалал-Абад.
Эл.почта medina0248@mail.ru*

Аннотация: *Стабильность финансового положения компании зависит от эффективности управления дебиторской задолженностью и задолженностью компании.*

Эта статья расскажет вам, как правильно оценить, проанализировать и выбрать наиболее подходящий метод управления для специалистов вашей компании.

Ключевые слова: *дебиторская задолженность, кредиторская задолженность, заемные средства, оптимизация, минимизация.*

СИСТЕМАНЫН НАТЫЙЖАЛУУЛУГУН ЖОГОРУЛАТУУДАГЫ ДЕБИТОРДУК ЖАНА
КРЕДИТОРДУК КАРЫЗДАРДЫ БАШКАРУУ БОЮНЧА ИШКАНАНЫН КАРЫЗЫ

*Кыргыз Республикасы, Жалал-Абад ш.
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУнун
магистранты Кадырбекова Медина
Канатбековна
Эл.почта medina0248@mail.ru*

Аннотация: *Ишкананын финансылык абалынын туруктуулугу ишкананын дебитордук карыздарын башкаруунун натыйжалуулугунан көз каранды.*

Бул макалада ишканаңыздын адистерине кантип туура баа берүү, талдоо жана башкаруунун эң ылайыктуу ыкмасын тандоо керектиги айтылат.

Негизги сөздөр: *дебитордук карыз, кредитордук карыз, карыз, оптималдаштыруу, минималдаштыруу.*

IMPROVING THE EFFICIENCY OF THE MANAGEMENT SYSTEM
OF ACCOUNTS RECEIVABLE AND ACCOUNTS PAYABLE OF THE ENTERPRISE

*Kadyrbekova Medina Kanatbekovna
is a master's student of the named
after K.Sh.Toktomamatov
International University,
Kyrgyz Republic, the city of Jalal-Abad.
E-mail medina0248@mail.ru*

Annotation. *The stability of the company's financial position depends on the effectiveness of the management of accounts receivable and accounts payable and the company's debt.*

This article will tell you how to properly evaluate, analyze and choose the most appropriate management method for your company's specialists.

Keywords: *accounts receivable, accounts payable, borrowed funds, optimization, minimization.*

Эффективное управление дебиторской задолженностью и обязательствами является важной частью успеха организации. Все аспекты нашей деятельности зависят от нашей способности адекватно управлять дебиторской задолженностью и обязательствами.

Для того, чтобы правильно выстроить отношения со своими клиентами, необходимо постоянно следить за состоянием взаиморасчетов. Для этого необходимо грамотно управлять дебиторской и пассивной задолженностью.

Специалист компании должен проанализировать дебиторскую задолженность по перечню кредиторов и дебиторов, срокам их образования и размеру. Контролируйте погашение отложенных или просроченных обязательств и оценивайте наличие дебиторской задолженности. Решите, чем и как уменьшить свой долг.

Основными способами управления просроченной дебиторской задолженностью являются: компенсация; отсрочка платежа; инновации; снижение стоимости поставляемых товаров со скидочными предложениями; прощение долга.

Управление дебиторской задолженностью включает анализ дебиторской задолженности, анализ фактической стоимости существующей дебиторской задолженности, разработку политики предоставления коммерческих кредитов и управление коэффициентом дебиторской задолженности. Соотношение дебиторской и кредиторской задолженности свидетельствует о финансовой устойчивости предприятия и эффективности управления его финансами.

Рациональное управление дебиторской задолженностью позволяет предприятиям обеспечивать достаточный уровень рентабельности и снижать задолженность [1].

Привлечение заемных средств в оборот предприятия – это временное улучшение финансового состояния при условии, что средства не будут заморожены на длительный срок и своевременно возвращены. Невыполнение этого требования может привести к задержке платежей на вашем счете, что приведет к штрафам и ухудшению финансового положения. Поэтому в процессе управления необходимо изучать состав, давность, возникновение, периодичность и причину возникновения кредиторской задолженности.

Не менее важным является эффективное управление кредиторской задолженностью в организации. Основной задачей Управления кредиторской задолженностью является оптимизация кредиторской задолженности для расчетов с поставщиками, на долю которых приходится значительная часть кредиторской задолженности.

Предприятия, которым удается отладить свою работу с дебиторской и кредиторской задолженностью, получают конкурентное преимущество. Неудивительно, что это помогает, во-первых, повысить управляемость и гибкость бизнеса, во-вторых, существенно снижает количество ошибок, связанных с человеческим фактором.

Политика управления дебиторской задолженностью компании должна осуществляться в несколько этапов. Во-первых, необходимо определить наиболее распространенный способ решения проблем, связанных с задолженностью. Во-вторых, чтобы более успешно реализовать выбранное направление, необходимо разработать алгоритмы, способные оценить реальное положение предприятия. В-третьих, оценить предлагаемые изменения с точки зрения экономической эффективности, т.е. насколько эффективны предлагаемые меры [2].

Следует четко понимать, что дебиторская задолженность – это, с одной стороны, средства, которые работают на другую, а с другой – сдерживающий фактор для предприятий, не дающих нормального развития. Поэтому каждый бизнес должен уделять первоочередное внимание улучшению работы с должниками.

Управление кредиторской задолженностью может быть выполнено с использованием двух основных опций: Оптимизировать кредиторскую задолженность и Минимизировать кредиторскую задолженность.

Оптимизация – это поиск новых решений для кредиторской задолженности и изменений, которые могут оказать положительное влияние на бизнес (утвержденное увеличение капитала, увеличение резервного капитала и т. д.).

Минимизация — это механизм управления кредиторской задолженностью, при котором существующая кредиторская задолженность сокращается до полного погашения.

Ключевым аспектом оптимизации и минимизации управления кредиторской задолженностью является управление материальными потоками, которые сопровождают финансовые потоки и возникают при закупке материалов или реализации продукции.

Управляемые подсистемы (субъекты) формируются в результате поставки предприятиями продукции покупателям и расчетов, в том числе авансовых, поставщикам материальных ресурсов и комплектующих, а также партнерам за различные оказываемые услуги (входная система управления). На выходе формируется дебиторская задолженность, в том числе просроченная [3]. Процесс регулятивных действий поддерживается тремя блоками: реализация функций измерения, реализация функций управления и правоприменения.

Единицы измерения определяют состав, размер, структуру и сроки исковой давности дебиторской задолженности на основе состава дебиторской базы данных, а единицы контроля используются для разработки корректирующих управленческих действий.

С этой целью подсистема управления разрабатывает комплекс целей и функциональных действий на основе формулирования целей, задач и принципов управления, актуализации состава и структуры базы данных дебиторов, расширения теоретических знаний и обобщения накопленного опыта управления дебиторской задолженностью, а также с учетом вероятностного характера действий должника. В результате разработанная совокупность инструментов воздействия реализуется путем установления руководством (на входе системы контроля) выплат потенциальным должникам. На этом завершается условный цикл 1 управления дебиторской задолженностью.

В системе планового управления основное внимание уделяется снижению внешнего долга, вызванного недопоставкой материалов и деталей заблаговременно и несвоевременной поставкой согласно условиям договора [4].

Организация взаимодействия участников, участвующих в возникновении и управлении дебиторской задолженностью, предполагает соблюдение основных принципов, способствующих эффективной работе систем управления дебиторской задолженностью и задолженностью.

Таким образом, для управления дебиторской и кредиторской задолженностью можно выделить следующие виды деятельности:

1) Оптимизация и регулирование количественного и качественного состава пассивов при постоянной инвентаризации пассивов.

2) Разделить кредиторов и должников на группы, в которых хозяйствующие субъекты будут поддерживать долгосрочные хозяйственные отношения и совершать разовые сделки.

3) Определить сумму «непроходимого» долга, чтобы не усугублять финансовые проблемы.

4) Текущая качественная оценка обязательств для установления реальной возможности взыскания средств.

5) Проводить периодические мероприятия по реструктуризации долга, чтобы организации могли без последствий использовать сторонние источники финансирования.

При грамотном управлении долгом предприятие может значительно улучшить свое финансовое положение. Самое главное – правильно оценить и проанализировать расчетное состояние компании и выбрать наиболее подходящий метод управления.

Список литературы:

1. Галлеев М.Ш. Дебиторская и кредиторская задолженность: острые вопросы учета и налогообложения. – М.: Вершина, 2006.
2. Бабаев Ю.А., Петров А.М. Бухгалтерский учет и контроль дебиторской и кредиторской задолженности. – М.: ТК Велби, Проспект, 2010.
3. Соколова Н.А. Управление дебиторской задолженностью: способы истребования обязательств / Н.А. Соколова, И.Н. Томшинская // Бухгалтерский учет. – 2012. – № 9. – С. 49-56.
4. Назарова В.Л. Бухгалтерский учет: учебник – Изд. 2-е перераб. и доп. – Алматы: Экономика, 2011. – 624 с.

* * *

РАЗВИТИЕ ЯЗЫКОВ И ГЕНЕТИЧЕСКОЕ РОДСТВО

Адилова Каныкей, магистрант филологического факультета Жалал-Абадского государственного университета имени Б.Осмонова. Кыргызстан

Аннотация: В настоящей статье рассмотрены вопросы развития языка и определения языкового родства. Ключевыми понятиями сравнительно-исторического языкознания являются понятия развития языка и генетического родства. История языка непосредственно связана с историей народа, поэтому язык в постоянном движении: пополняется, обновляется. В ходе развития и в статическом положении язык имеет такие свойства как коммуникативность, информативность, изменчивость и др. В статье автор попытался раскрыть суть путей определения степени и случаи родства языков. Начиная с 5 века до настоящего времени сравнительно-историческое языкознание не теряло своей актуальности. Требуется разграничения многие спорные вопросы. Одним из них является вопросы развития языка генетического родства. В этом состоит актуальность данного исследования.

Ключевые слова и словосочетания: язык, развитие языка, история, функция языка, роль языка, генеалогическая классификация, лексика, родственные языки, родство.

ТИЛДЕРДИН ӨНҮГҮШҮ ЖАНА ТАРЫХЫЙ ТЕКТЕШТИК

Адилова Каныкей, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин филология факультетинин магистранты. Кыргызстан

Аннотация: Бул макалада тилдин өнүгүшү жана тилдин генеалогиялык тектештиги камтылган. Салыштырма-тарыхый тил илиминде эң эле негизги түшүнүктөрдүн бири тилдин өнүгүшү жана тилдик тектештик эсептелет. Тилдин тарыхы элдин, улуттун тарыхы менен байланыштуу, ошондуктан тил үзгүлтүксүз кыймылда болуп турат: жаңыланат, өзгөрөт. Тынч турган абалда да, кыймылда болгон кезде деле тил бир катар касиеттерге ээ, булар – өзгөргүчтүк, коммуникативдүүлүк, маалыматтуулук, ошондой эле коомдук. Бул макалада автор тилдин өзгөрүшүнүн жолдорун, тилдик тектештиктин учурларын камтууга аракет жасаган. Биздин заманга чейинки 5 кылымдан ушул күнгө чейин салыштырма-тарыхый тил илими өзүнүн актуалдуулугун жоготпой келет. Себеби мында талаш маселелер абдан көп. Изилдөөнүн актуалдуулугу ушунда турат.

Ачык сөздөр жана сөз айкалыштары: тил, тилдин өнүгүшү, тарых, тилдин функциясы, тилдин ролу, тектештик классификациясы, лексика, тектеш тилдер, тектештик.

DEVELOPMENT OF LANGUAGES AND GENETIC RELATIONSHIP

Adilova Kanykei, master student of the Faculty of Philology, Jalal-Abad State University named after B. Osmonov. Kyrgyzstan

Annotation: This article deals with the development of the language and the definition of linguistic kinship. The key concepts of comparative historical linguistics are the concepts of language development and genetic relationship. The history of the language is directly related to the history of the people so the language is in constant motion replenished updated. In the course of development and in a static position the language has such properties as communicativeness in formativeness variability etc. In the article the author tried to reveal the

essence of the ways of determining the degree and cases of kinship of languages. From the 5th century to the present comparative historical linguistics has not lost its relevancy. Requires differentiation of many contentious issues. One of them is the development of the language of genetic kinship. This is the relevance of this study.

Key words and phrases: *language, development, history, function of language, role of language, genealogical classification, vocabulary, related languages, kinship.*

Сравнительно-историческое языкознание – область языкознания, в котором изучаются становление и историческое развитие родственных языков. Ключевыми понятиями сравнительно-исторического языкознания являются понятия развития языка и генетического родства.

История народа и его язык непосредственно связаны. Пока язык употребляется, он живой. Когда его перестают употреблять, он умирает. Примером таких мертвых языков могут быть латынь, эсперанто и др. Изучая разнообразные движения в языке сравнительно-исторические грамматики добиваются познают природу языка, его подлинной сущности. В своем развитии язык зависит от двух факторов: 1) от среды; 2) от внутреннего движения – одни слова устаревают, на место других появляются неологизмы, одни выбывают из употребления, а названия остаются как исторический памятник, тем самым в языке появляются историзмы. В любом случае основной «костяк» языка остается, а время от времени некоторые слова появляются, некоторые исчезают. Но в то же время слово со временем может обрести новое значение и заново родиться.

Преобразования в обществе, кардинальные изменения нередко приводят наряду с совершенствованием языка к утрате определенной части языка или языка вообще. В советское время в связи с научно-техническим прогрессом, многие языковые средства исчезли, даже имеющиеся в арсенале подлинно национальные слова заменены их переводами.

Иногда наблюдается консервация языковых единиц, которые могут быть направлены на временное замораживание имеющихся в языке языковых средств и препятствующие наступлению перемен. Данная тенденция консервативности — социально положительная черта языка, поскольку она обеспечивает культурную связь поколений. С консервативностью связаны особые темпы развития языка, неодинаковые для разных участков его строя — фонетики, лексики, грамматики. Так, например, существенные изменения в лексике происходят каждые 5 лет, а заметные изменения в синтаксисе — через 100 лет. В этом проявляется специфика характера динамической устойчивости языков, позволяющей при значительных изменениях в отдельных частях системы сохранять, тем не менее, устойчивость в течение длительного времени [1, с.41].

Язык – есть носитель всех информации и нации, ибо он рождается с нацией, хотя будет жить после того, как не станет нации (только как мертвый язык), плод и отражатель ее мышления, определитель национальной самобытности. Культура народа создается нацией, народом. Об этом писал основоположник языкознания В. Гумбольдт, «язык не есть мертвый часовой механизм, но живое творение, исходящее из самого себя» [3, с.275]. Рождение и становление языка включает не одно тысячелетий. В течение многих веков язык грамматический и лексический строй претерпевает многих изменений. Поэтому первым признаком развития языка является его изменчивость.

Изменчивость языка — и предпосылка, и результат речевой деятельности, условие и следствие нормального функционирования языка. Следовательно, язык представляет собой целостное единство устойчивого и подвижного, стабильного и меняющегося, статики и динамики. Изменчивость языка отражается в культурных традициях и обычаях человека. Жить в обществе и быть вне общества невозможно. Поэтому все общественные изменения находят отражение в языке передаются от поколения к поколению посредством языка. Поэтому язык обладает еще одной чертой – преемственностью. Расмус Раск,

являющийся одним из зачинателей сравнительно-исторического языкознания, писал по этому поводу: «Религиозные верования, обычаи и традиции народов, их гражданские институты в древнее время - все то, что мы знаем о них, - в лучшем случае могут дать нам лишь намек на родственные отношения и происхождение этих народов. Вид, в каком они впервые являются перед нами, может послужить для некоторых выводов об их предшествующем состоянии или о тех путях, какими они достигли настоящего. Но ни одно средство познания происхождения народов и их родственных связей в седой древности, когда история покидает нас, не является столь важным, как язык". (<http://www.philology.ru/linguistics1/zvegintsev-84.htm>, с. 178 .)

Язык создает информационную картину мира. В языке мы получаем информации нации о прошлом, настоящем и будущем. Однако все, что не было зафиксировано письменно, "остается беззвучным и немым", прошедшим без истории. По поводу развития языка Гумбольдт пишет: «Язык есть орган, образующий мысль... Деятельность мышления и язык представляют поэтому неразрывное единство». В. Гумбольдт не ограничивается этим утверждением и указывает на то, что, поскольку язык деятельно участвует в создании (совместно с мышлением) новых знаний, язык объективизирует их в силу того, что он состоит на службе общества и немислим вне его: «Даже и не касаясь потребностей общения людей друг с другом, можно утверждать, что язык есть обязательная предпосылка мышления и в условиях полной изоляции человека. Но в действительности язык всегда развивается только в обществе, и человек понимает себя постольку, поскольку опытом установлено, что его слова понятны также и другим» [<http://www.philology.ru/linguistics1/zvegintsev-84.htm>] История человечества стала возможной только благодаря языку.

Общую или непосредственно близкую историю развития получают родственные языки. Под понятием языковое родство подразумевается «происхождение языков от одного общего языка-предка. Языки, являющиеся результатами различных путей эволюции одного праязыка, называются родственными и характеризуются регулярными соответствиями на различных уровнях, объяснимых общностью происхождения, а не случайным совпадением или заимствованием: их исконные морфемы находятся в строго определённых соответствиях, отражающих действие исторических звуковых изменений [[https://ru.wikipedia.org/wiki/языковое родство](https://ru.wikipedia.org/wiki/языковое_родство)].

По Старостину С. А. и Бурлаку С. А. [2], родство языков может быть определено по ряду признаков:

все или подавляющее большинство фонем в исследуемых языках регулярно соответствуют друг другу, что наблюдается на некоторой части лексики исследуемых языков;
доля общей для языков лексики возрастает, если рассматривается выборка из более устойчивой лексики (к примеру, слова из списка Сводеша).

Языковое родство устанавливается с помощью сравнительно-исторического метода. Измерение степени родства языков может осуществляться несколькими способами, в том числе в глоттохронологии - гипотетический методом сравнительно-исторического языкознания для предположительного определения времени разделения родственных языков, основанный на гипотезе, что скорость изменения базового словаря языка остаётся примерно одинаковой. Эта гипотеза предложена Моррисом Сводешом как попытка аналогии с радиоуглеродным методом измерения возраста органических веществ с применением статистического исследования лексики [<https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1614266>]. Немаловажное значение играет степени языкового родства, играющей решающую роль в генеалогической классификации языков. Для определения степени родства языков недостаточным является количественный подсчет совпадающих по звучанию слов. Основной словарный фонд языка отличается большой устойчивостью; еще более устойчивым является грамматический строй. Поэтому именно на изучении основного словарного фонда и грамматического строя должны

основываться суждения о происхождении данного языка, о его родственных связях. Единство основного словарного фонда и грамматического строя славянских языков нельзя считать случайностью; случайными могут быть единичные совпадения между отдельными словами разных языков, но не единство всей грамматической системы и наиболее важной части словаря. Такое единство не могло возникнуть в результате «схождения» первоначально различных языков [4, с.5].

На основе степени родства определяются подгруппы, группы, семьи языков. В отношении понятия семьи языков родство языков может быть определено по трем случаями [<http://tapemark.narod.ru/les/527a.html>]:

Тривиальное родство - в случае 95% совпадений базовой лексики. Это касается языков, исходящих от одного корня, прошедших процессы диалекта, территориализма, затем обретающих статус самостоятельного языка. Такие языки составляют подгруппы определенной группы языков. К примеру, русский, украинский и белорусский языки составляют восточнославянскую подгруппу славянских языков. Языки с таким количеством совпадений обеспечивают взаимопонятность и имеют много сходств в культурных ценностях: общие или схожие традиции и обычаи. По классификации В.В.Радлова киргизский язык входит в западную группу тюркской группы. Сюда же включены наречия татар Западной Сибири, киргизский, казахский, башкирский, татарский и, условно, каракалпакский языки [<http://tapemark.narod.ru/les/527a.html>]. Кроме общей базовой лексики, у народов данной группы почти идентичные традиции, обычаи. Многие слова языков тривиального родства в настоящее время звучат по-разному, но в корне восходят к одному слову;

Заметное родство, где около 70% базовой лексики совпадает, которая обеспечивает понятность общения между носителями языков. Такое сходство осознают сами носители; Конвенциональное родство, где из базовой лексики совпадает около 15—35 %. Такое родство не осознается носителями, но их родство научно доказано. Такое родство наблюдается у языков индоевропейской группы и тюркской группы (например, русский и курдский языки);

дальнее родство — 5—10 % совпадений в базовой лексике. Зачастую является спорным среди специалистов, поскольку неслучайные совпадения трудноотличимы от случайных (например, японский и киргизский языки).

Родство языков – основа генеалогической классификации.

Генеалогическая классификация языков — это классификация языков по родственным связям между ними, классификация, при которой объединяются родственные языки. Генеалогическая классификация языков основана на изучении родственных языков посредством сравнительно-исторического метода [4, с.5].

Опираясь на труды ученых лингвистов, современные методы сравнительно-исторического языкознания и технические достижения ученые обновляют распределение языков мира по генеалогическим признакам. Важное значение генеалогической классификации языков заключается в том, что это классификация историческая. Материальное родство ряда языков (т. е. единство происхождения основы языка) является свидетельством того, что эти языки восходят к первоначальному единству. Пути образования семьи языков из первоначального единства объясняются историей носителей этих языков. История языка может быть понята только в том случае, если язык изучается в связи с историей общества, поэтому процессы образования семей языков следует изучать в связи с историей народов — творцов и носителей этих языков [4, с.9].

Использованная литература:

1. Бирюкова Е. В., Попова Л.Г. О тенденциях развития современного сравнительно-исторического, типологического языкознания. Филологические науки. Вопросы теории и практики, № 11 (53) 2015, часть 3 - С.41

2. Бурлак С.А. Сравнительно-историческое языкознание: Учебник для студ. высш. учеб. заведений / С.А.Бурлак, С.А.Старостин. — М.: Издательский центр «Академия», 2005. — 432 с.
3. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / В. Гумбольдт. - М., 1984.
4. В.В.Иванов. Генеалогическая классификация языков и понятие языкового родства. Под общей редакцией В.А.Звегинцева. Изд-ство МГУ. М.; 1954
5. Тюркологический сборник. Издательство «НАУКА». Главная редакция восточной литературы, М.; 1971. – С.197.
6. Электронные источники:
7. <http://tapemark.narod.ru/les/527a.html>
8. <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1614266>
9. <http://www.philology.ru/linguistics1/zvegintsev-84.htm>
10. https://ru.wikipedia.org/wiki/языковое_родство

* * *

УДК: 594.341.(043.3)

РУССКИЕ НАРОДНЫЕ ПРИМЕТЫ В СОДЕРЖАНИИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

Ажиматова М. Н., магистрант ФББ (от) маг – 1-21 ЖАГУ имени Б. Осмонова.

samat_maya@mail.ru.

доцент Жусупова А.А. Zhusupova-2016@mail.ru

Аннотация: в данной статье проанализирован фактический материал, извлеченный из целого ряда произведений различных авторов, прежде всего относящихся к XIX веку. В статье рассматривается содержательная структура паремиологических контекстов, включающих русские народные приметы, определяются способы их реализации, лингвистические и прагматические функции.

Ключевые слова: Паремиологический фонд, художественный текст, народные приметы, текстовая функция, суеверия, паремия, парадигма, анализ.

КӨРКӨМ ТЕКСТИН МАЗМУНУНДАГЫ ОРУС ЭЛДИК ЫРЫМ-ЖЫРЫМДАРЫ

Б.Осмонов атындагы ЖАМУнун ФББ (ОТ) - 1-21 тайпасынын магистранты Ажиматова

М.Н.samat_maya@mail.ru

Илимий жетекчиси доцент Жусупова А.А.

zhusupova-2016@mail.ru

Аннотация: бул макалада 19-кылымга тиешелүү түрдүү авторлордун бир катар эмгектеринен алынган фактылык материалдар талданат. Макалада паремиологиялык контексттердин, анын ичинде орус элдик жышаандарынын мазмундук структурасы каралып, аларды ишке ашыруу жолдору, лингвистикалык жана прагматикалык функциялары аныкталган.

Ачык сөздөр: Паремиологиялык фонд, көркөм текст, элдик жышаан, тексттин функциясы, ырым, макал, парадигма, талдоо.

RUSSIAN FOLK SIGNS IN THE CONTENT OF ARTISTIC TEXT

Azhimatova M.N., undergraduate FBB (from)

magician - 1-21 HAGU named after B. Osmonov,

samat_maya@mail.ru

Scientific Supervisor Associate Professor Zhusupova

A.A., Zhusupova-2016@mail.ru

Annotation: *this article analyzes the factual material extracted from a number of works by various authors, primarily related to the 19th century. The article considers the content structure of paremiological contexts, including Russian folk omens, determines the ways of their implementation, linguistic and pragmatic functions.*

Key words: *Paremiological fund, literary text, folk omens, text function, superstition, proverb, paradigm, analysis.*

Паремиологический фонд языка является источником и носителем национально-культурной информации, отображающей ценностные и смысловые модели мира. Паремиологический фонд языка достаточно полно и разносторонне исследуется с разных позиций. Одним из наиболее представляющим большой интерес являются народные приметы, которые остаются менее исследованными. Хотя интерес к ним в последние десятилетия эпохи глобализации и цифровизации значительно увеличился [Харченко В.К., Тонкова Е.Е. Лингвистика народной приметы. – Белгород: Белгородская областная типография, 2008 год], [Садова Т.С. Народная примета как текст и проблемы лингвистики фольклорного текста. – СПб, 2004 год].

Примета – попытка познания мира во взаимосвязях. Опорой этих связей выступает «метка», знак, чаще всего – предмет в своей двойной сущности – собственно материальной и символической, поэтому слово в тексте заменяет действие, текст – ситуацию в целом. Примета фиксирует объективные (погодные, например) и необъективные (мифологические, например) ношения, однако логика их вербального осмысления, текстового структурирования в обоих случаях одинакова, что свидетельствует об их тождестве в общей парадигме познания.

Приметы, обычаи, иногда по видимости необъяснимые, связаны с областью народных верований. Смысл многих из них можно понять, зная, как воспринимали мир наши предки.

Что касается её текстовой и функционально-коммуникативной функции, то она менее выявлена, хотя обращена к дискурсу (любые формы речевого взаимодействия между людьми: разговор, беседа, речь, использование языка), прежде всего художественному, что дает возможность углубить знания о народной примете как паремиологической единице, ее назначении в пространстве текста.

Проанализированный фактический материал, извлеченный из целого ряда произведений различных авторов, прежде всего относящихся к XIX столетию, свидетельствует о том, что народные приметы наиболее частотны в произведениях А.С. Пушкина, М.Ю. Лермонтова, И.А. Бунина, А.И. Куприна, А. П. Чехова, А.Н. Островского, И. С. Тургенева, Н. С. Лескова и др.

Так, А. С. Пушкину, ориентирующемуся на народность, испытывающему огромный интерес к фольклорным жанрам, обычаям, говорящему о прелести сказок, загадок, поверий, был присущ интерес и к народным приметам, которым были посвящены специальные стихотворения, в одном из них представлена развернутая характеристика народной приметы:

*«Так, если лебеди на лоне тихих вод,
Плескаясь вечером, окличут твой приход,
Иль солнце яркое зайдет в печальны тучи,
Знай, завтра сонных дев разбудит дождь ревучий,
Иль бьющий в окна град, ратный селянин,
Готовясь уж косить высокий злак домин,
Услыша бури шум, не выйдет на работу
И погрузится вновь в ленивую дремоту»*

[Пушкин А.С. Сочинения. – Л.: Гос. издательство художественной литературы, 1935 г].

Любопытны и высказывания писателей о сущности народной приметы, вносящие определенные значимые соображения в ее осмысление. Например, в рассказе «Волшебный ковер» А. И. Куприн пишет:

«Но есть, однако, в этом удивительном аппарате, в человеческом мозгу, какие-то таинственные кладовые, в которых, независимо от нашей воли и желания, хранятся бережно все, что мы когда-либо видели, слышали, читали, думали или чувствовали – все равно, было ли это во сне, в грезе или наяву»

[Куприн А.И. Собрание сочинений: в 9 томах – Художественная литература, 1964. V том].

Д.Н.Мамин-Сибиряк наделяет одного из своих персонажей таким размышлением: *«В самом деле, в жизни так много непонятного и таинственного, а с другой стороны, ведь эти приметы на чем-то основаны, если им верит стомиллионная масса простого народа»* [Мамин-Сибиряк Д.Н. Рассказы; Легенды. – М.: Правда, 1984].

По своему жанру народные приметы представляют три вида: календарные приметы, (т.е. «погодные») и бытовые, здесь же и суеверные. Они выполняют различные функции, трансформируясь в другие паремнологические жанры – в пословицы и поговорки, реже загадки.

Деревья в июне – небо будет синее.

Апрель с водою – май с травой

Серенькое утро – красненький денёк

Увидел на вербе пушок - и весна на шесток

Поджанры паремий нередко обнаруживают конструктивно-смысловую близость или даже тождественность. Именно поэтому они легко переходят друг в друга., вступая между собой в трансформационные отношения. [10. С.19]

Сути народных примет и их истолкования касается и Л.Н.Толстой, рассуждая о причинах исторических событий и природных явлений: *«Крестьяне говорят, что поздней весной дует холодный ветер, потому что почка дуба разворачивается, и действительно всякую весну дует холодный ветер, когда разворачивается дуб. Но хотя причина дующего при разворачивании дуба холодного ветра мне неизвестна, я не могу согласиться с крестьянами в том, что причина холодного ветра есть разворачивание почки дуба потому только, что сила ветра находится вне влияния почки. Я вижу только совпадение тех условий, которые бывают во всяком жизненном явлении...»*

[Толстой Л.Н. Война и мир. – М.: Огиз, 1945 год].

В наше время люди большое внимание уделяют снам. Увидеть во сне покойника – к непогоде. Особое внимание отводится снам, увиденным перед религиозными праздниками. Существует поверье: если перед родительской субботой сесть на церковную паперть да всё на дорогу смотреть, можно увидеть человека, за которым в этом году смерть придёт. Эту примету описал И.С.Тургенев в своём рассказе «Бежин луг». У И.С. Тургенева в рассказе «Бежин луг» речь о приметах и суевериях ведут дети:

«...-Экое диво! – промолвил Костя.- я думал, покойников можно только в родительскую субботу видеть.

- Покойников во всяк час видеть можно – с уверенностью подхватил Илюша, который, сколько я мог заметить, лучше других знал все сельские поверья...

- Но в родительскую субботу ты можешь и живого увидеть, за кем, то есть, в том году очередь помирать. Стоит только ночью сесть на паперть на церковную да всё на дорогу глядеть. Те и пойдут мимо тебя по дороге, кому, то есть, умирать в этом году. Вот у нас в прошлом году баба Ульяна на паперть ходила.

- Ну, и видела она кого-нибудь? – с любопытством спросил Костя.- Как же. Перво-наперво она сидела долго, долго, никого не видала и не слыхала... только всё как будто собачка этак залает, залает где-то... Вдруг, смотрит: идёт по дорожке мальчик в одной рубашонке. Она приглянулась – Ивашка Федосеев идёт...

- *Тот, что умер весной? – перебил Федя.*

- *Тот самый. Идёт, и головушки не подымает... А узнала его Ульяна... Но а потом смотрит: баба идёт. Она взглядываться, взглядываться, - ах ты, Господи! – сама идёт по дороге, сама Ульяна*

- *Неужто сама? – спросил Федя*

- *Ей-богу, сама.*

- *Ну что ж, ведь она ещё не умерла?*

- *Да году то ещё не прошло. А ты посмотри на неё, в чём душа держится...».*

Часто у людей вызывают опасение видения, которые приходят во сне. Эти видения в различных образах приносят важную весть от умерших родственников, и тогда люди готовы принять важное решение в жизни. К Ивану Северьяновичу Флягину (герою повести Н.С. Лескова «Очарованный странник») видение приходит в виде монаха. Монах приносит ему весть: «... *будет он много раз погибать и не разу не погибнет, пока не придёт настоящая погибель. Тогда вспомнишь ты материно обещание за тебя и пойдёшь в чернецы».*

В художественном дискурсе частотны народные приметы, предназначенные для предсказания погоды, имеют место связанные с сельским хозяйством при соответствующей проблематике, достаточно употребительны суеверные народные приметы. Так, из числа суеверных нередко встречается примета «Заяц дорогу перебежит – к несчастью». Эта примета легла в основу рассказа А.П. Чехова «Не судьба»:

«Ну, кажись, благополучно доехал... Ай! Шилохвостов вдруг побледнел и вскочил, как ужасенный.

- *Заяц! Заяц! – закричал он.*

Заяц дорогу перебежал. Ах, черт подери, чтоб его разорвало!

- *Ворочай назад, Митька! Не судьба!»*

[Чехов А.П. Собрание сочинений: в 12 т. – М.: Госиздательство художественной литературы, 1954. – Т. 1.]

Помимо зайца, переход дороги не сулит ни-чего хорошего, если это сделает женщина (баба, тетка): *«Навстречу шла за водой тетка. Жестяные ведра ее сияли и казались сделанными из стекла.*

- *Нажсад, паря, нажсад! – заорал провожавший путников хозяин, – Айда в проулок!*

- *Почему? – удивился Прохор.*

- *Ежели баба встречь – пути не будя.*

Путники повиновались: пусть все благоприятствует их удаче. Хозяин объяснил им, что зловреднее бабы никого на свете нет» [Чехов А.П. Собрание сочинений: в 12 т. – М.: Госиздат худ. лит-ры, 1954. – Т. 1.]

Как видно из приведенных примеров, народные приметы разворачиваются, подаются в описательной форме, исходный компонент получает в них конкретный характер, указывая на реальную, наличную, а не предполагаемую ситуацию. Этот компонент текста может непосредственно следовать за исходным, однако чаще он подается через некоторое расстояние или проходит через весь текст, цементируя его, т.е. выполняет структурирующую нагрузку. Текстовый подход позволяет акцентировать антропологический фактор веры/ неверия в народных примет.

Отношение к народным приметам, вера весны, гадания, заговоры в художественном произведении нередко служит средством характеристики персонажей, создания его образа, показателем «русскости». Внимательно проанализировав роман Александра Сергеевича Пушкина «Евгений Онегин, я заметила много сходств Татьяны с современными девушками. Татьяна верит в падающую звезду, загадывая желание, как и мы. Кот на печке лапкой рыльце моет – к гостям, а встреча на улице с монахом предвещает какое-то несчастье. А. С. Пушкин наделяет знанием народных примет и

верой в них Татьяну Ларину: «...ее тревожили приметы, таинственной все предметы провозглашали что-нибудь, предчувствия теснили грудь...» и далее

*«Когда случалось где-нибудь ей встретить черного монаха
Иль быстрый заяц меж полей
Перебежал дорогу ей,
Не зная, что начать со страха,
Предчувствий горестных полна.
Ждала несчастья уж она»*

[Пушкин А.С. Сочинения. – Л.: Гос. издательство художественной литературы, 1935.].

И.С.Тургенев включает эти данные при описании ряда героинь: «Арина Власьевна была настоящая русская дворяночка прежнего времени. Она<...> верила во всевозможные приметы, гадания, заговоры, сны<...> в четверговую соль, в скорый конец света, верила, что если в Светлое воскресенье на всеобщей не погаснут свечи, то гречиха хорошо уродится, и что гриб больше не растет, если его человеческий глаз увидит...» [Тургенев И.С. Отцы и дети. – М.: Детская литература, 2012.].

А.И.Солженицын, говоря о Матрене, пишет: «Даже скорей она была язычница, брали в ней верх суеверия: что на Ивана Постного в огород зайти нельзя– на будущий год урожая не будет, что если метель крутит– значит, кто-то где-то удавился, а дверью ногу прищемишь– быть гостю» [Солженицын А.И. Малое собрание сочинений. –

Т. III: Рассказы. – М.: ИНКОМ НВ, 1991.].

Народная примета как в системе языка, так и в художественной речи может быть охарактеризована в добро/зло,хороший/плохой. Составляя облигаторный компонент семантической структуры.

Заметим, что суеверные приметы чаще наделены негативной оценкой, погодные и сельско-хозяйственные– как положительной, так и отрицательной. Ряд примет допускает разную оценку со стороны персонажей художественных произведений, некоторые из них не поддаются классификации, те, в которых заложены определенные знания об аналогичности природных явлений(Когда цветет черемуха– бывает холодно).

Итак, рассмотрев ряд примеров использования народных примет в художественном дискурсе, можно сделать вывод, что в нем отражается исход мыслительного процесса– от наблюдаемой ситуации до ее вторичного понимания с учетом имеющихся паремиологических знаний. При этом в отличие от примет, зафиксированных в словарях, текстовые варианты их употребления способствуют конкретизации исходного компонента, переводу значения предположения(условности) в сторону утверждения наличия той или иной ситуации.

Что касается основных функций народных примет– это функции структурирования текста, характеристики персонажей, семантической доминанты произведения.

Использованная литература:

1. Харченко В.К., Тонкова Е.Е. Лингвистика народной приметы. – Белгород:
2. Белгородская областная типография, 2008. – 224 с.
3. Садова Т.С. Народная примета как текст и проблемы лингвистики фольклорного \ текста. – СПб, 2004. – 373 с.
4. Пушкин А.С. Сочинения. – Л.: Госиздат худ. лит-ры, 1935. – 975 с.
5. Куприн А.И.Собрание сочинений: в 9 т. – М.: Худ. лит-ра, 1964. – Т. III. – 584 с.; Т. IV – 792 с.; Т. V – 796 с.; Т. VI – 830 с.
6. Мамин-Сибиряк Д.Н.Рассказы; Легенды. – М.: Правда, 1984. – 448 с.
7. Толстой Л.Н. Война и мир. – М.: Огиз, 1945. – 686 с.
8. Н. С. Лесков «Очарованный странник» М. Просвещение 1986. - 265с

9. Чехов А.П.Собрание сочинений: в12 т. – М.: Госиздат худ. лит-ры, 1954. – Т. 1. – 468 с.; Т. III.
10. Тургенев И.С.Отцы и дети. – М.: Дет. лит-ра, 2012.
11. Солженицын А.И. Малое собрание сочинений. – Т. III: Рассказы. – М.: ИНКОМ НВ, 1991.
12. Функционально-смысловая эквивалентность вариантов и трансформ пословично-поговорочных изречений :автореферат дис. ... кандидата филологических наук : [специальность] 10.02.19 Теория языка Жусупова А.А. Бишкек 2015. г. 22, [3] с.

* * *

УДК 81'1

КЫРГЫЗ, ХЕМШИЛ ЖАНА АНГЛИС ТИЛДЕРИНДЕГИ КАЙРЫЛУУ СҮЙЛӨӨ АКТЫСЫНЫН ЛИНГВОПРАГМАТИКАЛЫК АСПЕКТИЛЕРИ

*Акбуюков Мурат Муйдинович - Б.Осмонов
атындагы ЖАМУнун улуу окутуучусу
Дарбанов Беркут Эрматович - философия
илимдеринин доктору, профессор*

Аннотация: Бул макалада кыргыз, хемшил жана англис тилдериндеги баарлашуудагы кайрылуу актысынын лингвопрагматикалык аспекти каралат. Коммуниканттын белгилүү бир максатка жетүүсүнө багытталган сүйлөө актысы катары кайрылууга болгон мамиле жана аларда колдонулган тилдик каражаттарды ушул багытта кароого багытталган. Тилчилердин көңүлүн бурган бул макаланын негизги өзгөчөлүгү, тилди байланыш каражаты, куралы жана инструменти катары гана чечмелөө.

Түйүндү сөздөр: прагматика, баарлашуу, кайрылуу, сүйлөө этикети, аталышы боюнча, туугандар, маектеш, тил, форма, сөз.

ЛИНГВОПРАГМАТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РЕЧЕВОГО АКТА ОБРАЩЕНИЯ В КЫРГЫЗСКОМ, ХЕМШИЛСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

*Акбуюков Мурат Муйдинович старший
преподаватель ЖАГУ имени Б. Осмонова
Дарбанов Беркут Эрматович - д.ф.наук,
профессор
email: murat.akbuyukov.78@mail.ru*

Аннотация: В данной статье рассматривается лингвистическо-прагматический аспект речевого акта обращения в кыргызском, хемшилском и английском речевом общении. Подход к обращению как к речевому акту, нацелено на достижение коммуникантом определенной цели и на рассмотрение в этом ключе используемых в них языковых средств. Главная особенность данной статьи, привлекающая внимание современных языковедов, заключается в интерпретации языка лишь как средства, орудия и инструмента общения.

Ключевые слова: прагматика, общения, обращение, речевой этикет, по имени, родственники, собеседник, язык, форма, слова.

LINGVOPRAGMATIC ASPECTS OF THE SPEECH ACT OF ADDRESS IN THE KYRGYZ, HEMSHIL AND ENGLISH LANGUAGES

*Akbuyukov Murat Muydinovich Senior Lecturer
JASU named after B. Osmonov*

Annotation: *In this article is considered the linguistic pragmatic aspects of the speech act of address in Kyrgyz, Hemshil and English speech communication. Approach to address as a speech act, is aimed at achieving a certain goal by communicant and considering in this vein the language means used in them. The main feature of this article, which attracts the attention of modern linguists, is the interpretation of language only as a means, a tool and an instrument of communication.*

Key words: *pragmatics, communication, address, speech etiquette, by name, relatives, interlocutor, language, form, word.*

Современная прагматика языка (прагмалингвистика) не представляет собой единого течения с четко очерченными границами, она понимается широко - как исследование «поведения знаков в реальных процессах коммуникации», отсюда и множество ее толкований: от самого обширного, что она представляет собой «не аспект лингвистического исследования», а «самую его сущность», до узкого: «чистая» прагматика как изучение дейктических элементов в языке. Однако, к такому широкому толкованию прагматика шла постепенно, и сначала она была очень далека от исследования реального функционирования языковых знаков в реальной ситуации общения. Как известно, термин прагматика появился в конце 30-х гг. как название одного из разделов семиотики и был введен Ч. Моррисом (Morris 1938), выделившим у знаков человеческого языка три аспекта: синтактика, изучающая «формальные отношения знаков друг к другу», семантика – «отношения знаков к их объектам», и прагматика – «отношения знаков к их интерпретаторам», то есть к действующим лицам процесса речи, причем все три взаимосвязаны и составляют как бы три стороны единого целого, треугольника. Позже, в конце 50-х гг. Ч. Моррис немного модифицировал это понятие, обозначив им исследование «образования, использования и воздействия знаков». Концепция Морриса была впоследствии развита в статье “Indexical Expressions” (1954) Бар-Хиллелом, который указал, что прагматика занимается индексными выражениями, то есть, словами или предложениями, значение которых может быть понято только в ситуации их употребления (я, здесь, сейчас).

Во многих языках проблемы обращения просто не существует. Но для тех, кто говорит **по кыргызски**, вопрос «ты» или «вы» с детства прививается ребенку. Согласно нормам кыргызского речевого этикета, мы говорим «ты» только тем людям которые младше нас, а «вы» тем людям которые старше. Сближение людей на уровне общения предполагает обращение по имени. Этот процесс происходит и в тех языках, где не существует грамматических форм «ты» и «вы». В кыргызском этноэтикете при доверительных отношениях применяется уменьшительная форма имени человека. Например, человеку по имен Саякбай друзья или коллеги обращаются в уменьшительной форме «Саке», а человеку по имени Аалы – в форме «Аалыке». Главное правила этноэтикета кыргызов гласит, что при обращении к людям надо выбрать ту форму, которая указывает место этого человека в корню – родственных отношениях и кыргызский речевой этикет не требует дополнительных слов в виде «господин», «госпожа», «сударь» и другие.

1. Семейный круг. Мужчины. *Ата-отец, уул-сын, байке-брат, уни-братишка, күйөө бала-зять, жезде-муж сестры, куда-сват.*

Женщины. *Ана или эне-мать, кыз-дочь, эже-сестра, карындаш (по отношению к брату) или синди (по отношению сестры)-сестренка, келин-сноха, жеңе-тетя, кудагый-сваха.*

2. Родственники по отцовской линии. Мужчины. *Чоң ата-дедушка, небере уул-внук, ага-дядя (брат ботца).*

Женщины. *Чоң ана или чоң эне-бабушка, небере кыз-внучка, жеңе-тетя (жена дядди).*

3. Родственники по материнской линии. Мужчины. *Таята-дедушка, Таяе-дядя (брат мамы), бөлө-кузен, жээн-внук или внучка (ребенок дочери).*

Женщины. *Таяне-бабушка, таяже-тетя (сестра мамы), бөлө-кузина (доч сестры мамы).*

4. Родственники по мужу или жене. Мужчины. *Күйөө-муж, кайын ата-свекр или тест, кайын ага-брат мужа или жены, кайни-брат мужа или жены.*

Женщины. *Аялына, кайын эне-свекровь или теща, кайын эже-старшая сестра мужа или жены, кайын сиңди-(младшая сестра мужа), балдыз-(младшая сестра жены).*

Универсальная форма обращения, используемая посеместно, - это обращения к человеку с помощью уважительных слов “ата”- к ровеснику своего отца или дедушки, “апа”- к ровеснице своей мамы или бабушки. “Агай”- к мужчине старшего возраста. “Эже”-к женщине или девушки старшего возраста. “Чоң жигит”- к молодому человеку, “чон кыз”-к девушке, молодой женщине. “Балам” – к ровеснику своих детей, “кызым”- к ровеснику своих дочери или внучки, “уулум”- к ровеснику сына или внука.

В хемшилском языке:

1. Семейный круг. Мужчины. *Баба-отец, дага-сын, ахпер-брат, эништа-зять.*

Женщины. *Ема-мать, агчик-дочь, кур-сестра, карындаш (по отношению к брату) или синди (по отношению сестры)-сестренка, харс-сноха.*

2. Родственники по отцовской линии. Мужчины. *Баби-дедушка, тор-внук, хопар-дядя (брат ботца).*

Женщины. *Мами-бабушка, тор-внучка, харси-тетя (жена дядди).*

3. Родственники по материнской линии. Мужчины. *Баби-дедушка, кери-дядя (брат мамы), тор-внук или внучка (ребенок дочери).*

Женщины. *Мами-бабушка.*

4. Родственники по мужу или жене. Мужчины. *Март-муж, баб-свекр или тест.*

Женщины. *Аялына, мамн-свекровь или теща.*

Универсальная форма обращения, используемая посеместно, -это обращения к человеку с помощью уважительных слов “хопар”-к ровеснику своего отца или дедушки, “Да”-к молодому человеку, “ка”-к девушке, молодой женщине. “Да ”-это обращение к молодому мужчину без имени. “Ка”-это обращение к девушке без имени. Чтобы привлечь внимание девушки можно сказать *ка агчик*.

По данным, представленным известным английским лингвистом Д. Кристаллом, на начало XXI века количество людей в мире, говоривших на английском языке, было более 1 млрд. 100 млн. человек, желающих научиться говорить на английском языке, стабильно растет во всем мире буквально с каждым днем [Кристалл Д. пер. с англ. – М.: Весь мир, 2001. – С. 4]. <https://elibrary.ru>

В английском языке уже давно сложился свой речевой этикет. Здесь не существует различия между местоимениями «ты» и «вы», поэтому, при обращении к собеседнику, важно выбрать не только интонацию, но и правильную форму; употреблять соответствующие слова и конструкции верно. В беседе необходимо учитывать стиль общения - например, официальный язык требует точного соблюдения всех формул приветствия и обращения, а нейтральный стиль общения (например, с незнакомыми людьми, коллегами по работе, соседями и т.д.) может быть более простым в выражениях. Как обращаться к собеседнику?

What should I call you? – Как мне Вас называть?

What should I call your sister / mother / the manager? – Как мне называть твою сестру / мать / менеджера?

Can I call you (first name)? – Можно я буду Вас называть (имя)?

Is it okay if I call you (nickname)? – Ничего, если я буду тебя называть (дружеское имя)?

Если же один из таких вопросов вы услышали в свой адрес, то ответить можно следующим образом:

Please, call me (first name). – Пожалуйста, зовите меня (имя).

You can call me (nickname or short form). – Можешь называть меня (кличка или короткое имя).

Чтобы привлечь внимание адресата, используйте выражения:

“Excuse me, Sir/Madam”. – Извините меня, сэр/мадам.

“Pardon me, Sir/Madam”. – Прошу прощения, сэр/мадам.

Формы обращения.

К женщине:

- **Madam** — вежливая форма обращения мужчины к женщине.
- **Mrs** (аббревиатура от слова «Missus») — форма вежливого обращения к женщине. После слова «Mrs» требуется назвать фамилию мужа женщины.
- **Miss** — форма обращения к незамужней женщине, девушке. После слова обязательно назвать имя или фамилию.

К мужчине:

- **Sir** — эта форма обращения не требует названия после себя имени или фамилии собеседника. Так обращаются к незнакомым людям, к мужчинам.
- **Mr** (аббревиатура от слова Mister) — после этого слова нужно называть имя или фамилию собеседника.
- **Son! Sonny! Boy!** — форма обращения пожилых людей к незнакомым молодым людям.
- **Young man, youth** — так обращаются люди старшего возраста к юношам.

При устном обращении к нескольким адресатам наиболее подходящей формой обращения будет **«Ladies and Gentlemen!»** – «Дамы и Господа!». В менее официальной атмосфере можно услышать такое выражение как **«Dear friends!»** – «Дорогие друзья!» или же **«Dear colleagues!»** – «Дорогие коллеги!». Если вы вдруг удостоились чести повстречать кого-нибудь из королевской семьи или высокопоставленную особу, то вы точно должны знать правильную форму обращения.

- **Your Majesty** — форма обращения к королю или королеве.
- **Your Highness** — к принцу или герцогу.
- **Your Lordship** — к лорду или судье Верховного суда.
- **Your Honour** — к судье нижестоящей инстанции.
- **General / colonel / captain** — к военному по званию: с указанием фамилии или без.
- **Officer, constable, inspector** — к полицейскому.

Professor — с фамилией или без, в Великобритании так обращаются к человеку, имеющему звание профессора. А вот в Соединенных Штатах обращение «Professor» уместно к любому преподавателю ВУЗа.

Обращения к друзьям и членам семьи. Конечно, все знают обращение «My dear friend!» – «Мой дорогой друг!» или «My friend» – «Мой друг!», но не все знают, что существует множество синонимов для слова «friend». Например:

Британский английский:

- **Chap**: «Dear old chap, I’ve missed you!» – «Старина, я по тебе скучал!»
- **Mate** (также Австралия, Новая Зеландия): «Hey, mate, you want to hit the pub?» – «Дружище, не хочешь наведаться в паб?»
- **Crony**: «I’m going to the pub with me cronies.» – «Я пошел в паб со своими приятелями».
- **Mucker** (Ирландия): «What about ye, mucker? Are ye in or out?» – «Ну что, приятель? Ты в деле?»

Ласковые обращения к близким людям тоже весьма разнообразны. В большинстве случаев они употребляются независимо от пола. Вот некоторые из них:

- **Sweetheart** – возлюбленная, возлюбленный.

- **Dear/dearest** – дорогой, дорогая / самый дорогой, дорогая.
- **Darling** – дорогой, любимый; дорогая, любимая.
- **Honey** (сокращенно «**hon**») – голубчик; голубушка / милый; милая.
- **Sugar** (также **sugarplum, sugar pie, sugar cake** и т.д.) – сладкий.
- **Love** – любимый / любимая / любовь моя.
- **Sunshine** – солнышко.
- **Baby (babe, bae)** – малыш, детка.
- **Handsome** – красавчик.
- **Sweetie pie** – милый, дорогуша, прелесть, сладенький, солнце.
- **Tiger** – тигр (человек, в котором легко разжечь страсть).
- **Mr. Perfect (Mr. Amazing etc.)** – мистер идеальный.

В данной статье был проанализированы особенности речевого акта обращения с позиции теории речевых актов, языкового оформления этих речевых актов в кыргызской, хемшилской и английской коммуникативных культурах. Прагматика, или прагматическая лингвистика - вбирает в себя весь этот аспект обращения и делает возможным комплексное изучение этого речевого акта как в рамках одной коммуникативной культуры, так и в межкультурной коммуникации.

Литература:

1. Статья “Indexical Expressions” Бар-Хиллел 1954
2. Кобозева И.М. «Теория речевых актов» как один из вариантов теории речевой деятельности // Новое в зарубежной лингвистике. М.: Прогресс, 1986
3. Серль Дж. Р. Теория речевых актов. М.: Прогресс, 1998
4. Кадырбекова П.К. Формы обращения в межкультурном сравнении, Вестник Кыргызского национального университета им. Ж.Баласагына Серия 1. Вып.3. Бишкек 2006
5. Кадырбекова П.К. Лингвокультурологические и лингвокогнитивные аспекты межкультурной коммуникации. Монография Бишкек 2012
6. Формановская, Н.И. Шевцова, С.В. Речевой этикет. Русско-английские соответствия. / Н.И. Формановская, С.В. Шевцова. - М., 1990
7. Дарбанов Б.Е., Акбуяков М.М. Особенности языковой ситуации нашей республике Вестник ЖАГУ 2021 №4 (49) <https://elibrary.ru>

* * *

УДК 37.012.8=111

АНГЛИС ТИЛИН ҮЙРӨНҮҮ УСУЛДАРЫ

Бегимай Бапыева Ошбаевна, магистрант,

<mailto:Bapievabegimaj@gmail.ru>

Торомаматова Миргул Мыктарбекова, улук окутуучу, <mailto:toromamatova76@bk.ru>

*Жалал-Абад мамлекеттик университети,
Жалал-Абад Кыргызстан*

Аннотация: Окутуу - мугалим менен окуучулардын кыска мөөнөттүү өз ара аракеттенүүсү, ошондой эле конкреттүү билимдерди жана көндүмдөрдү өздөштүрүү. Кээ бир студенттер үчүн активдүү окутуу ыкмалары бир аз ички ыңгайсыздык жаратат. Англис тили грамматикасы коркунучтуу түш эмес, сиз үйрөнүүнү жеңилдете аласыз. Коммуникативдик, аудиолингвалдык, окуу, пассивдүү окутуу, Kinder Surprise ыкмасы, ошондой эле Илья Франктын методу сыяктуу ыкмалар.

Ачык сөздөр: метод, коркунучтуу түш, аудиолингвалдык, интерактивдүү, Илья Франк, пассивдүү окутуу, жарык, талкуу, жыйынтыктоо, ийгилик тепкичтери, тест.

МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Бегимай Бапыева Ошбаевна, магистрантка,
<mailto:Ba pievabegimaj@gmail.ru>
Төрөмаматова Миргул Мыктарбекова,
старший преподаватель,
<mailto:toromamatova76@bk.ru>, ЖАГУ,
Жалал-Абад Кыргызстан

Аннотация: Обучения - кратковременное взаимодействие между преподавателем и учениками а также усвоение конкретного знания и навыка. Для некоторых учеников активные методы обучения представляют чем-то неким внутренним дискомфортом. Грамматика английского языка не страшный сон, можно облегчить учение. Такими методиками как коммуникативным, аудиолингвальным, чтением, пассивным обучением, методом киндер-сюрприз так же методом Илья Франка.

Ключевые слова: метод, страшный сон, аудиолингвальная, интерактивный, Илья Франк, пассивное обучение, лайт, дискуссия, итог, лесенка успеха, тест.

ENGLISH TEACHING METHODS

Ba pyeva Begimai Oshbaevna, undergraduate student,
<mailto:Ba pievabegimaj@gmail.ru>
Toromamatova Mirgul Myktarbekova, Senior Lecturer,
<mailto:toromamatova76@bk.ru>
Jalal-Abad State University,
Jalal-Abad Kyrgyzstan

Annotation: Learning - short-term interaction between the teacher and students, as well as the assimilation of specific knowledge and skills. For some students, active learning methods are somewhat of an internal discomfort. English grammar is not a nightmare, you can make learning easier. Such methods as communicative, audiolingual, reading, passive learning, the Kinder Surprise method, as well as the method of Ilya Frank.

Keywords: method, nightmare, audiolingual, interactive, Ilya Frank, passive learning, light, discussion, summary, ladder of success, test.

Введение: методы обучения— способ взаимодействия между учителем и учениками, в результате которого происходит передача и усвоение знаний, умений и навыков, предусмотренных содержанием обучения. Приём обучения — кратковременное взаимодействие между преподавателем и учениками, направленное на передачу и усвоение конкретного знания, умения, навыка.

Кроме того, даже активные методы обучения иногда не способны преодолеть нежелания ученика участвовать в процессе обучения. Для некоторых учеников активные методы предстают чем-то, что разрушает их привычное представление о процессе обучения, что соответственно создаёт некий внутренний дискомфорт. Хочу посоветовать ученикам не надо бояться грамматику как «страшный сон», а то с данной методикой все ваши сомнения испарятся. Так как в её основе лежит очень доступный принцип обучения: вы не будете зубрить теорию. Вам лишь разъясняют какое-либо правило, и вы практикуете его до автоматизма. Так же хочу написать на этой статье несколько методов которые обычно я использую на практике.

Коммуникативная методика

Это методика вытекает из главной проблемы всех изучающих иностранные языки. Communicative approach — вовсе не новая методика: за границей она появилась примерно

в 60-х годах прошлого века, а в нашу страну пришла приблизительно в середине 90-х. Тогда все изучающие английский начали жаловаться, что «понимаю, а сказать не могу». На путь борьбы с этой несурзницей и вступили приверженцы коммуникативного подхода. Изначально коммуникативная методика предполагала под собой групповые занятия с носителем языка. С первого же урока обучение велось на английском языке. Позже подход претерпел некоторые изменения, и теперь он используется как в группе, так и на индивидуальных занятиях.

Метод современная аудиолингвальная

Современная методика преподавания английского языка построена на базе классической методики изучения иностранных языков. Однако, психологический аспект, зарубежный кинематограф, информационные технологии оказали на неё своё влияние. Методы преподавания английского языка, используемые 20 лет назад, носили скорее репродуктивный характер. Выучи слова, прочитай текст, послушай аудиозапись, напиши письмо — так выглядели задания, которые давал учитель. Возможно по этой причине, большинство взрослых, изучавших язык долгие годы, могут читать и писать на английском, но имеют трудности в разговорной речи.

Современные методы обучения английскому языку сменили репродуктивные способы на интерактивные. Сегодня получение знаний — это взаимодействие школьника и преподавателя. Учебная программа строится, прежде всего, с учётом возрастных особенностей обучающихся. Для школьников больше подходит такой тип урока, как игра, путешествие, видео, соревнование и другие. А ученик предпочитает классический урок. Для этого возраста подойдут и традиционные задания: составить рассказ, сделать упражнение, прочитать текст, выполнить аудирование и так далее. Составление рассказа позволяет научиться использовать активную и пассивную лексику, расширять словарный запас, улучшить разговорную речь. Выполнение упражнений помогают усвоить грамматический материал. Чтение текста формирует не только читательские навыки, но и погружает в культуру и традиции изучаемого языка. Аудирование — улучшает понимание устной речи. Приведу пример для тренировки аудирования нужно выполнить упражнения на английском языке. Сперва нужно прочитать текст и прослушать текст а затем выполнить задания.

Задание №1

Hanna: Hello! How are you?

John: Hi! I'm fine, thanks! What about you?

Hanna: I feel so bad, because I have much homework and headache.

John: It's no problem! I can help you with the homework, and I got some pills for that.

Hanna: Thank you very much! I need pills! Do you have it with you?

John: Yes! How many pills do you need?

Hanna: Two, please.

Ответьте на вопросы, выбрав вариант ответа из представленных:

1. How is Hanna behaving?
2. How is John behaving?
3. What happened at Hanna?
4. Does John want to help Hanna?
5. How many pills does Hanna need?

Методика преподавания языка через чтение в оригинале (Ильи Франка)

Книги, построенные по методике Ильи Франка даёт возможность осваивающим какой-либо иностранный язык читать на нем книги без словаря, быстро привыкая к системе языка и набирая лексический запас и включает в себя адаптированный текст, переводы на русский язык а также транскрипции при чтении, например, 2 часа в день — как минимум 1000 слов в месяц. При ежедневном чтении таким методом можно в течение года научиться читать свободно. Запоминание слов и речевых оборотов происходит при этом не

за счет зубрежки, а за счет постоянной повторяемости слов в тексте. Вы просто читаете книгу — и при этом учите язык. Хочу посоветовать книгу великий Гетсби и Питер Пен [ссылка будет внизу](#).

Метод пассивное обучение

Пассивный метод – это форма взаимодействия учащихся и учителя, в которой учитель является основным действующим лицом и управлением урока, а учащиеся выступают в роли пассивных слушателей, подчиненным учителям. Прелесть этой методики в том, что обучение проходит в режиме "лайт". Связь учителя с учениками в пассивных уроках осуществляется опросов, самостоятельных, контрольных работ, тестов и т. д. В современных педагогических технологиях и эффективности усвоения учащимися учебного материала пассивный метод считается самым неэффективным, хотя и имеет некоторые плюсы со стороны учителя. Лёгкая подготовка к уроку. Высших учебных заведениях лекция самый распространенный вид пассивного урока. Беседа тоже пассивный метод обучения, учитель приводит учеников к пониманию нового материала или проверяет усвоение ими уже изученного. Учебная дискуссия — тоже является аспектом пассивного метода. Главное ее назначение — стимулирование познавательного интереса, вовлечение учащегося в активное обсуждение разных точек зрения по той или иной проблеме, побуждение его к осмысливанию различных подходов к аргументации чужой и своей позиции.

Метод Киндер-сюрприз

Этот метод для того чтобы закрепить знания учащихся по изученному. В коробочки из-под киндер-сюрприза нужно помещать разрезанные слова, отрабатываем написание слов, цепочки для игры в лото, картинки, разрезанные на части для определения темы урока, для задания, которое нужно выполнить группе. Например, в одной их коробочек размещена картинка Стоунхендж, в другой – Транссибирской магистрали, в третьей – Дамба Гувера. Каждая команда выбирает коробочку, определяет, о каком рукотворном чуде ей предстоит подготовить рассказ, затем учащиеся ищут информацию в интернете, в дополнительной литературе, составляют проект и представляют его другим учащимся. Та группа, проект которой был интереснее, занимает 1 место. Для завершения урока можно использовать активные методы, которые использовали на этапе «Ожидания и опасения». Эти методы помогут эффективно, грамотно и интересно подвести итоги урока и завершить работу.

Метод Лесенка успеха

А этот метод хороша для того чтобы подвести итог своей работы на уроке. Метод представляет собой беседу с ребёнком с использованием определённой шкалы оценок, на которой он сам помещает себя и предположительно определяет то место, куда его поставят другие люди. Проведение теста: Ребенку дают листок с нарисованной на нём лестницей и объясняют значение ступенек.

Метод продуктивное усваивание материала

Исходя из концепции Франка, человек склонен лучше запоминать новые слова, испытывая яркие эмоции или впечатления. Вот что он говорит: «Для запоминания нужна не просто механическая зубрежка или выработка каких-то навыков, а новизна впечатлений. Чем несколько раз повторить слово, лучше повстречать его в разных смысловых случаях.» А этого в литературе как раз таки предостаточно. Важно расслабиться и получать удовольствие от чтения. Достичь это можно очень просто: стоит лишь выбрать книгу на свой вкус. Ведь чтение должно быть увлекательным и захватывающим.

В общем, вывод напрашивается сам: данный подход больше подойдет тем, у кого невысокий уровень владения иностранным. В свою очередь, тем, у кого уровень знаний выше – данный метод не очень подходит, так как им уже не нужен параллельный перевод на русском языке. Гораздо больше пользы для них принесет чтение книг в оригинале.

Использованная литература:

1. Электронная книга «Копилочка Активных методов обучения»
2. Козлова В.А. Материалы мастер-класса «Создание интерактивных упражнений на сервере LearningApps. Сайт Методисты.ру Творческая группа Преподавание английского языка, 2014
3. Козлова В.А. Методическая копилка.
4. <https://englex.ru/what-is-communicative-approach/>
5. <https://tefl-tesol-certificate.com/blog/metodika-prepodavaniya-anglijskogo-yazyka>
6. <https://englishshow.ru/statii/english-teaching-methods>
7. <https://tefl-tesol-certificate.com/blog/metodika-prepodavaniya-anglijskogo-yazyka>
8. Учебник Ляховицкий М. В., Гез Н. И. Методика обучения иностранным языкам в средней школе.
- 9 <http://www.franklang.ru>

* * *

УДК 81'1**КЫРГЫЗ, ХЕМШИЛ ЖАНА АНГЛИС ТИЛДЕРИНДЕГИ МАКТОО СҮЙЛӨӨ
АКТЫСЫНЫН ЛИНГВОПРАГМАТИКАЛЫК АСПЕКТИ****ЖАГУ имени Б. Осмонова****Дарбанов Беркут Ерматович - д.ф.н., профессор
Акбуюков Мурат Муйдинович - старший
преподаватель, murat.akbuyukov.78@mail.ru**

Аннотация: В данной статье рассматривается лингвистическо-прагматический аспект речевого акта «комплимент» в кыргызском, хемшилском и английском речевом общении. Подход к комплементу как к речевому акту нацелено на достижение коммуникантом определенной цели и на рассмотрение в этом ключе используемых в них языковых средств. Главная особенность данной статьи, привлекающая внимание современных языковедов, заключается в интерпретации языка лишь как средства, орудия и инструмента общения.

Ключевые слова: прагматика, общение, комплимент, речевой этикет, по имени, язык, культура, внешность, собеседник.

**ЛИНГВОПРАГМАТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ РЕЧЕВОГО АКТА “КОМПЛИМЕНТ” В
КЫРГЫЗСКОМ, ХЕМШИЛСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ****Б.Осмонов атындагы ЖАМУ****Дарбанов Беркут Эрматович - ф.и.д., профессор
Мурат Акбуюков улуу окутуучу
murat.akbuyukov.78@mail.ru**

Аннотация: Бул макалада кыргыз, хемшил жана англис тилдериндеги баарлашуудагы мактоо актысынын лингвопрагматикалык аспекти каралат. Коммуниканттын белгилүү бир максатка жетүүсүнө багытталган сүйлөө актысы катары мактоого болгон мамиле жана аларда колдонулган тилдик каражаттарды ушул багытта кароого багытталган. Тилчилердин көңүлүн бурган бул макаланын негизги өзгөчөлүгү, тилди байланыш каражаты, куралы жана инструменти катары гана чечмелөө.

Түйүндү сөздөр: прагматика, баарлашуу, мактоо, сүйлөө этикети, аталышы боюнча, тил, маданият, сырткы көрүнүш, маектеш.

LINGVOPRAGMATIC ASPECTS OF THE SPEECH ACT OF COMPLIMENT IN THE
KYRGYZ, HEMSHIL AND ENGLISH LANGUAGES

JASU named after B. Osmonov

*Department of Intercultural Communication and
Linguistics*

*Doctor of Philology, Professor Darbanov Berkut
Ermatovich*

Senior Lecturer Murat Akbuyukov

email: murat.akbuyukov.78@mail.ru

Annotation: *In this article is considered the linguistic pragmatic aspects of the speech act of compliment in Kyrgyz, Hemshil and English speech communication. Approach to compliment as a speech act, is aimed at achieving a certain goal by communicant and considering in this vein the language means used in them. The main feature of this article, which attracts the attention of modern linguists, is the interpretation of language only as a means, a tool and an instrument of communication.*

Key words: *pragmatics, communication, compliment, speech etiquette, by name, language, culture, appearance, interlocutor.*

Современная прагматика языка (прагмалингвистика) не представляет собой единого течения с четко очерченными границами, она понимается широко - как исследование «поведения знаков в реальных процессах коммуникации», отсюда и множество ее толкований: от самого обширного, что она представляет собой «не аспект лингвистического исследования», а «самую его сущность», до узкого: «чистая» прагматика как изучение дейктических элементов в языке. Прагмалингвистика (лингвистическая прагматика) - филологическая (лингвистическая) наука (дисциплина), область лингвистических исследований. Является самостоятельным разделом коммуникативной лингвистики. Поскольку в лингвистической литературе встречаются два определения для понятия "прагмалингвистика", поскольку отмечается два проявления речевого воздействия в зависимости от осознаваемого/неосознаваемого выбора говорящим лингвистических единиц высказывания, поскольку объект и предмет прагмалингвистики анализируется с двух сторон, то представляется целесообразным выделить два вида прагмалингвистики, которые и различаются по вышеперечисленным критериям. С одной стороны, прагмалингвистика, еще не получившая своего современного названия, называлась "прагматикой" и определялась как "область исследований в семиотике и языкознании, в которой изучается функционирование языковых знаков в речи". (Серль Дж. Р. Теория речевых актов. М.: 1998)

Речевой акт "комплимент" относится также к экспрессивным речевым актам и является немаловажным компонентом речевого этикета во всех культурах. Говорящий выражает слушателю свое признание, которое его касается.

В кыргызском языке комплимент означает по Акмалиеву

Мактоо: *Бирөөгө айтылган мактоо сөз.*(Акмалтиев и др.Т. 2 2011:8).

Универсальной характеристикой комплимента являются сферы его употребления: внешний вид, одежда, возраст, умственных способностей. В комплименте всегда содержится оценка. Мактоо сөз –комплимент является важнейшим признаком речевого акта в кыргызской лингво культуре. Комплимент выражался раньше у кыргызов в особенности, в песнях-стихах, где восхвалялись богатство и достоинство богачей- баев и манапов. Ср: *Сиздин жайдак атка жол бербеген ,жаактууга жай бербеген чечен адам экениңиз дайын эмести, уккан болсо ,өзү да оозунда сөзү бар неме экен, жаакташып көргөнү жатпайбы болуш..деп аны атайы көтөрө чалып сүйлөдү* (Касымбеков 1990:128).

-А-а! Мышык болуп калат экенсинго мышык болуп!?

Жолумдан жолборс чыкса мышык болбой кетейин, Осоке!

Аа, ошондой де?!- деп, жолборс деген көтөрө чалган мактоо сөз көңүлүн ийктирип, соолукту болуш (Касымбеков 1990-128).

-Э-э, өзүбүз ак жолборстун токоюнда жүрүп жылт коюп кайда барабыз?! (Касымбеков 1990-142).

В кыргызской культуре имеется традиция восхваление невесты “кыз мактоо” и восхваление жениха “күйөө мактоо”:

Ср.: *Алты кылым илгертен*

Жезденин алты атасы бай өткөн

Этегине кут түшүп

Бешенесин ай өпкөн

Жети кылым илгертен

Дүнүйөгө карк болуп

Жезденин жети атасы бай өткөн

Түп тарабы шай өткөн

Жарчы салт үйүтүн күйөөнүн уй үнкүр сайын берекелүү кең айылын тегиз деп мактап айтты (Касымбеков 1990-144).

Ср: Восхваление невесты “кыз мактоо”:

Жарыгым келбетиң артык пендеден,

Тагдырың периште түсүн бергенби?

Жарыгым, акылың жетик жергеден,

Теңирим оң көзү менен көргөнбү?

Жарыгым жигиттер көзү жылтылдап

Суктанат, ышкынын өртү сендеби?

Жарыгым, кыз келин телмип кылтылдап

Көз артат, сулуулук көркү сендеби?...

В настоящее время речевой акт “Мактоо/Комплимент” в кыргызской культуре является обязательным атрибутом речевого этикета на торжественных мероприятиях, свадьбах и юбилеях. Люди превозносят достоинства друг друга, детей и близких адресата, произнося лестные слова. Речевой акт “Мактоо/Комплимент” придает торжественность той или иной ситуации. Тактично и вовремя сказанный комплимент поднимает настроение у адресата, настраивает на положительное отношение к адресату. Комплимент высказывается в начале разговора, при встрече, знакомства или во время беседы и при расставании. Речевой акт “Мактоо/Комплимент” дает оценку о профессиональных способностях адресата, его высокий нравственности, словом, дает общую положительную оценку.

Комплимент в хемшилском языке.

В языке хемшилов комплимент высказывается в начале разговора, при встрече, знакомства и.т.д.

Комплимент к девушкам. Например, *тун эрандес – ты красивая, ку очвениед ола эрандин – у тебя красивые глаза. Кезибес эранд огчик оог дах десачуним – негде не видел красивую девушку как ты.*

Комплимент к мужчинам. *Эранд дага – красивый парень, акелли дага – умный парень* (слова *акелли* лексические заимствования с кыргызского языка акылдуу).

По данным, представленным известным английским лингвистом Д. Кристаллом, на начало XXI века количество людей в мире, говоривших на английском языке, было более 1 млрд. 100 млн. человек, желающих научиться говорить на английском языке, стабильно растет во всем мире буквально с каждым днем [Кристалл Д. пер. с англ. – М.: Весь мир, 2001. – С. 4]. <https://elibrary.ru>

Реакция на комплимент бывает разной в каждой культуре. В Америке на комплимент отвечают с благодарностью (Wagner 1978 а 272). В кыргызской культуре реакция на комплимент бывает всегда положительной. Поэтому так важно научиться

грамотно говорить комплименты на английском языке в адрес друзей, любимых, коллег, да и незнакомых людей. Для полноценной коммуникации важно умение достойно поддержать беседу в любом качестве, и мы поговорим также о том, как ответить на комплимент, сделанный на английском языке.

Запомним несколько прилагательных, выражающих ваше отношение к человеку или предмету, которому вы хотите сделать комплимент: *Amazing* – изумительный, *awesome* – грандиозный, *caring* – заботливый, *cute* – милый, *handsome* – симпатичный, *stunning* – потрясающий, *gorgeous* – великолепный.

Логично начать с комплиментов, обращенных к человеку. Ведь они дадут возможность вовремя поддержать друга, выразить признательность коллеге. И помогут робкому парню сказать пленившей его девушке: «ты мне нравишься» на прекрасном языке полунамеков. Для персональных комплиментов можно использовать простую конструкцию:

You are + <прилагательное>, **You are a** + <прилагательное + существительное>.

В качестве прилагательного можно использовать любое из перечисленных выше слов, а также любые другие прилагательные, несущие похвалу: *nice, lovely, intelligent, beautiful, excellent* etc. Для усиления выражения можно добавить перед прилагательным наречия *so, such, very*. Пользуясь такой конструкцией можно составить сотни общих комплиментов на английском языке, отметить достоинства, способности, черты характера или внешности, профессиональные навыки и многое другое:

You are beautiful

Ты красивая

You are such a clever girl

Ты такая умная девушка

Адресовать такие комплименты можно и женщине, и мужчине.

Научиться говорить обычные комплименты красивой девушке на английском языке полезно, чтобы суметь выразить свое восхищение внешней красотой. Вот три самых простых способа, которые помогут сконструировать много комплиментов для разных ситуаций.

1. С глаголом **to have** + <прилагательное> + <существительное> можно похвалить любые черты внешности или особенности характера. Обратите внимание: если слово используется в единственном числе, то нам надо использовать неопределенный артикль, а если во множественном, то не надо.

You have nice eyes.

У тебя красивые глаза

You have a stunning sense of humour.

У тебя потрясающее чувство юмора.

Однако в разговорной речи, особенно в молодежной среде, можно ограничиться оценкой понравившейся детали:

Nice smell!

Хороший аромат!

Lovely make-up!

Отлично нарядилась!

2. Комплимент с глаголом **to look** + <прилагательное> – прекрасный способ сказать о внешней привлекательности:

You look great.

Ты классно выглядишь.

You look marvelous.

Ты выглядишь чудесно.

3. Восклицание с местоимением **What** + **a** <прилагательное> + <существительное>:

What a beautiful hairdress!

Какая красивая прическа!

А можно объединить первый и третий способы:

What lovely earrings you have!

Какие миленькие у тебя серёжки!

Конечно, в первых двух случаях комплименты можно усиливать, используя уже знакомые наречия *so, such, very*.

А для придания речи образности на помощь приходит оборот **look like** в значении «выглядеть как»:

You look like a morning flower.

Ты выглядишь подобно утреннему цветку.

В ситуации, когда комплименты обращены к вам, важно научиться быстро и достойно отвечать на них. В некоторых случаях достаточно просто поблагодарить собеседника. Конечно, даже в этом случае не стоит ограничиваться стандартным *thanks* (спасибо), лучше использовать такие фразы:

Thank you for complimenting me on... Спасибо за комплемент о.....

Thank you, you are so kind. Спасибо, вы очень добры.

Thanks for your kind words Спасибо за приятные слова.

Ну а если комплимент сказан искренне, и собеседник вам приятен, то лучше всего деликатно «вернуть» ему комплимент, подчеркнув его достоинства. Ведь приятная беседа и гармоничные отношения всегда базируются на взаимности.

Иллокутивной силой речевого акта комплимент всегда является положительная оценка внешнего вида, возраста, умственных и физических способностей адресата. В кыргызской лингвокультуре комплименту придается большое значение. Очень важным для межкультурной коммуникации замечанием является то, что он может быть искренним, этикетным и формальным. Необходимо, однако, придерживаться определенных правил в отношении использования комплиментов, чтобы не вызвать обратную реакцию.

Таким образом, основным различием между кыргызскими, хемшилскими и английскими речевыми актами является разная степень соответствия чувств и эмоций адресата комплимента. Связь между проявлением эмоций и чувствами, испытываемыми при этом, не всегда прямая и однозначная. Соответственно, в межкультурном общении необходимо владеть навыками правильной интерпретации эмоций и их верного толкования для обеспечения эффективного общения. Как в кыргызской, хемшилской так и в английской коммуникативной культурах комплименты могут прямо указывать на достоинства человека. Определены общие характеристики этих типов речевого акта в кыргызском, хемшилском и английском речевом поведении - общую композицию речевого акта, перечень объектов и существующих подвидов таких комплиментов.

Литература:

1. Кобозева И.М. «Теория речевых актов» как один из вариантов теории речевой деятельности // Новое в зарубежной лингвистике. М.: Прогресс, 1986
2. Серль Дж. Р. Теория речевых актов. М.: Прогресс, 1998
3. Кадырбекова П.К. Формы обращения в межкультурном сравнении, Вестник Кыргызского национального университета им. Ж. Баласагына Серия 1. Вып.3. Бишкек 2006
4. Кадырбекова П.К. Лингвокультурологические и лингвокогнитивные аспекты межкультурной коммуникации. Монография Бишкек 2012
5. Коганова Е. Акт «комплимент» в современном английском языке // www.samgueng.narod.ru
6. Төлөгөн Касымбеков Чыгармалар – Ф., 1990 128-142-144 б
7. Дарбанов Б.Е., Акбуюков М.М. Особенности языковой ситуации нашей республике Вестник ЖАГУ 2021 №4 (49) <https://elibrary.ru>

* * *

ӨТКӨН ЧАК ФОРМАЛАРЫНЫН ТҮРКОЛОГИЯДАГЫ КӨРҮНҮШҮ

*Женалиева З.А. улук окутуучу**E-mail: zamirazhenalieva@gmail.com**Б. Осмонов атындагы ЖАМУ,**Жалал-Абад, Кыргыз Республикасы*

Аннотация: Түркологиялык адабияттарда этиштин өткөн чак маанилери боюнча аткарылган изилдөөлөр, өткөн чактын баяндалып жазылышы болжол менен XIX кылымга туура келет деп эсептедик. Санкт-Петербург университетинин профессору Александр Мирза Казем-Бектин грамматикасында (Общая грамматика турецко-татарского языка. – Казань, 1846) жана Алтай миссионерлеринин жарыялаган грамматикасында, (1869) түрк тилдериндеги өткөн чак маанилери, алардын туюндурулуш проблемалары баяндалган. Буларда өткөн чактын жалпы мааниси, өткөн чак маанилерин жараткан грамматикалык каражаттардын этиш сөз түркүмүнүн алкагында кадыресе айтылыштары тууралуу гана сөз жүрөт.

Белгилүү окумуштуу И. В. Кормушиндин алтай тилдеринде этиштин чактарынын системасы боюнча жарыялаган монографиясы бар. Эмгекте алтай тилдеринин этиштик формаларынын өнүгүш маселелери жана жалпы түрк тилдериндеги этиштик чак формаларынын байыркы көрүнүшүнүн калыбына келиши сыяктуу изилдөөлөр ишке ашырылган. Этиштик байыркы формаларды тунгус-маньчжур жана монгол тилдеринин фактылары менен биргеликте каралып изилденип чыгат. Окумуштуунун бул монографиясынан алтай тилдериндеги этиштик формаларды байыркы учурдагы грамматикалык формаларын издеп табуу максаттары алдыга коюлганын байкайбыз.

Түйүндүү сөздөр: күдүк чак, байыркы чак, капыскы өткөн чак жана адат өткөн чак, айкын өткөн чак, айкын жакынкы өткөн чак жана айкын байыркы өткөн чак, жалпы жакынкы өткөн чак жана жалпы байыркы өткөн чак, перфект, имперфект.

ПОЯВЛЕНИЕ ФОРМ ПРОШЕДШЕГО ВРЕМЕНИ В ТУРКОЛОГИИ

*Женалиева З.А. старший преподаватель**zamirazhenalieva@gmail.com**им. Б. Осмонова ЖАГУ, Джалал-Абад,**Кыргызская Республика*

Аннотация: Исследования в кыргызско-турецкой литературе по значению прошедшего времени глагола показывают, что описание прошедшего времени соответствует примерно XIX веку. Профессор Санкт-Петербургского университета Казем-Бекка Грамматика (общая грамматика турецко-татарского языка. - Казань, 1846 г.) и алтайские миссионеры в грамматике, (1869 г.) значение прошедшего времени в тюркских языках, описывающие проблемы их выражения. Они говорят только об общем значении прошедшего времени, нормальном произношении в форме глагола в слове грамматического средства, которое создает значение прошедшего времени.

Известный ученый И.В. Кормушин имеет опубликованную монографию в системе алтайских времен глаголов. В работе проводились такие исследования, как развитие форм глаголов в алтайском языке и восстановление античного облика в турецком языке в целом. Изучение древних форм глаголов проводится в сочетании с фактами Тунгус-маньчжурского и монгольского языков. На этих табличках ученый поставил задачу найти грамматические формы древних алтайских форм глаголов.

Ключевые слова: сомнительное время, древнее время, внезапное прошедшее время и обычное прошедшее время, явное прошедшее время, чистое недавнее прошедшее время и

чистое древнее прошедшее время, общее недавнее прошедшее время и общее древнее прошедшее время, перфект имперфект.

THE APPEARANCE OF PAST TENSE FORMS IN TURKOLOGY

Zhenaliev Z.A. Senior Lecturer

zamirazhenaliev@gmail.com

them. B. Osmonova JASU, Jalal-Abad, Kyrgyz Republic

Abstract: *Studies in the Kyrgyz-Turkish literature on the meaning of the past tense of the verb show that the description of the past tense corresponds to about XIX century. Professor of St. Petersburg University Mr. Kazem-Becca Grammar (general grammar of the Turkish-Tatar language. - Kazan, 1846) and Altai missionaries in grammar, 1869) the meaning of the past tense in the Turkic languages, describing the problems of their expression. They only talk about the general meaning of the past tense, the normal pronunciation in the verb form in the word of the grammatical means that creates the meaning of the past tense.*

The famous scientist I.V. Kormushin had published monograph in the system of Altaic tenses of verbs. The work carried out such studies as the development of verb forms in the Altai language and the restoration of the ancient appearance in the Turkish language as a whole. The study of ancient verb forms carried out in combination with the facts of the Tungus-Manchu and Mongolian languages. On these tablets, the scientist set the task of finding grammatical forms of ancient Altai verb forms.

Key words: *doubt tense, ancient tense, sudden past tense and habitual past tense, obvious past tense, obvious recent past tense and clear past tense, general recent past tense and general ancient past tense, perfect, imperfect.*

Чак грамматикалык категория катары этишти башка сөз түркүмдөрүнөн ажыратып турган өзгөчө категория болуп эсептелет. Этиштин кыймыл-арактти билдирүү табияты да бул категориясыз көз алдыга чагылдырууга мүмкүн эмес, анткени, этиш сөздөр кыймыл-аракетке, ал-абалга байланыштуу болуп, бир форма жоголуп, экинчиси жаралып, эски формалар жаңы мааниге өтүп турушу – тилдик мыйзам ченемдүүлүк болуп саналат. Чак категориясы түрк тилдеринде тиешелүү денгээде изилденгендиги белгилүү. Түрк тилдеринде атайын изилдөөгө алынган маселелерден өткөн чак боюнча изилдөөлөргө өзгөчө көңүл бурулгандыгын да байкоого болот.

Түркологиялык адабияттарда этиштин өткөн чак маанилери боюнча аткарылган изилдөөлөр, өткөн чактын баяндалып жазылышын болжол менен XIX кылымга туура келет деп эсептедик. Санкт-Петербург университетинин профессору Александр Мирза Казем-Бектин грамматикасында (Общая грамматика турецко-татарского языка. – Казань, 1846) жана Алтай миссионерлеринин жарыялаган грамматикасында, 1869) түрк тилдериндеги өткөн чак маанилери, алардын туюндурулуш проблемалары баяндалган. Буларда өткөн чактын жалпы мааниси, өткөн чак маанилерин жараткан грамматикалык каражаттардын этиш сөз түркүмүнүн алкагында кадыресе айтылыштары тууралуу гана сөз жүрөт.

Белгилүү окумуштуу И. В. Кормушиндин алтай тилдеринде этиштин чактарынын системасы боюнча жарыялаган монографиясы бар. Эмгекте алтай тилдеринин этиштик формаларынын өнүгүш маселелери жана жалпы түрк тилдериндеги этиштик чак формаларынын байыркы көрүнүшүнүн калыбына келиши сыяктуу изилдөөлөр ишке ашырылган. Этиштик байыркы формаларды тунгус-маньчжур жана монгол тилдеринин фактылары менен биргеликте каралып изилденип чыгат. Окумуштуунун бул монографиясынан алтай тилдериндеги этиштик формаларды байыркы учурдагы грамматикалык формаларын издеп табуу максаттары алдыга коюлганын байкайбыз.

Орус тилинде, мисал үчүн, этиштин чактарын «категория времени глагола выражает отношение действия к моменту речи (кыймыл-аракеттин ойдун айтылып жаткан учуру менен болгон катышы чак категориясы деп аталат)» (Розенталь, 1991: 296-б.), деп аныкталып, келер чак, учур чак жана өткөн чак деген үч чактан турары белгилүү. Генетикалык жактан тектеш эмес тилдердеги этиштин чак маанилеринде, негизинен маанилик бирдейликтер, окшоштуктар бар болгону менен, чак маанилерин туюндуруучу грамматикалык каражаттарында таптакыр бирдейликтер, окшоштуктар жана жакындыктар болбойт.

Орус совет түркологиясынын XX кылымда жарык көргөн грамматикаларында этиш сөз түркүмү, анын ичинде этиштин чактары алда канча кенен жана терең чагылдырылып жазылган. Буга Н. К. Дмитриев (1940; 1948), Н. П. Дыренкова (1940; 1941), Л. Н. Харитонов (1947), Н.А. Баскаков (1940), А.Н. Кононов (1960) ж.б. окумуштуулардын ар кайсы түрк тилдери боюнча жазган грамматикалары мисал боло алат. Булардын айрымдарына токтолуп өтүүнү эп көрдүк.

А. Н. Кононов азыркы өзбек адабий тилинин грамматикасында өзбек тилинин этиш сөз түркүмүн анын өзгөчө формалары, этиш сөздөрдүн жасалышы, модалдык маанилик белгилерди туюндуруучу этиштер сыяктуу бир канча жиктелүүлөрү менен чагылдырган (Кононов, 1960: 187-282-б.). Ошонун ичинде этиштин чактарына жана өткөн чак маанилерине да кеңири токтолуп өткөндүгүн көрөбүз. Өзбек тилиндеги өткөн чакты иликтеп жазып, жөнөкөй этиштердин өткөн чак маанилерин «прошедшее категорическое время ... основа глагола + афф. *-ди* + личный притяжательный аффикс» (Кононов, 1960: 215-216-б.), «прошедшее-перфективное время ... основа глагола + афф. *-ган* + показатель лица» (Кононов, 1960: 216-220-б.), «прошедшее субъективное время ... основа глагола + афф. *-(u)б* + показатель лица» (Кононов, 1960: 220-222-б.), деп бөлүштүрүп ажыраткан. Ал эми этиштин татаал өткөн чак формаларын байыркы өткөн чак (образуется от основы прошедшего-перфективного вр. + форма *эдим*), жакынкы өткөн чак (образуется по схеме: основа глагола + афф. *-(u)б* + *эдим*, *эдинг* и т. д.), «неопределённый имперфект» (образуется по схеме: основа глагола + *-(a)р* + *эдим*, *эдинг* и т. д.), «определённый имперфект» (образуется по схеме: деепр. на *-а*, *-й* + *ётган эдим*, *эдинг* и т. д.), узакка созулган өткөн чак (прошедшее-длительное время образуется по схеме: основа настоящего-длительного вр. на *-мокда* + *эдим*, *эдинг* и т. д.), деп ажыратып бөлүштүргөн (Кононов, 1960: 222-228-б.). Ошентип окумуштуунун азыркы өзбек тилиндеги өткөн чак маанилеринин бир канча экендигин көрсөтүп жазгандыгын көрөбүз.

Азыркы өзбек тили окуу китебинде, негизинен А. Н. Кононовдун айткандары негизге алынган байкоого болот. Жогорку окуу жайлар үчүн жазылган окуу китепте этиштин чактарынын негизги үч чагы бар экени белгиленип, алар «1) утган замон формалари (*борди*, *борган*, *борибди*, *боргоан эди* ва б.); 2) хозирги замон формалари (*боряпти*, *бормокда*, *бориб турибди* ва б.); 3) хозирги-келаси замон формаси (*боради*, *ишлайди* каби)» (Шоабдурахмонов, 352-б.). Андан ары окуу китепте өзбек тилинин этиштин өткөн чак формаларынын *-ди*, *-ган*, *-ди* + *-ган*, *-(u)б*, *-ган* + *эди*, *-(u)б* + *эди*, *-мокда* + *эди*, *-(a)р* + *эди*, *-гувчи* + *эди* (Шоабдурахмонов, 358-360-б.) деген формаларда айтылгандыгы белгиленген. Ал эми түрк тилдериндеги этиштер боюнча атайын илимий изилдөөлөр XX кылымдын орто ченинен бери карай жүргүзүлүп келе жатат. Якут тилиндеги этиштик негиздердин типтери боюнча Л. Н. Харитонов атайын лингвистикалык изилдөөлөрүн жүргүзгөн. Бирок ал этиш уңгуларынын жана этиштик негиздердин структуралык түзүлүштөрү менен семантикалык маанилерине басым жасап, өткөн чак, деги эле этиштин чак формаларынын уюшулушуна, чак маанилерине көңүл бурулган эмес. Албетте андай маселелер монографиянын максатынан сырткары болгон.

Башкырт тилинде этиштердин жасалышы жана жакталыш маселелери боюнча да атайын изилдөө аткарылып, монография жарыяланган (Юлдашев, 1958). Бул эмгекте башкырт тилинде этиштердин жасалышы бир топ кеңири каралып, бирок бул эмгектин да

максат-милдеттерине этиш сөздөрдүн чак маанилери кирген эмес. Этиштин маселелери тууралуу капиталдык эмгекти Э. В. Севортян (1962) аткарган. Азербайжан тилинде этиштердин жасалышы боюнча жазылган анын көлөмдүү монографиясында сөз жасоонун бардык типтери менен жасалган этиштер ар тараптан талдоого алынган. Монографиянын темасынын биздин темабыздан башка проблемага арналганынан эле эмгекте этиш сөздөрүнүн чак маанилеринин атайын каралбаганын байкоого болот. Бирок, монографиядагы айрым бир мисалдардын кыргыз тилинин маселелерине пайдаланууга боло турганын эске алуу шарт.

Белгилүү окумуштуу И. В. Кормушиндин алтай тилдеринде этиштин чактарынын системасы боюнча жарыялаган монографиясы бар. Эмгекте алтай тилдеринин этиштик формаларынын өнүгүш маселелери жана жалпы түрк тилдериндеги этиштик чак формаларынын байыркы көрүнүшүнүн калыбына келиши сыяктуу изилдөөлөр ишке ашырылган. Этиштик байыркы формаларды тунгус-маньчжур жана монгол тилдеринин фактылары менен биргеликте каралып изилденип чыгат. Окумуштуунун бул монографиясынан алтай тилдериндеги этиштик формаларды байыркы учурдагы грамматикалык формаларын издеп табуу максаттары алдыга коюлганын байкайбыз. Бир муундуу өзүнчө мааниге ээ болгон байыркы этиштик морфемалардын болгондугун, алардын түрк тилдери үчүн үндүү-үнсүз (ГС) же үнсүз-үндүү-үнсүз (СГС) болгондугун, ал эми монгол жана тунгус-маньчжур тилдеринде үнсүз-үндүү (СГ) болгондугун аныктаган. Ошону менен бирге И. В. Кормушин жалпы алтай тилдериндеги өтө байыркысын тунгус-маньчжур жана монгол тилдеринде сакталгандыгын, ал эми түрк тилдериндегиси бир топ өнүгүүлөрдөн кийинки көрүнүш деп эсептеген (Кормушин, 1984: 66-б.). ошондой эле байыркы учурдагы форма жасоочу этиштик морфемалардын алтай тилдеринин көп жылдык өнүгүүсү менен сөз жасоочу морфемаларга өтүп кеткендигин айтып өтөт (Кормушин, 1984: 73-б.). Бул эмгекте алтай тилдеринин тарыхый байыркы кездердеги грамматикалык формаларды изилдеп, этиштин жалаң эле чак формалары эмес, грамматикалык башка формаларынын тарыхый өнүгүшүнө да изилдөө жүргүзүлгөн. Ошол формалардын ичинде этиштин чактарын туюндурган морфемалар тарыхый-салыштырма метод менен изилденип, алтай тилдеринин тектеш экендигине ыктап ойлор айтылган. Этиштик өткөн чак маанилери атайын терең дифференциацияланып каралган эмес, автор өзүнүн алдына андай максатты койгон эмес.

Азыркы кыргыз тилинде этиштердин түшүндүрүлүп жазылышы атактуу тилчи, жазуучу жана мамлекеттик ишмер Касым Тыныстановдун эмгектеринен башталат. Кыргыз тили боюнча алгачкы окуу китептеринин автору болгон бул улуу инсандын китептеринде кыргыз тилинин лексикасы биринчи жолу грамматикалык жагынан талданып чыгып, сөздөрдүн түркүмдөрүнүн катарында этиш сөз түркүмүнө түшүндүрмөлөрдүн берилгенин билебиз. Ал кыргыз тилиндеги сөздөрдү морфологиялык жагынан топторго ажыратып чыгып, атоочтор жана этиштерге бөлүп, мектеп окуучулары үчүн окуу китеп жазган. Андан бери кыргыз тили боюнча мектеп окуучулары, атайын орто окуу жайларды жана жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн окуу китептери жазылып, алардын бардыгында этиш сөз түркүмү көлөмдүү орунду ээлеп жазылып келе жатат. Өзүбүздүн тандап алган темабызга ылайык мына ошол окуу китептердин бир канчасында этиштин өткөн чагынын чагылдырылышы тууралуу кыскача обзор берип өтүүнү туура деп көрдүк.

Этиштин чактарынын *учур чак, келер чак, өткөн чак* (Тыныстанов, 1934) болуп үчкө бөлүнүшү жана терминдик жагынан да ушинтип айтылышы биринчи жолу Касым Тыныстанов тарабынан сунушталып, азыркы кезге чейин окуу китептерде, грамматикаларда жана ар кайсы илимий эмгектерде ушинтип айтылып, ушул терминдер менен жазылып келе жатат. Термин болуп аталышын айтуу менен бирге Касым Тыныстанов этишти бир топ кенен жазып, анын чактары тууралуу айтканда, өткөн чакты үчкө бөлүп ажыратып жазган. «Өткөн чак үчкө бөлүнөт. 1. **Берки чак**. Кыймыл жаңы гана аяктаса, же мурун аякталса да, оюбузда жаңы аяктагандай турса, ал чакты *берки чак*

дейбиз. 2. **Байыркы чак.** Кыймылдын аяктаганына көп болсо, же аяктаган кыймыл оюбузда көп заманда аяктагандай болуп турса, ал чакты *байыркы чак* дейбиз. 3. **Күдүк чак.** Аякталган кыймыл өзүбүзгө айкын эмес, бүдөмүк болсо, ал кыймылды күдүктөнүп сүйлөйбүз. Мындай чакты *күдүк чак* дейбиз» (Тыныстанов, 2-том, 58-б.). Ал берки чакка -*ды*, байыркы чакка -*ган* ал эми күдүк чакка болсо -*гандыр* грамматикалык көрсөткүчү менен уюшулган этиш формаларын киргизет. Көрүнүп тургандай, К. Тыныстановдун кыргыз тилиндеги өткөн чакты бөлүштүргөнү азыркы кездеги грамматикалардагы жана орто жана жогорку окуу жайлардын окуу китептериндегиден айырмаланып турат. Ошентсе да кыргыз тилинде өткөн чактын бир нече маанилерге бөлүнөрү алгачкы грамматикада эле алгачкы профессор Касым Тыныстановдун эмгектеринен эле башталгандыгын көрөбүз.

Кыргыз тилинин грамматикасында (морфология 1964) этиштин өткөн чагы *айкын* өткөн чак, *жалпы* өткөн чак, *капыскы* өткөн чак жана *адат* өткөн чак деп бөлүштүрүп берилген. Ошону менен бирге айкын өткөн чак *айкын жакынкы өткөн чак* жана *айкын байыркы өткөн чак* (*көрдү эле, алды бекен?*) деп экиге бөлүнгөн (247-248-б.). Жалпы өткөн чак да мына ошондой болуп, *жалпы жакынкы өткөн чак* жана *жалпы байыркы өткөн чак* деп экиге бөлүнгөн (249-251-б.). Ушул грамматикада эскертүү катары «*калдык, ойдук, тердик, желдик* сыяктуу сөздөрдүн составындагы -**дык** мүчөсү азыркы кезде айкын өткөн чакты уюштуруучу -**ды** мүчөсүнүн байыркы кездеги толук түрү болуу керек деген божомол бар» (248-б.). Бул көз караш терең изилдөөнү талап кылат, биз бул ойго кошулууга болбойт деп эсептейбиз. Анткени, эгерде эле ошол *калдык, ойдук, тердик, желдик* деген сөздөрдү этиш болуп туруп кийин атоочко айланган сөздөр деп эсептей турган болсок, анда -**дык** мүчөсүнүн составындагы **к** тыбышын (-**ды-к**) өткөн чактын көптүк сан маанисин билдирген мүчө экенин байкоо кыйын эмес. Жогорудагы көз карашта мына ушундай карама-каршылык бар.

С. Давлетов менен С. Кудайбергеновдордун жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студенттери үчүн биргелешип жазылган окуу китебинде кыргыз тилинин этиштери алда канча ийгиликтери менен жазылган. Ошол китепте этиштин өткөн чагы да, өткөн чакты туюндурган маанилери да терең талданып жазылган. Окуу китепте этиштин чак категориясы «кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурда болуп жаткандыгын же сүйлөп жаткан учурдан мурун болуп өткөндүгү, же болбосо кийин болорун көрсөтөт» (Давлетов, Кудайбергенов, 1980: 168-б.), деп аныкталып жазылган. Авторлор чак категориясына өзгөчө маани берип, бул этиштин «шарттуу, буйрук, ниет, тилек» ыңгайларына караганда баяндагыч ыңгайга тиешелүү экендигин белгилешкен. Булардын, шарттуу, буйрук, ниет, тилек ыңгайларынын, сөздөгү модалдуулук маанилерин көрсөтөрүн, чак категориясына толук ээ эмес экендигин жана чактык маанилерди ачык билдире алышпай тургандыктарын айтышкан. Ошентип этиштин үч чагын «баяндагыч ыңгай үч чак менен айтылат: келер чак, учур чак, өткөн чак» (Давлетов, Кудайбергенов, 1980: 169-б.), деп жазышкан. Биз мына ушул окуу китептин жоболоруна таянып, ишибизде мисалдардын дээрлик көпчүлүгүн этиштин баяндагыч ыңгайда айтылыштарынан болгон үгүлөрүнөн келтирип изилдөөбүздү жана талдоолорубузду аткардык. Азыркы кыргыз тилиндеги өткөн чактын формаларын айкын өткөн чак (-*ды*), белгисиз өткөн чак (-*ган*), капыскы өткөн чак (-*ып*, -*ыптыр*), адат өткөн чак (-*чу*) деп бөлүштүрүшүп түшүндүрүшкөн (Давлетов, Кудайбергенов, 1980: 173-176-б.). Авторлор айкын өткөн чакты 1964-жылдагы грамматикада жазылгандай атайын терминдер менен атап экиге бөлүштүрбөгөнү менен, «1) кыймыл-аракеттин жакын арада болуп өткөндүгүн билдирет: *Бегматов Абдымомун өзүнүн бир короо коюн жайытка жайып чыкты. Күтүлбөгөн жерден балакет баишталды. Тоо этегинде калган койлорго илбирс тийди.* 2) кыймыл-аракеттин сүйлөнгөн мезгилден алда канча мурун болгондугун билдирет» (Давлетов, Кудайбергенов, 1980: 173-б.), деп жазышкан.

Биздин оюбузча, бул жердеги сүйлөмдөрдө өткөн чактын ар кандай маанилери жалаң эле айкын өткөн чактын мүчөсү (-ды) менен туюндурулуп жаткан жок. Сөйлөмдөрдөгү башка сөздөрдүн маанилеринин да окуянын болуп өткөндүгүнө мезгилдик жактан тийгизген таасирлеринин бар экендигин авторлор этибарга алышкан эмес деп эсептейбиз.

Кыймыл-аракеттерди билдирген сөздөрдүн ар кандай мезгилге байланыштуу түрдүүчө айтылгандыгы жалпы лингвистикада, жалпы эле түркологияда жана кыргыз тил илиминде тиешелүү деңгээде белгиленип келе жатат. Кыймыл-аракет «кайсыдыр мейкиндикте, кандайдыр убакыт бирдигинде жүзөгө ашып» (Абдувалиев, 2003: 130-б.), анын ар бир мезгилге жараша айтылыштары ар түрдүү грамматикалык каражаттар менен жабдылып айтылат.

Этиштин өткөн чак маанилери грамматикаларда **айкын** өткөн чак, **жалпы** өткөн чак, **капыскы** өткөн чак жана **адат** өткөн чак деп ажыратылып белгиленип окутулуп келе жатат. Ал эми түркологдордун булардан башка да бир канча өткөн чактык маанилерди көрсөтүп белгилешкенин тиешелүү адабияттарга обзор жүргүзүп, мисалдарын келтирип өтүк. Бирок, кыргыз тил илиминде этиш сөз түркүмүнүн өткөн чак маанилеринин терең изилдене элек экендиги белгиленди. Ошентсе да белгилүү тилчи-окумуштуу С. А. Давлетов чекесин чыгарып, азыркы кыргыз тилинде өткөн чак этиштерде грамматикалык маанилердин бир топ арбын экендиги атайын изилдөөлөргө алынбай келе жатат. Азыркы кыргыз тилинин көркөм адабиятта, публицистикада жана элдик оозеки чыгармаларда айтылыш фактыларынан этиш сөздөрдүн кыймыл-аракеттин жана ал-абалдын өткөн чактагы маанилеринин өтө ар түрдүү экендиги байкалды.

Жалпы түрк тилдериндеги азыркы *-да-ди* чак формалары байыркы түрк жазмаларында эле кездешип, жумшак *-д* тыбышынын ордуна каткалан *-т* колдонгондугун байкайбыз (кылтым, кылтыг, (н) кылты, кылтымыз): *Култегин лодагын олайу тегди*.

Түрк тилдеринде бул формал мындан сырткары “жай өткөн чак”, “өтмө түрдөгү өткөн чак”, “алгачкы өткөн чак”, “категориялык өткөн чак”, “чыныгы өткөн чак”, “айкын өткөн чак”, “перфект”, “имперфект ” жана башка аталыштарга ээ [5, 1940; 10, 1948; 7, 1952; 14, 1958; 13, 1955] *-ды* жана *-ган* чак формаларын бири-бирине карама-каршы коюп (демейки жана демейки эмес), башкыр тилинде кыйла өзгөчөлүктөрүн айкындаган эмгек А.А.Юлдашевге таандык. [23, 1956].

Адабияттар:

1. Какаева М.Т. Англис, кыргыз тилдериндеги философиялык жана психологиялык терминдердин салыштырма типологиясы. Автореферат. - Б., 2002.
2. Бугаев Н.И. Обучение – это общение.// Народное образование Якутии- 2002 №2 с.37-49
3. Абдувалиев И., Сыдыков Т. Азыркы кыргыз тили: Морфология. - Бишкек, 1997. 197-205-б.
4. Александр Мирза Казем-Бек. Общая грамматика турецко-татарского языка. – Казань, 1846г
5. Давлетов С., Кудайбергенов С., Азыркы кыргыз тили: морфология-Фрунзе, 1980: 173-176- б.
6. Тыныстанов, Кыргыз тилин морфологиясы –Фрунзе, 1934:2-том 58-б.
7. Орузбаева Б. О. Формы прошедшего времени в кыргызском языке. –Фрунзе, 1955
8. Ибрагимов С. Тил илиминин негиздери. Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн. Бишкек, 2000.
9. Жаманаква М. Б. К.Тыныстанов. Ар турдуу системадагы тилдерди салыштырма типологиялык ыкма менен изилдөө.

* * *

ВОИНСКАЯ ДРУЖБА И ВЕРНОСТЬ В ТВОРЧЕСТВЕ

К.М. СИМОНОВА

Жолдошалиева Жылдызкан Эркиновна
КГУ имени И. Арабаева,
преподаватель кафедры русского языка и
литературы
E-mail: zh.zholdoshalieva@mail.ru

Аннотация: в данной статье описывается жизнь и творческий путь Константина Симонова – писателя, которого вопреки всему и вся очень быстро завоевавшего славу и успех; ставшего кумиром целого поколения; обласканного властью, а ныне малоизвестного, лишь упоминаемого в контексте «литературы о войне».

Ключевые слова: К. Симонов, война, армия, солдат, судьба, творчество, литература, советский маршал, критика, дружба, преданность, честность, товарищество.

АСКЕРДИК ДОСТУГУ ЖАНА БЕКТИК К.М. СИМОНОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДА

Жолдошалиева Жылдызкан Эркиновна
И. Арабаев атындагы КМУ,
орус тили жана адабияты кафедрасынын
окутуучусу
E-mail: zh.zholdoshalieva@mail.ru

Кыскача мазмуну: бул макалада Константин Симоновдун өмүрү жана чыгармачыл жолу сүрөттөлөт, ал бардык нерсеге карабастан жана тез эле атак – даңкка жана ийгиликке жетишкендиги айтылат жана ал бүтүндөй муундун кумирине айланган; бийликтин сыйына ээ болгон, азыркы убакта анчалык белгилүү болбогондугу, ошону менен бирге эле "согуш адабиятынын" контекстинде гана айтылат.

Түйүндүү сөздөр: К. Симонов, согуш, армия, жоокер, тагдыр, чыгармачылык, адабият, советтик маршал, сын-пикир, достук, берилгендик, чынчылдык, жолдоштук.

MILITARY FRIENDSHIP AND LOYALTY IN K.M. SIMONOV

Zholdoshalieva Zhyldyzkan Erkinovna
I. Arabaev KSU, lecturer of the Department
of Russian Language and Literature
E-mail: zh.zholdoshalieva@mail.ru

Annotation: this article describes the life and creative path of Konstantin Simonov, a writer who, despite everything and everything, very quickly won fame and success; became the idol of an entire generation; caressed by the authorities, and now little-known, only mentioned in the context of "literature about war".

Keywords: K. Simonov, war, army, soldier, fate, creativity, literature, Soviet marshal, criticism, friendship, loyalty, honesty, camaraderie.

Константин Симонов – писатель-солдат, который, по определению одного из советских маршалов, с завидным постоянством обращался к теме воинской дружбы, верности и товарищества. «Армия для меня – это все. Вся жизнь», – говорил сам поэт. Недаром спустя много лет после войны он подарил одному из полных кавалеров орденов Славы свою фотографию с надписью: «Истребителю танков от военного корреспондента Константина Симонова».

Каждая эпоха по-своему уникальна, с точки зрения её современников – непосредственных участников происходящих событий. Предыдущий XX век резко выделяется среди всех известных нам исторических эпох предельной событийностью, что закономерно, так как впервые человеческая история становится подлинно планетарной, утрачивая присущую предыдущим столетиям цивилизационную замкнутость. Полностью исчезают «белые пятна» на карте мира, становится очевидной взаимозависимость стран и народов.

Русский народ пережили революцию 1917 года, Гражданскую войну, две мировых войны и несколько «малых» войн, утверждение и крушение тоталитарного режима, основанного на коммунистической идеологии, неоднократный распад и «собрание» государства – весьма неполный перечень внешних потрясений. Русский писатель XX века постоянно находился в ситуации выбора, не только экзистенциального, но и «обычного» – житейского, определявшего условия, а подчас и саму возможность его физического существования, и тем не менее даже в подобных условиях русская классическая литература сохранила и нравственный максимализм, и всечеловечность.

В 2015 году исполняется сто лет со дня рождения Константина Симонова – писателя, вопреки всему и вся очень быстро завоевавшего славу и успех; ставшего кумиром целого поколения; обласканного властью, а ныне малоизвестного, лишь упоминаемого в контексте «литературы о войне».

Стремительный успех сына царского генерала, из родовитой дворянской семьи, к тридцати пяти годам ставшего лауреатом Шести сталинских премий по литературе, одним из руководителей союза писателей СССР, главным редактором ведущих литературно-художественных изданий «страны победившего социализма» («Литературная газета», «Новый мир»), казался чудом для того времени. Но столь же неожиданной является и посмертная судьба Константина Симонова. Сравнительно быстрое забвение большинства симоновских произведений в 1990-е – 2000-е годы и активный интерес к отдельным эпизодам его биографии вместе с закреплённым в народном сознании образом-идеей «Жди меня», но уже в отрыве от автора – в этих и многих иных ситуациях кроится одна из загадок восприятия писателя и гражданина в России.

Жизнь и творческая судьба Константина Симонова настолько и уникальны, и типичны для России XX века, что могут служить своеобразной «матрицей» для изучения как русской словесности, так и истории всего столетия.

Аристократизм в лучшем значении этого слова, в том самом смысле, в каком «неистовый» Виссарион Белинский писал об истинном высшем свете, противопоставляя его массовому, эпигонствующему и потому ничтожному, окружал Симонова с самого рождения. Элитарность не в утверждении исключительности по роду или крови, а в незыблемости морально-этических норм. Прежде всего это честь и бесчестье в пушкинско-лермонтовском понимании, верность воинскому долгу, знание национальной истории, любовь к языку, уважительно-почтительное отношение к армии, «атмосфера нашего дома и атмосфера военной части, где служил отец, породили во мне привязанность к армии и вообще ко всему военному, соединённую с уважением. Это детское, не вполне осознанное чувство, как потом оказалось на поверку, вошло в плоть и кровь» [7, с. 5].

Ранняя трудовая деятельность и столь же раннее начало поэтической карьеры К. Симонова пришлись на начало 1930-х годов – время стремительного индустриального преобразования СССР, сопровождавшегося не только увеличением в несколько раз менее чем за десятилетие промышленного производства, но и коллективизацией, массовыми репрессиями, созданием

разветвлённой сети концентрационных лагерей. В таких условиях выросли очень быстро. В 15-16 лет начинается трудовая биография К. Симонова – токарем на авиазаводе; в неполные двадцать лет он начинает печататься в периодических изданиях. Душевная стойкость человека («Победитель» (1937) о Н. Островском), трудовая («Саша Чёрный» (1938) о строителях Беломоро-Балтийского канала) и воинская («Ледовое побоище» (1938), «Суворов» (1939)) доблесть – важнейшие темы поэм Симонова конца 1930-х годов, они же будут оставаться важнейшими и во всём его последующем творчестве. Юношеская командировка в Монголию в 1939 году, на Халхин-Гол, во многом определила судьбу Симонова. Почти на тридцать лет военная журналистика станет его профессией. Последняя «фронтовая» командировка, и также на Восток, придётся на 1968 год, когда К. Симонов станет корреспондентом «Правды» во время событий на острове Даманский.

Центральное место в жизни и судьбе Константина Симонова займёт Великая отечественная война. С первых дней войны и до мая 1945 года К. Симонов – фронтовой корреспондент. Именно в эти годы будут созданы его самые известные произведения – книги стихов: «С тобой и без тебя», «Война», пьесы: «Русские люди», «Жди меня», «Так и будет», повесть «Дни и ночи».

«Жди меня» – название стихотворения и повести стало самым популярным и узнаваемым произведением военной поры, оно и по настоящее время воспринимается как один из наиболее значимых символов эпохи.

Не только у Константина Симонова творческий взлёт был связан с великой отечественной войной. Драмы АЕ. Корнейчука, историческая проза В.Г. Яна, С.П. Бородин и др., поэзия М.В. Исаковского и О.Ф. Бергольц – вот весьма неполный перечень популярных авторов военной поры. Однако именно симоновские названия-образы вошли в историю, в память народа, стали частью топики русской культуры.

И здесь же пишет о переходе этих «ценностей» в прямо противоположное качество: «в захваченных странах немцы ведут себя, как дикари: ломают, жгут, режут племенных коров, рубят плодовые деревья» [9, с. 67].

В своих произведениях К. Симонов не противопоставляет христианство и язычество. Он воспринимает их в свойственной русской культуре неразрывности (двоеверие как одно из общеизвестных свойств русской культуры, основа народной традиции). И то, что старые русские женщины благословляют отступающих русских солдат, это и знак традиции, и уверенность в победе – «как встарь повелось на Руси».

В самом названии стихотворения, одном из лучших во всей русской литературе середины XX столетия – «Ты помнишь, Алёша, дороги Смоленщины...», сокрыты и убеждённость в победе, и это несмотря на то, что оно было написано во время отступления 1941 года, и удивительная простота, и задумчивость. Константин Симонов в 1940-х годах обладает удивительной чуткостью на названия: «Жди меня», «Ты помнишь, Алёша, дороги Смоленщины...», «Парень из нашего города», все они были написаны в 1941 году, в самые драматичные моменты российской истории. За каждым из этих словосочетаний сокрыты целые ассоциативные комплексы, основанные на архетипах и восходящие к праопыту человечества.

Стихотворение «Жди меня» многократно отмечалось исследователями, близко к фольклору, к народным заклинаниям. «Наш парень», «Наш человек» – подобный слоган, свойственный массовому советскому сознанию, возник не без влияния симоновского произведения. Интуитивно почувствованная писателем и воплощённая в искусстве потребность в единении воплотилась в драме, а затем и в

созданном по её мотивам кинофильму «Парень из нашего города», а словосочетание «Наш парень» («Наш человек») стало, во многом благодаря Симонову. В самые страшные для страны дни 1941 года симоновское слово внушало уверенность в победе. Без громкой патетики, без каких-либо громогласных заявлений, в знаменитом стихотворении «Ты помнишь, Алёша, дороги Смоленщины» автор словно из будущего обращается к настоящему как к прошлому. Весь Советский союз сошелся на тракте, «слезами измеренном чаще, чем вёрстами», по которому отступают советские войска. И именно традиция – молитва, погосты, историческая память народа – внушает уверенность в необратимости победы в эти страшные времена. Традиция утверждается и многократно повторяемым эпитетом «русский» («русская женщина», «русская мать», «по-русски три раза меня обняла», «русская околица», «русские могилы», «русские обычаи», «русская земля»), и незыблемостью обычаев (рождён русской женщиной, ею же благословлён на бой, и если так случится, то умрёт, «по русским обычаям» – «по-русски рубаху рванув на груди»). И возникает образ России, «Великой Руси», «горькой», но любимой земли, где незримо «всем миром сойдемся, наши прадеды молятся Богу за не верующих внуков своих».

Победа несомненна, но она не в заклинаниях-уверениях в этом, она в гордости автора за родину: «За то, что на ней умереть мне завещано», «что русская мать нас на свет родила, за то, «что, в бой провожая нас, русская женщина по-русски три раза меня обняла». Симонов сумел передать свою уверенность в победе и внушить её людям без уверений в изначальном превосходстве советских народов над немцами.

Тяжёлые поражения 1941 года требовали от фронтовых корреспондентов соединить правдивость описаний событий и уверенность в победе. Симонов избегает сверхпреувеличений, его вера в победу основана на том, что за нами правда, а потому мы непобедимы. И традиция – это то, что помогает, поддерживает уверенность в победе.

Всю жизнь Симонов сожалел о том, что не остался на Буйничском поле под Могилёвом, где летом 1941 года был остановлен фашистский натиск. Здесь Константин Симонов впервые увидел 39 действительно подбитых немецких танков. Здесь, по его же словам, нашёл ключ к пониманию войны, а недолгая встреча с командиром 388-го стрелкового полка 172-й стрелковой дивизии полковником Кутеповым, ставшим одним из прототипов генерала Серпилина, героя романа «Живые и мёртвые», стала для него одной из самых значительных в годы Великой отечественной войны.

Память о войне у К. Симонова – это не только боль, как и у миллионов, но и определённое сожаление о дороге, от которой он отказался. Симонов – потомок древнейших дворянских родов, идеалом которого была воинская служба, всю жизнь переживал, что не поддался порыву души, «зову предков» и не выбрал удел простого солдата. За него это сделает в 1959 году в романе «Живые и мёртвые» военный журналист синцов, одним из прототипов которого был сам автор.

Согласно завещанию Константина Симонова, его прах был развеян на Буйничском поле, недалеко от Могилёва. Там же близкие Симонова установили огромный камень с факсимиле «Константин Симонов» и дощечкой с надписью: «К. М. Симонов. 1915-1979. Всю жизнь он помнил это поле боя 1941 года и завещал развеять здесь свой прах».

Константин Симонов ушёл из жизни рано, прожив неполные шестьдесят четыре года. Никто и никогда не предполагал, сколько было душевных ран у «любимца Сталина», насколько они сократили его жизнь. Симонов с полным правом мог отнести и к себе слова своего друга С. П. Гудзенко (1922-1953): «мы не

от старости умрём, от старых ран умрём»... сын поэта, публицист и режиссёр А. К. Симонов справедливо заметил, что «масштаб и значение творчества Симонова чётко не определены до сих пор» [3].

Симонов отнюдь не исчерпал свой творческий потенциал в годы войны. В 1950-1970-е годы он написал одно из лучших произведений о великой отечественной войне – трилогию «Живые и мёртвые» (1959-1971); активно поддерживал написание и публикацию воспоминаний фронтовиков; помогал в изданиях и экранизациях. Кто знает: состоялась бы кинематографическая карьера А.Ю. Германа без симоновского сценария к фильму «Двадцать дней без войны» по его же повести «Из записок Лопатина»? Нелишне вспомнить и то, что шедевр позднего А.П. Платонова «Возвращение» («семья Иванова») был опубликован в симоновском «новом мире» в предпоследнем (№ 10/11) номере за 1946 год.

Отличительной чертой Симонова была честность: и по отношению к врагам и недоброжелателям, и к коллегам-журналистам, и к соперникам-писателям. Более чем непростыми были отношения К.Симонова и М.А. Шолохова. Именно Шолохов подверг резкой критике Симонова на втором всесоюзном съезде союза писателей СССР, прошедшем 21 декабря 1954 года, обвинив его в «дипломатическом маневрировании» и в «скорописи», то есть в создании большого числа заведомо слабых, недоделанных произведений [2, с. 218]. Тем не менее Симонов оказался одним из первых и очень немногих писателей, кто, прочитав и небезызвестный «труд» И.Б. Медведевой-Томашевской «Стремя “Тихого Дона”», и сочинения Ф.Д. Крюкова, по собственной инициативе выступил с резким опровержением «версии» о плагиате, а также ходатайствовал об издании сочинений Ф.Д. Крюкова в СССР [3, с. 767].

С началом перестройки жизнь и творчество Константина Симонова не только подверглись жёсткой критике. В литературоведении и в школьной программе ему стали уделять всё меньше и меньше внимания, и только лишь в контексте литературы о войне. Прошло немногим более трёх десятилетий после смерти К. Симонова, и очень немногие школьники вспомнят о нём. Плохо знают творчество Симонова и современные выпускники вузов.

Забвение Константина Симонова – это не просто незаслуженное вычёркивание из национальной памяти поэта, прозаика и драматурга, это – забвение советской эпохи во всём единстве великого и ужасного, трагического и величественного. И в этом смысле столетие Константина Симонова – уникальный шанс к пониманию всего XX века.

Список использованной литературы:

1. Кандидатская диссертация Жолдошалиевой Ж.Э. Бишкек, 2022. 131 с.
2. Михайлов А.В. Избранное. Историческая поэтика и герменевтика. Санкт-Петербург: unipress, 2006. 559 с. 3. Небольсин С.А. русский ребёнок и война (по фольклору и книгам) // «Страна филологов»: проблемы текстологии и истории литературы. К юбилею члена-корреспондента РАН Н.В. Корниенко. сборник научных статей. Москва, 2014. с. 447-451.
3. Саватеев В.Я. «Окопная тяжесть войны» («хрущёвская оттепель»: грани «лейтенантской прозы») // «Страна филологов»: проблемы текстологии и истории литературы. К юбилею члена-корреспондента РАН Н.В. Корниенко. Сборник научных статей. Москва, 2014. с. 466-476.
4. Симонов А.К. Отец никого не любил с закрытыми глазами // Известия. 2005. 5 ноября.
5. Симонов К.М. автобиография // Берман Д.А., Толочинская Б.М. К.М. Симонов: Библиографический указатель. Москва: книга, 1985. с. 5-12.

* * *

УДК 633-88

“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ ДАРЫ ӨСҮМДҮКТӨРДҮН КОЛДОНУЛУШУ ЖАНА
СҮРӨТТӨЛҮШҮ

Калаева Гүлүм Садибакасовна-улук окутуучу
gkalaeva@mail.ru

Байгозуева Назгул Мамасалиевна - окутуучу
nbaigozueva@mail.ru

Б.Осмонов атындагы ЖАМУ

Аннотация: Бул макалада “Манас” эпосундагы өсүмдүктөр дүйнөсүнүн сүрөттөлүшү, айрым дары өсүмдүктөрдүн колдонуу багыттары изилденди. Эпостогу дары чөптөрдүн аталышы, дарылык максатта колдонуу багыттары менен дары өсүмдүктөрдүн орусча – латынча аталышы, активдүү курамы, азыркы медицинадагы колдонуу багыттары салыштырылды.

Түйүндүү сөздөр: дары чөп, “Манас” эпосу, уулжемил, мээр чөп, мумия, апийим, күчала, өсүмдүктөр.

ПРИМЕНЕНИЕ И ОПИСАНИЕ ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ В ЭПОСЕ “МАНАС”

Калаева Гүлүм Садибакасовна-ст. препод.

gkalaeva@mail.ru

Байгозуева Назгул Мамасалиевна –препод.

ЖАГУ имени Б.Осмонов

nbaigozueva@mail.ru

Аннотация: В этой статье исследовано описание и некоторые направления применения растительного мира в эпосе “Манас”. Исследовано латинское, русское названия и биохимические активные вещества лекарственных растений. Рассмотрено области применения для лечебной цели, а также сравнено применения в современной медицине.

Ключевые слова: эпос “Манас”, лекарственные растения, Ферула вонючая, женьшень, опиум, мумия, чилибуха.

APPLICATION AND DESCRIPTION OF MEDICINAL PLANTS IN THE EPIC “MANAS”

Kalaeva Gulum Sadibakasovna-st. lecturer

gkalaeva@mail.ru

Baygozueva Nazgul Mamasalievna - lecturer

JASU named after B. Osmonov

nbaigozueva@mail.ru

Annotation: This article explores the description and some directions of the application of the plant world in the epic "Manas". The Latin, Russian names and biochemical active substances of medicinal plants have been investigated. The fields of application for therapeutic purposes are considered, as well as applications in modern medicine are compared.

Key words: epic "Manas", medicinal plants, stinking Ferula, ginseng, opium, mummy, Strychnosnux-vomica

“Манас” эпосу - кыргыз элинин басып өткөн тарыхы жана калыптануусундагы энциклопедиялык мурас. Анда кыргыздардын ар түрдүү түшүнүктөрү менен катар табият менен карым катышы, жаратылыш тууралуу билимдери да орун алган. “Манастын” түрдүү варианттарында өсүмдүктөр жөнүндөгү маалыматтар өтө бай жана ар түркүн. Эпостун манасчы Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча жарык көргөн төрт томдугунда өсүмдүктөрдүн 70ке жакын атоолору кезигип, алар түрлөрүнө, өзгөчөлүктөрүнө жараша

так берилген. Алардын ичинде токой, бак, чер бак, гүл бак, бакча, бетегелүү шибер, дарак, бадал, чөп сыяктуу жалпы систематикалык түшүнүктөр азыркы ботаника илимине дал келгидей туура колдонулса, чырпык, сабак, гүл, тамыр, жалбырак, дүмүр сыяктуу өсүмдүктөрдүн органдары даана айтылат.

Эпосто өткөн окуялар жер-жерлердеги өсүмдүктөрдүн таралуусуна карай шиберлүү бетеге, какырдын бадалдар, ийне жалбырактуу токой, саздуу, нымдуу жер, суу бойлоп өскөн жекендүү, камыштуу аймак деп өсүмдүк жабуусуна карай сүрөттөлөт. Көбүнесе токой тууралуу айтылат, токой дарактарына көп басым жасалат. Манастын туулуп өскөн жери Алтай өрөөнүнүн “бугу оттогон жерлери, булуңдуу токой черлери” жөнүндө айтылып, “бери жагында кырк күндүк, караңгы токой черлери” деп Алтайдын токойго бай өрөөнүн сүрөттөйт. Ошондой эле ар бир жердин өзүнө жараша өзгөчөлүктөрү менен сүрөттөлөт. Алтайдан Анжыян өрөөнүнө көчүп келгенде жер жайнаган жемиштери айтылса, Талас өрөөнү жөнүндө “алчасы чирип көң болгон, алмасы жатып дөн болгон” деп Таластын мөмө жемиштүү өсүмдүктөргө бай флорасы сүрөттөлөт. Эпостун айрым окуялары Тажикстанда өтөт да “ жаткан жангак сууда бар, алма, бадам жуда бар, алча, жүзүм буда бар “ деп өсүмдүк дүйнөсүнө суктануу менен айтылат. Көкөтөйдүн ашын өткөрүү үчүн Каркырага көчүп барганда “үзөңгүдөн чөп экен, бетеге белден бураган” шиберлүү аймак экени айтылат. Эпостун ичиндеги жүрөк титиреткен кармашууларга, жеңүү менен жеңилүүгө жык толгон Чоң казат “текчеден гүлү ачылган, жемиши жерге чачылган” кооз, көркөм өсүмдүктүү Кытай жергесинде жүрөт.

Ошондой эле С. Каралаевдин вариантында:

Алмасы бышып көң болгон

Жаңгагы бышып сай толгон

Кызгалдак чөбү кылкылдап

Кымыздык чөп, ышкыны

Тегиз бышып былкылдап

Жаткан экен Ак-Талаа

Ортосунда оргуган булак суусу бар

Жылтыргандуу шыбагы

Жыргалдуу экен убагы (55-бет) деп малга тоют, адамга күч-кубат берчү кымыздык, ышкын өсүмдүктөрүн даңазалоо менен Ак-Талаа жергеси сүрөттөлөт.

Өсүмдүктөрдү дары каражаты катары пайдаланганы тууралуу эпостун ичинде бир нече ирет айтылат. Дары өсүмдүктөрдүн жеке дарылык касиеттери жана дары топтомдору катары колдонулуп келгени төмөнкү мисалдарда көрүнүп турат. Алсак, “ Уулжан берип ичинен, эски дартын буздуруп” – деп уулжан чөбүнүн денени тазалоочу, калыбына келтирүүчү дарылык касиети белгиленет. Эпостун айрым варианттарында ушул эле дары “уулжемил” деген ат менен берилгени кездешет.

“Уулжемил деген дарысын

Жутуп алды баарысын

Аккан каны басылып

Умачтай көзү ачылып” – деп уулжемил чөбүнөн кан токтотуучу, кубат берүүчү дарылык касиетин айтышкан.

Ал эми С. Каралаевдин вариантында уулжемил дарысы “оржемил” деген аталыш менен берилип, дарылык максатта кеңири пайдаланганын төмөнкү мисалдардан көрө алабыз:

Сом жеринде ок бар деп

Тинтүүр менен копшутуп

Ок жуткуруп окшутуп

Кустурма берип кустуруп

Жүрөктөгү кара кан

Оржемил берип буздуруп – деп оржемил чөбүн кан токтотуучу, тазалоочу, калыбына келтирүүчү максатта пайдалангандыгы да уулжемил чөбүнүн башкача аталышы экендигин далилдеп турат.

“Мажму ат-таворихте” Манаска уу берип, эс учун билбей өлгөнү жатканда ага уунун күчүн таратуучу дары катары апийимди колдонгондугу айтылат. Ал дарыны Жалал-ад-Дин аттуу адам Манастын оозуна күнүнө бир тамчыдан тамчылатып отуруп, 10 күн дегенде Манас көзүн ачат. (Мажму ат-таварих КФ, 5114-инв., 65-б). Эпостун орусча котормосунда В.А. Ромадиндин түшүндүрмөсүндө ал дарыны “тирьяк” деп аталат да, эки маанини билдирген: биринчиси- уунун күчүн тарата турган дары, экинчиси – апийим. Мээр чөптү (жень-шень) эпосто согушка аттангандагы баатырларга дарылыкка, ал эми минген аттарына күлазыгы катары колдонушкан.

Ала жүрсөн күлазык

Атка берээр мээр чөп

Каран түн башка түшкөндө

Кереги мунун тиет деп

Кудус менен Мысырдан

Муну койбой чалдырган

Эр Шуутуну жиберип

Белек кылып алдырган

Бармактайын чайнаса

Адамдын мээрин кандырган

Беш талын катып чайнаса

Тулпардын суусун кандырган – деп алыстан алынып келинген, күчтүү дары өсүмдүк экендиги баса белгиленет.

Ийсең, жуушаң чөбү бар

Издегендин көбү бар

Орол тоонун учу бар

Ойлосоң сонун ушулар. Жуушаң иран тилинен келген, кыргызча эрмен дегенди билдирет.

“Эрменден жеп эмиреп” деп деген саптарда жуушаң чөптүн касиети жөнүндө да айтылат.

Сагынбай Орозбаковдун вариантында “Күчү кайтып калат деп

Күчала туурап салдырган

Алдырып келип арагын (С.О. 2. 248) – деп уулуу өсүмдүк болгон – күчала жөнүндө айтылат. Күчала Азия элдеринде байыртадан бери белгилүү болгон уулуу өсүмдүк. Кыргыз элдик медицинасында күчаланы сууга кайнатып, сүткө салып же кымызга ачытып узак убакыт оорудан күч-кубаты начарлагандарга, эски ооруларды айыктырууга колдонулган. Мындан сырткары,

“Күндүз кымыз, түнү кыз

Күүлдөгөн эр кыргыз,

Күчала салып ашына

Балээни салып башына – деп күчаланы эркектин бел кубатын күчтөндүрүүчү касиетин туюндурат.

Алты-жети жанаяк

Чар дары кылып жуткузса

Казактардын эр Көкчө

Умачтай көзү ачылды

Ооруган жери басылды (С. Каралаев). Мында чар дары деп бир нече чөптөрдүн кайнатмасына 4-5 бөлөк тамырларды майда ийлеп жуурулуп жасалган дары топтому жөнүндө айтылат. Мындан сырткары “Буту-колу сынганда, Момия дары издешип” - деп мумия дары топтомунун сынык жарааттарына колдонулганын айтылат.

“Манас” эпосундагы даары-дармек өсүмдүктөрдүн орусча, латынча аталышы, химиялык курамы, азыркы медицинада колдонулуусу жөнүндө төмөнкү таблицадан көрүүгө болот:

№	“Манас” эпосунда дары өсүмдүк төрдүн аталышы	“Манас” эпосунда дары өсүмдүктөр дүн колдонуу аймагы	Дары өсүмдүктүн орусча жана латынча аталышы	Курамындагы активдүү заттары	Азыркы медицинада колдонуу багыттары
1.	Уулжан – уулжемил - оржемил	Кан токтотуучу, тазалоочу, калыбына келтирүүчү	Ферула вонючая - <i>Fērula tenuisēcta</i>	25-60% чайыр – ферул кислотасы, терпен, карбон кислотасы, кумарин	Кабылдоолорго каршы, бактерияларга каршы, жалпы денени чыңдоочу, шишиктерге каршы.
2	Апийим, тирьяк	Тазалоочу, калыбына келтирүүчү, күч кубат берүүчү	Опиум, опий <i>Papaver somniferum</i>).	20 алкалоиддерден турат: 10% кодеин, 0,5% наркотин, тебаин, папаверин	Күчтүү оору басуучу каражат
3	Мээр чөп, тирьяк (татар тилинен)	Күч кубат берүүчү, ооруну басуучу, кошумча тоют	Женьшень- (<i>Panax ginseng</i>) -	Сапонин, ксатриол, пептид, полисахарид, С,В тобундагы витаминдер, макро-микроэлементтер	Мээр чөп кандын айлануусун жакшыртат, эске тутууну жакшыртат, жүрөк кан тамыр ооруларын алдын алат, жараатты жакшыртат.
4	Эрмен - жушаң	Кошумча тоют,	Полынь горький - <i>Artemisia absinthium</i>	сесквитерпендик лактон дор, гликозиддер, сапонин, флавоноиддер, артемизин, органикалык кислоталар.	Мите курттарга каршы, аппетитти ачуучу, тамак сиңирүү органдарын калыбына келтирүүчү
5	күчала	Алсыздыкка каршы, эски оорулардан арылууга, эркектердин бел кубатын күчтөндүрүүчү	<i>Чулибуха - Strychnosnux-vomica.</i>	Күчаланын уругу 2-3% индоловый алкалоидден, 47% стрихин, бруцин, хлорогендик кислотадан, алкалоидден турат.	Айыз келүүнү калыбына келтирет, фиброздук мастопатияга каршы, анализатордук органдарды жакшыртууга колдонулат.
6	Чар дарынын курамы: жыпар мончок, залжабил, дорчин, седана, кардамон,	Ооруну басуучу, кубат берүүчү, заара кубалоочу, жаш балдардын сийдигин кармоочу, табарсык, белдин ооруларын басуучу.	Гвоздика ароматная – <i>Syzygium aromaticum</i>	Эфир майы (20%), гликозиддер, витаминдер А, В1,В2, РР, С, эвгенол (70%), минералдык заттар	Дүүлүктүрүүчү, ооруну басандатуучу, кабылдоолорго каршы
			Имбирь - <i>Rhizoma Zingiberis</i>	1,5-2% чейин цингиберен, 70% терпендер, камфен, борнеол, цинеол, гингерол	Артрит, артроз, остеоартроз, аш казан жарааты, атересклероз, кан тамырларга
			Корица - <i>Cinnamotum verum</i>	Эфир майлары: циннамаль, эвгенол, корич альдегид кислотасы	Ароматерапия, суук тийүүгө каршы, кант диабетине каршы
			Тминь - <i>Carum carvi</i>	витаминдер А, Е и D, бета-каротин, кальций, фосфор, темир, жез жана башка макро- жана микроэлементтер, флаваноид, фитостереол	Тукумсуздук, суук тийүүгө каршы, жел айдоочу, рак шишиктерин алдын алуучу, тамак сиңирүү органдарынын ооруларына каршы
			Кардамон - <i>Elettaria cardamomum</i>	3-8 % эфир майлардан, терпинеол, терпин, илацетит, цинеол.	Жалпы тонус берүүчү, ашказан секрециясын күчөтүүчү, булчундардын жыйрылуусун күчөтүүчү

	хуаджо	Ясень маньчжурская - <i>Fraxinus</i> <i>mandshurica</i>	Кумарин, тритерпеноиддер, алкалоиддер, С витамины	Ооздун кургоосуна каршы, ичеги карындын колит оорусуна, ичеги-карын жараатына каршы
--	--------	--	--	--

Жогорку таблицадан көрүнүп тургандай эпостогу дарылык максатта колдонулган өсүмдүктөрдүн курамындагы активдүү заттар менен азыркы кездеги изилденген дарылык касиеттеринин көпчүлүгү дал келет деп жыйынтык чыгарууга болот.

Корутунду:

1. “Манас” эпосундагы аймактарды, жерлерди сүрөттөөдө ошол жерге мүнөздүү болгон флоралык курамына мүнөздөмө берилүү аркылуу сүрөттөлгөн.
2. Өсүмдүктөрдүн биргелештиги, өсүмдүк органдары азыркы ботаника илимине дал келгендей берилген.
3. Дары өсүмдүктөр менен бирге дары топтомдорун пайдалангандыгы жөнүндө маалыматтар жазылган.
4. Негизинен эпостогу дарылык максатта колдонулган өсүмдүктөрдүн курамындагы активдүү заттар менен азыркы кездеги изилденген дарылык касиеттеринин көпчүлүгү дал келет деп жыйынтык чыгарууга болот.

Адабияттар:

1. Жохова Е.В., Гончарова М.Ю., Повыдыш М.Н. 2016. “Фармокогнозия” Минск.
2. Ботбаева М.М. 2003-2004. Ботаника. Систематика 1-бөлүм. Б.: Айат,
3. Ботбаева М.М. 2007-2004. Растительный мир Кыргызстана. Бишкек.
4. “Манас” энциклопедиясы 1-4 томдор.-Б.,1995
5. Исаков Б. “Манас” эпосун окутуу- Ф.,1989

* * *

УДК 81'1

ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ОБОСНОВАНИЕ ПОНЯТИЙ «ПРОТОТИП» И «ИНВАРИАНТ»

*Кубанычбек кызы Айсыл, магистрант ЖАГУ им.
Б.Осмонова,
Калыбекова З.С., к.филол.н., доц.*

Аннотация: В настоящей статье рассматриваются вопросы лингвистического обоснования понятий «прототип» и «инвариант», которые возникают при решении вопроса многозначности слов. Автором сделана попытка разграничения данных понятий, которые в определенном смысле являются синонимами. Прототип и инвариант – понятия междисциплинарное. Каждая наука истолковывает эти термины по-своему. Актуальность темы состоит в изучении прототипа и инварианта с лингвистической позиции, которое дало бы возможность более полному отражению многозначности языковых единиц в системе языка в плане его организации, определению соотношения содержания и значения.

Ключевые слова: понятие, прототип, прообраз, инвариант, синоним, многозначные слова, вариант, термин.

“ПРОТОТИП” ЖАНА “ИНВАРИАНТ” ТҮШҮНҮКТӨРҮНӨ ЛИНГИСТИКАЛЫК НЕГИЗДЕМЕЛЕР

*Кубанычбек кызы Айсыл, Б.Осмонова атындагы
ЖАМУнун магистранты, илимий жетекчиси –
Калыбекова З.С., филол.и., к., доц.*

Аннотация: Бул макаладасөздүн көп маанилүүлүгү менен байланышкан маселерди чечүүдө пайда болгон прототип жана инвариант түшүнүктөрүнө лингвистикалык жактан талдоо жасалды. Автор тарабынан кандайдыр бир жагдайларда синоним деп дагы кароо мүмкүн болгон бул түшүнүктөрдүн маанилеринин окшоштуктарын жана

айырмачылыктарын аныктоого аракет жасалды. Бул эки түшүнүк – ар түрдүү илимий чөйрөлөрдө колдонулуп, ар түрдүү түшүндүрмө берилет. Бирок аларды лингвистикалык жактан изилдөө көп маанилүү сөздөрдүн тилдеги өзгөчөлүктөрүн, сөздүн мааниси менен маңызынын туура келишин кененирээк чагылдыраары шексиз.

Ачык сөздөр: түшүнүк, прототип, прообраз, инвариант, синоним, көп маанилүү сөздөр, вариант, термин.

LINGUISTIC SUBSTANTIATION OF THE CONCEPTS OF "PROTOTYPE" AND "INVARIANT"

Kubanychbek kyzy Aysyl, master's student of GAGU named after B.Osmonov, scientific supervisor – Kalybekova Z.S., candidate of Philology, Assoc.

Annotation: This article discusses the issues of linguistic substantiation of the concepts of "prototype" and "invariant", which arise when solving the question of the ambiguity of words. The author attempts to differentiate these concepts, which in a certain sense are synonyms. Prototype and invariant are interdisciplinary concepts. Each science interprets these terms in its own way. The relevance of the topic consists in studying the prototype and invariant from a linguistic position, which would allow a more complete reflection of the ambiguity of linguistic units in the language system in terms of its organization, determining the ratio of content and meaning.

Keywords: concept, prototype, prototype, invariant, synonym, polysemous words, variant, term.

В современном языке одной из важных проблем исследования языка является изучение становления, развитие и функционирование живого языка, объяснение его общих и частных закономерностей составляющих единиц. В процессе такого изучения важное место занимает понятия «прототип» и «инвариант». Эти термины возникают с решением проблемы многозначности слова.

Термин «прототип» - понятие межнаучное. С этим термином мы встречаемся в философии, психологии, этнолингвистике, семантике, антропологии, информатике, лингвистике и в других отраслях знаний. В современной лингвистике прототип является одной из актуальных проблем, с решением которой связано определение исходных прообразов лексической группы слов живой человеческой речи, их смысловые отношения, соотношения понятия и содержания. Инвариант «от англ. invariant, исп. invariante. ... элемент абстрактной системы языка в отвлечении от ее конкретных реализаций» [4, с. 171]. Обладая междисциплинарным характером, термин «инвариант» встречается в математике, информатике и др. Согласно мнениям А.В. Бондарко, прототип и инвариант «объединяет их роль источника системного воздействия на зависимые объекты» [6, с. 12].

Таким образом, изучение прототипа и инварианта с лингвистической позиции дало бы возможность более полному отражению многозначности языковых единиц в системе языка в плане его организации. В этом состоит актуальность темы исследования. Цель работы заключается в лингвистическом обосновании понятий «прототип» и «инвариант», определении общих и частных признаков данных понятий в лингвистике. В соответствии с целью определены следующие задачи изучения:

- определить значение прототипа и инварианта как междисциплинарных понятий, показать их общие и частные признаки в различной научной среде;
- дать обоснованное определение понятиям «прототип» и «инвариант» в лингвистике;
- определить место прототипа в изучении живой речи.

Для полного отражения значения понятия «прототип» рассмотрим особенности употребления в некоторой научной сфере.

В философии термин прототип (Prototyp; от греч. protos - «первый» и typos - «отпечаток, оттиск») означает прообраз, образец, оригинал. Протип - это абстрактный образ, который олицетворяет множество сходных форм одной и той же схемы прообразов. Это понятие фиксирует все типичные свойства этой схемы прообразов. По мнению философов, прототип существует как «идеальное абстрактное» в человеческом мышлении. Абстрагируя понятия, человек способен выдвигать одно понятие как «идеальное», остальные схожие понятия располагаются, выстраиваясь по степени дальности к этому понятию. К примеру, можно взять слово-прототип «гора», к которому понятия «горка», «холм», «холмик», «дол», «поскогорье» располагаются в один список по порядку убывания. В современной литературе «Теория прототипа противостоит классической аристотелевской концепции классификации, согласно которой в категории схватываются общие признаки класса предметов, составляющие необходимые и достаточные условия их отнесения к категории; категории являются продуктом абстрактно-логического мышления и соответствуют естественным родам вещей в мире. Она исходит из установки на изучение естественных психологических процессов формирования категорий, в основе которых лежат доконцептуальные формы повседневного телесного опыта, такие как гештальтное восприятие, моторное движение и воображение (метафора, метонимия, ментальные образы)» [16]. Таким образом прототип в философии – это способ познания мира.

В психологии, в частности в когнитивной психологии, термин появился в 70-х годах 19-го столетия. Впервые на проблему прототипа обратила внимание американский психолог Элеонора Рош. Она утверждает, что «большинство повседневных понятий обладает градуированной внутренней структурой, которая характеризуется прототипом (описываемым как точка отсчета) в центре и "размытыми границами" (или подвижной демаркационной линией между положительными и отрицательными примерами) на периферии» [16]. Элеонора Рош в своих публикациях, основанных на результатах многочисленных экспериментов, доказала, что все понятия, имеющие сходства в определенном плане, могут иметь различные признаки. Например, все понятия, объединяющиеся в один прототип «чашка», имеют схожие признаки, но при этом не все кружки предназначены для питья, к примеру «кружка Эсмарха». По мнению людей, все кружки имеют ручки. А сейчас выпускают кружки и без ручек. Рош пришла к выводу, что смысл большинства повседневных понятий (или "естественных категорий") черпается не из их определяющих свойств, а из тех характеристик, которые свойственны их наиболее типичному члену [17]. Протип в когнитивной психологии определяется как способ восприятия вещей чувственными органами.

В информатике термин «протип» используется в трех значениях: 1) прототип (шаблон проектирования) - порождающий шаблон проектирования, существующий экземпляр объекта; 2) прототип функции - описание интерфейса функции в языках программирования: объявление функции, которое не содержит её тела, но указывает имя, арность, типы аргументов и тип возвращаемых данных; 3) прототипное программирование - стиль объектно-ориентированного программирования, в котором нет понятия класса, а повторное использование (наследование) производится путём клонирования прототипа [15].

В математике прототипом является исходный, первоначальный вариант математических заданий.

В транспортной отрасли человеческой жизнедеятельности прототип означает начальный вариант, прообраз остального существующего. Прототип современных скоростных, удобных для управления и комфортабельный для езды автомобилей и локомотивов был построен в [1769 году французским изобретателем Кюньо](#), который испытал первый образец машины с [паровым двигателем](#), известный как «малая телега Кюньо» (первый прошедший испытания образец выставлен в [музее в Париже](#)), а в [1770](#)

году - «большую телегу Кюньо». Сам изобретатель назвал её «Огненная телега» — она предназначалась для буксировки артиллерийских орудий.

Современная лингвистика на сегодняшний день - «наука о человеке, о его сознании, языке и культуре» [11, с.6-10]. В настоящее время она вышла за пределы грамматического и структурного подхода к изучению языковых явлений. В середине 20-столетия Э. Сепир писал о том, что лингвисты «должны будут все больше и больше заниматься антропологическими, социологическими и психологическими проблемами, которые вторгаются в область языкознания» [13, с.237-238].

Одной из междисциплинарных категорий, изучение которой посвящается живой речи языконосителей, является прототип. Понятие прототипа активно используется при описании языковых категорий, соотношении понятия и значения. Н.Н. Болдырев считает, что изучение языка с позиции прототипа одним из современных методологических открытий когнитивной лингвистики [5, с. 34-39].

Если обратиться к словарям для определения лингвистического значения термина, то в Толковом словаре русского языка С.И.Ожегова прототип определяется как «первоначальный образец, прообраз, преимущественно действительное лицо как источник для создания литературного образа, героя» [12, с.506].

Изучению проблем прототипов в современной лингвистике посвящены работы таких русских лингвистов как Е. С. Кубряковой, А.В.Бондарко, Н.Н. Болдырева, А.Л. Шарандина, С.В. Киселёвой и др.

В лингвистике прототипическое исследование используется во всех уровнях языка, в частности в лексикологии, и способствует детальному изучению семантической структуры полисемии. В этом плане сам по себе прототип имеет множество семантических признаков, но при этом каждая сема, находящаяся в определенной дальности от прототипа, имеет определенные признаки, которые наличествуют в пучке признаков прототипа. На наш взгляд, такое изучение семантического круга прототипа позволяет «как в лексических значениях слов отображаются результаты концептуализации и категоризации мира человеком» [18].

Прототип как «...наиболее репрезентативный (канонический, эталонный) определенного, инвариантного системного объекта, характеризующийся наибольшей специфичностью (концентрацией специфических признаков данного объекта), способностью к воздействию на производные варианты во многих случаях – наиболее высокой степени регулярности функционирования» [1, с.8] изучается в современных лингвистических направлениях - в когнитивной лингвистике, лингвокультурологии и др.

Прототип в лингвистике неразделим с понятием инварианта. Инвариант, как и прототип, – понятие междисциплинарное, которое встречается во многих отраслях знаний. В философии понятие инварианта и варианта используется как один из путей познания мира. В своей статье С.В. Илларионов пишет: «Теория инвариантов имеет большое значение для гносеологии, она углубляет, и конкретизирует теорию отражения... выделяя инвариант большой группы объектов, мы приходим к абстракции – к собирательному понятию, охватывающему всю группу в целом [9, с. 90,91]. Исходя из мнений автора, можно установить, что многие предметы, объекты, исходя из одного прообраза, могут иметь различные признаки. Но при этом некоторые свойства, абстрагируясь, сохраняются как общие характеристики.

По мнению М.А.Атакуловой, «инвариант ...- есть то общее, что объективно существует во множестве относительно однородных предметов и понятий» [3, с. 32]. Таким образом в философии «инвариантом называется некоторый абстрактный, мысленно представляемый предмет, обобщающий свойства множество однородных предметов одного класса» [3, с. 32].

В лингвистических учениях последних 20-и лет инвариант получил наиболее полное толкование в работах К.З. Зулпукарова, А.В. Бондарко, В.М.Солнцева,

М.А.Атакуловой и др. В лингвистике термин «инвариант» обладает свойством относительности»[3, с. 34], находясь в высшей ступени иерархии по отношению к варианту. Если инвариант выражает общие и основные значения, то вариант – частные признаки. Инвариантный подход изучения лингвистического материала применимо для всех уровней языка. Для примера берем лингвистическое понятие «вид», которое характерно русскому глаголу. Вид как грамматическая категория может быть выражено лексически и грамматически. В сфере лингвистики вид означает «грамматическая категория, обозначающая, как протекает во времени действие, выраженное глаголом» [12, с.79]. Они разделяются на виды по двум свойствам действия: 1) по законченности и незаконченности; 2) по повторяемости и одноразовости протекания во времени. Отсюда эта категория непосредственно связана с понятиями времени, числа, лица, рода и спряжения, каждый из которых образуется с помощью определенных средств образования парадигм. В данном случае категория, обладающая всеми признаками, определяющими данное понятие как категорию, выступает как инвариант. А частные признаки образуют подвидовые категории – варианты: совершенный вид, несовершенный вид. Однако каждая подвидовая категория в своем поле может быть инвариантом по отношению к нижестоящим категориям. На лексическом уровне инвариант обладает основным - доминантным значением слова, подобного гиперониму или прототипу лексико-семантической группы слов: человек как инвариант может иметь множество вариантов в зависимости от содержания высказываемого: *люди, население, народ* и др. В данном примере инвариант и прототип можно рассматривать как синонимы. Но как прототип слово человек может иметь, кроме абстрактной инвариантной части в себя и базовое, номинативно-непроизводное значение слова, которое первым возникает у носителя языка при осмыслении им полисеманта. Это свидетельствует о наличии у слова человек «лексического прототипа статуса «наилучшего представителя» слова в системе языка [2, с. 39-57]: бабушка, дедушка, сын, брат, дочь, невеста, дядя и др. По нашему мнению, в прототипе объединяются все признаки тематического сходства, в том числе и узкие (9, с.141). По мнению А. Вежбицкой, прототип «входит составной частью в сам семантический инвариант» слова [7, с. 222]. Исходя из вышеизложенных мнений, можно сделать вывод, что прототип является гиперонимом по отношению к инварианту.

Изучение прототипа способствует определению ядра, периферии и приграничной зоны семантического поля, где все понятия выстраиваются в один ряд по степени удаленности от центра – прототипа: *семья – мама - папа, сын-дочь, бабушка – дедушка, дядя-тетя* и др. Здесь можно перечислить все понятия, которые касаются прототипа «семья»: архаизмы, профессионализмы, диалектизмы, неологизмы, но важным, доминирующим остается слово-прототип «семья». В то время инвариант нередко определяется как основной элемент, имеющий общий признак с вариантом, «один из членов множества единиц», признаваемый в качестве инварианта (или эталона) по отношению к другим членам множества. Здесь звук в сильной позиции как по отношению к другим членам множества звуков, находящихся в слабой позиции [3, с.42]. При этом «для многозначной языковой единицы не существует единого ядерного (инвариантного) значения, такого, что все остальные являются его вариантами»[8, с.35].

Прототип – понятие, которое составляет ядро схожих по значению понятий, объединяет множество понятий вокруг этого родового понятия, в инвариант способствует «выявлению реальной общности и объективной упорядоченности объектов. Введение инвариантов в лингвистический анализ есть средство более глубокого познания как системы языка, так и его структуры», [14, с.238] результаты которого можно использовать в сопоставительной типологии и при изучении происхождения слов.

Использованная литература:

1. Н.Ф.Алефиренко. Стереотипы и прототипы в этнокультурном пространстве языка. Русская филология. Серия Гуманитарные науки. М., 2010, №24 (95). Выпуск 8. - С. – 8

2. Архипов, И.К.2. Когнитивный и логический анализ в лексикографической практике [Текст] / И.К. Архипов // StudiaLinguistica. Человеческий фактор в языке : учеб.-метод. пособие. – СПб. : РГПУ им. А.И. Герцена, 2001. – С. 39-57.
3. Атакулова М.А. Инвариантное в прономинальной парадигме языков. Бишкек, 2010. -
4. О.С.Ахманова. Словарь лингвистических терминов. М.: Изд-во Советская энциклопедия, 1966. – с. 171
5. Болдырев Н.Н. Прототипический подход: проблемы метода // Международный конгресс по когнитивной лингвистике: сб. материалов 26-28 сентября 2006 г. / отв. ред. Н.Н. Болдырев. Тамбов: Изд-во Тамб. гос. ун-та, 2006. - С. 34-39.
6. Бондарко, А.В.4. Лингвистика текста в системе функциональной грамматики [Текст] А.В. Бондарко // Текст. Структура и семантика. – М., 2001. – Т.1. – С.. 12
7. Вежбицкая, А.5. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1996, с. 222
8. Зализняк, А.А. 8. Многозначность в языке и способы ее представления. – М.: Языки славянской культуры, 2006, с.35
9. Илларионов С.В. Гносеологическая функция принципа инвариантности// Вопросы философии. – 1968.- №12
10. Т.Е. Литвиненко.Прототипичность и инвариантность в определении текста. Вестник ИГЛУ, 2012. – с.141
11. В.А.Маслова. Современная лингвистика – наука о человеке, о его сознании, языке и культуре. В журнале Филология: история и современность. Гуманитарный вектор. 2018. Т3, №1, с.6-10
12. С.И.Ожегов. Толковый словарь русского языка. Ок. 100000 слов, терминов и фразеологических выражений. Под ред. Проф. Л.И.Скворцова. – 27-е изд. Исправл. – М.: Мир и образование, 2016. - С.506
13. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / пер. с англ. Е.Н.Перцова. М.; Прогресс, 1964, с.237-238
14. Стеблин–Каменский М.И. Грамматика норвежского языка. – М.: Л.: Изд-во АН СССР. – 1957. - С.238

Электронные ресурсы:

15. <https://ru.wikipedia.org/wiki>)
16. <http://www.terminy.info/philosophy/philosophical-dictionary/prototip>
17. <https://www.psychology-online.net/articles/doc-437.html>
18. С.В. Киселёва (Санкт-Петербург) Прототипический подход по выявлению содержательного ядра лексем глагола <https://www.hse.ru/data/2013/01/18/1305921842/B4.pdf>

* * *

УДК 82`0(575.2)

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ АЯЛДАРДЫН ОБРАЗЫ

*Кулушова Миргүл Камаловна, окутуучу
mirgul140279@mail.ru .*

*Атабаева Аселья Бараткановна, улуу окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы
Эл Аралык университети*

Аннотация: Айтматов чыгармаларын дайыма кызыктуу жазгандыктан, бир отурушта гана окуп чыгасың. Чыгарманы окуп бүткөн соң көпкө чейин анын сыйкырдуу атмосферасынан чыга албайсың. Көз алдыңдан бир адамдын өмүрү, сүйүүсү, эмгеги, бакыты, кайгысы, трагедиясы, өлүм менен өмүр кинодой болуп өтөт.
Ачык сөз: чыгарма, сыйкырдуу, өмүр, трагедия, кино

ОБРАЗ ЖЕНЦИН В ПРОИЗВЕДЕНИИ ЧЫНГЫЗА АЙТМАТОВА

*Кулушова Миргүл Камаловна, преподаватель
mirgul140279@mail.ru .*

*Атабаева Асель Бараткановна, старший
преподаватель*

*Международный университет им.К.Ш.
Токтомаматова*

***Аннотация:** Поскольку Айтматов всегда интересно пишет свои произведения, вы можете прочитать их только за один присест. После прочтения произведения, надолго не можешь выйти из его волшебной атмосферы. Жизнь одного человека, любовь, работа, счастье, печаль, трагедия, смерть и жизнь проходят перед вашими глазами, как фильм.*

***Ключевые слова:** произведение, волшебный, жизнь, трагедия, кино*

THE IMAGE OF WOMEN IN THE WORK OF CHYNGYZ AITMATOV

*Kulushova Mirgul Kamalovna, Lecturer
mirgul140279@mail.ru .*

at K.Sh.Toktomamtov International University

Atabayeva Asel Baratkanovna, senior lecturer

at K.Sh.Toktomamatov International University

***Annotation:** Since Aitmatova always writes his works in an interesting way, you can read them only in one sitting. After reading the work, you cannot leave its magical atmosphere for a long time. The life of one person love, work, happiness, sadness, tragedy, death and life pass before your eyes like a movie.*

***Key words :** work, life, cinema, tragedy, magical*

Чыңгыз Айтматов ...Бул ысым дүйнө жүзүндөгү ар түрдүү улуттагы, ар түрдүү кесиптеги, ар кыл жаштагы, ар кыл ишенимдеги миллиондогон окурмандарга сүйүктүү жазуучу катары белгилүү болду. "Канткенде адам уулу адам болот?" деген татаал суроого жооп издеп, сөздүн керемет күчү менен өлүм жана өмүр, кубаныч жана кайгы, бакыт жана бакытсыздык ушул сыяктуу жалпы адамзаттык маселелер туурасында ой жүгүртүүгө мүмкүнчүлүк берет. Окуган адамды кайдыгер калтырбаган "Бетме-бет", "Жамийла", "Саманчынын жолу" - таасирдүүлүгү менен акыл-сезимди курчутар, түшүнүгүн артыраар касиетке ээ чыгармалар. Жазуучуга "Бетме-бет" жана "Саманчынын жолу" повесттери окурмандар тарабынан жакшы кабыл алынып, алгачкы чыгармачылык ийгиликти жараткан.

Чыгармадагы Толгонай, Жамийла, Сейде, Алиман табиятынан күчтүү инсан болгондуктан кандай гана кыйынчылык болбосун жол таап, өз ишенимин коргой алышат. Айтматовдун чыгармаларындагы каармандар мээримдүү, айкөл, ойноок, сулуу, ачуулуу, шайыр, ташбоор, капалуу, көптү көргөн акылдуу.

Айтматов-адабий көркөм пейзаждын чебери катары өз чыгармачылыгында жаратылышты сөз менен так, таамай, элестүү кылып сүрөттөйт. Ак куулар конгон айдың көлдөн, адам буту баспаган ак мөңгүлүү тоолорго чейин, бөксөлүү коктулар, туман чалган адырлар, жылдыз батпаган асман, мемиреген бейпил түнгө чейин.

Жазуучу өз чыгармаларында Эне жана Аял темасын өзгөчө орунга көтөрөт. Айтматов атасынан эрте ажырап, акылы тунук, билимдүү аялдан тарбия алышы, балалык чагы согуш кезине туш келип, баардык милдет, оор жүк аялдардын мойнуна жүктөлгөндө өсүп жетилиши чыгармачылыгына чоң таасир тийгизген. "Саманчынын жолу" чыгармасындагы Толгонайдын образында берилген эң мыкты сапаттар: кайраттуулук, акылмандык, сабырдуулук өз айылындагы Толгонай деген байбиченин сапаттары

экен. Бул тема боюнча изилдөө жүргүзгөн Ү.Култаев мындай деп жазган: "Апаат согуш эр бүлөнү мойсоп, жеке үй эмес, бүтүндөй айыл жетимсиреп турган согуштан кийинки бир окуяны элеттиктер эстен чыгарбай мындайча эскеришет: Айылда адам өлөт. Көр казаарга, каза тапкан пендени көтөрүп көргө коерго эркек тана табылбайт. Ошондо Толгонай ургаачы аттудан жалгыз өзү өспүрүм балдарды бейитке ээрчитип келип, баш-көз болуп балдарга көр каздырат. Анан түбөлүк жай даяр болгондо көр ичине өзү түшүп сөөктү кандай коюу керек экендигин балдарга жакшылап түшүндүрөт. Ал эми сөөктү мүрзөгө алып келгенде салтты сактап, балдарга сырттан көз салыптыр. Ошондон кийин балдар өлүк көмүү зыйнатын үйрөнүшкөн экен 1". Жазуучу балалык чагында көргөн-билген окуяны өзүнүн чеберчилиги менен көркөм чыгармага айлантты.

"Саманчынын жолу" чыгармасындагы Толгонай жазуучунун башка чыгармаларында түзүлгөн аялдардын образынан бир чоң даражага көтөрүлүп тургансыйт. Толгонайдын артыкча касиеттеринин бири – эмгекчилдиги. Толгонай өз өмүрүндө башынан кандай гана оор күндөрдү өткөрбөдү. Каардуу согуш үч баласын, күйөөсүн, "гүл сүйгөн келинин" Алиманды келбес жакка алып кетти. Акырында небереси Жанболот экөө куттуу үйдүн түтүнүн өчүрбөй, тиричилигин улантышты. Канчалаган жан чыдагыс кыйынчылыктар туш тараптан тооруса да, кайра чыйралды. Толгонай советтик кыргыз аялынын эң мыкты сапаттарын өзүнө топтоштурган, таамай сүрөттөлгөн эстен чыккыс образ. Эне катары Толгонай балдарынын эл коргоо ишине кеткенине ар дайым сыймыктанып, аларды аскерден алып калуу жөнүндө ой да жүгүртпөйт. Бул чыгармада кайын эне менен келин мамилеси абдан жакшы чагылдырылган. Толгонайдын өз келинин "гүл сүйгөн келиним" деп айтышы экөөнүн мамилесинин бекемдигин көрсөтүп турат. Кайын эне менен келин сырдаш курбу, бири-бирине кайрат-кубат берүүчү дос, өмүрлүк жолдоштору согушка кеткенде эркектин милдетин аткарган ургаачы катары калышты. Алиман башка бирөө менен кетип калганда да Толгонай кайын эне катары бир ооз жаман сөз айтпайт. Келини бир түнү мас болуп кайын энесине тил тийгизип, көңүлүн оорутат. Бирок эртеси кылган ишинен бушайман болуп, бармагын тиштеп, Толгонайдан кечирим сурайт. Алимандын көз жараар күнү келип, толготуп жатканда кайын энесинин көрсөткөн камкордугу- келини экөөнүн мамилесинин бийиктигин көрсөтөт. Алиман башка бирөөдөн төрөп алган Жанболот -Толгонай үчүн генетикалык жактан эч ким эмес. Ага карабастан Толгонай ал баланы өз небересиндей көрөт, тукум улантуучу деп эсептейт. Келини Алимандын каны бар үчүн гана. Жанболотту жакшы адам кылып өстүрүү-энелик милдетим деп эсептейт. Баланы кармаанар тутка, каниет кылып жашайт.

"Махабат тууралуу дүйнөдөгү эң сонун баян" деген аңгемени англис жазуучусу жана акыны Джозеф Редьярд Киплинг жазган. Француз жазуучусу Луи Арагон бул аңгемени окуп чыгып баа берген. Кийин Айтматовдун "Жамийла" повести жарыкка чыкканда өзүнүн ой-пикирин айтуудан мурда чыгарманы "махабат туурасындагы эң сонун баян" деп эсептээрин айткан. "Жамийла" повести аркылуу кыргыз эли, кыргыз жери, "Таластын атыр жыттуу салкын абасы", жана боз үй эмнеден жасалганын билдим деп айткан.

Жамийла Даниярдай адам кезикпеген соң, пешенесине туш болгон айылдаштары "артык" деп эсептеген жигитке "таш түшкөн жеринде оор деп" отуруп калат. Бирок Садык Жамийла үчүн жан дүйнөнүн черин жаза турган жүрөк тупкүрүндөгү эркек эмес. Ал өзүн Садык менен эч убуакта бактылуу сезген эмес. Айыл арасында кадыр-баркка ээ болгон кайын энеси келинин ак ниеттүүлүгүн, ачык-айрым, жайдары мүнөзүн жактырып калды. Эски адат боюнча Жамийланын да нак өзүндөй болушун каалаган эле. –Аял дегендин кудай этегинен жалгап, үйүнө береке кирсе болгону.... Аа, Жамийла такыр алар ойлогондой эмес эле. "Жамийла өзү шыңга бойлуу, белдүү келин. Эки өрүмгө батпай, дүркүрөп өскөн калың чачын кысып туруп, бир байлам ак жоолукту маңдайында кыйгачтатып, шарт буунуп алса, кызыл тоорусунан келген балпылдаган төгөрөк жүзүнө ак жоолук эп келише калат. Жамийла күлгөндө, анын чымкый кара сүйрүрөөк көзүндө ден

соолуктун, жаштыктын ашып-ташкан кчү ойт берип, ал эмнегедир өзүнчө бой каранып секетбайдын туздуусунан ырдап жиберет² ". Ушундай шайыр мүнөздүү Жамийла бир заматта өзгөрө баштаганын Сейит дароо баамдайт:” Баягы тамашакөй, шайыр мүнөз келин эмне үчүндүр жоошуй түшүп, анын мурда ойноктогон көздөрү эми ичтен мунданан, тумандуу жазгы күн сыяктуу жылуу мээримге толуп, назик тиктейт. Жолдо кетип бара жатканыбызда Жамийланын жүзүнөн дайыма бир ой кетпей, эрдинде үлбүрөгөн күлкүнүн колөкөсү адашып, ал өзү гана билген кандайдыр бир нерсеге ичи жылыгансып, ошого сүйүнгөн өндүү туюнат. ”Бул текстте Жамийла издеп жүргөн сүйүүсүн таап алгандай сезилет. Аялзатына мүнөздүү болгон түнтүккө, уялчактыкка кол шилтеп, кырдаал тез чечүүнү талап кылган кезде ички сезимин айтууга батынып, Даниярга өзү келет. Ал муну менен башкалар ойлогондой ар-намыстан ажырап калбай, тескерисинче бакыт кушун убагында кармап калууга үлгүрдү. Жамийла Даниярдын жүрөгүндө катылып, сыртка чыгара албай жаткан махабатын ачыктады, ”өчкөн отун тамызды, өлгөн жанын тирилтти.”

Армияда жүргөн күйөөсүнүн аман-эсен кайтып келе жатканынан кабардар болсо да, башка эркек менен кетип калуу келин үчүн оңой-олтоң жумуш эмес. Бул кадамга баруу үчүн ал көп ойлонуп, көп толгонду. ”Жамийла катуу күрөштө бактысын тапкан аял”, - деп грузин акыны Иосиф Нанешвили бекеринен айткан эмес чыгаар.

“Саманчынын жолу” чыгармасында Ысмайыл согуштан качып келгенде, күтүлбөгөн жерден келип калган күйөөсүн Сейде жан-алы калбай сүйүнүп тосуп алды. Ысмайыл актанып: ”Ар кимге өз жаны кымбат, бул кыргында башын калкалаган эле аман калат! Түшүмө кирбеген, ата-бабам көрбөгөн кайдагы жердин түбүндөгү фронтко барып, жалгыз мен жоо чаап берет белем, атасынын көрү, бир күндүк өмүрүм болсо да ушул жерде жүрүп өтөм, өз башымды өзүм окко тосоор алым жок!³”-дейт. Сейде алгач күйөөсүнүн бул чечимин туура деп ойлоп, ”Мейли, качкын болсо качкындыр, алтын башы аман болсо болду!”-деп, өзүн-өзү сооротот. Сейде жыйырмага толуп-толо элек, турмуштук тажрыйбасы аз жаш келин. Бул образга жазуучу аялдардагы эң мыкты сапаттарды топтогон.

Ал бирөөлөрдүн кайгы-кубанычын бөлүшө билген сезимтал, жоопкерчиликтүү, чыдамкай жана эмгекчил. Согушка кетип бара жаткан жаш балдардын ордуна керек болсо өзү барып, өлүп берүүдөн да аянбайт. Кошунасы Тотойдон жана анын балдарынын алдында, алар атасы Байдалыдан кат күтүп, өлбөстүн күнүн көрүп жүрүшкөндө, Ысмайылды бекитип отургандыгы үчүн өзүн күнөөлү сезет. Күндүзү колхоздун жумушунда иштеп, түнү бою жаргылчакка ун тартып Ысмайылга нан, баласына быламык бышырып, кайын энеси экөө эптеп курсак тойгузушат. Качкындык жашоодон, кышкы сууктан, ачкалыктан кыйналып, заары чачырап турган Ысмайылдын көңүлүн көтөрөйүн деп үстүнө үйрүлө түшүп, чебелектейт. Качан гана Тотойдун ууз күткөн балдарынын тилегин таш каптырып, алардын жалгыз уюн союп салганда Ысмайылдын мындай ташбоордугун кечире албайт. Ушул убакка чейин, Мырзакулдун ачуу сөзүнө, камчысына чыдап, коргоп келди. Ысмайылдын адамгерчиликсиз ишинен кийин солдаттарга өзү кармап берди. ”Өз элин ушундай жоо сайышканда таштап коргологон, акыр түбү өз элине душман болот экен да Сени сактайм деп жүргөн экем, көрсө ушундан сакташ керек эле...” деп, Ысмайылдан биротоло түнүлүп, өз элине душман болгон, чыккынчы, качкын адамдын күнөөсүн ачыкка чыгарып, бийликке тапшырат.

Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы аялдардын образынын негизин Сейденин, Жамийланын, Толгонайдын, Алимандын ж.б. күчтүү инсандардын жан дүйнө драмалары, трагедиялары түзөт.

Аты дүйнөгө таанымал болгон жазуучунун сыры терең, ою кенен, чыгармалары жөнүндөгү ой бөлүшүүлөр, талдоолор өздүк чыгармаларына караганда саны жагынан да, көлөмү жагынан да көп деп айтсак болот.

Кыргызстандан, Россиядан, Япония, Кытай, Англия жана башка өлкөлөрдө, тилдерде Айтматовдун чыгармаларына байланыштуу адабий-илимий эмгектер

жазылды. Ч. Айтматов мындай деп жазган: “Согуш жылдарындагы аялзаты тууралуу көп даңаза айтылууда. Тышта мээнеткеч, үйдө эне, канчалык көкөлөтө даңктаса да ашык эмес. Эгер мен скульптор болсом, согуш кезиндеги аялдын образын колодон жасоого бүт өмүрүмдү сайып коер элем.”

Шилтемелер:

1. Култаев .Ү “Турмуш чындыгы жана көркөм образ”. Бишкек-2002 17-18-б
2. Ч. Айтматов 3 томдон турган чыгармалар .1-том Фрунзе 1982 “Жамийла”
3. 201-202 б.
4. Ч. Айтматов 3 томдон турган чыгармалар .1-том Фрунзе 1982
5. “Саманчынын жолу” 372-373 б

Колдонулган адабияттар:

1. Айтматов Ч.Т. “Саманчынын жолу” Бишкек-2011
2. Айтматов Ч.Т. Биринчи том “Бийиктик” Бишкек-2008
3. Айтматов энциклопедиясы 1-том “Турар” Бишкек -2018
4. Классикалык изилдөөлөр “полиграфбумресурсы” Бишкек-2018
5. Ч. айтматовдун чыгармачылыгы боюнча изилдөөлөр. Бишкек-2018
6. Ч. Айтматов 3 томдон турган чыгармалар .1-том Фрунзе 1982
7. Фазлиддин Мухаммадиев “Биздин Чыңгыз” Бишкек-2017

* * *

УДК 398.9=111

КЫРГЫЗ ЖАНА АНГЛИС ТИЛДЕРИНДЕГИ КҮНҮМДҮК ЖАШООДО КОЛДОНУЛУУЧУ МАКАЛ-ЛАКАПТАР

Нышанбай кызы Байыма үйрөнчүк окутуучу
miss.bayma@mail.ru

*Б. Осмонов атындагы ЖАМУ,
Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы*

Аннотация: Бул макалада кыргыз жана англис тилдериндеги макал-лакаптар жана макал-лакаптар жыйнагы күнүмдүк турмушта айтылат. «Макал» кыргыз тилинде «айтуу» дегенди билдирет. Кыргыздын элдик тили укмуштуудай жана мазмундуу макал-лакаптарга бай, алардын кээ бирлери сиз англис тилинде көп күткөн жалпы макал-лакаптар. Кыргызча так бирдей болгон көптөгөн англис жана орус эквиваленттерин издеп, салыштырып жатабыз. Биз аларды жашообузда өз оюбузду кененирээк жана так билдирүү үчүн колдонобуз

Түйүндүү сөздөр: айтуу, макал-лакаптар, котормо, тил жана маданият

ПОСЛОВИЦЫ И ПОГОВОРКИ ИЗ ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ НА КЫРГЫЗСКОМ И НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

*ЖАГУ им. Б. Осмонова
Филологический факультет
Кафедра английского языка и литературы
Нышанбай кызы Байыма
стажер преподаватель*
miss.bayma@mail.ru

Аннотация: В данной статье рассказывается об использовании пословиц и поговорок кыргызского и английского языков в повседневной жизни. «Макал» на кыргызском языке означает «поговорка». Кыргызский народ полон замечательных и

значимых пословиц, некоторые из которых соответствуют общеупотребительным пословицам, которые часто можно услышать на английском и русском языках. Мы можем найти и сравнить множество английских и русских эквивалентов, которые точно совпадают в кыргызском языке. Мы используем их в нашей повседневной жизни, чтобы выразить свое мнение более подробно и ясно.

Ключевые слова: поговорка, пословицы, перевод, язык и культура

DAILY LIFE PROVERBS AND SAYINGS USING IN KYRGYZ AND ENGLISH LANGUAGES

Nyshanbay kyzy Baiym assistant teacher

miss.bayma@mail.ru

JASU named after B.Osmonov,

Jalal-Abad city, Kyrgyz Republic

Abstract: *This article describes using proverbs and sayings Kyrgyz and English languages in daily life. "Makal" in the Kyrgyz language means "proverb". The Kyrgyz nation is full of wonderful and meaningful proverbs – some that match common proverbs often heard in English and in Russian also. We can find and compare many English and Russian equivalents that are exactly the same in Kyrgyz. We use them in our daily life to express our opinion in more detail and clearly.*

Keywords: *saying, proverbs, translation, language and culture*

A proverb is a short and popular saying that gives advice based on reason or experience, expresses a universal truth, or imparts wisdom. Proverbs are often passed down from generation to generation and are generally specific to a particular culture or country.

Each language describes the nation to which it belongs; the circle, which a person is able to leave only because he becomes a member of a circle of another language. The practical significance of this article consists in the fact that the materials and the results of a study can be useful for further deepening and expanding for the topic. Moreover, the proposed theme is perspective in terms of working out the educational strategies.

We know that most proverbs' origin is ancient and unknown. Sometimes a proverb is translated with a proverb. This is useful for the translator who chooses idioms appropriate for his literary translation. If you want to express yourself in English, forget about its native language equivalent and read the proverb as it is. The formal structure, pronunciation, and conclusion of proverbs and nicknames are very similar to each other. There are also differences. "In a proverb, the thought expressed is brought to the end, and a conclusion is drawn to each story, and in a nickname, only a person's opinion is expressed, and the conclusion is obscured

Proverbs are folklore works used for the purpose of education, which summarize people's long-standing philosophical conclusions and complete the thought in one or more rhyming and rhythmic sentences based on their life experiences. Proverbs, which are an "encyclopedia of human play and mind", belong to almost all peoples of the world, and even some proverbs have similar meanings.

A proverb is usually a short saying that provides one with some advice. While most of these proverbs are quite straightforward and relatively easy to grasp and understand. On the other hand, some make seem to make no sense at all. Proverbs can be found to be witty but most proverbs are traditional sayings that may be particular to a certain region, country, or community. These short, wise sayings are usually aimed at offering some kind of advice.

Almost every language has its own proverbs, and some proverbs can be observed in many languages. Even if you are hearing a certain proverb for the first time, it is not very difficult to interpret its meaning by looking at the context.

However, different people can interpret a proverb in different ways, especially when the proverb is borrowed from a foreign culture.

A proverb imparts wisdom, advises good, and expresses deep, meaningful truths about the universe. The proverbs or sayings that we've heard passed down from parents to children generation upon generation often represent wisdom that has been understood by people through experience and over time.

The proverbs appeared on the basis of ways of living, customs and traditions, holiday etc. Proverb is a brief, simple and popular saying, or a phrase that gives advice and effectively embodies a commonplace truth based on practical experience or common sense. Proverbs differently and even more effectively express the same idea, make monologues and dialogues lively and colorful. Thus, it is a valuable resource for learning a second language. Sometimes a proverb is translated as a proverb. This is useful for a translator who chooses an idiom suitable for his literary translation. If you want to express yourself in English, forget about the equivalent in your native language and read the proverb as it is.

The use of proverbs and sayings in English and Кыргыз can be seen in the following examples.

A friend in need is a friend indeed. Друг в беде есть настоящий друг. Ср. Друзья познаются в беде. Коня в рати узнаешь, друга в беде. Друг познается в несчастье. Достун досу башыңа иш түшкөндө билинет. The main meaning of this proverb is that friendship is the highest step and the person who will give you a helping hand, no matter what situation you find in yourself. There is also phrase like a "Friendship is like a diamond you meet rare but there are a lot of fakes".

A friend's frown is better than a foe's smile. Лучше хмурое лицо друга, — чем улыбка врага. Ср. Лучше горькая правда друга, чем лесть врага. Недруг поддакивает, а друг спорит. Дос күйдүрүп айтат, душман сүйдүрүп айтат.

An open door may tempt a saint. Открытая дверь и святого в искушение введет. Ср. Плохо не клади, вора в грех не вводи. Не там вор крадет, где много, а там, где лежит плохо. Өзүңө сак бол да, кошунаңды ууру тутпа.

God helps those who help themselves (if you make an effort to achieve something, you will be [successful](#)): *Work hard because there is no shortcut to success. God helps those who help themselves. The translation of this proverb in Kyrgyz will be like Сактанганды кудай сактайт.*

No pain, no gain (you can only achieve something by suffering or working hard): *Do you want to lose some weight? Go to the gym and work out. No pain, no gain. We translate or use this proverb in our native language will be like-аракетсиз пайда жок же аракет кылсан-берекет.*

Honesty is the best policy (you should always tell the [truth](#)): *It would be so easy just to lie, but honesty is the best policy, so I'll tell him the truth. In kyrgyz language it will translate as, чынчылдык эн жакшы саясат.*

Actions speak louder than words (what you do is more significant than what you say): *He keeps telling you that he loves you, but he never does anything to prove it. Actions speak louder than words. If we look this proverb's translation from our nation it will be иштер сөздөргө карганда катуурак сүйлөйт. You should prove your action not only to speak also to do it.*

A leopard can't doesn't change its spots (a person's character, especially if it is bad, will not change, even if they pretend that it will): *He seems to be kind and thoughtful now, but a leopard can't change its spots. The literal translation of this proverb is илбирс түсүн өзгөрттө албайт. The Kyrgyz equivalent is жаман адам өлгөндө калат. It means that you will get rid of your bad characters after you die.*

Once bitten twice shy (an unpleasant experience induces caution): *My heart was broken before, so now I don't rush into a romantic relationship. Once bitten twice shy. The literal translation of this proverb is бир жолу тиштеген экинчи жолу уялчаак, the Kyrgyz equivalent is сүткө оозу күйгөн айранды үйлөп ичет.*

Don't cross that bridge till you come to

it (don't needlessly worry yourself over concerns, problems, or difficulties that lie in the future): *I*

know you're worried about the mortgage payment in January, but don't cross that bridge till you come to it. The translation of this proverb in Kyrgyz is убактысы келмейинче ал көпүрөдөн өтпө.

A word is enough to the wise. Умному и слова довольно. Ср. Умный понимает с полуслова. Умному свистни, а он уже смыслит. Умному — намек, глупому — толчок. Жакшы атка бир камчы, жаман атка миң камчы. Айтканды ар ким билет, ымдаганды билгенди айт.

Drunkenness reveals what soberness conceals. Ср. Что у трезвого на уме, то у пьяного на языке. Трезвого дума, да пьяного речь. Пьяный — что малый: что на уме, то и на языке. Ичкич соо кезинде ойлогонун айтат. Мастын акылы соо.

Eat at pleasure, drink with measure. Ешь вволю, а пей в меру. Ср. Хлеб на ноги ставит, а вино — валит. Кардыңа (Акыбалыңа) карап ич...

Kyrgyz people are naturally friendly people, despite any situation, they try to meet guests well. Even they experienced a nomadic lifestyle, they appreciated guests and friendship. When visitors come on horseback, the host asks them, “What kind of grass does your horse chew?”, and the guest says, “My horse chews clover grass,” or “My horse chew dried grass.” In this regard, the horses were taken care of and tied separately.

A fault confessed is half redressed. Признанная вина наполовину искуплена. Ср. Повинную голову меч не сечет. За признание — половина наказания. Күнөөсүн моюнга алуу жарым кечиримге барабар. Сунган (Сунулган) моюнду балта кеспейт.

Lifestyle, history and worldview of the Kyrgyz people can be seen from the phrase “Конок бир күн консо кут, эки күн консо жут” which means, “A guest can eat one day, the second day is a hunger”. This phraseology includes the Kyrgyz people’s hospitality and animal farming lifestyle. The word “кут” means happiness, success, and prosperity, and the word “жут” means the death of an animal due to the lack of feed.

“Knowledge is a great power, but learning and mastering different sciences have great difficulty. Every nation advises learning, and a respect for teachers and masters. Live and learn — Век живи, век учись (Russian) –Kyrgyz equivalent is “Билим алуу ийне менен кудук казгандай”. Learning is like digging shaft with a needle).

To add fuel to the fire/flame (to make an argument or a bad situation worse); its Russian equivalent is подливать масло в огонь which means to pour the oil to the fire. Its Kyrgyz equivalent is “отко май куюу”. Their meaning is the same.

A bargain is a bargain. Сделка есть сделка. Ср. Уговор дороже денег. Уговор святое дело. Келишим акчадан да артык. А honey tongue, a heart of gall / желчь /. Медовый язык, а сердце из желчи. Ср. На языке мед, а под языком лед. Глядит овцой, а пахнет волком.

Тилдин астында тили бар. Тили ширин, бирок кылганы ачуу. А soft answer turns away wrath. Мягкий ответ охлаждает гнев. Ср. Покорное слово гнев укрощает. Ласковое слово и ласковый вид и свирепого к рукам приманит. Жесткое слово строптивит, мягкое смиряет.

Жакшы сөз жан эргитет, жаман сөз жан кейитет. Жакшы сөзгө жылан ийининен чыгат. A word is enough to the wise. Умному и слова довольно. Ср. Умный понимает с полуслова. Умному свистни, а он уже смыслит. Умному — намек, глупому — толчок. Жакшы атка бир камчы, жаман атка миң камчы. Айтканды ар ким билет, ымдаганды билгенди айт.

A word spoken is past recalling. Сказанного не воротишь. Ср. Слово — не воробей, вылетит — не поймаешь. Айтылган сөз учкан куш сыяктуу. Айтылган сөз атылган ок. means that when you say anything in every moment it will prove that you should do what you said. Help and Advice- Помощь и совет- Жардам жана кеңеш.

Proverbs differently and even more effectively express the same idea, make monologues and dialogues lively and colorful. Thus, it is a valuable resource for learning a second language. The language of proverbs helps to get acquainted with the life and culture of the studied people. By learning a language, students not only acquire language skills, but also gain a deep understanding of their meaning. In the lesson, proverbs are chosen in accordance with the skills of the teacher. As a language exercise at the beginning of the lesson, I use proverbs with different meanings to

increase students' interest in the lesson. The literal translation of proverbs does not require much effort to understand the structure of the English language, leads to its feeling and the gradual overcoming of the language barrier.

Let's see in examples.

“Don't count your chickens until they are hatched” the Kyrgyz equivalent is Чөжөнү күздө санайбыз. It means that, it must grow and grow before it can be eaten. The next is “East or west home is best” in Kyrgyz equivalent will be like a “Өз үйүң өлөң төшөгүң ” which means that where ever you were you will be comfort, peaceful, freely in your own home. Nothing you couldn't change with your own country.

Here is a list of some common English proverbs that you can easily use in you day-to-day lives: Its better to be safe than sorry meaning: You should always take any necessary precautions. Better late than never meaning: You are never too old to do something you want to do. Actions speak louder than words meaning: What you do shows how you actually feel more than what you say. You catch more flies with honey than with vinegar meaning: If you have a sweet disposition you will get more from people than if you are rude to them. Don't judge a book by its cover meaning: Don't judge people solely on their appearance.

Let's see the examples in article written by candidate of philology Orozbaeva G.A. under the theme “Interrelation of English and Kyrgyz culture and language (on the basis of English proverbs and sayings) <https://moluch.ru/archive/123/34047/> A bird in the hand is worth two in the bush –Never put off till tomorrow what you can do today — “Never put off till tomorrow”, “Don't count your chickens until they are hatched”. As a result young generation may not understand the meanings of short proverbs, so if they don't know their meaning they would avoid using the proverbs in their speech. There is a threat of disappearing of proverbs from the English language. However, in Kyrgyz language proverbs and sayings are popular among all the generations. Proverbs are used by elder people and young people and proverbs are widely used in media as well. On the one hand, according to Kyrgyz traditions young people ought to respect elder people and listen to their advice. On the other hand, proverbs are used to describe different situations and correspond to every situation in Kyrgyz language.

It is through language contact occurs with the mentality and lifestyle of the people of the country of the target language, conveys the nature of thinking, outlook, worldview. To know a language means to experience the richness and depth of culture of the people, of the people – carrier of a given language. This requires entering the space of this culture, understanding its values and ideals.

As written in the article of Orozbaeva G.A. in Kyrgyz nations always use in their speech proverbs and sayings to explain the main idea of their mind even they are young or old.

For example “Ат адамдын канаты” the literal translation in English it will be like a “A horse s a man's wings”. Why we get used this proverb? Where is it taken? It is from their daily life of our nation, because Kyrgyzs are omdaic people, horses were always with them at all times, and they moved and lived with the helping of horses. And they very good at taming horses.

If we look through about proverbial sayings which requires situation, time, speaking appropriate, it assumes that speech truthful, motivated and doesn't be bad anyone. Let's see in examples; Саламдашпай сөз баштаба, means that do not begin your conversation before you greeting, улуулардан сөз талашпа, do not compete with adults, улуулардын сөзүн бөлбө, do not interrupt adults when they are talking each other, каратып туруп калп айтпа, do not lie when it's clear for everyone, көрбөй туруп көрдүм дебе, do not say I saw without saying, жалган айтпа жадына сакта, do not lie keep in your memory, соо жанынды ооруду дебе,when you are healthy don't say that you are sick...etc. There are many examples for that. It is because of our nationality which is coming from age to age.

In conclusion, as I conclude this article, proverbs and sayings dominate our daily lives and we must not forget them. Instead of many words used to convey one thought, we can say a

proverb and give the main meaning of the thought. Also, English and Kyrgyz languages have similarities in coding proverbs and sayings are widely used in our daily life.

References:

1. Ahmanova O.S. Словарь лингвистических терминов. 2007
2. «Comparative analysis of proverbs and sayings of the english and russian languages» Murzagildina R.R.2017
3. Cognitemes in the Kyrgyz Speech Etiquette and Ways of Their Interpretation in Language. Abdyraeva A, Marazykov T. Madaminova D.2021
4. Believing To Magic Power of Words in the Kyrgyz Tradition Turusbek Marazykov, Nurzhamal Mараeva, Aigul Abdraeva. 2022
5. Англис тили сабагында табышмактарды, макал-лакаптарды пайдалануу. Z.Matkerimov 2018

* * *

УДК 398.9=111

МАКАЛ ЛАКАПТАРДЫН ПАЙДА БОЛУУ ЖОЛДОРУН САЛЫШТЫРЫП ИЗИЛДӨӨ

*Төрөмаматова Миргул Мыктарбековна
Магистрант, 2- курс
М АЯ -1-21 тайпасы,
Заманбап Эл аралык Университети
Англис филологиясы кафедрасы
toromamatova76@bk.ru
ЖалалАбад шаары, Кыргызстан*

Аннотация: Бул макалада кыргыз жана англис тилиндеги макал-лакаптардын пайда болуу жолдору каралган. Макал-лакаптардын элдик чыгармаларда, жазуучулардын эмгектеринде, дастандарда жана эпостордо пайдаланышынан мисалдар келтирилген. Аларды салыштырып, окшоштуктары, айырмачылыктары, кыйынчылыктары изилденди. Ошондой эле кээ бир макал-лакаптар эквиваленттери менен көрсөтүлүп алардын которулуштарына байкоо жүргүзүлүп, эквиваленттүү которуу маанилүү экендиги айтылган.

Түйүндүү сөздөр: идиомалар, неологизмдер, учкул сөздөр, ар тараптуулук, тактык, ырааттуулук, маданият, ой жүгүртүү, тарых, аң-сезим, мүнөз, түшүнүксүз, элдик тил.

СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИЗУЧЕНИЕ СПОСОБОВ ПОЯВЛЕНИЙ ПОСЛОВИЦ ПОГОВОРОК

*Төрөмаматова Миргул Мыктарбековна
Магистрант, 2-курс
Группа:М АЯ-1-21
Современный Международный Университет
Кафедра английской филологии
toromamatova76@bk.ru
г. ЖалалАбад, Кыргызстан*

Аннотация: В данной статье рассматриваются пути появления пословиц-поговорок на кыргызском и английском языках. Приведены примеры использования пословиц-поговорок в народных произведениях, произведениях писателей, эпосах и былинах. Мы их сравнивали, изучали их сходства, различия и трудности. Кроме того, некоторые пословицы и поговорки показаны с их эквивалентами и изучены их переводы, и пришли к выводу что важен эквивалентный перевод.

Ключевые слова: идиомы, неологизмы, крылатые фразы, многогранность, точность, последовательность, культура, рефлексия, история, сознание, характер, непонятное, просторечие.

COMPARATIVE STUDY OF THE WAYS OF THE APPEARANCE OF PROVERBS

Toromamatova Mirgul Myktarbekovna

Magister? 2-course

Group: M EL-1-21

Modern International University

Department of English Philology

toromamatova76@bk.ru

Jalal-Abad town, Kyrgyzstan

Annotation: *This article deals with the ways of the appearance of proverbs in the Kyrgyz and English languages. Examples of the use of proverbs and sayings in folk works, works of writers, epics and epics are given. We compared them, studied their similarities, differences and difficulties. In addition, some proverbs and sayings are shown with their equivalents and their translations are studied, and it is concluded that an equivalent translation is important.*

Key words: *idioms, neologisms, catchphrases, multifaceted, accuracy, consistency, culture, a reflection, history, consciousness, character, incomprehensible, colloquialism.*

Language is a big world with its own structure, value system, problems and difficulties. Proverbs, idioms, neologisms, catchphrases and other means make our speech artistic, audible and figurative. Thus, it provides communicative and aesthetic motivation to learn the language. Proverbs represent the national creativity of that people. At the same time, it reflects people's wisdom, history, world knowledge of the nation, its traditions and values. They have meaning, humor, emotional artistry, ability to express feelings, mood, national identity and deep culture of the nation.

Proverbs are an integral part of any language. Remembering a proverb and using it correctly poses a big difficulty for a person who is learning and studying that language, compared to a person who grew up speaking that language since childhood. A person who knows the language superficially, people who have little knowledge of proverbs, have difficulty in listening to them when speaking English, and when they speak, they cannot use them adequately in discussions.

Comparison of proverbs of different nations proves the closeness and similarity of these peoples to each other. Most English and Kyrgyz proverbs have a multifaceted meaning, so it is worth mentioning that it is difficult to compare and discuss them. Of course, the main criterion for choosing English and Kyrgyz proverbs is their main meaning. However, it should be taken into account that they were created in different historical conditions.

For example: Little strokes fell great oaks

Тамчы ташты жарат.

When pigs can fly.

төөнүн куйругу жерге тийгенде.

When two Sundays come together.

Эки жекшемби бир келгенде.

The only reasons for the memorability of proverbs are their artistic means of reading and their accuracy and consistency.

A stitch in time saves nine.

Темирди кызуусунда сок.

One of the most commonly used forms of adverbs is its simple shortened form:

More haste, less speed

Шашкан шайтандын иши

Easy come, easy go

Сайдыкы сайга,

Кумдуку кумга

Like father, like son.

Аганы көрүп ини өсөт,

Эжени көрүп синди өсөт.

Эшигин көрүп төрүнө өт.

Their brevity is one of the main aspects to keep in mind. Only a few proverbs consist of many words, most of them no more than five words.

Boys will be boys.

Алма сабынан алыс түшпөйт.

Балапан уясынан эмнени көрсө ошону кылат

Better late than never.

Ийгиликтин эрте кечи жок.

Practice makes perfect.

Саргара жортсон, кызара бөртөсүн.

Proverbs are a widespread genre of folklore. From time to time they accompany people. Their artistic means, exact rhyme, simple form, brevity make proverbs memorable in conversation. Proverbs are an ancient genre of folk art. They appeared in the past, their roots go back centuries. Most of them appeared before the advent of writing. Therefore, their occurrence has not yet been proven. The sources of emergence can be the following: folk, literary, quotes from the Bible, quotes from Shakespeare or Manas, epics.

It is impossible to find the authors of many proverbs, because they are considered folk art. The owner of some proverbs is considered to be the one who used them first in literature. Sometimes it is impossible to make him an author just by introducing this or that proverb into the literature. A writer may use a phrase that is commonly used by people at the time of writing. For example, some proverbial expressions used in the works of the 14th century writer Geoffrey Chaucer:

he must (или should) have (или he needs) a long spoon that sups with the devil «өзүн кылган иш өз башына муш» (The Canterbury Tales);

murder will out «кыңыр иш кырк жылда билинет» ;

the remedy is worse than the disease «дары оорудан да коркунучтуу».

Ben Johnson.

better to reign in hell than serve in heaven «бирөөнүн элинде султан болгончо, өз элинде култан бол» (Paradise Lost);

every cloud has a (или its) silver lining «айдын жарымы жарык, жарымы караңгы», «саргара жортсоң кызара бөртөсүн».

the light fantastic, more than meets the eye «тышы жалтырак, ичи калтырак»

Edmund Berk

Bite the hand that feeds you «көтөрөңдү көтөрмөлөсөн көтөрө чабат»,

Thomas Grey

(as) cool as a cucumber «кой оозунан чөп албаган», «былк этпеген»

Alexandre Pope

Break a butter fly on the wheel «Дөңгөлөктөгү көпөлөктү өлтүрүү»

Fools rush in where angels fear to tread «ойчу ойлонгуча тобокелчи тоону ашыптыр»

Jonathan Swift

And one of the first great oral works in the Kyrgyz language is the Manas epic. The "Manas" epic, which is an artistic encyclopedia of the Kyrgyz people, is very rich in proverbs, sayings. Proverbs in the epic are combined with verses, undergo minor structural changes

according to the rhythm, contribute to the artistic and imaginative description of the described event and scene, and add additional meaning.

«Мурут бар жерде сакал бар Мурунтадан макал бар» ([Сагымбай Орозбаков](#), 2. 15) though the lines themselves are proverbs, it proves that proverbs have been used in the people's beloved work "MANAS" since ancient times. And you can find a lot of proverbs from each version of the epic:

Ар качандан бир качан

Жамандын жаны аялуу ([Сагымбай Орозбаков](#), 2. 17).

Бадышадан башкага

Баркы болбос көөхар таш ([Сагымбай Орозбаков](#), 2. 292).

Нелер келип, не кетпейт

Эр жигиттин башына ([Сагымбай Орозбаков](#), 2. 151).

Туулмак бар, өлмөк бар,

Жакшылык менен жамандык

Туш-тушунда көрмөк бар ([Сагымбай Орозбаков](#), 2. 18).

Адырмак тоого бел керек,

Азаматка эл керек ([Саякбай Каралаев](#), «Семетей», 1. 183).

Өтүрүк сөз — өлгөн сөз,

Жалган айткан жаман сөз ([Сагымбай Орозбаков](#), 1. 183).

Элди баккан жер өлбөйт,

Эр төрөгөн эл өлбөйт (Курама варианты, «Семетей», 312).

Өзөндө күйгөн өрт жаман,

Өздөн чыккан жат жаман ([Саякбай Каралаев](#), 2. 187).

[«Манас» эпосунун](#) окуяларынын, сюжетинин негизинде пайда болгон, эпостун өзүндө, эл оозунда айтылып жүргөн Макал-лакаптардын арбын болушу элдин бул чыгарманы терең кадырлагандыгынын бир белгиси.

The abundance of proverbs that appeared on the basis of the events and plot of the epic "Manas" and are spoken in the mouth of the epic itself is a sign of the deep respect of this work by the people.

For example: «Эрди сайса ким сайды Аты калат [Манаска](#)» ([Саякбай Каралаев](#), 2. 34)

or [Тайбуурулдун](#) тартуу болуп кеткени, Семетейдин ажалынын жеткени; Чубактын кунундай чубалган иш; Ногойдон нойгут кем бекен, Чубактан [Манас](#) эр бекен?;

Манас, [Манас](#) деп койсо барбая түшөт экенсиң, чала үйлөгөн чаначтай, дардая түшөт экенсиң; Көкөтөйдүн ашы — көп чатактын башы and other a lot of proverbs appeared on the bases of Manas.

There are different ways of the appearance of proverbs. In order to become a proverb, simple people should accept the words and assimilate them. Therefore, the earliest sources of proverbs are forgotten. By becoming a proverb, it takes place in the consciousness of the public, and the person who says it does not care who invented it. Of course, it is clear that each proverb was created by a person under certain conditions. But for the old proverbs, the sources of its origin have been completely lost. Therefore, it is considered better to say proverbs as folk. It would be safe to say that the phrase "Make hay while the sun shines" was taken from the mouths of people working in the fields. Any farmer will attest to the fact that this is true. Hundreds of people expressed this idea in different words, made several mistakes and methods, and finally the phrase expressing this idea came to a certain memorable form and began to serve as a proverb for the people. It is also clear that the phrase "Don't put all your eggs in one basket" originated from trade relations.

Of course, phrases were invented by intelligent people, but they were forgotten. If there are intelligent people who have a habit of writing down their thoughts, it is easy to find the original sources of proverbs. The English language is very rich in proverbs and idiomatic expressions that are used in literature, newspapers, magazines, films, radio and television

programs, as well as in the daily life of English people, Americans, Canadians, and Australians. English idioms are multi-faceted and quite difficult for researchers. There is no language without basic idioms, phraseology, and proverbs. But English surpasses all of them. Proverbs are an attribute of folk folklore, an attribute of that nation's culture, a reflection of that nation's life, consciousness and character of that nation.

Proverbs are multifaceted, they are timeless and infinite in space. No matter what time we live in, they are relevant. The rich historical experience of the people is reflected in it, as well as the people's thinking, entrepreneurship and culture. Their correct and consistent use gives the speech a unique character and art. Most proverbs are easily translated into Kyrgyz language, for example: seize the bull by horns, or two chains touch one rein, some of them do not agree with the Kyrgyz language, but you can understand what they want to say in English. For example, if we take the common proverb between the devil and deep blue sea, in Kyrgyz we can say эки оттун ортосунда калуу.

Thus, proverbs can be divided into the following categories: Similar translated proverbs in Kyrgyz and English, proverbs with the same meaning; Proverbs in Kyrgyz and English are not very similar;

Proverbs in Kyrgyz and English that are completely different from each other. As confirmed by many years of experience in public communication, a translator who speaks any language should not only understand the meaning of the translated text, but also know the phraseological units of the language, because it helps a lot in translation. The English language has its own laws, and the Kyrgyz language has its own laws. The English language has its own vocabulary, and the Kyrgyz language has its own vocabulary. For example, double negatives are never used in English. And it will be in Kyrgyz language.

When translating into Kyrgyz, it is possible to preserve the position of English words, but not always. The phrase "He was not ready" in English is literally translated as " Ал болгон эмес даяр ". This doesn't make sense, so we'll change it to " Ал даяр эмес эле." Translating English proverbs has always been difficult. It is very difficult to translate proverbs that are a part of the culture of a nation, taking into account certain characteristics of languages. For example in English the proverb "The pot calls the kettle black" (1) is literally translated into Kyrgyz it is said Казан чайнекти кара деп айтат

If the meaning of the proverb is clear to the English, but not so much to the Kyrgyz, then it is necessary to find the equivalent of this proverb in the Kyrgyz language: Оз башындагы бөөнү көрбөй бирөөнүн бетиндеги көөнү көрөт, ор, Сынчынын сыңар өтүгү майрык.

This option is more understandable to Kyrgyz people. But if translated back into English it has a completely different meaning: The critic's shoes are broken. Thus, the original meaning of the proverb was lost. This is how translation problems arise. Despite the development of economy and technology, proverbs have been and will remain relevant, being a part of the culture of that people. At any time, proverbs reflect the character of that people, and remain an object of research. Looking at hundreds of proverbs, we can come to the following conclusion: Proverbs are often meaningful and accurate. They are timeless, and they are not divided into any classes of people, that is, they are used by both the rich and the poor. English proverbs are difficult to translate into other languages. Equivalents to English proverbs can be found in almost all languages. From the above, we can draw the following conclusion, every translator should know the units of translation of the spoken work of the people, and not just translate word for word, but give its main meaning correctly and accurately. The main teaching and motivating factors in working with proverbs are working in the classroom and using them in contests and quizzes outside of class. The use of proverbs in the English language lesson helps to master that lesson, expands students' knowledge about that language and its structure. Getting closer to the culture of the country where they are studying the language through the element of folklore makes students feel like they are participating in the life of that nation. So we can come to the following conclusion, English is a language of phrases. The Kyrgyz language is rich in synonyms and

various words, but in terms of the abundance and variety of vocabulary, the English language ranks first among the languages. Proverbs and phrases in the English language are often very figurative, and when they are translated word for word, a set of incomprehensible words appears. For example, - It rains cats and dogs. There are many such examples. If we did not look at such translations, we would not be able to appreciate the amazing imagery of the English language and the eloquence of those who created them. Without proverbs it is difficult to know the real English colloquialism and its historical roots. Sometimes you can tell what happened centuries ago from the essence of some words. How English swimmers conquered the sea, cowboy romance, and Victorian ideology can be seen in proverbs.

The comparative analysis led to the following conclusion, for quality translation, it is important to know the folk art of the translated language, its conditions, traditions, customs, and culture. English and Kyrgyz languages are rich in proverbs. We meet them in literature, newspapers, movies, radio and television, as well as in our daily life. English idioms can be very difficult, especially for beginners. All languages have idioms, phraseology and proverbs. But they say, they are too much in English.

Due to the fact that proverbs are an attribute of that nation, they often reflect the image and character of that nation. Proverbs become multifaceted, it is difficult to say that it belongs to a certain era and time. In fact, no matter what time we live in, proverbs are relevant for that time. Proverbs reflect the history, lifestyle, and culture of that nation. The correct use of proverbs gives unique character and art to our speech.

Колдонулган адабияттар:

1. Вайсбург М.Л. Использование учебно-речевых ситуаций при обучении устной речи на иностранном языке. - М.: Титул, 2001. - 201 с.
2. Верещагина И.Н. Английский язык/Student's Book English.Part I: Учебник для 3 кл. Часть 1.- М.: Просвещение, 2009. - 138 с.
3. Даль В.И. Пословицы русского народа. - М.: Русская книга, 1993. - 155 с.
4. Денисова Л.Г. Мезин С.М. Книга для учителя к учебному пособию для 2 года обучения в общеобразовательном учреждении: интенсивный курс. - М.: Просвещение, 2000. -58с.
5. Дубровин М.И. Английские и русские пословицы и поговорки в иллюстрациях. - М.: Просвещение, 2000. - 179 с
6. "Кыргыз макал-лакап, учкул сөздөрү" макалдар жыйнагы; Archived 2017-10-26 at the Wayback Machine
7. "Манас" энциклопедиясы/Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору.Бишкек: Кыргыз энциклопедиясынын Башкы редакциясы, -1995.1-т.- 440 б. ISBN -5-89750-013-4
8. Рейдаут Р., Уиттинг, К. Толковый словарь английских пословиц. -СПб.:Лань,2002.-374с.
9. Рейдаут, Р., Уиттинг, К. Толковый словарь английских пословиц [Электронный ресурс] / <http://www.library.ru> , последнее обновление март 2009.
10. Рыбникова М.А. Русские пословицы и поговорки. - М.: Издательство

Интернет ресурсы

1. <https://ky.wikipedia.org/wiki/>
2. <http://tynchtykbek.narod.ru/makal.html>
3. <https://ky.worldlifeadvice.com/10880534-how-does-a-proverb-differ-from-a-saying>
4. <https://ky.worldlifeadvice.com/10880534-how-does-a-proverb-differ-from-a-saying>
5. <https://proverbicals.com/knowledge>
6. <https://bilim-kg.com/ilim-bilim-zhonundo-makaldar/>
7. <https://translate.academic.ru/A%20bad%20beginning%20makes%20a%20bad%20endin./en/ru/>

* * *

ХЕМЕНГУЭЙ, РАСПУТИН ЖАНА АЙТМАТОВ

Эшиев Жаркул Абдимиталипович п.и.к. доц.
jarkulesiev@gmail.com

Алиева Чолпонай Анарбаевна, окутуучу
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ, Кочкор-Ата
колледжи,
Кочкор-Ата шаары, Кыргыз Республикасы

Аннотация: Макалды дүйнөлүк адабиятта өз орду бар. Жазуучулар Эрнест Хемингуэй, Валентен Распутин, Чынгыз Айтматовдун жазуучулук чеберчилиги, дүйнөлүк адабиятка алып келген жаңылыгы сөз болот.

Үч жазуучунун адамзатка, адам руханына, адам күчүнө тиешелүү окшоштуктары, жалпылыктары чыгармаларындагы тексттер, сүрөттөөлөр, ой-жүгүртүүлөр салыштырылат, талдоолор берилет.

Ачкыч сөздөр: “Дүйнөлүк адабият”, “Көп катмарлуу, көп кырлуу”, “Бийиктик горизонту”, “Билингвизм”, “Улуу деңиз”, “Чалкар океан”.

ХЕМЕНГУЭЙ, РАСПУТИН И АЙТМАТОВ

Эшиев Жаркул Абдимиталипович п.и.к. доц.
jarkulesiev@gmail.com

Алиева Чолпонай Анарбаевна, преподаватель
ЖАГУ имени Б.Осмонова, Кочкор-Атинский
колледж,
г. Кочкор-Ата, Кыргызская Республика

Аннотация: Пословица имеет свое место в мировой литературе. Писатели Эрнест Хемингуэй, Валентен Распутин, Чингиз Айтматов говорят о писательском мастерстве, новаторстве, которое они привнесли в мировую литературу.

Сходства, общие черты, относящиеся к человечеству, человеческому духу, человеческой силе трех писателей, в произведениях сравниваются тексты, описания, рассуждения, дается анализ.

Ключевые слова: “Мировая литература”, “многослойность, многогранность”, “Горизонт высот”, “билингвизм”, “великое море”, “Тихий океан”.

ХЕМЕНГУЭЙ, РАСПУТИН И АЙТМАТОВ

Эшиев Жаркул Абдимиталипович п.и.к.
доц., jarkulesiev@gmail.com

Алиева Чолпонай Анарбаевна, teacher
JASU named after B.Osmonov, Kochkor-Ata
College,
Kochkor-Ata city, Kyrgyz Republic

Annotation: The proverb has its place in world literature. Writers Ernest Hemingway, Valentin Rasputin, Chingiz Aitmatov talk about the writing skills, innovation that they brought to world literature. Similarities, common features related to humanity, the human spirit, the human power of the three writers, texts, descriptions, arguments are compared in the works, analysis is given.

Key words: “World literature”, “multilayered, multifaceted”, “Horizon of heights”, “bilingualism”, “great sea”, “Pacific Ocean”.

Хемингуэй, Распутин, жана Айтматов

“Чандатып сан миң жылдын эки арасын
Турмуштун даңканга уруп майда ташын.
Өмүрдү самоор кылып зырылдатып,
Тагдырдын сазга айлантып зоо, аскасын.
Адамдын акыл-эсин камгыланып,
Замана кайда зуулап баратасың ?!”
(А.Осмонов)

Дүйнөлүк адабиятка фальклордук-мифологиялык ой жүгүртүүнүн кириши зор эйфориялык көрүнүш болгон. Дүйнөгө атагы чыккан классикалык жазуучулар: Стендаль, Бальзак, Т.Манн, Г. Маркес, У. Фолкнер, Толстой, Гоголдордун чыгармалары не деген шедеврлер.

Американын дүйнөгө белгилүү жазуучусу, Нобель сыйлыгынын ээси Эрнест Хемингуэй болсо, пейзаждык психология чебери В. Распутин болсо, жаңы адабий эпосту жаратуучу Ч. Айтматов.

Үчөөнүн тең ой чабыты кенен, планетардык мейкиндикте көп катмарлуу, көп кырдуу, универсалдуу жазуучулар.

Үчөө тең мурункулардын салтын улантып, мезгил агымы менен жарышып, көркөм адабиятка жаңы жашоо беришти.

Белгилүү адабиятчы, айтматовед Лайли Үкүбаева мындай дейт: “адабияттын идеялык, көркөм-эстетикалык проблемаларына тиешелүү суроолорду айланып өтпөстөн, аларды күн тартибине тикелей курч коюп, өзүнүн жана өзгөлөрдүн чыгармачылыгын таразалайт. Көркөм сөз искусствосу жеңип алган бийиктиктердин нарк-насилин аныктап, жаңы келечектеги көркөм бийиктиктин горизонтун бет алат. Ошентип жазуучуда изденүү артынан изденүү эңсөөсү туулат, тынымсыз кыймылдагы чыгармачылык процесс өкүм сүрөт. Адабият жер макулуктарынын ичинен акыл-эс укумуна жападан жалгыз эгедер болгон адамга арналып жазылат.

Албетте, үч жазуучунун тагдыры, теги улуту үч башка болгону менен аларды адамзатка, адам руханына, адам күчүнө жана касиетине тиешелүү окшоштуктар жана жалпылыктар бар. Алар кантип окурмандар массасын өзүнө тартат? Адам рухундагы улуу күчтү эмнеден көрөт?

Эрнест Хемингуэйдин атасы балыкчы болгон. Ушундан улам Эрнест балык уулуну жакшы көргөн. Мектепти бүткөндөн кийин Канзас-Сити шаарында “Стар” гезитинде репортёр болуп иштейт. Көркөм чыгармаларды көп окуйт, жазуучулук ишке баш-о ту менен киришет. Көп узабай Американын гоу журналдарына аңгемелерин жарыялай баштайт. “Фиеста” деген раманы чыгар замат кадыр баркы күчөп, Америка адабиятында өзүнчө көз карашы бар зор жазуучу пайда болот. Анын калеминен “Кош түбөлүк куралым”, “Конгуроо кимдин жаназасын кагылды?”, “Бар туруп жок” сыяктуу романдар жазылат. Эрнест Хемингуэйге 1954-жылы эң алдынкы Нобель сыйлыгы ыйгарылат. Ал 1961-жылы Ай дахо штатында Кетчем шаарында өзүн-өзү атып өлтүрөт. Анын чакан повести “Уал жана деңиз” окурмандардын эсинде адамдын жеңилбечтиги менен калды.

Ал эми В.Распутин болсо Сибирдик кыштакта туулуп чоңойду. Аны кыштак турмушу аябай кызыктырган. Өзүнүн жердештери жөнүнө, жергиликтүү карапайым адамдар жөнүндө жазууну көп ойлонгон.

“Согуштун акыры, кырк бешинчи жылындагы” кыш бул тарапта жумшак эле, бирок чилде чилделигин кылды: суук кырдан ашып барып токтоду. Чилде бир жума бою каарыган, бутактар бактардан күбүлүп түшүп, токой жансыз тартты, кар бут алдында кычырап, чыртылдаган аязда эртең менен дем алуу оорлоду. Анан аяз бир тартыла түштү, андан кийин дагы бир ирет тартылды, ошентип ачык жерлердин кары эрте кетти.

В.Распутин “Эсен болуп эстей жүр” повестинде Гуськов менен Настенанын образы аркылуу пейзаждык сүрөттөөнү ийкемдүү пайдаланган. Мисалы “дарыя кара-көгүш түстөнүп”, “арал суу жеп кеткенсип көтөрүлүп”, “көктө жапыз калкыган ара булут” ж.б.

Каармандардын ички дүйнөсүн агууда жазуучу ички монологду ынанымдуу пайдаланган. В.Распутин орус прозасына “айыл прозасынын эң күчтүүсүн” алып келди.

Эми Ч.Айтматовго келели. “Билингвизи маданияты ... Куштун кош канаты сынары, куштун эки канаты бардыгындай эле улуттук республикалардын ар бир адамы эне тилин жана өлкөгө жалпы тиешелүү орус тилин билген жакшы”

Чынгыз Айтматов- эки тилде бирдей жазган, бирдей сүйлөгөн, дүйнөлүк маданиятка орус тили аркылуу таанылган жазуучу.

“Эсен болуп,эстей жүр” повестине үндөшүп кеткен жазуучунун дагы бир “Бетме-бет” деген повести бар. Адамзат башынан кечирген алаамат согуш мезгилин чагылдырган бул чыгармада да адам мүнөзү сүрөттөлөт.

“Бул күнү теректер жалбырак күбүп жатты. Шамалга нарыдан бери ийилип, шамдай тирелишкен калың теректердин кылда учунан түп-тамырына чейин бүткөн бою дүрүлдөгөнсүп, алардын жогоруда деңиз сыяктуу чайпалып шуулдаганы, башка түшкөн алда кандай оор мунду бири-бирине желөнө калып, зорлоп жаткандай өңдөнөт.”

“Жанагы баш баккан неме караңгыда бирөөнү аңдыгансып үнүлүп, теректердин шуулдаганын бир топко козголбой шектүү тыңшап турду...Бир аздан кийин вагондон бөлүнгөн караан шырп алдырбай арыктын кашатындагы бадалга өңүп барып, боор токтоп көрүнбөй калды”.

Чебер сүрөткер жаратылыштын ушул көрүнүштөрүн Ысмайылдын кыймыл-аракети аркылуу динамикалуу , көркөм сүрөттөгөн. “Тоо ичи демин тартып, бери жакта турууга умтулгандай, жалгыз колу иенен жер чапчып, жыгылган мырзакул да суп мөңгүлөрдү кабагына түшүрө асмандан бүркөлгөн зоо калар да, айлана дүйнөнүн баары бул учурда үн чыгарбай, ок качан атылар экен, бала көтөргөн аяз качан жалп этер экен дегендей коркунучтуу күтүүдө”.

Токойдун жалгыз уюнун жоголушу, күйөөсү Ысмайылдын адамдык обликтен ажырашы, өзүмчүлдүк көз караш, Сейденин акыры аң сезимине бөлүп салат. Акыры, адамдык ар-намыстын салтанаты жаңырат.

...Улуу деңизде бир кайыкта бир чал, кайрымакка түшкөн бир балык. Уал менен балыктын кармашы үч күнгө созулат... (Э.Хемингуэй)

“...Уалкар океанда... доошсуз, кыймылсыз жана козголбос болуп басып турган улуу туманда” кайыкта төртөө сүзүп жүрүштү. (Ч.Айтматов)

“Бул айыгыш күн күндүз болуп туулуп, түн түнкүсү болуп жаралган дүйнөнүн башталышы жок башынан бери келеткан кармаш ...

Күндүзү күн, түбү тешик дүйнөнүн түбүнө чейин жүрө берер кармаш”.

Пайдаланган адабияттар:

1. Лайли Үкүбаева Ч.Айтматов жана кыргыз адабияты. Б. 2012.
2. Айтматов Ч. Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат. Ф. 1988.
3. Ушул эле китепте 348-бет.
4. Ч. Айтматов “Бетме-бет” повести.
5. В. Распутин. “Эсен болуп, эстей жүр” Ф. 1980

БИЛИМ БЕРҮҮДӨ ИНТЕРНЕТ-ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КОЛДОНУУНУН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Асылбек кызы Рахат

ФМББ(И)маг-1-22 тайпасынын магистранты

Б. Осмонов атындагы ЖАМУ

asylbekkyzyrahat@gmail.com

Жетекчиси: т.и.к., доцент Маматова Г.Т.

Аннотация: бул макалада Интернеттин структуралык компоненттери, билим берүүдө Интернет-технологияларды колдонуунун өзгөчөлүктөрү, окуу процессин кызыктуураак жүргүзүү, керектүү маалыматты керектүү убакта камсыз кылуу жөнүндө сыпаттама берилет.

Ачкыч сөздөр: интернет, Интернет-технологиясы, технология, маалыматресурстары.

ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ИНТЕРНЕТ-ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАНИИ

Асылбек кызы Рахат

магистрант группы ФМО(И)маг-1-22

ЖАГУ имени Б. Основа

asylbekkyzyrahat@gmail.com

Руководитель: к.т.н., доцент Маматова Г.Т.

Аннотация: в данной статье дается описание о структурных компонентах Интернета, об особенностях применения Интернет-технологий в образовании, о возможности проводить процесс обучения более интересно, обеспечение нужными информацией в нужное время.

Ключевые слова: интернет, интернет-технология, технология, информационные ресурсы.

FEATURES OF THE USE OF INTERNET-TECHNOLOGIES IN EDUCATION

Asylbek kyzy Rakhat, group PME(I)mag-1-22

JASU named after B. Osmonov

asylbekkyzyrahat@gmail.com

scientific director: c.t.s., assistant professor

Mamatova G.T.

Abstract: this article describes the structural components of the Internet, the features of the use of Internet technologies in education, the possibility of conducting the learning process more interestingly, providing the right information at the right time.

Key words: Internet, Internet technology, technology, information resources.

Введение.

Прежде чем начать об интернет-технологиях, я хочу остановиться на слове Интернет.

Сейчас мы не можем представить жизнь без интернета, без современных технологии, которые укоренились и делают нашу жизнь более проще, а также всё большее значение приобретает Интернет.

Самое главное значение в Интернете принимает беспроводная и проводная сеть. Пользователю сети Интернет в наше время очень легко найти нужную информацию, электронную книгу, видеoinформацию, лекции, практические, исследовательские работы, реферат и тому подобные работы.

Глобальная база данных экономит наше время, но не стоит забывать, что чрезмерное пользование Интернетом посредственно повлияет на нашу психику. Не зря есть пословица: “всё хорошо в меру” и чрезмерно пользоваться Интернетом оказывает погубное воздействие на финансовую, психогическую, социальную, семейную и здоровому образу жизни, а также вызывает расстройство, называемая Интернет-зависимость. Но несмотря на это оно очень важна в нашей жизни, а также вместе с этим хорошую роль играет и интернет-технологии в усвоении информации.

Интернет

Интернет-это информационно-коммуникационная сеть, которая объединяет всемирную систем компьютерных сетей для хранения, обработки и передачи информации, которая объединяет пользователей из различных организации, государственных учреждений и частных пользователей. Интернет-это крайне непростой технический комплекс-Всемирная компьютерная сеть, состоящая из разных сетей, которые содержат в себе много разных компьютеров связанных между собой, имеющих в совокупности колоссальные информационные ресурсы. Структурные компоненты Интернета включают в себя аппаратные средства, программное обеспечение и информационные ресурсы.

Аппаратные средства Интернета представлены компьютерами, линиями связи и устройствами, обеспечивающие механическую и электрическую стыковку между компьюте-рами и линиями связи. К аппаратным средствам Интернета также считается опорные сети, к которым подключены сервисы-провайдеры-поставщики услуг Интернета.

Согласованная и общая деятельность технического оснащения достигается вследствие программ, работающим на компьютерах входящих в Интернет. Они предоставляют возможность изменять данные, для того чтобы их можно было передавать по различным каналам связи и воспроизводить на любых компьютерах. Программы за соблюдением общих протоколов, обеспечивает целостность передаваемых данных контролирует положение Интернет, а в случае выявления пораженных или перегруженных участков незамедлительно перераспределяют потоки данных.

У программного обеспечения сети огромное количество различных функций. Из числа их функции хранения информации, её поиска, сбора и воспроизведения. Крайне значительное значимость имеют функции, сопряжены с обеспечением безопасности в Сети. Программные средства Сети представлены программами, функционирующими в составе сетевого оборудования. Работу пользователя в Сети обслуживают много программ, через которые проходят запросы пользователя к поставщикам информации. Информационные ресурсы в Интернете представлены сетевыми документами, хранящимися на компьютерах, подключенных к Сети или входящих в Сеть.

Каждый день возрастает число Интернет пользователей. Исходя из этих слов мы можем отметить, что простое подключение к Интернету, глобально повысили количество пользователей Интернет информации, здесь начиная от фрилансеров, блогеров, игроманов, до правительственных, общественных, социальных органов не обойдутся без Интернета и современных Интернет-технологии.

Интернет-технология. Интернет-технология в жизни общества

Представление “Интернет-технологии” связывает всё без исключения, то что сопрягается с словом Интернет. Это-различные веб-сайты, чаты, форумы, интернет торговля, электронная почта, социальные сети, веб-сайты для конференции, семинаров и так далее.

Интернет-технологии до такой степени укоренились, что уже стали покупать, заказывать еду, зарабатывать, проводить семинары, видеоконференции не выходя из дома. Вместе с этим все это вывело социальное взаимоотношение и общение на новый уровень способы общения и с внедрением Интернет-технологии меняются, а также появляются новые термины и слова.

Интернет-технологии-это не только непосредственные инструменты для работы в Интернете, но и заставляют совершенствоваться обслуживающие сервисы. И везде не обойтись, без постоянно изменяющихся, развивающихся Интернет-технологий. Из-за весьма стремительного развития, технологии настолько становятся невидимыми для простого пользователя, переходя на синхронизацию и автоматизацию процессов, делая интерфейс общения человека с техникой наиболее коммуникативным.

Виды интернет-технологии

Мир интернет-технологий развивается огромными темпами, а совместно с ним и возрастает их разновидность, однако, по своей сущности, интернет является одной единой технологией, а остальное лишь результаты его существования. Несмотря на это, разновидности интернет-технологий на самом деле огромное количество.

Виды интернет технологий можно поделить на несколько категорий:

19. Сервисы
20. Информационные
21. Браузеры

К первой категории можно отнести разнородные сервисы, которые могут предлагать свои услуги. К образцу, можно взять корпорацию Google, которая радуется своей продукцией многих пользователей мировой сети.

К информационным же причисляются разного рода источники вроде блогов, порталов и так далее. Данная технология считается одной из наиболее значимых и наиболее популярных, т.к. 90% информация в интернете находится в открытом доступе.

Последний из веб-разработок, а помимо этого и самый важный-браузеры, которая являются решающим звеном всех проблем современных технологий при создании мировой паутины, вследствие которого мы свободно можем посещать любой ресурс, и это будет отображено в удобной для нас форме.

Данные виды интернет технологий имеют подклассы, и сейчас мы их разберем.

Сервисы:

1. Почта (Google, Yandex)
2. Социальные сети
3. Коммерческие предприятия

Данный список можно продолжать, но обойдемся лишь самыми известными сервисами.

Информационные:

1. Порталы
2. Блоги
3. СМИ

Данный вид можно отнести к наиболее необходимым, т.к. здесь можно получить информацию разного вида и при этом она находится в открытом доступе, что является преимуществом нынешних интернет достижений.

Отмеченные виды интернет технологий лишь часть существующих на сегодняшний день достижений человека в информационной сфере. На сегодняшний день каждый человек встречается с интернет-технологиями, так или иначе, но весьма крайне редко кто-либо задумывается, что все это благодаря космическим информационным технологиям.

Интернет-технологий в обучении

Обучение по Интернет-технологиям считается значимым условием формирования системы образования, надлежательным условием современного общества. Развитие навыка реализуется учебной деятельности с помощью Интернет-технологии способен стимулировать не только развитие познавательных действий в рамках традиционной деятельности, но и личностное развитие. Процесс поиска необходимой информации в гипертексте формирует стремление ознакомиться с несовпадающими точками зрения, конкурирующими теориями по поводу интересующих тем, вопросов и возможность осуществлять самостоятельный выбор. В данном случае активность проявляет сам пользователь, который может в любой момент покинуть гипертекст, ограничившись

ознакомлением с единственной точкой зрения. Перенос подобных навыков на работу с традиционными источниками информации способствует индивидуальному профессиональному росту пользователей Интернета. Обучение навыкам навигации в гипертексте приводит к преобразованию систему взаимоотношения между обучающимися и обучающим. Безусловно нельзя не отметить, касательно о влиянии Интернет-технологии на процессы обучения, причём для всех возрастов населения, а также от начальных, до высших образовательных учреждений. Внедрение Интернет-технологии в школах, университетах, онлайн обучение на дому, семинары, веб-конференции, вебинары уже стало общедоступным и многие из этих становятся обязательным в любом обучающем процессе. И здесь невозможно не упомянуть о covid-19, которое было ударом для всех стран мира, унёсшее жизни многих жителей земли, а у оставшихся в живых вызвал шоковое состояние, страх находится в общественных местах и началом экономического кризиса стран. Но со временем люди нашли способ работать, обучаться, развиваться, не находясь в общественных местах, решая проблемы общественного, правительственного уровня.

Особенности применения Интернет-технологии в образовании

Всемирная компьютерная сеть обладает бесконечные потенциалы в сфере образования. Можно начать, с того, что каждый пользователь имеет доступ к миллионам расположенных в Интернете развивающих, образовательных информации: лекции, видеофайлов, исследования, пособия, а также готовых тестов. Все размещенные информации в Интернете без исключения дают широкие возможности к целям самообразования, расширения кругозора, а кроме этого получение новейших знаний и способностей.

Для того чтобы понять определение “Интернет-технология”, следует выявить суть определения “Технологии обучения” в соответствии с первоначальным смыслом определения “технология”.

Технология-комплекс методов обработки материалов, изделия, методах осуществления каких-либо производственных процессов.

Отличительные особенности технологий (технологический процесс) можно характеризовать соответствующими тремя признаками:

1. распределение процесса на взаимосвязанные этапы;
2. координированное и поэтапное осуществление действий, направленных в результат желанного итога (цели);
3. конкретность выполнения внедренных в технологию процедур и операций, что является незаменимым и решающим условием достижения результатов, соответственных поставленной цели.

Ключевое направление задействовать Интернет-технологии с целью организации процесса преподавания в рамках Государственного стандарта-данная разработка глобальной информационной сферы с целью обеспечения непрерывного образования.

Интернет-ресурсы-это целая совокупность информационных технологии и баз данных, общедоступных при помощи этих технологий и существующих в режиме постоянного обновления информации. Благодаря сети Интернет стал возможен одновременный совместный доступ к разным формам обучающих материалов. Наиболее элементарное-перевод учебных пособия в электронный формат, наиболее трудные инструменты представляют с собой интерактивные системы обучения, компьютерные модели и так далее.

Интернет-ресурсы образовательного направления-это материализованные в компьютерной сети:

- информационные продукты, занимающихся проблемами образования;
- компьютерные обучающие программы, содержащие в себе электронные учебники, тренажеры, лабораторные практикумы, тестовые системы;

- обучающие концепции в основе мультимедиа-технологий, построенные с использованием персональных компьютеров, видеотехники, накопителей на оптических дисках;

- распределенные базы данных согласно отраслям знаний. Кроме того к информационным ресурсам Интернет образовательного назначения относятся:

- ❖ личные Web-страницы, отражающие опыт педагогической деятельности автора;
- ❖ сайты и презентации, отражающие различные аспекты педагогической деятельности.

От обучающихся, как и от учителей требуется владение компьютерной грамотностью, которая предполагает:

- умение вводить и редактировать информацию (текстовую, графическую и видеофайлы), пользоваться компьютерной телекоммуникационной технологией, обрабатывать получаемые количественные сведения с помощью программ электронных таблиц, пользоваться базами данных, распечатывать информацию на принтере;

- владение важными коммуникативными умениями общения с программными продуктами;

- умение самостоятельно интегрировать ранее полученные знания по разным учебным предметам для решения познавательных задач, содержащихся в телекоммуникационном проекте;

- умение войти в сеть (электронную почту);
- умение составить и отправить по сети письмо;
- умение “перекачать” информацию из сети на жёсткий или гибкий диск и наоборот, с жёсткого или гибкого диска в сеть;

- структурировать полученные письма в специальной директории;
- работать в системе WINDOWS, пользуясь редакторами разной модификации;
- входить в электронные конференции, размещать там собственную информацию и читать, “перекачивать” имеющуюся в различных конференциях информацию.

В зависимости использования Интернет-технологий появился совсем новый вид учебных материалов: интернет-учебник. Сфера применения интернет-учебников велика: обычное и дистанционное обучение, самостоятельная работа. Снабженный единым интерфейсом, такой интернет-учебник может стать не просто пособием на один учебный курс, а постоянно развивающейся обучающей и справочной средой. А также хочу отметить, что с помощью Интернет-технологии мы можем осуществлять контроль и проверять уровень освоения полученных знаний учителя могут при помощи тестов в офлайн, а также в онлайн режиме. В результате этого стало намного легче проверять тестовые задания: их можно просто прогонять через специальные программы, а кроме того есть программы, которые сразу показывает результат тестирования. А для улучшения практических навыков можно применять виртуальные тренажеры-стимуляторы, которые востребованные с сфере образования. Но в таком финансовом положении наши традиционные образовательные заведения не могут себе позволить. Не смотря на это учителя и преподаватели могут использовать в работе генераторы тестов-специальные программы для создания неповторимых проверочных тестов, контрольных работ. Это увеличивает эффективность закрепления знаний обучающихся.

Возможность способствовать в осуществлении образовательного процесса ресурсов глобальной сети приводит к значительному увеличению качества преподавания. В запасе учителей много новых форм для взаимодействия с учащимися, которые способствуют повышению эффективности обучения, делая проще и увлекательнее. Современные образовательные учреждения используют интернет-технологии, такие как:

- создают вход для учебного заведения и приобретают аккаунты в соц. сетях;
- размещают на сайте различного рода полезные информации, помогающие в освоении учебных дисциплин;

- одобряют использование информации, размещенной на влиятельных образовательных и научных ресурсах, при подготовке лекций, семинаров, исследований и тестов.

Список возможностей, предоставляемых Интернетом и упрощающих учебный процесс, достаточно широкое и постоянно увеличивается. На сегодняшний день наиболее востребованы такие технологии, как:

- компьютерные программы, которые обучают (электронные учебники, тренажеры, практические задания, тестовые системы, такие как kahoot!, madtest, quizizz, и так далее);
- обучающие системы на базе мультимедийной технологий, построенные с применением персональных компьютеров, видеотехники и т.д.;
- интеллектуальные и обучающие системы, используемые во всех предметных областях;
- электронная почта, при помощи которой совершается взаимообмен информацией и материалами для обучения среди учителей и учащихся, образовательными учреждениями и инициаторами олимпиад, конкурсов среди учеников.
- видеоконференции, в которых сотрудники сферы образования обмениваются своими опытами, методическими и преподавательскими находками с коллегами из других регионов;
- учителя могут найти открытые серверы, в которых можно найти бесплатные материалы и информации для подготовки к занятиям;
- удаленный доступ к многим электронным библиотекам, БД, в которых находятся учебные материалы по различным учебным дисциплинам, с помощью которых можно создавать или брать за основу какую-либо информацию для проведения урока.

Безусловно, все это не способ заменить традиционное обучение индивидуальных взаимоотношении учителя и ученика, однако Интернет-технологий прослужат великолепным дополнением к урокам.

Только с появлением нынешних Интернет-технологий стало возможно обучение в абсолютно новом качественном уровне. Сейчас пособие-это не просто карты и картинки, а различные презентации, видеофайлы.

Стоит обратить внимание, на то, что для детей такие пособия в школах дают возможность легко и просто разбудить интерес к учебе:

- ISpringSuite-расширение для PowerPoint, при поддержке которой мы сможем превратить простую презентацию в профессиональную работу.
- CourseLab-это сложное и в то же время простое в применении средство для создания интерактивных учебных материалов, специализированных для использования в сети.
- SmartBuilder-это сервис для создания собственных электронных образовательных курсов. Вам можно применять различные медиа, игровые компоненты и в этой программе находятся большое число элементов от мультимедиа объектов вплоть до шаблонов страниц.
- Vyew, Zoom-это программы предназначенные для онлайн конференций. С помощью этих сервисов вы сможете демонстрировать, показывать презентации или опубликовать документ для общего обсуждения и редактирования с участниками.
- MOSSolo-многофункциональный инструмент, который в основном не требует обучения, но представляет большое количество возможностей в создании мультимедийных образовательных документов.
- Zenler-с помощью этой программы вы сможете создавать электронные уроки и уроки на основе презентации, материалов в PowerPoint и можно записывать видео с экрана, добавлять аудио и многое другое.

Заключение

Нынешний промежуток развития общества характеризуется сильным влиянием на него компьютерных технологий, которыми пользуются, общество во всех сферах своей

деятельности, образуя глобальное информационное пространство. Обязательной и значимой частью этих процессов является компьютеризация образования. В настоящее время в Кыргызстане идет вхождение в информационно-образовательное пространство. Данный процесс сопровождается значимыми изменениями в образовательной деятельности и практике учебно-воспитательного процесса, связанными с внесением поправки в содержание технологий обучения, которые должны соответствовать стандартам обучения и способствовать гармоничному вхождению детей в информационное общество.

Интернет-технологии в образовании дают возможность проводить процесс обучения более интересно, обеспечить нужными информациями в нужное время, применяются для взаимосвязи между учениками и учителями. Внедрение Интернет-технологии в процесс образования определяется знаниями, которые были получены ранее и получаемыми сегодня результатами, которые формируют процесс обучения.

А теперь встает вопрос “Могли бы люди жить без Интернет-технологии?”, вероятнее всего да, но тогда у людей ушло бы много времени для того, чтобы получать, передавать, искать нужные информации и сделать много чего. Поэтому я думаю, что Интернет-технологии-это всё-таки неотъемлемая часть жизни общества.

Литература:

1. А.И. Скринник “Интернет-технологии в жизни студентов”-2014 г.
2. А.Н.Ивченко “Интернет-технологии в образовательной деятельности”-2019 г.
3. М.В. Гаврилов “Информатика и информационные-технологии”-2011
4. А. Деркач “Современные информационные технологии в науке и образовании”-2010 г.
5. С.Р.Гуриков “Интернет-технологии”-2019 год.
6. С.В. Акимов “Введение в Интернет-технологии”
7. Р.Н. Абалуев, Н.Е. Астафьева, Н.И. Баскакова, Е.Ю. Бойко, О.В. Вязовова, Н.А. Кулешова, Л.Н. Уметский, Г.А. Шешерина “Интернет-технологии в образовании”-2022 г.
8. Шумилин В.П. “Использование интернет-технологий в образовании”

Ссылки:

1. <https://ru.m.wikipedia.org>
2. <https://www.tadviser.ru>
3. <https://webonto.ru>
4. <https://kartaslov.ru>
5. <https://scienceforum.ru/2016/article/2016027925>
6. <https://www.tadviser.ru/index.php/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8C%D1%8F:%D0%98%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B5%D1%82-%D1%82%D0%B5%D1%85%D0%BD%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D0%B8#:~:text=%D0%98%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B5%D1%82%2D%D1%82%D0%B5%D1%85%D0%BD%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D0%B8%20%D1%81%D0%BE%D0%B7%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%8F%20%D0%B8.%D1%87%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%B2%2C%20%D1%8D%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D1%8B%D1%85%20%D0%B1%D0%B8%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BA%20%D0%B8%20%D1%8D%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%BA%D0%BB%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%B9>
7. <https://www.sviaz-expo.ru/ru/articles/2016/internet-tehnologii/>
8. <https://webonto.ru/internet-tehnologii-cto-eto-takoe/>
9. <https://w512.ru/articles/i-tech.htm>
10. <https://www.dissercat.com/content/internet-tehnologii-kak-sredstvo-organizatsii-samostoyatelnoi-raboty-studentov-tehnicheskii>

11. <https://infourok.ru/itogovyj-individualnyj-proekt-vliyanie-internet-tehnologij-na-sovremennoe-obshestvo-6290747.html>

* * *

УДК 004.032.6

БИЛИМ БЕРҮҮДӨ МУЛЬТИМЕДИАЛЫК ТЕХНОЛОГИЯНЫ КОЛДОНУУНУН МААНИСИ

Асылбек кызы Рахат

ФМББ(И)маг-1-22 тайпасынын магистранты

Б. Осмонов атындагы ЖАМУ

asylbekkyzrahat@gmail.com

Жетекчиси: т.и.к., доцент Маматова Г.Т.

Аннотация: бул макалада мультимедиялык технологияларды колдонуу окуу процессин уюштурууда, ошондой эле окуучулардын чыгармачылык жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүүдө жана окуу процессин кызыктуураак жүргүзүүдө анын мааниси жөнүндө маалымат берилет.

Ачкыч сөздөр: мультимедиа, мультимедиа технология, интерактивдүү, гипермедиа, аудиовизуалдык маалымат, иллюстрация.

ВАЖНОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ ТЕХНОЛОГИИ В ОБРАЗОВАНИИ

Асылбек кызы Рахат

магистрант группы ФМО(И)маг-1-22

ЖАГУ имени Б. Осмонова

asylbekkyzrahat@gmail.com

Руководитель: к.т.н., доцент Маматова Г.Т.

Аннотация: в этой статье рассказывается о важности использования мультимедийных технологий в организации учебного процесса, а также в развитии творческих способностей учащихся, а также о важности в процессе обучения, которая делает её более увлекательным.

Ключевые слова: мультимедиа, мультимедиа технология, интерактивный, гипермедиа, аудиовизуальная информация, иллюстрация.

IMPORTANCE OF USING MULTIMEDIA IN EDUCATION

Asylbek kzy Rakhat, group PME(I)mag-1-22

JASU named after B. Osmonov

asylbekkyzrahat@gmail.com

scientific director: c.t.s., assistant professor

Mamatova G.T.

Abstract: this article describes the importance of using multimedia technologies in the organization of the educational process, as well as in the development of students' creative abilities and in making the learning process more exciting.

Key words: мультимедиа, мультимедиа технология, интерактивный, гипермедиа, аудиовизуальная информация, иллюстрация.

Киришүү

Заманбап коом бардык булактарга ачык жеткиликтүүлүк менен гана эмес, алардын көлөмүнүн дээрлик күн сайын өсүшүнөн улам башка мүнөздөгү маалымат менен түз иштөө-заманбап шарттарда жашоо үчүн оптималдуу болгон мультимедиялык технологиялар ой жүгүртүүнүн жана дүйнө таанымдын өнүгүүсүнүн ачкычы болуп, адам

ишмердүүлүгүнүн көптөгөн тармактарын: компьютердик окуу, бизнести жана профессионалдык ишмердүүлүктүн башка чөйрөлөрүн өзгөрттү. Мультимедиа технологиясын колдонуунун кеңири чөйрөлөрүнүн бири билим берүү тармагы болуп эсептелет.

Билим берүү тармагында окутуу методикасын модернизациялоодо мультимедиа технологияларды колдонууну кеңейтүүнү дагы да талап кылат. Мындай мамиле жогорку жана орто мектептерде сабактардын эффективдүүлүн олуттуу жогорулатууга жана билим алуу процессин индивидуалдаштырууга мүмкүндүк берет.

Мультимедиа

Мультимедиа жаны маалымат технологияларынын салыштырмалуу жаш тармагы. “Мультимедиа” сөзүнүн котормосу “көп чөйрө” (“multi”-“көп”, “media”-“чөйрө”) дегенди билдирет. Бул термин бир нече маалымат каналдары аркылуу колдонуучуга бир эле убакта таасир этүүнү билдирет.

Мультимедиа-бул заманбап техникалык жана программалык каражаттарды колдонуу менен интерактивдүү программалык камсыздоонун жардамы менен визуалдык жана аудио эффекттердин өз ара аракетин, алар текстти, үндү, графиканы, фото, видеону (GIF, санариптик видео жана фото) бир санариптик көрүнүшкө бириктирип киргизүүгө, иштетүүгө, сактоого, берүүгө жана көрсөтүүгө (чыгарууга) мүмкүндүк берүүчү технологиялардын жыйындысы.

Эң кеңири таралган аныктама боюнча **мультимедиа** (мультимедиа каражаттары)- бул ар кандай типтеги маалымааты санариптештирилген формада: үн, анимацияланган компьютердик графика, видео кадрлар, статикалык сүрөттөр жана тексттер менен бир убакта иштөө-нү камсыз кылган интерактивдүү (диалогдук) системалар. Бул аныктаманы жөнөкөйлөштүрүп айтканда мультимедиа маалыматты ар кандай формада (текст, үн, видео ж.б.) бириктирилген берүү катары түшүнүүгө болот.

Гипермедиа [hypermedia , Н - media]-интерактивдүү мультимедия, мында колдонуучу ырааттуу түрдө тандап ала турган тиешелүү мультимедиялык элементтердин структурасы менен камсыз кылынат, башкача айтканда, бул гипертекст түшүнүгүнүн маалыматтарды уюштуруунун мультимедиялык түрлөрүнө кеңейтилиши, жазуу түзүмдөрү.

Жандуу видео–реалдуу убакыт режиминде иштөө жөндөмдүүлүгү боюнча мультимедиялык системанын мүнөздөмөсү.

Ошол эле учурда мультимедиа–бул салттуу статикалык визуалдык маалыматты (текст, графика) жана динамикалык маалыматты (сөз, музыка, видеоклиптер, анимация ж.б.) бириктирген компьютердик технологиянын өзгөчө түрү.

Ошентип, мультимедиа ресурстары мультимедиялык эмес ресурстардан биринчи кезекте төмөнкүлөр менен айырмаланат:

- маалыматтын ар кандай түрлөрүн камтышы мүмкүн (текст гана эмес, үн, графика, анимация, видео ж.б.);
- алардын маанилүү өзгөчөлүгү интерактивдүүлүк–ресурстун, программанын, кызматтын жана адамдын активдүү өз ара аракеттенүүсү, алардын өз ара таасири.
- гипертекстти камтыйт.

Мультимедиянын түрлөрү төмөнкүлөрдү камтыйт:

Сызыктуу медиа бир нече медиа элементтерин көрсөтүүнүн эң жөнөкөй формасы, мында колдонуучу медиа элементтерин пассивдүү гана карап чыга алат жана медиа элементтерин карап чыгуунун ырааттуулугу скрипт тарабынан аныкталат. Кино сызыктуу көрсөтүүнүн аналогу болушу мүмкүн: бул документти көргөн адам аны өзгөртө албайт, башкача айтканда кинонун сюжетине таасирин тийгизе албайт.

Сызыктуу эмес мультимедиа [интерактивдүү (мульти) медиа]–бул мультимедиялык элементтердин жыйындысын көрсөтүү формасы, мында колдонуучуга диалог режиминде элементтерди тандоо жана башкаруу мүмкүнчүлүгү берилет.

Маалымат берүүнүн сызыктуу эмес (интерактивдүү) ыкмасы адамга мультимедиялык маалыматтар менен иштөөчү каражаттарды колдонуп кандайдыр бир аракеттерди жасап, маалыматты чыгарып, көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк берет. Бул процесске адамдын катышуусу “интерактивдүүлүк” деп аталат. Адам менен компьютердин өз ара аракеттенүүсүнүн бул жолу компьютер оюндарынын категорияларында толугу менен чагылдырылган. Мультимедиа маалымаатарын көрсөтүүнүн сызыктуу эмес жолу кээде “гипермедиа” деп аталат.

Мультимедияны колдонуу чөйрөлөрү

Мультимедиа технологиясын колдонуу менен түзүлгөн электрондук маалымдамалар, энциклопедиялар, көркөм жана музыкалык альбомдор барган сайын популярдуу болууда. Алар түстүү иллюстрациялар, анимациялык фильмдер, видеолор жана музыкалык коштоо менен мурда көрүлбөгөн көлөмдөгү маалыматтарды камтыйт. Ошол себептен мультимедия-лык компьютердик системалар билим берүү, искусство, жарнама, илим, соода дана адам ишмердүүлүгүнүн башка тармактарында кеңири колдонулат. Мындан тышкары, бул багыттардын ар биринде мультимедиялык каражаттарды колдонуу эски технологияларды колдонуу менен болбогон жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачат.

Заманбап компьютердик окутуу программалары, эреже катары, мультимедиялык технологияда түзүлөт. Окуучунун визуалдык жана үн маалымат каналдарын колдонуу менен, мындай программалар ага окуу материалын жакшыраак түшүнүүгө жана эстеп калууга жардам берет. Мындан тышкары, интерактивдүү иштөө режими окуучуга окуунун темпине таасир этүүгө, материалдын өздөштүрүү даражасын текшерүүгө жана сабактын түшүнүксүз фрагменттерин кайталоого мүмкүндүк берет.

Интерактивдүү мультимедиялык типтеги ыкманы колдонгон сабактардын түрлөрү өзгөчө эффективдүү болуп саналат, анда окуучуга пассивдүү роль эмес, окуялардын жүрүшүнө түздөн-түз таасир этүүчү негизги катышуучу боло алат.

Мультимедиа технологияларынын билим берүү тармагындагы мааниси

Бүгүнкү күндө мультимедиа-технологиялар-бул окуу процессин маалыматташтыруу-нун келечектүү багыттарынын бири. Программалык жана методикалык камсыздоону, материалдык базаны өркүндөтүүдө, ошондой эле окутуучулардын билимин жогорулатууда заманбап маалыматтык технологияларды колдонуунун ийгиликтүү келечеги көрүнүп турат. Себеби, глобалдык маалыматташтыруу, массалык коммуникацияда жаңы маалыматтык технологияларды колдонуунун негизинде мультимедиа индустриясынын калыптанышы, билим берүүдө окуучуларга дүйнөнүн картинасын түзүп көрсөтүү мүмкүн болуп калды. Ошондой эле конкреттүү медиа эффективин негизинде билим алуунун коммуникациялык механизми жеке билимди алуу куралы катары гана эмес, эң негизгиси өсүп келе жаткан муундун арасында дүйнөнүн картинасын калыптандыруучу курал катары иштете алабыз

Мультимедиялык каражаттардын билим берүү тармагына кириши жаңы программалык каражаттардын пайда болушуна алып келет жана окутуунун жаңы ыкмаларын иштеп чыгууда алардын мазмунун талап кылат.

Мультимедиа аркылуу маалыматтык өз ара аракеттенүүнүн түрлөрүнүн бири интер-активдүү өз ара аракеттенүү болуп саналат. Маалыматтык технологиялар жана системалар чөйрөсүндөгү бул маалыматтык өз ара аракеттенүү «издерди калтырат», бул мындай өз ара аракеттенүүлөрдүн жана процесстердин когнитивдик анализин жүргүзүүгө мүмкүндүк берет.

Интерактивдүүлүк–мультимедиялык куралдардын артыкчылыктарынын бири. Ал белгилүү бир чектерде маалыматтын көрсөтүлүшүн көзөмөлдөөгө мүмкүндүк берет: окуучулар жекече натыйжаларды изилдей алат, ошондой эле колдонуучунун конкреттүү каалоолору боюнча программалык суроо-талаптарга жооп бере алат. Окуучулар материалды кабыл ылдамдыгын, кайталоолордун санын жана жеке билим берүү

муктаждыктарына жооп берген башка параметрлерди орното алат. Бул мультимедиялык технологиялардын ийкем-дүүлүгү жөнүндө тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет.

Мультимедиялык инструменттер жана технологиялар мектептеги билим берүүнү активдештирүүгө жана аудиовизуалдык маалыматты иштеп чыгуунун заманбап ыкмаларын колдонуу аркылуу мектеп окуучуларынын окууга болгон мотивациясын жогорулатууга мүмкүнчүлүк берет, мисалы:

- визуалдык маалыматты «манипуляциялоо» (таңуулоо, жылдыруу);
- ар кандай аудиовизуалдык маалыматтын булганышы (аралашуусу);
- анимация эффекттерин ишке ашыруу;
- визуалдык маалыматтын деформациясы (белгилүү бир сызыктуу параметрдин көбөйүшү же азайышы, сүрөттүн созулушу же кичирейиши);
- аудиовизуалдык маалыматты дискреттик көрсөтүү;
- сүрөттү тондаштыруу;
- визуалдык маалыматтын тандалган бөлүгүн аны кийинки жылдыруу же "лупа астында" кароо үчүн фиксациялоо;
- экрандын каалаган бөлүгүн активдештирүү мүмкүнчүлүгү менен бир экранда аудиовизуалдык маалыматтын көп терезелүү чагылдырылышы (мисалы, бир «терезеде» - видеофильм, экинчисинде - текст);
- реалдуу процесстерди, окуяларды реалдуу убакытта көрсөтүү (видео тасма).

Мультимедиа жана билим берүүдө ылайыктуу маалыматташтыруу куралдарын колдонууга байланыштуу бир нече түшүнүктөр бар. Айрыкча, окутууда мультимедианы колдонууда графиканын, атап айтканда иллюстрациялардын ролу бир топ жогорулайт.

Иллюстрация термининин эки негизги чечмелөөсү бар:

- текстке башка типтеги түшүндүрмө же кошумча маалыматтарды киргизүү;
- так жана ынандыралык түшүндүрүү үчүн мисалдарды берүү (мүмкүн башка маалымат түрлөрүн колдонбостон).

Иллюстрация термининин эки интерпретациясы кадимки кагаз окуу китептерине жана окуу куралдарына, ошондой эле заманбап мультимедиялык куралдарга бирдей тиеше-лүү. Иллюстрациянын зарылдыгы азыркы учурда билим берүүнү маалыматташтыруунун бардык каражаттары окуу материалынын негизги же эң татаал пункттарын так, ынандуу жана жеткиликтүү түшүндүрүү үчүн колдонулушуна алып келет.

Мультимедиа куралдарында иллюстрацияга мисал катары (анын ичинде текст), эки өлчөмдүү жана үч өлчөмдүү графикалык сүрөттөр (чиймелер, фотосүрөттөр, диаграммалар, графиктер, диаграммалар), үн, анимация, видео фрагменттер түрүндө берилиши мүмкүн.

Учурда мультимедиялык энциклопедиялар көптөгөн дисциплиналар жана билим берүү багыттары боюнча түзүлдү. Окутуунун жаңы ыкмаларын колдонуу менен окуу процессин уюштурууга мүмкүндүк берүүчү оюн кырдаалдык симуляторлору жана мультимедиялык окутуу системалары иштелип чыккан.

Мультимедиа билим берүү маалыматынын ар кандай түрлөрүн интерактивдүү, ийкем-дүү жана интеграциялоонун мүнөздүү сапаттары менен, ошондой эле окуучулардын индиви-дуалдык өзгөчөлүктөрүн эске алуу жана алардын мотивациясын жогорулатууга жардам берүү жөндөмдүүлүгүнөн улам эффективдүү билим берүү технологиясы болуп саналат.

Ушундан улам мугалимдердин көпчүлүгү мультимедианы билим берүү маалыматташтыруу ишинин негизи катары колдонуусу абзел.

Билим берүүнү маалыматташтыруу—маалыматты чогултуунун, сактоонун, иштеп чыгуунун жана жайылтуунун технологияларын жана каражаттарын колдонууга багытталган адамдын илимий жана практикалык ишмердигинин тармагы. Окутуунун

жана тарбиялоонун психологиялык-педагогикалык максаттарына жетүү үчүн билим берүү чөйрөсүндө болгон билимдерди системалаштыруу жана жаңы билимдерди калыптандыруу.

Мультимедиа технологиялары маалыматтын көп түрлөрүн мазмундуу жана гармониялуу интеграциялоого мүмкүндүк берет. Бул компьютерди окутууда көбүнчө колдонулган ар кандай формаларда көрсөтүүгө мүмкүндүк берет, мисалы:

- сүрөттөр, анын ичинде сканерленген сүрөттөр, чиймелер, карталар жана слайддар;
- үн жазуулары, үн эффекттери жана музыка;
- видео, татаал видео эффекттер;
- анимациялар жана анимация имитациялары.

Мультимедиа ар кандай окуу стилдеринин контекстинде колдонулушу мүмкүн жана ар түрдүү адамдар тарабынан кабыл алынышы мүмкүн: кээ бирлери окуу аркылуу үйрөнүүнү артык көрүшөт, башкалары угуу аркылуу, үчүнчүлөрү видеолорду көрүү аркылуу ж.б..

Мультимедианы колдонуу окуучуларга окуу материалдары менен ар кандай жолдор менен иштөөгө мүмкүндүк берет—материалды кантип үйрөнүүнү, маалыматташтыруу каражаттарынын интерактивдүү мүмкүнчүлүктөрүн кантип колдонууну, чогуу окуган классташтары менен биргелешип иштөөнү кантип ишке ашырууну окуучу өзү чечет. Ошентип, окуучулар окуу процессинин активдүү катышуучулары болуп калышат.

Мультимедиа куралдары менен иштөөдө окуучулар өздөрүнүн окуу процессине таасирин тийгизип, аны жеке жөндөмдүүлүктөрүнө жана каалоолоруна ылайыкташтыра алышат. Алар өздөрүн кызыктырган материалды так изилдеп, изилдөө канча жолу керек болсо, ошончо жолу кайталашат, бул маалыматты басымдуу түрдө туура кабыл алууга өбөлгө түзөт.

Ошентип, жогорку сапаттагы мультимедиялык инструменттерди колдонуу окуучулар-дын ортосундагы социалдык жана маданий айырмачылыктарга, алардын индивидуалдык стилдерине жана окуу темптерине, алардын кызыкчылыктарына карата окуу процессин ийкемдүү кылууга мүмкүндүк берет. Мультимедияны колдонуу бир эле учурда мектептеги окуу процессинин бир нече аспектилерине оң таасирин тийгизет.

Мультимедианын жардамы менен кандай салым кошо алабыз:

- маалыматты кабыл алуу жана түшүнүү сыяктуу окуунун когнитивдик аспекти-лерин стимулдаштыруу;
- окуучулардын мотивациясын жогорулатуу;
- угуучулар арасында биргелешкен иш көндүмдөрүн жана жамааттык билимди өнүктүрүү;
- окуучулардын арасында окууга тереңирээк мамилени өнүктүрүү жана, демек, ал изилденүүчү материалды тереңирээк түшүнүүнү калыптандырууну талап кылат.

Мындан тышкары, билим берүүдө мультимедианы колдонуунун артыкчылыктары төмөнкүлөрдү камтыйт:

- окуу процессинде окуучуну кабыл алуунун бир нече каналдарын бир убакта колдонуу, мунун аркасында бир нече түрдүү сезүү органдары тарабынан жеткирилген маалыматты интеграциялоого жетишилет;
- мектепте өткөрүү кыйын же мүмкүн эмес болгон татаал, кымбат же коркунучтуу реалдуу эксперименттерди симуляциялоо жөндөмдүүлүгү;
- процесстерди динамикалык көрсөтүү аркылуу абстракттуу маалыматты визуалдаштыруу;
- микро жана макро дүйнөлөрдүн объектилерин жана процесстерин визуализациялоо;

- окуучулардын когнитивдик структураларын жана интерпретацияларын өнүктүрүү, изилденүүчү материалдар боюнча кеңири билим берүү, социалдык, тарыхый контекстке салуу, окуу материалын окуучулардын интерпретациялоосу менен байланыштыруу мүмкүнчүлүгү.

Мультимедиа куралдары окуу процессин өркүндөтүү үчүн конкреттүү предметтик аймактарда да, бир нече предметтик аймактардын кесилишинде жайгашкан дисциплиналарда да колдонулушу мүмкүн. Билим берүүнүн эффективдүүлүгүнө билим берүү процесси жүрүп жаткан чөйрө да чоң таасирин тийгизет. Бул концепция билим берүү процессинин структура-сын, анын шарттарын жана жеткиликтүүлүгүн (коом, китепканалар, мультимедиялык ресурс-тук борборлор, компьютердик лабораториялар ж.б.) камтыйт.

Мындай шарттарда билим берүүнү маалыматташтыруунун мультимедиялык каражат-тары көптөгөн мүмкүн болгон окуу чөйрөлөрүнүн бири катары колдоно алабыз. Мындай чөйрө окуучулар изилденүүчү предмет боюнча ой жүгүрткөн, курбулары жана мугалимдери менен диалогго катышып, окуунун жүрүшүн жана натыйжаларын талкуулаган көптөгөн билим берүү долбоорлорунда колдонулат.

Мультимедиа технологиясын билим берүүдө колдонуунун өзгөчөлүктөрү.

Мультимедиялык технологиялар окуу процессин байытат, окуу маалыматын кабыл алуу процессинде мультимедиялык технологияларды колдонуу менен окууну натыйжалуураак кылууга мүмкүндүк берет жана аралыктан окутуу үчүн да, топтук окутуу үчүн да колдоно алабыз.

Мультимедиа жана гипермедиа технологиялары күчтүү бөлүштүрүлгөн билим берүү ресурстарын интеграциялайт, алар биринчи кезекте маалыматтык жана коммуникативдик негизги компетенцияларды калыптандыруу жана көрсөтүү чөйрөсүн камсыздайт. Мультимедиа жана телекоммуникациялык технологиялар жалпы билим берүү тутумунда принципалдуу жаңы методикалык ыкмаларды ачат.

Кадимки класстарда мультимедиялык педагогикалык технологиялар төмөнкү формаларда колдонсок болот:

Презентацияларды түзүү. Жаңы темаларды үйрөнүү учурунда окуучулардын көңүлүн буруу үчүн эффективдүү. Процесстердин динамикасын ар кандай масштабда көрсөтүүгө мүмкүндүк берет. Бүгүнкү күнгө чейин, сиз дээрлик бардык темалар боюнча даяр презентацияны таба аласыз, ошондой эле мугалим презентация үчүн убакытты жана материалды оптималдаштыруу менен аны өзү түзө алат.

Билимди баалоо. Тесттик тапшырмалар, анын ичинде иллюстрацияланган тапшырмалар, ошондой эле компьютерде практикалык иштерди аткаруу окутуунун натыйжалуулугуна мониторинг жүргүзүүнү принципалдуу жаңы деңгээлге чыгарууга мүмкүндүк берет. Мугалим үчүн плюс-адистештирилген программалардын жардамы менен бардык окуучулардын жалпы жана орточо баллдарын эсепке алууну жеңилдетет.

Окуучу долбоору. PowerPoint же видео редакторлор менен өз алдынча иштөө окуучу үчүн күчтүү башталгыч. Ошентип, чыгармачылыктын өнүгүшүнө түрткү болот. Балким, баары эле кооз тарта алышпайт, бирок даяр элементтерден коллаж түзүү оңой иш, бирок ага карабастан, көбүрөөк интеллектуалдык ресурстар талап кылынат.

Билим берүүдө мультимедиа технологиясын колдонуу салттуу окутууга салыштырмалуу төмөнкү артыкчылыктарга ээ:

- түстүү графика, анимация, музыка, гипертекстти колдонууга мүмкүндүк берет;
- туруктуу жаңыртуу мүмкүнчүлүгүн берет;
- интерактивдүү веб элементтерин, мисалы, тесттерди же жумушчу китепти жайгаштырууга мүмкүндүк берет;
- гипершилтемелердин көптүгүнүн аркасында материалдын сызыктуу өтүшүнө мүмкүндүк берет.

Ошентип, азыркы учурда билим берүүдө мультимедияны колдонуунун ар кандай аспектилери Активдүү иликтенип, мультимедиялык технологиялардын техникалык жана психологиялык-педагогикалык өзгөчөлүктөрү баса белгиленип, орто жана жогорку окуу жайлардын окуу-тарбия процессинде аларды максаттуу жана жемиштүү колдонуу зарылдыгы баса белгиленди. Көпчүлүк педагогдор жана психологдордун белгилешинче, заманбап маалыматтык технологиялар, анын ичинде мультимедиа окуучуларга салттуу эмес маалымат булактарына жеткиликтүүлүктү ачат, окутуунун натыйжалуулугун жогорулатууга мүмкүндүк берген кубулуштарды жана процесстерди концептуалдык жана математикалык моделдөө каражаттарын колдонуу менен окутуунун принципалдуу жаңы формаларын жана методдорун ишке ашырууга мүмкүндүк берет.

Корутунду.

Бүгүнкү күндө дээрлик бардык орто билим берүү мекемелеринин окуу жана уюштуруу-педагогикалык ишмердүүлүгүндө мультимедиялык технологиялар аздыр-көптүр колдонулат. Мектеп окуучуларынын компьютердик жана интернет класстарында, информатиканы үйрөнүүдө да, башка предметтер боюнча класстарда да иштөөсү, компьютерди колдонуу менен сабактарды пландаштыруу же мектеп окуучуларынын билимин электрондук тестирилөөдөн өткөрүүнү бардык окуу жайларда колдонууну кеңири жайылтуу керек. Окуу процессинде компьютердик мультимедиялык технологияларды колдонуу аны сапаттуу жаңы деңгээлге көтөрөт, окуучулардын окуу иш-аракетине мотивациясына оң таасирин тийгизет, алардын жашоого жөндөмдүүлүгүнүн деңгээлин жана алдында турган маселелерди чечүүнүн ыкмаларын тандоодо активдүүлүгүн жогорулатат.

Тарбиялык иш-чаралар менен катар мектеп окуучуларынын билим алуусун дайыма коштоп жүргөн жана жаштарды тарбиялоодо зор роль ойногон ар кандай класстан тышкаркы иш-чараларды да маалыматташтырууга болот, балдарда командада иштөөгө болгон каалоону калыптандыруу, окуучулардын «маалыматтык жүгүн» кеңейтүү. келечектеги мектеп бүтүрүүчүлөрү. Тилекке каршы, билим берүү ишинин бул чөйрөсү дагы эле жетиштүү түрдө компьютерлештирилген эмес жана мектептен тышкаркы иштерди маалыматташтыруу жаатында изилдөөлөр дээрлик жок. Заманбап билим берүүдө мультимедиялык технологияларды колдонуунун кеңири чөйрөсү уюштуруучулук жана башкаруучулук иш болуп саналат. Аны автоматташтыруу мультимедиянын негизинде тигил же бул жол менен көптөгөн куралдарды колдонот.

Мультимедиялык билим берүү технологиялары-бул, жок эле дегенде, эч кимди таң калтырбай турган интернет-ресурстарды жигердүү пайдалануу, бирок, максимум катары, жекелештирилген, көңүл ачуучу, эффективдүү жана аралыктан окутуу процессин түзүү мүм-күнчүлүгү, ал жалпы интеллектуалдык потенциалды өнүктүрүүгө мүмкүндүк берет.

Колдонулган адабияттар:

1. Отеген Г.Ж., Акзулла Л., Туреханова С.И. “Мультимедиялык технологияларды билим берүүдө колдонуу” Международный журнал экспериментального образования. – 2017. – № 4-2. – С. 174-175;
2. Анисимова Н.С. Билим берүүдөгү мультимедиялык технологиялар: түшүнүктөр, методдор, каражаттар: монография Н. С. Анисимова; Эд. Бордовский Е.А. - Санкт-Петербург.: РЕПУ им. басмаканасы. А.И.Еерцена, 2002. – 89 б.
3. Бейт Б. Андресен, Катя Ван ден Бринк. Билим берүүдөгү мультимедиа. Атайын окуу курсу. Англис тилинен ыйгарым укуктуу котормо. – М.: “Билим-кызмат”, 2005. – 216 б.
4. Цветков В.Я., Тюрин А.Е. Билим берүү мейкиндигинде мультимедиялык агымдарды башкаруу Билим берүү жана илимди маалыматташтыруу. - 2014-ж., № 1. 170-178.
5. Воронов М.В., Пименов В.И. Мультимедиялык технологиялар жана дистанттык окутуу Университеттин менеджменти. 2000. № 1(12). менен. 67-69.

6. Смолянинова О.Е. Мультимедиа окуучу жана мугалим үчүн ИНФО. -2002. -№2. -б.48-54

Шилтемелер:

1. <https://sites.google.com/site/4multimediatehnologiireuka/home/ponatie-o-multimedia-tehnologiah>
2. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D0%B8%D0%BC%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%B0>
3. <https://expeducation.ru/ru/article/view?id=11491>

* * *

УДК 004

МААЛЫМАТТЫК КООПСУЗДУК

*Базарбаева Дария Алмазбековна
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ
Имаг-1-22 тайпасынын магистранты,
almzbkvna001@gmail.com
Жетекчиси: т.и.д.п., Усенов Кенешбек
Жумабекович*

Аннотация: бул макалада маалыматтык коопсуздук, маалыматты коргоо системасынын негизги милдеттери, маалыматты коргоо каражаттары, кандай антивирустук программалар бар жана алардын кайнысын колдонуу керектиги, маалыматты коргоо максаттары жөнүндө сыпаттама берилет.

Түйүн сөздөр: виртуалдык, инфильтрация, криптография, комбинация

ИНФОРМАЦИОННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ

*Базарбаева Дария Алмазбековна
ЖАГУ имени Б.Осмонова
магистрант группы Имаг-1-22
almzbkvna001@gmail.com
Руководитель :д.т.н.п., Усенов Кенешбек
Жумабекович*

Аннотация: В этой статье дается описание информационной безопасности, основных задач системы защиты информации, средств защиты информации, какие существуют антивирусные программы и следует ли их использовать, а также цели защиты информации.

Ключевые слова: виртуальный, инфильтрация, криптография, комбинация

INFORMATION SECURITY

*Bazarbaeva Dariia Almazbekovna
student of the Imag-1-22 group
almzbkvna001@gmail.com
JASU named after B. Osmonov
scientific director: Usenov Kenesbek Zhumabekovich*

Abstract: Information this article describes information security, the main tasks of the information security system, information security tools, which antivirus programs exist and whether they should be used, as well as the purpose of information protection.

Key words: virtual, penetration, cryptography, combination

Киришүү

Маалыматтын жеткиликтүүлүгү-коопсуз абалдагы маалымат колдонуучуга жеткиликтүү болушу керек, б.а. аны иштетүү боюнча бардык операциялардын мүмкүнчүлүгү сакталышы керек. Бул иштеп жаткан жабдуулар, бузулбаган сактоо каражаттары, туура конфигурацияланган иштеп жаткан программалар керек дегенди билдирет.

Коркунуч-бул маалыматтык коопсуздуктун бир аспектисин бузуу же каалабаган өзгөртүү мүмкүнчүлүгү. Чабуул-коркунучту ишке ашырууга алып келген аракет же (же аракеттердин ырааттуулугу).

Зыянкеч программа-иштин максаты иштөөнү кыйындаткан же колдонуучунун укугун бузган, ошондой эле коопсуздуктун бузулушуна алып келген иш-аракеттерди аткаруу болуп саналат.

Маалыматтык коопсуздук

"Маалыматтык коопсуздук" - бул маалыматтын жеткиликтүүлүгүн, бүтүндүгүн жана купуялуулугун камсыз кылуу процесси.

"Жеткиликтүүлүк" маалыматка жетүүнү камсыз кылууну билдирет. "Актык" - бул маалыматтын аныктыгын жана толуктугун камсыз кылуу. "Купуялык" маалыматка ыйгарым укуктуу колдонуучулардын гана жеткиликтүүлүгүн камсыз кылууну билдирет.

Виртуалдык сервердеги максаттарыңыздын жана тапшырмаларыңыздын негизинде, ушул үч пункттун ар бири үчүн колдонула турган ар кандай коргоо чаралары жана даражалары талап кылынат.

Маалыматтык коопсуздук системаларды инфильтрациядан жана кол салуудан коргойт. Бул жөн гана хакерликти камтыбайт: бул сайттын сервери "жата" турган чабуулдар жана маалыматтарды бузуу жана башкалар. Чабуулчулар көрүнгөндөн алда канча көп. Жана эч ким алардын кызматынын иштебей калышын каалабайт жана маалыматтар айланадагылардын баарына жеткиликтүү болду. Бул үчүн маалыматтык коопсуздук керек.

Компаниялардын дагы бир себеби бар: колдонуучулардын купуя маалыматтарын ачыкка чыгаргандыгы үчүн алар мыйзам боюнча жооп беришет. Демек, алар үчүн коопсуздук чаралары мыйзам маселелеринен жана кардарлардын ишенимин жоготуудан сактануунун жолу.

Чабуул-коркунучту ишке ашырууга алып келген аракет же (же аракеттердин ырааттуулугу).

Маалыматтык коопсуздукту камсыз кылуу үчүн мүмкүн болгон коркунучтардын бири болуу ыктымалдыгын азайтуу керек.

Эң кеңири таралган чабуулдар:

Маалыматтарды кармоо. Колдонуучу аттары жана сырсөздөр сыяктуу маалыматтарды кармоо өзгөчө сезимтал.

Кызматтан баш тартуу. Мисалы, тармактык туташууну орнотуу боюнча көптөгөн өтүнүчтөр болгондо.

Сырсөз тандоо. Коргоо каражаттары жок болсо же жөнөкөй сырсөздөрдү түзсө, маалыматка уруксатсыз кирүүгө болот.

Аткарылуучу фрагменттерди киргизүү.

Социалдык инженерия (фишинг).

Зыянкеч программа-иштин максаты иштөөнү кыйындаткан же колдонуучунун укугун бузган, ошондой эле коопсуздуктун бузулушуна алып келген иш-аракеттерди аткаруу болуп саналат.

Маалыматтык коопсуздук чаралары болбосо, кимдир бирөө купуя маалыматка кире алат же каалаган сайтка же системага кире алат. Компьютердик мейкиндикти колдонуу мүмкүн болбой калат.

Маалыматты коргоо максаттары

1. Чектелген маалыматтын купуялуулугун сактоо.

2. Маалыматка санкцияланбаган жеткиликтүүлүктү жана (же) мындай маалыматка жетүүгө укугу жок адамдарга анын берилишин болтурбоо.

3. Маалыматты жок кылуу, модификациялоо, көчүрүү, бөгөт коюу жана берүү боюнча санкцияланбаган аракеттерди, ошондой эле мындай маалыматка карата башка укукка жат аракеттерди болтурбоо.

4. Жарандардын маалыматка жетүү конституциялык укугун ишке ашыруу.

5. Маалыматты иштеп чыгуунун техникалык каражаттарына таасир этүүгө жол бербөө, анын натыйжасында алардын иштеши бузулат.

Маалыматты коргоо системасынын негизги милдеттери

1. Бирдиктүү саясатты жүргүзүү, коргонуу, экономикалык, саясий, илимий-техникалык жана иштин башка чөйрөлөрүндө маалыматты коргоо боюнча иштерди уюштуруу жана координациялоо.

2. Чалгындоо каражаттары менен маалыматты алууну четтетүү же олуттуу татаалдаштыруу.

3. Техникалык каналдар аркылуу маалыматтын чыгып кетишин жана ага санкцияланбаган жетүүнү болтурбоо.

4. Маалымат, анын каражаттары, ошондой эле аны түзүү, кайра иштетүү, пайдалануу, берүү жана коргоо боюнча техникалык каражаттар боюнча зыяндуу таасирлердин алдын алуу.

5. Маалыматты коргоо жаатындагы коомдук мамилелерди жөнгө салуучу укуктук актыларды кабыл алуу.

6. Чалгындоо техникалык каражаттардын абалы жана болжолдоо мүмкүнчүлүктөрүн талдоо, ошондой эле аларды колдонуу ыкмалары.

7. Өлкөнүн ичинде жана анын чегинен тышкары маалыматтын корголушун камсыз кылуучу күчтөр, методдор, каражаттар жана иш-чаралар жөнүндө чет өлкөлүк чалгындоолордун маалымдуулугу тууралуу маалыматтар менен алмашуу системасын түзүү.

8. Күчтөрдү уюштуруу, илимий жактан негизделген методдорду иштеп чыгуу, маалыматты коргоо жана анын натыйжалуулугун контролдоо каражаттарын түзүү.

9. Мамлекеттик бийлик органдарындагы, мекемелердеги, уюмдардагы жана менчигинин түрүнө карабастан, өз ишинде мыйзам менен корголуучу маалыматты пайдаланган ишканалардагы маалыматтын корголушунун абалын контролдоо.

Маалыматты коргоо каражаттары:

Маалыматты коргоо каражаты, маалыматты коргоо үчүн арналган техникалык, криптографиялык, программалык жана башка каражат, ал ишке ашырылган каражат, ошондой эле маалыматты коргоонун натыйжалуулугун контролдоо каражаты.

Физикалык-укук бузуучулардын коргоо объекттерине жана купуя маалыматты материалдык алып жүрүүчүлөргө физикалык жактан кирүүсүн (же кирүүсүн) кыйындаткан же болтурбаган ар кандай инженердик каражаттар жана курулмалар.

Аппараттык-маалыматты агып кетүүдөн, ачыкка чыгаруудан, модификациялоодон, жок кылуудан, ошондой эле техникалык чалгындоо каражаттарына каршы аракеттенүүдөн коргоо үчүн арналган механикалык, электрдик, электрондук жана башка түзүлүштөр.

Программалык-маалыматты санкцияланбаган жетүүдөн коргоо, тааныштыруу, көчүрүү, модификациялоо, жок кылуу жана бөгөт коюу функцияларын ишке ашыруучу ЭЭМ үчүн атайын программалар.

Криптографиялык-ар кандай математикалык жана алгоритмдик ыкмаларды колдонууга негизделген маалыматтарды шифрлөөнүн техникалык жана программалык каражаттары.

Комбинацияланган-маалыматты коргоонун аппараттык жана программалык каражаттарын жана криптографиялык методдорун жыйынды ишке ашыруу.

Кайсы антивирус жакшы?

Эң жакшы антивирус кайсы? Эгер компютериңизде вирустар табылбаса жана сиз вирустук коркунучтуу маалымат булактарын колдонбосоңуз, жооп "каалаган" болот. Эгерде сиз жаңы программаларды, оюнчуктарды сүйсөнүз, электрондук почта аркылуу Активдүү

кат алышып, ошол эле учурда билдирүү же алмашуу таблицаларын колдонсоңуз, анда сиз дагы эле кандайдыр бир антивирусту колдонушуңуз керек. Кайсынысы-өзүңүз чечиңиз, бирок ар кандай антивирустарды салыштырууга боло турган бир нече позиция бар. Антивирустук программанын сапаты алардын маанилүүлүгүнүн төмөндөө тартибинде берилген төмөнкү позициялар менен аныкталат:

1. Ишенимдүүлүк жана ыңгайлуулук – колдонуучунун атайын даярдыгын талап кылган антивирустун жана башка техникалык көйгөйлөрдүн "тоңушунун" жоктугу.

2. Бардык жалпы типтеги вирустарды аныктоонун сапаты, документ/таблица файлдарынын ичинде сканерлөө (хум, хум), таңгакталган жана архивделген файлдар. "Жалган позитивдердин" жоктугу. Жуккан объектилерди дарылоо мүмкүнчүлүгү. Сканерлер үчүн, натыйжада, жаңы версиялардын (жаңыртуулардын) пайда болуу мезгилдүүлүгү, б.а. сканердин жаңы вирустарга тарамдалуу ылдамдыгы да маанилүү.

3. Жашоосун версиясын антивирус астында бардык популярдуу платформасынын (DOS, Windows, Novell NetWare, OS/2, Alpha, Linux жана ж. б.), катышуусу гана эмес, режимин "сканирование боюнча суроо-талап", бирок "сканирование на лету", жашоосун сервердик версиясын мүмкүнчүлүгү менен администрациялоо тармагын.

4. Иштөө ылдамдыгы жана башка пайдалуу өзгөчөлүктөр, функциялар, "балыктар" жана "жакшылыктар".

Корутунду

Маалыматты сактоонун маанилүү шарты - туруктуу паролду түзүү, ошондой эле паролду жайылтпоо. Сырсөздү коргоо чараларына төмөнкүлөр кирет:

Сыр сөздү ачыкка чыгарбаңыз (дептерге жазбаңыз, паролдорду жеткиликтүү жерлерде калтырбаңыз).

Жөнөкөй сырсөздөрдү колдонбоңуз. Кыска сырсөздөр (төрт белгиге чейин), тамгалардан же сандардан гана турган сырсөздөр жөнөкөй деп эсептелет.

Оңой божомолдонгон сырсөздөрдү колдонбоңуз-туулган жылы, Аты-жөнү, туугандарынын аты Ж. Б.

Маанилүү сөздөрдү колдонуу жагымсыз.

Сырсөздөрдү мезгил-мезгили менен алмаштырып туруу керек (мисалы, эки айда бир жолу).

Ушул жөнөкөй эрежелерди сактоо Сиздин паролуңузга кол салууну кыйла татаалдаштырат.

Чабуулчулар жабыр тарткан машиналардын бүт тармактарын колдонушат жана аларды өз иш-аракеттери үчүн колдонушат: керексиз почта жөнөтүү, сырсөздөрдү чогултуу, кызматтан баш тартуу боюнча бөлүштүрүлгөн чабуулдарды уюштуруу.

Тармактык маалымат алмашуу каражаттарынын кеңири жайылышы жарнамалык же зыяндуу мүнөздөгү билдирүүлөрдү массалык түрдө уруксатсыз жөнөтүү кубулушун жаратты. Феномен атын алды спам. Спам таратуу каналдары ар кандай, бирок көбүнчө алар:

* электрондук почта каттары;

* форумдардагы, конференциялардагы билдирүүлөр;

* заматта кабарлашуу каражаттарындагы билдирүүлөр.

Бардык каралган маалыматтык коопсуздукту камсыз кылуу каражаттары, биринчи кезекте, маалыматтарды иштеп чыгуу процессинде бузулуулардын ыктымалдыгын азайтууга багытталган. Алардын бири да мындай кайгылуу окуяларды толугу менен жокко чыгарууга жол бербейт. Маалыматтарды коргоонун эң натыйжалуу жана ишенимдүү жолу-бул камдык көчүрмө.

Сабактан биз жеке компьютерде маалыматты коргоону камсыз кылуу үчүн антивирустук программаларды орнотуу жана жаңыртуу, брендмауэрлерди, күчтүү сырсөздөрдү колдонуу жана маалыматтардын резервдик көчүрмөлөрүн түзүү керектигин билдик.

Адабияттар:

1. Биримкулов У. Н., Омуралиев А., Бабак В., (2004), Компьютер жана Интернет, Энциклопедиялык окуу куралы, Мамлекеттик тил жана энциклопедиялык окуу борбору
2. Босова Л. Л. Информатика: 7–9 классы. Методическое пособие. // Босова Л. Л., Босова А. Ю., Анатольев А. В., Аквилянов Н.А. – М.: БИНОМ, 2019. – 512 с.
3. Босова Л. Л. Информатика. Рабочая тетрадь для 7 класса. Ч 1. // Босова Л. Л., Босова А. Ю. – М.: БИНОМ, 2019. – 160 с.
4. Босова Л. Л. Информатика. Рабочая тетрадь для 7 класса. Ч 2. // Босова Л. Л., Босова А. Ю. – М.: БИНОМ, 2019. – 160 с.
5. Вострецова Елена Владимировна” Основы информационной безопасности”
6. https://habr.com/ru/company/vps_house/blog/343110/
7. <https://blog.skillfactory.ru/glossary/informaczionnaya-bezopasnost/>

* * *

УДК 004.42

КОМПЬЮТЕРДИК САБАТТУУЛУККА СТУДЕНТТЕРДИ ОКУТУУ МАСЕЛЕЛЕРИ

*Байгозу уулу Сапарбек Майлуу-Суу колледжинин
“Информатика” сабагы боюнча окутуучу, sapar-kg@bk.ru, Б.Осмонов атындагы ЖАМУ МСК
Майлуу-Суу шаары Кыргыз Республикасы*

Аннотация. Бул макалада техниканын өтө тез өсүп турган шартында окуучуларга, студенттерге жана элге компьютердик сабаттуулуктун керектүүлүгү баяндалат. Техникалык талаптардын ар бир мекеме жана ишканаларда коюлганына байланыштуу компьютердик сабаттуулук маселеси курч каралып, атайын анкеталар жүргүзүлүп, артыкчылыктар менен кемчиликтер жөнүндө пикирлер жана сунуштар айтылат.

Негизги сөздөр: маалыматтык коом, компьютердик технология, компьютердик сабаттуулук, алкактык улуттук куррикулум.

ЗАДАЧИ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ КОМПЬЮТЕРНОЙ ГРАММОТНОСТИ

*Байгозу уулу Сапарбек преподаватель Майлуу-Сууского колледжа
по предмету “Информатика” sapar-kg@bk.ru
МСК ЖАГУ им Б.Осмонова
Кыргызская Республика города Майлуу-Суу*

Аннотация: В статье описывается необходимость компьютерной грамотности школьников, студентов и населения в условиях бурного развития технологий. В связи с техническими требованиями, предъявляемыми в каждом учреждении и на предприятии, критически рассматривается вопрос компьютерной грамотности, разрабатываются специальные анкеты. проведены, и даны мнения и предложения о преимуществах и недостатках.

Ключевые слова: информационное общество, компьютерные технологии, компьютерная грамотность, рамочная национальная учебная программа.

OBJECTIVES OF TEACHING COMPUTER LITERACY TO STUDENTS

*Baigozu uulu Saparbek Mailuu-Suu college
sapar-kg@bk.ru
JASU MSK named after B.Osmonov.
Mailuu-Suu Kyrgyz Republic*

Abstract: *The article describes the need for computer literacy of schoolchildren, students and the population in the context of the rapid development of technology. In connection with the technical requirements for each institution and enterprise, the issue of computer literacy is critically examined, and special questionnaires are developed. conducted, and opinions and suggestions about the advantages and disadvantages are given.*

Key words: *information society, computer technologies, computer literacy, framework national curriculum.*

Кыргызстанда маалыматтык коомго өтүү боюнча маанилүү документтер кабыл алынган. Ар бир жаран өз ишмердүүлүгүндө компьютердик технологияны колдоно билүүсү зарыл. Бул талап мектепте окуучулардын компьютердик сабаттуулугун калыптандыруу зарыл экендигин шарттайт. Макалада окуучулардын компьютердик сабаттуулугу тууралуу, республиканын мектептеринде аны калыптандыруунун абалы тууралуу маалымат берилет.

Заманбап коомдо маалыматтык технологиялардын колдонулушунун күч алышы индустриалдык коомдон маалыматтык коомго өтүүсү менен мүнөздөлөт. Азыркы учурда мектептерди маалыматтык технологиялар менен жетиштүү деңгээлде камсыз кылуу зарылдыгы пайда болду. Бул зарылдык коомдун адамга болгон жаңыча талабы менен шартталган. Коом маалыматтык чөйрөнү түзүүнү талап кылууда. Ал эми маалыматтык чөйрөдө негизги элементтерден болуп компьютердик технология, аны менен иш алып баруучу адамдар эсептелет. Ошол себептен мектепте компьютердик сабаттуулукту камсыз кылуу маселеси коюлууда.

Компьютердик сабаттуулук окуучунун тиешелүү билимдерин калыптандыруусун, компьютерде иштей билүүсүн эле шарттабастан, компьютерди пайдаланууда психологиялык жактан дагы даяр болуусун шарттайт. Компьютердик сабаттуулукту камсыз кылуунун өзөгүндө окуучунун таанып билүү ишмердүүлүгүн өнүктүрүү маселеси жатат.

XX кылымдын 80-жылдарында компьютердик сабаттуулуктун мазмуну ошол учурда пайда болуп, колдонулуп жаткан компьютерлердин функционалдык түзүлүшүнө жана сапатына жараша аныкталып, негизинен компьютер менен жөнөкөй аракеттерди аткара билүү деген түшүнүк менен чектелип келген болсо, бүгүнкү күндө компьютердик сабаттуулуктун мазмуну бир кыйла жакшыртылды. Мектеп бүтүрүүчүсү компьютердик сабаттуу деп аталышы үчүн ал компьютер менен колдонуучу катары иш алып баруусу зарыл. Ошондуктан окутуу процессинде негизги акцент окуучунун компьютер тууралуу жаңы билимдерди алуусун, маалыматты кайра иштетүүсүн камтыган өздүк ишмердүүлүгүнө коюлушу зарыл.

Маалыматты алуу, чогултуу, кайра иштетүү, сактоо жана жиберүү көндүмдөрүнө ээ болуу мектеп бүтүрүүчүсүнө турмушта өз ордун табууга көмөк көрсөтөт. Мындай билим-билгичтиктердин негизинде мектеп бүтүрүүчүсү өз квалификациясын жогорулатууга, өз алдынча билим алууга, кесибин өзгөртүүгө, өмүр бою билим алууга мүмкүндүк алат. Окуучунун компьютердик технология менен иш алып баруусун калыптандыруу мектептерде “Информатика” сабагы аркылуу ишке ашырылат. Азыркы күндө Информатика предмети негизги мектептин 7-9-класстарында окутулуп, аны окутуу үйрөтүүнүн максаттары жана милдеттери мектеп окуучуларынын илимий көз караштарын, ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө, билим алууга, жөндөмдүүлүгүн арттырууга, эмгекке жана жашоого болгон даярдыгын калыптандырууга багытталат. Ал билим берүүчү баалуулуктун ичинен негизги үч багытты:

а) дүйнөгө илимий көз карашты,

б) алгоритмдик аспекти (программисттик) жана колдонуучулук аспекти камтыйт.

Окуучунун компьютердик сабаттуулугун камсыз кылуунун зарылдыгын алкактык улуттук куррикулум дагы баса белгилейт. Куррикулумда «Технология» билим берүү облусу аныкталган, мында окуучунун эмгектик, долбоордук жана маалымат менен иштөө жөндөмдөрүн, анын ичинде маалыматтык технологияларды пайдалануу маселеси коюлган. Мектептик билим берүүдө маалыматтык-коммуникациялык технологиялар жеке идеяларды иштеп чыгуу жана сунуш кылуу, маалыматтары чогултуу, системалаштыруу, талдоо жана маселелерди чечүү үчүн пайдаланылат. Окуучулар бул технологиялар аркылуу жергиликтүү жана глобалдык деңгээлде баарлашуу жана изилдөө мүмкүнчүлүктөрүнө ээ болушат. Ошол эле учурда алардын жаратылыш, коомдук жана экономикалык процесстерди өз алдынча моделдештирүү жөндөмдүүлүктөрү өнүгөт.

Мындай билгичтиктерди калыптандырууда башталгыч мектептин ролу жогору. Башталгыч мектеп окуучунун окуу, жазуу, саноо, туура сүйлөө көндүмдөрүн калыптандырат, аны менен кошо окуучунун окууга болгон жоопкерчиликтүү мамилеси калыптанат. Башталгыч класстагы окуу предметтери аркылуу окуучунун нравалык сапаттары, ар тараптан өнүгүүсү, чыгармачыл жөндөмдөрү калыптана баштайт. Бизди кызыктырган маселе, бул башталгыч класстарда компьютердик сабаттуулуктун зарылдыгы барбы деген суроого жооп берүү. Мында, биз, бул максатта 2014-2015-окуу жылында Кыргызстандын орто мектептеринин мугалимдеринен жана башталгыч класстын окуучуларынын ата-энелеринен анкеталык сурамжылоо иштерин жүргүзүп алардын пикирлерин алууга аракет кылдык. Жалпы анкеталык сурамжылоого орто мектептерден 144 информатик мугалими жана 362 ата-эне катышкан.

Орто мектептин мугалимдеринен жана ата-энелеринен жүргүзүлгөн анкеталык сурамжылоого төмөндөгүдөй суроолор берилип жыйынтыктары анализденген.

“Республикабыздын орто мектептеринде компьютердик сабаттуулукту камсыз кылуу багытындагы иштеп жаткан программа жетиштүү деп ойлойсузбу?”-деген суроого, катышкандардын:

- 60% компьютердик сабаттуулукту камсыз кылуудагы кемчиликти информатика сабагына бөлүнгөн сааттар аз дешкен.
- 23% информатика сабагынын программасы туура эмес түзүлгөн деп белгилешкен.
- 10% гана программа туура, бирок информатик мугалимдердин билими төмөн деп билдиришкен.

“Компьютердик сабаттуулукту камсыз кылуу багытында билим берүү системасы тарабынан жүргүзүлгөн методикалык колдоолор жетиштүүбү, жетишпесе кандай кылуу керек?”- деген суроого мугалимдердин:

- 70% пайызы информатика боюнча методикалык колдоолор жок экендигин, азыркы маалыматтык технологиялар жана каражаттар менен иштөө боюнча чыгарылган жаңы китептер менен мугалимдер камсыз болбогондугун билдиришкен. Бул маселени чечүүдө маалыматтык технологиялар менен иштөө боюнча мугалимдердин билими жетишсиз экендигин белгилешип, алардын квалификацияларын жогорулатуу менен жаңы заманбап технологияларда иштөө көндүмдөрүн калыптандырууну зарыл деп белгилешет.
- 30% мектептерди жаңы компьютердик класстар жана мультимедиялык каражаттар менен камсыз кылуу зарылдыгын билдиришип, информатика сабагынын көлөмүн көбөйтүү кажет деп белгилешет.

Башталгыч мектептин мугалимдерине жана ата-энелерине жүргүзүлгөн анкеталык сурамжылоодо төмөндөгүдөй жыйынтыктар алынган. Сурамжылоого башталгыч мектептин (2-класс, 3-класс, 4-класс) мугалимдери катышкан.

1. Башталгыч мектептин окуучуларына компьютердик сабаттуулукту камсыз кылуу боюнча сабактарды өтүү керек деп ойлойсузбу деген суроого төмөнкүдөй жооптор алынган:
 - керек, жакшы болот эле – 65%;
 - башталгыч мектепте кажети жок – 25%;
 - айталбайм, муну билим берүү министрлиги чечет – 10%.
2. Башталгыч мектептин окуучулары компьютердик сабаттуулукту камсыз кылуу боюнча сабакты кабыл алууга даяр деп ойлойсузбу деген суроого алынган жооптор төмөнкүдөй:
 - даяр, көпчүлүгү компьютерде иштөөнүн айрым элементтери менен тааныш – 80%;
 - даяр эмес, бирок компьютердик сабаттуулукту калыптандырса болот – 10%;
 - даяр эмес, азырынча эрте – 10%.
3. Башталгыч мектептин окуучулары үчүн компьютердик сабаттуулукту камсыз кылуу боюнча сабактарды киргизүүгө Сиздердин мектепте педагогикалык шарт түзүлгөнбү:
 - жок, компьютердик каражаттар жетишсиз – 85%;
 - ооба – 15%.
4. Сиз, сабак өтүүдө жаңы маалыматтык технологиялардын дидактикалык мүмкүнчүлүктөрүн пайдаланасызбы:
 - жок – 60%;
 - ооба – 23%;
 - кээде, ачык сабак учурунда – 17%.
5. Сиздин окуучуңуз сабактан сырткары убакта телефондо ойноп жатканын көрсөнүз ага көңүл буруп текшересизби?
 - ооба, ар дайым текшерем – 10%;
 - кээде текшерем – 33%;
 - жок – 57%.

Анкеталык суроолор башталгыч класстын окуучуларынын ата-энелерине дагы берилген.
6. Сиздин башталгыч класста окуган уулуңузга же кызыңызга компьютердик сабаттуулукту камсыз кылуу зарыл деп ойлойсузбу?
 - ооба, зарыл – 80%;
 - азырынча эрте-10%;
 - жок – 10%.
7. Сиз, башталгыч класста окуган уулуңуздуң же кызыңызды компьютердик сабаттуулугу жетиштүү деп ойлойсузбу?
 - жетиштүү деп ойлойм – 5%;
 - жок – 90%;
 - айта албайм – 5%.

8. Сиздин үйдө компьютер барбы, эгер бар болсо башталгыч класста окуган уулуңуз же кызыңыз аны колдонгонду билеби?

- бар, колдонгонду билет – 75%;
- бар, бирок колдонгонду билбейт – 5%;
- компютерибиз жок – 20%.

Жогоруда жүргүзүлгөн анкеталык сурамжылоолордон, билим берүү министрлигинен, областык жана райондук билим берүү мекемелеринен, мектептерден алынган маалыматтарды анализдөөдөн улам, Кыргызстандын орто мектептери заманбап компьютердик, лингафондук класстар жана жаңы маалыматтык каражаттар менен жетиштүү деңгээлде камсыздалбагандыгы бизге белгилүү болду. Компьютердик сабаттуулукту камсыз кылууга карата тиешелүү каражаттардан тышкары, орто мектептерде информатик мугалимеринин жетишсиздиги жана мектептердеги информатика мугалимдери үчүн методикалык колдонмолордун жоктугу аныкталган. Республикабыздын орто мектептеринде компьютердик сабаттуулукту камсыз кылуу багытындагы мындай бир катар проблемалардын болушу, орто билим берүү системасындагы компьютердик сабаттуулукту камсыз кылууга карата түзүлгөн программа, окуучуларга компьютерде иштөөнүн толук сабаттуулугун камсыз кыла албастыгын билдирет. Кыргыз билим берүү академиясынын жана мамлекеттик эмес уюмдардын жардамында акыркы мезгилде информатик мугалимдердин квалификациясын жогорулатуу жана аларга методикалык жактан жардам берүү багытында жүргүзүлүп жаткан аракеттерге карабастан аталган проблемалар дагы да болсо көйгөйлүү маселе бойдон калууда. Маалыматтык жактан тынымсыз өнүгүп жаткан коомдун азыркы талаптарына канааттандырылгыч деңгээлде жооп бере албай жатканыдыгыбызды жашыра албайбыз. Бүгүнкү күндө, педагогикалык интеллигенциянын алдына коюлган компьютердик сабаттуулукту камсыз кылуу талабы уламдан-улам коюлуп жатышы аталган проблемалардын тереңдешине алып келүүдө. Жаш муундун айланасында курчап турган жаңы маалыматтык коммуникациялык технологиялардын улам тездик менен жаңыланышы, окуучуларга аларда иштөөдөгү сабаттуулукту, билгичтиктерди жана көндүмдөрдү эрте калыптандырууну талап кылат. Билим берүү системасынын негизги мектептер боюнча программасында киргизилген “Информатика” сабагына чейин башталгыч мектептерге компьютердик сабаттуулукту камсыз кылуу программасын киргизүү зарылдыгы келип чыгууда. Жакынкы жылдарда Кыргызстандын билим берүү системасында ишке аша турган, мектептердин башталгыч класстарынан тартып электрондук эсептөө машиналарын массалык түрдө киргизүү шарттары мектеп окуучусуна компьютердик сабаттуулукту камсыз кылуу бир гана информатика курсун окутууда гана ишке ашпастан, окутуунун жалпы милдети катарындагы мүнөзгө ээ болуп бардык окуу предметтерин окутуу учурунда калыптанат. Азыркы күндө информатика жана маалыматтык технология боюнча окуу программаларын жана окутуу технологиясын коомдун талабына карата модернизациялоо Республикабыздын бардык билим берүү мекемелеринде (орто мектептерде, орто кесиптик билим берүү жана жогорку окуу жайларында) жүрүп жаткандыгы белгилүү. Мындагы психологиялык жана педагогикалык проблемаларды чечүүдө, билим берүү системасында эмгектенген окумуштуулар, уюштуруучулар, мугалимдер, программистер жана башкалар биргелешип эмгектенишүүдө. Бул аракеттер билим берүүдөгү интеграцияланган жана жаңы маалыматтык технологиянын мазмунундагы окутуунун методдорун пайдалануу менен сабак өтүүгө багытталууда.

Адабияттар:

1. У.Н. Бримкулов, А.С. Өмүралиев, В.Ф. Бабак. "Компьютер жана Интернет Энциклопедиялык окуу куралы".
2. Алымкулов К. «Компьютерде иштөө. Windows ОС. Алгачкы кадам». Ош: 2003
3. Асанов Ү, ж.б. «Компьютер колдонуучунун көзү менен». Бишкек: 2000

* * *

УДК 004.72

ШИФРЛӨӨ - МААЛЫМАТТАРДЫ КОРГООНУН КОНКРЕТТҮҮ ЖОЛУ

*Бекташова Роза Абдакимовна,
ОшТУнун ага окутуучусу
Абдразакова Гулмира Абдыжапаровна,
ЖАМУнун окутуучусу
Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы*

Аннотация: Маалыматты шифрлөө же коддоо - аны коргоонун жалпы жолу. Теманын актуалдуулугу-маалыматтын купуялуулугу жана жеткиликсиздиги абдан чоң ролду ойнойт, ошондуктан аны коргоонун ишенимдүү жолдорунун бири шифрлөө болуп саналат. Макалада шифрлөөнүн максаттары жана түрлөрү каралат.

Ачык сөздөр: коргоо, шифрлөө, криптография, скитала

ШИФРОВАНИЕ-ЭТО КОНКРЕТНЫЙ СПОСОБ ЗАЩИТЫ ДАННЫХ

*Бекташова Роза Абдакимовна,
Преподаватель Ошского госуниверситета
Абдразакова Гулмира Абдыжапаровна,
преподаватель ЖАГУ
г.Жалал-Абад, Кыргызская Республика*

Аннотация: Шифрование или кодирование информации - распространенный способ ее защиты. Актуальность темы заключается в том, что конфиденциальность и недоступность информации играет очень большую роль и поэтому одним из надежных способов ее защиты является шифрование. В статье рассмотрены цели и виды шифрования.

Ключевые слова: защита, шифрование, криптография, scitala

ENCRYPTION IS A SPECIFIC WAY TO PROTECT DATA

*Bekdashova Rosa Abdakimovna,
Teacher of Osh State University
Abdrzakova Gulmira Abdyzharovna,
Teacher, JASU, Jalal-Abad, Kyrgyz Republic*

Abstract: Encryption or encoding of information is a common way to protect it. The relevance of the topic lies in the fact that confidentiality and inaccessibility of information plays a very important role and therefore one of the reliable ways to protect it is encryption. The article discusses the purposes and types of encryption.

Keywords: security, encryption, cryptography, scitala

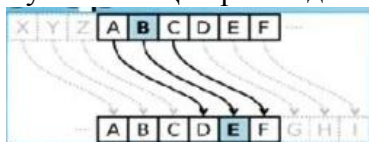
Азыр өз жашоосун компьютерсиз, ноутбуксуз элестете алгандар аз. Адамдар күнү-түнү Интернетте. Макул, биз бири-бирибизге азыраак чалып, тексттер аркылуу тез-тез байланышып турабыз. Ушундан улам, көбүрөөк кабарлашуу колдонмолору пайда болуп, биз жиберген билдирүүлөрдү коргоо башкы маселе болуп калат. Мессенджерлерди (кабарлашуу жана файл тиркемелери) ар бир экинчи адам колдонот, кээде кат алышууда эки тарап гана билиши керек болгон купуя маалымат берилет.

Жеке маалыматтар, сыр сөздөр, төлөм каражаттарынын маалыматтары – ушулардын баары бузулуп, чабуулчулардын колуна өтүшү мүмкүн. Маалыматты шифрлөө деген эмне, ал үчүн кандай алгоритмдер колдонулат?

Маалыматты шифрлөө жазуу тилинин пайда болушу менен дээрлик бир мезгилде өнүгө баштады. Месопотамиядагы жана Эгипеттеги эң байыркы цивилизациялардын өкүлдөрү жазууларды коддоонун ар кандай түрлөрүн колдонушкан. Байыркы Индия кол жазмаларында тексттерди жашыруунун ар кандай жолдору жөнүндө айтылат.

Коопсуздук максатында жазууларды өзгөртүү кесиптик сырларын жашырууну каалаган башкаруучулар жана кол өнөрчүлөр тарабынан колдонулган. Криптографиянын алгачкы ыкмаларын байыркы эгипеттиктер колдонушкан деп эсептешет, алар 4 миң жыл мурунку жазуусунда атайын белгилерди колдоно башташкан.

Биздин убакка чейинки пайда болгон «алмаштыруучу шифр» азыркы мезгилде да актуалдуу бойдон калууда. Жазууларды коддоонун дагы бир варианты кийинчерээк Рим империясында пайда болгон. Бул Юлий Цезарь колдонгон «сменалык шифр» болгон.

1-сүрөт.

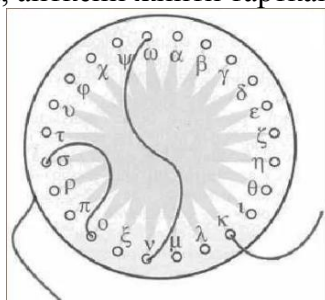
Маалыматты коргоо жана шифрлөө үчүн атайын тиркемелер колдонулган мисалдар бар. Шифратордун биринчи варианты болгон скитала мындай куралдарга кирет. Ал Спартада ойлоп табылган. Коддоо үчүн пергамент лентасы менен узундугу боюнча оролгон жалпак таяк колдонулган. Билдирүүнү скиталанын узундугу боюнча жазып, андан кийин пергаментти сыйрып алышкан. Эми шифрленген текстти окуу үчүн бирдей диаметрдеги таяк болушу керек болчу (скиталанын диаметри шифрдин өзгөчө ачкычы болгон). Бул шифрдин сырын Аристотель ачкан. Текстти чечмелөө үчүн грек философу пергамент лентасын таякка конус формасында ороп баштаган. Бул процесс окула турган сөздөр жана сөз айкаштары пайда болгонго чейин жүргүзүлгөн.

Э	Т	О	Ш	И
Ф	Р	Д	Р	Е
В	Н	Е	Й	С
П	А	Р	Т	Ы

2-сүрөт

Коддоонун дагы бир байыркы куралы деп аталган Эней диски. Анда алфавиттин тамгаларынын саны боюнча атайын тешиктер жасалып, алар аркылуу билдирүүдөгү символдордун жайгашуусуна дал келген ырааттуулукта жип тартылган. Ким Энейдин дискинде шифрленген билдирүүнү алса, жипти тартып, тамгалардын тартибин жазышы керек болгон. Ошентип, жашыруун текстти окууга болот. Маалыматты шифрлөөнүн бул ыкмасы абдан жөнөкөй болгон, анткени жипти тарткандардын баары кабарды окуй алышат.

3-сүрөт

Көпчүлүк адамдар жашыра турган эч нерсеси жок деп ойлоп, маалыматты шифрлөө маселелерине кызыкдар эмес. Бул пикир чыныгы кырдаалга туура келбейт. Башкалар ачкысы келбеген айрым жеке маалыматтар бар. Смартфонунуздагы же компьютериңиздеги сиздин маалыматтарыңызды эч ким ачып окуй албайт деп айтпашыңыз керек. Эгер бул аппараттар кароосуз калса, анда жакын адамдар да сиздин жеке маалыматыңызды көрө алышат. Бул өзү абдан жат көрүнүш, бирок алар кээ бир маалыматтарды туура эмес чечмелеши мүмкүн. Айтылгандай, маалымат эч кандай айыптуу нерсени камтыбашы мүмкүн, бирок ал

жашырылса, тынчыраак болот. Сиз башкага социалдык медиа же электрондук почтаныздын сыр сөздөрүн берүүгө даярсызбы? Албетте, жок.

Этиятсыз ачыктыктын натыйжасында смартфонго же компьютерге зыяндуу программалар орнотулушу мүмкүн. Компьютерден файлдарды, сүрөттөрдү, сыр сөздөрдү жана башка маанилүү маалыматтарды уурдагандар жөнүндө жаңылыктар көбөйүүдө. Жада калса белгилүү адамдар да опузалап талап кылгандардын курмандыгы болгон, андан кийин уурдалган жана смартфонду уурдоо кандай кыйынчылыктарды алып келиши мүмкүн? Азыр мындай кылмыш уурдалган телефонду сатуу үчүн гана жасалбайт. Кол салгандар көбүнчө гаджеттин эсинде сакталган маалыматка көбүрөөк кызыгышат: кредиттик карта маалыматтары, сүрөт документтери, сыр сөздөр ж. б.

Маалыматты шифрлөө деген эмне?

Компьютер маалыматтарды биз кабылдагандай сактабайт. Кол менен тартылган сүрөттү же текстти атайын иштетүүсүз компьютердик программа тааный албайт. Бул процесстин өзгөчө аталышы бар: коддоо. Баскычтоп баскычын басканда, колдонуучу компьютерге белгилүү бир символду эмес, анын кодун берет. Коддоо маалыматтарды компьютер иштете ала турган форматтарга айландыруу процедурасы деп аталат. Маалыматты шифрлөө-мындай өзгөрүүнү болжолдогон процесс, андан кийин маалыматтарды окуу тандалган колдонуучуларга гана жеткиликтүү болот. Мындан тышкары, тутумдун ишенимдүүлүгүнө шифрдин эсептөө татаалдыгы таасир этет, ал шифрлөө функциясынын жалпы иштөө убактысы, келген маалыматтын көлөмү жана керектүү эс тутумдун көлөмү менен аныкталат.

Бул жаатта адис болуу үчүн информатика, программалоо, компьютердик технологиялар жана алгоритмдер боюнча жакшы багыт алуу керек. Азыр Криптография боюнча атайын окуу курстарынан өтүүгө мүмкүнчүлүк бар.

Корутунду

Шифрлөө тутумун тандоо тигил же бул коргоо ыкмаларынын алсыз жана күчтүү жактарын терең талдоого негизделиши керек. Жалпысынан тигил же бул коргоо системасын негиздүү тандоо натыйжалуулуктун кандайдыр бир критерийлерине таянышы керек. Тилекке каршы, азырынча криптографиялык тутумдардын натыйжалуулугун баалоонун ылайыктуу ыкмалары иштелип чыга элек. Бул эффективдүүлүктүн эң жөнөкөй критерийи-ачкычтын ачылышы ыктымалдыгы же көптөгөн ачкычтардын күчү. Бул криптого туруктуулук сыяктуу эле нерсе. Анын сандык баа берүү үчүн, ошондой эле бардык баскычтар аркылуу код ачуу татаалдыгын колдоно аласыз. Жакшы криптографиялык системалар аларды ачууну мүмкүн болушунча кыйындатуу үчүн курулган. Иш жүзүндө ачууга мүмкүн болбогон системаларды курууга болот (бирок бул фактыны адатта далилдөө мүмкүн эмес). Муну ишке ашыруу үчүн өтө чоң күч-аракет талап кылынбайт. Талап кылынган нерсе - тыкандык жана негизги билим. Системаны бузуу үчүн колдонула турган бардык механизмдер документтештирилип, акыркы колдонуучуларга жеткирилиши керек.

Колдонулган адабияттардын тизмеси

1. Венбо Мао. «Заманбап криптография. Теория жана практика»
2. А.Г. Ростовцев, Н. В. Михайлов «Классикалык шифрлердин криптоанализ методдору»
3. А. Салома «Ачык ачкыч криптографиясы»
4. А. П. Зайцев, А. А. Шелупанова «Маалыматты коргоонун техникалык каражаттары жана ыкмалары»
5. Колдонмо криптография. Англис тилинде протоколдор, алгоритмдер, текст тексттер. ТРИУМФ, 2002. 816 с.

* * *

ШИРИН БАДАМДЫН БИОЭКОЛОГИЯЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ ЖАНА БАДАМ БАКТАРЫНЫН КЕЛЕЧЕГИ

Болотова Алтынай Сатыбалдыевна, улук окутуучу., bolotova_77@mail.ru

Кадырбекова Канзаада, ТИББ (б)-маг-1-22 тайпасынын магистранты, kanzaadakadyrbekova@gmail.com

Б. Омонов атындагы ЖАМУ, Жалал-Абад шаары, Кыргыз республикасы

Аннотация Бул илимий макалада ширин бадамдын табигый формалары жана ширин бадамдын интродукцияланган сорттору жөнүндө маалымат берилет. Түштүк Кыргызстандын территориясында ширин бадамдын өндүрүштүк плантацияларын түзүү боюнча сунуштар берилет. Себеби Түштүк Кыргызстандын территориясында иштетилбеген, бош. кайракы жерлер, адырлар көп. Бул жерлер жайыт, чөп чабык жерлер катары гана пайдаланылат. Базар талабына ылайык бадамга болгон элдин талабы жогору, себеби бадамдын түшүмдүүлүгү жана токой тилкелерин сактоодо мелиоративдик эффективдүүлүгү да зор экендиги маалымдалат. Илимий изилдөө участкалар тууралуу маалымат берилет, бул участкаларда интродукцияланган ширин бадамдардын сортторунун биоэкологиясын изилдөө менен алардын өсүү жана өрчүү биометриясы, сорттордун биоэкологиялык өзгөчөлүктөрү, түшүмдүүлүгү аныкталаары тууралуу маалымат берилген. Көп жылдык изилдөөлөр боюнча Түштүк Кыргызстанда ширин бадамдын Бумажноскорлупый, Нонпарель, Бостандыкский жана башка интродукцияланган сорттору жакшы өсүп, өрчүп, түшүм берүүдө

Түйүндүү сөздөр: ширин бадам, бадамдын табигый формалары, интродукцияланган сорттор, токой тилкелери, биоэкология, өрчүү жана өсүү биометриясы, түшүмдүүлүгү

БИОЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СЛАДКОГО МИНДАЛЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ МИНДАЛЕВЫХ САДОВ

Болотова Алтынай Сатыбалдыевна, старший преподаватель, bolotova_77@mail.ru

Кадырбекова Канзаада, магистрант группы ТИББ (б)-маг-1-22, kanzaadakadyrbekova@gmail.com

ЖАГУ имени Б. Омонова, г. Жалал-Абад, Кыргызская республика

Аннотация: В данной статье даны сведения о разнообразных формах сладкого миндаля и интродуцированных сортов сладкого миндаля. Даны рекомендации по созданию производственных плантация сладкого миндаля на территории Южного Кыргызстана. Так как на территории Южного Кыргызстана есть много неиспользованных богарных земель, в данное время используются как пастбища или сенокосы, а где просто пустуют. Дана информация о работах по интродукции и сортоизучению сладких миндалей в условиях республики Кыргызстан для получения плодовой продуктивности и мелиоративного эффекта в защитном лесоразведении. Даны сведения об опорных участках, где проводятся исследования за биометрией роста и развития, а также урожайности в зависимости от биоэкологии сладких сортов миндаля. По многим годам исследований деревья сладкого миндаля интродуцированные в Южном Кыргызстане прекрасно растут и развиваются, наилучший рост и развитие наблюдается у сортов Бумажноскорлупый, Нонпарель, Бостандыкский и другие.

Ключевые слова: сладкий миндаль, естественные формы миндаля, интродуцированные сорта, лесные массивы, биоэкология, биометрия роста и развития, урожайность.

BIOECOLOGICAL FEATURES OF SWEET ALMONDS AND PERSPECTIVES OF ALMOND ORCHARDS

*Bolotova Altynai Satybaldievna, Senior Lecturer**bolotova_77@mail.ru**Kadyrbekova Kanzaada, undergraduate**Email**JASU them. B. Osmonova, Jalal-Abad, Kyrgyz Republic*

Annotation: *This article provides information on various forms of sweet almonds and introduced varieties of sweet almonds. Recommendations are given on the creation of a production plantation of sweet almonds in the territory of Southern Kyrgyzstan. Since there are many unused rainfed lands in the territory of Southern Kyrgyzstan, they are currently used as pastures or hayfields, and where they are simply empty. Information is given on the work on the introduction and variety study of sweet almonds in the conditions of the Republic of Kyrgyzstan to obtain fruit productivity and reclamation effect in protective afforestation. Information is given on the reference areas where studies are carried out on the biometrics of growth and development, as well as productivity, depending on the bioecology of sweet varieties of almonds. According to many years of research, sweet almond trees introduced in Southern Kyrgyzstan grow and develop perfectly, the best growth and development is observed in the varieties Papershell, Nonparel, Bostandyksky and others.*

Keywords: *sweet almond, естественные формы миндаля, introduced varieties, protective afforestation, bioecology, biometrics of growth and development, productivity.*

Кыргызстандын токойлору тоолуу токойлуу зона катары экономикалык жактан жана жаратылышты коргоодо мааниси чоң.

Токой биоценозду түзгөн өкүлдөрүнүн бири жапайы бадам саналат. Бадам роза гүлдүүлөр уруусуна (Rosaceae L.), бадам тукумуна (Amygdalus L) кирет, айрым адабия булактарда 40 ка жакын түрлөрү бар. Таралуу ареалы Жер ортолук деңизден Борбордук Азияга чейин. КМШда табигый түрдө 14 жапайы түрлөрү кездешет (1).

Кыргызстанда Е.Н. Охобанын (1980) маалыматы боюнча табигый түрдө бадамдын 6 түрү кездешет: бухара бадамы (Amygdalus bucharica Korsch), тикенектүү бадам (Amygdalus spinosissima Bg), кадимки бадам (Amygdalus communis L.), Вавилов бадамы (A. vavilovii), Петунник бадамы (A. Petunnikovi), Савич бадамы (A. Saviczil Pachom).

Түштүк Кыргызстанда Фергана өрөөнүнүн тоолуу аймактарында жана Чаткал тоо кыркаларында таралган.

Түштүк Кыргызстандын тоолуу шарттарын изилдөө анализи К.Д. Мухемедшин тарабынан (1967, 1977) жүргүзүлгөн. 6 токойлуу райондор бөлүнгөн, алардын ичинен Туркестан-Алай, Фергана-Алай, Фергана, Чыгыш-Чаткал, Батыш-Чаткал райондордо бадамдардын айрым түрлөрү кездешет. Бадамдын ар кайсы түрүнүн таралуусуна климаттык шарттардын өзгөчө комплекси мүнөздүү.

Бадамдардын арасында негизги баалуулукка кадимки бадам жана Вавилов бадамы ээ, алар кеңири маданиятташтырылган. Табигый фитоценоздордо кадимки бадам дарактарынын 3% жана Вавилов бадамынын дарактарынын 1% маңызы ширин болот (2). Бул түрлөрдү колдонуп ширин сорттуу бадамдарды селекциялоодо мааниси зор.

Бул түрлөрдө маңызынын чыгышы 20% түзөт, Вавилов бадамынын айрым экземплярларында майда кагаз кабыктуу данектер болот, маңызынын чыгышы 66 % түзөт.

Кадимки бадам жана Вавилов бадамы Фергана өрөөнүндө (Фергана токойлуу район). Вавилов бадамы - Көк-Жангак шаарынын айланасында, Яссы дарыясынын бассейнинде деңиз деңгээлинен 1300-1800 метр бийиктикте, кадимки бадам Кара-Үнкүр, Майлуу-Суу. Көк-Арт дарыя бассейндеринде деңиз деңгээлинен 1100-1700 метр бийиктикте жайгашат.

Бадамдардын эки түрү Түштүк Кыргызстандын жаңгак мөмө токойлуу зонасынын токой-шалбаа- талаа алкактарында, бийик чөптүү жана бадалдуу, арпалуу, сарындыздуу, дандуу

талааларда көп кездешет. Топурагы кара- күрөң топурактуу, карбонаттуу келет. Бул район мезофиттик өсүмдүктөр менен мүнөздөдөлт (И.В. Выходцев, 1956; Г.И. Ройченко, 1960).

Кадимки бадам - *Amygdalus communis* L. Жаратылышта табигый формалары көп, булар ичинен эрте гүлдөөчү жана кеч гүлдөөчү формалар болуп бөлүнөт, кышкы тыныгуу мезгили ар кандай узактыкка созулат, мөмөлөрүнө ар түрдүү полиморфизм байкалат жана чөйрөнүн сырткы ыңгайсыз шарттарына туруктуулугу менен айырмаланышат. Ошол эле учурда бул табигый түр ширин маңыздуу бадамдардын селекциясыннын генофонду болуп саналат. Бирок мындай формалар сейрек кездешет. Басымдуулук бөлүгүн калың кабыктуу особдор түзүп, алардын данегинин чыгышы 25 - 30% га чейин (максималдуу 75 %) түзөт.

Бадам дарактары салыштырмалуу суукка чыдамдуу өсүмдүктөр (өрүккө тең келе албайт, шабдалыдан жогору келет) болуп саналат. Бадам кышкы тыныгуудан чыкканда эле суукка чыдамдуулугу кескин төмөндөйт. Мисалы, бадамдын гүл байлаган бүчүрлөрү тыныгуу мезгилинде кыска убакыттагы төмөнкү температураларга, $-26-27^{\circ}\text{C}$ чейин (М.А. Федоров, 1957) чыдамдуу келишет. А.А. Рихтердин маалыматы боюнча (1953), ачылган богоктору -5° суукка, гүлдөрү -3° чыдамдуу келишет, жалбырак пайда кылган бүсчүрлөрү гүлдүү бүчүрлөргө караганда бир кыйла чыдамдуу келишет да бир жылдык өскөн өркүндөр менен бир убакытта сууктан жабыркашат. Эрте жаздагы сууктарга бадамдын жаш мөмө байлагычтары сезимтал келишет.

Мисте сыяктуу эле кадимки бадам кургакчылыкка абдан чыдамдуу жана топуракка болгон талабы салыштырмалуу жогору эмес, шагалдуу, акиташтуу топуракта көп кездешет.

Бадам нымдуулукту көп эле жактыра бербейт, бирок айрым жерлерде, жаан чачындын жылдык көрсөткүчү 400 мм ден аз, адырлуу жерлерде, өндүрүштүк бактарга кошумча сугат иштерин жүргүзүү сунушталат. Нымдуулук жетишпеген катаал шарттарда бадам убактылуу күн кескин жылыгында мөөнөтүнө мурда гүлдөп алат.

Бадамдын генеративдик бүчүрлөрүнүн өрчүүсүнүн аныктоочу фактору болуп жылуулук саналат. Мөмөлөрдүн бышышы үчүн абанын температурасынын суммасы $2800-3400^{\circ}$ болуу керек. Тез өсүүгө жөндөмдүү, нымдуулукту жана асылдуу топуракты анчалык таап кылбайт, түшүм берүүсү эрте болгондуктан жаңгак мөмө породаларынын ичинен өндүрүштүк плантацияларды, бактарды түзүүдө эң перспективдүү дарак породасы саналат (3).

Түштүк Кыргызстанда кадимки бадамдын табигый токойлору 1711 га түзөт, анын ичинен 373 га дарактар жана 1338 га аянтты бадал формалары түзөт (4).

Кыргызстанда кадимки бадамдын культураларын жайылтуу 1763 ж. башталган. азыркы кезде маданий тилкелери 5439 га түзөт.

Бадамдын токой культураларын түзүү көбүнчө уругу менен же көчөттөрүн олтургузуу менен жүргүзүлөт. Уругу эрте жазда же күздө эгилет. Күзндө уруктарды крук эле бойдон алдын ала стратификация жасабай эле жерге эгилет, жазында алдын ала стратификацияланган уруктар эгилет. Уруктарды стратификацилоонун үч жолу бар: карда, кумда жана 40°C туу жылуу сууда (тездетилген).

Өсүндүлөрдүн көпчүлүгү күз мезгилинде жакшы өнүп чыгышат жана жашап кетүүсү сапаттуураак болот жазгы мезгилге караганда. Бадамдын жаш көчөттөрү тез өсүшөт, бир жылдын аягында алардын көпчүлүгү уламага жарап калат. Мында көчөттүн сабагынын узундугу 30 - 70 см, жоондугу 0,5 - 1, 2 см. болуу керек.

Кадимки бадамдын токой тилкелерин түзүү үчүн уруктарын туруктуу бир жерге эгүү ыкмасы колдонулат. Атайын 1×1 м и 2×1 м аянтчаларга кол менен уруктары эгилет. Аянтчалар жазгы эгин үчүн күзүндө даярдалат.

Фергана өрөөнүндө деңиз деңгээлинен 700 - 1200 м. бийиктикте, Кыргыз тоо кыркаларынын тоолуу өрөөндөрүндө деңиз деңгээлинен 800-1000 м. бийиктикте ширин бадамдын кеч гүлдөгөн перспективалуу сорттору сунушталат, себеби алар гүлдөгөн мезгилде эрте жаздагы сууктар, кар, жаан чачындар токтойт. Ошол себептен Түштүк Кыргызстандын климаттык шарттарында ширин бадамдын кеч гүлдөөчү сортторун өстүрүү кыйла ыңгайлуу жана натыйжалуу болуп саналат.

Негизги азык заттардын (белок, май, углевод) курамы боюнча бадам маңызы башка айыл чарба культураларынан кыйла жогору турат. Азыктык баалуулугу боюнча нан, сүт жана этке тең келет. Бадамдын маңызында 20 - 70% ке чейин май, 15 - 35% белок, 3 - 8% чейин кант, 3 - 4% клетчатка болот. Ошондуктан бадамга болгон элдин талабы жогору, өзгөчө чыгыш өлкөлөрүндө жакшы бааланат.

Алынган маңызы тамак ашка, ал эми бадам майы парфюмерияда жана медицинада колдонулат. Күн жарасы шоколадка суррогат катары жана малга тоют катары колдонулат. Данегинин кабыгынан жогорку сапаттуу көмүр жасалат, мөмө кабыгын күйгүзгөндө чыккан күлүндө 30% чейин калий болот, ал самын жасоодо жана жер семирткич катары пайдаланылат. Бадам эрте гүлдөөчү бал берүүчү өсүмдүк, эрте жазда гүлдөп, бал аарыларынын көңүлүн өзүнө бурдурат.

Бадамды классификациялоодо өзгөчө данектерине көңүл бурулат. Табыйгатта кадимки бадамды катуу данектүү, жумшак данектүү, ачуу жана шрин бадам деп бөлүшөт.

Бул жаңгак мөмө породанын Орто Азия регионунда, анын ичинде Кыргызстанда дагы, өндүрүшүн кеңейтүү үчүн ширин бадамдардын сортторунан тигилги өндүрүштүк бадам бактарын тигүү зарыл.

Бадамды селекциялоонун негизги багыттары болуп: кышкы тыныгуусу узак жана эрте келген ызгаар-жазгы сууктарга чыдамдуу генеративдик бүчүрлөрү бар сортторду алуу: суукка чыдамдуу жана кеч гүлдөгөн сортторду алуу: мөмөсү эрте бышкан сортторду алуу, иммунитетти күчтүү, козу карын жана вирустук ооруларга тамыры туруктуу келген формаларды тандоо жана сортторун чыгаруу. Селекциялык иштерге өзгөчө суукка чыдамдуу сортторду алууда *Amygdalus* жана *Persica* тукумундагы алыскы гибриддерди кыйыштыруудан, ызгаар сууктарга чыдамдуу гибриддер алынууда, мындан сырткары бул гибриддер ширин бадамдын сортторун алууда жакшы подвой катары колдонууга болот.

Кыргызстандын ариддик зоналарында 100 миң га жакын кайракы жерлер бар, бул жерлер айыл чарбага ыңгайсыз жерлер деп эсептеленип, жайыт, чөп чабык катары пайдаланбаса, көбүнчө энсиз эле пайдаланбай калууда. Бул жерлердин көпчүлүгү эрозияга учурап, жазгы же күзгү жайыт катары пайдаланылып келет, көпчүлүгү токойсуз.

Крымдагы Никит ботаникалык багында 1937- жылы профессор А. А. Рихтердин жетекчилиги астында ширин бадамдын ар кандай сортторун интродукциялоо жана алардын коллекцияларын түзүү иштери жүргүзүлөт. Согуштан кийинки жылдары ширин бадамдын кеч гүлдөгөн сортторун алуу максатында бадамды гибридизациялоо иштери жүргүзүлөт. Аргындаштыруу үчүн чет элдик селекциянын мыкты сорттору (Нонпарель, Некплюс Ультра, Фражилио), элдик селекциянын сорттору жана бадамдын айрым жапайы түрлөрү жана шабдалы колдонулат. Натыйжада эң алгачкы жергиликтүү кеч гүлдөөчү сорттору алынды, булар: Бумажноскорлупый, Ялтинский, Кондитерский, Никитский позднецветуый, Десертный. Крымда ширин бадамдардын өндүрүштүк бактарын түзүү иштери башталат, мындан сырткары бүткүл союздук республикалардын территориясында интродукциялоо жана колдонуу (сыноо) иштери жайылат. Ширин бадамдын сорттору Өзбекстандын Р.Р. Шредер атындагы Мөмөчлүк жана жүзүмчүлүк институтунун Бостандык филиалына, Түркмөнстандын Кызылатрак субтропикалык культуралардын тажрыйба станциясына жана Түркмөн тажрыйба станциясына, Таджикстандын Вахш зоналык тажрыйба станциясына жана Кыргызстандын түштүк жана түндүк райондорундагы адырлуу жерлерге караштуу бадамдын тилкелери тигилет.

С.С. Калмыков тарабынан Угамский, Первенец, Колхозный, Ранний, красивый, Саблевидный сорттору, ошондой эле бадам менен шабдалыны аргындаштыруудан Устойчивый жана Бостандык кеч гүлдөөчү сортторун алган.

Өзбекстандын көп баалуу сорттору Крымга гана эмес, Кыргызстанга да интродукцияланган.

Кыргызстанда ширин бадамдардын сортторун интродукциялоо жана сорттордун биоэкологиялык өзгөчөлүктөрүн изилдөө, түшүмдүүлүгүн аныктоо жана токой тилкелерин коргоодо мелиоративдик касиеттерин изилдөө иштери 1975- жылы б.и.к. А,А. Булычев (1976-

жылы), а.ч.и.к. С. Болотов (1987) тарабынан башталган. 1975- жылы б.и.к. А.А. Булычевдин демилгеси менен жана жетекчилиги астында (1976) тажрыйба пунктарында Ак- Теректе (деңиз деңгээлинен 1747 м. бийиктикте) – 1,0 га, Кур-Майданда (деңиз деңгээлинен 1300 м. бийиктикте) – 2,0 га, Жарадарда (деңиз деңгээлинен 1200 м. бийиктикте) – 1,0 га, Көлмөдө (деңиз деңгээлинен 1100 м. бийиктикте)- 8,0 га, Дендропаркта (деңиз деңгээлинен 769 м. бийиктикте) – 0,5 га. жана Кара- Булакта (деңиз деңгээлинен 900 м. бийиктикте) – 0,60 га. Жалпысынан 12 га. жакын ширин бадамдын 22 сортторунун өндүрүштүк плантациялары түзүлгөн. Илимий – изилдөө иштери профессор б.и.д. П.А. Ган тарабынан жүргүзүлгөн.

Эгилме материал интродукцияланган Никит ботаникалык бактан (Крым) жана академик Шредер атындагы мөмөчүлүк жана жүзүмчүлүк институтунан алынып келинди (Ташкент, Наманган, Уйчи айылы).

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясына караштуу «Көлмө» жана «Кара- Булак» илимий изилдөө таяныч пунктарынын кыскача мүнөздөмөсү берилди.

Илим изилдөө таяныч пункту «Кара-Булак» жалпы аянты 10 га түзөт, бул пункт 1972- жылы а.ч.и.к. С. Болотов тарабынан түзүлгөн. Бул стационардын негизги максаты селекциялык негизде чыныгы мистенин формаларынын көп түрдүүлүгүн изилдөө, селекциясын, интродукциясын жүргүзүү, жогорку түшүмдүү өндүрүштүк плантацияларын түзүүнүн интенсивдүү технологияларын иштеп чыгуу. 1986 ж. баштап ИИШ тин программасына ширин бадамдын жана унабинин интродукциясы киргизилген.

Азыркы кезде мистенин 18 формалары жана 6 сорту, ширин бадамдын 7 сорту, унабинин 3 сорту эгилген.

Илим изилдөө таяныч пункту «Көлмө» 1986 жылы түзүлгөн, аянты 10 га түзөт. Илимий изилдөө иштери б.и.к. А.С.Булычевдин жетекчилигинде жүргүзүлүп, бул жерде ширин бадамдын 21 сорту жана унабинин 4 ири мөмөлүү сорттору эгилген.

Азыркы кезде таяныч участкаларда бадамдын ширин сортторуна биологиялык экологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен өсүү жана өрчүү биометриясына, түшүмдүүлүгүнө изилдөөлөр жүргүзүлөт. Түштүк Кыргызстанда интродукцияланган ширин бадамдардын сорттору жакшы өсүп түшүм берүүдө. Жакшы өсүү менен түшүм берүүчүлүк Бумажноскорлупый, Нонпарель, Бостандыкский сортторунда байкалат.

Бадамдардын мөмөсүнүн товардык сапаттары алардын сырткы келбети, чоңдугу, маңызыны чыгышы, маңызындагы майдын курамы, данегинин чыгышы, даамдуулугу боюнча аныкталат. 1кг. да 530 дан ашык данек болот, маңызынын чыгышы 40 %. Тен ашпайт. Сорттун түшүмдүүлүгүндө эгиз данектеринин болушу 10 % түзөт.

Кабыгынын катуулугу боюнча бадамдын ширин сорттору 4 топко бөлүнөт:

Кагаз кабыктуу ширин бадамдар- жука кагаз сымал кабыгы бар, манжалары менен чагып ачса болот. Бул сорттордон маңыз көп чыгат - 50 % түзөт.

Жумшак кабыктуу ширин бадамдар – кабыгы жумшак, кол менен жеңил чакса болот. Мөмөлөрү кооз, кабыгы аагыш түстө, 40-50 % ке чейин маңызы чыгат.

Стандарттык кабыктуу ширин бадамдар- кабыгы жеңил уруу менен чагабыз. Бул сорттор десерт катары көп колдонулбайт, себеби маңызы көп майдаланып сынып калат.

Катуу кабыктуу ширин бадамдар- данегинин кабыгы балка менен чагылат, маңызынын чыгышы 17 ден 30 % га чейин.

Өндүрүштүк плантацияларды түзүүдө ширин бадамдын 3 топтогу сорттору сунушталат. Катуу кабыктуулар аз санда керектелет.

Түштүк Кыргызстандын шартында ширин бадамдын төмөндөгү перспективалуу сортторунун морфологиялык-биологиялык мүнөздөмөсү берилген.

Бумажноскорлупой (Кагаз кабыктуу) сорту. Дарактын бийиктиги-7 м., кронанын диаметри - 55см, кронанын проекциясы - 8x8 м, сабактын бийиктиги -30 см, сабактын саны 3, жылдык өсүү - 14 см. Түшүмдүүлүгү -4 балл же 4, 8 кг бир дарактан. Мөмөсүнүн узундугу – 41мм, туурасы – 23мм, жоондугу-15 мм. Скорлупасы кагаз сымал, быдырлуу, чуңкурлуу, ачык

күрөң түстө болот. Данегинин узундугу -32,1, туурасы-16,0, калыңдыгы -7,4 мм. Маңызынын орточо салмагы - 2,45 г, маңызынын чыгышы - 48 % болот.

Чаңдаштыруучу сорттор: Пряный, Нонпарель.

Полноценный сорту. Дарактын бийиктиги - 8м, кронанын диаметри-32см, кронанын проекциясы -6x8, сабыгынын бийиктиги -1,40 см, сабактын саны - 5, жылдык өсүүсү- 12 см. Түшүмдүүлүгү -4 балл, түшүмдүүлүгү бир дарактан - 6 кг. Мөмөнүн узундугу -31 мм, туурасы - 21 мм, калыңдыгы -12 мм. Кабыгынын үстү быдырлуу, скорлупасы жумшак кабыктуу, өтө назик. Данегинин орточо салмагы- 2,3 г., маңызыныкы- 1,28 г. Маңызынын чыгышы - 47 %, маңызы ширин. Маңызынын узундугу -24, туурасы-15, калыңдыгы - 8,0 мм.

Чаңдаштыруучу сорттор: Прелестный, Гурзуф.

Техас. АКШ дан интродукцияланган. Дарактын бийиктиги-7м, кронанын диаметри -40 см, кронанын проекциясы -5x7 м, сабактын бийиктиги - 30см, сабатын саны -5, жылдык өсүүсү - 10см. Түшүмдүүлүгү -4 балл же бир дарактан 4-5 кг түшүм алынат. Мөмөсүнүн узундугу - 27, туурасы-18, калыңдыгы -14,3 мм. Кабыгы жумшак, бети чуңкурлуу жылмакай. Данегинин орточо салмагы -3,5 г., узундугу -21 мм, туурасы -15 мм, жоондугу -8,2. Данегинин чыгышы - 33%.

Чаңдаштыруучу сорттор: Никитский-62, Нонпарель.

Примор сорту. Дарактын бийиктиги -3м, кронанын диаметри -25см, кронанын проекциясы -4x4 м, сабагынын бийиктиги -70 см, сабагынын саны -5, өсүүчү -6см. Түшүмдүүлүгү -4 балл же бир дарактан 4-5 кг түшүм алынат. Мөмөсүнүн кабыгы жумшак, үстүңкү бети торчолуу быдырлуу. Данегинин чыгышы -29%, мөмөсүнүн орточо салмагы - 2,5 г., узундугу -35, туурасы -21,1, калыңдыгы -15 мм. Кабыгынын жукалыгы -1,5мм. Данегинин узундугу -26 мм, туурасы -12 мм, калыңдыгы -8 мм, орточо салмагы -1,3 г.

Кеч гүлдөйт, суукка чыдамдуу сорт.

Чаңдаштыруучу сорттор: Никитский кеч гүлдөөчү, Десерт.

Десерт сорту. Дарактын бийиктиги - 4м, кронанын диаметри - 35см, кронанын проекциясы - 6x7 см, сабактын бийиктиги – 50 см., сабактын саны - 3, бир жылдык өсүүсү -12 см. Түшүмдүүлүгү -4 балл же бир дарактан 5 кг түшүм алынат. Мөмөлөрү орто убакытта бышат. Эрте гүлдөбөйт. Суукка чыдамдуу сорт. Мөмөсүнүн узундугу - 33,8, туурасы - 22,5, жоондугу - 16 мм. Данегинин үстүңкү бети жылмакай чуңкурлуу. Данегинин чыгышы - 48%, кош данектердин чыгышы - 20%. Данегинин узундугу - 33,0, туурасы -21, жоондугу -16,2, мөмөсүнүн орточо салмагы - 3.0 г, данегинин салмагы -1,38 г.

Колдонулган адабият:

1. Булычев А.С. - Рекомендации по проектированию плантаций миндаля сладкого и унаби и выращиванию их в богарных предгорьях Киргизии. Изд." Илим", Фрунзе, 1987г., 19 стр.
2. Рихтер А.А. - Миндаль , Труды Государственного Никитского ботанического сада. Т.57, 1972 г Ялта . 110 стр.
3. Болотов С. - Нужны человеку и природе. ж. Сельское хозяйство Киргизии, Фрунзе, 1998 г. стр.37-38.
4. Шевченко В.С., Цветчих В.И. и др.- Перспективы выращивания миндаля сладкого в Южном Кыргызстане. Сб.Биоэкология орехоплодовых лесов и геодинамика в Южном Кыргызстане. Жалал-Абад, 1998.стр.76-84.

* * *

КЫРГЫЗСТАНДА МАЛ ЧАРБАЧЫЛЫГЫНЫН ӨНҮГҮШҮ ЖАНА ЖАЙЫТ КӨЙГӨЙЛӨРҮ

Бекназарова Жээнгүл Маматалиевна

Jeengul83@mail.ru

Ош мамлекеттик педагогикалык

университетинин магистри «Табигый илимдер»

кафедрасынын окутуучусу

Аннотация: Бул макалада Кыргызстандагы мал чарбачылыгынын өсүшү менен жайыттарды башаламан пайдалануунун негизинде келип чыккан көйгөйлөр каралган. Ошондой эле Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык мал чарбачылыгына анализ жүргүзүлүп, жайыттарды туура пайдалануунун жолдору сунушталган. Кыргызстанда жаратылыштык-климаттык өзгөчөлүктөрдөн улам экологиялык таза продукция чыгарууга бардык мүмкүнчүлүктөр бар, бул болсо айлана-чөйрөгө болгон глобалдык антропогендик уланып келе жаткан таасирдин шарттарында өтө актуалдуу. Малдын саны туруктуу түрдө көбөйүп жаткан тенденцияда мал жаюу системасын пайдалануу, жайыт пайдаланууну жакшыртуу боюнча чаралар комплексин ишке ашыруу, экологиялык жактан балансталган чарба жүргүзүүчү формаларды ишке киргизүү республикадагы экосистеманын абалын жалпысынан жакшыртууга мүмкүнчүлүк түзөт. Макаланын негизги максаты мал жайууну жөнгө салуу менен жайыттарды калыбына келтирип эл чарбасында узак мөөнөткө натыйжалуу пайдалануу жана муундан муунга өткөрүп берүү.

Ачыкч өздөр: жайыт, мал жандыктар, экология, комитет, көйгөй, экономика.

РАЗВИТИЕ ЖИВОТНОВОДСТВА И ПАСТИНСКИЕ ПРОБЛЕМЫ В КЫРГЫЗСТАНЕ

Бекназарова Жеенгүл Маматалиевна

Jeengul83@mail.ru

*Магистрант ОшГПУ, преподаватель кафедры
«Естествознания»*

Аннотация: В данной статье рассматриваются проблемы, вызванные хаотичным использованием пастбищ при росте поголовья скота в Кыргызстане. Также в соответствии с законодательством Кыргызской Республики был предложен анализ поголовья скота и способы надлежащего использования пастбищ. Кыргызстан имеет все возможности для производства экологически чистой продукции благодаря своим природно-климатическим особенностям, что весьма актуально в условиях продолжающегося глобального антропогенного воздействия на окружающую среду. При неуклонном увеличении поголовья скота, использовании систем выпаса, реализации комплекса мероприятий по улучшению использования пастбищ, внедрении экологически сбалансированных форм хозяйствования улучшится общее состояние экосистемы страны. Основной целью статьи является реабилитация пастбищ путем регулирования выпаса скота и их долгосрочное эффективное использование в хозяйстве и передача их из поколения в поколение.

Ключевые слова: пастбище, животноводство, экология, комитет, проблема, хозяйство.

LIVESTOCK DEVELOPMENT AND PASTINA PROBLEMS IN KYRGYZSTAN

Beknazarova Jeengul Mamatalievna

Jeengul83@mail.ru

*Master student of Osh State Pedagogical University,
teacher of the department "Natural sciences"*

Annotation: *This article discusses the problems caused by the chaotic use of pastures with the growth of livestock in Kyrgyzstan. Also, in accordance with the legislation of the Kyrgyz Republic, an analysis of the livestock population and ways of proper use of pastures were proposed. Kyrgyzstan has all the opportunities for the production of environmentally friendly products to its natural and climatic features, which is very important in the context of the on going global anthropogenic impact on the environment. With the steady increase in the number of livestock, the use of grazing systems, the implementation of a set of measures to improve pasture use, the introduction of ecologically balanced forms of management will improve the overall state of the ecosystem in the country. The main purpose of the article is the rehabilitation of pastures through the regulation of grazing and their long-term efficient use in the economy and their transfer from generation to generation.*

Key words: *pasture, animal husbandry, ecology, committee, problem, economy.*

Жайыт – бул мал оттоого ыңгайлуу чөбү кенен жер. Негизинен табигый жайыт жана эгилме (жасалма) жайыт болуп бөлүнөт. [Кыргызстанда](#) тоолордо, адырларда, талааларда жана жарым чөлдүү жерлерде табигый жайыттарды кездештирүүгө болот, андыктан климаттык шарттары ар башка болуп чөбүнүн кунардуулугу түрдүүчө болот. Жайытта негизинен көп жылдык чөптөр, чала бадал жана бадалчалар өсөт. Ал эми эилме жайытта болсо көп жылдык жана бир жылдык чанактуу, дан уруктуу өсүмдүктөрдүн аралашмасы эгилет. Мезгилдик пайдаланылышы боюнча жазгы-күзгү жайыттар 2,6 млн, жайкы 3,8 млн, кышкы 2,2 млн гектар аянтты ээлейт. Жайыт көк тоюттун негизги булагы. Жайытка малды чөбү жетилгенде жаят. Мал жайыттарда 8-9 ай, айрым учурда жыл бою жүрөт. Жайыттагы тоюттун сапатын жакшыртуу максатында атайын иш чаралар жүргүзүлөт, мисалы, жайыттарды которуштуруп иштетүү, азыктандыруу, сугаруу, чөп чачуу, тосмолорду куруу жана башка. Эгилме жайыт кунардуу келип, экономикалык жактан көп пайда берет, мисалы, эгилме маданий жайытка өзгөчө саан уйларды эрте жаздан кеч күзгө чейин жайса болот. Эгилме жайыт жылына 500-600 цге чейин түшүм берет. Жайытты туура пайдалануу менен мал чарбасынан сапаттуу жана арзан азык-түлүк алса болот.

Кыргыз Республикасынын экономикасынын жакынкы келечектеги туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылуудагы негизги багыттарынын бири болуп жайыт комитеттеринин жана айылдык аймактардын экономикалык жана социалдык өнүгүүсүн темптерин турукташтыруу жана ал жердеги көйгөйлөрдү чечүү болуп саналат.

Экономикабыздын өнүгүшүнүн башкы булагы катары мал чарбачылгын жолго койу аны менен кошо жайыт маселесин чечүү азыркы замандын негизги талабы болуп калды. Негизинен кыргыздар акчаны мал менен кармаганга аракет кылышат. Барган сайын малдын саны адаттан сырткары өсүп жайытка болгон суроо талап күчөп барат. Биз сөз кылчу Жалпак-Таш айыл өкмөтүнүн жайыт катары пайдаланылып келген Султан Супа, Ийрисуу, Дарбаза-Бел, Жанчукур жайлоолорунун бүгүнкү күндөгү абалы аябай оор деп айтса болот. Бир мезгилдерде жашоочулар бул жайлоолордо жайды толук, күздүн башына чейин отурукташып келген болсо, азыркы мезгилде июль айынын орто ченинде эле мал оттой турган чөп түгөнүп, жерлер такырайып калат. Жайыттардагы тоюмдуулугу жок чөп өсүмдүктөрүнүн жылдан жылга көбөйүп кетишинин себеби да малдын санынын көптүгү жана жайытты туура эмес пайдалануунун кесепетинен келип чыгууда. Мурунку Совет доорунда союздук бюджеттин колдоосу менен Кыргызстандын мал чарбасы олуттуу финансылык, илимий-техникалык жана кадрдык ресурстарга ээ болгон. Каражаттар илимий изилдөөлөргө, асыл тукум малдын тукумун жакшыртууга жана өлкөнүн бардык айыл чарба жерлеринин 78 пайызын түзгөн тогуз миллион гектардан ашык жайыттарды жакшы абалда кармоого жумшалган. Жайыттарды дайыма изилдеп, бузулган жерлерди калыбына келтирүү боюнча зарыл чаралар көрүлүп турган. Бардык инфраструктура түзүлүп, жолдор, көпүрөлөр мал үчүн суу булактары эффективдүү сакталган. Азыркы мезгилде Жалпак-Таш айыл өкмөтүндө жалпысынан 13 айыл жайгашып, 1500 дөн ашуун кожолук бар. Ар бир айылда

алды 50-60, арты 10-20 дан кожолук жашайт. Ар бир кожолукта жок эле дегенде экиден кара мал, экиден жылкы, он бештен кой эчки кармалат. Ал эми жылкынын санын жыйырмага, кара малдын санын он бешке, кой эчкинин санын беш жүзгө жеткирип баккандар четтен табылат. Карапайым калк үчүн малдын болгону жакшы, бирок ошол мал кармоодо жайыт маселеси өтө курчуп келе жаткандыгы айыл жашоочуларын тынчсыздандырбай койбойт. Аты аталган жайыттардын **деградацияга** учурашынын башкы себеби жайтты туура эмес пайдаланууда болуп жатат. Малдар жайытка эрте айдалат жана саны жагынан ашыкча. Тоют чөптөрүн жетиле электе эле жеп, туяктары менен тамырын кошо жок кылып жатышат. Алыскы жайлоолорго айдаганга жолдордун абалынын начардыгы, көпүрөлөрдүн бузулгандыгы, жайыт төлөмдөрүнүн жогорулугу, ал жакта дагы малдын көптүгү (Мисалы: Жалпакташтыктар Кара-Шоро жайлоосуна мал айдашат. Кара-Шорого Өзгөн, Кара-Суу, Кара-Кулжа райондорунан эле эмес коңшу Өзбекстандан да малчылар келишет) себеп болууда. Жайыттардын такырлануусунун дагы бир себебин карай турган болсок 100 гектардан ашык аянтты ээлеп жаткан Сары-Таш мрамор кенинин иштетилип жаткандыгында. Кен казуудагы мүчүлүштүктөр, ташты иштетүүдөгү чыккан чаңдар ж.б. жайыттардагы чөп өсүмдүктөрүнүн түрлөрүнүн азайуусуна алып келүүдө. Андан сырткары акыркы жылдардагы климаттын жылуулануусу, жаан чачындын санынын аз болушу да жайыттардын продуктуулугун азайтууда. Натыйжада жайытка болгон суроо талап күчөп жергиликтүү калк арасында чыр чатактар да катталып турат.

2016-жылга чейин акыркы он жылда жайыт аянты 10%га кыскаrsa, андан бери дагы 25миң гектарга кыскарган. Ошол эле маалда ири мүйүздүү малдын башы беш жылда 200 миңге өскөн.

Кыргыз республикасынын улуттук статистикалык комитетинин маалыматына ылайык, жайыттар республиканын 40 % ын, ал эми айыл чарба жерлеринин 85 % ын ээлеп турат. Бирок, бул жашоо булагы барган сайын соолуп бара жаткандай, себеби акыркы жылдары мал жандыктарынын саны кескин өсүп жайттарды туура эмес пайдалангандыктан абал барган сайын курчууда. 9 млн гектар жердин 88%нан ашууну бузулуп, жайыттар такыр болуп бара жатат. Жайыттардын жарымына жакыны такырланып, топурактары бузулуп бара жаткандыгын байкоого болот. Бардык жерлерде жайыттарды пайдаланууда мөөнөттөр жана малдын саны эске алынбай келет.

Нормага ылайык 1 гектар жерге 1,6 шарттуу баш мал туура келиши керек

Эгерде жайыттардын бузулуусун көзөмөлгө алып, бул маселе чечилбесе алдыда коркунуч күтүп турат деп келишет окумуштуулар. Жаратылыш ресурстарын аша чаап пайдалануу курчап турган чөйрөнүн бузулуусуна алып келет. Бир эле жерлерде көп сандаган малдарды кайтаруу менен ал жерлер такырланып, жаан жааганда жерди жууп кетүүдө. Башкача айтканда, убактылуу суу агымдары топуракты дагы, өсүмдүктөрдү дагы бузууда.

Кыргыз Республикасынын Айыл-чарба жана мелиорация министрлиги жайыттарда малдын туура эмес жайылганы алардын бузулуусунун негизги себеби экенин билдирет. Жазында жана күзүндө малдар жакынкы жайыттарга жайылып, алыскы аймактарга мал барбай жаткандыгы менен жайыттар деградацияга учурап жатат. Мындай көрүнүш көптөн бери же жайыттарды советтик башкаруу урап, кайра куруу башталгандан бери кайталанып келет, натыйжада ата-бабаларыбыз жайлаган жайлоолорго азыркы чабандар чыкпай, алыскы жайлоолорго жетпей эле, жакынкы жайлоолор бузулууда. Кыргыздар байыртадан эле бир жерден экинчи жерге көчүп конуп, жайыттардын абалына өзгөчө көңүл буруп келишкен. Кышында кыштоого, күзүндө күздөөгө барышчу. Кыштоо үчүн тоо араларындагы жайыттар пайдаланылса, күзүндө жана жазында түздүктөрдө жайлашчу. Ал эми жайында чөп көп чыккан жана суу кенен болгон жерлерге конушчу. Бүгүнкү күндө малдын санынын кескин өсүшүнүн негизинде табиятта төмөндөгүдөй өзгөрүүлөргө алып келет: Биринчиден малдар топуракка механикалык жактан терс таасир тийгизет, өсүмдүктөрдүн тамырлары бошоп, алар бара-бара куурап калат, ал эми топурактын физикалык сапаты бара-бара начарлайт. Малды көпкө кайтаруудан топурактын үстүңкү катмары бузулат. Малды ашыгы менен жайуунун натыйжасында өсүмдүктөр азайып, алардын ордуна башка мал жебей турган чөптөр чыга баштайт. Чөп жашыл болуп, күн тийип турганы менен мал жегенге эч нерсе калбай калат. Ошентип малдар дагы арык болуп, эт сүтту начар бере баштайт. Андан соң өсүмдүктөр түп орду менен жоголот. Топурак эрозияга туш болуп, селдер көп жүрө баштайт. Айрым жерлерде, суу сактагычтарда насостор пайда боло баштады. Малдын санынын өсүшү, жайлоолорду туруксуз колдонуу алардын деградациясына алып келет жана жайыттар кыскарат. Ал болсо абанын температурасынын өсүшү, жаан-чачындын түзүлүшүнүн өзгөрүшү сыяктуу климаттык шарттар менен коштолгондо айыл чарбасынын продуктивдүүлүгүнүн бат төмөндөшүнө алып келет. Топурактын тапталышы экосистеманын кыйрашына алып келип, чөлдөр көбөйөт[1].

Жайыттар жана мал чарбасын асылдандыруу департаментинин маалыматында калктуу конуштарга жанаша жайыттар эң начар абалда - алар толугу менен деградацияга учураган. Анткени бүгүнкү күндө мал негизинен айылдардын тегерегинде багылат. Алыскы жайыттардын кеңири аймактарын таш, зыяндуу чөптөр басып кеткен.

Биздин өлкөнүн ички мыйзамына ылайык жайыттардын бардык түрлөрүн башкаруу жоопкерчилиги жана контролдоо функциялары жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына жана жайыт пайдалануучуларга өткөрүп берилген. Өлкөнүн ички мыйзамынын негизинде жергиликтүү жамааттар тарабынан жайыт пайдалануучулар бирикмелерин жана алардын аткаруу органдары болуп эсептелген жайыт комитеттерин түзүү сыяктуу маанилүү маселелерди жөнгө салат, жайыт белетин алуунун негизинде мал башынын санына жараша

жайыт пайдалануу үчүн акы төлөмө принцибин ишке ашырат, ошондой эле ички мыйзамда жайыттарды башкаруу жана пайдалануу боюнча жамааттардын узак мөөнөттүү планы, жайыт пайдалануунун жылдык планы сыяктуу маанилүү операциялык документтерди иштеп чыгуунун тартиби жөнүндө жоболор жана башка нормалар бар.

Биздин өлкөдө жаратылыштык-климаттык шарттарга ылайык экологиялык жактан таза продукция өндүрүүгө бардык мүмкүнчүлүктөр бар, бул болсо айлана-чөйрөгө болгон глобалдык антропогендик уланып келе жаткан таасирдин шарттарында өтө актуалдуу. Малдын саны уламдан улам көбөйүп жаткан тенденцияда мал жаюу системасын пайдалануу, жайыт пайдаланууну жакшыртуу боюнча иш чаралар комплексин ишке ашыруу, экологиялык жактан балансталган чарба жүргүзүүчү формаларды ишке ашыруу республикадагы экосистеманын абалын жалпысынан жакшыртууга мүмкүнчүлүк түзөт.

Жайыт комитеттери тарабынан иштелип чыккан жана жергиликтүү кеңештер бекиткен жайыт башкаруу жана пайдалануу боюнча жамааттардын планынын негизинде жайыт пайдалануунун башка субъекттеринин активдүү катышуусунда жайыт ресурстарын пайдалануу өсүмдүк жана жаныбар дүйнөсүнүн (сейрек кездешүүчү жана жоголуп бара жаткан, ошондой эле Кызыл китепке киргизилген) объекттерин сактоо үчүн шарттарды түзөт.

Жамааттын жайытты башкаруу жана пайдалануу боюнча планы бардык жайыт пайдалануучулардын кызыкчылыктарын эске алуу менен, айылдык аймакта болгон ресурстарды, ал ресурстарды пайдаланууга муктаждыкты баалоонун, жайыттарды пайдалануу процессин пландоонун жана жөнгө салуунун, абалын жакшыртуунун жана мониторингдөөнүн негизинде колдо болгон жайыттык табигый ресурстарды туруктуу, экологиялык жактан сарамжалдуу пайдалануунун жолу болуп эсептелет.

Жайыт жерлерин натыйжалуу башкаруу жана үзүрлүү пайдалануу үчүн жергиликтүү коомдук уюм-жайыт пайдалануучулар ассоциацияларын түзүшөт. Жайыт пайдалануучулар ассоциациясы жергиликтүү өз алдынча жетектөө жана жөнгө салуу үчүн түзүлөт жана ушул аймактык бирдиктеги жайыла турган мал ээлеринин, ошондой эле башка жайыт пайдалануучулардын кызыкчылыгын көздөйт. Башкаруунун аймагындагы бардык жайыт бирикмеси жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аймагындагы бардык жайыт пайдалануучулардын жана коомчулуктун таламдаш тараптарынын кызыкчылыктарын көздөйт.

Колдонулган адабияттар:

1. Кыргызстандагы жайыт реформасы
https://www.bbc.com/kyrgyz/in_depth/2014/08/140828_pasture_reform_kyrgyz_my_takeon
2. Жайыттар кимдин жоопкерчилигинде
https://www.azattyk.org/a/Kyrgyzstan_Economy/1878975.html
3. Жайыттар жөнүндө мыйзам <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kq/202594?cl=ky-kq>
4. “Айыл чарба инвестициялары жана кызмат көрсөтүү” долбоору “жайыт комитеттери үчүн эскертме” Бишкек 2012. Автор илимий консультант ветеринария илимдеринин кандидаты К.Жумаканов.
5. “Кыргыз республикасынын Айыл чарба жана мелиорация министрлиги” “Айыл чарба инвестициялары жана кызмат көрсөтүү” долбоору. Жайыттарды пайдаланууда курчап турган чөйрөнү коргоо боюнча сунуштар. Бишкек 2012

Интернет булактары

1. www.camp.kg
2. www.agrocompas.com

* * *

АНГЛИС, ОРУС, КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ ЭҢ ПОПУЛЯРДУУ ЫРЛАРДЫН ТАРЫХЫ ЖАНА АЛАРДЫН БАЛДАРДЫН ТАРБИЯСЫНА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРЛЕРИ ("HAPPY BIRTHDAY TO YOU", "В ЛЕСУ РОДИЛАСЬ ЁЛОЧКА", "BALATY")

*Жумабекова Насиба Акимжановна улук окутуучу
nasibazhumabekova71@gmail.com*

*Б.Осмонов атындагы ЖАМУ,
Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы*

Аннотация: Бул макалада англис, орус жана кыргыз тилдериндеги эң белгилүү балдар ырларынын жаралуу тарыхтары жөнүндө баяндалды. Мугалим менен окуучунун ортосундагы өз ара карым-катнаш маселелери каралат. Англис, орус жана кыргыз тилдериндеги балдар ырларынын жашоодо активдүү колдонулушу үчүн технологиялык негиздерге өзгөчө көңүл бурулат. Ошондой эле макалада англис, орус, кыргыз тилдериндеги өзгөчө белгилүү болгон балдар ырларынын тарбиялык маанисине көңүл бурулду.

Түйүндүү сөздөр: акыл-эс жөндөмдүүлүк, «моралдык кризис», адамдык ишеним, элдик ырлар, технологиялык база, муун, музыкалык билим, текст, обон,

ИСТОРИЯ САМЫХ ПОПУЛЯРНЫХ ПЕСЕН НА АНГЛИЙСКОМ, РУССКОМ, КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКАХ И ИХ ВЛИЯНИЯ НА ВОСПИТАНИЕ ДЕТЕЙ ("HAPPY BIRTHDAY TO YOU", "В ЛЕСУ РОДИЛАСЬ ЁЛОЧКА", "BALATY")

*Жумабекова Насиба Акимжановна старший
преподаватель*

nasibazhumabekova71@gmail.com

*ЖАГУ имени Б.Осмонова,
г. Жалал-Абад, Кыргызская Республика*

Аннотация: В данной статье рассказывается об истории самых популярных детских песен на английском, русском и кыргызском языках. Обсуждаются вопросы взаимодействия учителя и ученика. Особое внимание уделено технологической основе активного использования детских песен на английском, русском и кыргызском языках. В статье также акцентируется внимание на воспитательном значении популярных детских песен на английском, русском и кыргызском языках.

Ключевые слова: умственные способности, «нравственный кризис», человеческая вера, народные песни, технологическая база, поколение, музыкальное образование, лирика, мелодия

HISTORY OF THE MOST POPULAR SONGS OF ENGLISH, RUSSIAN, KYRGYZ AND THEIR INFLUENCES ON THE UPBRINGING OF CHILDREN ("HAPPY BIRTHDAY TO YOU", "В ЛЕСУ РОДИЛАСЬ ЁЛОЧКА", "BALATY")

*Zhumabekova Nasiba Akimjanovna senior teacher
nasibazhumabekova71@gmail.com*

*JASU named after B.Osmonov,
Jalal-Abad city, Kyrgyz Republic*

Abstract: This article tells about the history of the most popular children's songs in English, Russian and Kyrgyz. The issues of interaction between the teacher and the student are discussed. Particular attention is paid to the technological basis for the active use of children's songs in English, Russian and Kyrgyz. The article also focuses on the educational value of popular children's songs in English, Russian and Kyrgyz.

Keywords: multilingual education, parallel education, mental abilities, "moral crisis", human faith, folk songs, technological base, generation, music education, lyrics, melody

Today to implement the Program for the Development of Education in Kyrgyz Republic for 2021-2040, three main tasks have been set in order to adapt to the new conditions of life in the economic and social spheres: ensuring fair and equitable access, quality assurance, effective management and financing. One of the measures implemented by the program in the field of education is the expansion of multilingual education and parallel education in different languages. Children are people who have not yet formed their personality, limited mental abilities, lacking life experience, unable to distinguish between good and bad. Today we see that the moral qualities of young people are declining. The development of science and technology reduces human faith and "moral crisis".

During the Soviet Union, the magazine "Baychechekey" for children, the magazine "Young Leninist" for primary schoolchildren and teenagers and the newspaper "Pioneer of Kyrgyzstan" were published in Kyrgyzstan. Children's songs were published in these publications regularly. Publishing house "Mektep" had issued hundreds of original and translated books for children every year. Unfortunately, after becoming Kyrgyzstan an independent state some of these publications are not published and some of them are published only little edition.

These are the criteria for saying that "**Happy Birthday to You**", "**В лесу родилась ёлочка**", "**Balaty**" are for children: are invented of children's thinking; children's ability to read and remember easily; lightness and comprehensibility of the words.

Ch. Aitmatov said: "Even though my grandmother hadn't educated, but she had a wonderful mind, knew a lot of folk songs, laments and fairy tales. The sweet days of my childhood were spent with the love of my grandmother". His grandmother brought up who was growing up in the city and was studying at a Russian school with Kyrgyz folklore from which he got an educational influence. Later, the author used them in his works that would influence the people at present, such as Mother Deer, Chipalak Bala, Naiman-Ene and Mankurt and created them a great treasure of ideological and aesthetic education.

Technological bases of teaching children's songs: **Linguistic bases**- the linguistic directions of text analysis of poems: lexical meaning of words in the text, homonyms, synonyms, antonyms, regular expressions, dialectal features, professional vocabulary, word order, etc. **Literary bases** - the rhythm, rhyme, couplet, comparison, epithet, hyperbole, litota, metaphor, metonymy, allegory, etc. are analyzed in children's songs. **Pedagogical bases** - the educational value that students learn from children's songs. Poems for children are written in order to develop their moral qualities, increase their aesthetic education, teach them good manner. **Psychological bases** - children's songs are related according to their different ages how the schoolchildren affect the perception, feelings and thinking. **Ethnopedagogical bases** - English, Russian, Kyrgyz children's songs reveal how the pedagogical culture of the English, Russian, Kyrgyz peoples, in other words, traditions of the peoples that have been educating the younger generation for centuries, are interpreted.

Music can improve children's abilities in learning and other nonmusic tasks, but it's important to understand that music does not make one smarter. Many benefits to music education include being disciplined, learning a skill, being part of the music world, managing performance, being part of something child be proud of, and even struggling with a less than perfect teacher. Music makes child interesting and happy, and smart will come later. The primary reasons to provide children with a musical education should be to help them become more musical, to appreciate all aspects of music, and to respect the process of learning an instrument or learning to sing, which is valuable on its own merit.

History of song Happy Birthday to You

People all over the world now sing the Happy Birthday song originally written by two schoolteachers. But did you know it was copyrighted? Here are 10 facts on the song and its origin. "Happy Birthday to You", also known as "Happy Birthday", is a song traditionally sung to celebrate a person's birthday. According to the 1998 Guinness World Records, it is the most recognized song in the English language, followed by "For He's a Jolly Good Fellow". The song's base lyrics have

been translated into at least 18 languages. The melody of "Happy Birthday to You" comes from the song "Good Morning to All", which has traditionally been attributed to American sisters Patty and Mildred J. Hill in 1893, although the claim that the sisters composed the tune is disputed.

Patty first published the song on this day in 1893 as 'Good Morning to All' in the book *Song Stories for the Kindergarten* as a classroom greeting that teachers could sing to their students. The book was translated to French, German, Spanish, Chinese, Japanese, and Swedish and had over 20 editions.

About the Hill sisters and their drive for education:

Passionate parents who taught their children the importance of education, play and the necessity of advocating for others raised Mildred and Patty. Both of them grew up to contribute much to the education system of the day.

Patty, an American nursery school and kindergarten teacher, was a major force behind the 19th century movement for progressive education. In 1924, she also helped in the creation of the Institute of Child Welfare Research at Columbia University Teachers College. She also helped found the National Association for Nursery Education (NANE), which is now known as National Association for the Education of Young Children (NAEYC). Mildred, a Sunday School teacher, went on to work with music, composing, teaching, and the study of Negro spirituals. It was while teaching at the Louisville Experimental Kindergarten School that the sisters came up with the song 'Good Morning to All'. The sisters were awarded at the Chicago World's Fair for their contribution to progressive education in experimental kindergarten.

The song is in the public domain in the United States and the European Union. Warner Chappell Music had previously claimed copyright on the song in the US and collected licensing fees for its use; in 2015, the copyright claim was declared invalid and Warner Chappell agreed to pay back \$14 million in licensing fees. Patty Hill was a kindergarten principal in Louisville, Kentucky developing various teaching methods at the Little Loomhouse, and her sister Mildred was a pianist and composer. The sisters used "Good Morning to All" as a song that young children would find easy to sing. The combination of melody and lyrics in "Happy Birthday to You" first appeared in print in 1912. None of the early appearances of the "Happy Birthday to You" lyrics included credits or copyright notices. The Summy Company registered a copyright in 1935, crediting authors Preston Ware Orem and Mrs. R. R. Forman. In 1988, Warner/Chappell Music purchased the company owning the copyright for US\$25 million, with the value of "Happy Birthday" estimated at US\$5 million. Warner claimed that the United States copyright would not expire until 2030, and that unauthorized public performances of the song are illegal unless royalties are paid. In February 2010, the royalty for a single use was US\$700. By one estimate, the song is the highest-earning single song in history. In the European Union, the copyright for the song expired on January 1, 2017.

The American copyright status of "Happy Birthday to You" began to draw more attention with the passage of the Copyright Term Extension Act in 1998. The Supreme Court upheld the Act in *Eldred v. Ashcroft* in 2003, and Associate Justice Stephen Breyer specifically mentioned "Happy Birthday to You" in his dissenting opinion. American law professor Robert Brauneis extensively researched the song and concluded in 2010 that "it is almost certainly no longer under copyright." Good Morning to You Productions sued Warner/Chappell for falsely claiming copyright to the song in 2013. In September 2015, a federal judge declared that the Warner/Chappell copyright claim was invalid, ruling that the copyright registration applied only to a specific piano arrangement of the song and not to its lyrics and melody. In 2016, Warner/Chappell settled for \$14 million, and the court declared that "Happy Birthday to You" is in the public domain.

Let us know some facts about the Happy Birthday song:

1. The song was first published in 1893 as "Good morning to you, Good morning to you, Good morning, dear children, Good morning to all".
2. It didn't take long for the song to appear in films and on radio airwaves -- entirely without royalties. In 1931, Happy Birthday appeared in the Broadway musical *The Band Wagon*.

3. In 1988, Warner Music became the owners of the song and benefitted a reported USD 2 million in annual royalties. The Hill Foundation, set up in the sisters' honour, has collected half of all royalties since 1893, with some going to their nephew Archibald, after Patty's death in 1946.

4. Walt Disney had to pay USD 5,000 to use it in a parade and the royalties charge on a scene of Martin Luther King celebrating his birthday in the civil rights documentary *Eyes on the Prize* was so high that it never made it to DVD.

GOOD - MORNING TO ALL. 3

To be sung standing.

Brightly.

The image shows a musical score for the song 'Good Morning to All'. It is written in G major and 3/4 time. The score consists of two systems of music. The first system has a vocal line and a piano accompaniment. The lyrics are: 'Good - morn - ing to you, Good - morn - ing to'. The second system continues the vocal line and piano accompaniment. The lyrics are: 'you, Good - morn - ing dear chil - dren, Good - morn - ing to all.' The piano part features a simple, rhythmic accompaniment with chords and single notes.

5. The makers of the 2008 documentary *No Subtitles Necessary: Laszlo & Vilmos*, about the Hungarian cinematographers, paid USD 5000 to use the music in their film.

6. By around 1911, the word 'birthday' started to sneak its way into versions of the tune and on this day in 1924, for the first time, 'Happy Birthday To You' was written alongside the melody named 'Good Morning to All'.

7. Marilyn Monroe tweaked the lyrics to sing "Happy Birthday, Mr. President" for President John F Kennedy at a celebration of his 45th birthday in the year 1962. It has since become one of the most famous renditions of the song.

8. Robert Brauneis published a paper in the year 2010, 'Copyright and the World's Most Popular Song', bringing the Hill family's ownership of the melody into dispute.

9. In the year 2013, filmmaker Jennifer Nelson filed a lawsuit against Warner Music after they charged her USD 1500 to make a film about the song and include a clip of it.

10. In 2015, a US judge ruled that 'Happy Birthday to You' is not under copyright. The ruling means royalties will no longer have to be paid to Warner Music for use of the popular song. Since Happy Birthday returned to the public domain, you can expect to hear it far more frequently in films, advertisements and TV shows.

Lyrics "Happy birthday to you"

The person whose birthday is being celebrated is filled in for "[NAME]".

The earliest known publication used "John" as the example.

Happy birthday to you

Happy birthday to you

Happy birthday, dear [NAME]

Happy birthday to you.

History of song "В лесу родилась ёлочка"

"В лесу родилась ёлочка" (1906-1909) is one of the most popular Russian children's Christmas songs, which became New Year's in the USSR. Raisa Adamovna Kudasheva wrote the words and the music was written by Leonid Karlovich Beckman.

Leonid Beckman bought the magazine "Malyutka" for his daughter Vera. In it, he saw the poem "Yolochka" Beckman sat down at the piano and began to play. Together with his daughter, they sang the song he had just created melody with all his might. The scientist himself did not attach much importance to the created melody, but his wife, Elena Aleksandrovna praised the melody and advised to write it down. She graduated from the Moscow Conservatory with a gold

medal and were friends with Sergei Rachmaninov. Beckman joked: "I can't this, and I don't know the notes." Then Elena Alexandrovna herself took a notebook, ink and carefully wrote down the invented melody. The next year, Beckman's daughter performed this song at the holiday with family friends. They liked the song so much and asked him to rewrite the notes and words for them. That year, Leonid Beckman rewrote "Yolochka" more than ten times, and in 1907, the whole of Moscow sang the song. Leonid and Elena Beckman later had published a collection of "Verochka's songs", where there was also "В лесу родилась ёлочка".

For a long time, no one knew who was the author of the poem of the most famous New Year's hit in the USSR. Some time later, when the Union was organized, an old woman knocked at the office of Gorky, the chairman of the Union, and said that she would like to join the writers' organization.

Gorky asked: "What did you write?"

- Only children's thin books and in magazines.

- Excuse me, dear, our Writers' Union is a serious organization. We accept there who writes novels, short stories, poems, explained Alexei Maksimovich.

"No, that means no," she shrugged her shoulders and went to the exit, but then turned around: "Maybe you have heard at least one of my poems?"

- Which?

- Well, for example:

"В лесу родилась ёлочка,
В лесу она росла,
Зимой и летом стройная,
Зелёная была".

Gorky:

- So you wrote it?

By that time, several generations were brought up on the only well-known children's song.

- Yes I. - and showed the magazine "Malyutka" which issued at the beginning of the century and were written under the poem pseudonym A.E.

- Write an application! You are a member of the Writers' Union of the USSR!

At first, Raisa Kudasheva published the poem "Yolka" in the children's magazine "Baby" in 1903. After 2 years, L.K. Beckman composed a melody for his eldest daughter's birthday. He had no musical education, played the piano by ear, but easily improvised and sang excellently. That is why his wife, pianist Elena Bekman-Shcherbina, transcribed the melody of the song to music. She graduated from the Moscow Conservatory with a gold medal.

The author of the song "В лесу родилась ёлочка" Raisa Adamovna Kudasheva (1878-1964) worked as a governess and teacher before the revolution. Raisa Adamovna did not know that "Yolochka" had become a song. Only in 1921, she heard absolutely by chance her "Yolochka" was singing when she was on train. The song "Yolochka" was forgotten during the First World War and the revolution. The compiler of the New Year's poetry collection Esfir Emden, which gave the song a second life, sought out the author of the poem and specified Kudasheva's name in the text.

One of the most famous New Year's songs - "В лесу родилась ёлочка" in 2015 celebrated 115 years. According to the results of a sociological study conducted in 2015 by the Russian Reporter magazine, the lyrics of the song took 29th place in the top 100 most popular poetic lines in Russia, including, among other things, this list, Russian and world classics.

В лесу родилась ёлочка

В лесу родилась ёлочка,
В лесу она росла.
Зимой и летом стройная,
Зелёная была.

Метель ей пела песенку:
«Спи, ёлочка, бай-бай!»

Мороз снежком укутывал:
«Смотри, не замерзай!»
Трусишка зайка серенький
Под ёлочкой скакал.
Порою волк, сердитый волк,
Рысцою пробегал.
Чу! Снег по лесу частому
Под полозом скрипит.

Лошадка мохноногая
Торопится, бежит.
Везёт лошадка дровеньки,
На дровнях мужичок.

Срубил он нашу ёлочку
Под самый корешок.
Теперь ты здесь, нарядная,
На праздник к нам пришла
И много, много радости
Детишкам принесла.

History of song “Balaty”

Poet Kiyalbek Urmanbetov was born in 1959 in the city of Frunze. In 1981, he graduated from the Kyrgyz State National University, Faculty of Journalism. 1981–1986 Editor of the Youth Department of the Kyrgyz State Television and Radio Committee, 1986–1987. Editor of the cartoon group at the Kyrgyzfilm studio, 1990-1993. Reporter in the newspaper "Kyrgyzstan Madaniyat", 1993-1999. He was an editor of the musical newspaper and the magazine "Kerbez", as well as the editor of the newspaper "Argument" and the literary magazine "Jetigen", the republican newspaper "Alas". The first song was published in 1969 in the republican newspaper "Pioneer of Kyrgyzstan" under the name "My Cat" when he was 10 years. He created the first melody collection "Year of Love" in the world of Kyrgyz art. He is an author of more than a hundred melodic songs and a member of the USSR Writers' Union since 1988. In 1997, he participated in the International Seminar on Children's Literature organized by UNESCO in Vienna and was winner of the Republican Festival of Creative Youth. In 2000 he was awarded the Youth Prize of Kyrgyzstan and the honorary title of "Honored Worker of Culture of the Kyrgyz Republic" in 2005. Kiyalbek Urmanbetov's published books in Kyrgyz language:

Balapan: Collection of children's songs. - F.: School, 1981. - 15 p.

Mother Lake: Collection of poems. - F.: Kyrgyzstan, 1988. - 80 p.

Girl on the Moon: Book of poems. - F.: Literature, 1989. - 16 p.

Famous songs: “Bishkegim”, “Buluttar”, “Gulzar”, “Ak sanat”, “Asman”, “Kyrgyz biyi”, “Yr mairam”, etc.

“Балаты”

Кичине балаты үшүдү кышта,
Токойдон алып келдик, калтырбай тышка
Канча бир оюнчук кооздоп байладык,
Алтындан тоо буурчак, пряник камдадык
Айланып биз аны, ырдап, бийледик,
Кутмандуу жаңы жыл, келсең батыраак

References:

1. Алексеев, Б. «В лесу родилась Елочка» / Б. Алексеев // Огонек. – 1958.
2. Бирюков, Ю. В лесу родилась елочка / Юрий Бирюков // Советская Россия. – 1985.
3. В лесу родилась елочка // Семья и школа. – 1974.

4. У новогодней «Ёлочки» столетний юбилей! // Вечерний Ростов. – 2003.
5. Кыргыз балдар адабиятындагы Т. Самудиновдук мектеп
6. Бекбоев, И.Б. Проблемы новой ориентации системы образования. Теория и практика инновационного образования [Текст] / И.Б. Бекбоев. – Бишкек, 2000.
7. Закиров, А. Этнопсихологияга киришүү [Текст] / А. Закиров. – Ош, 1996
8. 2021-2040-жылдары Кыргыз Республикасында билим берүүнү өнүктүрүү программасы Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2021-жылдын 4-майындагы № 200 токтому
9. Муратов А. Кыргыз этнопедагогикасы. Педагогикалык адистик берүүчү жогорку окуу жайларынын студенттери, магистрлери үчүн окуу китеби.
10. <https://www.ismtrust.org>
11. <https://allthatsinteresting.com>
12. <https://www.mk.ru>
13. <https://www.psb.org>
14. https://scholar.google.ru/citations?view_op=list_works&hl=ru&user=p95UhRcAAAAJ

* * *

УДК 595.76812

МОНИТОРИНГ ЗА ДИНАМИКОЙ ЧИСЛЕННОСТИ НЕПАРНОГО ШЕЛКОПРЯДА (LYMANTRIA DISPAR L.) ФИСТАШНИКОВ КЫРГЫЗСТАНА

*Жусупбаева Г.И., к.б.н., с.н.с. Жалал-Абадский
научный центр ЮО НАН КР,
эл.почта Zhgulsara@mail.ru
аттарбекова Д.М, магистрант ЖАГУ,
Асанова К.А., магистрант ЖАГУ,
Алмазбек кызы Динара магистрант ЖАГУ*

Аннотация: В статье приведены анализ лесопатологического состояния лесов фисташки Кыргызстана. Работу проводили с использованием общепринятых методик рекогносцировочного и детального обследования древостоев. При проведении надзора выявлены очаги непарного шелкопряда. Выявлены весенний выход гусениц вредителя, определены динамика численности их в период вегетации.

Для ограничения динамика численности непарного шелкопряда испытано биологический препарат «Бактоцид ВК33» привезенные из России. Действующее вещество: культуральная жидкость, содержащие бактерии *Bacillus thuringitnsis*. Препарат «Бактоцид ВК33» существенно снижают численность гусениц непарного шелкопряда (*Lymantria dispar L.*). Это обстоятельство следует учитывать при разработке интегрированной системы защиты растений от вредителей.

Ключевые слова: Лесопатологический мониторинг, фисташковые насаждения непарный шелкопряд (*Lymantria dispar L.*), биологический препарат «Бактоцид ВК33».

КЫРГЫЗСТАНДЫН МИСТЕ ТОКОЙЛОРУНДАГЫ ЖУПСУЗ ЖИБЕК КӨПӨЛӨГҮНҮН (LYMANTRIA DISPAR L.) САНДЫК ДИНАМИКАСЫН КӨЗӨМӨЛДӨӨ

*Жусупбаева Г.И.,- к.б.н., с.н.с. КР УИА ТБ
Жалал-Абад илимий борбору,
эл.почта Zhgulsara@mail.ru
Заттарбекова Д.М, ЖАМУнун магистранты
Асанова К.А., ЖАМУнун магистранты, Алмазбек
кызы Динара, ЖАМУнун магистранты*

Аннотация: Макалада Кыргызстандын мисте токойлорунун токой патологиялык абалына талдоо берилген. Иш рекогносцирдик жана деталдык жалты кабыл алынган

методдорду колдонуу менен жүргүзүлдү. Көзөмөл жүргүзүүдө жупсуз жибек көпөлөгүнүн очоктору табылды. Зыянкечтин гусеницаларынын жазгы чыгышы, алардын вегетация мезгилиндеги санынын динамикасы аныкталды.

Жупсуз жибек көпөлөктөрүнүн санынын динамикасын чектөө үчүн Россиядан алынып келинген «Бактоцид ВК33» биологиялык препараты сыноодон өткөрүлдү. Таасир этүүчү зат: *Bacillus thuringitnsis* бактериясын камтыган суюктук. "Бактоцид ВК33" препараты жупсуз жибек көпөлөгүнүн (*Lymantria dispar* L.) гусеницаларынын санын азайтат. Бул жагдай өсүмдүктөрдү зыянкечтерден коргоонун комплекстүү системасын иштеп чыгууда эске алынууга тийиш.

Негизги сөздөр: Токойду патологиялык козомолдоо, мисте токойлору, жупсуз жибек көпөлөгү (*Lymantria dispar* L.), биологиялык препарат Бактоцид ВК33.

MONITORING OF THE DYNAMICS OF THE POPULATION OF THE GYPSY MOTH (*LYMANTRIA DISPAR* L.) IN THE PISTACHIO LARCE FORESTS OF KYRGYZSTAN

Zhusupbayeva G.I., Ph.D., senior researcher Jalal-Abad Scientific Center of the South Ossetia of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, e-mail Zhgulsara@mail.ru

Zattarbekova D.M., master student JASU Asanova K.A., master student JASU

Almazbek kyzy Dinara master student JASU

Annotation: *The article provides an analysis of the forest pathological state of pistachio forests in Kyrgyzstan. The work was carried out using generally accepted methods of reconnaissance and detailed examination of forest stands. Surveillance revealed pockets of gypsy moth. The spring emergence of caterpillars of the insect was revealed, the dynamics of their number during the growing season was determined.*

*To limit the dynamics of the number of gypsy moth, the biological preparation "Bactocid VK33" brought from Russia was tested. Active ingredient: culture fluid containing *Bacillus thuringitnsis* bacteria. The drug "Bactocid VK33" significantly reduces the number of caterpillars of the gypsy moth (*Lymantria dispar* L.). This circumstance should be taken into account when developing an integrated system for protecting plants from pests.*

Key words: *Forest pathological monitoring, pistachio plantations, gypsy moth (*Lymantria dispar* L.), biological preparation Bactocid VK33.*

Среды орехоплодовых лесов, на высоте 760-1100м. над уровнем моря по жарким и сухим предгорьям Ферганского хребта занимает – фисташковые (*Pistacia vera* L.) и миндалевые (*Amygdalus*) редколесья, а выше на высоте 1100-2300м по склонам Ферганского и Чаткальского хребтов раскинулся массив орехоплодовых лесов. Необходимо отметить, что фисташковые (*Pistaciavera* L.) и миндалевые (*Amygdalus*) редколесья имеют важнейшее значение в глобальных процессах регулирования состояния окружающей природной среды, сохранении генофонда.

Однако орехоплодовые леса, в том числе фисташковые насаждение из-за чрезмерного антропогенного воздействия и несвоевременного проведения лесохозяйственных работ находятся в загущенном или изреженном состоянии. Участвовавшие в последнее время стихийные бедствия в условиях глобального потепления климата (экстремальные отклонения погодных условий, сели, снежные лавины, и др.), размножение насекомых-вредителей и болезней леса и возрастающие антропогенные воздействия (выпас скота, хищений, истребления фауны и прочих лесонарушений) увеличивают интенсивность ослабления лесов. В настоящее время фисташковые насаждения имеют сельскохозяйственное назначение, используется под пастбищные угодья.

Выпас скота в лесах является наиболее конфликтной как экологической, так и лесохозяйственной проблемой. Они уничтожает естественные возобновления леса, искусственно созданные посадки. Поедаемые травы исчезают, доминируют сорные, непродуктивные их виды. Нерегулируемый выпас скота резко нарушает гидрологические и защитные функции леса, что вызывает эрозию на склонах и образование селевых потоков, наносящих огромный ущерб экономике региона. В результате, является потеря ценности данных насаждений, как источника получения продукции.

Важнейшим условием в системе мероприятий, направленных на повышение продуктивности растения, является защита фисташковых насаждений от вредителей и болезней. Это невозможно сделать без изучения роли насекомых-фитофагов, которые первыми реагируют на ослабление деревьев и насаждений и являются в значительной степени индикаторами их устойчивости.

Методы исследований: Исследования проводили в насаждениях фисташки Кыргызстана. В процессе исследований использовали общепринятая в лесозащите и энтомологии методика работы по изучению видового состава насекомых-филлофагов, их биологии и экологии, и методики рекогносцировочного и детального лесопатологического обследования насаждений (Исаев, Гирс, 1975; Катаев, 1981; Мозолевская и др., 1981; Мозолевская, Катаев, Соколова, 1984). Рекогносцировочное лесопатологическое обследование проводили в Кочкор-Атинского, Кара-Алминского лесхоза Жалал-Абадского области Кыргызстана.

Для ограничения динамика численности непарного шелкопряда испытывали биологический препарат «Бактоцид ВК33» привезённого из соседней страны России. Действующее вещество: культуральная жидкость, содержащие бактерии *Bacillus thuringiensis*. Нормы расхода препаратов взяты согласно официально рекомендованным инструкциям (ВУЗов Кыргызстана, 2019. №11).

Обработка полевых материалов производится по стандартной методике с применением общепринятых методов математической статистики (Митропольский, 1971; Лакин, 1990; Плохинский 1980).

Результат исследований. На сегодняшний день основным вредителем фисташки настоящий (*Pistacia vera*) является непарный шелкопряд (*Limantria dispar* L.).

Непарный шелкопряд (*L. dispar* L.)- сухолюбивое и светлюбивое насекомое. В период массового размножения вредитель способен объедать преимущественно фисташковые (*Pistacia vera*) насаждения, на значительных площадях. Наибольшие вспышки насекомого наблюдается в фисташковых зарослях Кара-Альминского лесхоза Сузакского района, и Кочкор-Атинского лесхоза лесничество Алаш и Кара-Булак Базар-Коргонского района.

В настоящее время с целью ликвидации очагов непарного шелкопряда Станция Охрана и защита растений ежегодно используют вирусный препарат "Вирин-ЭНШ" (к), механическим методом собираются яйцекладов вредителя. На лесные площади выпускаются энтомофаг зеленого большого (*colosoma sycophanta*) и роздаются *Anastatus disparus* для борьбы с непарным шелкопрядом, выращенные в лабораторных условиях.

Несмотря проведенных мероприятий, непарный шелкопряд остается доминантным видам леса. Массовые и локальные очаги непарного шелкопряда, не прекращающиеся более 30 лет, наносят ощутимый урон лесным насаждения Кыргызстана.

Непарный шелкопряд изучен лучше, чем другие виды насекомых. Но вредитель продолжает оставаться основным вредителем в лесах Кыргызстана, массового размножения насекомого наблюдаются ежегодно в тех или иных частях каждого лесхоза. Так, в 2016г. в исследованных лесхозах уровень дефолиации кормовых растений изменялся от 70% до 90%, а наибольшая плотность гусениц старших возрастов шелкопряда достигала 800 особей на одно дерево. В 2017 году очаг вредителя в лесах Кыргызстана составил 26тыс.га. В 2021г. появления гусеницы первого возраста непарного шелкопряда в лесничестве Алаш Тоскоол-Атинского лесхоза Базар-Курганского района наблюдали с первого мая. Во второй половины

мая динамику популяций возрасла, т.е. в одном ветке растения составляли от 3 до 42 штук II-IIIго возрастов гусениц вредителя и в июне достигли сплошное объедание листьев фисташки. В нынешнем году, несмотря на суровый климат, также наблюдается сплошное объедание листьев некоторых деревьев фисташки в о/п Кара-Булак им. С.Болотова Жалал-Абадского Научного Центра ЮО НАН КР. Учет численности гусениц вредителя в одном ветке фисташки составило 9-58 штук. Из них отмечается в основном гусеницы II-III возраста непарника. Таким образом, в последнее время на значительных площадях выше указанных лесхозах во второй половины июня фисташковых редколесья остается вообще без листьев. Повреждение листьев приводит к целому ряду изменений в процессе развития леса, таким, как уменьшение роста деревьев и уменьшение сопротивляемости к воздействию других негативных факторов окружающей среды, снижаются по количеству и качеству урожая фисташки.

В 2019-2022гг. для ограничения динамика численности непарного шелкопряда мы испытывали биологический препарат «Бактоцид ВК33» привезенные из России. Действующее вещество: культуральная жидкость, содержащие бактерии *Bacillus thuringitnsis*.

В результате, на 3-5-й день после обработки растений против вредителя, биологическая эффективность биопрепарата «Бактоцид ВК33» составляет в среднем $88,4 \pm 1,3\%$ - $92,2 \pm 2,1\%$, и к 7 суткам снижается до $98,6 \pm 2,1\%$, а в контроле всего 1,2-2,3%. Наиболее чувствительны молодые, восприимчивы зрелые особи и сравнительно устойчивы средневозрастные гусеницы.

Оптимальный температурный интервал для применения «Бактоцид ВК33» - от 18 до 28°C. При более холодной погоде отмирание гусениц непарного шелкопряда задерживается, но защитный эффект все равно проявляется за счет снижения интенсивности питания, замедленного развития и частичной гибели гусениц.

Исходя из полученных результатов, биологический препарат «Бактоцид ВК33» можно использовать для обработки против гусениц непарного шелкопряда. В регламентированных нормах не токсично для окружающей среды, животных, человека и полезной энтомофауны.

Биологический препарат «Бактоцид ВК33» следует зарегистрировать на территории Республики Кыргызстан для проведения защитных мероприятий против выше указанных вредителей. Внедрение подобных препаратов полностью соответствует выполнению задач по транспорту и адаптации технологий и повышению экологичности и конкурентоспособности лесной продукции.

Литература:

1. Исаев, А.С. Гирс Г.И. Взаимодействия дерева и насекомых ксилофагов [Текст] - Новосибирск: Наука. – 1975. – С.346
2. Катаев, О.А. Экология стволовых вредителей (очаги и их развитие, обоснование мер борьбы) [Текст] / Е.Г. Мозолевская // – Л.: ЛТА.-1981.-С, 86 З. Лакин Г.Ф. Биометрия.- М.: - Высшая школа. – 1990.
3. Махновский И.К., Романенко К.Е., Чеботарев И.Н. Орехоплодовые леса Киргизии и охрана их от вредителей. Фрунзе. 1963. 69 с.
4. Митропольский А.К. Техника статических вычислений М.:Наука.–1971.
5. Мозолевская, Е.Г. Изучение популяционных особенностей короедов //Метод. Указания по УИРС и НИРС по курсам Лесная энтомология и Техника лесозащиты. – [Текст] М.: МЛТИ. – 1981. – С.32
6. Мозолевская, Е.Г. Методы лесопатологического обследования очагов стволовых вредителей и болезней леса [Текст] / О.А. Катаев, Э.С. Соколова // – М.: Лесная промышленность. – 1984. – 152 С.
7. Плохинский Н.А. Алгоритмы биометрии. М.МГУ.-1980.

8. Тешебаева З.А. Испытание нового биопрепарата Энтолек против колорадского жука (*Leptinotarsa desemlineata* Say) в условиях юга Кыргызстана. [Текст] /Жусупбаева Г.И., Токторалиев Б.А. ВУЗов Кыргызстана, 2019. №11.

* * *

УДК 624.

СЕЛГЕ ЖАНА КӨЧКҮГӨ ТУРУШТУК БЕРЕ АЛА ТУРГАН ҮЙЛӨРДҮ КУРУУ

*Кожоярова Нестан Жакыпбековна,
аспирант, КРУИАнын ТБдөгү
Жалал-Абад илимий борборунун
кенже илимий кызматкери.*

Аннотация: Бул макалада селге жана көчкүгө туруштук бере ала турган үйлөрдү куруу керек экендиги сунушталат. Экономикалык жактан жашоочуларга пайда келтирет жана үйлөрдүн селге жана көчкүгө туруштук бере тургандыгы көрсөтүлөт.

Түйүндүү сөздөр: Селге жана көчкүгө туруштук бере ала турган үйлөр, беттик тартылуу күчү, кыймылдар, айлануу кыймылы, ылдамдык, Ньютондун закондору, салмак, оордук күчү, Архимеддин түртүү күчү, сууда сүзүү шарттары.

СТРОИТЕЛЬСТВО ДОМОВ, СПОСОБНЫХ ПРОТИВОСТОЯТЬ НАВОДНЕНИЯМ И ОПОЛЗНЯМ.

*Кожоярова Нестан Жакыпбековна,
НАН КР Южный Отделение
Жалал-Абадского научного центра
младший научный сотрудник, аспирант.*

Аннотация: В этой статье предлагается строить дома, способные противостоять наводнениям и оползням. Экономически выгоден жителям и показывает, что дома устойчивы к наводнениям и оползням.

Ключевые слова: Дома, способные противостоять наводнениям и оползням, сила тяжести на поверхности, подвижки, вращательное движение, скорость, законы Ньютона, вес, сила тяжести, тяга Архимеда, условия плавания.

BUILDING HOUSES CAPABLE OF RESIST FLOODS AND LANDSLIDES.

*Kozhoyarova Nestan Zhakypbekovna,
National Academy of Sciences of the Kyrgyz
Republic of the Southern Branch of Jalal-Abad
Scientific Center junior researcher, graduate
student.*

Annotation: This article proposes to build houses that can withstand floods and landslides. Economically beneficial to residents and shows that houses are resistant to floods and landslides.

Key words: Houses capable of withstanding floods and landslides, gravity on the surface, shifts, rotational motion, speed, Newton's laws, weight, gravity, Archimedes' thrust, sailing conditions.

Кыргызстанда тоолуу, суулуу аймактар көп. Ал аймактардын айрым жерлеринде кээде жамгырдын өтө көп жаашынан, сел каптоо, көчкү жүрүү сыяктуу жаратылыштын табигый зыян келтирүүчү кубулуштары жүрүп турат. Бул кубулуштардын жүрүшү көбүнчө жаз мезгилинде боло турган табигый закон ченемдүү көрүнүш. Сел каптоонун, көчкү жүрүүнүн адамдар жашаган аймактардагы айыл-чарбасына алып келген түрдүү

зыяндуулугунун тийгизген таасири чоң. Карлар эрип, суу ташкындап, өтө катуу жамгырдан сел жүрүп, зыяндуулугун көрсөтөт. Турак үйлөргө, короолорго, малга ж.б. Үйлөрдү суу алат, үйлөрдүн ичине чейин ылай суу каптап кирет, адамдар материалдык чыгымга учурап, жапа чеги

келишет. Жергиликтүү калк жерди алган, үйдү салган, ал эч жакка көчүп кетпейт.

Сел каптаган жерлерди, айрым жапыз жерди кээде өтө катуу жааган жамгырда сел каптайт. Калк жайгашкан аймактардын сел каптаган жерлери, жергиликтүү калкка жер бөлүнүп берилген, ал жерлердеги негизги маселелерди чечүү максатында, айтор, калк жашаган аймактардын сел каптоочу жайларына үй куруунун башкача түрлөрүн иштеп чыгуу керек.

Сел каптоо боюнча үйдү чокуга салса суу алыс болот, ылдыйга салса ыңгайлуу, суу дагы, жол дагы жакын боло, бирок катуу жамгырда сел каптап, ылайка болуп, жашоочулар жаратылыштын табигый кубулуштарынан жабыр тартат.

Төмөндөгү 1-сүрөттө селден жабырланган үйлөр, үйлөрдүн ичине чейин ылай каптаган, экономикалык жактан чыгымга учураган турак – жайлар көрсөтүлгөн.

1-сүрөт селден кийинки жабыр тарткан үйлөр.

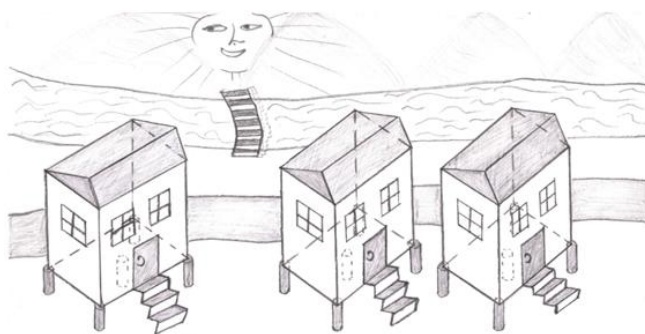
Андыктан сел каптоо, көчкү жүрүү маселелерин чечүү максатында, сел каптаган жерлерге, көчкү жүргөн жерлерге турак жайлардын өзгөчө түрүн салуу зарыл.

Сел каптоого туруштук бере ала турган үй куруу керек. Үйдү беш жерден көтөрүүчү трубаларды орнотуп, үстүнө каркас менен фенопласттан толтуруп салуу зарыл. Үй көтөрүлгөндө оор, салмактуу болбой тургандай кылып, жеңил материалдардан жасалгаланышы керек. Трубалардын жерден бийиктиги бир метр болсо, ичинен көтөрүлүүчү бөлүгү бир метрге чейин болот. Трубалардын жердин түбүн карай тереңдиги бир метрден бир жарым метрге чейин болот. Сел жүргөн маалда суунун деңгээли жогорулаганда үй көтөрүлөт да, сел бүткөндө, үй кайра ордуна отурат. Жашоочулар жабыр тартпайт.

Нерсенин көтөрүлүү бийиктиги төмөндөгүдөй:

$$h = (v_0^2 \cdot \sin^2 \alpha) / (2 \cdot g) \quad (1)$$

Сел каптоого туруштук бере ала турган үйлөр.

2-сүрөт сел каптоого туруштук бере ала турган үйлөр.

Суу азайган сайын Паскалдын законуна ылайык ,“Суюктуктарга жана газдарга берилген басым , анын ар бир чекитине өзгөрүүсүз берилет.” Суюктуктагы статикалык басым төмөнкүгө барабар:

$$P = \text{const} - \rho \cdot v^2 / 2 - \rho \cdot g \cdot h \quad (2)$$

Мында

$\rho \cdot v^2 / 2$ - динамикалык басым болот.

Ал эми

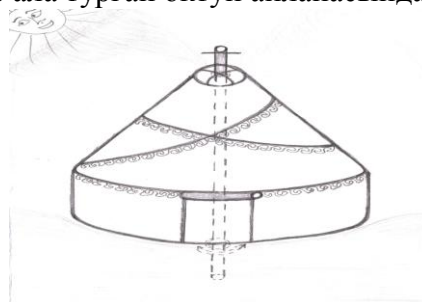
$\rho g h$ - гидравликалык басым.

Эгерде жер жантык болсо, анда чукур жагын бийигирээк кылып, дөң жагын жапыс кылыш керек. Бирок ичиндеги көтөрүүчү трубалардын бийиктиги бирдей болушу шарт. Мындай үйлөрдү салуу, тоо этектериндеги жайкы эс алуучу дачаларды курууда дагы калкка ыңгайлуу, пайдалуу жактары менен экономикалык жактан чоң таасирин тийгизет. Суу алуу маселесин чечүүнүн багыты катары карап, суу алуу маселесин чечүүгө болот. Ар жылы чатыр тигип отурбайт.

“Жер көчөт”,- деп жергиликтүү калкка жер участкакторун бөлүштүрүп берип, эл үй салып , көчүп ,чыгып кетишет. Бирок, баягы эски жайларына дале бара беришет, эгин эгишет, картошка, пияз ,кулпунай ж.б. эгип, түшүмүн алышат.

Кыргызстандын айрым жерлеринде, тоолуу райондордо алгач алачыктар тигилген, андан кийин чатырларды тигишкен. Кийинчерээк бузуп көчүүгө ыңгайлуу болгон, кыргыз үйлөрдү тигишкен. Демек, жергиликтүү калк ар жылы үй тигип, кайра бузуп отурбастан, туруктуу, чыдамдуу, селге жана көчкүгө туруштук бере ала турган үйлөрдү курууга болот. Тоолордун этектериндеги жайлоолордо, ар жылы жазда жамгыр өтө жааганда суу ташкындап, сел алуучу жана көчкү урап түшүүчү жерлерге төмөндөгүдөй үйлөрдү курууга болот.

Көчкү көчкөндө туруштук бере ала турган октун айланасында айлануучу үйдү куруу зарыл.

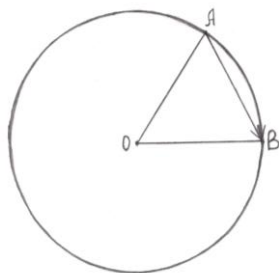
3-сүрөт Октун айланасында айлануучу үй.

Октун айланасында айлануучу үйдү курууда анын пайдасы зор, бышык , көчкүгө туруштук берет, көчкү түшкөндө окто айланат да жашоочулар аман калат. Үй бузулбайт, урап кетпейт, көчүп кетпейт, көчкү көчкөндө туруштук бере ала турган октун айланасында айлануучу үй айлануу кыймылын жасайт.

Жайлоолорго көчкү жүрүү коркунучу бар жерлерге бир окто айлануучу , тоголок кыргыз үйдүн формасында, үй курууга болот. Үйдүн негизинин аянтына ылайыктап , үй курула турган жерди тегиздеп, борборуна узун ок трубаны орнотуп жайгаштыруу зарыл. Үй каркасталып, ичи фенопласт менен толтурулуп, оор салмактуу эмес материалдар менен жасалышы абзел .Жашаганга ыңгайлуу бардык шарты бар үй. Көчкүгө жана селге туруштук бере ала турган үй.Башкалардан айырмаланып, кыргыз үй формасында жасалган бул үй, жерге казылып орнотулган трубага орнойт. Үйдүн полунун борбору менен түндүгүнүн борборун туташтырган көңдөй труба, жерге казылып орнотулган трубага кийгизилет. Эгерде көчкү жүрүү коркунучу болсо, анда бул үй бекитилген октун айланасында эркин айланат.Сол тараптан көчкү түшсө, сол жактан оң жакка карай айлануу кыймылын жасайт жана кандайдыр бурчка айланат . Оң тараптан көчкү түшсө , оң жактан сол жакка карай айлануу

кыймылын жасайт жана белгилүү бурчка бурулат. Ал эми суу каптап сел жүрсө, бул үй октун айланасында тик өйдө карай жылат. Анткени үй көчкүдө кулабаш үчүн жана сел жүргөндө агып кетпеш үчүн жерге бекем бекитилген окко орнотулат.

Үйдүн негизи толук тегерек формада болот. Үйдүн негизинин четки сызыктарынын үзгүлтүксүз туташуусу, айлана түрүндө болгондуктан, ал кыймылга келгенде толук айланса, айлананы сызат же кандайдыр бурчка бурулса, жааны сызат. Биздин турмушубузда, жаратылышта ийри сызыктуу кыймылдардын ичинен көп кездешкени айлана боюнча бир калыптагы кыймыл эсептелет. Жердин суткалык айлануусундагы Жер бетиндеги чекиттердин кыймылы, дөңгөлөктөрдүн, сааттын жебелеринин чекиттеринин ж.б.кыймылдарынын траекториясы айлананы сызат. Булардын кыймылдары айлана боюнча бир калыптагы кыймылдар болуп эсептелет. Айлана боюнча кыймыл бир калыпта эмес болушу да ыктымал

4-сүрөт Окто айлануучу үйдүн негизи.

Эгерде көчкү келгенде үй кандайдыр бурчка эле бурулса, анда биз андагы бир чекитти алып карасак, анын траекториясы жааны сызат.

Траектория –бул кыймылдагы нерселердин сызган сызыгы.

Издеги ар бир чекит ылдамдыгынын багыты ушул чекиттеги жаныманын багыты менен дал келет. Тангенциалдык ылдамдануу ылдамдык чоңдугунун өзгөрүшүн мүнөздөп, изге жаныма боюнча багытталып, төмөнкүдөй формула менен туюнтулат:

$$a_{\tau} = dv / dt \quad (3)$$

Нормалдуу ылдамдануу төмөнкү формула менен туюнтулат:

$$a_n = v^2 / R \quad (4)$$

R-издин ийрилигинин радиусу.

Эгер 180° ка бурулса, анын траекториясы айлананын жарымын сызат. Эгер толук бир айланса, анда анын траекториясы толук айлананы сызат. Кыймылдагы кандайдыр бир чекиттин **A** чекитинен **B** чекитине которулуусу которулуш болот.

Которулуш деп, нерсенин баштапкы абалы менен акыркы абалын туташтырып туруучу багытталган кесиндини айтабыз.

A чекитинен **B** чекитине **t** убакытта келсин, анда чекит ошол **t** убакытта ϕ бурчуна бурулган болот. Анда үйдүн айлануу тездиги ϕ / t менен мүнөздөлөт. Айлана боюнча жылган нерсени айлананын борбору менен бириктирүүчү радиустун бурулуу бурчунун, ошол бурулуу болуп өткөн убакытка болгон катышы менен өлчөнүүчү чоңдук бурчтук ылдамдык деп аталат.

Анда формула

$$\omega = d\phi / dt \quad (5)$$

Мында ω - бурчтук ылдамдык, ϕ бурчу **t** убакыт ичиндеги үйдүн кандайдыр бир чекити **A** чекитинен **B** чекитине келген кездеги **R** радиусунун бурулуу бурчу. Демек, бурчтук ылдамдык сан жагынан убакыт бирдиги ичиндеги чекиттин бурулуп кеткен бурчуна барабар. Айлана боюнча кыймыл бир калыпта болгон кезде бурчтук ылдамдык турактуу чоңдук болот.

Бурчтук ылдамдануу төмөнкүгө барабар:

$$\epsilon = d\omega / dt = d^2\phi / dt^2 \quad (6)$$

Чекит айлана боюнча жылган кезде , анын бир толук айлануусуна кеткен убакыт айлануу мезгили деп аталат. Аны T менен белгилейбиз.

$$T = 1/n \quad (7)$$

T –айлануу мезгили.

n -айлануулардын саны же жыштыгы.

Чекиттин айлана боюнча жылгандагы ылдамдыгы сызыктуу ылдамдык деп аталат.

Жаратылыштын табигый кырсыктары болгондо , маселен көчкү түшкөндө англиялык физик Исаак Ньтондун биринчи законуна ылайык , тынч турган нерсе кыймылга келет.

1.Ньтондун биринчи закону. Эгерде нерсеге сырттан күч аракет этпесе, анда ал өзүнүн тынч абалын жана бир калыптагы түз сызыктуу кыймылын сактайт.

Тангенциалдык жана жаныма күч төмөндөгүгө барабар:

$$F_{\tau} = m \cdot a = m \cdot dv/dt \quad (8)$$

же

$$F_{\tau} = m \cdot \varepsilon \cdot R \quad (9)$$

Сел жүрүп , суу каптаса окто айлануучу үй , селге жана көчкүгө туруштук бере ала турган үйлөр , нерселердин сууда сүзүү шарттарына ылайык , башкача айтканда $F_a > F_o$ шарты боюнча Архимед күчүнүн таасиринде үй суунун үстүндө калкып, ок боюнча жана трубалар менен жылып тик өйдө көтөрүлөт, бирок алар селге туруштук берет. Бузулбайт кайра ордуна отурат. Мында суунун түртүү күчү, үйдүн оордук күчүнөн чоң болушу керек. Архимед байыркы грек окумуштуусу, улуу физик.

F_a –архимед күчү. F_o –үйдүн оордук күчү.

2.Нерселердин сууда сүзүү шарттары:

1.Эгерде Архимед күчү оордук күчүнөн чоң болсо , анда нерсе суунун бетинде калкыйт.

$F_a > F_o$

2.Эгерде Архимед күчү оордук күчүнө барабар болсо , анда нерсе сууда сузуп жүрөт. $F_a = F_o$

3.Эгерде Архимед күчү оордук күчүнөн кичине болсо , анда нерсе сууда чөгөт. $F_a < F_o$

Демек, селге жана көчкүгө туруштук бере ала турган үйлөр, нерселердин сүзүү шарттарынын $F_a > F_o$ ушул шартын гана канаатандырышы керек.

Корутундулар:

Сел каптаган мезгилде трубадан үй көтөрүлүп , сел бүткөндө кайра ордуна туруп калуучу үйлөрдү салууда адамдар зыян тартпайт, аман калат.

Октун айланасында айлануучу кыргыз үй формасындагы үй , октун айланасында жеңил айланат. Кайсы жактан көчкү келсе, үй сокку келген жак менен айланат. Ал эми сел жүргөн мезгилде үй ок боюнча өйдө көтөрүлүп , буткөндө кайра ордуна отурат, адамдар аман калат. Демек, селге жана көчкүгө туруштук бере ала турган үйлөрдү курууда жашоочулар аман калат. Экономикалык жактан пайда келтирет.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Кыдыралиев С.Жер көчкүгө конструкциясы туруктуу турак үй. Патент №277 29.11.2019.
2. Сел жана жер көчкүгө туруктуу курулушу бар турак –жай. Техника илимдеринин доктору, профессор С Кыдыралиев.
3. RU2710164C12019.12.24.Незбайло Тиберий Георгиевич(RU) Суу ташкынынан зыяндын алдын алуу ыкмасы.
4. RU177009U12018.02.06. Кузьминых Александр Валерьевич(RU) Суу ташкындары учурунда имаратты понтон менен көтөрүү үчүн имараттын пайдубалы.
5. М.М.Кидибаев , К.Шаршеев Жалпы физика курсу боюнча 1-том. Бишкек-2008.

* * *

ОРГАНИКАЛЫК АЙЫЛ ЧАРБАСЫН ӨНҮКТҮРҮҮ

*ЖАМУнун улук окутуучусу Кудайбердиева
Гулзада Алмамбетовна
ЖАМУнун профессору Сакбаева Зульфия
Исраиловна
б.и.к., доцент ЖАМУ Нурдинов Ш.Ш.*

Аннотация: Органикалык айыл чарбасы - бул көпчүлүк чакан чарбалар үчүн жеткиликтүү, арзан жана мүмкүнчүлүктөрдү берүүчү система. Ал негизинен салттуу жана жергиликтүү билим системаларына, биотүрдүүлүктү сактоо статусуна жана жергиликтүү ресурстарга негизделген. Ошондуктан, бул чарбачылык сырттан келген чыгымдарды аз талап кылат жана өзгөчө нукура чарба жүргүзгөн дыйкандар үчүн маанилүү.

Ачык сөздөр: Айыл-чарба, топурак, табигый, токой, аймак, органика, климат, экология, биогумус, жер семирткич, компост.

РАЗВИТИЕ ОРГАНИЧЕСКОГО СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА

*Старший преподаватель ЖАГУ Кудайбердиева
Гулзада Алмамбетовна
Профессор ЖАГУ Сакбаева Зульфия Исраиловна
к.б.н., доцент ЖАГУ Нурдинов Ш.Ш.*

Аннотация: Органическое земледелие - это доступная, недорогая и эффективная система для большинства фермерских хозяйств. Он в основном основан на системах традиционных и местных знаний, статусе сохранения биоразнообразия и местных ресурсах. Следовательно, эта экономика требует меньше внешних затрат - это особенно важно для фермеров, которые занимаются земледелием.

Ключевые слова: Сельское хозяйство, почва, природа, лес, регион, органика, климат, экология, биогумус, удобрение, компост.

DEVELOPMENT OF ORGANIC AGRICULTURE

*Senior Lecturer of ZHAGU Kudaiberdieva Gulzada
Almambetovna
Professor JASU Sakbaeva Zulfiya Israilovna
Candidate of Biological Sciences, associate Professor
JASU Nurdinov Sh. Sh.,*

Annotation: Organic farming is an affordable, inexpensive and efficient system for most farms. It is mainly based on traditional and local knowledge systems, biodiversity conservation status and local resources. Consequently, this economy requires less external inputs - this is especially important for farmers who are engaged in agriculture.

Key words: Agriculture, soil, nature, forest, region, organic matter, climate, ecology, biohumus, fertilizer, compost.

Кыргызстан жаратылыш ресурстарына бай, жагымдуу климаты жана жашыл экономиканы өнүктүрүү үчүн бардык шарттары бар. Буга байланыштуу айыл чарба министрлиги агро-өнөр жай комплексин туруктуу өнүктүрүү үчүн маанилүү багытты аныктап, анын бири органикалык айыл чарбаны өнүктүрүү болуп саналат. Акыркы он жылдыкта дүйнөнүн бир катар өлкөлөрү экономикалык жыргалчылыкка жетишүү максатында экосистеманы бузууга алып келген жаратылыш ресурстарынын физикалык, финансылык жана адамдык капиталдын тездик менен топтолушуна түрткү берген экономикалык өнүгүүнүн эски моделинен баш тарта баштады.

Соңку жылдары дүйнөдө органикалык азыктарга суроо-талап тынымсыз өсүп жатат. Кыргыз Республикасы табигый биологиялык ар түрдүүлүк жана экологиялык абалы бузулбаган жана экологиялык жактан таза органикалык продукцияны өндүрүү боюнча артыкчылыкка ээ өлкө. Ошол эле учурда, республикада өзгөчө даам сапаттарына ээ болгон органикалык айыл чарба продукциялары менен жакынкы жана алыскы чет өлкөлөрдүн базарларына чыгууга бардык шарттары, мүмкүнчүлүктөрү бар. [В. П. Белобров, - М.: Academia, 2012 ж.]

Акыркы жылдарда жаратылыш ресурстарынын азайышы, туруктуу өнүгүүгө багыт алуу аракеттери өнүгүүнүн негизги багыттарынын бири болуп калды. Жердин табигый биотүрдүүлүгүнүн басымдуу бөлүгүн - алмаштырылгыс генетикалык табигый капиталды камтыган тропикалык токойлуу аймактар өзгөчө тынчсызданууну жаратат. Жаратылыш ресурстарын сактоо табигый өнүгүүнүн, экологдордун, экологиялык кыймылдардын жана жашыл саясатчылардын негизги багыты болуп саналат. Айрымдар жаратылыш ресурстарынын түгөнүп бара жаткандыгын өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдөгү социалдык чыңалуунун жана чыр-чатактын негизги булагы катары эсептешет.

Органикалык айыл чарба түшүнүгү ар кандай кыймылдарда, уюмдарда, өлкөлөрдө кенен жайылган жана ошол жердин өзгөчөлүктөрүн жана маданият баалуулуктарын өзүнө камтыйт. “Органикалык айыл чарба - бул топурактын, экосистеманын жана адамдардын саламаттыгын камсыз кылуучу өндүрүш системасы. Ал терс таасирлери бар ресурстарды колдонууга эмес, экологиялык процесстерге, биотүрдүүлүккө жана жергиликтүү шарттарга ылайыкташтырылган циклдерге таянат. Органикалык айыл чарба салтты, инновацияны жана илимди бириктирип, жалпы айлана-чөйрөгө пайда алып келет жана бардык катышуучулар үчүн адилеттүү мамилелерди жана жакшы жашоо сапатын камсыз кылат» [Бул аныктама ИФОАМ-Органикс Интернейшнл БашкыАссамблеясы тарабынан 2008-жылы кабыл алынган].

Органикалык айыл чарба ачарчылык, начар тамактануу, жакырчылык, сууну пайдалануу, климаттын өзгөрүшү, туруксуз өндүрүш жана керектөө сыяктуу көптөгөн маселелерди чечүүнүн жолу болушу мүмкүн. Ошентип, бүгүнкү күндө аалам туш болуп жаткан энергетикалык, климаттык, экологиялык, экономикалык жана санитардык кризисти чечүү жолу катары колдонсо болот. Органикалык айыл чарба түшүнүгү ар кандай кыймылдарда, уюмдарда өлкөлөрдө кеңири жайылган жана ошол жердин өзгөчөлүктөрүн жана маданият баалуулуктарын өзүнө камтыйт. “Органикалык айыл чарба - бул топурактын, экосистеманын жана адамдардын саламаттыгын камсыз кылуучу өндүрүш системасы. Ал терс таасирлери бар ресурстарды колдонууга эмес, экологиялык процесстерге, биотүрдүүлүккө жана жергиликтүү шарттарга ылайыкташтырылган циклдерге таянат. Органикалык айыл чарба салтты, инновацияны жана илимди бириктирип, жалпы айлана чөйрөгө пайда алып келет жана жакшы жашоо сапатын камсыз кылат”.

Органикалык айыл чарбасы турмуш тиричиликти бекемдөөгө жардам берет. Калктын өсүшү, айыл чарба өндүрүшү жана жаратылыш ресурстарына болгон талап күчөп, атаандаштык экосистемалардын туруксуз пайдаланышына жана бузулушуна алып келди. Бул дыйкандардын, токойчулардын жана балыкчылардын жакырчылыктан арылуу же турмуш тиричилигин жакшыртуу маселелерин оорлотуп жатат. Айыл чарбасы тарабынан сунушталган кымбат жана кыска төөнөттүү чечимдер майда дыйкандардын социалдык жана экономикалык көйгөйлөрүн да күчөтүшү мүмкүн. Ресурстарды көп талап кылган дыйканчылыкты жүргүзүү системалары көптөгөн фермерлерди жакырчылыктын тузагына түртүп, аларды кымбат баалуу материалдарды сатып алууга мажбурлап, карыздын бүтпөс циклине алып келди. Айыл чарба өндүрүшү массалык түрдө токойлордун кыйылышына, жердин деградациясына жана суунун тартыштыгына алып келип, туруктуу азык түлүк жана айыл чарба өндүрүшүнө тоскоол болуп, элди жакырчылыкка, ачарчылыкка жана шаар жерлерине миграция болууга мажбурлоодо. Мындай көрүнүштүү болтурбоо үчүн:

- Үй-бүлөлүк дыканчылыкты жана майда дыйканчылыкты өнүктүрүү менен экологиялык агрономиялык жана социалдык - экономикалык жагдайларын жакшыртуу максатында айыл жамааттарынын ынтымагын чыңдоо, “төмөндөн жогору карай” ыкмасын колдонуу менен биргелешип чечимдерди чыгаруу;
- Климаттын өзгөрүшүнүн таасирине карабастан, топурактын күрдүүлүгүн жакшыртуу менен азык-түлүк өндүрүүгө болгон туруктуулугун жогорулатуу;
- Аялдар, жамааттар жана ар кандай топтор үчүн түрлүү тамактануунун жеткиликтүү болуусу, киреше булактарынын жакшырышы, базардагы жакшы баалар жана мамлекеттик тамак-аш сатып алуу программаларынын болуусу;
- Азык-түлүк өндүрүүгө кеткен чыгымдарды азайтуу жана дыйкандардын кирешесин жогорулатууга салым кошуу менен өздөрүнүн келечегине кам көрүү (билимди өркүндөтүү, өндүрүү, азыктарды туура сактоого, кайра иштетүүгө багыт берүү);
- Органикалык айыл чарбасы кадимки айыл чарба өндүрүшүнө караганда көбүрөөк эмгекти продуктыны өндүрүп алат;

Адамзаттын ден-соолугу үчүн органикалык айыл чарбасын жүргүзүүдө зыяндуу синтетикалык пестициддер жана гербициддер колдонулбайт. Бирок, индустриялык айыл чарбада булар көп өлчөмдө колдонулуп, айлана-чөйрөнүн кеңири булганышына алып келүүдө. Бул заттардын адамга жана тамак-аштын булганышына тийгизген таасири тынчсызданууну жаратат. Экосистемаларга зыян келтиргенден тышкары, пестициддер адамдын ден-соолугуна байланыштуу бир катар көйгөйлөргө өбөлгө түзөт. Мындан тышкары, дүйнөлүк мал чарба тармагында малдарга көп антибиотиктерди берүү менен, же болбосо, адамдарды дарылоодо көп антибиотикти колдонуп, антибиотиктерге туруштук берүүчү микроорганизмдерди пайда кылуу менен, малдардын же адамдардын организмдеринин табигый түрдө илдеттерге туруштук берүү жөндөмдүүлүгүн төмөндөтүп жатат. [Бондаренко, Н. В. - М.: Агропромиздат, 1991 ж.].

Жогоруда айтылган маселелерди эске алуу менен биз айыл чарбаны өнүктүрүүнү изилдөөнүн негизги проблемасынын бири топурактын структурасын калыбына келтирүүнү айтабыз. Топурак - бул өзүнөн-өзү калыбына келбей турган жаратылыш ресурсу. Бизге керектүү азык-заттын 95% топурактан көз каранды. Кадимки айыл чарбасын жүргүзүүдө химиялык жер семирткичтерди көп колдонуу топурак кыртышын тез бузуп, уу-химиялык заттардын калдыктары топурактын көбүрөөк булгануусуна алып келүүдө.

Топурак адамдын жаратылыш чөйрөсүндө да маанилүү роль ойнойт. Биринчиден, топурак айыл чарба өндүрүшүнүн негизги каражаты болгондуктан, кайра калыбына келбеген жаратылыш ресурстарынын категориясына кирет. Айлана-чөйрөгө жана адамдарга карата топурак дагы бир маанилүү коргоочу ролду ойнойт. Ар кандай булгоочу заттарды, сиңирүү жана кармап калуу, анын ичинде радионуклиддерди, аларды химиялык жана физикалык жактан байланыштыруу жөндөмдүүлүгү менен топурак бул кошулмалардын табигый сууларга, өсүмдүктөргө жана андан ары тамак-аш чынжырлары боюнча жаныбарларга жана адамдарга киришине тоскоол болгон кандайдыр бир фильтр катары кызмат кылат. Бирок бул жагынан топурактын мүмкүнчүлүктөрү чексиз эмес, техногендик басымдын деңгээли жогорулап баратат, ошондуктан топурактын коркунучтуу булганышы жана андан кийин адамдардын уулануу учурлары барган сайын көбөйүүдө.

Топурактын асылдуулугу бир гана аш болумдуу заттарга байланыштуу эмес. Топурактын түзүлүшү, сууну кармап туруу же жөнгө салуу мүмкүнчүлүктөрү дагы топурактын асылдуулугуна кирет. Топурактын борпоң катмарын башкаруу жана топурактын сапатын жакшыртуу үчүн үч фактор абдан маанилүү:

- топурактын азыктанышы;
- физикалык формасы;
- сууну кармоо жөндөмдүүлүгү;

Компост же кыкты колдонуудан топурак керектүү азык-заттарга байып, көмүртек менен камсыз болуп, үстүнкү катмары жумшарып жакшырып, физикалык түзүлүшү сакталып,

сууну кармап туруу жөндөмдүүлүгү жогорулап, топурак микроорганизмдеринин жашоосу жакшырат. Тайыз жана тереңирээк тамырлануучу өсүмдүктөрдү которуштуруп айдоо ыкмасы дагы топурактын асылдуулугун жогорулатуунун маанилүү бир ыкмасы болуп саналат. [Х. Г. Шарипов. - М.: Колос, 2009 ж.].

Төмөнкү таблица жаңы жана компосттолгон 1 тонна кыкта болгон азык заттардын камтылышын чагылдырат. Узак убакыт ичинде даяр болгон 1 тонна компосттогу азык заттар аз убакытта жасалган компосттун 1 тоннасында азык заттарга караганда көбүрөөк, ал көбүрөөк концентрацияланган.

Малдын түрү	Жаңы кык, кг/тонна			1-4 айдын ичинде даяр болгон компост, кг/тонна			6 ай ичинде даяр болгон компост, кг/тонна		
	N	P ₂ O ₅	K ₂ O	N	P ₂ O ₅	K ₂ O	N	P ₂ O ₅	K ₂ O
Уй	5.6	1.5	4.9	5.6	1.9	5.2	6.4	2.1	5.9
Жылкы	6.5	2.1	5.0	6.5	2.6	5.3	7.4	3.0	6.0
Кой/эчки	9.7	2.8	8.5	9.7	3.5	9.0	11.1	4.0	10.3
Тоок	15.0	13.0	8.0	15.0	13.0	8.0	15.0	13.0	8.0

Топурак асылдуулугун сактоо жана жакшыртуу маселеси сапаттуу түшүм алуу үчүн жерди туура иштетүүдөн көз каранды болот. Жерди туура пайдаланууда топурактагы жандуу организмдер жана жер структурасы эске алынат. Жерге кык же компост салуу жандуу организмдерди азык менен камсыз кылат жана алар өз кезегинде бул материалды өсүмдүктөргө азык кылып берет. Жогорудагы таблицада келтирилген макроэлементтер топурактын структурасын жакшырат.

Өсүмдүктөрдү азыктандыруучу заттардын негизги принциби - бул органикалык заттардын рециркуляциясы (айлануусу) жана колдо болгон аш болумдуу заттарды эффективдүү пайдалануу. Компост колдонуу жана мульчалоо ыкмалары жакшы мисал боло алат. Мындан тышкары, азот топтоочу беде, буурчак өсүмдүктөрдү жана тамыр системалары жакшы өөрчүгөн өсүмдүктөрдү өстүрүү минералдык заттарды ташууга жардам берет. Короодон чыккан кыктар айлана-чөйрөнү булгабастан сакталып кайра иштетилет. Кээде минералдардын жана акиташтын белгилүү бир кошумчасы талап кылынышы мүмкүн. Алар негизинен таш унунда же майдалоодон башка эч кандай кайра иштетүүсүз казылып алынган минералдарда болот. Мисалы, жашыл өсүмдүктүн калдыктары топурак кыртышын жакшыртуу, сууну кармоо жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу, эрозиясын азайтуу, отоо чөптөрдү азайтуу максатында дүйнө жүзүндө колдонулат. Андан сырткары, бул калдыктар тоют катары, маданий өсүмдүктөрдү коргоо иретинде дагы колдонулат. [Ульрих Анзорге / Жалал-Абад 2005 ж.].

Топурак асылдуулугун башкаруу стратегиялары:

- Чарбадагы бардык иш-чаралар үчүн жер кыртышын иштетүү абдан маанилүү. Күрдүү топурак тирүү организмдерге бай. Бул топурак организмдерин жетиштүү органикалык заттар менен азыктандыруу, аларды аба жана суу менен камсыз кылуу жана аларды күндөн коргоо жана башкалар.
- Топурактын асылдуулугунун топтолушу жана андагы микро-жашоонун өнүгүшү үчүн жерди кылдаттык менен айдоо, мульча катары, үстүн жабуучу өсүмдүктөрдү себүү, ошондой эле жашыл жер семирткич түрүндө органикалык заттарды чачуу жана компост колдонуу маанилүү чаралар болуп саналат.
- Которуштуруп айдоо, органикалык жер семирткичтерди пайдалануу жана биологиялык жол менен курөшүү аркылуу зыянкечтерден жана илдеттерден арылуу.
- Мал чарбачылыгында инфекцияларды жана ыландарды азайтуу максатында күнүмдүк колдонулуп жаткан антибиотиктерге тыюу салуу. Бул жол менен, органикалык айыл чарбасы антибиотиктерге туруктуу бактериялардын көбөйүшүнө каршылык туудурат.

Органикалык айыл чарбасы топурактын абалын жакшыртат:

- Органикалык жер семирткичтерди (компост, кык, өсүмдүктөрдүн калдыктары) колдонуу менен топурактын асылдуулугун жогорулатуу;
- Которуштуруп айдоо, мульчалоо, өсүмдүктөрдү аралаштырып өстүрүү жана топуракты минималдуу иштетүү;
- Топуракты мал жаюудан пайда болгон эрозиядан сактоо жана топурактын кыртышында азотту көбөйтүү, чарбада аш болумдуу заттарды кайра иштетүүнү өркүндөтүү максатында айыл чарба өсүмдүктөрүн өстүрүү менен мал багууну бирге алып баруу;
- Айыл чарба өсүмдүктөрүн өстүрүү менен мал багууну бирге алып баруу, топуракты ашыкча мал жаюудан пайда болгон эрозиядан сактоо жана чарбада аш болумдуу заттарды кайра иштетүүнү жеңилдетүү;
- Органикалык жер семирткичтер жана мульчалоо (сууну аз керектөөнүн натыйжасында) аркылуу топурактын суу өткөрүмдүүлүгүн жана нымдуулукту кармап туруу жөндөмдүүлүгүн жакшыртуу;

Жердин сапатын билүү жана анын түшүмдүүлүгүнө баа берүү үчүн аны лабораториялык анализден өткөрүү керек. Топурактын асылдуулугун анализдөөнүн натыйжасында фермер топурактын курамы жана анын түрү, минералдык заттар (мисалы азот, калий, фосфор), рН деңгээли жана башка көрсөткүчтөр боюнча так маалыматтарды алат. Бул маалымат жердин асылдуулугун кантип жогорулатууга болорун түшүнүүгө мүмкүндүк берет, анткени анда эмне жетишпей жатканы белгилүү болот. Ошондой эле топурактын ар кандай түрлөрү, микроэлементтердин тең салмактуулугу ар кандай экенин эстен чыгарбоо керек. Ошол эле учурда айыл чарба өсүмдүктөрүнүн микроэлементтерге болгон өзүнүн талаптары бар. Белгилүү бир талаадагы айыл чарба өсүмдүктөрүнүн микроэлементтерге муктаждыктарын дал келтирүү үчүн топурактын тигил же бул өсүмдүк үчүн канчалык асылдуулугун аныктоого жардам берет. Топурактын асылдуулугун жогорулатуу – убакыттын өтүшү менен түшүмдүү жерлер азайып баратат, андыктан түшүмдүүлүктү сактоо гана эмес, жакшыртуу да керек. Которуштуруп айдоо, органикалык жер семирткичтер менен азыктандыруу, үрөндү жер семирткич менен себүү, мульча, буулантмага калтырылган жерлер жана башкалар жердин асылдуулугун жогорулатууга жардам берет. Ошондой эле, тирүү организмдердин топурактын асылдуулугуна тийгизген таасирин баалабай коюуга болбойт; алар топурактын структурасын жана анын ным сактоо жөндөмдүүлүгүн жакшыртат, ошондой эле минерализацияга көмөктөшөт. [Михальков, Е. В. - М.: Агропромиздат, 1989 ж.].

Органикалык айыл чарбаны өнүктүрүү менен төмөндөгүдөй жыйынтыкка келсек болот:

- Базардагы ден соолукка пайдалуу азыктардын бардык категорияларына, атап айтканда жаңгактарга, мөмөлөргө, кургатылган жемиштерге, жашылчаларга, татымалдарга, чөп чайларына жана текстиль тармагындагы органикалык пахтага суроо талап күчөйт;
- Маркетинг үчүн органикалык продукциянын сертификациясын, ошондой эле кошумча сертификаттар алынат, бул өз учурунда дүйнө базарына чыгууга мүмкүндүк берет;
- Сапат жана тамак-аш коопсуздугунун параметрлерине жооп берген органикалык продукцияга талап жогорулайт;
- Өлкөнүн экономикасын жогорулатуу үчүн, таза продукциялар менен камсыз кылып, өндүрүүчүлөр жарманкелерге жана бизнес иш-чараларга катышуусу керек;

Колдонулган адабияттар:

1. Белобров, В. П. География почв с основами почвоведения / В. П. Белобров, И. В. Замотаев С. В. Овечкин. - М.: Academia, 2012 ж.
2. Бондаренко, Н. В. Общая и сельскохозяйственная энтомология / Н.В. Бондаренко, С.М.

- Поспелов, М. П. Персов. - М.: Агропромиздат, 1991 ж.
3. Ганиев, М. М. Вредители и болезни зерна и зернопродуктов при хранении / М.М. Ганиев, В. Д. Недорезков, Х.Г. Шарипов. - М.: Колос, 2009 ж.
 4. Ганиев, М. М. Защита плодовых и ягодных культур / М. М. Ганиев, В. Д. Недорезков. - М.: Мир, 2006 ж.
 5. Медведев, Г. А. Практикум по бахчеводству. Г. А. Медведев, Д. Е. Михальков, Е. В. Мищенко. - М.: Лань, 2014 ж.
 6. Михальков, Е. В. Почвоведение. - М.: Агропромиздат, 1989 ж.
 7. Ульрих Анзорге Органикалык айыл чарбасы / Жалал-Абад 2005 ж.
 8. Нурдинов Ш.Ш. “Сөөлжандын биогумус жасоодогу биологиялык өзгөчөлүгү” Вестник ЖАГУ 2022/4 г. 225-бет

* * *

УДК 004.921

ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ПРИ ПРОЕКТИРОВАНИИ ОДЕЖДЫ

Нуркулова Аселя Калиловна
Преподаватель МНУ
им. К.Ш.Токтомаматова
nurkulovaasela@gmail.com

Аннотация: В данной статье описываются новые технологии в проектировании одежды и легкой промышленности. Сфера легкой промышленности как никогда растет с огромной скоростью именно в нашей стране, приобретая новые автоматизированные технологии которые тоже намного облегчают работу и дают высоко качественную продукцию.

TECHNOLOGICAL MEANS IN THE DESIGN OF CLOTHING.

Nurkulova Aselya Kalilovna teacher
International University them. K.Sh.Toktomamatova
[*nurkulovaasela@gmail.com*](mailto:nurkulovaasela@gmail.com)

Annotation: This article describes new technologies in the design of clothing and light industry. The sphere of light industry is growing at a tremendous rate more than ever in our country, acquiring new automated technologies that also make work much easier and provide high-quality products.

КИЙИМДЕРДИ КОНСТРУКЦИЯЛООДО ТЕХНОЛОГИЯЛЫК КАРАЖАТТАР

Нуркулова Аселя Калиловна окутуучу,
К.Ш.Токтомаматоваатындагы ЭАУ
[*nurkulovaasela@gmail.com*](mailto:nurkulovaasela@gmail.com)

Аннотация: Бул макалада кийим-кече жана жеңил өнөр жай долбоорлоо боюнча жаңы технологияларды сүрөттөйт. Жеңил өнөр жай тармагы биздин өлкөдө болуп көрбөгөндөй тездик менен өсүп жатат, жаңы автоматташтырылган технологияларды сатып алуу бул дагы ишти бир топ жеңилдетет жана жогорку сапаттагы продукцияны берет.

Сегодня швейное промышленность не стоит на месте, многое говорится про цифровизацию в сфере легкой промышленности. С каждым годом производство все больше автоматизируют, пытаясь привести его к совершенству и максимально свести на нет присутствие человека. Уже ни для кого ни секрет что лекала одежды можно делать не вручную, с помощью компьютерных программ и распечатывать на плоттере. С 1980-е годы история трехмерного проектирования одежды ведет отсчет, перед собой амбициозную

задачу поставили Японские производители одежды, это была задача создать полностью автоматизированное швейное производство. С участием мастеров так называемых «Гигантов» электроники японских фирм, удалось создать для всех этапов технологического производства программное обеспечение и автоматическое швейное оборудование. Как всегда Япония, первым делает шаги к возникновению различных автоматизированных швейных оборудований и программные обеспечения. Одним из таких программ является программа сканирование тело человека, снятие размерных признаков с трехмерного изображения, примерка одежды на виртуального двойника и даже оценка степени натяжения или давления ткани на участки тела – это не мечты швейника. Уже существуют 3D технологии, с помощью которых можно значительно упростить и удешевить производственный процесс, а также повысить качество проектирования одежды. Причем не только для людей. Таким образом можно создать наряд для любимой собаки, чехлы на машину или обивку для мебели.

С точки зрения дизайнеров, конструкторов и технологов наша страна нуждается в таких инновационных оборудованиях и программ с целью улучшения качества продукта, которая чаще всего экспортируется в зарубежные страны как Россия и Казахстан. При приобретении таких оборудований нужно смотреть больше не на количество и цену, а качество новых автоматизированных технологий и проводить эксплуатационные работы новых оборудований. Какие страны производят высшего качества оборудования швейного производства? Одним из таких стран является Германия и Япония. Немецкая компания Assist/bullmer Spezialmaschinen решила внести собственный вклад в данную сферу и представила необычное приложение Vidya. Оно позволяет создавать трехмерное изображение манекена и затем использовать фигуру для подготовки новых коллекций одежды.

Примечательно, что программа способна бесконтактно снять мерки, самостоятельно сформировать лекала, а заодно подсчитать, сколько ткани понадобится для определенной юбки или платья. Разработчики говорят, что автоматическое проектирование одежды экономит достаточно времени, а также снижает на 15-20% цену на уже готовую продукцию.

Еще один немецкий концерн Dürkopp Adler AG регулярно предлагает инновационные решения непосредственно для швейного производства. Скажем, машина 581 Multiflex предназначена для изготовления петель с глазком. Механизм оснащен двумя различными по конфигурации ножами. Такая конструкция дает возможность получать множественные варианты петель. К тому же машина имеет модернизированный петлевдеватель. Если требуется заменить цвет нити, то вдевание другого волокна производится однократно.

В помощь имеются много Интернет магазинов, которые нужно просмотреть ленту этого магазина, и после того как утвердиться сертификация компании, можно будет заказать их через интернет магазины. Потому что многие производители в частности рекламируют себя через социальные сети, так называемые «Интернет магазином» и активно ведут работу со своими клиентами как с новыми так и со старыми.

В зарубежных странах уже начались активные научно-исследовательские и опытно-конструкторские работы по цифровизации трехмерного моделирования одежды в виртуальной реальности.

Основная литература

1. Метелева, О. В. Исследование водозащитных свойств швейных изделий / О. В. Метелева. – Иваново: ИГТА, 2012.
2. Меликов, Е.Х. Технология швейных изделий: учебник для студ. высших учеб. заведений / Е.Х. Меликов, С.С. Иванов, Р.А. Делль; под ред. Е.Х. Меликова и Е.Г. Андреевой. – М.: КолосС, 2009.
3. Веселов, В.В. Химизация технологических процессов швейных предприятий: учебник / В.В. Веселов, Г.В. Колотилова. – Иваново: ИГТА, 1999.
4. Колотилова, Г.В. Лабораторный практикум по химизации технологических процессов швейных предприятий / Г.В. Колотилова, В.В. Веселов. – Иваново: ИГТА, 1999. –
5. Кокеткин, П.П. Промышленное проектирование спецодежды / П.П. Кокеткин, З.С. Чубарова, О.Ф. Афанасьева. – М.: Легкая и пищевая пром-сть, 1982.
6. Кричевский, Г.Е. Химическая технология текстильных материалов: учебник для вузов: в 3 т. – М.: РОСЗИТЛП, 2001.
7. Бузов, Б. А. Материаловедение швейного производства / Б.А. Бузов, Т.А. Модестова, Н.Д. Алыменкова. – М.: Легпромбытиздат, 1986.
8. Русинова, А.М. Производственная одежда / А.М. Русинова, Г.И. Доценко, К.А. Гурович. – М.: Легкая индустрия, 1974.

Программное обеспечение и интернет-ресурсы

29. mail@niiemi.com
30. www.workmark.ru
31. www.swg-style.ru
32. www.aww.ru
33. www.deltaplus.eu
34. www.cirsgarments.com
35. www.uvex.ru
36. www.gosthelp.ru/gost/gost19650.html
37. www.ivparachute.ru/catalog_detail.aspx
38. 30730.ru.all-biz.info
39. www.activeclub.com.ua/modules.php

* * *

УДК 631.542.335;630*4

МИСТЕ ТОКОЙЛОРУНУН УЧУРДАГЫ АБАЛЫ ЖАНА ЖАКШЫРТУУ ЖОЛДОРУ

*Нурманбаев Мухтар Жакыпович,**б.и.к., доцент, Б. Осмонов атындагы ЖАМУ**muhtar.nurmanbaev@mail.ru**Кенжебаев Советбек Каипович,**б.и.к., улук илимий кызматкер, КРнын УИАнын**Түштүк бөлүмүнүн Жалал-Абад илимий борбору,**sovken@gmail.com**Кудайбердиева Гулзада Алмамбетовна,**Улук окутуучу, Б. Осмонов атындагы ЖАМУ**Жалал-Абад шаары, Кыргыз Републикасы*

Аннотация: Бул макалада Кыргызстандын мисте токойлорунун азыркы мезгилдеги абалы, Республиканын аймактарындагы таралышы боюнча кыскача маалыматтар берилген. Мисте токойлорунун түшүмдүүлүгүн төмөндөтүүчү негизги факторлор: эркек жана ургаачы особдордун катышы, мистенин негизги зыянкечтери аныкталган. Мисте токойлорунун түшүмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн жыш эгилген мисте токойлорун

реконструкциялоо, түшүм бербеген ургаачы жана эркек дарактарды кыйыштыруу ыкмалары сунушталган. Мистенин зыянкечтери *Lymantria dispar* L. жана *Chaetoptelius vestitus* Rey. жөнүндө кыскача маалыматтар берилип, күрөшүү ыкмалары сунушталган.

Ачык сөздөр: Мисте токойлору, кадимки мисте, кыйыштыруу, окулировка, санитардык абалы, зыянкечтер, мисте булачысы, малак.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ФИСТАШНИКОВ И ПУТИ ИХ УЛУЧШЕНИЕ

Нурманбаев Мухтар Жакыпович,
к.б.н., доцент, ЖАГУ им. Б. Осмонова,
muhtar.nurmanbaev@mail.ru
Кенжебаев Советбек Каипович,
к.б.н., старший научный сотрудник, ЮО НАН КР
Жалал-Абадский научный центр,
sovken@gmail.com
Кудайбердиева Гулзада Алмамбетовна,
Старший преподаватель, ЖАГУ им. Б. Осмонова,
г. Жала-Абад, Кыргызская республика

Аннотация: В данной статье представлена краткая информация о современном состоянии фисташковых лесов Кыргызстана и их распространении в регионах республики. Определены основные факторы, снижающие продуктивность фисташковых лесов: соотношение женских и мужских растений, основные вредители фисташки. С целью повышения продуктивности фисташковых лесов предложены приемы реконструкции густопосаженных фисташковых лесов, прививки неурожайных женских и мужских деревьев. Приведены краткие сведения о вредителях фисташки *Lymantria dispar* L., *Chaetoptelius vestitus* Rey. и рекомендации методах борьбы с ними.

Ключевые слова: Фисташковые леса, фисташка настоящая, прививка, окулировка, санитарное состояние, вредители, фисташковый лубоед, непарный шелкопряд.

CURRENT STATE OF PISTACHIO FORESTS AND WAYS TO IMPROVE

Nurmanbaev Mukhtar Zhakypovich,
Candidate of Biological Sciences, Associate Professor,
JASU named after B. Osmonov,
muhtar.nurmanbaev@mail.ru
Kenzhebaev Sovetbek Kaipovich,
Candidate of Biological Sciences, Senior Researcher,
National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic,
Jalal-Abad Scientific Center of the Southern Branch,
Кудайбердиева Гулзада Алмамбетовна,
Senior Lecturer, JASU named after B. Osmonov,
Jalal-Abad city, Kyrgyz Republic

Annotation: This article provides brief information about the current state of pistachio forests in Kyrgyzstan and their distribution in the regions of the republic. The main factors that reduce the productivity of pistachio forests are determined: the ratio of female and male plants, the main pests of pistachio. In order to increase the productivity of pistachio forests, methods have been proposed for reconstructing densely planted pistachio forests, grafting barren female and male trees. Brief information about pistachio pests *Lymantria dispar* L., *Chaetoptelius vestitus* Rey. and methods of their control is given.

Keywords: Pistachio forests, *pistacia vera*, grafting, budding, sanitary condition, pests, *lymantria dispar*, *chaetoptelius vestitus* и рекомендации методах борьбы с ними.

Кыргыз Республикасынын токойлору экономиканы өнүктүрүүдө, курчап турган чөйрөнүн шарттарын жакшыртууда, калктын жашоо турмушун жогорулатууда өзгөчө

мааниге ээ болгон улуттук байлык болуп эсептелинет. Бул токойлор өзүнүн биоартүрдүүлүгүнүн көптүгү менен айырмаланып, өсүмдүктөрдүн генефонддорун сактоочу табигый кампа катары кызмат кылат.

Кыргызстандын жаңгак-мөмө токойлору аянты жана биоартүрдүүлүгү боюнча жер шарында сейрек кездешүүчү табигый токой массиви, жергиликтүү калктын негизги киреше булагы жана изилдөөчүлөр үчүн баа жеткис изилдөө объектиси болгон табигый “Жаратылыш мурасы” болуп эсептелинет [1,2].

“Жаратылыш мурасы” болуп эсептелинген Кыргызстандын жаңгак-мөмө токойлору, азыркы мезгилде 644,0 миң гектардан ашык аянтты ээлейт [3]. Жаңгак-мөмө токойлорунда грек жаңгагы (*Juglans regia*), кадимки мисте (*Pistacia vera L.*), жапайы алманын 3 түрү (*Malus*), алмуруттар (*Pyrus*), долононун түрлөрү (*Crataegus*), алыча (*Prunus*) жана башка баалуу эндемикалык дарак-бадалдар кеңири таралган.

Жаңгак-мөмө токойлорун түзүүчү түрлөрдүн ичинен кадимки мисте (*Pistacia vera L.*) өзгөчө мааниге ээ. Кадимки мисте (*Pistacia vera L.*), башка токой түзүүчү дарактардан айырмаланып, шарты катаал жерлерде өсүп, өзүнүн кургакчылыкка жана ысыкка чыдамдуулугу менен өзгөчөлөнөт.

Кадимки мисте эң кирешелүү дарактардын бири. Ошондуктан аны Турция, Иран жана башка Азия өлкөлөрүндө “алтын дарак” же “жашыл алтын” деп аташат.

Кадимки мисте *Pistacia vera L.* – 4-6 м, кээ бирлери 10 м бийиктикке чейин өскөн анча чоң эмес дарак.

Кадимки мисте кээде көп сабактуу болуп, тамыр системасы абдан жакшы өрчүгөн.

Табигый өскөн мисте дарактарынын сабактары антропогендик жана биотикалык факторлордун таасиринен сабагы 2-3төн 5-7 ге (10-12) чейин жетип, көп сабактуулукту пайда кылат.

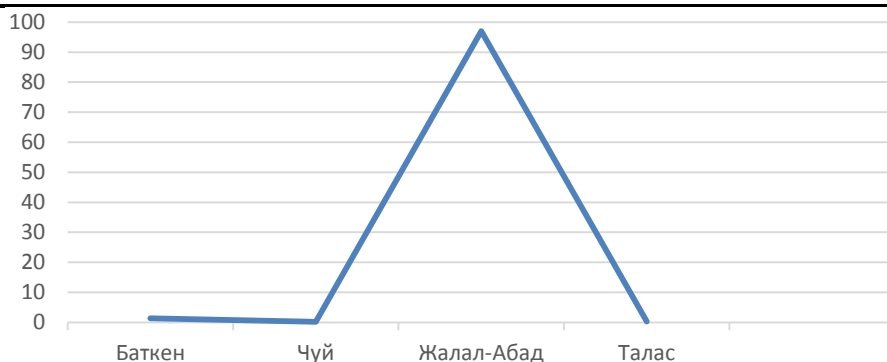
Кадимки мисте (*Pistacia vera L.*) – эки үйлүү, анемофильдүү өсүмдүк. Табигый шарттарда эркек жана ургаачы дарактарынын катышы 1:1 жакын. Жагымсыз шарттарда эркек дарактарынын саны басымдуулук кылат. Ал эми эркек жана ургаачы особдордун оптималдык катышы 1:8, 1:12 болууга тийиш [4,5,6].

Азыркы мезгилде мисте токойлорунун жалпы аянты 33,8 миң га [7], ал эми Кыргыз Республикасынын мамлекеттик токой фондусундагы мисте токойлорунун жалпы аянты 29 528,4 гектар [8]. Мисте токойлорунун негизги бөлүгү Жалал-Абад областынын аймагында жайгашып, аянты 28 802 га түзөт, башкача айтканда жалпы аянттын 97,5% түзөт (табл.1, диагр.1.).

Таблица 1

Мамалекттик токой фондусундагы мисте токойлорунун областтар боюнча таралышы

№	Областтар	Ээлеген аянты, га	% үлүшү
1	Баткен областы	422,7	1,4
2	Чүй областы	89,4	0,3
3	Жалал-Абад областы	28802	97,5
4	Талас областы	63,7	0,2
	Республика боюнча	29528,7	100

Тилекке каршы, мисте токойлорунун түшүмдүүлүгү ар кандай факторлордун таасири астында төмөндөөдө. Маалыматтар боюнча [9], бир дарактын орточо түшүмдүүлүгү 1-3 кг, ал эми кээ бир дарактар 12-15 кг чейин түшүм беришет.

Мисте токойлорунун түшүмдүүлүгүнүн төмөндүгүнүн себептери болуп: табигый шарттарда мисте токойлорундагы түшүм бербөөчү эркек дарактарынын нормадан көптүгү; токойлордун жыш эгилүүсү (мындай жыш эгилген токойлордо дарактардын кронасынын өсүп-өнүгүүсү абдан начар болуп, жарык режиминин, азык заттардын жетишсиздигин пайда кылат); зыянкечтер жана ооруулар менен көп жабыркашы; токой отургузуу жумуштарын селекциялык багытта жүргүзүлбөөсү эсептелет.

Мистенин эгилме токойлору өткөн кылымда негизинен жер кыртышын эрозиядан сактоо максатында абдан жыш эгилип, алардан түшүм алуу эске алынбаган.

Мына ошондуктан жыш эгилген мисте токойлорунунун түшүмдүүлүгүн жогорулатуу, сапатын жакшыртуу зарылдыгы келип чыгууда.

Жыш эгилген мисте токойлорунун сапатын жана түшүмдүүлүгүн жогорулатуунун негизги жолу болуп, аларды реконструкциялоо эсептелинет, башкача айтканда аларды суюлтуу, эркек жана ургаачы особдорунун сандык катышын (1:10) жөнгө салуу. Реконструкциялоо мезгилинде түшүм бербеген же түшүмү аз, товардык сапаты төмөн (мөмөлөрү майда, туюк, оозу ачылбаган) ургаачы особдор жана эркек особдор кыркылууга тийиш. Дарактарды кыркуу жумуштары өсүмдүктөрдүн вегетациясы токтогон мезгилде (кышында) жүргүзүлөт (сүрөт 1а). Дарактарды 40-50 см бийиктикте дүмүрчө калтыруу менен кыркылуусу шарт. Вегетация башталганда дүмүрчөдөгү адвентивдик бүчүрлөрдөн жаңы жаш өркүндөр өсүп чыгат (сүрөт 1б).

а

б

Сүрөт 1. Мисте дарактарын кыйыштырууга даярдоо. а - кыш мезгилинде дарактарды кыркуу, б - өсүп чыккан жаңы өркүндөр

Жаңы өсүп чыккан өркүндөрдү кыйыштыруу июнь айынын акыркы декадасына туура келет. Кыйыштыруу окулировка ыкмасы менен жүргүзүлөт. Кыйыштыруу үчүн жакшы түшүм берген, түшүмүнүн товардык сапаты жогору болгон дарактардан калемчелерди, кыйыштыруу жумуштарын баштоо алдында даярдоо зарыл. Кыркылып алынган

калемчелердеги жалбырактарды жалбырак сабынан кыркып таштап, калемчелерди салкын, нымдуу жерде сактоо керек. Кыйыштыруу жумуштары эртең менен жана кечки салкында жүргүзүү максатка ылайыктуу.

Окулировка ыкмасы менен кыйыштыруу төмөндөгүдөй жол менен аткарылат. Алгач бүчүрлүү көзчө калемчден ажыратылап алынат, андан кийин жаш өркүндүн кабыгы Т-формасында акырындык менен кесилип, кабыгы жыгачынын ажыратылат. Ал жерге ажыратылган бүчүрлүү калканча акырындык менен коюлуп, полуэтилен пленкасы менен бекем таңылат (сүрөт 2).

Сүрөт 2. Окулировка ыкмасы менен мистени кыйыштыруу

Мындай ыкма менен кыйыштыруунун натыйжалуулугу 70-80% түзөт.

Мисте өсүмдүгүнүн аз түшүм беришине антропогендик факторлор, зыянкечтердин жана илдеттердин таасири да чоң себеп болот. Акыркы жылдар ичинде малдын көбөйүшү жана көзөмөлсүз жайылышы, уруксатсыз бак-дарактарды кыюу, отун даярдоо, айыл чарбасына пайдалануу үчүн токой жерлерин айдоо аянттарына айлантуу токойлорго олуттуу зыян тийгизүүдө. Буга алардын азыркы учурдагы абалы ачык мисал болот, Башкача айтканда, токойлор катуу деградацияга учурап, табигый жаңылануулар начар болушу байкалууда.

Мисте токойлорунун түшүмдүүлүгүнүн жана санитардык абалынын төмөндөшүнө зыянкечтердин тийгизген таасири абдан жогору. Азыркы учурда Кыргызстандын аймагында мистеге зыян келтирүүчү курт-кумурскалардын 90 го жакын түрү белгилүү. Булардын айрымдары ыңгайлуу шарттар түзүлгөн учурда эбегейсиз көбөйүшүп, мисте дарагынын мөмөлөрүн, сөңгөктөрүн, бутактарын жана жалбырактарын жабыркатышат [1].

Кенири таралган жана чарбалык мааниси бар зыянкечтерге түгөйсүз жибек көпөлөгү (*Lymantria dispar* L.) кирет. Түгөйсүз жибек көпөлөгү (*Lymantria dispar* L.) Кыргызстандын шартында бир муун берет жана абдан коркунучтуу жалбырак зыянкечи. Дарактарга зыян алып келүүчү фазасы болуп гусеницасы (малак курту) эсептелет.

Азыркы учурда булардын популяциясы он миңдеген гектарларды түзүп, токойлорго абдан чон зыян келтирүүдө. Кээ бир мезгилдерде мисте дарагынын жалбырактарын толугу менен жеп, жалбыраксыз жылаңачтап койгон учурлар болот. Жалбарактардын жабыркашынан өсүмдүктөрдө зат алмашуу процесстери бузулуп, өсүмдүктүн өсүүсү начарлап, түшүмдүүлүгү төмөндөйт. Малак куртунан 4-5 жыл катар жабыркаган дарактар алсызданып, ар кандай оорууларга карата туруктуулугу төмөндөйт жана сөңгөк зыянкечтеринин отурукташуусуна шарт түзүлөт же куурап жок болуусуна алып келет.

Кыргызстандын мисте токойлорунда сөңгөк зыянкечтеринин 10 го жакын түрү белгилүү. Алардын ичинен басымдуулук кылуучу жана чарбалык мааниси бар зыянкечтердин катарына мисте булачысы (*Chaetoptelius vestitus* Rey.) кирет.

Мисте булачы (*Chaetoptelius vestitus* Rey.) коңузунун узундугу 3-3,5 мм, саргыч күрөң түстө болот (сурөт 3а). Личинкасы жана куурчакчасы ак түстө. Зыян келтирүү фазасы болуп

коңуздары жана личинкалары эсептелет. Бул зыянкечтин башкы биологиялык өзгөчөлүгү - кабык жана була ткандарында жашыруун жашап, тиричилик өткөрүшөт.

Мисте дарагында вегетациялык мезгил башталып, бүчүр ала баштаган учурда бул зыянкечтин коңуздары кошумча азыктануу үчүн миситенин жаш бутактарындагы бүчүр көзчөлөрү жайгашкан жерден 3-4 см чейин көзөнөктөп кирип, жаш бутактарды жабыркатат. Жабыркаган жаш бутактардан бүчүр өөрчүбөйт жана куурап калышат. Кошумча азыктануу бүткөндөн кийин ургаачы особдору жаш бутактарды таштап, башка бутактарга же сөңгөктөргө отурукташып, кабык астына жумурткаларын туушат (сурет 3б).

Сурет 3. а – мисте булачы коңuzu (имаго), б – мисте булачысынын энелик жана личинка жолдору

Жумурткадан чыккан личинкалар кабык астындагы булалар менен азыктанып ар бири личинка жолдорун салышат. Булардын куурчакчага айланышы “куурчак бешигинде” өтөт. Июндун экинчи декадасында алгачкы жаш муундагы коңуздары учуп чыга баштайт.

Мисте булачысынын (*Chaetoptelius vestitus* Rey.) өрчүү фазалары

Май			июнь			июль			август	
1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2

Сөңгөк зыянкечтери менен күрөшүүдө алгач токой патологиялык изилдөө иштери жүргүзүлөт, алардын санитардык абалына жана жабыркоо мүнөзүнө баа берилет. Токойдун сөңгөк зыянкечтери менен отурукташуусун алдын ала изилдебей туруп, аларга каршы күрөшүү иш планын түзүү өтө кыйын. Ал үчүн пробалык аянтчалар тандап алынып, моделдик дарактарга деталдуу анализ жүргүзүлөт жана зыянкечтин түрү аныкталат.

Санитардык профилактика токой чарбасында кабыл алынган эрежелердин негизинде жүргүзүлүшү керек. Аларга төмөнкүлр кирет:

- токой кыйылган участоктон бутак-шактарды өз учурунда тазалоо.
- сөңгөк зыянкечтери менен отурукташкан, механикалык жабырланган дарактарды жана анын бутактарын кесип тазалоо.
- кармоочу дарактарды (ловчие деревья) пайдалануу. Бул ыкма эң жөнөкөй жана эффективдүү. Кармоочу дарактарды кыйып пайдаланууда токой чарба кызматкерлеринин уруксаты жана көзөмөлдөөсү менен жүргүзүлөт шарт.

Корутунду

1. Мисте токойлорунун сапатын жана түшүмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн токой эгүү жумуштарын селекциялык багытта жүргүзүү жана мистенин өндүрүштүк плантацияларын түзүү зарыл.

2. Жыш эгилген мисте токойлорун суюлтуу жана эркек мистелерди кыйыштыруу менен алардын сандык катышын жөнгө салуу керек.
3. Мистени өстүрүп көбөйтүүдө, анын ар кандай оорууларга, зыянкечтерге, табигаттын катаал шарттарына туруктуу болгон формаларына жана сортторуна өзгөчө көңүл буруу зарыл.
4. Мисте токойлорунда зыянкечтин сандык көрсөткүчүнө, биологиялык өзгөчөлүгүнө, зыян келтирүүсүнө жана жабыркатуу мүнөзүн жараша агротехникалык, физико-механикалык жана биологиялык иш чараларды жүргүзүү сунушталат.

Адабияттар:

1. Кенжебаев С.К. Карашева Б.Г. Нурманбаев М.Ж. Кадимки мистени өстүрүү, зыянкечтерден жана оорулардан коргоо боюнча колдонмо. Жалал-Абад, 2007. - 52б,
2. Кенжебаев С.К., Бурханов А.М., Мамаджанов Д.К., Шамшиев Б.Н. Мистенин эгилме токойлорун түзүү жана жыш өскөн токойлорун жакшыртуу боюнча колдонмо. Жалал-Абад, 2011. -24б.
3. ПРОГРАММА по развитию орехоплодных культур в Кыргызской Республике до 2025 года <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/96547>
4. Ak B.E., Karadag S., Sakar E Pistachio production and industry in Turkey: current status and future perspective/ XVIGREMPA Meeting on Almond and Pistachio. Meknès, Morocco from 12 to 14 May 2015. Series A: Mediterranean Seminars Number 19 Options Mediterranean Head publication: Cosimo Lacirgnola, 2016. P.323-329
5. Herrera E. Growing Pistachios in New Mexico [Электронный ресурс] //New Mexico State University. For electronic distribution January 1997. https://aces.nmsu.edu/pubs/_circulars/CR53_2.pdf (дата обращения: 10.12.2022).
6. Болотов С., Кенжебаев С.К. Фисташники Южного Кыргызстана. Жалал-Абад, 2005. 150 с.
7. Программа по развитию орехоплодных культур в Кыргызской Республике до 2025 года [Электронный ресурс] <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/96547> (дата обращения: 06.02.2023).
8. Единовременный учет Государственного лесного фонда Кыргызской Республики на 01.01.2019 г.
9. Мамаджанов Д., Кенжебаев С., Тургунбаев К. Повышение продуктивности фисташковых насаждений (*pistacia vera* l.) в Кыргызстане //Вестник КНАУ материалы научно - практической конференции посвященной 85-летию юбилею Саипова Б. Бишкек, №4 (63) 2022. С.41-48.

* * *

УДК: 631.412

ОЦЕНКА ПОЧВЫ ПУТЕМ АГРОХИМИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ (НА ПРИМЕРЕ УЧАСТКА “ОПОРНЫЙ” ГОРОДА НАРЫН)

*Олжобаева Тинатин Муталиповна, аспирант
НГУ, tinatinoljobaeva@gmail.com*

*Байбагышов Эрмек Муратканович, к.с.-х.н., и.о.
профессора, nsu0896@yahoo.de*

*Нарынский государственный университет им.
С.Нааматова, г.Нарын, Кыргызская Республика*

Аннотация: В статье представлены результаты физических, химических и агрохимических исследований горно-долинных светло-каштановых почв, занимающих небольшую площадь (39,7 га) в городе Нарын. По гранулометрическому составу почвы данного участка светло-каштановые, мощные, слабоэродированные, тяжелосуглинистые на средних суглинках. Изучены агрохимические свойства орошаемых горно-долинных светло-каштановых почв на участке “Опорный” в городе Нарын и проведены почвенные анализы на

содержание общего азота, подвижного фосфора P_2O_5 , обменного калия K_2O в 0-25, 25-50 см слоев почвы. Агрохимические исследования сельскохозяйственных угодий позволяют определить агрономическую и экономическую эффективность применяемых на этих землях удобрений.

Ключевые слова: орошаемые почвы, агрохимические свойства, физические и химические показатели, азот, фосфор, калий.

АГРОХИМИЯЛЫК ИЗИЛДӨӨЛӨР АРКЫЛУУ ТОПУРАКТЫ БААЛОО
(НАРЫН ШААРЫНДАГЫ “ОПОРНЫЙ” УЧАСТОГУНУН МИСАЛЫНДА)

Олжобаева Тинатин Муталиповна, НМУнун аспиранты, tinatinoljobaeva@gmail.com
Байбагышов Эрмек Муратканович, а.ч.и.к., профессордун м.а. nsu0896@yahoo.de
С.Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университети, Нарын шаары, Кыргыз Республикасы

Аннотация: Макалада Нарын шаарындагы аз аянтты (39,7 га) ээлеген тоо-өрөөнүнүн ачык каштан топурактарынын физикалык, химиялык жана агрохимиялык изилдөөлөрүнүн натыйжалары берилген. Гранулометриялык курамы боюнча бул аймактын топурактары ачык каштан, коюу, бир аз эрозияланган, орточо топурактуу. Нарын шаарындагы «Опорный» участогунда сугарылуучу тоо- өрөөнүнүн жеңил каштан топурактарынын агрохимиялык касиеттери изилденип, жалпы азоттун, кыймылдуу фосфор P_2O_5 , алмашуучу калий K_2O 0-25, 25-50 см топурак катмарлары. Айыл чарба жерлерин агрохимиялык изилдөөлөр бул жерлерде колдонулуучу жер семирткичтердин агротехникалык жана экономикалык натыйжалуулугун аныктоого мүмкүндүк берет.

Түйүн сөздөр: сугат жерлер, агрохимиялык касиеттер, физикалык жана химиялык көрсөткүчтөр, азот, фосфор, калий.

SOIL EVALUATION BY AGROCHEMICAL INVESTIGATION
(ON THE EXAMPLE OF THE “OPORNIY” SECTION OF THE NARYN CITY)

Olzhobaeva Tinatin Mutalipovna,
PhD-student of NSU, tinatinoljobaeva@gmail.com
Байбагышов Эрмек Муратканович, к.с.-х.н., и.о. профессора, nsu0896@yahoo.de
Naryn State University named after S.Naamatov, Naryn city, Kyrgyz Republic

Abstract: The article presents the results of physical, chemical and agrochemical studies of mountain-valley light chestnut soils, occupying a small area (39.7 ha) in the city of Naryn. According to the granulometric composition, the soils of this area are light chestnut, thick, slightly eroded, heavy loamy on medium loams. The agrochemical properties of irrigated mountain-valley light-chestnut soils on the “Oporny” site in the city of Naryn were studied and soil analyzes were carried out for the content of total nitrogen, mobile phosphorus P_2O_5 , exchangeable potassium K_2O in 0-25, 25-50 cm soil layers. Agrochemical studies of agricultural land make it possible to determine the agronomic and economic efficiency of fertilizers used on these lands.

Keywords: irrigated soils, agrochemical properties, physical and chemical parameters, nitrogen, phosphorus, potassium.

Введение:

Почва - верхний слой земной коры, создающий условия для роста растений слой, состоящий из взаимодействующей смеси животных и микроорганизмов особый компонент природы. В промежутках между ними минеральные вода (влага), воздух и мертвые организмы на поверхности частиц остатки смешаны. Важной частью почвы является перегной или гумус, темно-коричневое вещество.

Наличие гумуса в почве делает ее коричневой, создает благоприятные условия для роста растений. Выдающийся русский ученый, основоположник почвоведения В.В. Докучаев говорил, что «почва есть зеркало ландшафта».

Под богатством почвы подразумевается общее количество в ней основных элементов питания растений. Однако лишь незначительная часть этого запаса бывает доступна растениям. Способность почвы обеспечивать в той или иной степени растения усвояемыми соединениями определяет плодородие почвы. Но сводить понятие плодородия только к обеспечению растений элементами питания было бы неправильно. Это понятие включает в себя также способность почвы обеспечивать растения влагой. Степень же плодородия измеряется высотой урожая.

Эффективное плодородие меняется в зависимости от способов использования почвы, погодных условий, от свойств выращиваемых культур, от приемов агротехники, вносимых удобрений и т. д.

Почва и ее плодородие не являются неисчерпаемыми, тем более, если истощать, неограниченно извлекая элементы питания, например, беспрерывно отчуждая зерно и не возвращая в почву дефицитных элементов питания. Увеличение населения городов и снабжение их сельскохозяйственными продуктами создают усиленный отток из почвы элементов питания растений вместе с продуктами.

В целях предотвращения подобного истощения почв необходимо противопоставить усиленный приток элементов питания растений в форме минеральных удобрений, заводских и фабричных отходов, городских брикетированных отходов, микробных удобрений и т. д. Почва, как основное средство сельскохозяйственного производства, в отличие от прочих средств производства характеризуется не изнашиваемостью. Не изнашиваемость почвы, как средства производства, и улучшение ее в процессе высокоразвитого производства - залог и источник материального благополучия человечества.

Цель исследования почв участка “Опорный” города Нарын:

Целью этой исследования является определение плодородия почв сельскохозяйственных угодий с помощью агрохимических, химических и физических исследований. Подчеркивание эффективности почвы в получении высокого уровня урожая.

Методика исследования:

Полевые исследования были проведены на опытном участке «Опорный» города Нарын. Участок исследований расположен на широте $41^{\circ} 26'$, долготе $75^{\circ} 54'$ и высоте 2047 м над уровнем моря (рис.1). Климат города резко континентальный с холодной, снежной зимой и очень теплым летом. Средняя температура июля $+25$ градусов Цельсия, января -8 . Осадков в среднем 281 мм.

Полевые исследования проводились на участке “Опорный” в городе Нарын.

На отобранных образцах почвы проведены физические, химические и агрохимические анализы по общепринятым методикам. Из прикопок почва отбиралась с помощью почвенных бур. Для изучения агрохимических показателей опытного участка, методом конверта отбирали 5 образцов пробы почвы из гумусовых горизонтов на глубине 0–20, 20–50 см. Отбор пробы почвы проводился в октябре 2022 года.

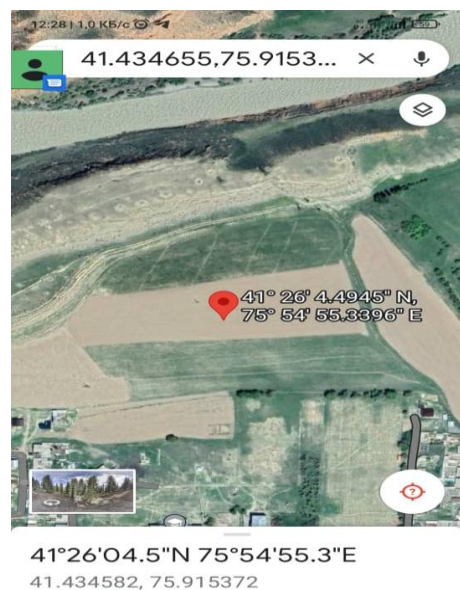

Рис1. Расположение опытного участка (по данным сервиса Google)

Отбор, транспортировка, хранение, подготовка к анализу осуществлялись согласно требованиям ГОСТ 12071-2014. Путем смешивания точечных проб, отобранные с одной пробной площадки, делали объединенную пробу, масса которой должна быть не менее 1 кг. Пробы почвы отбирали в прочный полиэтиленовый пакет, в который закладывались этикетки с данными о месте и условиях проведения пробоотбора.

Этикетирование почвенных образцов.

Область, район, село; Дата отбора пробы; Место отбора пробы; Глубина отбора пробы; Масса отобранных проб почв; Масса сухой почвы; Почвовед.

Отобранные пробы почв привезли в лабораторию, высыпали на ровную поверхность (бумагу), перемешивали. Распределяли слоем не больше 1 см, довели методом высушивания в помещении при комнатной температуре по ГОСТ 28268-89 до воздушно-сухого состояния. Убирали корни растений, камни и другие соединения. Сухую почву просеивали через сито диаметром 1-2 мм. Почвенные пробы должны храниться в матерчатых мешочках, бумажных пакетиках либо в коробках. Основные агрохимические показатели определялись с помощью стандартных методик почвенного анализа.

Реакция почвенной среды – рН-водной суспензии определяли потенциометром, общий гумус - по методике И. В. Тюрина, общий азот по Кельдалю, общий фосфор по Мачигину, общий калий по П. К. Смиту. Подвижный фосфор и обменный калий - по методу Мачигина.

Агрохимические исследования почв проводились на Республиканской почвенно-агрохимической станции.

Анализ и обсуждение:

Агрохимические свойства почвы в основном являются реакцией почвенной среды, запасами и формами питательных веществ в почве. Важнее изучить формы питательных веществ, усваиваемых растениями в почве. В почву следует вносить достаточное количество органических удобрений для восстановления показателей плодородия почвы, в том числе структуры почвы.

Таблица 1.

Агрохимические показатели светло -каштановых почв

№ разреза	Наименование участка	Глубина отбора пробы, см	рН	СО ₂ , %	Гумус, %	Общий азот, %	мг-экв. на 100 гр. почвы		Подвижный фосфор (P ₂ O ₅)	Подвижный калий (K ₂ O)
							Емкость поглощения	Поглощенный натрий		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
01	Опорный	0-25	8,20	6,34	2,34	0,105	12	0,22	10,0	200,0
		25-50	8,30	8,27	1,56	0,050	11,6	0,24	4,0	80,0

В результате проведенных агрохимических исследований реакция почвенной среды в метровом слое (0-25 и 25-50) почвы щелочная (рН - 8,20-8,30). Гумус в метровом слое (0-25 и 25-50) вниз по профилю снижалось с 2,34 до 1,56%. В слоях 0-25 и 25-50 см содержание общего азота почвы изменялось 0,105-0,050%. В слоях почвы 0-25 и 25-50 см содержание подвижных форм фосфора 10,0-4,0 мг/кг, в нижних горизонтах его содержание постепенно

снижалось. Содержание подвижного калия слоях 0-25 и 25-50 см изменялось в пределах 200,0-80,0 мг/кг.

Таблица 2

Механический состав почвы

№ разреза	Наименование участка	Глубина отбора пробы, см	Содержание фракций в %, размер частиц в мм						Сумма частиц, 0,01
			1,0-0,25	0,25-0,05	0,05-0,01	0,01-0,005	0,005-0,001	0,001	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
01	Опорный	0-25	1,42	15,10	39,16	11,08	16,36	16,88	44,32
		25-50	1,78	13,78	48,48	9,40	14,92	11,64	35,96

По механическому составу почва данного участка в метровом слое (0-25 и 25-50) тяжелосуглинистые на средних суглинках, сумма частиц 0,01 мм составляет 44,32-35,96% верхних слоев почвы.

Таблица 3

Состав водной вытяжки

№ разреза	Наименование участка	Глубина отбора пробы, см	Плотный остаток, %	Щелочность						Сумма частиц, 0,01
						Cl ⁻	SO ₄ ²⁻	Ca ²⁺	Mg ²⁺	
				CO ₃	Общий HCO ₃					
				% мг-экв. на 100г почвы						
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
01	Опорный	0-25	0,100	-	0,043	0,001	0,031	0,016	0,004	0,005
				-	0,70	0,03	0,64	0,80	0,33	0,24
		25-50	0,071	-	0,035	0,001	0,020	0,014	0,002	0,003
				-	0,57	0,03	0,40	0,70	0,16	0,12

В слоях почвы 0-25 и 25-50 см процент почвы с низким уровнем засоления, плотный остаток составляет 0,100-0,071%. По степени засоления почвы делятся на слабо-, средне-, сильно- и очень сильно засоленные. Предполагается, что на слабозасоленных почвах урожай культур в среднем снижается до 25 %, на средnezасоленных - до 50 %, на сильнозасоленных - до 75 % и на очень сильнозасоленных -до 100 %.

Выводы:

Почва и ее плодородие составляют материальную базу и основное богатство страны. Поэтому улучшение почв и повышение плодородия - одна из важнейших народнохозяйственных задач. В решении ее весьма большое значение приобретают почвенные мелиорации, характер которых определяется основными почвенно-климатическими показателями природных зон. Мелиоративные мероприятия, направленные на коренное улучшение почв, позволяют реализовать внутренние ресурсы и новые производственные возможности, скрытые в потенциальном плодородии.

Эффективное сельскохозяйственное производство диктует необходимость глубоких знаний почвенных ресурсов, создания соответствующих административных и научных учреждений. Чем более высокую производительность человечество стремится получить от земли, тем более глубоким и точным должно быть наше знание почв, методов мелиорации и агротехники и тем более рациональной и четкой должна быть организация сельскохозяйственного производства и общая культура в области землепользования и сохранения земельных угодий. Усилия в национальном и международном плане должны быть направлены на изучение, оценку, эффективное практическое использование и сохранения почвенного покрова планеты.

Использованные литературы:

1. Карабаев Н.А. Топурак таануу - Б.: «Полиграфбумресурсы», 2017. -168б.
2. Карабаев Н.А. Агрономия -1-том. Топурак таануу жана дыйканчылык. -Б.: «V.R.S.Company», 2018. -240б.
3. Лыков А.М, Коротков А.А., Т.Г.Громакова – Земледелие с почвоведением-М.: Агропромиздат,1985-431б.
4. Айыл чарба энциклопедиясы, 1-2 том. - Фрунзе, 1990. - С. 64-70, 132-140,146-150, 211-222.
5. Байбагышов Э.М. Перспективы создания национальной почвенно-информационной системы в Кыргызской Республике
6. Докучаев В. В. Лекции о почвоведении. Избранные труды / В. В. Докучаев. - М.: Издательство Юрайт, 2019. - 369 с.
7. Казеев К. Ш. Почвоведение. - М.: Юрайт, 2020. - 428 с.
8. Авдонин Н.С. Почвы, удобрения и качество растениеводческой продукции / Н.С. Авдонин. - М.: Колос, 1979. - 302 с.
9. Методические указания по бонитировке почв Кыргызстана [Текст] / [А.М. Мамытов, С.И. Воронов, К.Э. Эсенбаев и др.]- Бишкек, 1994. 52 с.
10. Мамытов А.М. Почвенные ресурсы и вопросы земельного кадастра Кыргызской Республики. - Бишкек.: Кыргызстан, 1996. - 240 с.

* * *

УДК 372.8

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ МОБИЛДИК КАПЧАКТАР ЖАНА АКЧА КОТОРУУЛАР

Рашид кызы Бурулча, окутуучу

E-mail: burulcha9090@gmail.com

Зайнидин кызы Гулзина, магистрант

E-mail: zajnidinkyzygulzina@gmail.com

Асанова Зарина Акылбековна, магистрант

ОшМУ, Кыргызстан, Ош

Аннотация: Бул макалада эң көп колдонулган онлайн капчык программалары каралган жана анализделген. Аткарылган иштердин жыйынтыгында Кыргызстандагы айрым онлайн капчыктардын финансылык жана программалык мүмкүнчүлүктөрү талдоого алынган. Программанын иштеши, пайыздык чендер, ишенимдүүлүк, колдонуудагы пайда болгон мүмкүнчүлүктөр жана кыйынчылыктар анализденди. Колдонуучулардын категориясына жараша маалыматтык системага болгон талаптар келтирилген. Макалада кээ бир мобилдик капчыктарды классификациясына ылайык бириктирүү мүмкүнчүлүгү сунушталат. Кыргызстанда физикалык жактардын ортосунда акча которууларды жүргүзүүдө ар бир мобилдик капчыктын ролу аныкталды. Сунушталган идея акча

каторууларды эсепке алуу, жеке маалыматтардын коопсуздугун жогорулатуу, капчыкты колдонуу сыяктуу функцияларын оптималдаштыруу мүмкүндүгүн берет.

Ачкыч сөздөр: маалыматтык технологиялар, мобилдик тиркемелер, электрондук капчык, акча которуулар, автоматташтырылган башкаруу системасы, кыскартуу, оптималдаштыруу, мобилдик банкинг.

МОБИЛЬНЫЕ КОШЕЛЬКИ КЫРГЫЗСТАНА И ДЕНЕЖНЫЕ ПЕРЕВОДЫ

Рашид кызы Бурулча, преподаватель

E-mail: burulcha9090@gmail.com

Зайнидин кызы Гулзина, магистрант

E-mail: zajnidinkyzygulzina@gmail.com

*Асанова Зарина Акылбековна, магистрант
ОшГУ, Кыргызстан, Ош*

Аннотация: В данной статье сделан обзор и проведен анализ наиболее часто используемых программ онлайн-кошельков. В результате выполненной работы была проанализированы финансовые и программные возможности некоторых онлайн кошельков Кыргызстана. Были проанализированы: работа программы, процентные ставки, надежность, возможности и сложности при использовании. В зависимости от категории пользователей перечислены требования к информационной системе. В статье предложена возможность объединения некоторых мобильных кошельков по их классификации. Выявлены роли каждого из мобильных кошельков при выполнении денежных переводов между физическими лицами Кыргызстана. Предложенная идея позволит реализовать выполнение таких функций, как единый учет денежных переводов, повышение системы безопасности индивидуальных данных, оптимизация введения кошелька.

Ключевые слова: информационные технологии, мобильные приложения, электронный кошелек, денежные переводы, автоматизированная система управления, сокращение, оптимизация, мобильный банкинг.

MOBILE WALLETS IN KYRGYZSTAN AND MONEY TRANSFERS

Rashid kzy Burulcha, teacher

E-mail: burulcha9090@gmail.com

Zainidin kzy Gulzina, undergraduate

E-mail: zajnidinkyzygulzina@gmail.com

*Asanova Zarina Akylbekovna, undergraduate
Osh State University, Kyrgyzstan, Osh*

Abstract: This article reviews and analyzes the most commonly used online wallet programs. As a result of the work performed, the financial and software capabilities of some online wallets in Kyrgyzstan were analyzed. Were analyzed: the work of the program, interest rates, reliability, opportunities and difficulties in use. Depending on the category of users, the requirements for the information system are listed. The article proposes the possibility of combining some mobile wallets according to their classification. The roles of each of the mobile wallets when making money transfers between individuals in Kyrgyzstan are revealed. The proposed idea will make it possible to implement such functions as a unified accounting of money transfers, improving the security of individual data, and optimizing the introduction of a wallet.

Key words: information technology, mobile applications, electronic wallet, money transfers, automated control system, reduction, optimization, mobile banking.

Введение

До относительно недавнего бума процветания информационных технологий для ведения индивидуального экономического бюджета и выполнения денежных переводов мы обращались в банк [3]. Стояли в живой очереди и выполняли нужные операции через сотрудника банка.

В данной статье будет рассмотрен процесс денежных переводов с использованием мобильных приложений электронного кошелька Кыргызстана.

Значимость работы обуславливается эффективностью существующих мобильных кошельков страны при совершении покупок, оплаты коммунальных услуг или же денежных переводов между физическими лицами внутри страны и за ее пределами (Таджикистан, Узбекистан, Китай и др.). В этом заключается практическая значимость работы.

Актуальность темы обусловлена необходимостью оптимизации и сокращения существующих мобильных приложений Кыргызстана и увеличения возможностей при выполнении международных переводов.

Пользователи мобильных приложений не имеют возможности оперативно вести переводы между различными системами. Зачастую у различных групп граждан установлены и используются разные системы мобильного кошелька, и при необходимости выполнения денежных переводов без выплат комиссии возникают проблемы и сложности. Поэтому необходима единая система выполнения денежных переводов с простым и удобным интерфейсом.

Целью статьи является выявления роли каждого из мобильных кошельков при выполнении денежных переводов между физическими лицами Кыргызстана.

Задачи, которые необходимо выполнить:

- провести обзор и анализ существующих мобильных программ Кыргызстана;
- обосновать выбор подходящего приложения для усовершенствования;
- провести анализ возможных путей решения выявленных проблем;
- рассчитать эффективность оптимизации информационной системы денежных переводов.

Обзор существующих мобильных программ Кыргызстана

В настоящее время количество физических лиц, стоящих в очереди для выполнения денежных переводов, снизилось. В большинстве случаев денежные переводы проводятся через специализированное мобильное приложение или с помощью терминалов определенных банков.

Проведем обзор более популярных мобильных приложений.

ЭЛСОМ. Электронный кошелек ЭЛСОМ, который был запущен в июне 2014 года одним из первых электронных кошельков и является продуктом КИСВ (Kyrgyz Investment and Credit Bank). Стоимость взимания комиссии пополнения зависит от использования определенного средства – есть возможность сделать это бесплатно (с собственного расчетного счета КИСВ или FINKA банка), а в разных терминалах и в других приложениях, но тогда придется заплатить от 2 сомов до 3 процентов. Способ обналичивания осуществляется через карту банков КИСВ или FINKA бесплатно либо 0,3-1 процента (минимум 5-10 сомов). Стоимость перевода на другие кошельки и в банки – между кошельками «ЭЛСОМ» 2 сома, на другие кошельки и карты - 1,5 процента. А также сумма транзакций – в день до 800 тысяч, оплата коммунальных услуг бесплатно. Существует процент на остаток – 5-10 процентов годовых (от 200 сомов).

К техническим недостаткам можно отнести тяжелую загрузку программы: требуется достаточное время, чтобы программа загрузилась, встречается постоянная ошибка в программе. Несмотря на вышеперечисленные недостатки, интерфейс программы понятен, включает все возможные программы приема платежей.

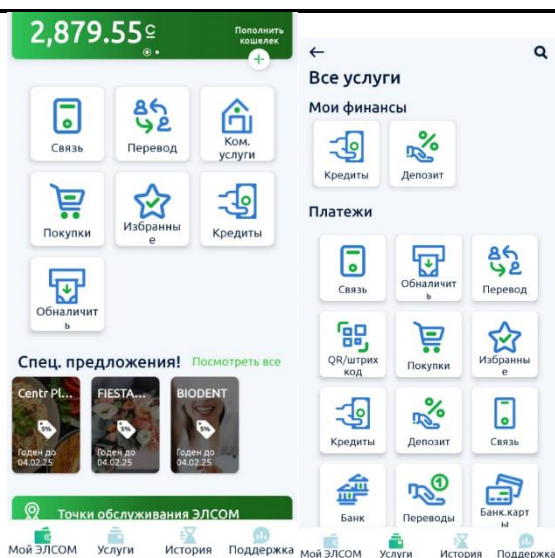

Рисунок 1. Интерфейс ЭЛСОМ

МВАНК Online. Данный электронный кошелек является продуктом Коммерческого банка «Кыргызстан». На сегодняшний день МВАНК является самым популярным мобильным банкингом в Кыргызстане, который скачали более миллиона пользователей в Google Play. Помимо этого, МВАНК является единственным мобильным приложением, на который можно подключить все номера операторов Российской Федерации. Стоимость пополнения – бесплатно, включает некоторые приложения, а в ряде других терминалов, банковских приложений и электронных кошельков до 2 процентов. Стоимость обналичивания – согласно тарифам банка, в настоящее время 0-1 процент, а перевода на другие кошельки и в банки – «Элкарт Мобайл» 1 процент, «Компаньон», «Optima 24», «O!» 1,5 процента, «Balance» и «Megaraу» до 2,5 процента. Сумма транзакций в день составляет до 500 тысяч сомов и оплата коммунальных услуг бесплатно. Для регистрации необходима карта данного банка или номер одного из сотовых операторов Кыргызстана, и свою очередь данное приложение считается мобильным банкингом.

Интерфейс данного приложения достаточно специфичен и новому пользователю будет сложно освоится, при выполнении платежей.

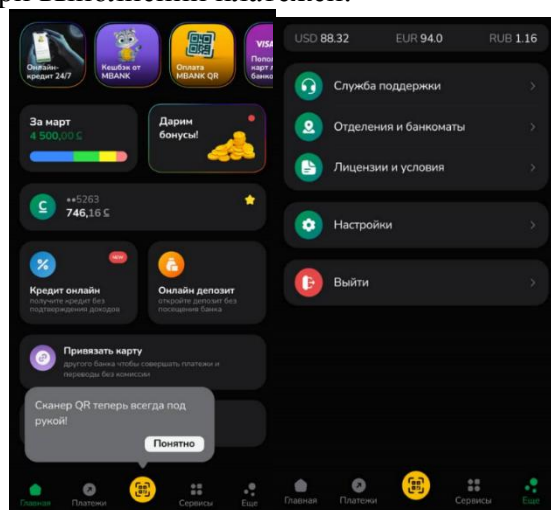

Рисунок 2. Интерфейс МВАНК

Balance. Данный продукт принадлежит ОсОО «Скай Мобайл» и «Дос-Кредобанк». Стоимость пополнения в терминалах составляет 2,5 процента от внесенной суммы. Стоимость обналичивания зависит от тарифа используемой карты, стоимость перевода на другие кошельки составляет 2 процента. Данное приложение рассматривает услуги кредита

до 30 тысяч сомов. Как и в других приложениях возможна бесплатная оплата коммунальных услуг.

Данное приложение постоянно требует установки программы и каждый раз запрашивает новый пароль, что является минусом в защите программы. Интерфейс программы достаточно сложен.

«Элкарт». Национальная система расчетов платежными картами, запущенная в 2006 году ЗАО «Межбанковский Процессинговый Центр». Мобильное приложение «ЭЛКАРТ Мобайл» позволяет держателям карт ЭЛКАРТ в режиме 24/7 управлять своей банковской картой, проводить моментальные платежи и совершать мгновенные денежные переводы между картами «ЭЛКАРТ» по номеру карты, по номеру телефона получателя.

К преимуществам мобильного приложения «ЭЛКАРТ Мобайл» можно указать все вышеуказанные, а также вполне понятный интерфейс и быструю загрузку программы. Нужно отметить, что данная программа не доступна за пределами страны в отличие от приложения Элсом. В вкладке История можно просмотреть все выполненные операции за последний месяц.

Описание задачи

После выполнения обзора нескольких мобильных приложений были определены следующие:

- все приложения дают возможность бесплатной оплаты коммунальных услуг;
- в зависимости от системы каждая программа требует комиссии до 2, 5 процента;
- в некоторых приложениях поиск информации о выполненных переводах занимает достаточно много времени;
- программное обеспечение каждой из программ на разном уровне.

Сущность поставленной задачи учета денежных переводов заключается в получении потенциальной выгоды от сокращения времени на выполнение операций перевода и возможность создания единой системы перевода денежных средств [1, 2].

Ожидаемые результаты объединения некоторых приложений:

- сокращение времени на выполнение денежных переводов;
- снижение риска взлома программы онлайн кошелка;
- урегулирование и оптимизация существующих программ.

Целью объединения некоторых онлайн кошельков является ведение учета денежных переводов в единой базе данных финансово-кредитной организации страны.

Полная объединение всех онлайн приложений может усложнить процесс, а не облегчает его, поэтому предлагается объединение лишь некоторых из них.

Для реализации поставленной цели предлагаются следующие задачи:

1. Объединение в единую систему различных приложений в зависимости от организации, которую они представляют, например: сотовые операторы, коммерческие или государственные банки.
2. Единый контроль данных.

Выводы

В результате выполненной работы была проанализированы финансовые и программные возможности некоторых онлайн кошельков Кыргызстана.

Во многом большинство приложений одинаковы, за учетом компаний к которым они принадлежат. В Кыргызстане достаточно приложений для введения онлайн экономики каждого гражданина. Денежные переводы внутри одной системы не требуют дополнительной платы, а на другие системы обязательно предусмотрен процент комиссии. Во избежании этого пользователь зачастую устанавливает множество электронных кошельков, это можно сравнить с тем что у реального человека в сумке или в кармане множество реальных кошелков. Данную ситуацию можно считать неудобной и не целесообразной, во избежании этого автор предлагает оптимизировать электронные кошельки, объединив их по классификации.

При участии государственных органов предлагаемый процесс займет достаточно короткий срок. И при работе независимой комиссии по выбору подходящей – уже существующей программы, не требует разработки нового приложения. Будет достаточным усовершенствование одного из них.

Литература:

1. Толканов, Б. Мобильные кошельки в Кыргызстане – полный обзор [Текст] / Б. Толканов, Б. Бакашева // – SPUTNIK Кыргызстан. – 2021.
2. Толканов, Б. Нацбанк рекомендовал использовать карты «Элкарт» - какие у них плюсы [Текст] / Б. Толканов, // – SPUTNIK Кыргызстан. – 2022.
3. Резник, И.А. Электронный банкинг [Текст] / И.А. Резник // – ЛитРес: БИБКОМ, – 2018. – 160 с.
4. Глухих, И.Н. Интеллектуальные информационные системы [Текст] / И.Н. Глухих // – Москва: Академия, – 2019. – 245 с.
5. Исаев, Г. А. Проектирование информационных систем [Текст] / Г. А. Исаев // – Москва: Омега-Л, – 2015. – 432 с.

* * *

УДК. 574

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ЗЕМЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ ЖАЛАЛ-АБАДСКОЙ ОБЛАСТИ

*Сакбаева Зулфия Исраиловна – д.б.н., профессор
ЖАГУ им Б. Осмонова
Эрназарова Айбийке Женишовна - магистрант
ЖАГУ им. Б. Осмонова*

Аннотация: *Земельные ресурсы являются основным национальным богатством любого государства. Их количество и качество определяют в значительной мере потенциал развития агропромышленного комплекса Республики Кыргызстан, поэтому повышение эффективности использования и охраны земельных ресурсов является важным условием устойчивого социально-экономического развития страны, а также основной задачей государственной земельной политики. В научной статье отражено экологическое состояние, состав и структура земельных ресурсов Джалал-Абадской области, их распределение по видам землепользователей, категориям и видам земель. Приведено понятие землеустройства, содержание и порядок его осуществления, указаны основные виды работ и проектные документы, которые выполняются в рамках землеустройства.*

Ключевые слова: *земельные ресурсы, экологические проблемы, землеустройство, проектные документы, агропромышленный комплекс, воздух, земельная политика.*

ЖАЛАЛ-АБАД ОБЛУСУНУН ЖЕР РЕСУРСТАРЫНЫН АЗЫРКЫ АБАЛЫ

*Сакбаева Зулфия Исраиловна – б.и.д., Б. Осмонов
атындагы ЖАМУнун профессору
Эрназарова Айбийке Женишовна - Б. Осмонов
атындагы ЖАМУнун магистранты*

Аннотация: *Жер ресурстары ар бир мамлекеттин негизги улуттук байлыгы болуп саналат. Алардын саны жана сапаты кыйла даражада Кыргызстандын агроөнөр жай комплексин өнүктүрүүнүн потенциалын аныктайт, ошондуктан жер ресурстарын пайдалануунун жана коргоонун натыйжалуулугун жогорулатуу туруктуу социалдык-экономикалык өнүгүүнүн маанилүү шарты болуп саналат. Өлкөнүн, ошондой эле мамлекеттик жер саясатынын негизги милдети. Илимий макалада Жалал-Абад облусунун*

жер ресурстарынын экологиялык абалы, курамы жана түзүмү, жерди пайдалануучулардын түрлөрү, жерлердин категориялары жана түрлөрү боюнча бөлүштүрүлүшү чагылдырылган. Жерге жайгаштыруу концепциясы, аны ишке ашыруунун мазмуну жана тартиби келтирилип, жерге жайгаштыруу алкагында жүргүзүлүүчү иштердин негизги түрлөрү жана долбоордук документтер көрсөтүлөт.

Ачык сөздөр: жер ресурстары, экологиялык көйгөйлөр, жерге жайгаштыруу, долбоорлоо документтери, агроөнөр жай комплекси, аба, жер саясаты.

THE MODERN STATE OF LAND RESOURCES IN JALAL-ABAD REGION

Sakbaeva Zulfia Israilovna - doctor of biological

sciences, professor of JASU named after B. Osmonov

Ernazarova Aibiike Zhenishovna - master student of

Jalal-Abad State University named after B. Osmonov

Введение

Человек, чтобы обеспечить свою жизнь, издревле использовал различные природные ресурсы. Элементы естественных ресурсов в природе - это вода, почва, растения, животные, полезные ископаемые, энергии солнца и ветра, благоприятные климатических условия и др. В зависимости от уровня развития человеческого общества могут быть реальные и потенциальные ресурсы [1].

Проводимая ранее в Кыргызской Республике земельная реформа коснулась в основном земель сельскохозяйственного назначения. В последнее десятилетие основное внимание землеустройства было обращено на образование новых землепользований, правовое оформление и закрепление границ земельных участков на местности, создание информационной базы данных о земле, а также кадастровую оценку земель.

Современное землеустройство должно базироваться на четко разработанной стратегии земельных преобразований и иметь научно обоснованную концепцию своего развития, быть действенным инструментом государства в управлении земельными ресурсами, регулировании земельных отношений, реформировании сельского хозяйства, решении комплекса экологических, социальных, экономических и других вопросов, обязательно устойчиво финансироваться.

Проведение землеустройства в Кыргызстане обеспечивается основными законодательными актами: Земельный кодекс Кыргызской Республики: Закон КР 2 июня 1999 года № 46. (с изменениями и дополнениями по состоянию на 15.11.2013 г.) [2,3].

В ходе земельной реформы произошли существенные изменения в управлении земельными ресурсами и структуре земельной собственности. Развивается институт частной собственности на землю. Земли сельскохозяйственного назначения стали объектами гражданско-правовых сделок купли-продажи, аренды, залога, ипотеки и т.д. В республике функционирует как первичный, так и вторичный рынок земли.

В настоящее время в республике функционируют 40 государственных хозяйства; 513 коллективные хозяйства (акционерные общества, коллективно-крестьянские хозяйства, сельскохозяйственные кооперативы); более 384 тысячи крестьянских и фермерских хозяйств [4].

Джалал-Абадская область образована в 1990 году, расположена на юго-западе Кыргызской Республики, занимает площадь 32418 км², на юге, юго-западе граничит с Республикой Узбекистан, на севере – с Таласской областью, на востоке – с Нарынской и на юго-востоке – с Ошской областями Кыргызской Республики.

Территория области делится на 8 административно-территориальных районов: Аксыйский, Ала-Букинский, Базар-Коргонский, Ноокенский, Сузакский, Тогуз-Тороуский, Токтогульский, Чаткальский.

Джалал-Абадская область занимает 3365,3 тыс. га (17 %), площадь сельхозугодий - 1855,8 тыс. га (55 % к общей территории области). Площадь пашни занимает 165,6 тыс. га

(8,9 % к площади сельхозугодий) и по отношению к 2009 году площадь пашни уменьшилась на 1482 га (0,9 %), а за последние 5 лет на 8073 га (4,6 %). Число собственников и землепользователей составляет 319601, по отношению к 2009 году эта цифра выросла на 15256. Средний землепользователь Джалал-Абадской области имеет 10,5 га сельхозугодий [7].

Таблица 1.

Распределение земельного фонда Джалал-Абадской области

Наименование региона	По территории, тыс.га	По с/х угодьям, тыс.га	По числу собственников и землепользователей
Джалал-Абадская область	3365,3	1855,8	319601

Джалал-Абадская область имеет на своей территории 1627,5 тыс. Га пастбищ. Общее поголовье скота 2608,3 тыс. голов, которое увеличилось по сравнению с 2010 годом на 67,4 тыс. условных овцеголовы или на 2,6 %. Нагрузка скота на 1 га пастбищ составляет 1,6 условных овцеголовы. Самым крупным из пастбищ Джалал-Абадской области считается Чаткал. Расположен он в северной части Чаткальского района Жалал-Абадской области, граничит с Таласской областью. Ежегодно выпасается скот Таласской и Жалал-Абадской областей в количестве около 23000 голов. С высоты 2700 м начинаются субальпийские и альпийские высокогорные луга, используемые, как летние пастбища. По дну (высота 1000-2500 м) протекает р. Чаткал (бас. р. Чирчик). Первая половина лета дождливая, вторая половина лета и осень засушливые. Зимы в целом умеренно-холодные. Наиболее низкая температура наблюдается в высокогорных впадинах - 40,9°С ниже нуля [5].

За последние двадцать лет в процессе проведения земельной реформы в сельском хозяйстве решались главным образом вопросы перераспределения земель. В то же время почти прекратились все работы, связанные с качественным улучшением сельскохозяйственных угодий, особенно пашни, что привело к резкому понижению плодородия почв, которое оценивается на данный период как критическое.

Под воздействием антропогенных факторов плодородие пахотных земель снижается с каждым годом. Около половины пастбищных территорий отнесены к категории деградированных, как с точки зрения состояния растительности, так и с точки зрения состояния почв,

Таблица 2

Физико-химические свойства почв вертикальной поясности бассейна реки Кок-Арт

№ почвенных разрезов и мест-ность	Высота над уровнем моря и экспозиция склона	Горизонты	Глубина см	pH	Гумус, %	Общий азот, %
Орошаемые пашни на типичных сероземах (поле хлопчатника)						
191, Сузак	732 м, равнина	A _п	0-14	8,0	0,79	0,07
		A ₁	14-30	8,2	0,64	0,06
		B	30-50	7,9	0,52	0,14
Богарная пашня на горно-коричневых почвах						
195, Калмак-Кырчын	1615 м, полого-покатый	A _п	0-14	7,3	3,72	0,3
		A ₁	14-30	7,6	2,34	0,19
		B	30-50	7,4	1,32	0,1

	Северо-восточный склон					
Горно-лесные черно-коричневые почвы орехово-плодовых лесов						
197, Кара-Алма (коричневый)	1580 м, Северный склон	A ₀	0-2	7,7	12,07	0,91
		A ₁	2-13	7,5	9,21	0,72
		A ₂	13-48	7,9	2,65	0,19
		B	48-120	8,1	0,88	0,08
		C	120-165	8,1	0,82	0,07

Как указано в таблице 2, почвенный покров Жалал-Абадской области отличается неодинаковым потенциальным плодородием, которое, прежде всего, определяется запасами гумуса, азота и другие элементов питания, содержащихся в почве и необходимых для произрастания растений. Содержание гумуса в различных почвах является устойчивым генетическим признаком и подчиняется определенным географическим закономерностям [6]. Содержание гумуса и их фракционный состав тесно связаны с работой ферментов. В результате ферментативных процессов питательные вещества из трудно усвояемых соединений переходят в легко доступные формы для растений и микроорганизмов. Эти процессы приводят к перераспределению химических элементов в изучаемого нами ландшафта и составляют основы плодородия почв [8].

Антропогенные воздействие проявляется в основном при использовании почв в земледелии во время длительного возделывания на них сельскохозяйственных культур, а также под влиянием пастбы скота и техногенных загрязнениях вокруг промышленных и горно-рудных предприятий.

Кроме того, для дальнейшего предотвращения потери органического вещества надо увеличить долю многолетних и однолетних бобовых растений в севообороте, внедрить в севооборот промежуточные культуры и зеленые удобрения, увеличить применение навоза, а также использовать почвосберегающую систему обработки почвы и научно-обоснованную систему удобрений.

Заключение

Согласно вышеуказанной информации вполне понятно, что в повестку дня вносятся актуальные вопросы по коренному улучшению контроля за использованием и охраной земель. Чтобы их решать, необходимо в масштабах страны образовать самостоятельную службу по государственному надзору за охраной и рациональным использованием земельных ресурсов вместо сегодняшних структурных подразделений по вопросам землепользования.

Пора наконец серьезно задуматься над тем, как улучшить здоровье нашей земли-кормилицы, какие меры надо принять для повышения плодородия почв.

Только разумное расходование ресурсов, забота о природных богатствах даст нам всем возможность выжить и быть здоровой нацией. Если человек будет так жестоко заниматься уничтожением ресурсов, то Земля не простит. Природу нужно сохранять, а не разрушать, ведь Земля – это наш общий дом.

Список литературы:

1. Бакиров Н.Б., А.И. Исаев, А.О. Осмонов: География Кыргызской Республики.
2. Земельный кодекс Кыргызской Республики: Закон КР 2 июня 1999 года № 46. (с изменениями и дополнениями по состоянию на 15.11.2013 г.).
3. Водный кодекс Кыргызской Республики: Закон КР 12 января 2005 года № 8. (с изменениями и дополнениями по состоянию на 26.10.2013 г.).
4. [Электронный ресурс]: Кыргызстан в цифрах: стат. сб. Режим доступа: [http:// www.stat.kg](http://www.stat.kg)

5. [Электронный ресурс]: ГПН “Кыргызгипрозем” МСХМ.
6. Сакбаева З.И. Антропогенное воздействие на плодородие почв бассейна реки Кок-Арт и улучшение их состояние. Современные проблемы науки и образования, 2014, №6, с.1350.
7. Умарова М. Роль земельных ресурсов в агропромышленном комплексе Кыргызской Республики. Международная научно-практическая конференция «Экономика, государство и общество в XXI веке». – М.; Издательство РГТЭУ, 2013. -С. 158-165.
8. Sakbaeva Z.I., Veronica Acosta-Martinez, Jennifer Moore-Kusera, Wayne Hudnall, and Karabaev Nuridin. Interactions of Soil Order and Land Use Management on Soil Properties in the Kukart Watershed, Kyrgyzstan. Applied and Environmental Soil Science, vol. 2012, 2012, 11 pages.

* * *

УДК 372.862**БИЛИМ БЕРҮҮ ПРОЦЕССИНДЕ КОЛДОНУЛУУЧУ ПЛАТФОРМА - WORDWALL СЕРВИСИ**

*Токторбаев Айбек Мамадалиевич, ф.-м.и.к.,
доцент, ain7@list.ru
Токтомурадова Жанара Эркинбаевна, окутуучу,
erkinbaevnajanara@gmail.com
Топчубай кызы Арууке, магистрант
ОшМУ, Ош, Кыргызстан*

***Аннотация:** Биз технологиялык жетишкендиктер педагогикалык идеялардын өзөгүн түзгөн дүйнөдө жашап жатабыз. Педагогикалык идеяларды өркүндөтүүдө жаңы технологияларды пайдалануу замандын талабы болуп эсептелет. Заман талабына ылайык жаңы технология менен педагогикалык ыкмалардын ортосундагы өз ара аракеттенүү жаңы билимди өздөштүрүү муктаждыктарын кандайдыр бир деңгээлде канааттандыруу менен билим алуучунун чектөөлөрүн минималдаштырууда. Макалада заманбап технологиялардын билим берүү процессинде колдонулуучу платформа – wordwall сервисинин мугалимдер, студенттер үчүн пайдалуулугу жана сервиси пайдалануу ыкмаларына токтолобуз. Ошондой эле, жаңы билимди берүүдө жаңы платформалар билим алуучуга окууга болгон кызыгуу арттыруусун, шыктанууну жогорулатуусун карап өтөбүз.*

***Ачык сөздөр:** заманбап технология, билим берүү процесси, жаңы платформа, компетенттүүлүк, wordwall сервис.*

ПЛАТФОРМА, ИСПОЛЬЗУЕМАЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ - СЕРВИС WORDWALL

*Токторбаев Айбек Мамадалиевич, к.ф.-м.н.,
доцент, ain7@list.ru
Токтомурадова Жанара Эркинбаевна,
преподаватель,
erkinbaevnajanara@gmail.com
Топчубай кызы Арууке, магистрант
ОшГУ, Ош, Кыргызстан*

***Аннотация:** Мы живем в мире, где технологические достижения составляют основу педагогических идей. Использование новых технологий в совершенствовании педагогической мысли – требование времени. Взаимодействие новых технологий и педагогических методов в соответствии с требованиями времени минимизирует ограничения обучающегося, в какой-то мере удовлетворяя потребности в овладении новыми*

знаниями. В статье рассмотрим на полезности сервиса wordwall, используемой в образовательном процессе платформе современных технологий для преподавателей и студентов, а также способах использования сервиса. Также мы рассмотрим, как новые платформы в передаче новых знаний могут повысить интерес и мотивацию учащегося к обучению.

Ключевые слова: современные технологии, образовательный процесс, новая платформа, компетенции, сервис wordwall.

PLATFORM USED IN THE EDUCATIONAL PROCESS - WORDWALL SERVICE

Toktorbaev Aibek Mamadalievich,
candidate of physical and mathematical sciences,
ain7@list.ru
Toktomuratova Zhanara Erkinbaevna, teacher,
erkinbaevnajanara@gmail.com
Topchubai kызу Aruuke, master students
Osh State University, Osh, Kyrgyzstan

Abstract: *We live in a world where technological advances form the basis of pedagogical ideas. The use of new technologies in the improvement of pedagogical thought is a requirement of the time. The interaction of new technologies and pedagogical methods in accordance with the requirements of the time minimizes the limitations of the student, to some extent satisfying the needs for mastering new knowledge. In the article, we will consider the usefulness of the wordwall service, the platform of modern technologies used in the educational process for teachers and students, as well as ways to use the service. We will also look at how new platforms in the transfer of new knowledge can increase the interest and motivation of the student to learn.*

Keywords: *modern technologies, educational process, new platform, competencies, wordwall service.*

Кирришүү. Азыркы заманда технологиянын өнүгүүсү менен билим берүү процессинде түрдүү платформалар менен окутуу орчундуу орунду ээлөөдө. Окутууда заманбап технологияларды колдонуу мугалимдерге, студенттерге жана башкаларга профессионалдуулук жана бүткүл коомдун маалымат алмашуусу менен көйгөйлөрдү логикалык жана контексттик жактан критикалык кароо, талдоо, салым кошуу, сындoo жана системалаштыруу үчүн алардын жакынкы чөйрөсүнөн тышкары адамдардын жамааттарына кошулууга мүмкүндүк берет. Окутууну практикалаган педагогдордун негизги милдети болуп - баланы бардыгынан кантип натыйжалуу үйрөтүүгө окутуу эсептелгенин айтууга болот.[1] Ушул максатка жараша түрдүү ой жүгүртүү, ой толгоо менен окутуучуларды түрдүү идеаларды ойлоп табууга туура келет. Мына ошондуктан окутуунун күндүзгү жана сырттан окутуу түрлөрүндө да кеңири колдонулуучу платформалардын бири катары Wordwall сервисин пайдаланууга токтолобуз. Бул сервисти колдонуу менен билим берүүчү жана билим алуучулардын, дегеле адамзат коомунун жашоосундагы өнүгүүгө карай багыт алуусуна жол ачылат деп айтууга болот.

Wordwall – бул билим берүүдө интерактивдүү оюндарды жана иш-аракеттерди түзүү үчүн окуу процессинде колдонулган онлайн платформа. Бул сервисти колдонуу менен мугалимдер кроссворддорду, викториналарды, жыйынтыктоочу оюндарды жана башка көптөгөн окуу тапшырмаларын түзө алышат. Wordwall 40тан ашык тапшырманын түрлөрүн сунуштайт, аларды мугалимдин жана окуу планынын өзгөчө муктаждыктарына ылайыкташтырса болот.

Изилдөөнүн методдору жана материалдары. Сервисти лекциялар, билимдерди текшерүү жана кайталоо үчүн кызыктуу түрдө колдонуунун негизинде студенттер үчүн окууну кызыктуураак жана натыйжалуу кылууга болот. Бул багыттагы изилдөөлөр Антипова И.Ю., Кулевич Н.Л., Сухорукова Г.А. ж.б. эмгектеринде кеңири баяндалган. Бул китептер

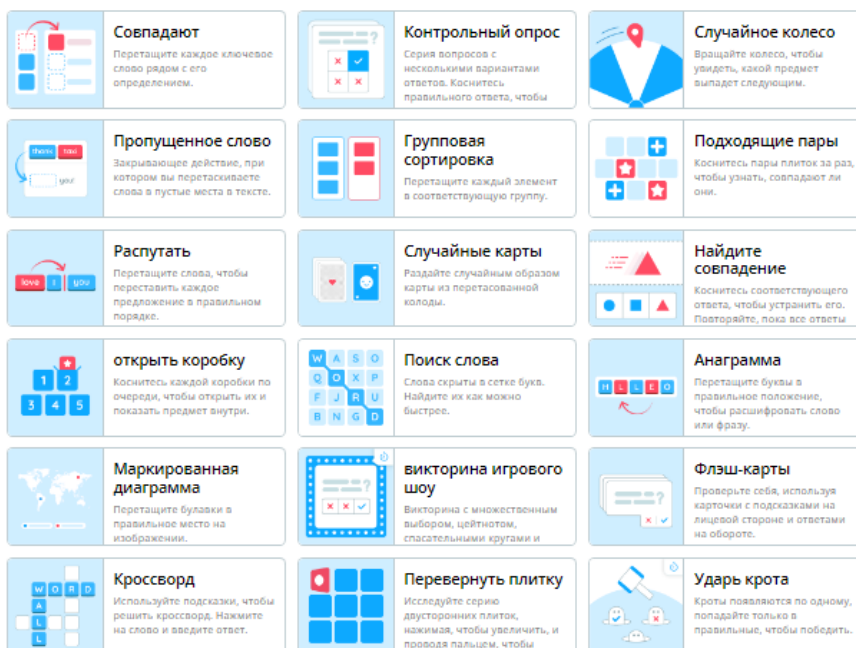
жана колдонмолор жаш мугалимдерге билим берүү тармагында онлайн платформаларды колдонуунун татаалдыктарын, анын ичинде окуу материалдарын берүү жана интерактивдүү тапшырмаларды түзүүнү түшүнүүгө жардам берет, ошондой эле билим берүү процессинде электрондук билим берүү ресурстарын активдүү колдонуу боюнча баалуу кеңештерди бере алат.

Жыйынтык жана талкуулар. Wordwall бир нече тилди колдойт жана окутууну толук көзөмөлдөөнү камсыздайт, бул мугалимдерге ар бир студенттин жетишкендигин көзөмөлдөөгө жана алардын натыйжаларын эстеп калууга мүмкүндүк берет. Платформанын интуитивдик интерфейси бар жана атайын программалоо көндүмдөрүн талап кылбайт, б.а. компьютерди колдоно албаган адам да өздөштүрүп кете алат. Кошумчалай кетсек, Wordwall каалаган түзмөктө – компьютерде, планшетте же смартфондо колдонулушу мүмкүн жана кошумча тиркемелерди орнотууну талап кылбайт. Окутуучулар ошондой эле башка Wordwall колдонуучулары тарабынан түзүлгөн акысыз алдын ала жасалган тапшырмаларды колдонуу менен окуу мазмунун иштеп чыгууда убакытты жана күч-аракетти үнөмдөөгө болот. Сервис менен иштөө үчүн алгач интернетке уланып, “Wordwall” терминин жазып изилдөө менен расмий сайтына киребиз. Сайтка киргенде катталуу баскычы чыгат. Google’дагы аккаунтубузду колдонуп кирүүгө болот. Кирүү көп убакытты талап кылбайт. Сервистин акы төлөнүүчү жана акы төлөнбөөчү эки түрү болгондуктан, акысыз болгон 18 ресурстун ичинен 5 гана ресурсту түзө алабыз. 5 ресурсту түзүп бүткөн соң тарифтик план сунушталат. Эгер Wordwallду ар дайым колдонсоңуз, анда акы төлөнүүчү версиясын сатып алуу маанисиз болушу мүмкүн. Бирок, кандай болбосун, кээде кесиптештер тарабынан түзүлгөн даяр материалдарды колдонуу бир топ жеңил болот.

Мындан тышкары, Wordwall мугалимдерге өз милдеттерин атаандаштыкка өнүктүрүүгө мүмкүндүк берет жана окуучулардын таанып-билүү активдүүлүгүн активдештирүүгө өбөлгө түзөт. Атап айтканда, платформа колдонуучулар үчүн акысыз колдоно ала турган тапшырмалардын онлайн китепканасына кирүү мүмкүнчүлүгүн камсыз кылат. Китепкана 100 000ден ашык тапшырмалардан турат, аларды каалаган темага жана предметтик чөйрөгө ылайыкташтырууга болот.

Узнайте о наших шаблонах

Выберите шаблон, чтобы узнать больше

1-сүрөт. Тапшырмаларды түзүүгө шаблондор

Окуу ресурстарын түзүү жана аны колдонуу ыкмаларына токтолсок. Сервисти англис жана орус тилдеринде колдонууга болот. Алгач “Создать действие” баскычын басканыбызда түрдүү варианттагы материалдардын үлгүлөрү берилет. Алардын ичинен каалаган интерактивди жана шаблонду тандап алабыз да маалыматарыбызды киргизебиз.

Activity Title

Кокустук сандарды генерациялоо б.ча кайталоо

+ Instruction

	Keyword	Definition	Swap Columns
1.	Кокустук сан	сандардын берилген диапазонунан танда	↕ 📄 🗑️
2.	rand()	1ден 32767 ге чейинки санды чыгарат	↕ 📄 🗑️
3.	rand(m,n)	[m,n] сегментиндеги санды чыгарат	↕ 📄 🗑️
4.	array_rand()	Массивдин кокустан тандалган элементтге	↕ 📄 🗑️
5.	mt_rand()	Чоң кокустук сандарды генерациялайт	↕ 📄 🗑️
6.	shuffle()	Массивдин элементтерин кокустук тартип	↕ 📄 🗑️

+ Add an item

2-сүрөт. Даяр материалдарды шаблонго жайгаштыруу

Кийинки кадамда дарек (адрес) жайгашкан. Бул жерге окуучулардын даректерин жазып, даяр болгон (материалдар жайгаштырылган) ресурсту шилтемесин жөнөтүүгө болот. Шилтеме аркылуу студенттер сервиске кирип, өздөрүнүн ой-пикирлерин, жоопторун жаза алышат. Бул акырында аткарылуучу иш аракетинен болот.

array_rand()	<input type="text"/>	[m,n] сегментиндеги санды чыгарат
rand(m,n)	<input type="text"/>	Массивдин элементтерин кокустук тартипте аралаштырат
rand()	<input type="text"/>	1ден 32767 ге чейинки санды чыгарат
shuffle()	<input type="text"/>	Чоң кокустук сандарды генерациялайт
Кокустук сан	<input type="text"/>	сандардын берилген диапазонунан тандап алынган каалаган санды итабыз
mt_rand()	<input type="text"/>	Массивдин кокустан тандалган элементтерин чыгарат

3-сүрөт. Даяр болгон окуу ресурсу

Эгерде жасаган окуу ресурсубузга толуктоолорду киргизип же башка шаблонго өзгөртүүнү кааласак редактрлөөгө болот.

Wordwall ар бир студент үчүн алардын окуу прогрессине баа берүү үчүн колдонулушу мүмкүн болгон толук статистиканы берет.

Leaderboard Options ▾

Rank	Name	Time
1st	Bb	52.3
2nd	Arslan	57.0
3rd	YrysbeK	57.9
4th	...	1:00

1-сүрөт. Берилген тапшырмалардын жыйынтыктарын биргеликте көрүүгө болот

Wordwall да онлайн же оффлайн режиминде колдонулушу мүмкүн, бул мугалимдер жана студенттер үчүн ийкемдүү курал болуп саналат. Аны колдонуу абдан ыңгайлуу жана эффективдүү, ошондой эле даяр тапшырмалар китепканасына жетүүнү камсыздайт, билим берүү контентин иштеп чыгууда мугалимдердин убактысын жана күчүн бир топ үнөмдөйт. Ошондой эле заманбап билим берүү мекемелери үчүн маанилүү болгон колдонуучулардын маалыматтарынын жогорку деңгээлдеги коопсуздугун жана купуялыгын камсыз кылат.

Сервис башка билим берүү куралдары менен көптөгөн интеграцияларды колдойт, бул аны окуу процессинде мүмкүн болушунча эффективдүү колдонууга мүмкүндүк берет. Атап айтканда, платформа Google Classroom, Microsoft Teams, Canvas, Moodle жана башка онлайн окутууну башкаруу системалары менен интеграцияланышы мүмкүн. Мугалимдер жана студенттер үчүн көбүрөөк ийкемдүүлүктү жана колдонууга ыңгайлуулукту камсыздап, өз ара аракеттенүүнү жана маалымат алмашууну жеңилдетет.

Ийкемдүү интерфейсинин жана көп тилдүү колдоосунун аркасында Wordwall платформасын ар кандай типтеги мектептерде жана билим берүү уюмдарында, дистанттык окутууда да, күндүзгү окууда да колдонсо болот. Көпчүлүк окуу жайлары дистанттык окутууга өткөн учурда аны ого бетер актуалдуу кылат. Бул кызматтын аркасында мугалимдер окуучуларын дистанттык түрдө окутуп жатканда да оңой эле мотивацияланып, студенттерди активдүү окууга үндөгөн кызыктуу жана натыйжалуу окуу иш-чараларын жана оюндарды түзүүгө жардам берет.

Платформада жеткиликтүү тапшырма түрлөрүнүн жана оюндардын кеңири спектри мугалимдерге окуучулардын билим деңгээлине жана сабактын темаларына эң ылайыктуу окуу форматтарын тандоого жардам берет. Тактап айтканда, платформада окуучулардын чыгармачылыгын, моторикасын жана кесипкөйлүгүн өнүктүрүүгө багытталган оюндар бар. Мунун аркасында студенттер заманбап коомдо ийгиликтүү жашоо үчүн зарыл болгон компетенцияларды өнүктүрүшөт.

Wordwall ошондой эле окууну жакшыртуу жана окутуунун натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн теңтуштар жана башка мугалимдер менен тапшырмаларды жана оюндарды бөлүшүү мүмкүнчүлүгүн берет. Мындан тышкары, мугалимдер платформада өз топторун жана жамааттарын түзө алышат, алар тажрыйба бөлүшө алышат жана бири-бири менен кызматташат, бул өз ара жардамга жана окутуунун жаңы ыкмаларын түзүүгө алып келет. Мындан тышкары, Wordwall мугалимдерге окуучулардын пикирлерин алуу менен окуу процессин жакшыртууга мүмкүнчүлүк берет. Студенттер тапшырмаларды жана оюндарды баалап, комментарийлерди жана сунуштарды калтыра алышат, бул мугалимдерге окуучулардын керектөөлөрүн жана кызыкчылыктарын жакшыраак түшүнүүгө, ошондой эле жалпысынан алардын окуу процессин жакшыртууга мүмкүндүк берет. Wordwall платформасы окутуу процессинде интерактивдүү жана кызыктуу тапшырмаларды жана оюндарды түзүүгө, билим берүүнүн сапатын жогорулатууга, окуучулардын мотивациясын жана академиялык көрсөткүчтөрүн жогорулатууга, тажрыйба алмашууга жана жалпысынан алардын окуу процессин жакшыртууга мүмкүндүк берүүчү эффективдүү инструментке айланууда.

Мындан тышкары, Wordwall платформасы окутууда колдонула турган кеңири билим базасын жана окуу ресурстарын камсыз кылат. Бул өз алдынча иш-аракеттерди жана оюндарды түзө албаган же окутууда жаңы идеяларды жана ыкмаларды издеген мугалимдер үчүн пайдалуу болушу мүмкүн. Мисалы, Wordwall каалаган убакта жана каалаган түзмөктө колдонула турган онлайн сабактарды түзүү үчүн колдонулушу мүмкүн. Бул окуучулар үчүн үйрөнүүнү ийкемдүү жана жеткиликтүү кылат жана мугалимдерге сабактарды жана тапшырмаларды даярдоодо убакытты үнөмдөөгө мүмкүндүк берет. Акыры, Wordwall платформасын жекече жана топтук окутуу үчүн колдонсо болот. Бул мугалимдерге айрым окуучулар, ошондой эле класстар же бүтүндөй окуу жайлар үчүн иш-чараларды жана оюндарды түзүүгө мүмкүндүк берет. Мунун аркасында платформаны жекелештирилген жана жамааттык окутуу үчүн да колдонсо болот, бул аны билим берүү процесси үчүн дагы ар

тараптуу жана ийкемдүү куралга айлантат. Wordwall үйрөнүүнү жеңилдетүү үчүн бир катар ыңгайлуу функцияларды сунуштайт. Мисалы, педагогдор автоматтык түрдө топ түзүү мүмкүнчүлүгүн колдонуп, окуучуларды топторго тез бөлүп, аларга уникалдуу иш-аракеттерди жана оюндарды сунуштай алышат. Мындан тышкары, платформа долбоорлор жана тапшырмалар боюнча командалык ишти уюштуруунун жөнөкөй жана тез жолун сунуштайт. Студенттер өз тапшырмаларын платформага жүктөй алышат, анда мугалимдер өз иштерин оңой текшерип, пикирлерин билдире алышат. Мунун аркасында мугалимдер окуучулардын жетишкендиктерин оңой эле көзөмөлдөп, учурдагы көрсөткүчтөрүн эсептей алышат. Wordwall ошондой эле интуитивдик интерфейске жана колдонуу боюнча деталдуу нускамаларга ээ, бул окуу процессинин бардык катышуучулары үчүн оңой жеткиликтүү. Андан тышкары, Wordwall платформасы тынымсыз жаңы мүмкүнчүлүктөр менен жаңыланып турат, бул аны ого бетер натыйжалуу жана мугалим үчүн ыңгайлуу кылат.

Корутунду. Жалпысынан Wordwall – бул мугалимдерге интерактивдүү иш-чараларды жана оюндарды түзүүгө, окутуунун сапатын жогорулатууга, окуучулардын мотивациясын жана жетишкендиктерин жогорулатууга, тажрыйба алмашууга жана жалпысынан окуу процессин жакшыртууга мүмкүндүк берген күчтүү билим берүүчү курал. Ал ошондой эле окутууда колдонуу үчүн кеңири билим базасын жана окуу ресурстарын, ошондой эле тажрыйбанызды жана тапшырмаларды башка мугалимдер менен бөлүшүү мүмкүнчүлүгүн берет. Wordwall заманбап билим берүүдөгү педагогдор жана мектептер үчүн идеалдуу курал.

Адабияттар:

1. Бекбоев, И.Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери. Бишкек. - Улуу тоолор. 2015, 125 б.
2. Н. А. Новикова и И. Н. Старостина "Методика использования онлайн-платформ в различных типах образовательных учреждений" - 2020, 144 стр.
3. П. А. Васильева "Использование онлайн образовательных платформ в университетском образовании" - 2019, 180 стр.
4. И. Ю. Артипова "Образовательная онлайн-платформа как средство развития навыков
1. самооценки и самоконтроля у младших школьников" – 2020, 43 стр.
5. Г. А. Сухорукова "Применение онлайн-платформ в школьном образовании" - 2019, 152с.

Электрондук булактар:

6. Роб Льюис Wordwall, 2017. URL: <https://thedigitalteacher.com/reviews/wordwall#>
7. <https://wordwall.net/>

* * *

УДК 372.8

HTML, PHP, JAVA SCRIPT ЖАНА CSS КАРАЖАТТАРЫНЫН ЖАРДАМЫНДА WEB-
БЕТТИ ТҮЗҮҮДӨ КОЛДОНУЛУУЧУ ИНСТРУМЕНТТЕР

Туратбек кызы Гулнура, магистрант

E-mail: gulnuraturatbekkyzy@gmail.com

Зикирбай кызы Аида, магистрант

E-mail: aida280298@gmail.com

*Махаматжанов Нурсеит Махаматжанович,
магистрант, makhamatzhanov@oshsu.kg*

*Математика жана информациялык
технологиялар факультети*

ОшМУ, Ош, Кыргызстан

Аннотация: Макалада html, php, java script жана css каражаттарынын жардамында web-бетти түзүүдө колдонулуучу инструменттер жөнүндө маалыматтар келтирилген. Көп колдонулуучу Web-беттердин редакторлору баяндалган. Анын ичинен

Web-беттерди Word, Excel, Access жана PowerPoint пакеттеринде даярдоо жолдору берилген.

Веб-сайтыңызга киргизе турган маалыматтын көбү Word, Excel, PowerPoint документтеринде же Access маалымат базасында болушу мүмкүн. Бул программалардын бардыгында окшош панелдери жана меню командалары бар. Программалардын бирин билип, калгандарын оңой башкарууга болот. Бул программаларда даярдалган маалыматтар алмашуу буферин жана өткөрүп берүү жана калтыруу механизмин колдонуу менен бир тиркемеден экинчисине оңой өткөрүлөт. Microsoft Office документтери Windows ОСдай эле пиктограммалар менен аныкталат.

Ачык сөздөр: *Web-беттердин редакторлору, колдонулуучу инструменттер, гипершилтемелер, MS Office колдонмолору, Word, Excel, Access жана PowerPoint.*

ИНСТРУМЕНТЫ ДЛЯ СОЗДАНИЯ ВЕБ-СТРАНИЦЫ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ HTML, PHP, JAVA SCRIPT И CSS

Туратбек кызы Гулнұра, магистрант

E-mail: gulnuratratbekkyzy@gmail.com

Зикирбай кызы Аида, магистрант

E-mail: aida280298@gmail.com

Махаматжанов Нурсеит Махаматжанович, магистрант, makhamatzhanov@gmail.com

Факультет математики и информационных технологий

ОшГУ, Ош, Кыргызстан

Аннотация: *В данной статье рассматриваются информация об инструментах, используемых при создании веб-страницы с использованием инструментов html, php, java script и css. Описаны часто используемые редакторы веб-страниц. Среди них есть способы подготовки веб-страниц в пакетах Word, Excel, Access и PowerPoint.*

Большая часть информации, которую вы разместите на своем веб-сайте, может быть в документах Word, Excel, PowerPoint или в базе данных Access. Все эти программы имеют похожие панели и команды меню. Зная одну из программ, остальными можно легко управлять. Данные, подготовленные в этих программах, можно легко перенести из одного приложения в другое с помощью буфера обмена и механизма перетаскивания. Документы Microsoft Office обозначаются теми же значками, что и ОС Windows.

Ключевые слова: *Редакторы веб-страниц, утилиты, гиперссылки, приложения MS Office, Word, Excel, Access и PowerPoint.*

WEB PAGE CREATION TOOLS USING HTML, PHP, JAVA SCRIPT AND CSS

Turatbek kyzy Gulnura, master's student

E-mail: gulnuratratbekkyzy@gmail.com

Zikirbai kyzy Aida, master's student

E-mail: aida280298@gmail.com

Makhamatzhanov Nurseit Makhamatzhanovich, master's student, makhamatzhanov@gmail.com

*Faculty of Mathematics and Information Technology
Osh State University, Osh, Kyrgyzstan*

Abstract: *This article covers information about the tools used in creating a web page using html, php, java script and css tools. Frequently used web page editors are described. Among them are ways to prepare web pages in Word, Excel, Access and PowerPoint packages.*

Most of the information you post on your website can be in Word, Excel, PowerPoint or Access databases. All programs have a similar panel and command menu. Knowing one program, the rest can be easily managed. Data prepared in these programs can be easily transferred from

one application to another using the clipboard and the drag and drop mechanism. Microsoft Office documents are denoted by themes or icons, similar to OS Windows.

Key words: Web page editors, utilities, hyperlinks, MS Office applications, Word, Excel, Access and PowerPoint.

Киришүү

Web-беттерди даярдоо үчүн документти htm же html форматта сактоо мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон редакторлорду колдонуу керек. Web-беттердин редакторлорун тандоо маселенин коюлушуна жана татаалдыгына жараша болот.

Мисалы, эң жөнөкөй Web-беттерди “Блокнот” стандарттык программасында же WordPad тексттик редакторунда даярдоого болот.

Web-бетте интерактивдүү элементтерди камсыз кылуучу кичинекей программаларды – сценарийлерди кошуу үчүн JavaScript программалоо каражатын колдонуу керек.

Web-беттин функционалдык мүмкүнчүлүктөрүн жогорулатуу жана башкаруу элементтерин кошуу үчүн ActiveX же Java-апплет программалык объекттерин колдонуу керек.

Көп колдонулуучу Web-беттердин редакторлоруна төмөнкүлөрдү кошууга болот:

- MS Office колдонмолору (Word, Excel, PowerPoint);
- Web-беттердин мастерлери;
- GeoCities PageBuilder;
- Macromedia Dreamweaver;
- Microsoft FrontPage;
- Adobe GoLive;
- Sublime Text;
- Редактор кода Visual Studio Code.

Код менен ыңгайлуу иштөө үчүн атайын жогоруда аталган редакторлор бар. Эң популярдуу болуп Visual Studio Code, Sublime Text, Atom жана WebStorm саналат. Алар иштеп чыгуу процессин тездетет жана мүчүлүштүктөрдү дароо байкоого жардам берет.

Ал эми бул макалада биз код редакторлорунун кандай пайдалуу өзгөчөлүктөрү бар экенин жана MS Office колдонмолорунда (Word, Excel, PowerPoint) web-бетти кантип түзүүгө болоору жөнүндө айтабыз.

Word документте Web-бетти даярдоо

MS Office колдонмолорун HTML документти түзүү үчүн колдонууга болот.

Word тексттик редакторунда жаңы Web-бетти даярдоо үчүн төмөнкү командаларды аткарабыз[1,6]:

1. **Файл** менюсундагы **Создать** командасын тандайбыз.
2. **Создание документа** панелиндеги **Web-страница** опциясын алабыз.
3. Web-беттин жаңы терезеси ачылат. Керектүү маалыматтарды жайгаштырабыз.
4. Документти Web-бет катары сактоо үчүн **Файл / Сохранить как ...** командасын колдонобуз;
5. **Сохранение документа** деген диалогдук терезе ачылат жана анда учурдагы заголовканын аты чыгат жана **Изменить** деген баскыч пайда болот.
6. **Изменить** баскычын тандап заголовканын жаңы атын жазабыз жана **OK** баскычын басып, Web-бетти HTML форматында сактайбыз.

Word документти HTML форматында сактоо үчүн төмөнкүлөрдү аткарабыз:

- 1). **Файл / Сохранить как веб-страницу** командасын колдонобуз;
- 2). **Сохранение документа** деген диалогдук терезе ачылат жана анда учурдагы заголовканын аты чыгат жана **Изменить** деген баскыч пайда болот.
- 3). **Изменить** баскычын тандап заголовканын жаңы атын жазабыз жана **OK** баскычын басып, Web-бетти HTML форматында сактайбыз.

Темаларды колдонуу

Тема деп документтин тиешелүү элементтерин автоматтык түрдө форматтоо үчүн колдонулуучу форматтардын жыйындысын айтабыз[4].

Темаларды колдонуу документти түзүү иштерин гана ылдамдатпастан, документке профессионалдык түр берүүгө да мүмкүнчүлүк берет. Темада беттин төмөнкү элементтеринин форматтары берилет:

- Шилтемелер панели;
- Фондун түсү жана сүрөтү;
- Ажыратуучу сызыктар;
- Бөртөрдүн (заголовок) жана негизги тексттин шрифттеринин стили;
- Таблицаалар;
- Номерленген жана маркирленген тизмелер;
- Гипершилтемелер.

Документке теманы колдонуу үчүн төмөнкүлөрдү аткарабыз:

1. Word тексттик редакторунда жаңы Web-бетти даярдайбыз;
2. **Формат** менюсунан **Тема** командасын тандайбыз;
3. **Тема** диалогдук терезесинен өзүбүзгө жаккан теманы тандап, ОК баскычын басабыз.

Натыйжада биздин документибиз тандалган теманын форматы боюнча даярдалган болот.

Теманы алмаштыруу үчүн 1-3 пункттагы командаларды кайталап, **Выберите тему** деген тизмеден жаңы теманы тандайбыз.

Теманы колдонуудан баш тартуу үчүн **Нет темы** деген опцияны тандайбыз.

Гипершилтемелерди кошуу

Гипершилтемени кошуу үчүн беттеги текстти же сүрөттү бөлүп алып, **Стандартная** панелиндеги **Вставить гиперссылку** баскычын басабыз [3] же **Вставка / Гиперссылка** командасын колдонобуз. Экранда пайда болгон **Добавление гиперссылки** терезесинин **Адрес** деген талаасына төмөнкүлөрдү тандоого болот:

- Интернет ресурсунун URL-адресин жазабыз;
- Локалдык тармактагы же Web-сервердеги компьютердин дискасындагы документтин файлы тандайбыз.

Алыстагы (удаленный) Web-сервердин файлдарына шилтеме жасаш үчүн төмөнкүлөрдү аткарабыз:

1). **Сетевое окружение** папкасын ачабыз. Ал үчүн Жумушчу столдон **Мой компьютер** опциясын тандайбыз. **Другие места** деген группадан **Сетевое окружение** деген значокту тандайбыз.

2). **Сетевые задачи** деген группадан **Добавить новый элемент в сетевое окружение** опциясын тандайбыз.

3). **Добавление в сетевое окружение** деген мастердин көрсөтмөсүн удаалаш аткарып олтуруп Web-түйүндүн ярлыгын түзөбүз.

Web-беттерди Excel пакетинде даярдоо

Excel таблицалык процессорунда web-бетти даярдоо боюнча опция жок болгону менен электрондук таблицаны жана китептерди HTML форматында сактоого болот. Электрондук таблицаны Web-бет катары сактоо үчүн төмөнкү команданы аткарабыз:

Файл / Сохранить как Web-страницу

Сохранение документа деген терезе ачылат. Андан ары төмөнкү аракеттерди жасайбыз:

1). **Заголовок** бөлүмүндө **Изменить** баскычын чыкылдатып Web-беттин бөркүн киргизебиз.

2). Маалымдагычтын терезесинде электрондук таблица Excel-таблица катары көрүнүшү үчүн **Добавить интерактивность пунктуна** желекче (флажок) коебуз. Эгер желекче жок болсо, анда берилгендер кадимки эле таблицага айланат.

3). **Сохранить** бөлүмүндө ажыраткычтарды тандайбыз:

- *Всю книгу* – китептин бардык барактары сакталат;
- *Выделенное* – учурдагы барак же бөлүнгөн ячейкалардын блогу сакталат.

4). **Опубликовать** баскычын чыкылдатып, пайда болгон *Публикация Web-страницы* деген диалогдук терезеде документтин Web-сервердеги жарыяланышынын кошумча опцияларын тандайбыз.

• *Публикуемые элементы* деген бөлүмүндө сактала турган элементтерди сактайбыз: бардык китепти, баракты, ячейкалардын диапазонун, ж.б.

• *Параметры просмотра* деген бөлүмдө *Добавить* опциясына желекче коёбуз жана маалымдагычтын терезесинде таблицалар электрондук таблица катарында көрүнүшү үчүн интерактивдүүлүк режимин тандап алабыз;

• *Имя файла* талаасына тармактагы файлдын маршрутун же Web-сервердеги URL-даректи жазабыз;

• *Автопереиздание при каждом сохранении книги* деген опцияга желекче коёбуз. Бул учурда Web-беттин жаңы версиясы дайыма автоматтык түрдө жарыяланып турат;

• *Открыть страницу в обозревателе* деген опцияга желекче коёбуз.

5). Жумушту аяктоо үчүн *Публикация Web-страницы* терезесиндеги *Опубликовать* баскычын басабыз же *Сохранение документа* терезесиндеги *Сохранить* баскычын басабыз.

Web-беттерди MS Access пакетинде даярдоо

MS Access колдонмосунда Web-беттерди даярдоо үчүн Access колдонмосун жүктөйбүз жана төмөнкүлөрдү аткарабыз[2]:

1. *Файл / Создать* командасын аткарабыз;

1. *Создание файла* панелинен *Новая база данных* опциясын тандайбыз;

2. *Файл / Внешние данные / Импорт* командасын чакырабыз. Мастердин көрсөтмөсү боюнча Excel-файлды Access-таблицага айлантасыз.

3. *Файл / Сохранить как* командасын чакырабыз. *Сохранение в поле Как* деген талаада *Страница доступа к данным* опциясын тандап *ОК* баскычын чекитебиз.

4. *Новая страница доступа к данным* терезесинде файлдын атын беребиз жана *ОК* баскычын басабыз.

Даярдалган бетти маалымдагычтын жардамы менен көрүп алууга болот.

Web-беттерди PowerPoint пакетинде даярдоо

PowerPoint колдонмосунда презентацияларды Web те көрүү үчүн сактоого болот. Ал үчүн төмөнкү аракеттерди аткарабыз[5]:

1. Керектүү презентацияны ачабыз.

2. *Файл* менюсунда *Сохранить как Web-страницу* командасын тандайбыз.

Сохранение документа деген терезе ачылат.

3. *Имя файла* талаасына Web-беттин атын киргизебиз.

4. *Тип файла* талаасына төмөнкү опциялардын бирин тандайбыз.

• Ачылган тизмедеги *Web-страница* деген пунктту тандайбыз.

• Бардык кошумча берилгендер, сүрөттөр жана презентациянын башка элементтери бир файлда жайгашышы үчүн Web-страница в одном файле деген параметрди тандайбыз.

5. Web-беттин бөркүнүн текстин жазабыз. Ал үчүн *Изменить* баскычын тандайбыз жана *Заголовок* талаасына текстти жазып *ОК* баскычын басабыз.

Презентацияны HTML форматында сактоо үчүн *Сохранение документа* терезесиндеги *ОК* баскычын басабыз.

Корутунду

Веб-сайтыңызга киргизе турган маалыматтын көбү Word, Excel, PowerPoint документтеринде же Access маалымат базасында болушу мүмкүн. Бул программалардын бардыгында окшош панелдери жана меню командалары бар. Программалардын бирин билип, калгандарын оңой

башкарууга болот. Бул программаларда даярдалган маалыматтар алмашуу буферин жана өткөрүп берүү жана калтыруу механизмдин колдонуу менен бир тиркемеден экинчисине оңой өткөрүлөт. Microsoft Office документтери Windows ОСдай эле пиктограммалар менен аныкталат. Документти эки жолу чыкылдатып басуу менен анын тиешелүү тиркемесин ишке киргизет, бул файлды өзүнүн чөйрөсүндө түзөтүүгө мүмкүндүк берет.

Бул бөлүмдө биз веб-баракчаларды даярдоо үчүн Word, Excel, PowerPoint жана Access маалыматтарын колдонуунун ар кандай жолдорун карап чыктык.

Microsoft Office документтеринен маалыматтарды өткөрүп берүүнүн эң оңой жолу бул Windows алмашуу буферин колдонуу, ал операциялык тутумда иштеген бардык программалар үчүн жалпы сактоо аймагы болуп саналат. Маалыматтарды өткөрүү процесси эки этаптан турат:

- Документтин тандалган фрагментин алмашуу буферине көчүрүү;
- Алмашуу буферинин жардамы менен веб-баракчадагы керектүү жерге маалыматты көчүрүп алып келүү.

Жогоруда айтылгандарды эске алуу менен web-беттерди түзүүдө MS Office колдонмолорун да пайдаланып web-беттерди түзүүгө болорун көрсөттүк.

Колдонулган адабияттар:

1. Сопуев, А. Web-программалоо. PHP, phpMyAdmin, MySQL, Open server: 3-бөлүк: Окуу колдонмо [Текст] / А. Сопуев // – Ош: ОшМУ, «Билим», 2020. – 151 б.
2. Колисниченко, Д.Н. Самоучитель PHP 5 [Текст] / Д.Н. Колисниченко // – СПб.: Наука и Техника, 2007. – 640 с.
3. Маркин, А.В. Основы web-программирования [Текст] / А.В. Маркин, С.С. Шкарин // – М.: Диалог-МИФИ, 2012. – 252 с.
4. Томсон, Л. Разработка Web-приложений на PHP и MySQL: Пер. с англ. [Текст] / Л. Томсон, Л. Веллинг // — К.: Издательство «ДиаСофт», 2002. — 672 с.
5. Кузнецов, М.В. PHP на примерах [Текст] / М.В. Кузнецов, И.В. Симдянов // — СПб.: БХВ-Петербург, 2012. - 400 с.
6. Сопуев, А. Web-программалоо. HTML, DHTML, JavaScript. 1-бөлүк [Текст] / А. Сопуев, Т.Д. Асылбеков, У.Д. Молдоярров // – Ош: ОшМУ, “Билим” редакциялык басма бөлүмү, 2008. – 67 б.

* * *

УДК 681.142.2

ФИЗИКА – МАТЕМАТИКАЛЫК БИЛИМ БЕРҮҮ БАГЫТЫНДАГЫ АДИСТИКТЕРГЕ WORDWALL ЭЛЕКТРОНДУК РЕСУРСТУН МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРҮН КОЛДОНУУ

*Турдубаева Кандалатхан Таиполотовна,
п.и.к.,доцент*

Брысбаева Айсырга, окутуучу

Бакирова Бурулкан, магистрант.

Ош мамлекеттик педагогикалык университети

***Аннотация:** Макалада билим берүүдөгү wordwall электрондук ресурсунун мүмкүнчүлүктөрү каралды. Замандын, коомдун өзгөрүшү менен билим берүү системасында бир топ өзгөрүүлөр учуроодо. Билим берүү тармагында документ иштери, сабакты өтүүдө компьютердин жардамы менен болуп калды. Макалада бүгүнкү күндө электрондук ресурстар билим берүүнүн кошумча куралы эмес, анын натыйжалуулугун бир топ жогорулаткан бирдиктүү билим берүү процессинин ажырагыс бөлүгү экени көрсөтүлдү. Санариптик билим берүү ресурстарын өнүктүрүүнүн салттуу технологияларын өнүктүрүү менен аралыктан окутуу үчүн маалыматтык-билим берүү чөйрөсүн түзүүгө жана*

колдоого, окуу материалдарын түзүүнүн жаңы объективдүү технологияларын өнүктүрүүдөгү мүмкүнчүлүктөрү каралды. Wordwall электрондук ресурстун мүмкүнчүлүктөрү жана анын жардамында бардык предметтерде колдонуп, визуалдык сабактарда пайдаланууну билүү жөнүндө төмөндө сөз кылабыз.....

Негизги сөздөр: физика – математикалык билим берүү, Wordwall электрондук ресурсу, компьютер, технология, мультимедия, санарип, студент.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВОЗМОЖНОСТЕЙ ЭЛЕКТРОННОГО РЕСУРСА WORDWALL ДЛЯ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ ФИЗИКО – МАТЕМАТИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

*Турдубаева Кандалатхан Ташполотовна,
п.и.к.,доцент
Ырысбаева Айсырга Алмаматовна-преподаватель.
Бакирова Бурулкан, магистрант
Ошский государственный педагогический
университет*

Аннотация: В статье рассматриваются возможности электронного ресурса wordwall в образовании. С изменением времени, общества в системе образования происходят значительные изменения. Документальная работа в сфере образования стала возможной с помощью компьютера при прохождении урока. В статье показано, что сегодня электронные ресурсы не являются дополнительным инструментом образования, а являются неотъемлемой частью единого образовательного процесса, что значительно повышает его эффективность. Рассмотрены возможности создания и поддержки информационно-образовательной среды для дистанционного обучения с развитием традиционных технологий развития цифровых образовательных ресурсов, развития новых объективных технологий создания учебных материалов. Ниже мы поговорим о возможностях электронного ресурса Wordwall и о том, как использовать его во всех предметных областях и знать, как использовать его в наглядных уроках.....

Ключевые слова: физико – математическое образование, Электронный ресурс Wordwall, компьютер, технология, мультимедиа, цифровой, студент.

USING THE CAPABILITIES OF THE WORDWALL ELECTRONIC RESOURCE FOR SPECIALTIES OF PHYSICS AND MATHEMATICS EDUCATION

*Turdubaeva Kandolatkhon Tashpolotovna,
p.i.k.,associate professor
Yrysbaeva Aisyrga Almatovna is a teacher.
Bakirova Burulkan, Master's student
Osh State Pedagogical University*

Abstract: The article discusses the possibilities of the wordwall electronic resource in education. With the change of time and society, significant changes are taking place in the education system. Documentary work in the field of education became possible with the help of a computer during the lesson. The article shows that today electronic resources are not an additional tool of education, but are an integral part of the unified educational process, which significantly increases its effectiveness. The possibilities of creating and supporting an information and educational environment for distance learning with the development of traditional technologies for the development of digital educational resources, the development of new objective technologies for the creation of educational materials are considered. Below we will talk about the possibilities of the Wordwall electronic resource and how to use it in all subject areas and know how to use it in visual lessons.....

Keywords: physics and mathematics education, Wordwall electronic resource, computer, technology, multimedia, digital, student.

Илимий – техникалык прогресстин тез темпте өнүгүшү элге билим берүү системасына жогорулатылган талаптарды коюуга себепчи болду.

Физика – математикалык билим берүү багытындагы студенттердин предметти окуу процессинде өздөштүрүлгөн көндүмдөрү, ушул предметтик чөйрөгө мүнөздүү болгон иш-аракеттердин түрлөрү, предметтин алкагында жаңы билимдерди алуу, аны трансформациялоо жана билим берүү, билим берүү-конструктордук жана социалдык-долбоордук кырдаалдарда колдонуу, ой жүгүртүүнүн илимий түрүн калыптандыруу, негизги теориялар, мамилелердин түрлөрү жөнүндө илимий идеяларды, илимий терминологияны, негизги түшүнүктөрдү, методдорду жана ыкмаларды билүү.[3]

Ошентип, билим берүүнүн сапатын жогорулатуу, билим берүү процессинде электрондук жана санариптик билим берүү ресурстарын колдонуу максатында билим берүү тармагынын окуу процессине инновацияларды киргизүү зарылчылыгы келип чыкты.

Негизи, өтө көп убакытты талап кылган, бирок абдан кызыктуу тапшырма болуп, электрондук ресурстарды окуу процессинин жана ар бир студенттин кызыкчылыгы үчүн сарамжалдуу пайдалануу болот.

Математика жана информатиканы окутуу процессинде электрондук ресурстарды колдонуу предметтик натыйжалар менен катар математикалык моделдөө менен байланышкан маалыматтык компетенттүүлүктүн, жалпы предметтик компетенциянын эффективдүү калыптанышына өбөлгө түзөт.

Информатика жана математиканы окутуунун заманбап мамилелери студенттерди билимдин жана көндүмдөрдүн белгилүү бир тутумун гана өздөштүрүү менен чектелбестен, үзгүлтүксүз билим алуу үчүн зарыл болгон белгилүү бир компетенциялардын комплексин практикалык иш-аракетте жана күнүмдүк турмушта өздөштүрүүсүн болжолдойт. [2]

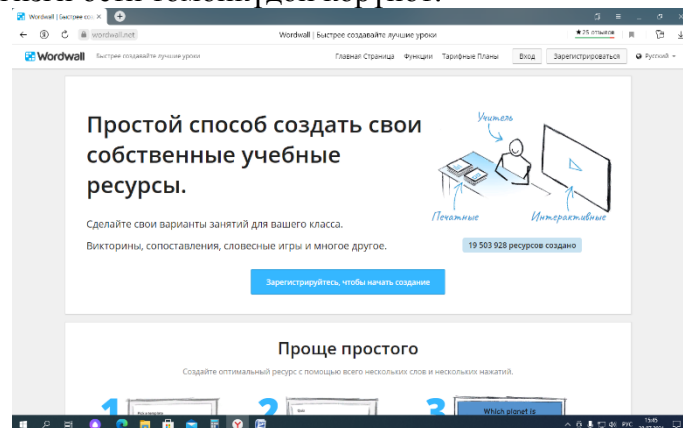
Wordwall электрондук ресурстун мүмкүнчүлүгү

Кызматы интерактивдүү көнүгүүлөрдү жана мини-оюндарды түзүүгө мүмкүндүк берет. 33 интерактивдүү шаблон жана 21 чыгаруучу шаблон бар, Бирок алардын айрым шаблондоруна акы төлөнөт: баары тандалган тарифтик планга жараша болот.

Тапшырма түзүлгөндөн кийин, тапшырманы сактап, аны башка шаблонго которуу ыңгайлуу. Мисалы, «Жупту тап» тапшырмасын фигуралардын бирдей аталыштары менен «Кроссворд» оюнуна айландырса болот.

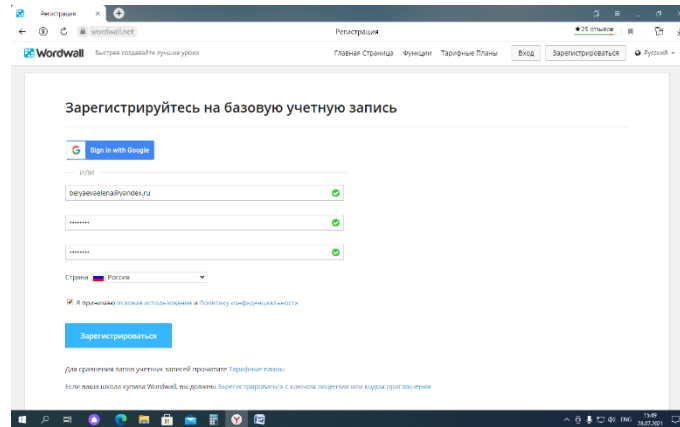
Акысыз топтом айына 5 тапшырма түзүүгө мүмкүндүк берет. Бирок тиркеменин ичиндеги даяр тапшырмаларды колдонсо болот. Тиркемеге кирүү үчүн төмөндөгү шилтемени басабыз

1. <https://wordwall.net/ru> шилтемесинен киребиз.
2. Кызматтын негизги бети төмөнкүдөй көрүнөт:

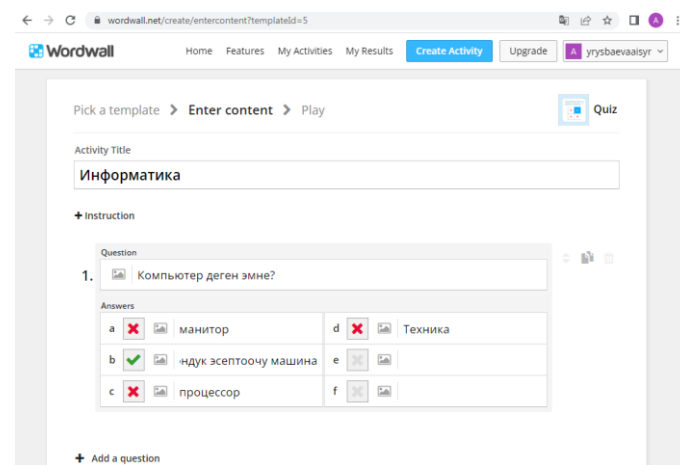

1-сүрөт

1. "Түзүүнү баштоо үчүн 1-сүрөт "Зарегистрируйтесь чтобы начать создание" баскычын басабыз.

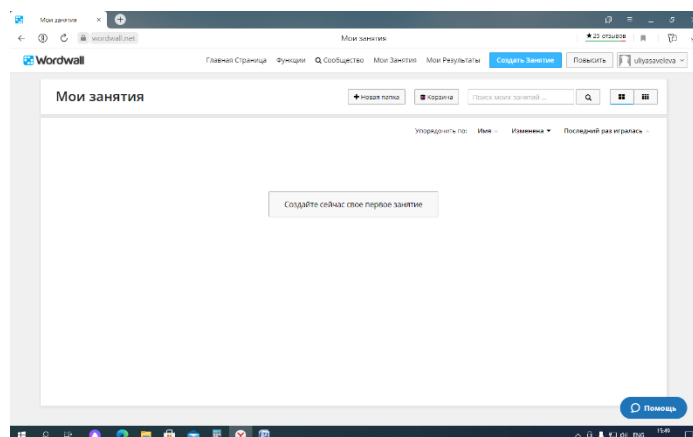
2-сүрөт

3- сүрөт.

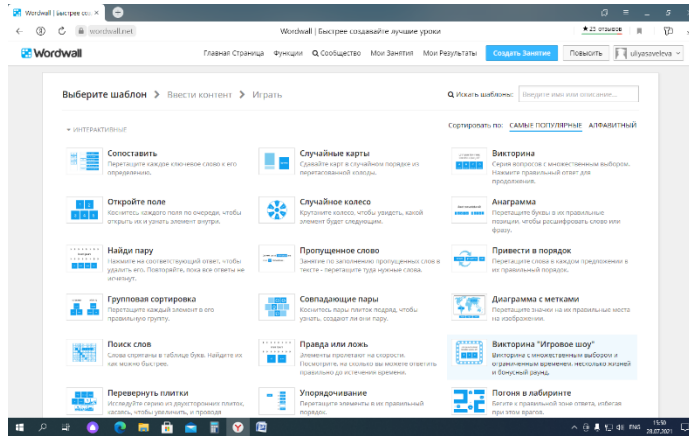
Электрондук почтаңызды жана сыр сөзүңүздү киргизип, "Зарегистрироваться" баскычын басыңыз

1. «Мои занятия» 3-сүрөттө көрсөтүлгөндөй терезеси ачылат, «Создайте сейчас своё первое задание». баскычын чыкылдатыңыз.

4- сүрөт

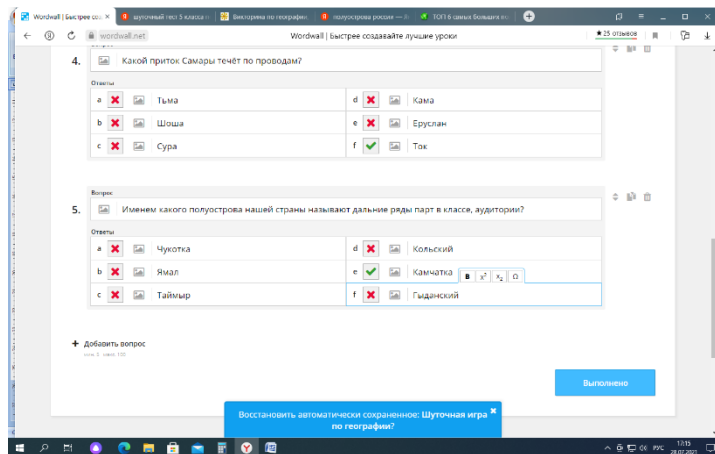
Шаблондорду тандоо менен терезе ачылат, «Викторина «Игровое шоу». тандангыз.

5-сүрөт

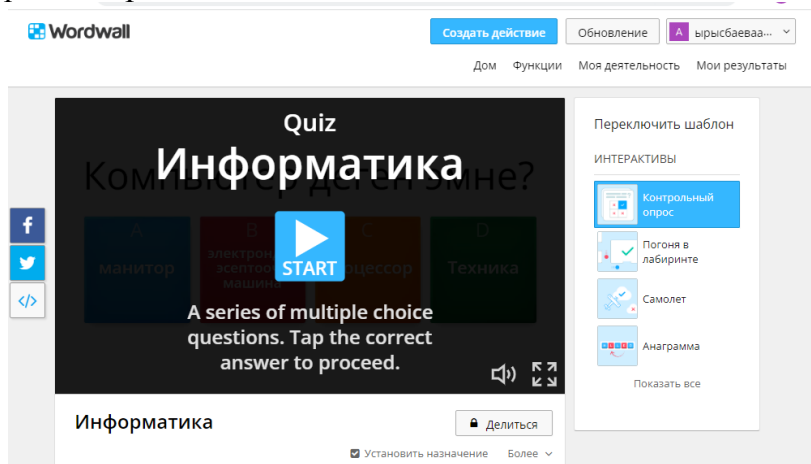
Бир канча суроолорду түзүү үчүн +Add a question дегенди басып кошуп алабыз.

Бул жерге оюндун, предметтин атын же класстын атын жазабыз. Суроолорду жана жоопторду кошуп, туура жоопту жашыл “белги” менен белгилейбиз (кызыл крестте чычкандын сол баскычы менен 1 жолу басуу керек).

6-сүрөт

Суроолорду киргизип бүткөндөн кийин "Выполнено" дегенди басабыз .

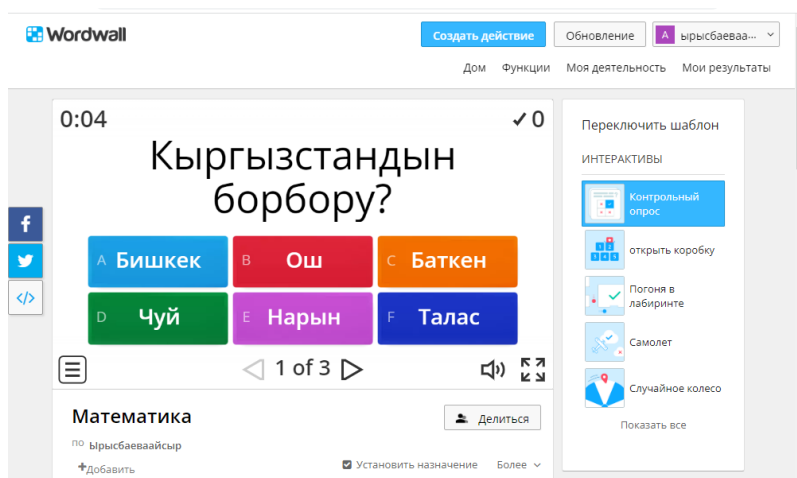

7-сүрөт

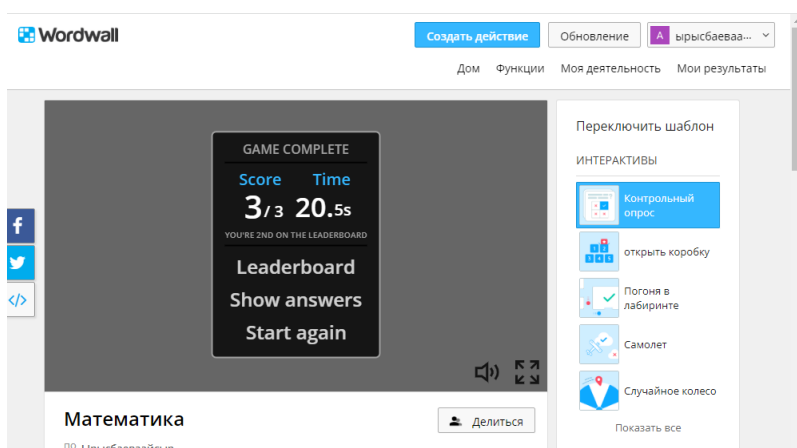
Даярдалган тапшырманы студенттерге берсек болот. Ушул эле түзүлгөн суроолорду башка шаблондорго коюп аткартсакда болот.

Түзүлгөн тапшырманы сыноо үчүн "Старт" баскычын басабыз.

Биринчи суроо менен терезе ачылат. Жооп вариантын тандоо үчүн кутучадагы жооп

опциясын басуу керек.

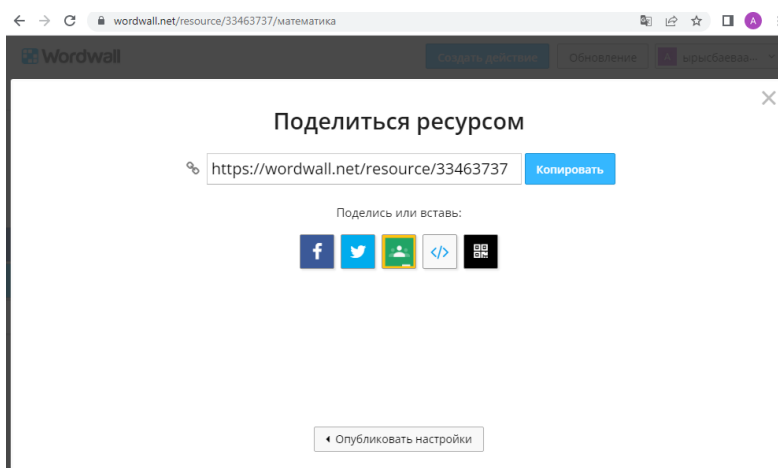

8-сүрөт

9-сүрөт

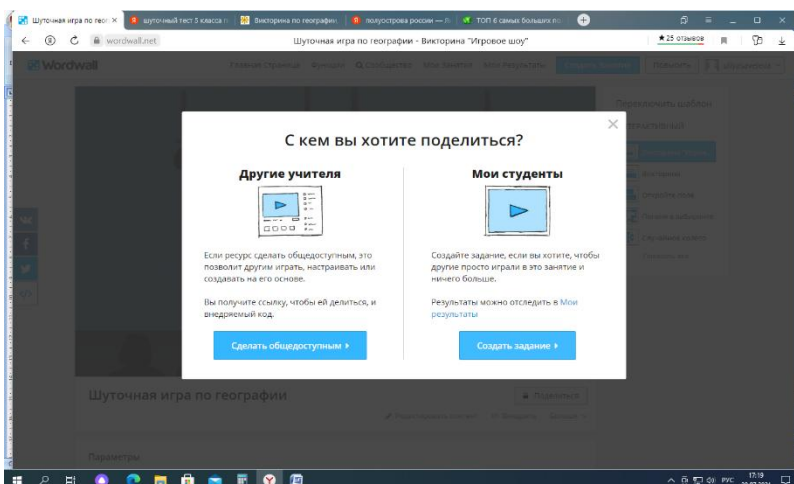
Берилген суроонун жообун киргизгенден кийин, упайлардын саны менен жыйынтыктоочу терезе пайда болот.

Шилтемени балдарга жөнөтүү үчүн 9-сүрөттө көрсөтүлгөндөй "Делиться" баскычын басуу керек.

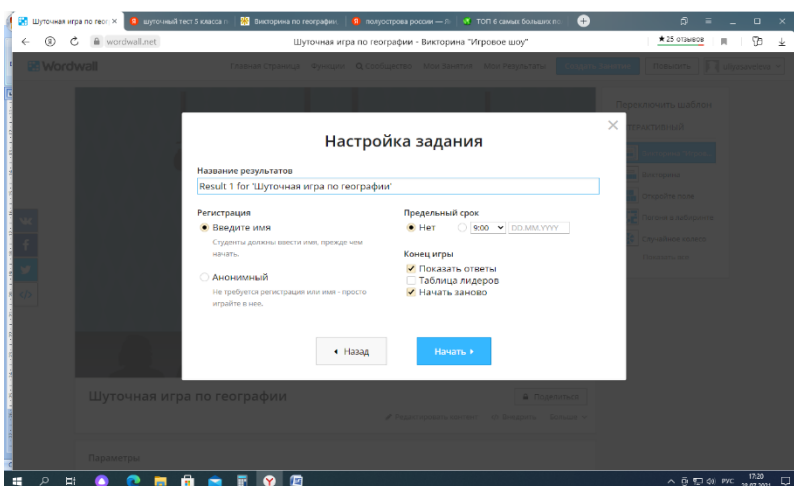
10 - сүрөт

Шилтемени көчүрүп, социалдык тармактарга же электрондук почтага жөнөтөбүз. "Мои студенты" - "Создать задание" тандаңыз.

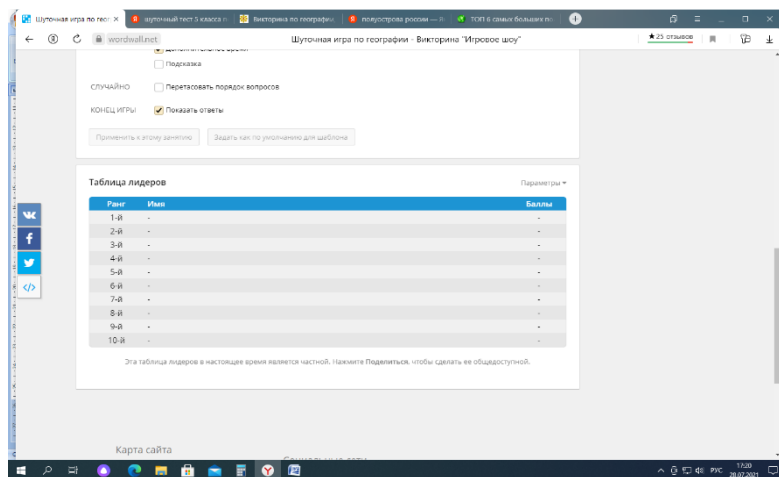
11-сүрөт

Тапшырма орнотуу. Каттоонун аты менен көрсөтүүнү унутпоо керек. "Оюнду аяктоо" бөлүмүндө "Жоопторду көрсөтүү" жана "Башынан баштоо" кутучаларын алып салса болот. Андан кийин "Старт" баскычын басуу керек.

12-сүрөт

Оюнду жеңгенден кийин, жыйынтыгын таблицадан көрсө болот.

13-сүрөт

Ушуну менен мастер-класс аяктайт.

Жыйынтыгында: Билим берүүдө көнүгүүлөрдү түзүү үчүн акысыз программаны издеп жүргөндөр үчүн Wordwall - бул соонун мүмкүнчүлүк. Бул тиркеме орто мектептердин мугалимдерине багытталган болсо да, аны жогорку окуу жайларда да окутууда ийгиликтүү колдонсо болот. Негизинен өзүн өзү текшерүү үчүн кызыктуу тапшырмаларды иштеп чыгуу керек. Класста белгилүү бир тема боюнча белгилүү бир класска же студентке тапшырмаларды тиркөөгө болот. Бул жерден мугалим студенттин ишинин активдүүлүгүн, сабакты өтүү пайызын, тапшырманы аткаргандыгын көрө алат. Аткаруунун жыйынтыгы боюнча, мугалим студентти белгилей алат, ошондой эле зарыл болсо билдирүү жөнөтүп же жаңы тапшырмаларды бере алат. Макалада түзүлгөн тесттин шилтемеси. <https://wordwall.net/resource/33463737>

Адабияттар:

1. Тищенко, В.А. Информационный обмен в коммуникативной системе урока про использовании ИКТ // Школьная технология. – М., 2002-№1-С.89-96 бет.
2. Современные интерактивные технологии и методы обучения в образовании [Электронный ресурс].- Режим доступа:<http://ebeam-russia.ru> (дата обращения: 01.04.2018).
3. Апольских Е.И., Белоненко М.Г. Реализация интерактивных методов образование на Алтае. - 2015. - №1. - С. 71 – 79
4. Интернет-технологии в образовании: учеб.-метод, пособие : в 3 ч. / Р. Н. Абалуев [и др.]. - Тамбов: Изд-во ТГТУ, 2002.-Ч. 3.-136 с.
5. Алферов А. В. Инновационные формы и методы развития среднего профессионального образования / А. В. Алферов, А. Г. Бездудная, Н. А. Чернова; под ред. Г. А. Краюхина. - Санкт-Петербург: СПбГИЭУ, 2006. - 160 с.

Интернет булактары

1. <https://wordwall.net/myactivities>
2. <https://wordwall.net/resource/33463737>

* * *

УДК. 504.064.2

ЖАЛАЛ-АБАД ШААРЫНДАГЫ СУУНУН САПАТЫ БОЮНЧА КӨЙГӨЙЛӨР ЖАНА АНЫ ЧЕЧҮҮ ЖОЛДОРУ

*Сатарова Жылдыз Садыржановна, аспирант
К.Ш. Токтомаматов атындагы Эл аралык
университети, jildizsatarova@gmail.com*

*Абдимиталипова Шайыргүл Канатбековна,
магистрант*

*Абдувахабов Абдужаббор Баходиржанович,
магистрант*

*Эрназарова Бактыгүл Кочкорбаевна, х.и.к., доцент,
nauca_07@mail.ru, Б.Осмонов атындагы ЖАМУ*

Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы

Аннотация: Изилдөөнүн жыйынтыгында Жалал-Абад шаарындагы №1, №5 орто мектептериндеги жана Көк-Арт кичи районундагы №13 мектептин колдонулуучу суу белгиленген ченемдик талаптарга жана тиричилик муктаждыктарына, тамак-аш азыктарына колдонууга боло тургандыгы аныкталды. Суунун сапатын аныктоодо №1 орто мектебинин аймагынан алынган суунун курамында темир иондору Fe^{2+} Fe^{3+} , магний иону Mg^{2+} , натрий иону Na^{+} аз көрсөткүчтөрдү көрсөткөндүгүн, ал эми № 5 орто мектебинин аймагынан алынган сууда темир иондору Fe^{2+} Fe^{3+} жок экендиги

тастыкталды. Көк-Арт кичи районундагы №13 орто мектептин колдонулуучу суунун курамында нитрит NO_2^- иону белгиленген нормативден ашыкча экендиги далилденди.

Түйүндүү сөздөр: суунун сапаты, микроэлементтер, физикалык-химиялык анализ, ден соолук, нормативдер, органолептика, курам.

ПРОБЛЕМА КАЧЕСТВО ПИТЬЕВОЙ ВОДЫ В ГОРОДЕ ДЖАЛАЛ-АБАДА И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

*Сатарова Жылдыз Садыржановна, аспирант
Международный университет имени К.Ш.
Токтомаматова, jildizsatarova@gmail.com
Абдимиталипова Шайыркуль Канатбековна,
магистрант
Абдувахабов Абдужаббор Баходиржанович,
магистрант
Эрназарова Бактыгуль Кочкорбаевна, к.х.н.,
доцент, nauca_07@mail.ru ЖАГУ имени
Б.Осмонова,
г. Жалал-Абад, Кыргызская Республика,*

Аннотация: В результате исследования установлено, что вода, используемая в общеобразовательных школах №1, №5 г. Жалал-Абада и в школе №13 Кок-Артского микрорайона отвечает установленным нормативным требованиям и предназначена для питьевых и бытовых нужд человека, а также для использования пищевой продукции. Установлено, что в составе воды на территории средней школы № 1, показал низкий уровень содержания ионов железа Fe^{2+} Fe^{3+} , иона магния Mg^{2+} , иона натрия Na^+ и в составе воде на территории общеобразовательной школы № 5 отсутствуют ионы железа Fe^{2+} Fe^{3+} . Доказано, что в средней школе №13 Кок-Артского микрорайона в составе питьевой воде нитрит-ион NO_2^- превышает установленную норму.

Ключевые слова: качество воды, микроэлементы, физико-химический анализ, здоровье, нормативы, органолептика, состав.

THE PROBLEM OF DRINKING WATER QUALITY IN THE CITY OF JALAL-ABAD AND THE WAYS OF THEIR SOLUTION

*Satarova Jyldyz Sadyrjanovna, postgraduate student
International University named after K.Sh.
Toktomamatova, jildizsatarova@gmail.com
Abdimitalipova Shayyrgul Kanatbekovna,
undergraduate
Abduvakhobov Abdujabbor Bakhodirzhanovich,
undergraduate
Ernazarova Baktygul Kochkorbaevna, Candidate of
Chemical Sciences, nauca_07@mail.ru
Associate Professor JASU named after B. Osmonov,
Jalal-Abad, Kyrgyz Republic*

Annotation: As a result of the study, it was found that the water used in secondary schools No. 1, No. 5 in Jalal-Abad and in school No. 13 of the Kok-Art microdistrict meets the established regulatory requirements and is intended for drinking and domestic needs of a person, as well as for the use of food products. It was found that the composition of water in the territory of secondary school No. 1 showed a low level of iron ions Fe^{2+} Fe^{3+} , magnesium ion Mg^{2+} , sodium ion Na^+ and in the composition of water in the territory of secondary school No. 5 there are no iron ions Fe^{2+} Fe^{3+} . It has been proven that in secondary school No. 13 of the Kok-Art microdistrict, nitrite-ion NO_2^- in drinking water exceeds the established norm.

Keywords: *water quality, microelements, physical and chemical analysis, health, standards, organoleptics, composition.*

Ичүүчү суунун сапаты адамзат коомунун жашоосунун көптөгөн аспектилерине жана анын бүткүл тарыхына таасирин тийгизет. Учурда ичүүчү суу социалдык, саясий, медициналык, географиялык, ошондой эле инженердик-экономикалык көйгөй болуп саналат. Ичүүчү суу - табигый абалында же тазалоодон (тазалоодон, дезинфекциядан) кийин сапаты боюнча белгиленген ченемдик талаптарга жооп берген жана адамдын ичүүчү жана тиричилик муктаждыктарына же тамак-аш азыктарын өндүрүүгө керектелген суу.

Окумуштуулардын изилдөөлөрүнө таянсак, тамак-ашсыз адам 50 күнгө жакын жашай ала турганы, ал эми суусуз 100% ыктымалдык менен беш күндө өлөөрү далилденген. Медициналык адистер дене салмагынын 6-8% өлчөмүндө нымдуулукту жоготуу менен адам эс-учун жоготуп, 10% жоготуу менен галлюцинациялар башталарын эсептеп чыгышкан. Суунун жетишсиздиги 12-20% болсо, анда сөзсүз өлүм болот. Адам чаңкоо сезимин так сезбесе да, дененин нормалдуу суу балансын дайыма кармап турушу керек. Аба ырайына, нымдуулукка, климатка жана кесипке жараша адам күнүнө эки-үч литрдей суусун жоготот. Дем алуу процессинде организм күнүнө дээрлик жарым литр сууну жоготот. Сууну жоготууларын өз убагында толтуруп туруу абдан маанилүү, анткени өтө маанилүү органдардын көпчүлүгү суудан турат, ошондуктан ал жетишсиз болсо, алар туура иштей албайт. Мисалы, адамдын мээси 75% суудан, боор 69%; булчуңдар - 70% га; сөөктөр - 20-30% дан турат. Бөйрөктөгү суунун көлөмү 82%, канда 85%ке чейин жетет.

Демек, адам ден соолугун жана бакубаттыгын сактоо үчүн күнүнө 2,5 литрден кем эмес суу ичиши керек. Мындан тышкары, жогорку сапаттагы таза суу ден соолук үчүн ролу чоң. Адамдын организмде суу бир катар маанилүү функцияларды аткарып, адамдын туура иштешин камсыздайт. Азыркы мезгилде шаардын бир бөлүгү жана айыл элинин жарымынан көбү сапаты начар сууну колдонушат жана нормативдик талаптарга жооп бербейт.

Ошондуктан биз ичүүчү суунун сапатына, санитардык-химиялык, санитардык-токсикологиялык мониторинг жүргүзүп, бардык калкты таза ичүүчү суу менен камсыз кылуу маселесин тез арада чечүү зарылдыгын чечишибиз керек. Демек, суунун, топурактын жана абанын сапатын жана анын физикалык-химиялык курамын көзөмөлдөө азыркы этапта актуалдуу болуп саналат.

Ичүүчү суу эпидемиялык жактан коопсуз, химиялык курамы боюнча зыянсыз жана жагымдуу органолептикалык касиеттерге ээ болууга тийиш. Бул критерийлер азыр дүйнө жүзү боюнча кабыл алынган. Алардын негизинде ар кайсы өлкөлөрдө ичүүчү суунун сапаты жаатындагы ченемдик укуктук актылар түзүлөт. Ушул эле критерийлер Бүткүл дүйнөлүк саламаттыкты сактоо уюму тарабынан 1984 жана 1994-жылдары басылып чыккан ичүүчү суунун сапатын көзөмөлдөө боюнча колдонмонун негизин түзгөн [12].

Суунун сапатын текшерүүнүн көптөгөн жолдору бар: муниципалдык крандагы сууга хлор кошулганын сезүү органдары менен сынап көрүү, мисалы суу түтүгүнөн жана темирдин жытын сезүү, сууну бир нече саат туруп, андан кийин ак чөкмөнүн пайда болушу (чоңураак болсо, туздун көбөйгөндүгүнүн далили). Бирок, жогоруда айтылган ыкмалар "талдоо" олуттуу кемчилиги бар - субъективдүүлүк жана суунун сапатын аныктоодо жаңылыштыктын жогорку ыктымалдыгы болушу мүмкүн. Суунун сапатын, ичүүгө жарамдуулугун текшерүүнүн бирден-бир так жана ишенимдүү жолу - бул анын физикалык-химиялык анализи.

Суунун физикалык-химиялык анализин текшерүү үчүн алдын ала алынган суу анализге чейин үч күндөн ашпаш керек. Суунун үлгүлөрүн алуу үчүн адистер талап кылынган тереңдикте алынган бир литрден кем эмес стандарттык бөтөлкөлөрдү колдонушат. Кайсы бир көрсөткүч боюнча талаада анализ жүргүзүү үчүн адатта 30-50 мл суу жетиштүү жана 250-500 мл колбада жүргүзүлүшү мүмкүн.

Ишенимдүү натыйжаларды алуу үчүн, суу талдоо мүмкүн болушунча тезирээк жүргүзүлүшү керек. Сууда кычкылтек органикалык заттардын кычкылданышы, микроорганизмдердин тиричилик активдүүлүгүнөн келип чыккан кычкылдануу-калыбына келүү, сорбциялоо, седиментация, биохимиялык ж.б.у. сыяктуу процесстер болушу мүмкүн. Биз Жалал-Абад шаарындагы №1, №5 мектептептерден жана Көк-Арт кичи районундагы №13 мектептен ичүүчү суунун булактарынан сапаттык анализ жүргүздүк (Таблица 1;2;3)

1-таблица. №1 гимназия мектебинин аймагынан алынган суунун анализи

№	Аныкталуучу көрсөткүчтөр	Аныктоо ыкмасы	Жыйынтыгы	Нормативдер (максималдуу жол берилген концентрациялар)
1. Органолептикалык көрсөткүчтөр				
1	Киргил жана тунуктук	Органолептикалык	отсутствует	-
2	түстүүлүгү	колориметрикалык	10	20(35)
3	жыты	органолептикалык	1	2 баллдан ашпоосу шарт
4	даамы	органолептикалык	0	2 баллдан ашпоосу шарт
2. Жалпы суммалык көрсөткүч				
5	Аммоний NH_4^+	колориметрикалык	0,2 мг/л	2,5мг/л
6	Суутектик көрсөткүч (рН)	колориметрикалык	7 рН	6-9 рН
7	Кальций Ca^{2+}	Сапаттык	0,4 мг/л	3,3 мг/л
8	Жалпы темир Fe^{2+} Fe^{3+}	Титриметрикалык	0,05мг/л аз	0,3 мг/л
9	Магний Mg^{2+}	Титриметрикалык	0,6мг/л	100мг/л
10	Натрий Na^+	конц. масс. аныктоо	0,28 моль.экв/л	200 мг/л
11	Нитрат NO_3^-	колориметрикалык	8,54мг/л	45мг/л
12	Нитрит NO_2^-	колориметрикалык	Менее 0,003 мг/л	0.1 мг/л
13	Сульфат SO_4^{2+} SO_3^{2+}	Турбиметрикалык	23,91 мг/л	500 мг/л
14	Фториды F^-	колориметрикалык	0,5 мг/л	0,7-1,5 мг/л
15	Хлорид Cl^-	Титриметрикалык	8,5 мг/л	350 мг/л
16	Селен	Диаминонафталин менен флуориметрикалык аныктоо	0,009мг/л	0,01 мг/л

2-таблица. № 5 орто мектебинин аймагынан алынган суунун анализи

№	Аныкталуучу көрсөткүчтөр	Аныктоо ыкмасы	Жыйынтыгы	Нормативдер (максималдуу жол берилген концентрациялар)
1. Органолептикалык көрсөткүчтөр				

1	Киргил жана тунуктук	Органолептикалык	отсутствует	-
2	түстүүлүгү	колориметрикалык	10	20(35)
3	жыты	органолептикалык	1	2 баллдан ашпоосу шарт
4	даамы	органолептикалык	0	2 баллдан ашпоосу шарт
2. Жалпы суммалык көрсөткүч				
5	Аммоний NH_4^+	колориметрикалык	0	2,5мг/л
6	Суутектик көрсөткүч (pH)	колориметрикалык	7ед. pH	6-9 pH
7	Кальций Ca^{2+}	Сапаттык	0,0021 мг/л	3,3 мг/л
8	Жалпы темир Fe^{2+} Fe^{3+}	Титриметрикалык	0 мг/л	0.3 мг/л
9	Магний Mg^{2+}	Титриметрикалык	0,0018мг/л	100мг/л
10	Натрий Na^+	конц. масс. аныктоо	0,3 моль.экв/л	200 мг/л
11	Нитрат NO_3^-	колориметрикалык	0	45мг/л
12	Нитрит NO_2^-	колориметрикалык	0	0.1 мг/л
13	Сульфат SO_4^{2+} SO_3^{2+}	Турбиметрикалык	0,0051 мг/л	500 мг/л
14	Фториды F^-	колориметрикалык	07800 мг/л	0,7-1,5 мг/л
15	Хлорид Cl^-	Титриметрикалык	0,200 мг/л	350 мг/л
16	Селен	Диаминонафталин менен флуориметрикалык аныктоо	0,008мг/л	0,01 мг/л

3-таблица. №13 орто мектебинин аймагынан алынган суунун анализи

№	Аныкталуучу көрсөткүчтөр	Аныктоо ыкмасы	Жыйынтыгы	Нормативдер (максималдуу жол берилген концентрациялар)
1. Органолептикалык көрсөткүчтөр				
1	Киргил жана тунуктук	Органолептикалык	отсутствует	-
2	түстүүлүгү	колориметрикалык	10	20(35)
3	жыты	органолептикалык	1	2 баллдан ашпоосу шарт
4	даамы	органолептикалык	0	2 баллдан ашпоосу шарт
2. Жалпы суммалык көрсөткүч				
5	Аммоний NH_4^+	колориметрикалык	0	2,5мг/л
6	Суутектик көрсөткүч (pH)	колориметрикалык	7ед. pH	6-9 pH

7	Кальций Ca^{2+}	Сапаттык	2 мг/л	3,3 мг/л
8	Жалпы темир Fe^{2+} Fe^{3+}	Титриметрикалык	0,1 мг/л	0.3 мг/л
9	Магний Mg^{2+}	Титриметрикалык	2мг/л	100мг/л
10	Натрий Na^+	конц. масс. аныктоо	0,2 моль.экв/л	200 мг/л
11	Нитрат NO_3^-	колориметрикалык	5мг/л	45мг/л
12	Нитрит NO_2^-	колориметрикалык	1мг/л	0.1 мг/л
13	Сульфат SO_4^{2+} SO_3^{2+}	Турбиметрикалык	0,0060 мг/л	500 мг/л
14	Фториды F^-	колориметрикалык	0,2 мг/л	0,7-1,5 мг/л
15	Хлорид Cl^-	Титриметрикалык	0,2 мг/л	350 мг/л
16	Селен	Диаминонафталин менен флуориметрикалык аныктоо	0,008мг/л	0,01 мг/л

Жалал-Абад шаарындагы №1, №5 мектептептердеги жана Көк-Арт кичи районундагы №13 мектептин колдонулуучу суу белгиленген ченемдик талаптарга жана тиричилик муктаждыктарына, тамак-аш азыктарына колдонууга боло тургандыгы аныкталды. Белгилей кетчү нерсе суунун сапатын аныктоо боюнча жүргүзүлгөн анализдин жыйынтыгында 1-таблицада көрүнүп тургандай №1 гимназия орто мектебинин аймагынан алынган суунун анализинде жалпы темир Fe^{2+} Fe^{3+} , магний Mg^{2+} , натрий Na^+ аз көрсөткүчтөрдү көрсөттү. Ал эми 2-таблицада көрүнүп тургандай № 5 орто мектебинин аймагынан алынган сууда темир Fe^{2+} Fe^{3+} жок экендиги тастыкталды. Көк-Арт кичи районундагы №13 орто мектептин колдонулуучу суунун курамында нитрит NO_2^- иону белгиленген нормативден ашыкча экендиги далилденди. Микроэлементтердин суунун курамында аз болушу дагы адамдын ден соолугуна чон таасир тийгизет. Ден соолукка коркунуч даражасын баалоодо суудагы жагымсыз аралашмалардын мүнөзүнө жараша микробиологиялык булганууну аныктоо негизги маселе экендинин айтып кетмекчибиз.

Суунун сапатын жакшыртуу үчүн жаңы суу системаларын тазалоо, орнотуу зарылчылыгы бар, ошондой эле суу объекттерин сактоо жана калыбына келтирүү боюнча чараларды көрүү.

Колдонулган адабияттар:

1. Руководство по контролю качества питьевой воды. Т. 1-3. Гигиенические критерии и другая релевантная информация.- ВОЗ. - Женева, 1984 - 1987.
2. Руководство по контролю качества питьевой воды. Т. 1. Рекомендации. - ВОЗ. - Женева, 1994. - 255 с.
3. American Water Works Association Journal. September 1992. Survey of Water Utility Disinfection Practices. Water Quality Disinfection Committee Report, p. 121-128.

* * *

БИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЯБЛОНИ НЕДЗВЕЦКОГО –
MALUS NIEDZWETZKYANA DIECK

*Сатыгулов Мизамидин Айтбаевич,
младший научный сотрудник, аспирант,
aytbaev_62@mail.ru
Жалал-Абадский научный центр Южного
отделения НАН КР.*

Аннотация: В данной статье отражены первые результаты работ по выявлению ареалов произрастания яблони Недзвецкого и изучению биоэкологических особенностей, занесенной в Красную книгу Кыргызстана. В результате исследований в условиях орехово-плодовых лесов южного Кыргызстана выявлены 28 деревьев яблони Недзвецкого. Определены место произрастания этих деревьев (географические координаты, высота над уровнем моря) и проведены картографические работы, проведены фенологические наблюдения. Яблоня Недзвецкого является прекрасным декоративным растением и ценным материалом для дальнейшего разведения.

Ключевые слова: Яблоня Недзвецкого, биологические особенности, орехово-плодовые, географические координаты, цветение, плод.

НЕДЗВЕЦКИЙ АЛМАСЫНЫН –MALUS NIEDZWETZKYANA DIECK БИОЛОГИЯЛЫК
ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

*Сатыгулов Мизамидин Айтбаевич
кенже илимий кызматкер, аспирант,
aytbaev_62@mail.ru
КРнын УИАнын Түштүк бөлүмүнүн Жалал-Абад
илимий борбору*

Аннотация: Бул макалада сейрек кездешүүчү, жоголуп бара жаткан Кыргызстандын Кызыл китебине киргизилген Недзвецкий алмасынын өскөн жерлерин аныктоо жана алардын биоэкологиялык өзгөчөлүктөрүн изилдөө жумуштарынын алгачкы жыйынтыктары чагылдырылган. Изилдөөнүн жыйынтыгында Кыргызстандын жаңгак-мөмө токойлорунун алкагында Недзвецкий алмасынын 28 дарагы аныкталып, өскөн жерлери такталып (географиялык координаттары, деңиз деңгээлинен бийиктиги), ал дарактарга фенологиялык байкоолор жүргүзүлгөн.

Өзөк сөздөр. Недзвецкий алмасы, биологиялык өзгөчөлүктөрү, жаңгак –мөмөсү, географиялык координаттары, гүлдөө, мөмө.

BIOLOGICAL FEATURES OF THE NEDZVETSKY APPLE TREE -MALUS
NIEDZWETZKYANA DIECK

*Satygulov Mizamidin Aitbayevich,
junior researcher, postgraduate student,
aytbaev_62@mail.ru
Jalal-Abad Scientific Center of the Southern Branch of
the National Academy of Sciences of the Kyrgyz
Republic*

Abstract: This article reflects the first results of work to identify the areas of growth of the Nedzvetsky apple tree and to study the bioecological features listed in the Red Book of Kyrgyzstan. As a result of research within the nut and fruit forests of Kyrgyzstan, 28 trees of the Nedzvetsky apple tree were identified, their places of growth (geographical coordinates, altitude above sea level) were determined, phenological observations were carried out.

Keywords: *Nedzwiecki's apple tree, biological features, walnut-fruit, geographical coordinates, flowering, fruit.*

Орехово-плодовые леса, расположенные на юге Кыргызстана представляют интерес для ученых всего мира за их биоразнообразие и природную красоту. Эти леса называют “естественными ботаническими садами” из-за их огромного биологического разнообразия, и они являются единственными лесами в мире по своей площади и биоразнообразию.

В этих лесах в основном произрастает орех грецкий (*Juglans regia L.*), фисташка (*Pistacia vera*), миндаль (*Amygdalus*), несколько видов боярышника (*Crataegus*), алыча (*Prunus cerasifera*), барбарис (*Berberis*), смородина (*Ribes*), облепиха (*Hippophae rhamnoides*), яблоня Сиверса (*Malus sieversii*), яблоня Кыргызов (*Malus kirghisorum Al. et An. Theod.*), яблоня Недзвецкого (*Malus Niedzwetzkyana Dieck*) и многие другие древесно-кустарниковые растения в диком виде.

В результате антропогенных факторов состояние этих лесов значительно ухудшилось из-за постепенного изреживания лесных участков и существует угроза утраты некоторых ценных видов растений. В связи с этим назрела необходимость изучения древесных пород находящихся на грани исчезновения и разработки методов их сохранения и воспроизводства.

В настоящее время яблоня Недзвецкого, имеющая особую селекционную ценность, является ценной древесной породой и селекционным материалом для получения яблок современных красноплодных сортов. Очень редкий и исчезающий вид, находится под охраной. Численность этого вида яблонь постепенно сокращается, в поясе орехово-плодовых лесов можно встретить этих деревьев изредка, и встречается единично.

Объект исследования и метод исследования. В качестве объекта исследования взята редкий и исчезающий вид яблоня Недзвецкого (*Malus Niedzwetzkyana Dieck*), произрастающая в поясе орехово-плодовых лесов Кыргызстана.

Работа по уточнению и выявлению место произрастания яблони Недзвецкой проводилась путем опроса местных жителей и работников лесного хозяйства. Для описания выявленных деревьев яблони Недзвецкого, были использованы общепринятые методики.

Координаты найденных деревьев (широта, долгота и высота над уровнем моря) определялись с помощью GPS навигатора Garmin eTrex H. Полученные данные внесены на картографические материалы.

Яблоня Недзвецкого занесена в Красную книгу Кыргызстана в 1985 году, как редкий и исчезающий вид. Дерево, вырастающее в естественных условиях достигает до 4-10 м высоты [1,2]. Кора многолетних ветвей красно-бурая, однолетних темно-пурпурный, ветви без колючек.

Листья плотные, продолговатые или обратнояйцевидные, темно-зеленый, 7-10 см длиной с красноватым цветом. Цветки светло-розовые, или пурпурные 3-5 см в диаметре. Плоды небольшие, шаровидные, слегка удлинённые, красные или фиолетово – красные, с восковым налетом и розовато-красной мякотью. По цвету семена темно-коричневые.

Этот редкий вид яблони назван в честь русского ботаника Недзвецкого, секретаря Джети-Суйского районного статкомитета, а его ботанические особенности были описаны немецким ученым Георгом Диком [3].

Яблоня Недзвецкого было внесено в Красную книгу Кыргызстана в 1985 году, в природе встречается редко, и сегодня его численность уменьшается.

В основном распространена в поясе орехово-плодовых лесов и встречается группами, и в некоторых случаях единственными экземплярами.

Изучаемая яблоня Недзвецкого отличается особой красотой с характерными красноватыми листьями, ярко-пурпурными цветками (рис. 1) по внешнему виду из всех наших диких яблонь орехово-плодовых лесов и считается самой декоративной деревом. Именно поэтому многие исследователи называли это дерево [4,5] ценным декоративным деревом для городского озеленения.

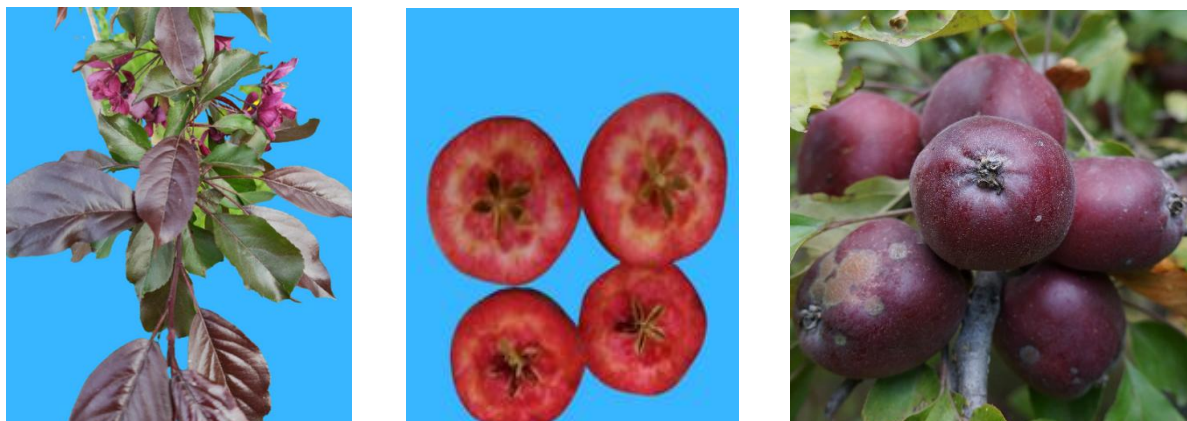

Рисунок 1. Внешний вид листья и плоды яблони Недзвецкого

Такая окраска внутренней и внешней частей плода яблони Недзвецкого (*Malus Niedzwetzkyana Dieck*) считается особенно ценным [5] материалом для выведения культурных сортов красных яблок. Исследования показали, что внутренний цвет мякоти плодов яблони Недзвецкого встречающейся в орехово-плодовых лесах южного Кыргызстана была определена от ярко-красной до красной (рис. 2).

Рисунок 2. Изменение окраски плодов яблони Недзвецкого

В поясе орехово-плодовых лесов Кыргызстана период созревания яблони Недзвецкого длится с середины сентября до первой декады октября.

В результате исследований, на территории лесных хозяйствах и государственного заповедника, расположенных в орехово-плодовых лесах (табл. 1) южного Кыргызстана, выявлено 28 деревьев яблони Недзвецкого, как редкий и исчезающий вид растений.

Найденные деревья описаны и паспортизованы (географическими координатами, высота над уровнем моря), документы переданы в соответствующие лесные хозяйства и заповедника.

По вертикальной высоте выявленные деревья яблони Недзвецкого, за период исследований: наименьшая точка составила 1589 метров над уровнем моря, а наибольшая точка распространность составила 1749 метров (Диаграмма 1).

Как видно из диаграммы, яблони Недзвецкого в основном распространена на высоте 1600-1700 метров над уровнем моря и составила 82,1% найденных деревьев.

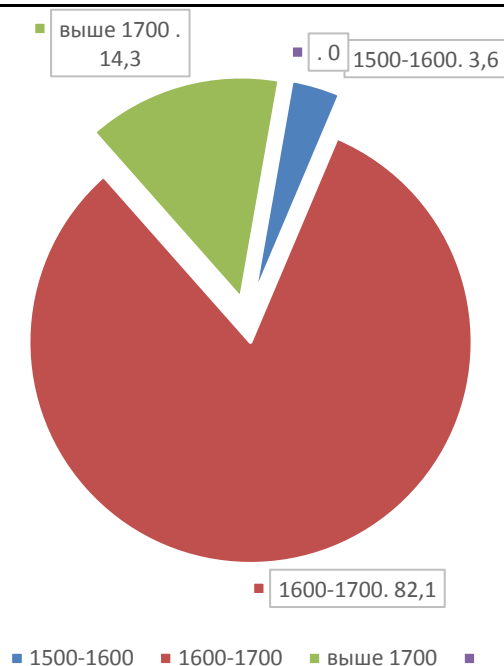

Диаграмма 1. Распределение деревьев по высоте

Таблица 1

Географические координаты яблони Недзвецкого в поясе орехово-плодовых лесов

№ п/п	Н - широта	Е - долгота	Высота над уровнем моря, м	Место произрастания
1	41 ⁰ 28935	072,83232	1690 м.	Ак-Терек
2	41 ⁰ 28935	072,83232	1690 м.	Ак-Терек
3	41 ⁰ 28961	0,7283273	1690 м.	Ак-Терек
4	41 ⁰ 28961	0,7283273	1690 м.	Ак-Терек
5	41 ⁰ 29160	0,7283224	1749м.	Ак-Терек
6	41 ⁰ 28822	0,7283215	1695 м.	Ак-Терек
7	41 ⁰ 28784	072,83239	1703 м.	Ак-Терек
8	41 ⁰ 28776	072,83046	1668 м.	Ак-Терек
9	41 ⁰ 28776	072,83046	1668 м.	Ак-Терек
10	41 ⁰ 28748	072,83043	1666 м.	Ак-Терек
11	41 ⁰ 28748	072,83043	1666 м.	Ак-Терек
12	41 ⁰ 28748	072,83043	1666 м.	Ак-Терек
13	41 ⁰ 28169	072,81775	1589 м.	Каба
14	41 ⁰ 28181	072,81767	1622 м.	Каба
15	41 ⁰ 28187	072,81777	1630 м.	Каба
16	41 ⁰ 28195	072,81722	1611 м.	Каба
17	41 ⁰ 28195	072,81722	1611 м.	Каба
18	41 ⁰ 28208	072,81704	1622 м.	Каба
19	41 ⁰ 28208	072,81704	1622 м.	Каба
20	41 ⁰ 1716.522	72 ⁰ 4956.148	1675м.	Ак-Терек
21	41 ⁰ 1717.319	72 ⁰ 4955.594	1680 м.	Ак-Терек
22	41 ⁰ 1717.465	72 ⁰ 4955.412	1664м.	Ак-Терек
23	41 ⁰ 1717.853	72 ⁰ 4955.323	1666м.	Ак-Терек
24	41 ⁰ 1728.057	72 ⁰ 4955.801	1716м.	Ак-Терек
25	41 ⁰ 1722.360	72 ⁰ 4957.882	1691 м.	Ак-Терек

26	41 ⁰ 1722.362	72 ⁰ 4957.605	1686 м.	Ак-Терек
27	41 ⁰ 1727.707	72 ⁰ 4955.494	1718м.	Ак-Терек
28	41 ⁰ 2026.155	73 ⁰ 210.032	1641м.	Дашманский заповедник

Вывод. Генофонд орехово-плодовых лесов Кыргызстана очень богат и обладает чрезвычайно ценным селекционным материалом. Однако эти драгоценные леса подвергаются значительной деградации под воздействием антропогенных факторов.

Поэтому сохранение и размножение ценных генетических ресурсов природы считается требованием в настоящее время.

С этой целью были проведены исследование очень редкого и исчезающего вида растений, в результате которых в поясе орехово-плодовых лесов выявлено 28 деревьев яблони Недзвецкого (в таблице 1 приведены местопроизрастания и географические координаты). Они в природе встречается единично, и в некоторых случаях встречаются группами (особями). Эти деревья считаются ценным материалом для их дальнейшего размножения и разведения его в культуре.

Список литературы:

1. Лазьков Г.А. Древесные растения Кыргызстана. Бишкек.-2017. 338с.
2. Мушегян А.М. Деревья и кустарники Казахстана [Текст]/Мушегян А.М.-Алма-Ата:Кайнар,1966.-С.48-49
3. Википедия свободная энциклопедия [Яблоня Недзвецкого — Википедия \(wikipedia.org\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Яблоня_Недзвецкого) [Электронный ресурс] — Режим доступа к журн.: <http://zhurnal.mipt.rssi.ru>. (дата обращения: 07/12/2022).
4. А.М. Маевская «Яблони в цвету» / А.М. Маевская // «Флора» - 2004. - №5. - С. 24-28.
5. Е.В. Иванова, В.Н. Сорокопудов. Декоративные яблони в озеленении населенных мест Белгородской области /журнал Белгородский агромир. –Белгород, 2013.№7 (81).-С. 27-30

* * *

УДК.004.7

БУЛУТТУК САКТАГЫЧТАР – БЕРИЛГЕНДЕРДИ САКТООНУН ЗАМАНБАП ЫКМАСЫ

Сейитказыева Гулнара Имамалиевна, улук окутуучу, gseitkazyeva@gmail.com

Маматова Венера Токтобаевна, окутуучу Veneramamatova21@gmail.com

Мурзакулова Алымкан Орозалиевна, магистрант muurzakulovaalymkan@gmail.com

Ош мамлекеттик университети, Ош шаары, Кыргыз Республикасы

Аннотация: Бул макала булуттук сактагычтар, анын түрлөрү, колдонулушу, жалпы мүнөздөмөлөрү, булуттук платформалардын классификациясы, кызматтардын негизги күчтүү жана алсыз жактарын жана технологиянын кыскача тарыхын камтыйт. Андан сырткары булуттук технологиянын теориялык аспектилери, алардын заманбап шарттарда калыптануу жана өнүгүү өзгөчөлүктөрү талкууланат. Булуттук сактагычтардын колдонулушу жана популярдуулугу боюнча ОшМУнун математика жана информациялык технологиялар факультетинин студенттерине жүргүзүлгөн сурамжылоонун жыйынтыгы келтирилет.

Ачык сөздөр: Булуттук сактагычтар, булуттук технологиялар, булуттук платформалар, сервистик моделдер, Google, файл, сактоо, ноутбук, мобилдик телефон.

ОБЛАЧНОЕ ХРАНИЛИЩЕ - СОВРЕМЕННЫЙ СПОСОБ ХРАНЕНИЯ ДАННЫХ

Сейитказыева Гулнара Имамалиевна,
 ст.преподаватель, gseiitkazyeva@gmail.com
Маматова Венера Токтобаевна, преподаватель
Veneramamatova21@gmail.com
Мурзакулова Алымкан Орозалиевна, магистрант
muurzakulovaalymkan@gmail.com
 Ошский государственный университет, г. Ош,
 Кыргызская Республика

Аннотация: В этой статье рассматриваются облачное хранилище, его виды, использование, общие характеристики, классификация облачных платформ, основные сильные и слабые стороны сервисов, а также краткая история технологии. Кроме того, обсуждаются теоретические аспекты облачных технологий, особенности их становления и развития в современных условиях. Представлены результаты опроса студентов факультета математики и информационных технологий ОшГУ об использовании и популярности облачных хранилищ.

Ключевые слова: Облачное хранилище, облачные технологии, сервисные модели, Google, файл, хранилище, ноутбук, мобильный телефон.

CLOUD STORAGE – IS A MODERN WAY TO STORE DATA

Seiitkazyeva Gulnara Imamaliyevna, senior teacher
gseiitkazyeva@gmail.com
Mamatova Venera Toktobaevna, teacher
Veneramamatova21@gmail.com
Murzakulova Alymkan Orozaliyevna, Undergraduate at
OshSU, muurzakulovaalymkan@gmail.com
 Osh mamlekettik universiteti, Osh shaary,
 Кыргыз Республикасы

Annotation: This article covers cloud storage, its types, uses, general characteristics, classification of cloud platforms, the main strengths and weaknesses of the services, and a brief history of the technology. In addition, theoretical aspects of cloud technology, features of their formation and development in modern conditions are discussed. The results of a survey of students of the Faculty of Mathematics and Information Technology on the use and popularity of cloud storage are presented.

Keywords: Cloud storage, cloud technologies, service models, Google, file, storage, notebook, mobile phone.

Булуттук технологиялар азыр абдан популярдуу. Алардын жардамы менен сиз көптөгөн ар кандай маселелерди чече аласыз. Ошол эле учурда негизги программалык камсыздоо сиздин компютериңизде же мобилдик түзүлүшүңүздө эмес, сизге ушундай кызматтарды көрсөткөн компаниянын серверинде жайгашкан жана маалыматты сактоо маселесин чечүү, колдонулган эс көлөмүн көбөйтүү, сиздин компаниянын натыйжалуулугун жогорулатуу же жеке корпоративдик веб-сайттын техникалык мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү сыяктуу мүмкүнчүлүктөрдү жаратып берет.

Булуттук технологиялар – бул алыскы серверлерде маалыматты сактоого жана иштетүүгө мүмкүндүк берүүчү IT технологиялар. Ал алыскы тутумдардын ресурстарын өтө жакын болгондой үйүңүздө же кеңсеңизде колдонууга мүмкүндүк берген технологиялардын жыйындысы [1]

Булуттук технология жөнүндө биринчи ойлорду 1960-жылы Джозеф Карл Робнетт Ликлайдер айткан. Ал дүйнөнүн бардык булуң-бурчунан колдонуучулар байланышта болуп, каалаган сайттан, дүйнөнүн каалаган жеринен маалымат алуу

мүмкүнчүлүгү бар виртуалдык мейкиндикти түзүүнү каалаган. Планетадагы ар бир адам тармакка байланышуу менен берилгендерди гана эмес программаларды да ала алат деген идеяны белгилеген. Ал эми Джон Маккарти келечекте маалыматтык-эсептөө системаларын жалпы пайдаланылуучу сервиске айландырууну сунуштаган. Бирок идеялар, сунуштар айтылганына карабай булуттук технологиялардын өнүгүүсү 1990-жылга чейин токтоп калган. 1999-жылы бул чөйрөдөгү маанилүү окуялардын бири Salesforce.com пайда болуп, биринчилерден болуп өзүнүн тиркемесин веб-сайт аркылуу жеткиликтүү кылган. Ал эми 2000-жылы Америка Кошмо Штаттары колдонуучуларга ресурстарды бөлүшүүгө мүмкүндүк берген тармактык технологияны ойлоп табышкан. Өз кезегинде бул тармактык технологиянын ойлонулуп табылышы булуттук сактагычтарды өнүктүрүүдө чоң бурулуш деп айтууга болот. Андан соң 2006-жылы Amazon Web Services ишенимдүү булуттук сактагыч технологиясы болгон Amazon–AWS S3 сервисин өз кардарларына сунуштаса, 2009-жылы Google документтерди сактап, дүйнөнүн каалган жеринен каалган убакытта ага жетүүгө мүмкүн болгон Google Таблица жана Google Документ программаларын камтыган программалык пакетти чыгарышкан [2.]

Ошентип, заманбап маалыматтык технологиянын тез өнүгүшү өз колдонуучуларына алыстан жайгашкан серверлерде өз файлдарын сактоо үчүн көптөгөн мүмкүнчүлүктөрдү жаратты. Учурдагы санариптик мейкиндиктин дүркүрөп өнүгүүсү менен коомдо кээ бир көйгөйлөр чечилди деп айтууга болот. Анткени буга чейин ар бир адам ишинде, үйүндө компьютер, ноутбук, планшет, мобилдик телефон менен камсыз болгону менен ушул нерселердин арасында документтерди ачууда жана редактирлөөдө, файлдарды ташууда, алмашууда компьютердеги катуу дисктин же флеш-картанын көлөмүнүн чектелиши, программалык каражаттардын шайкеш эместиги жана программалык каражаттарга лицензиянын болушу сыяктуу көйгөйлөр болуп келген. Булуттук технологиялардын өнүгүүсү жогорудагы көйгөйлөрдү чечти десек болот [3.]

Булуттук технологиялардын төмөндөгүдөй сервистик моделдери бар:

- SaaS (Software-as-a-Service) программалык жабдылыштардын кызматы катары – кардар программаларды браузер аркылуу өзүнүн серверинде колдоно алат.
- PaaS (Platform-as-a-Service) кызмат көрсөтүү платформасы катары –кардар булуттук технологияларын даяр виртуалдык платформа катары иштете алат.
- IaaS (Infrastructure-as-a-Service) кызмат көрсөтүү инфраструктурасы катары – кардарга программаларды орнотууда. Мында иштетүү үчүн эч кандай лицензия керектелбейт (сервиске кирүүгө гана акы төлөнөт) [4.]

Булуттук технологиялар төмөнкү тармактарда активдүү колдонулат:

- Маалыматтарды сактоо (iCloud, Google Disk, OneDrive, Dropbox);
- Документтер менен иштөө (Google Docs, Microsoft Office Web);
- Антивирустук программалар(Panda Cloud Antivirus);

Булуттук сактагычтар булуттук технологиянын өзөгү болуп саналат. Мында биз файлдарыбызды компьютерде эмес интернетте сактайбыз. Ал маалыматтарды сактоону кызмат катары камсыз кылат жана башкарат.

Булуттук сактагычтардын төмөнкүдөй классификациясы бар:

1. Жеке булуттук сактагыч – бир уюм тарабынан колдонулган сактоо түрү болуп саналат.
2. Коомдук булуттук сактагыч – бул кандайдыр бир уюмга тиешелүүлүгүнө карабастан кеңири чөйрөдөгү адамдар тарабынан колдонулуучу сактоонун бир түрү.
3. Клан булуттук сактагычы – жалпы максаттары жана милдеттери бар белгилүү бир аймактардан келген керектөөчүлөрдүн коомчулугу тарабынан колдонулган сактоонун бир түрү.
4. Гибридик булуттук сактагыч – булуттук сактагычтардын ортосундагы маалымат агымын турукташтыруу үчүн бир эле учурда сактоонун бир нече түрүн колдонгон сактоонун бир түрү [5.]

Булуттук сактагычтар бардык багытта өз колдонуучуларын тапты деп айтууга болот жана сакталышы же берилиши керек болгон маалыматтын көлөмүнүн тынымсыз көбөйүшүнө байланыштуу жигердүү өркүндөтүлүп жатат.

Алардын мүнөздөмөлөрүн төмөнкү таблицадан көрүүгө болот [6.]

	Dropbox	Google Диск	Яндекс.Диск	Облако@mail.ru	OneDrive
Көлөмү (акысыз)	2 Гбтан 16 ГБка чейин	15 ГБ	10 ГБ	100 ГБка чейин	5 ГБ
Туура келген OS	Windows, Linux, Android, iPhone, iPad Mac	Windows, Android, iOS, Windows Phone Mac	Windows, Linux, Android, Phone, iPad, Windows Phone, Mac	Windows, Linux, Android, iOS, Windows Phone, Mac	Windows, Android, iOS, Xbox, Mac
Интеграцияланган офистик пакети	Microsoft Office 365	Google документы	Microsoft Office 365	Microsoft Office 365	Microsoft Office 365
Документтер менен бирге иштөө мүмкүндүгү	Ооба	Ооба	Ооба	Ооба	Ооба
Кошумча сервистер	жок	Сайт, формалар, Календарь, тилге которуу, карталар ж.б.	Почта	Почта	Жок
Орусча интерфейси	Ооба	Ооба	Ооба	Ооба	Ооба

Негизинен колдонуучулар булуттук сактагычтарга маалыматтарды интернет байланышы бар болгон компьютерлерден, смартфондон, планшеттерден жана башка түзүлүштөрдөн сактап, ага дүйнөнүн каалаган жеринен жете алышат. Бул колдонуучулар үчүн ыңгайлуулукту жаратат.

Булуттук сактагычтардын ыңгайлуулуктары катары төмөнкүлөрдү саноого болот:

- Резервдик копияларды сактоонун мүмкүнчүлүгү;
- Сырткы катуу дисктердин жоктугу;
- Файлдарды аралыктан синхрондоонун жана жаңылоонун мүмкүндүгү;
- Файлдар менен алмашуунун жеңилдиги;
- Файлдарды шифрленген түрдө сактоонун мүмкүндүгү;
- Белгилүү көлөмгө чейин акысыз колдонуунун мүмкүнчүлүгү

Ал эми негизги кемчиликтери төмөнкүлөр болуп саналат:

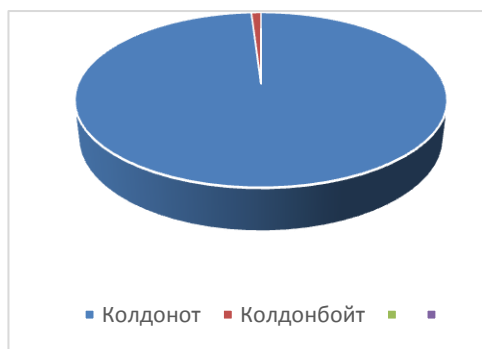
- Ар дайым интернет байланышында болуу;
- Кошумча орун алуу үчүн кошумча акы төлөнүүсү [7.]

Компьютерлерде катуу дисктер, телефондогу сактоо карталары сактоонун эң ыңгайлуу жолу болуп көрүнгөнү менен, кадимки катуу дисктерге караганда көптөгөн артыкчылыктарга ээ болгон булуттук сактагычты да эске алууга болот. Белгилүү бир көлөмгө чейин акысыз колдонуу, жеткиликтүү баалар, ийкемдүүлүк жана күчтүү коопсуздук

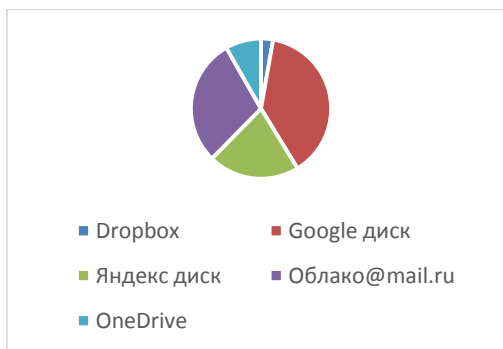
маалыматтарды сактоо ыкмаларын модернизациялоону көздөгөн баардык эле колдонуучулар үчүн ыңгайлуу мүмкүнчүлүк. Ошондуктан бүгүнкү күндө булуттук сактагычтарды колдонуучулардын саны күн санап өсүүдө жана булуттук сактагычтар арасында атаандаштык бар.

Булуттук сактагычтарды студенттер да өз ишмердүүлүгүндө, окуу жараянында кеңири колдонушат. Айрыкча алар сүрөттөрүн жана урунттуу видеолорун сактоодо булуттук сактагычтарды колдонушат. Айрым студенттер сабактан берилген лабораториялык, практикалык жумуштарын үйүндөгү компьютерлеринде аткарып булуттук сактагычтарга сактап, окуу жайга келгенде аудиториядагы компьютерлерге көчүрүп иштешет. Булуттук сактагычтарды колдонуучулардын саны жана популярдуулугун аныктоо үчүн математика жана информациялык технологиялар факультетинин студенттерине Google Forms каражатында онлайн сурамжылоо жүргүзүлдү. Сурамжылоодо студенттерге төмөнкү суроолор берилип, жыйынтыгы төмөнкү диаграммаларда келтирилди.

1. Сиз булуттук сактагычтарды колдоносузбу?
2. Сиз эң көп колдонгон булуттук сактагыч кайсы?
3. Булуттук сактагычтарды колдонуу максатыңыз кандай?

Диа.1.Булуттук сактагычтарды колдонуусу

Диа.2. Студенттер арасында популярдуулугу

Жүргүзүлгөн сурамжылоонун жыйынтыгынын негизинде булуттук сактагычтар маалыматтарды сактоонун колдонуучулар үчүн ыңгайлуу жана заманбап ыкмасы экендигин айтууга болот.

Адабияттар:

1. Булут технологияларынын сервистери менен иштоо. Зулпукарова Д.И., Абдуллаева Ч.Х., Дилишатова О. Ош. 2021. 68 б.
2. Емельянова О.А. Применение облачных технологий в образовании / О.А. Емельянова. Молодой ученый, 2014. № 3. С. 907–909.
3. Губарев В. В., Савульчик С. А. Введение в облачные вычисления и технологии. – Новосибир.: НГТУ, 2013. – 48 с.
4. Варфоломеева О. А. Коряковский А. В., Романов В. П. Информационные системы предприятия: Учебное пособие. – М.: НИЦ ИНФРА-М, 2016. –283 с.
5. Кузнецов А. Ф., Шабанов А. А. Преимущества и недостатки использования облачных технологий [Электронный ресурс] // Огарев-online. – 2015. – № 15. – Режим доступа: <http://journal.mrsu.ru/arts/preimushhestva-i-nedostatki-ispolzovaniya-oblachnyx-texnologij>.
6. Яриков В.Г. Использование облачных технологий при изучении информатических дисциплин студентами высших учебных заведений // Международный журнал экспериментального образования. – 2019. – № 5. – С. 20-25;
7. URL: <https://expeducation.ru/ru/article/view?id=11907> (дата обращения: 13.02.2022).
8. Cloud storage // TechTarget. URL: <https://www.techtarget.com/searchstorage/definition/cloud-storage>

* * *

УДК 372.862

«КР МПНЫН ТЕХНИКАЛЫК ЖАНА КЕСИПТИК, ОРТО БИЛИМДЕН КИЙИНКИ БИЛИМ БЕРҮҮ ТАРМАГЫНДА САНАРИПТИК ОКУТУУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН КОЛДОНУУ»

*Сериханова Акбота Берихановна
Алматы мамлекеттик колледжи
энергетика жана электрондук технологиялар
Казакстан Республикасы, Алматы шаары*

Аннотация: Бул макалада билим берүүнү маалыматташтыруу процесси баяндалат жана жаңы маалыматтык технологияларды колдонуунун натыйжалуулугу көрсөтүлөт. Маалыматтык-коммуникациялык технологиялар келечек муунду ар тараптуу тарбиялоого, иштиктуу жана таланттуу, чыгармачыл жана эркин өнүктүрүүгө өбөлгө түзүүчү психологиялык-педагогикалык шарттарды түзүүдө чоң мааниге ээ. Билим берүү уюмдарында электрондук окутуу системасы жөнүндө эрежелер билим берүү уюмдарында электрондук окутуунун максатына, мазмунуна, каражаттарына, формаларына жана методдоруна карата нормалардын жана талаптардын системасын, окуучуларды жана мугалимдерди даярдоо деңгээлине талаптардын комплексин белгилейт. билим берүү уюмдарында маалыматтык-коммуникациялык технологиялар жаатында маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуу көлөмүнө карата талаптарды аныктайт.

Ачык сөздөр: билим берүү, байланыш технологиялары, Компьютердик Технологиялар, интерактивдүү доска, МКТ.

«ПРИМЕНЕНИЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ОБУЧЕНИЯ В ТЕХНИЧЕСКОМ И ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ, ПОСЛЕСРЕДНЕМ ОБРАЗОВАНИИ МП РК»

*Серикханова Акбота Берикхановна
Алматинский государственный колледж
энергетики и электронных технологий
Республика Казахстан, город Алматы*

Аннотация: В данной статье описан процесс информатизации образования и показана эффективность использования новых информационных технологий. Информационно-коммуникационные технологии имеют массу преимуществ в создании педагогических и психологических условий, открывающих путь к всестороннему воспитанию будущего поколения, предприимчивому и талантливому, творческому и свободному развитию. Правила о системе электронного обучения в образовательных организациях устанавливают систему норм и требований к цели, содержанию, средствам, формам и методам электронного обучения в образовательных организациях, комплекс требований к уровню подготовки обучающихся и преподавателей. в сфере информационно-коммуникационных технологий использование информационно-коммуникационных технологий в организациях образования определяет требования к объему.

Ключевые слова: образование, коммуникативная технология, компьютерная техника, интерактивная доска, ИКТ.

"APPLICATION OF DIGITAL LEARNING TECHNOLOGIES IN TECHNICAL AND VOCATIONAL, POST-SECONDARY EDUCATION OF THE MP RK"

*Serikhanova Akbota Berikhanovna
Almaty State College
energy and electronic technologies
Republic of Kazakhstan, city of Almaty*

Annotation: *This article describes the process of informatization of education and shows the effectiveness of the use of new information technologies. Information and communication technologies have a lot of advantages in creating pedagogical and psychological conditions that open the way to the comprehensive education of the future generation, entrepreneurial and talented, creative and free development. The rules on the e-learning system in educational organizations establish a system of norms and requirements for the purpose, content, means, forms and methods of e-learning in educational organizations, a set of requirements for the level of training of students and teachers. in the field of information and communication technologies, the use of information and communication technologies in educational organizations determines the requirements for volume.*

Key words: *education, communication technology, computer technology, interactive whiteboard, ICT.*

Введение

Одним из важнейших вопросов в системе образования развитых стран является информатизация образования, то есть использование информационных технологий в образовательном процессе. В настоящее время в рамках нововведений в системе образования в Республике Казахстан внедрено создание информационного пространства. В информационном контексте объем знаний, навыков и умений, которые предстоит освоить учащимся, увеличивается день ото дня, а их содержание меняется. Ведется поиск эффективных путей повышения качества образования, интенсификации и модернизации образовательного процесса за счет использования информационных технологий в сфере образования.

В настоящее время наше общество переходит на новый этап развития, этот этап является этапом информационным, то есть компьютерная техника и все связанные с ней информационно-коммуникационные технологии входят во все сферы деятельности преподавателя и становятся его естественной средой. Понятие «ИКТ в образовании» тесно связано с выражениями «новые информационные технологии образования», «современные информационные технологии образования», «компьютерные образовательные технологии» и другими.

Процесс информатизации образования предъявляет большие требования к преподавателям-предметникам, методистам, руководителям образовательных учреждений в области комплексного использования новых информационных технологий в своих услугах. Использование информационно-коммуникационных технологий для развития конкурентоспособной национальной системы образования и ее возможностей в непрерывности вхождения в мировое образовательное пространство имеет первостепенное значение. Информатизация образования, внедрение информационных технологий во все виды деятельности образовательных сфер и формирование национальной модели являются предпосылками для поднятия казахстанского образования на качественный уровень.

В информационном контексте объем знаний, навыков и умений, которые предстоит освоить учащимся, увеличивается день ото дня, а их содержание меняется. В сфере технического и профессионально, послесреднего образования ведется поиск эффективных путей повышения качества образования, интенсификации и модернизации учебного процесса с использованием информационных технологий. Эффективность и результативность этих работ требуют научного обоснования решения ряда учебно-методических, психолого-педагогических задач. Их можно разделить на несколько направлений:

Материалы и методы исследование:

определить системный научно-методический путь внедрения информационных технологий в образовательный процесс; создание методики использования информационных технологий в практической деятельности студентов;

совершенствование профессиональных навыков преподавателей в области владения информационными технологиями и использования их в образовательном процессе; научить студентов использовать информационные технологии для приобретения знаний, навыков и умений; укрепление материально-технической базы колледжа.

Использование информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) для развития конкурентоспособной национальной системы образования и ее возможностей в непрерывности вхождения в мировое образовательное пространство имеет первостепенное значение.

Информатизация образования, внедрение информационных технологий во все виды деятельности образовательных сфер и формирование национальной модели являются предпосылками для поднятия казахстанского образования на качественный уровень.

Информационно-коммуникационные технологии основаны на работе с электронно-вычислительной техникой, использовании компьютера во время учебы, моделировании, использовании электронных учебников, интерактивной доски, работе в сети Интернет, компьютерных обучающих программах. Информационно-методические материалы направлены на повышение качества образования за счет использования коммуникативных средств. [1.78]

Именно поэтому за счет внедрения новых технологий будет повышаться уровень образовательного процесса, воспитываться личность, развитая в соответствии с современными требованиями.

Понятно, что если каждый преподаватель будет вести занятия с использованием новых технологий для предоставления качественного образования учащимся, а также с использованием компьютеров и интерактивных досок, интерес учащихся возрастет.

Интерактивная доска — это одно из дополнительных устройств компьютера и инструмент, объединяющий в себе два разных инструмента для лектора или ведущего: изображение информации и простую маркерную доску. Сегодня студент вооружен информацией, всесторонне развитый человек. Для того чтобы развивать его воспитательные способности, преподаватели, должны быть во всеоружии. Как говорил Магжан Жумабаев, «Обучая ребенка, необходимо двигаться от далекого к близкому, от знакомого к незнакомому, соединять новое знание со старым».

Эффективность использования новых информационных технологий в образовательном процессе:

- самостоятельная работа студента;
- экономия времени на поиск новой информации;
- проверка знаний и умений с помощью тестовых заданий;
- появление возможности дистанционного обучения;
- возможность быстрого получения необходимой информации;

Она оказывает большое влияние на расширение кругозора и мировоззрения учащихся.

В процессе работы с использованием современных средств информационных технологий повышение стремления учащихся к учебе и получению знаний проявляется не только в новизне умений работать со средствами информационных технологий, но и в возможности корректировки заданного учебного задания по уровню сложности, а также от возможности поощрения за правильный результат задания. Самое главное, позволяет ликвидировать пробелы в знаниях, в частности, неуспеваемость, вызванную непониманием учебного материала. С помощью современных средств информационных технологий мы предлагаем определенный вид помощи учащимся, обеспечиваем материалами учебных предметов, заданиями с иллюстрациями, графикой и т.д. обеспечение, мобилизация учащихся к конкретной игровой ситуации, создает условия для существенного изменения управления учебной деятельностью.

Электронное средство обучения представляет собой сборник наиболее важных частей учебного курса, а также сборник задач, определений, энциклопедий, карт, атласов, инструкций по проведению учебных экспериментов и т. д. инструмент электронного обучения, который управляет образованием. Кроме того, при использовании электронных учебников на уроках учащиеся расширяют ранее полученные знания и самостоятельно выполняют творческие задания. Каждый студент сможет выполнять задания и тестовые задания по выбранной теме и работать с анимированными практическими заданиями. С помощью электронного учебника можно прослушать и показать различные изображения, видео, звук и музыку. Это, конечно, гораздо эффективнее и эффектнее, чем то, что преподаватель пишет на доске. Я считаю, что если учащиеся поймут уроки, которые трудно освоить с помощью компьютера, у учащегося пробудится стремление к новому предмету. Таким образом, электронный учебник представляет собой программу для предоставления новой информации при индивидуальном обучении учащихся, а также для проверки полученных знаний и умений.

Результаты исследование:

Можно выделить следующие основные тенденции развития электронного обучения: признание электронного обучения эффективным средством создания динамично конкурентоспособной экономики, основанной на знаниях, создание пространства непрерывного обучения, формирование личности нового поколения с глобальным мышлением, ориентация обучающихся на новый способ обучения, повышение концентрации образования ;

развитие национальных систем образования, государственная поддержка развития электронного обучения как механизма обновления образования независимо от места нахождения и создания связи с качественным образованием;

постепенно переходя к пониманию необходимости вложений в подготовку методологических основ электронного обучения, в разработку содержания и интерактивных методов электронного обучения на основе педагогических и информационных технологий. [2.49]

Концепция электронного обучения, подготовленного на базе прикладных программных продуктов в общеобразовательной школе, опосредована информационно-образовательной средой электронных учебников, обеспечивающих своевременную передачу достижений ИКТ в учебный процесс и компактность содержания образования, интерактивные методы деятельности и их интеграция с педагогическими технологиями на основе персонифицированного учета достижений учащихся. Возможно программирование информационного взаимодействия субъектов образовательного процесса.

Содержание электронного обучения эффективно реализуется на базе образовательных прикладных программных продуктов, предлагаемых в виде электронных учебников и цифровых образовательных ресурсов, которые обеспечивают единые средства интерактивного взаимодействия субъектов образовательного процесса от цели к результату.

Педагогическая технология электронного обучения – это средство проектирования единой информационно-образовательной среды интерактивного дистанционного взаимодействия субъектов образовательного процесса, обеспечивающее заданный результат – высокий уровень качества успеваемости при обязательном системном переходе мотивационных, содержательных, оперативно-действенная и оценочно-результатная составляющие образовательного процесса и представляет собой совокупность научно-технических, психолого-педагогических и методических знаний о средствах. [4.265]

Кроме того, работа с современными средствами информационных цифровых технологий учит студентов быть внимательными, точными, эффективно выполнять задания, концентрировать внимание на главной проблеме, а также приучает студентов правильно планировать собственную деятельность и принимать правильные решения при работе со средствами информационных технологий.

Заклучение

Подводя итог вышеизложенному, можно остановиться на следующих вопросах, а именно:

Современные информационные цифровые технологии как средство обучения позволяют повысить эффективность обучения.

Информатизация образования создает благоприятные условия для персонализации обучения. [3.128]

В дополнений, следует отметить, что будет повышаться качество преподавания профессиональных предметов и планомерно осуществляться информатизация образования на основе использования компьютеров.

«Сегодня очень важно обеспечить молодёжь новым, соответствующим мировым стандартам образованием в сфере информационных технологий», — подчеркнул Глава государства Республики Казахстан Касым-Жомарт Кемелевич Токаев, оптимизируя и повышая эффективность использования информационных технологий в образовательном процессе подрастающего поколения.

Использование информационно-коммуникационных технологий в образовательном процессе повышает интерес обучающегося к своей профессии, усиливает его творческое вдохновение, формирует научное мироощущение, повышает качество профессии, вносит большой вклад в подготовку конкурентоспособных специалистов на рынке труда.

Литература:

1. Садыбекова Ж. Необходимость использования информационно-коммуникационных технологий в образовательном процессе // Основы информатики. - номер 4. - А., - 2008. - С. 78-79.
2. Галымжанова М. Повышение уровня образования за счет использования информационно-коммуникационных технологий // Основы информатики. № 3. - А., - 2006. - С. 49-52.
3. Альмухамбетова Б.А., Галымжанова М.А. Использование информационно-коммуникационных технологий в повышении квалификации работников системы образования // Основы информатики. – номер 5. - А., - 2008. - 128 с.
4. Кларин М. В. Педагогические технологии в образовательном процессе. Анализ зарубежного опыта. - М.: - Знание. - 1989. С. 265.

* * *

УДК 634.662

КЫРГЫЗСТАНДА УНАБИНИН КЕЛЕЧЕГИ

Темирбаева Сонунбу Тороновна

Илимий кызматкер Жалал-Абад илимий борбору

ТБ УИА КР, Жалал-Абад шары

Аннотация: Бул макалада унабинин келип чыгышы жана ареалга жайылтусу баяндалган. Түштүк Кыргызстандын шартында унабинин интродукциялынган сортторунун биоэкологиялык өзгөчөлүктөрү келтирилген. Кыргызстандын шартында унаби (760-1200м.бийиктикте Жалал-Абад уч.Көлмө) кышка жакшы чыдап, кеч жаздын жана эрте күздүн ызгары зыян келтирбейт. Кургакчылыкка чыдамкайлыгы, вегетациясынын кеч баиталышы, кыртышка талапсыздыгы, зыянкечтерге жана илдеттерге туруктуулугу унаби (*Zizyphus jujube*) Түштүк Кыргызстандын жаан-чачындуу тоо этектери үчүн келечектүү өсүмдүк катары эсептейт.

Негизги сөздөр: *Жийде, кургакчылыкка, суука, ооруга туруктуулугу.*

ПЕРСПЕКТИВЫ УНАБИ В КЫРГЫЗСТАНЕ

*Темирбаева Сонунбу Тороновна
научный сотрудник Жалал-Абадского научного
центра ЮО НАН КР, г. Джалал-Абад*

Аннотация: В статье изложены ареал, распространение и происхождение *Zizyphus jujube* Mill. Приведены биоэкологические, морфологические особенности интродуцированных сортов унаби в условиях Южного Кыргызстана. Унаби в условиях Кыргызстана (760-1200 м н.у.м Жалал-Абад, НОП Колмо) хорошо переносят зиму и не повреждаются поздними весенними и ранне осенними заморозками. Засухоустойчивость, позднее начало вегетации, нетребовательность к почве, устойчивость к вредителям и болезням, все эти характеризуют унаби (*Zizyphus jujube*) как перспективное растение для богарных предгорий Южного Кыргызстана.

Ключевые слова: культура унаби, засухоустойчивость, морозостойкость, устойчивость болезням.

PROSPECTS OF UNABI IN KYRGYZSTAN

*Temirbayeva Sonunbu Toronovna
Researcher of the Jalal-Abad Scientific Center of the
South Ossetia of the National Academy of Sciences of
the Kyrgyz Republic.*

Abstract: In the article from sources of origin to the distribution area of a unabi. The bioecological features of the introduced unabi varieties in the conditions of Southern Kyrgyzstan are presented. Unabi in the conditions of Kyrgyzstan (760-1200 m a.s.l. Jalal-Abad, NOP Kolmo) will endure the winter well and are not damaged by late spring and early autumn frosts. Drought resistance, late start of vegetation, undemanding to the soil, resistance to pests and diseases – all these characterize unabi (*Zizyphus jujube*) as a promising plant for the rainfed foothills of southern Kyrgyzstan.

Key words: Unabi culture, drought resistance, frost resistance, disease resistance.

Введение

Субтропическое растение унаби, (Зизифус настоящий - на латыни *Zizyphus jujube* Mill.), относящийся к семейству крушиновых, также известен под другими именами: жылан жийде, ююба, китайский финик, чилан, чойлонили анап, джида, джилон, анап,

Областью произрастания унаби (*Zizyphus jujube* Mill) является Восточная Азия, Африка. Родиной является Северный Китай. Там это растение в качестве плодового культивируют уже больше четырех тысяч лет [1,2]. По данным Т. Литвиновой, (2010) происходит зизифус из двух географических центров: северных и северо-восточных районов Китая и переднеазиатских стран – Афганистана, Восточного Ирана. В настоящее время зизифус культивируется в Японии, Корее, Индии, Афганистане, Иране, Италии, Франции, Португалии, США и в странах СНГ [3]. По некоторым данным дикорастущий зизифус можно встретить в республиках Средней Азии, в частности Кыргызстане и на Кавказе [4].

Благодаря ценным свойствам плодов культура зизифуса издавна широко развита в ряде стран, об этом свидетельствует многочисленное название растений: *chinese jujuba*, *common jujube* — по-английски, *tsao, tzushu* — по-китайски; в Средней Азии и на Кавказе унаби называют: анаб, чилон, чойлон, илан джида, жылан жийде, янап, эннап, арнап; в Марокко — *inob*; в Иране — *anob*; в Афганистане — *anab*; в Западной Индии — *unab* [5].

Материалы и методы

Расширение зоны субтропических культур (интродуцентов) зависит в основном от устойчивости интродуцентов к новым климатическим условиям, то есть к низким зимним температурам, поздно-весенним и рано-осенним заморозкам, а также от биоэкологических особенностей культур.

В Кыргызстане климат подчинен законом высотной поясности. Поэтому природно-климатические условия Кыргызстана можно объединить в нижеследующих природно-климатических поясов:

Долинно-предгорный пояс (до 900 – 1200 м) характеризуется жарким летом, умеренно прохладной и без снежной зимой с большим дефицитом осадков. Суммы накопленных положительных температур в этом поясе составляют 3600 – 4900°C.

Среднегорный пояс (от 900 – 1200 до 2000 – 2200 м) имеет типичный умеренный климат с тёплым, при относительно достаточном увлажнении летом и умеренно холодной снежной зимой. Суммы накопленных положительных температур в этом поясе составляют 2700 – 4000°C.

Высокогорный пояс (от 2000 – 2200 до 3000 – 3500 м) отличается прохладным летом и холодной, местами многоснежной зимой. Суммы накопленных положительных температур здесь составляют 600 – 2600°C.

Нивальный пояс (от 3500 м и выше) характеризуется суровым, очень холодным климатом. Суммы накопленных положительных температур здесь не превышают 600 – 800°C [6].

Природно-климатические условия долинно-предгорного пояса Кыргызстана весьма благоприятны для выращивания субтропических культур как унаби.

В Южный Кыргызстан унаби впервые был интродуцирован в 1986 году. На экспериментальном участке Колмо г. Кок-Жангак было высажено 4 сортов., Та-ян-цзао, У-син-хун, Да-бай-цзао, Сио-бай-цзао были получены из Крыма и Узбекистана.

Ценен унаби (*Zizyphus jujube*) не только как плодое, но и как исключительно засухоустойчивое растение. Высокая засухоустойчивость, позднее начало вегетации по сравнению с другими плодовыми культурами, нетребовательность к почве и агротехнике выращивания, устойчивость к вредителям, болезням и заморозкам, все эти характеризуют унаби (*Zizyphus jujube*) как перспективное растение для богарных предгорий Южного Кыргызстана.

Результаты исследований

Унаби колючий раскидистый кустарник или небольшое деревце с искривленным стволом и тонкими изгибающимися ветвями, а также дерево высотой до 6-8 м. Плоды - сплюснуто-шаровидные, желтокрасной или темно-коричневой окраски, с блестящей гладкой кожицей, с одной веретенообразной косточкой. Масса плода - от 1 до 50 г в зависимости от сорта (Г. Н. Кругляков, З. В. Коробкина, 1971). Мякоть суховатая, слегка мучнистая, сладкая.

Унаби в условиях Кыргызстана (760-1200 м н.у.м Жалал-Абад, НОП Колмо) хорошо переносят зиму и поздними весенними и ранее осенними заморозками не повредятся. По литературным данным, выдерживает морозы до минус 30 градусов по Цельсию [7]. Вегетацию начинает поздно, зачастую уже после возвратных весенних заморозков. Цветение позднее – в июне, что спасает цветки от заморозков.

Вначале побеги растут медленно, и постепенно усиливается и в конце мая – начале июня достигает максимума и прекращают его в начале августа.

Цветочные почки закладываются в пазухах листьев, по мере роста плодородных побегов.

В период роста на плодородных побегах формируются бутоны и распускаются цветки. Бутоны раскрываются постепенно, от основания к вершине, соответственно закладке соцветий. Цветение унаби начинается при среднесуточной температуре 20-25°C и период цветения довольно продолжительный и длится от 15 (у сорта У-син-хун) до 27 дней и (у сорта Та-ян-цзао).

Крупноплодный сорт: Та-ян-цао – китайский сорт, дерево среднего размера, крона раскидистая, боковые побеги без колючек, плоды крупные, вес до 50 г. (средний 13-16 г.);

Массовое цветение начинается на 10-11 день от наступления фазы цветения.

Несмотря на поздние вегетации побеги к концу вегетации все интродуцированные сорта унаби полностью вызревают, а плодоносные побеги после созревания плодов опадают.

Результаты многолетних исследований биоэкологических особенностей унаби подтверждают хорошую способность адаптации к условиям Южного Кыргызстана (760-1200м н.у.м).

Выводы

Итоги многолетних исследований, показали высокий потенциал этого вида. В почвенно-климатических условиях Южного Кыргызстана (760-1200м н.у.м) все сорта унаби хорошо растут, развиваются и плодоносят. Эти показатели позволят использовать ее в улучшении и восстановлении деградированных аридных территорий, путем создания противоэрозионных, плантационных и других видов насаждений различного мелиоративного назначения.

Литература

1. Зизифус - китайский финик (полезные свойства) [электронный ресурс] URL: <http://www.art-pen.ru/zizifus-kitajskij-finik> (дата обращения 31.01.2018),
2. Пономаренко Л. В., Коваленко М. П. Китайский финик - биологические особенности, пищевая ценность и переработка плодов [Текст] Пономаренко Л. В., Коваленко М. П. // Молодой ученый -2015 -№ (95)15 ИЗД. «Молодой ученый» Казань. –С.250-254
3. Литвинова Т.В. Интродукция и сортоизучение зизифуса в никитском ботаническом саду [текст] Т.В. Литвинова// Труды Никит. ботан. сада. – 2010. – Т. 132. – С. 189-194
4. Синько Л.Т. Методические указания по первичному сортоизучению зизифуса [Текст] Синько Л.Т. – Ялта: ГНБС, 1976. – 42 с.
5. Что такое унаби [электронный ресурс] URL: <http://old.geology.lnu.edu.ua/phisgeo/fourman/Cadok/unabi.htm/> (дата обращения 01.02.2018)
6. География и климат Кыргызской Республики [электронный ресурс] URL: <http://climatechange.kg/geografiya-i-klimat-kyrgyzskoj-respubliki/> (дата обращения 31.01.2018)
7. Мукайлов М.Д., Алиев Х.А. Устойчивость унаби к критическим отрицательным температурам в условиях Южного Дагестана [Текст] Мукайлов М.Д., Алиев Х.А. // Садоводства и виноградарство -Москва, 2011 -№6. –С. 20-22

* * *

УДК 372.8

СТИЛДЕРДИН КАСКАДДЫК ТАБЛИЦАЛАРЫН (CSS) КОЛДОНУП WEB САЙТ ТҮЗҮҮ

Шайбекова Гулжамал Көчкөнбаевна, магистрант

E-mail: gulzhamalshaibekova@gmail.com

Мухидинов Фахридинхожа Шухратхожаевич,

магистрант, mukhidinov7777@gmail.com

Таиматова Гулбарчын Абдималиковна,

магистрант

ОшМУ, Ош, Кыргызстан

Аннотация: Макалада CSS технологиясынын өнүгүү тарыхы, HTML-документке CSS ти кошуу, стилдердин каскаддык таблицаларын түзүү жана селектордун түрлөрү боюнча маалыматтарке баяндалган. HTML-документке CSS ти кошуунун үч түрү каралган: тышкы стилдер, ички стилдер жана тиркелген стилдер.

HTML-документтердин динамикалык (кыймылдуу) жана интерактивдүү (колдонуучу менен өз ара аракет этүү мүмкүнчүлүгүнө ээ) болушу аларга коюлган талаптардын негизгилери болуп саналат. Бул максатка жетүү үчүн стилдердин каскаддык таблицасы (CSS - Cascading Style Sheets) иштеп чыгылган.

Ачык сөздөр: CSS технологиясы, HTML-документ, стилдердин каскаддык таблицалары, селектордун түрлөрү, тышкы, ички жана тиркелген стилдер.

СОЗДАНИЕ ВЕБ-САЙТА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ КАСКАДНЫХ ТАБЛИЦ СТИЛЕЙ (CSS)

Шайбекова Гулжамал Көчкөнбаевна, магистрант

E-mail: gulzhamalshaibekova@gmail.com

Мухидинов Фахридихожа Шухратхожаевич, магистрант, mukhidinov7777@gmail.com

Ташматова Гулбарчын Абдималиковна, магистрант

ОшГУ, Ош, Кыргызстан

Аннотация: В данной статье описана история развития технологии CSS, информация о добавлении CSS в HTML-документ, создании каскадных таблиц стилей и типах селекторов. Существует три способа добавления CSS в документ HTML: внешние стили, внутренние стили и встроенные стили.

Динамические (подвижные) и интерактивные (имеющие возможность взаимодействия с пользователем) HTML-документы — основные требования к ним. Для достижения этой цели были разработаны каскадные таблицы стилей (CSS — Cascading Style Sheets).

Ключевые слова: технология CSS, HTML-документ, каскадные таблицы стилей, типы селекторов, внешние, внутренние и встроенные стили.

CREATE A WEBSITE USING CASCADING STYLE SHEETS (CSS)

Shaibekova Guljamal Kochkonbaevna, master's student

E-mail: gulzhamalshaibekova@gmail.com

Mukhidinov Fakhriddinkhozha Shukhratkhozhaevich, master's student, mukhidinov7777@gmail.com

Tashmatova Gulbarchyn Abdimalikovna, master's student

Osh State University, Osh, Kyrgyzstan

Abstract: This article describes the history of the development of CSS technology, information about adding CSS to an HTML document, creating cascading style sheets, and types of selectors. There are three ways to add CSS to an HTML document: external styles, internal styles, and inline styles.

Dynamic (moving) and interactive (having the possibility of interaction with the user) HTML documents are the main requirements for them. To achieve this goal, cascading style sheets (CSS — Cascading Style Sheets) were developed.

Key words: CSS technology, HTML document, cascading style sheets, selector types, external, internal and inline styles.

Киришүү

CSS (си-эс-эс) технологиясын, Хокон Виум Ли (1965-жылы 27-июлда Норвегияда туулган. Иштеген жери: Opera Software, стилдердин каскаддык таблицаларынын түзүүчүсү) сунуш кылган. Ал Берт Бос менен бирге CSS технологиясын өнүктүрүштү[3].

CSS (англ. Cascading Style Sheets – каскадные таблицы стилей) деп белгилөө (разметка) тилин колдонуу менен документтин тышкы түрүн баяндоонун формалдуу тилин

айтабыз, б.а. Web-барактын ар түрдүү элементерине колдонулуучу жасалгалоо жана калыптоо эрежелеринин жыйындысын айтабыз.

CSS ти кыргыз тилинде «Стилдердин каскаддык таблицасы» деп түшүнөбүз.

Стилдердин аталышында эмне үчүн «каскаддык» деген сөз кошулуп калгандыгын түшүндүрүп кетели. «Каскаддык» деген сөз көп деңгээлдүү деген маанини билидирет, б.а. барактагы бир эле элементке ар түрдүү булактардан бир нече стилдер ыйгарылышы мүмкүн. Бирок, жыйынтыгында элементке кайсыл стил колдонулаары стилдердин приоритеттик эрежеси аркылуу чечилет.

Стилдерди **каскадоо** менен **мурастаого** жетишебиз, б.а. конкреттүү стил HTML-барактын башка элементинин стилинен мурас катары алынышы мүмкүн.

Мисалы, <div> тегинин ичиндеги текстке кандайдыр бир түс берсек, анда бул тегдин ичиндеги бардык абзацтар берилген түстү мурас катары алат, албетте эгерде башка стил көрсөтүлбөсө.

Стилдердин аталышында «таблица» деген сөздүн кошулушун төмөнкүдөй түшүндүрүүгө болот: CSS ти мааниси боюнча стилдердин жана алардын маанилеринин жыйындысы деп караса болот, б.а. CSS ти стилдерден жана алардын маанилеринен турган таблица деп кароого болот.

CSS технологиясы 1990-жылы W3C консорциум тарабынан колдоого алынып, «Web стандарттары» деген жалпы аталышка ээ болду. Андан кийин HTML 4.01 жана XHTML тилдери жана CSS стандарты пайда болду.

1996-жылы декабрь айында Бүткүл дүйнөлүк торчолор Консорциуму (W3C) тарабынан CSS1 (1-деңгээл) сунуштамалары жарык көргөн.

2-деңгээл (CSS2) 1998-жылдын 12-майында кабыл алынган.

3-деңгээл (CSS3) 2011-жылдын 7-июнунда кабыл алынган.

Азыркы учурда 4- деңгээл (CSS4) иштелип жатат.

CSS стандарттарын толугураак колдогон браузерлер **Mozilla Firefox** (Gecko технологиясында), **Safari, Arora, Google Chrome** (WebKit технологиясында) жана **Opera** (Presto технологиясында) болуп эсептелет.

Популярдуу Internet Explorer браузеринде CSS стандарттары толугу менен колдонула элек.

HTML-документке CSS ти кошуу

HTML-документтердин динамикалык (кыймылдуу) жана интерактивдүү (колдонуучу менен өз ара аракет этүү мүмкүнчүлүгүнө ээ) болушу аларга коюлган талаптардын негизгилери болуп саналат. Бул максатка жетүү үчүн стилдердин каскаддык таблицасы (CSS - Cascading Style Sheets) иштеп чыгылган[2].

Стандарттык HTML тилинде элементке тиешелүү касиетти (түсүн, өлчөмүн, веб-барактагы абалын ж.б.) өзгөртүү үчүн бул касиетти ар жолу жазууга туура келет.

CSS технологиясында элементтердин касиеттеринин баяндамасы программалык коддо алдын ала жазылат. Андан кийин кайсыл элементтер үчүн жогорудагы баяндама стил катары кабыл алына тургандыгын көрсөтүп коюу жетиштүү болот.

Web-баракты проектирлөөдө стилдердин таблицаларын колдонуунун үч түрү бар:

- *Тышкы стилдер;*
- *Ички стилдер;*
- *Тиркелген стилдер.*

Тышкы стилдер

Тышкы стил деп HTML-документтин элементерине колдонулуучу жасалгалоо жана калыптоо эрежелеринин жыйындысы жазылган өзүнчө документти айтабыз.

Тышкы стилдер кеңейтилиши .css (мисалы, style.css) болгон тексттик файл катары түзүлөт. Бул файл өзүнчө папкага, мисалы css деген папкага жайгаштырылат.

Тышкы стилдерди HTML-документке байланыштыруу үчүн <link> теги колдонулат. Бул тег түгөйсүз жана аны колдонуу үчүн head бөлүмүнө төмөнкүдөй жайгаштырабыз[1]:

`<head>``<link rel="stylesheet" type="text/css" href="css/style.css">``</head>`

мында

- `rel="stylesheet"` – учурдагы документ менен стилдердин таблицасы байланыштырылып жаткандыгын аныктайт;
- `type="text/css"` – шилтеме жасалып жаткан тышкы файлдын тибин аныктайт.
- `href="css/style.css"` – шилтеме жасалып жаткан файлдын url-дарегин аныктайт.

Ички стилдер

Ички стилдер html-документтин бөрктөр бөлүмүнүн ичине, б.а. `<style></style>` тегдерин колдонуу менен `<head></head>` бөлүмүнүн ичине жазылат.

Ички стилдер конкреттүү html-документке гана тиешелүү болот.

Тиркелген стилдер

Тиркелген стилдер html-документтин ичиндеги конкреттүү тег үчүн `style` параметрин колдонуу менен атрибут катары жазылат:

```
<p style="color: red;">Абзацтын шрифти кызыл түстө болот</p>
```

Тиркелген стилдер объекттин касиетин кылдаттык менен саздоо үчүн колдонулат. Бирок объекттин касиеттерин бардык документте өзгөртүү көп убакытты ала турган маселе болуп эсептелет. Ошондуктан тиркелген стилдер негизинен өзгөчө учурларда гана колдонулат.

Стиллердин каскаддык таблицаларын түзүү

HTML-документти түзүүдөгү негизги принциптердин бири – документтин мазмунун (структурасын) анын стилдеринен бөлүп алууда турат.

Азыркы учурда W3C консорциумунун талаптарына ылайык документтин структурасы HTML5 тили менен, ал эми анын жасалгаланышы-дизайны CSS3 технологиясы менен даярдалууда.

Web-сайттын мазмунунан-структурасынан калыптоо стилдерин ажыратуу үчүн CSS3 технологиясын, б.а. стилдердин каскаддык таблицаларын колдонобуз.

Стиллердин каскаддык таблицаларын түзүү үчүн **селекторлордон (тандагычтардан)** жана алардын **аныктамаларынан** турган жана кеңейтилиши `.css` болгон тексттик файлды түзүү керек[4,6].

Селектор браузерге веб-барактын кайсыл элементине кандай стил колдонулгандыгын билдирет.

Селектор төмөнкүдөй аныкталат:

Селектордун аты жазылат, андан кийин фигуралык кашаанын ичине селек-тордун касиети, кош чекиттен кийин касиеттин мааниси жазылат.

Селектор {

1-касиет : 1-маани;

2-касиет : 2-маани;

.....

N-касиет : N-маани;

}

Селектордун түрлөрү

1. Элемент боюнча селектор. Тегдин аталышы боюнча элементти тандоо үчүн колдонулат[5].

Синтаксис: ТегдинАты

Мисалы, `<h1>` тегдериндеги шрифттерге кызыл түс берүү үчүн төмөнкүдөй аныктама жазуу керек:

```
h1 { color : red; }
```

Мында `h1` – селектор, `color` – касиет, `red` – касиеттин мааниси.

2. Класс боюнча селектор. Класс боюнча элементти тандоо үчүн колдонулат.

Атрибуттун мааниси: class.

Синтаксис: .КласстынАты (чекит коюлуп, андан кийин класстын аты жазылат).

```
.center {text-align: center;}
```

3. Идентификатор боюнча селектор. Идентификатор боюнча элементти тандоо үчүн колдонулат. Атрибуттун мааниси: id.

Синтаксис: #ИдентификатордунАты

```
#footer {height: 50px; margin-top: 20px;}
```

4. Универсалдык селектор. Бардык элементтерди тандоо үчүн колдонулат.

Синтаксис: *

```
*{margin: 0; padding: 0;}
```

5. Атрибут боюнча селектор. Атрибуттун аты же анын мааниси боюнча элементти тандоо үчүн колдонулат.

```
[атрибут] [атрибут=маани] [атрибут^= маани] [атрибут|= маани][атрибут$= маани] [атрибут*= маани] [атрибут~= маани]
[target] {background-color: red;}
[rel="nofollow"] {background-color: green;}
[class^="col"] {background-color: yellow;}
```

Корутунду

HTML-документтерге стилдердин каскаддык (көп деңгээлдүү) таблицасын колдонгондо:

- **CSS убакытты үнөмдөйт.** Сиз CSSти бир жолу жазып, анан бир эле таблицаны бир нече HTML баракчаларында колдоно аласыз. Сиз ар бир HTML элементи үчүн стилди аныктап, аны көптөгөн веб-баракчаларга колдоно аласыз.

- **Барактар тезирээк жүктөлөт.** Эгер сиз CSS колдонуп жатсаңыз, HTML тэг атрибуттарын ар дайым жазуунун кереги жок. Тег үчүн бир гана CSS эрежесин жазыңыз жана аны ошол тегдин бардык көрүнүштөрүнө колдонуңуз. Ошентип, азыраак код тезирээк жүктөө убактысын билдирет.

- **Тейлөөнүн жөнөкөйлүгү.** Глобалдык өзгөрүүлөрдү жасоо үчүн жөн гана стилди өзгөртүңүз жана бардык веб-баракчалардагы бардык элементтер автоматтык түрдө жаңыртылат.

- **HTML үчүн жакшыртылган стилдер.** CSS HTMLге караганда бир топ кеңири атрибуттарга ээ, ошондуктан сиз HTML баракчаңызды HTML атрибуттарына караганда алда канча жакшыраак кыла аласыз.

- **Бир нече аппараттардын шайкеш келүүсү.** Стил таблицалары мазмунду бирден ашык түзүлүшкө оптималдаштырууга мүмкүндүк берет. Бир эле HTML документти колдонуу менен, PDA жана уюлдук телефондор сыяктуу колдук аппараттар үчүн же басып чыгаруу үчүн веб-сайттын ар кандай версияларын көрсөтсө болот.

- **Глобалдык желе стандарттары.** Азыр HTML атрибуттары жокко чыгарылды жана CSS сунушталат. Ошондуктан, бардык HTML барактарында аларды келечектеги браузерлерге шайкеш келтирүү үчүн CSS колдоно баштасаңыз жакшы болмок.

- **Оффлайн форматта көрүү.** Веб-тиркемелер оффлайн кэш аркылуу CSS-ти жергиликтүү түрдө сактай алат. Муну колдонуу менен биз оффлайн режиминде сайттарды карап чыга алабыз. Кэш ошондой эле тезирээк жүктөөнү жана веб-сайттын жалпы иштешин жакшыртат.

- **Платформанын көз карандысыздыгы.** Скрипт платформанын көз карандысыздыгын камсыз кылат жана акыркы браузерлерди колдойт.

Колдонулган адабияттар

1. Сопуев, А. Web-программалоо. PHP, phpMyAdmin, MySQL, Open server: 3-бөлүк: Окуу колдонмо [Текст] / А. Сопуев // – Ош: ОшМУ, «Билим», 2020. – 151 б.

2. Колисниченко, Д.Н. Самоучитель PHP 5 [Текст] / Д.Н. Колисниченко // – СПб.: Наука и Техника, 2007. – 640 с.
3. Маркин, А.В. Основы web-программирования [Текст] / А.В. Маркин, С.С. Шкарин // – М.: Диалог-МИФИ, 2012. – 252 с.
4. Томсон, Л. Разработка Web-приложений на PHP и MySQL: Пер. с англ. [Текст] / Л. Томсон, Л. Веллинг // — К.: Издательство «ДиаСофт», 2002. — 672 с.
5. Кузнецов, М.В. PHP на примерах [Текст] / М.В. Кузнецов, И.В. Симдянов // — СПб.: БХВ-Петербург, 2012. - 400 с.
6. Сопуев, А. Web-программалоо. HTML, DHTML, JavaScript. 1-бөлүк [Текст] / А. Сопуев, Т.Д. Асылбеков, У.Д. Молдоярлов // – Ош: ОшМУ, “Билим” редакциялык басма бөлүмү, 2008. – 67 б.

* * *

УДК 574(075.8)

БИОСФЕРАНЫНЫН АЗЫРКЫ АБАЛЫ ЖАНА НООСФЕРАГА КАРАЙ КАДАМ

Эргашов С., з.и.к., Ош мамлекеттик университети
Жусупбаева Г.И., б.и.к., доц. Б.Осмонов атындагы
ЖАМУ, Zhgulsara@mail.ru
Токоев А., б.и.к., Б.Сыдыков атындагы Кыргыз-
Өзбек Эл аралык университети
Карабаев Ж.А. Б.Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек
Эл аралык университетнин ага окутуучу,

Аннотация: Бул макалада биосферанын азыркы абалын өзгөрүлүшүнүн актуалдуу жагдайлары үйрөнүлдү. Биосфераны сактоонун багыттары жана ноосферага өтүү максаты коюлду. Окумуштуу В.И. Вернадскийдин окуусун эске алуу менен системалуу иликтөө жана прогноздоо усулдарын колдонуу менен практикалык милдеттер каралды. Жыйынтыгында география жана экология илимдеринин берген жетишкендиктерин колдонуунун азыркы даражасы үйрөнүлдү.

Негизги сөздөр: тукум, токой, цикл, биоартурдүүлүк, деградация, пластмасса, популяция, сымап, эволюция, ноосфера.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ БИОСФЕРЫ И ШАГ К НООСФЕРЕ

Эргашов С., к.г.н., Ошский государственный
университет
Жусупбаева Г.И., к.б.н., доц. Жалал-Абадский
государственный университет им. Б.Осмонова
эл.почта Zhgulsara@mail.ru
Токоев А., к.б.н., Кыргызско-Узбекский
Международный университет им. Б.Сыдыкова
Карабаев Ж.А. ст. преп., Кыргызско-Узбекский
Международный университет им. Б.Сыдыкова

Аннотация: В данной статье изучены актуальные аспекты изменения современного состояния биосферы. Определены направления сохранения биосферы и поставлена цель перехода к ноосфере. Рассмотрены практические задачи с применением системных методов исследования и прогнозирования с учетом учения В.И. Вернадского. В результате изучена современная степень применения достижений географии и экологии.

Ключевые слова: порода, лес, цикл, биоразнообразие, деградация, пластмасса, популяция, ртуть, эволюция, ноосфера.

Ergashov S., Ph.D., Osh State University
Zhusupbaeva G.I., Ph.D., Assoc. Jalal-Abad State
University. B. Osmonova e-mail Zhgulsara@mail.ru
Tokoev A., Ph.D. Kyrgyz-Uzbek International
University. B. Sydykova
Karabaev Zh.A. st. teacher, Kyrgyz-Uzbek International
University. B. Sydykova

Annotation: *In this article, the current aspects of changing the current state of the biosphere are studied. The directions of preserving the biosphere are determined, and the goal of transition to the noosphere is set. Practical problems with the use of systematic methods of research and forecasting, taking into account the teachings of V. I. Vernadsky, are considered. As a result, the current degree of application of the achievements of geography and ecology is studied.*

Key words: *breed, forest, cycle, biodiversity, degradation, plastic, population, mercury, evolution, noosphere.*

Киришүү. Биосфераны сактап калуу азыркы калк үчүн эле эмес, келечек муундарга да зарыл. Биосферанын жаны тарыхый прогресси адамдын пайда болуп калыптанышы менен тыгыз байланыштуу. Адам баласы ылдам көбөйүп барат жана акыл-эстин негизинде жаңы ноосферага баруу багыттарын табуу керек. Жер планетасында жансыз жана жандуу жаратылыш ортосунда өз ара катышуу жараянынын негизинде жашоо калыптанып, чоң геологиялык күчкө айланган. Бирок, адам баласы пайда болгондон тартып жаратылыштагы табигый жараяндар бөлөк жагдайга өткөн. Вернадскийдин оюу боюнча ИТР дин таасири менен флора жана фауна өзгөргөн. «Мурдагы жашап келген организмдердин түрү жоюулат», «Эми ири жандыктар буйрутмаларда гана сакталууда». Бирок, табигый жаратылышта «өзгөрүлгөн тирүү заттар түзүлдү». Жаңы маданий рассалар жана тукумдар келип чыкты. Акырындык менен «биосферага адамдын толук отурукташуусу» болот. Аны токтотуп калууга мүмкүн болбойт.

Маселенин коюлушу: Адам коомунун улам өркүндөп, өсүшүнүн бир жагы прогресс болсо, экинчи жагынан азык-түлүк ресурстарынын ысырапчылыгынан улам ар кандай тартыштык, өнөр жай товарларына болгон жогорку талаптар – ушулардын бардыгы чарбаны ыгы жок жүргүзүүнүн натыйжасы менен экосистемаларга техногендик факторлордун терс таасирлердин күчөшүнө шарт түзүлгөн. Азыр глобалдык экологиялык каатчылыкка чейин өсүп, адамзат өзүнө коркунучту алып чыкты. Ал жараткан агроценоз кургактыкта 20% дан ашык жерди ээледі, 10-15 жылда Азияда токой калбайт, анын ордун агроценоз ээлейт. Агроценоздор биосферадагы биогеохимиялык циклди өзгөртөт. Экологиялык таза ресурс түрлөрү өзгөрүп, жашоо чөйрөнүн химиялык айланып туруусу өзгөрүлөт.

Агроценоздор айлана-чөйрөгө зыян берип, ар кандай экологиялык каатчылыктарды пайда кылат. Ал биоартүрдүүлүктү жоюп-табигый биримдүүлүктү биосферада бузат. Ал эми өнөр жайдын таштандылары, 60 миң жаңы синтетикалык заттардан туруп, поллютанттар (пластмасса, пленка) биологиялык деградацияга алып келет. Терс таасири менен жаныбар түрлөрүнүн азайышына себепчи болот.

Адам баласы бир гана «жаратылыш – коом» системасында адаптациялануусу керек жана ушул жол менен адам биосферанын мыйзамына ылайык көнүгүп калуусу зарыл болот. Анда жөнгө салуунун «социожаратылыштык мыйзамы» керек болот. Бирок, жаратылыш менен социожаратылыштык мыйзамдар биримдикте жашоосу зарыл болот. Ошондо экөөсү бириккенде экологиялык мыйзам жер бетинде өз ишин улайт.

Биосфера – организмдердин тарап жашаган орду болуп, ал үч катмарга бөлүнөт:

- Аэробийосфера;
- Геобийосфера;
- Гидробийонттор.

В.И. Вернадскийдин ырастоосу боюнча биосфера – түзүлүшү менен функциялары Жер менен космостун өзгөчөлүктөрүнөн аныктала турган өзгөчө геологиялык дене-организм. Ал эми тирүү организмдер, популяциялар, түрлөр менен жаныбардык жандуу заттар – биосферанын түзүлүшүнүн деңгээл формалары.

Динамикалык тең салмактуулук бир эле биосферага мүнөздүү эмес. Атмосфера жана ноосфера, о.э. бардык Жер кыртышы менен анын астындагы мантиясы да ошол абалда турат.

Биосфера ички татаал структурага ээ. Ал 3 негизги компоненттерден куралат:

1. Жандуу заттар;
2. Биокостук заттар;
3. Костук заттардан куралат.

Жердин бардык геосфераларына байланыштуу биосфера өзгөчө орунду ээлейт. Ал жашоонун жайылган супарасы болуп саналат.

Биосфера жердин үстүнкү катмарын, б.а. литосферанын үстүнкү бөлүгүн, гидросфераны, атмосферанын төмөнкү бөлүгүн – трапосфераны ээлеп турат.

Биздин планетадагы жашоонун узактыгы 3,5 млрд жыл: кайнозой эрасынан тропогендик системасына чейинки мезгилде өнүгүп келген.

Биосферанын негизги компоненттери жана анын түзүлүшү эволюциялык жараяндар менен өнүгүп жатып калыптанган. Анда өсүмдүктөрдүн 100000 ден ашуун жаңы түрлөрү, сүт эмүүчүлөрдүн 300 түрү, канаттуулардын 25000 түрү, 1000000 дон ашык курт-кумурскалардын түрлөрү о.э. суу чөйрөсүндөгү жандыктардын түрлөрү таандык.

Биосферадагы жашоону 4 деңгээлде үйрөнүүгө болот: а) генетикалык; б) онтогенездик; в) эволюциялык; г) биохронологиялык деңгээл менен үйрөнүлөт [1]. (1-таблица)

1-таблица. Техногендик таасир жана биосферадагы өзгөрүүлөр

№	Биосфералык чөйрөнүн бөлүктөрү	Техногендик таасир	Эко катчылыктын негизги себеби	Кыргызстандагы тоо-кендердин терс таасири
1	Материктеги өзгөрүү	Флора жана фаунанын терс өзгөрүшү	Организмдин түрүнүн жоюлушу	Оор металдар калдыгы таралат (Айдаркен, Чаубай, Кадамжай ж.б)
2	Деңиз-океандагы өзгөрүү	Организмдердин жагымсыз миграциясы	Мунай, таштандылар көбөйүшү	Ысык-Көлдө саркынды суу, таштандылар көбөйгөн
3	Кургактык менен суу жээгиндеги өзгөрүү	Деңиз жээгинде организмдердин курамы азаят	Унаалардын калдыгы, саркынды суулар ж.б	Сымап, ж.б оор метал көбөйгөн
4	Тузсуз суулардагы өзгөрүү	Дария суусу, көл суулары булганат	Калктын санынын көбөйүшү	Кыргызстандын дарияларынын суусунда оор металл химиялык элементтери ж.б.

Экосистемада биоценоз менен биотоп же экотоп бири-бирине эки жактуу жана ар бири өзүнчө тынымсыз энергия алмашуулары аркылуу таасирленип турушат. Аларда көптөгөн органикалык заттар, гетеротрофтук организмдер, андан кийин жашоодо микроорганизмдерге – деструкторлорго айланып турушат.

Экосистемада учуроочу ар кандай табигый кубулуштар менен айлампалар системалардын стабилдүүлүгүн сактап гомеостаздын туруктуулугун сактоого мүмкүндүк берет. Адамдын техногендик жер үстүндөгү агын суулардын айлампасына ыгы жок кийлигишүүсү акыр аягында анын берекесин качырып, касиетин бузат, бир жагынан өнөр жайдын өөрчүүсү менен шаарлардын курулушуна бөгөт болот.

Келечекте биосфера мыйзам эмес, «ноосферагенез» менен башкаруу жүрмөкчү. Андай болгондо башкаруунун максаты жалган иш аракеттер менен эмес биосферанын жана экологиянын мыйзамы болушу керек. Ошондо Жер бетинде бир бөлүк калкты кыскартуу зарылчылыгы келип чыгат. О.э. медициналык жолдорун табу жагдайы зарыл [2].

Адам баласынын жашап калуусунун бирден-бир тура жолу жаратылыштык чөйрөнү өзүн-өзү калыпка салып туруучу система катары көрүү керек [3]. Ошондуктан, келечекте биз жерде ноосфералык кайра түзүүлөрдү акылдуулук менен жаратууга барышыбыз зарыл.

Азыркы мезгилде биосфера коргошун, жез ж.б. оор металлдар менен жана башка химиялык элементтер аркылуу ууланып турат. Ууландыруучулардын түпкү булагы техногендик мүнөздө. Айлана-чөйрөнүн ванадий жана сымап менен ууланышы ташкөмүр менен мунайзатты отун катары колдонууга байланыштуу. Мисалы, Айдаркен биологиялык чарбаларынын сымап өнөр жай райондорунда, Чаувай, Кадамжай, Улуу-Тоо өнөр жай чарбаларында айлана-чөйрөнү уулуу заттардын компоненттери арбын учурайт. Курчاپ турган айлана-чөйрө компоненттеринде сымаптын жогорку көрсөткүчтөрүнүн бар экендиги далилденген. Бул райондордун кыртыштарындагы сымаптын көлөмдөрү 20 мг/кг жетет, өсүмдүктөрдө 1,80 мг/кг. Жогорудагыдай уулуу оорметаллдар Кыргызстандын түштүк аймактарында радиациялуу таасирин берип келет.

Биосферанын экологиялык туруктуулугунун факторлору болгон: заттардын айлампасы, ар түрдүүлүк, энергия берүү маанилүү. Биосферанын туруктуулугун камсыз кылууда: түрлөрдүн эволюциясы, популяциялардын туруктуу санынын болуп турушу кепилдендирет. Биосферанын туруктуулугу – анын өзгөрүлүп, өсүшү, айтаарлык мыйзам ченемдүүлүгүнүн мүнөзү менен түшүндүрүлөт.

Ноосфера, түшүнүгүнүн кеңири мааниси тууралуу П. Тейер де Шарден аныктама берген. Ал жана В.И. Вернадский ноосфераны биосферанын эволюциялык өнүгүшүнүн жаңы абалы катары түшүнгөн. Учурдагы биосфера автотрофтук жана гетеротрофтук организмдер менен ар кандай геохимиялык көрүнүштөрдүн аракеттеринин айланасында динамикалык тең салмактуулугун сактап турат. Ошондо гана адамдын узак жашап калу мүмкүнчүлүгү пайда болот. Муну келечек муундар жашоодо «ноосфера эпохасы» түзүлүп, руханий, экологиялык, билим жана тарбия менен кабыл алууга аргасыз [4].

Биосфера жердин узак тарыхый эволюциясын баскычтарын өтүп калыптанып келген [5].

Жыйынтык:

1. Биосфераны сактоо-бүткүл адамзаттын түпкү максаты жана милдети экени далилденип такталды.

2. Учурдагы биосфераны өзгөрүлгөн тирүү заттар түздү, андыктан ноосферага жол алуу милдет.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Исаченко А.Г. Оптимизация природной среды [Текст] /А.Г. Исаченко. – М.: Мысль, 1980. – 264 с.
2. Назаров В. Пусть сторонники «ноосферы» мне возразят [Текст] /В. Назаров. // Знание сила. 2003. №2. – С. 38-43
3. Дубнищчева Т.Я. Концепции современного естествознания. Основной курс в вопросах и ответах: [Текст] / Т.Я. Дубнищчева. Учебное пособие. – Новосибирск: Сибнивиздат. 2003. – 407 с.
4. Моисеев Н.Н. Человек и ноосфера [Текст]/Н.Н.Моисеев.-М.:Молодая гвардия,1990.352 с.
1. 5.Камшилов М.М. Эволюция биосферы [Текст] /М.М. Камшилов. – М.: Наука, - 256 с.

* * *

УДК 582.573.86

ГИПОКСИЯНЫН КЫЧКЫЛТЕК АЛМАШУУСУНА ЖАНА ЖЫЛУУ КАНДУУ
ЖАНЫБАРЛАРДЫН ОРГАНИЗМИНИН ЖАШООГО ТУРУКТУУЛУГУНА ТААСИРИ*Жеенбекова Миргул Омурбековна, магистрант*
zeenbekovamirgul045@gmail.com*Бекболотова Эльнура Орозбаевна, окутуучу*
Elnura.85@mail.ru*Б. Осмонов атындагы ЖАМУ, Жалал-Абад шаары,*
Кыргыз Республикасы

Аннотация: Жылуу кандуу жаныбарларды (чычкан) изилдөөдө зат алмашуу схемасы гипоксиянын деңгээлине гана эмес, анын таасиринин узактыгына да көз каранды экени аныкталган. Ошентип, ар кандай сыйымдуулуктагы дем алуу камерасын колдонуу жолу менен дем алуу камерасынын көлөмү чоң болгондо, башкача айтканда гипоксиялык таасири узакка созулганда чычкандарда газ-кычкыл алмашуу интенсивдүүлүгүнүн кескин төмөндөшү (2-4 эсе), ал эми дем алуу камерасынын көлөмү аз болгондо, башкача айтканда гипоксиянын тез өсүшүндө алмашуунун бир аз төмөндөшү байкалган.

Түйүндүү сөздөр: респиратордук камера, гипоксиялык алмашуу, нормобариялык гипоксия, алмашуунун интенсивдүүлүгү, температуралык гомеостаз, дем алуунун жыштыгы.

ВЛИЯНИЕ ГИПОКСИИ НА ГАЗОКИСЛОРОДНЫЙ ОБМЕН И ЖИЗНЕУСТОЙЧИВОСТЬ
ОРГАНИЗМА ТЕПЛОКРОВНЫХ ЖИВОТНЫХ*Жеенбекова Миргул Омурбековна, магистрант*
zeenbekovamirgul045@gmail.com*Эльнура Орозбаевна, преподаватель*
Elnura.85@mail.ru*ЖАГУ им. Б. Осмонова г.Жалал-Абад Кыргызская*
Республика

Аннотация: При исследовании теплокровных животных (мыши) обнаружено, что характер обмена зависит не только от уровня гипоксии, но и от продолжительности ее воздействия. Так, путем применения респираторной камеры разной емкости было установлено, что при большом объеме респираторной камеры, то есть при более продолжительном гипоксическом воздействии происходит резкое подавление (в 2-4 раза) интенсивности газоокислородного обмена у мышей, а при меньшем объеме респираторной камеры, то есть при быстром нарастании гипоксии отмечалось небольшое снижение обмена.

Ключевые слова: респираторной камеры, гипоксической обмен, нормобарической гипоксии, интенсивности обмена, температурный гомеостаза, частоты дыхания.

THE EFFECT OF HYPOXIA ON OXYGEN AND OXYGEN METABOLISM AND THE
VITALITY OF WARM-BLOODED ANIMALS*Zeenbekova Mirgul Omurbekovna, und.student*
zeenbekovamirgul045@gmail.com*Bekbolotova Elnura Orozbaevna, teacher*
Elnura.85@mail.ru*JASU named after B. Osmonova,*
Jalal-Abad city, Kyrgyz Republic

Annotation: In the study of warm-blooded animals (mice), it was found that the nature of the exchange depends not only on the level of hypoxia, but also on the duration of its exposure. Thus, by using a respiratory chamber of different capacities, it was found that with a large volume

of the respiratory chamber, that is, with a longer hypoxic exposure, there is a sharp suppression (2-4 times) of the intensity of oxygen exchange in mice, and with a smaller volume of the respiratory chamber, that is, with a rapid increase in hypoxia, a slight decrease in metabolism was noted.

Keywords: respiratory chamber, hypoxic metabolism, normobaric hypoxia, metabolic rate, temperature homeostasis, respiratory rate.

Введение. Изучение молекулярных механизмов жизнедеятельности и жизнеустойчивости организма в различных экстремальных условиях, включая гипоксию, позволят разработать ключевые подходы к их управлению. Поэтому усилия многих ученых в настоящее время направлены на решение этих актуальных проблем современной биологии и медицины.

В данной работе представлены результаты исследования по обнаружению клеточных механизмов повышения жизнеустойчивости организма теплокровных животных к гипоксическому воздействию при использовании различных типов гипометаболиков. В процессе проведения исследований нами получен ряд экспериментальных данных, позволяющих углубить существующие представления о механизме устойчивости организма к гипоксическому воздействию.

При исследовании теплокровных животных (мыши) обнаружено, что характер обмена зависит не только от уровня гипоксии, но и от продолжительности ее воздействия. Так, путем применения респираторной камеры разной емкости было установлено, что при большом объеме респираторной камеры, то есть при более продолжительном гипоксическом воздействии происходит резкое подавление (в 2-4 раза) интенсивности газоокислородного обмена у мышей, а при меньшем объеме респираторной камеры, то есть при быстром нарастании гипоксии отмечалось небольшое снижение обмена. Этот факт позволяет пересмотреть существующие представления о гипоксическом обмене.

В работе использовали модель нормобарической гипоксии.

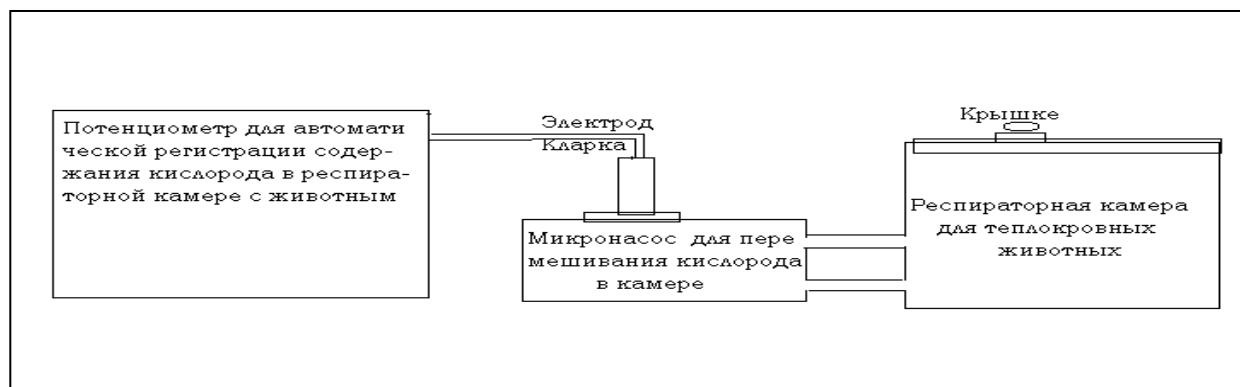

Рис.1. Полярографическая установка для изучения газоокислородного обмена у разных животных.

Нормобарическую гипоксию у животных (мышей) создавали в гермокамере. Предварительно для мышей брали камеру емкостью 120 см³.

В каждую емкость сажали по два животных – контрольное и опытное. О наступлении смерти судили визуально, а время от момента закрытия гермокамеры до остановки дыхания принимали за продолжительность жизни животных в условиях гипоксии. Респираторная емкость позволяла в течение около 12 минут провести измерение интенсивности газоокислородного обмена в динамике наступления гипоксии. Газоокислородный обмен изучали полярографическим методом (Алматов, Ахмеров и др., 1993).

Мышь помещали в герметичную респираторную камеру, содержащую в воздушной среде с 8-20% кислорода. Респираторная камера соединялась с кислородным электродом Кларка для определения содержания кислорода

камере. Камера соединялась с микронасосом, обеспечивающим циркуляцию воздуха с определенной концентрацией кислорода. Все соединения в установке были выполнены из полиэтиленовых трубок. Регистрация кислорода производилась автоматически [1.2].

Проводили определение величины газоокислородного обмена у мышей в начале и в середине эксперимента (кислород 45-50%).

Параллельно определили влияние на газоокислородный обмен мышей гипометаболикков. Об общем токсическом или нетоксическом действии тестированных нами гипометаболических средств судили по общепринятым расчетным критериям (Беленький, 1963).

Определение частоты дыхания у мышей представляет определенную трудность, так как она приближается почти к 200 в минуту. Для этого использовался оптический метод с регистрацией на самопишущем потенциометре. Прибор снабжен светочувствительным элементом. При совершении дыхательных движений животным величина поверхности светочувствительного элемента изменяется. С изменением поверхности, соответственно меняется генерируемый ток на элементе. Количество колебаний величины тока в минуту соответствует частоте дыхания животного. Перемещение животного затрудняет регистрацию частоты дыхания, поэтому животное в период эксперимента помещалось в ограниченное пространство

Методы исследование. В экспериментальных исследованиях были использованы мыши. Животные содержались в стандартных условиях вивария при температуре 18^0-22^0 С в клетках без ограничения воды и пищи.

Исследовались физические показатели (дыхание и температура тела), газоокислородный обмен и митохондриальное дыхание в обычных условиях и в условиях нормоборической гипоксии, а также в условиях гипоксии с применением гипометаболикков.

В качестве гипометаболикков использовались каверал, и аминоксиацетат. Экспериментов гипометаболики использовали путем внутрибрюшинного введения препаратов животным (мыши).

Обработку результатов экспериментов проводили по расчетным критериям, описанным ранее (Алматов, Ахмеров и др., 1993).

Результаты и обсуждения

В данной серии экспериментов мы использовали респираторных камер, имеющих емкость 120 см^3 . Если учесть, что масса одной мыши равна примерно 20 г, то можно сказать, камера примерно в 5 раз превосходит площадь экспериментальной мыши.

В камере объемом 120 см^3 при уменьшении содержания кислорода примерно наполовину у мышей отмечалась тенденция к снижению уровня газоокислородного обмена, а примерно десятикратное уменьшение содержания кислорода в камере приводило к еще большему снижению интенсивности обмена. В этих условия резко возрастает беспокойство животных, а частота дыхания почти удваивается. Перед смертью животные принимают лежачее положение и находятся в этом состоянии примерно 30-60 секунд. При этом происходит резкое замедление частоты дыхания. Такое снижение частоты дыхания можно объяснить нарушением работы диафрагмальной мышцы в результате снижения выработки АТФ из-за нехватки кислорода. Определение посмертной температуры тела показывает снижении ее до 32^0C [4.5]. Этот факт свидетельствует о снижении энергопродукции организмом и нарушении температурного гомеостаза. Мышь из-за большой поверхности тела быстро теряет тепло и за 12 минут гипоксии отмечается снижение температуры тела примерно на 5^0C . Таким образом, из полученных данных следует, что в условиях герметической камеры развивается гипоксическое состояние, которое сопровождается снижением интенсивности газоокислородного обмена и снижением температуры тела мышей. Малый объем камеры, а естественно и быстрый расход имеющегося кислорода не дают возможности проследить в развернутом виде процесс развития гипоксического

состояния. В связи с этим условия эксперимента были перенесены в гермокамеры с большим объемом газовой смеси [1.3].

В последующих экспериментах мы использовали герметическую респираторную камеру в 240 куб.мл. В этих условиях имела место иная картина изменения интенсивности метаболизма и состояния животного. Мыши жили около 23 минут и они умирали, когда в камере оставалось примерно 3 % кислорода. Интенсивность дыхания уже в первые 5 минут после начала эксперимента заметно повышалась. Содержание кислорода в камере при этом составляло 60-70% от исходного уровня. Эту фазу можно назвать компенсаторной, так как уменьшение поступления кислорода в организм поддерживается за счет повышения частоты дыхания. Затем через 12 минут при половинном от исходного уровня содержания кислорода в камере интенсивность газообмена резко, почти вдвое снижалась от контрольных значений одновременно с еще большим увеличением частоты дыхания. Эту фазу гипоксического состояния следует назвать некомпенсаторной, так как в данном случае повышение частоты дыхания не может обеспечить необходимого для организма количества кислорода. Эта фаза продолжалась около 7 минут.

В последующем отмечается более глубокое, почти четырехкратное подавление газообмена наряду со снижением частоты дыхательных движений мышцей. Эту фазу можно обозначить декомпенсаторной фазой утомления. В данном случае имеет место нарушение работы диафрагмальной мышцы из-за нехватки энергетических ресурсов и, как следствие, снижение сократительной активности мышц в виде уменьшения частоты дыхательных движений.

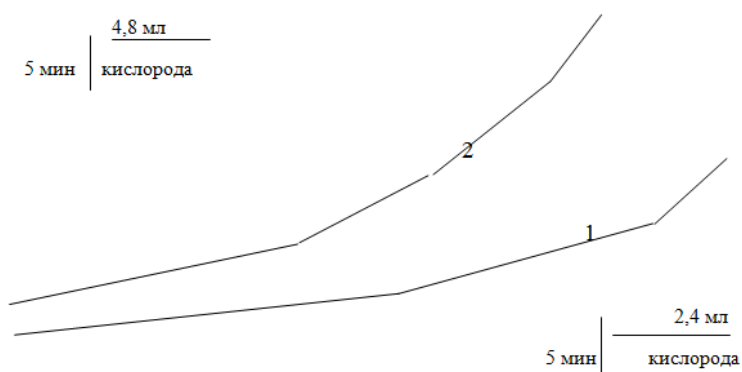

Рис 2. Характерные диаграммы полярнографической регистрации газообмена у мышей в герметических респираторных камерах.

1- газообменный обмен мышца в респираторной камере, емкостью 120 мл, 2 – мышца в респираторной емкости 240 мл.

В последней фазе происходит шестикратное снижение метаболизма и уменьшение частоты сокращения диафрагмальной мышцы приблизительно в два раза. Все это свидетельствует о сильном изменении физиологических показателей у животных в состоянии глубокой гипоксии. Посмертная температура тела составила 28,7⁰ С [1.4].

Таким образом, анализируя полученные результаты можно заключить, что в процессе развития гипоксии у теплокровных животных проявляются выраженные две фазы гипоксического обмена: 1) компенсаторная фаза, когда недостаток кислорода дополняется за счет повышения частоты дыхания и 2) некомпенсаторная фаза, когда снижается частота дыхания и интенсивность обменных процессов (газообменный показатель). Следовательно, теплокровные организмы не обладают механизмами гипоксической толерантности и поэтому они могут представлять собой модель, для изучения механизмов гипоксической неустойчивости, а также тестирования различных средств, способных повысить гипоксическую устойчивость теплокровных.

На рис.2. для наглядности демонстрируем характерные результаты полярнографических измерений, полученных на мышцах.

Выводы: В отличие от литературных данных, полученных нами на теплокровных животных (мышь) свидетельствуют, о фазности реакций организма на гипоксию различной глубины. Это наблюдение говорит о необходимости разработки нового подхода в изучении механизма адаптации животных к гипоксическим условиям.

Следует отметить, что эти результаты являются очень важными для разработки современных проблем, связанных с биологией и медициной.

Литература:

1. Асанова К., Алматов К.Т. Влияние гипоксии на газокислородный обмен и жизнеустойчивость организма тепло-и холоднокровных животных. //Вестник ОшГУ.2020. С.106-112.
2. Ахмеров Р.Н. Тканевое дыхание, энергопродукция и теплопродукция в разных органах крыс. // Узб.биол. ж. 1981. № 5. 25-27с.
3. Лукьянова Л.Д. Особенности работы дыхательной цепи в условиях кислородной недостаточности. //В кн.: Молекулярные механизмы и регуляция энергетического обмена (материалы Всесоюзного симпозиума). Пущино, 1987, 153-160с.
4. Попова О.А., Замула С.В. Фармакологическая коррекция нарушений энергетического метаболизма миокарда при гипоксии. Фармакологическая коррекция гипоксических состояний Москва, 1989. 55-59с.
5. Романова В.Е. Чернобаева Г.Н. Влияние хронической гипоксии на формирование метаболических потоков и процессы окислительного фосфорилирования в митохондриях мозга крыс с различной резистентностью к кислороду. //В Сб: Физиология и биоэнергетика гипоксии. (Пущино). Минск. 1990. 95с.

* * *

УДК 582.573.86

ГИПОКСИЯДА КЫЧКЫЛТЕК АЛМАШУУ ИНТЕНСИВДҮҮЛҮГҮ ЖАНА МУЗДАК КАНДУУ ЖАНЫБАРЛАРДЫН ОРГАНИЗМИНИН ЖАШОО ТИРИЧИЛИГИНИН ТУРУКТУУЛУГУ

Асанова Карачач, б.и.к., профессордун м.а.

karachach.asanova@bk.ru

Жеенбекова Миргул Омурбековна, магистрант

zeenbekovamirgul045@gmail.com

*Б. Осмонов атындагы ЖАМУ, Жалал-Абад шаары,
Кыргыз Республикасы*

Аннотация: Муздак кандуу жаныбарлардын организминин гипоксиялык туруктуулугунун жогорку деңгээли митохондриянын дем алуу жана АТФаза активдүүлүгүнүн төмөндүгү менен камсыздалат, буга гипометаболикалык препараттарды колдонуу менен гана жылуу кандуу жаныбарларда жетишүүгө болот. Талаа ташибакалары терең гипоксия жана кычкылтектин толук жетишсиздиги шартында да газ-кычкылтек алмашуу интенсивдүүлүгүн өзгөртпөйт же начар өзгөртпөйт. Демек, ташибакаларда гипоксиялык каршылык көрсөтүү үчүн керектүү механизмдер бар жана бул жаныбарлар организмдин гипоксиялык каршылык механизмдерин изилдөө үчүн үлгү боло алышат.

Түйүндүү сөздөр: гипоксия, аноксия, митохондриялык дем алуу, дем алуу жыштыгы, митохондрия, метаболизм.

ИНТЕНСИВНОСТЬ ГАЗОКИСЛОРОДНОГО ОБМЕНА И ЖИЗНЕУСТОЙЧИВОСТЬ ОРГАНИЗМА ХОЛОДНОКРОВНЫХ ЖИВОТНЫХ ПРИ ГИПОКСИИ

Асанова Карачач, к.б.н., и.о., профессор

karachach.asanova@bk.ru

*Жеенбекова Миргул Омурбековна, магистрант
zeenbekovamirgul045@gmail.com ЖАГУ им. Б.
Осмонова г.Жалал-Абад Кыргызская Республика*

Аннотация: Высокий уровень гипоксической устойчивости организма холоднокровных животных обеспечивается за счет низкой дыхательной и АТФазной активности митохондрий, что может быть достигнуто у теплокровных с помощью применения гипометаболических препаратов. Степные черепахи не меняют или слабо меняют интенсивность газоиспользовательного обмена даже в условиях глубокой гипоксии и полного отсутствия кислорода. Следовательно, у черепах имеются необходимые механизмы для гипоксической устойчивости и эти животные могут служить моделью для исследования механизмов гипоксической устойчивости организма.

Ключевые слова: гипоксия, аноксия, митохондриальное дыхание, частота дыхания, митохондрия, метаболизм.

THE INTENSITY OF OXYGEN-GAS EXCHANGE AND THE VITALITY OF THE ORGANISM OF COLD-BLOODED ANIMALS WITH HYPOXIA

*Asanova Karachach, k.b.s. associate prof.
karachach.asanova@bk.ru Zeenbekova Mirgul
Omurbekovna, und.student
zeenbekovamirgul045@gmail.com JASU named after
B. Osmonova, Jalal-Abad city, Kyrgyz Republic*

Annotation: A high level of hypoxic resistance of the organism of cold-blooded animals is provided due to low respiratory and atpase activity of mitochondria, which can be achieved in warm-blooded animals with the use of hypometabolic drugs. Steppe turtles do not change or slightly change the intensity of oxygen exchange even in conditions of deep hypoxia and complete lack of oxygen. Consequently, turtles have the necessary mechanisms for hypoxic resistance and these animals can serve as a model for studying the mechanisms of hypoxic resistance of the body.

Keywords: hypoxia, anoxia, mitochondrial respiration, respiratory rate, mitochondria, metabolism.

Введение. Интерес исследователей к гипометаболическим и гипоксическим состояниям привлекает к себе большое внимание, так как организм очень часто подвержен действию гипоксических факторов, особенно в условиях высокогорья, а также при больших физических нагрузках или при некоторых тяжелых патологических процессах. В связи с этим представляет интерес выяснение энергетических резервов организма и путей их повышения в гипоксических условиях. Следует при этом отметить, что очень редко в исследованиях в этих условиях оценивается состояние интенсивности обмена веществ организма. Поэтому в литературе мало данных по данному вопросу и они неоднозначны [2.3.5] По данным Иванова (1968) в гипоксических условиях у мелких животных, в отличие от крупных, всегда отмечается снижение интенсивности газообмена. У животных крупного размера, в частности у собак, в условиях гипоксии имеет место снижение обмена веществ. Учитывая имеющиеся в литературе сведения по этой проблеме, можно сказать, что все еще не существует достаточных представлений о характере и направленности изменений основного обмена у животных в условиях гипоксии. Так, у крыс при этом отмечено возрастание потребления кислорода в мозге и даже скелетных мышцах. Лишь при глубоком снижении кислорода во вдыхаемой газовой смеси (до 6-7 %) отмечено снижение вдвое потребления кислорода скелетными мышцами.

Таким образом, противоречивость имеющихся сведений не позволяет сформулировать определенную точку зрения относительно механизма повышения гипоксической

устойчивости организма и, следовательно, необходимы дополнительные исследования в этом направлении. Представляет интерес выяснение энергетических резервов организма в этих условиях, диапазон их изменений, в пределах которых возможно сохранение жизнедеятельности. Исследования в этом направлении позволят сформировать необходимые научно-теоретические представления о метаболических механизмах, обеспечивающих устойчивость организма к гипоксическому воздействию, а также определить возможные физиологические обратимые и необратимые границы снижения обменных процессов в организме при гипоксии. Такое снижение газообмена возможно обусловлено отключением нервных центров, контролирующих химическую терморегуляцию, а также накоплением гипометаболических биорегуляторов в тканях. В результате исследования этих вопросов выяснился очень интересный феномен: чем ниже температура тела животного, тем в большей мере снижалась интенсивность обмена веществ в организме животного [3.5]. В этой связи возникает вопрос об основном обмене и принципах его определения. Полученные данные в области гипоксии могут в корне поменять существующие представления об основном обмене. Такое отношение к основному обмену возникло достаточно давно. В частности Джаја (1953) пришел к выводу, что кислородное голодание довольно быстро снижает обмен до уровня основного (базального) обмена. Сам по себе основной обмен падает только при очень тяжелом кислородном голодании, которое угрожает организму быстрой гибелью. В этой связи следует сказать, что понятие "основной обмен" довольно искусственное, хотя под основным обменом обычно понимается обмен при относительном покое организма.

Методы исследования. В экспериментальных исследованиях были использованы мыши и степные черепахи массой до 800 г.

Животные содержались в стандартных условиях вивария при температуре 20⁰-25⁰ С в клетках без ограничения воды и пищи.

Исследовались физические показатели (дыхание и температура тела), газоокислородный обмен и митохондриальное дыхание в обычных условиях и в условиях нормобарической гипоксии, а также в условиях гипоксии с применением гипометаболических средств. Параллельно определили влияние на газоокислородный обмен черепахи гипометаболических средств. Об общем токсическом или нетоксическом действии протестированных нами гипометаболических средств судили по общепринятым расчетным критериям (Беленький, 1963).

Обработку результатов экспериментов проводили по расчетным критериям, описанным ранее (Алматов, Ахмеров 1993).

Результаты исследования

Исследование гипоксических состояний животных проводилось путем применения нормобарической гипоксии. В моделировании разных гипоксических состояний были использованы черепахи. Для черепах использовали в качестве респираторной камеры резиновую маску, которая надевалась на лицевую часть животного и соединялась с электродной частью полярографической установки с помощью полиэтиленовых трубочек. Воздух поступал из герметической камеры емкостью 10 см³. Черепахи холоднокровные животные со значительно меньшей интенсивностью метаболизма по сравнению с теплокровными [1.4.6]. Поэтому изучение их обмена явилось трудной задачей и необходимо было использовать особые приемы из-за потребления ими очень малого количества кислорода.

Для черепах имеются свои особенности в определении частоты дыхания, так как дыхание черепах не сопровождается визуальными механическими изменениями. Однако, если черепахе надеть резиновую маску с узким отверстием для прохождения воздуха, то можно видеть вдох и выдох по сжатию и расширению маски. Считали колебания объема маски в минуту. Для проведения исследований гипоксических состояний использовали камеры с различным объемом, в которых гипоксия наступает с различной скоростью. Мы исходили из

предположения, что такой подход дает определенные возможности для выяснения особенностей обмена веществ в организме в процессе развития гипоксического состояния.

Следует отметить, что эти результаты являются очень важными для разработки современных проблем, связанных с биологией и медициной.

В данной серии экспериментов мы использовали степных черепах, обитающих в Центральной Азии. Результаты наблюдений представлены в табл.1. Их физиологические реакции на гипоксическое воздействие отличаются от вышеописанных на мышах. У черепах очень низкая частота дыхания, она равна примерно трем в минуту, что в 50 раз ниже, чем у мышей.

Таблица 1. Потребление кислорода и состояние некоторых физиологических показателей при гипоксии у степных черепах в камеры объемом 10 мл.куб.

($M \pm m$; $n=4-5$).

Концентрация Кислорода в камере, %	Частота дыхания в мин.	Отклонение, %	Состояние животного	Потребление O_2 , мл/час/кг	Отклонение, %	Продолжительность, фаз, мин.
Контроль 90	3,4±1,6	100	Нормальное	14,9±2,1	100	15
60-40	3,4±1,6	100	Спокойное	14,6±2,1	97,9	15
17-15	3,4±1,8	100	Спокойное	13,2±1,9	90,4	15
0	1,2±1,2	35,3	Спокойное	0		15

Можно видеть, что дыхание и процесс потребления кислорода у черепахи очень сильно отличается от таковых у мышей. Процесс потребления кислорода у них происходит скачкообразно и с большими перерывами, длящимися до трех-пяти минут. У мышей отмечается непрерывная форма процесса потребления кислорода.

Скачкообразность потребление кислорода у черепах обусловлена очень низкой частотой дыхания. У мышей эти скачки тоже есть, но из-за высокой частоты дыхания прибор не успевает регистрировать их. Тем не менее следует отметить, что легочное дыхание теплокровной мыши и холоднокровной черепахи отличаются в количественном и качественном отношении.

Возможно, вышеуказанные обстоятельства свидетельствуют о том, что энергетика у холоднокровных коренным образом отличается от теплокровных.

Причины таких различий до настоящего времени полностью не раскрыты и относительно этого существуют разные точки зрения. В частности, согласно Р.Н Ахмерову (1993-1995), у теплокровных имеется определенная энергетическая система, которая обеспечивает поддержание теплокровности организма. Причем термодыхательную функцию в клетках тканей выполняет определенная группа митохондрий - несопряженных митохондрий, превращая высокую активность во многих тканях. Данная система слабо выражена у холоднокровных, что и является вероятно причиной низкого уровня обмена у этих животных. Учитывая эти обстоятельства, были проведены исследования гипоксической устойчивости черепах. Полученные результаты (Табл.1) показали, что гипоксическое воздействие в целом мало отражается на состоянии и на интенсивности метаболизма у этих животных. Так, гипоксия при 50 % и 20 % содержания O_2 во вдыхаемом воздухе очень слабо отражается на величине потребления O_2 черепахами, так как снижение газоокислородного обмена у них составило при этом только 5-10 % и отличия от контрольных значений недостоверны.

Следует отметить, что функциональные изменения у черепах при развитии гипоксии несоизмеримо менее выражены по сравнению с таковыми у мышей.

Учитывая высокую переносимость черепахами гипоксических условий, исследования были продолжены в респираторной камере, в которой полностью отсутствовал кислород (аноксические условия). Даже в этих условиях черепахи продолжают жить без видимого

напряжения в состоянии. Кроме того, черепахи и в этих условиях продолжают совершать дыхательные движения, правда, при снижении их частоты примерно втрое. Этот факт демонстрирует гипоксическую устойчивость черепах даже в бескислородной среде, что не характерно для теплокровных. Более того, теплокровный организм теряет жизнедеятельность даже тогда, когда еще в респираторной камере полностью не исчерпан кислород, то есть при снижении его содержания до 3-5 % от исходного уровня. Мыши при этом погибают.

Выводы. Таким образом, была обнаружена уникальная форма гипоксической и даже аноксической устойчивости, свойственная только для холоднокровных организмов.

В отличие от них степные черепахи не меняют или слабо меняют интенсивность газокислородного обмена даже в условиях глубокой гипоксии и полного отсутствия кислорода. Следовательно, у черепах имеются необходимые механизмы для гипоксической устойчивости и эти животные могут служить моделью для исследования механизмов гипоксической устойчивости организма.

Таким образом, высокий уровень гипоксической устойчивости организма холоднокровных животных обеспечивается за счет низкой дыхательной и АТФазной активности митохондрий, что может быть достигнуто у теплокровных с помощью применения гипометаболических препаратов.

Литература

1. Асанова К., Алматов К.Т. Влияние гипоксии на газокислородный обмен и жизнеустойчивость организма тепло-и холоднокровных животных. //Вестник ОшГУ.2020. С.106-112.
2. Проссер,1977; Шмидт-Ниельсон К. Сравнительная физиология животных. Приспособление и среда // М.: "Мир", 1982. -Т. 1. -414 с.
3. Лукьянова Л.Д. Особенности работы дыхательной цепи в условиях кислородной недостаточности. //В кн.:Молекулярные механизмы и регуляция энергетического обмена (материалы Всесоюзного симпозиума). Пушкино, 1987, 153-160с.
4. Скулачев В.П.Аккумуляция энергии в клетке. // Москва. Наука. 1969. 440 с.
5. Слоним А.Д. Частная экологическая физиология млекопитающих // Издательство Академии наук СССР, Москва-Ленинград, 1962. 98с.
6. Соколов Т.М. Энергетическая интерпретация газообмена рептилий при различных температурах и его экологическая обусловленность. //В кн. Экологическая оценка энергетического баланса животных. Свердловск. 1980. 56-79с.

* * *

УДК 547. 857. 3

АНТИГИПОКСАНТ КАРАЖАТТАРЫ ЖАНА АЛАРДЫН КАСИЕТТЕРИ

Асанова Карачач, б.и.к., доцент

karachach.asanova@bk.ru

Бекматова Альбина Курманбековна, магистрант

Albinabekmatova288@gmail.com, 0707788797

*Б. Осмонов атындагы ЖАМУ, Жалал-Абад шаары,
Кыргыз Республикасы*

Аннотация: Антигипоксантилардын таасири кандын кычкылтек ташуу функциясынын деңгээлинде же клеткалык деңгээлде ишке ашат. Гипоксиянын оордугуна жараша антиоксиданттар гипоксиянын пассивдүү каршылыгын гана эмес, функционалдык лабилдүүлүгүн сактоо менен ага активдүү адаптациясын да жогорулатат

Түйүндүү сөздөр: гипоксия, антигипоксантилар, пиридоксин, метаболизм, оксигемоглобин, гемодинамик, катацин, пирацитам, гипобарикалык, нормабардык, цитотоксикалык, дем алуу чынжыры, митохондрия, эритропоэз.

АНТИГИПОКСИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА И ИХ СВОЙСТВА

Асанова Карачач, б.и.к., доцент

karachach.asanova@bk.ru

Бекматова Альбина Курманбековна, магистрант

Albinabekmatova288@gmail.com

ЖАГУ им. Б. Осмонова г.Жалал-Абад Кыргызская Республика

Аннотация: Действие антигипоксантов реализуется на уровне кислородно-транспортной функции крови или на клеточном уровне. В зависимости от тяжести гипоксии антиоксиданты повышают не только пассивную резистентность к гипоксии, но и активную адаптацию к ней с сохранением функциональной лабильности.

Ключевые слова: гипоксия, антигипоксанты, пиридоксин, метаболизм, оксигемоглобин, гемодинамика, катацин, пирацитам, гипобарической, нормабарической, цитотоксической, дыхательной цепи, митохондрия, эритропоэз.

ANTIHYPoxic AGENTS AND THEIR PROPERTIES

Asanova Karachach, k.b.s. associate prof.

karachach.asanova@bk.ru

Bekmatova Albina Kurmanbekovna, und.student

Albinabekmatova288@gmail.com

JASU named after B. Osmonova, Jalal-Abad city, Kyrgyz Republic

Abstract: The action of antihypoxants is realized at the level of the oxygen transport function of the blood or at the cellular level. Depending on the severity of hypoxia, antioxidants increase not only passive resistance to hypoxia, but also active adaptation to it while maintaining functional lability.

Keywords: hypoxia, antihypoxants, pyridoxine, metabolism, oxyhemoglobin, hemodynamics, katabin, piracitam, hypobaric, normobaric, cytotoxic, respiratory chain, mitochondria, erythropoiesis.

К антигипоксантам относятся лекарственные вещества, которые способны уменьшать или ликвидировать последствия кислородного голодания и не обладают при этом иными ферментативными свойствами. Действие антигипоксантов реализуется на уровне кислородно-транспортной функции крови или на клеточном уровне. В зависимости от тяжести гипоксии антиоксиданты повышают не только пассивную резистентность к гипоксии, но и активную адаптацию к ней с сохранением функциональной лабильности [5].

В данном обзоре представлена подробная характеристика препаратов, обладающих практической ценностью как антигипоксические средства.

Противогипоксические вещества М.В. Кораблев и П.И. Лукиенко разделяют на следующие группы:

1. Средства, улучшающие доставку кислорода к тканям организма путем:
 - а) увеличения легочной вентиляции, объемной скорости кровотока, количества ретикулоцитов, эритроцитов и гемоглобина в периферической крови;
 - б) повышения диссоциации оксигемоглобина.
2. Вещества, повышающие устойчивость тканей организма к недостатку кислорода путем снижения расхода энергетических ресурсов.
3. Средства, способствующие образованию энергии путем:
 - а) коррекции нарушенного тканевого дыхания, биологического окисления и окислительного фосфорилирования;
 - б) повышения активности гликолиза.

4. Средства, нейтрализующие продукты декомпенсированного метаболического ацидоза, нормализующие обмен электролитов и функции клеточных мембран:

- а) ощелочивающие вещества;
- б) препараты, нормализующие содержание калия в клетке и обмен аммиака;
- в) вещества, стабилизирующие клеточные мембраны.

К настоящему времени многие препараты испытаны на противогипоксическое действие.

М.В. Кораблев П.И. Лукиенко выявили специфические антигипоксанты которые должны удовлетворять следующим требованиям:

1. Повышать устойчивость организма к нескольким формам острой гипоксии.
2. Иметь достаточную широту противогипоксического действия, установленную на двух-трех видах животных при различных формах гипоксии.
3. Повышать в условиях гипоксии $Р_{O_2}$, потребление и, особенно, утилизацию кислорода клетками организма, а также окислительное фосфорилирование и биоэнергетику организма, препятствовать развитию метаболического ацидоза или снижать его интенсивность.
4. Способствовать при кислородном голодании сохранению умственной работоспособности, существенно не изменяя при этом функции центральной нервной, сердечно-сосудистой и других систем организма.

Одним из многообещающих подходов является поиск новых препаратов, увеличивающих жизнеустойчивость организма к гипоксическим воздействиям. К разряду подобных веществ относятся биологически активные вещества различного типа: антигипоксанты, антиоксиданты, различные блокаторы метаболизма, а также лекарственные препараты.[3].

Пиридоксилат - представляет собой производное глиоксалевой кислоты и пиридоксина. Он активизирует фермент дыхательной цепи сукцинатдегидрогеназу и глицерофосфатдегидрогеназу, способствуя притоку энергетических субстратов к дыхательной цепи и уменьшению в связи с этим отека тканей и набухания митохондрий [Юдашева, Маевский, 1978; Мегрешвили и др., 1977; Ruffo, 1967].

Препарат эффективно защищает сердечную мышцу от гипоксии различного происхождения. Выявлено, что под влиянием пиридоксилата улучшается работа сердца, состояние митохондрий и ультраструктура миокарда крыс, подвергнутых предельной физической нагрузке и спортсменов с хроническим перенапряжением миокарда. В клинике пиридоксилат широко применяется в качестве антиангинального средства у больных с распространенным стенозирующим атеросклерозом всех трех основных коронарных ветвей с приступами стенокардии покоя.

По эффекту действия пиридоксилат можно отнести ко второй подгруппе 3 групповой классификации М.И.Кораблева и П.И.Лушенко.

Пирацетам – (ноотропил, пирацем, нормабрейн, ойкамед) -3-оксо-1-пирролидинилацетамил-производное циклической формы гамма-аминомасляной кислоты (ГАМК) (Альберт, 1989). Он обладает антигипоксическим свойством и проявляет эффективность при гипоксиях различной этиологии. По механизму действия пирацетам относится к первой подгруппе 3 групповой классификации М.И.Кораблева и П.И.Лушенко. Установлено, что препарат обладает способностью активировать дыхание митохондрий печени крыс, увеличивать дыхательный контроль по Чансу и ингибировать процессы перекисного окисления липидов [Глукасов и др., 1987].

Препарат активно вмешивается в метаболизм мозга и положительно влияет на мозговую гемодинамику. Пирацетам увеличивает активность аденилаткиназы и способствует угнетению нуклеотидфосфатазы, вследствие чего увеличивается скорость оборота АТФ и повышается энергетический потенциал мозга и митохондрий печени.

Пирацетам в дозе 100 мг/кг уменьшает прессорные реакции системного артериального давления и особенно нейрогенные спазмы церебральных сосудов.

Препарат в больших дозах (1гр/кг) уменьшает спазмы мозговых сосудов, вызванные раздражением бульбарных структур, но усиливает рефлекторные реакции церебральных сосудов. Пирацетам не обладает противосудорожной активностью, не влияет на двигательную активность животных (спонтанную), стимулированную фенамином и угнетенную нембуталом, не изменяет эффекта тиопентала натрия.

Катацин. Выделен из растения торон-дубильный, молекулярная масса 7500Д. Препарат представляет собой кристаллическое вещество светло-красного цвета с ароматическим запахом, хорошо растворимое в воде, спирте и других органических растворителях. Катацин обладает антигипоксическим действием при гипоксической, гипобарической, нормабарической и цитотоксической гипоксиях [1,6]. По антигипоксической активности катацин превосходит такие известные антигипоксанты как гутимин, изитиобарамин и кавергал.

Оксибутират натрия - натриевая соль гамма-оксимасляной кислоты (ГОМК): $\text{HO}-\text{CH}_2-\text{CH}_2-\text{CH}_2-\text{COONa}$. Препарат обладает выраженным антигипоксическим эффектом [2]. Предварительное введение препарата крысам, которые затем подвергались циркуляторной гипоксии (перевязкой сонных артерий), предотвращает возникновение нарушений скорости дыхания и фосфорилирования, уменьшение дыхательного контроля по Чансу и коэффициент АДФ/О. Противогипоксическое действие оксибутирата натрия связывается с его способностью уменьшать интенсивность обмена в ткани мозга, предотвращать нарушение окислительных процессов, препятствовать накоплению лактата, т.е. уменьшать степень метаболического ацидоза. Препарат во время острого кислородного голодания стимулирует активность ферментов как дыхательной цепи митохондрий, так и пентозной цепи, что может способствовать улучшению синтеза нуклеотидов, повышению скорости транспорта электронов по дыхательной цепи при высокой степени сопряжения окисления с фосфорилированием

По действию оксибутират натрия относится к двум подгруппам: ко второй как наркотическое вещество и к первой как улучшающее биологическое окисление .

Бензонал. – 1 - Бензоид – 5 – этил – фенилбарбитмировая кислота.

Бензонал обладает выраженным антигипоксическим эффектом, проявляющимся в гипоксических состояниях различного генеза. По антигипоксической активности бензонал не уступает таким антигипоксантам, как гутимин и пирацетам. Бензонал балансирует процессы образования (глюконеогенез) и потребление (гликолиз) глюкозы как основного энергетического субстрата и таким образом замедляет процессы наступления необратимых изменений в организме [1].

Кроме вышеуказанных исследованиями последних лет установлена антигипоксическая активность других многочисленных соединений различной химической структуры, представляющих теоретический и практический интерес.

Противогипоксическая активность обнаружена у бета замещенных пиридинкарбоновых кислот [6,4], препаратов МР-5625, ганглиозидов, азакраун-эфиров с факмокорными группами (Лукияненко и др., 1985), производных эпоксиндола (Мажидис и др., 1985), нуклеидов и нуклеотидов (Елисеев, Марихина 1986), мезо-замещенных порфиринов (Мельник и др., 1990), мексидола, производных бензо-15-краун (Лукиянова и др., 1990), производных детиокарбоминовой кислоты (Кораблев, 1971), смешаннолигандных соединениях кобальта с аскорбиновой кислотой и аминокислотами (Атарская и др., 1990), пролионил-4-карнитина (Bertell et al.,1990), аллапуринала (Novak et al., 1990), производных ГАМК (Осипова и др.,1968), амтизола (3,5-диами-1,2,9-тиадиазол) (Маисеев и др.,1987), инсулина и пропанола (Lochner et al.,1981). Нестероидные противовоспалительные средства индометацин, вольтарен и ибупрофен при хронической, гемической и дыхательных гипоксиях оказывают антигипоксические действие, улучшающее доставку кислорода к

тканям, уменьшающее содержание недоокисленных продуктов обмена и усиливающее эритропоэз (Березнякова, Кузнецова, 1988).

Антигипоксическая активность обнаружена у эндорфинов, энкефалинов и их аналогов при экспериментальной гипоксии а также у аскорбиновой кислоты и ее комбинаций с гамма-аминобутирамином при острой гипобарической гипоксии. Противогипоксическая активность вибурина и амитрина обуславливается снижением уровня гипоксанта в эритроцитах, который является адекватным маркером гипоксии и может использоваться для оценки эффективности антигипоксических лекарственных средств. Установлено защитное действие нового пирромидинового производного ДМ-9384 при гипобарической гипоксии. Предварительное введение препарата крысам предотвращает снижение АТФ. Эффект препарата обусловлен улучшением энергетического обмена [2,4,6].

При начальных этапах ишемии миокарда предварительное введение верапамила уменьшает содержание макроэргических фосфатов в кардиомиоцитах, а также степень развивающихся ультраструктурных изменений. Препарат сохраняет потребность миокарда в кислороде, а также коронарный кровоток в условиях ишемии. Защитный эффект верапамила обусловлен его энергосберегающим действием [4,6]. Он увеличивает содержание АТФ и креатинфосфата в ткани сердца при ишемии, снижает концентрацию кальция.

Выявлено защитное действие компонентов адениннуклеотидной системы-АТФ, АДФ, АМФ и аденозина при гипоксической и гипобарической гипоксии. Авторы Лукиенко, 1977; Писаренко и др. заключают, что главным фактором расширения коронарных сосудов при гипоксии является аденозин, хотя нельзя исключать дополнительного сосудорасширяющего действия АТФ.

При гипоксической гипоксии ионы способствуют нормализации ультраструктуры аэрогематического барьера, активации суперфактантной системы легких, а также перераспределению толщины отдельных слоев, входящих в состав аэрогематического барьера. Предполагается, что мембранное действие его реализуется через усиление синтеза фосфолипидов [2,4].

Введение глутамата при гипоксии нормализует активность дыхательных функции митохондрий и содержание лактата и пирувата в миокарде сердца [1,6].

Тиаловый реагент 2-меркаптопропионилглицерин улучшает сопряжение окислительного фосфорилирования митохондрий сердца при гипоксии и ишемии [Zimmer et al., 1985].

При введении животным ингибиторов фосфолипазы А₂ (хлорохина, хлорпромозина, бетаметазона), циклооксигеназы (кетопруфена) или торомбоксансинтетазы (имедазола), а также при введении простаглицина продолжительность жизни мышей в гипоксических условиях увеличивалась.

Таким образом, действия антигипоксантов сложен и многообразен от начального звена транспорта кислорода до митохондрий, стабилизации фосфолипидов мембран, расходования и образования энергии. Именно это определяет универсальность защитного и лечебного действия антигипоксантов в эксперименте при патологических состояниях различной этиологии: гипоксии, шоке, инфаркте миокарда, воспалениях, физическом истощении и т.д.

Литература:

1. Асанова К. Катацин и бензонал обладает антигипоксическим действием при гипоксической, гипобарической и нормабарической гипоксиях.//Автореф. дисс. канд. биол. наук. Ташкент. 2002.
2. Багрова Т.А. Противогипоксическое действие оксибутерата натрия. Актуальные вопросы невропатологии и нейрохирургии// Минск. 1976. вып.9. 5-10с.
3. Глотов Н.А. Влияние гутеминовой кислоты на активность окислительных ферментов в митохондриях сердца при гипоксии //Украин. биохим. ж. 1999г 540-543с.

4. Гукасов В.М., Расулов М.М., Ефунин С.Н. и др. Особенности противогипоксического действия пирацитама //Биолл. эксперим. биол. и мед. 1987.№6.683-685с.
5. Лукьянова Л.Д. Коробков А.В.- В сб.: Физиологич. и клинич. проблемы адаптации к гипоксии, гиподинамии, гипертермии. //М., 1981. 73-76с.
6. Назруллаев С.С., Курмуков А.Г., Ахмеров Р.Н. Об антигипоксических свойствах проантоцианида катаина и изотиобарбамина.//Сб.н.тр. Туркмен.ГосМИ.- Ашхабад, 1991.249с.

* * *

УДК 582.573.86

ГИПОКСИЯ УЧУРУНДА КЫЧКЫЛТЕКТИ ТАШУУ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ ЖАНА АНТИГИПОКСАНТТАРДЫН ТААСИР ЭТҮҮ МҮНӨЗҮ

Асанова Карачач, б.и.к., професордун м.а.
karachach.asanova@bk.ru +996773241094

Бекматова Альбина Курманбековна
Albinabekmatova288@gmail.com +996707788797

Бекболотова Эльнура Орозбаевна, окутуучу
[Elnura.@ mail](mailto:Elnura.@mail) 85 ru +996779447227

*Б. Осмонов атындагы ЖАМУ, Жалал-Абад шары,
Кыргыз Республикасы*

Аннотация: Ткандарды кычкылтек менен камсыз кылуу татаал процесс, ал капиллярлардын тыгыздыгына гана эмес, ачык капиллярлардын санына, ошондой эле капилляр тармагынын геометриясына, артериолалардын, майда артериялардын абалына жана көлөмүнө жараша болот. Ал ошондой эле чектеш кан тамырдагы кан агымы, капиллярлар боюнча кандын кыймылынын ылдамдыгы, кан тамырдын пульсациясынын байкалышы, октук-учурдагы эритроциттердин ортосундагы PO_2 градиентинин чоңдугу жана акырында ткандардагы кычкылтекти керектөөнүн өзгөрүшү менен аныкталат. Антигипоксантаардын таасир этүү механизми татаал жана ар түрдүү.

Түйүндүү сөздөр: перфузия, альвиокапиллярдык мембрана, кан тамыр ичиндеги басым, оксигемоглобиндин диссоциацияланышы, оксигенация, катацин, серотонин.

ОСОБЕННОСТИ ТРАНСПОРТА КИСЛОРОДА ПРИ ГИПОКСИИ И ХАРАКТЕР ВЛИЯНИЯ АНТИГИПОКСАНТОВ

Асанова Карачач, б.и.к., и.о., професор
karachach.asanova@bk.ru

Бекматова Альбина Курманбековна, магистрант
Albinabekmatova288@gmail.com

Бекболотова Эльнура Орозбаевна, преподаватель
[Elnura.@ mail](mailto:Elnura.@mail) 85 ru

*ЖАГУ им. Б. Осмонова г.Жалал-Абад Кыргызская
Республика*

Аннотация: Снабжение тканей кислородом представляет собой сложный процесс, который зависит не только от плотности капилляров, а точнее от числа открытых капилляров, но также от геометрии капиллярной сети, состояния и протяженности артериол и мелких артерий. Он определяется также кровотоком в смежных сосудах, скоростью передвижения крови по капиллярам, выраженностью пульсации протока крови, а также величиной градиента PO_2 между аксиально-текущими эритроцитами и, наконец, изменениями потребления кислорода в тканях. Механизм действия антигипоксантов сложен и многообразен.

Ключевые слова: перфузия, альвиокапиллярные мембраны, внутрисосудистого давления диссоциация оксигемоглобина, оксигенации, катацин, серотонин.

FEATURES OF OXYGEN TRANSPORT IN HYPOIA AND THE NATURE OF THE EFFECT OF ANTIHYPOXANTS

Asanova Karachach, k.b.s. associate prof.

karachach.asanova@bk.ru

Bekmatova Albina Kurmanbekovna, und.student

Albinabekmatova288@gmail.com

Bekbolotova Elnura Orozbaevna, teacher

Elnura@mail85.ru

JASU named after B. Osmonova, Jalal-Abad city, Kyrgyz Republic

Abstract: *The supply of oxygen to tissues is a complex process that depends not only on the density of capillaries, or rather on the number of open capillaries, but also on the geometry of the capillary network, the state and extent of arterioles and small arteries. It is also determined by the blood flow in adjacent vessels, the speed of blood movement through the capillaries, the severity of pulsation of the blood duct, as well as the magnitude of the gradient of Po₂ between axially flowing red blood cells and, finally, changes in oxygen consumption in tissues. The mechanism of action of antihypoxants is complex and diverse.*

Keywords: *perfusion, alviocapillary membranes, intravascular pressure dissociation of oxyhemoglobin, oxygenation, katacin, serotonin*

1. Введение. *Актуальность.* Интерес исследователей к гипоксическим состояниям привлекает к себе большое внимание, так как организм очень часто подвержен действию гипоксических факторов, особенно при различных аномальных условиях жизнедеятельности человека и животных. Прежде всего, было установлено, что функциональные и структурные свойства гемоглобина соответствуют таковым белков. Затем было установлено, что связь гемоглобина с кислородом не является в узком смысле химической связью и законы, которым подчиняется оксигенация гемоглобина и диссоциация оксигемоглобина, не укладываются в чисто химические рамки.

В целом анализ накопленных к настоящему времени данных вынуждает нас разделить мнение исследователей, считающих, что объективный критерий выраженности гипоксических нарушений в целостном организме пока не найден. Целью наших исследований является изучение механизмов протекания дыхательных процессов при гипоксии.

2. Методы исследования Легкие являются важнейшим звеном в цепи систем, транспортирующих кислород и углекислоту, осуществляя газообмен между внешней средой и кровью. Нормальный газообмен обеспечивается тремя главными физиологическими процессами: вентиляцией легких, диффузией газов и легочным кровотоком. Недостаточность транспорта кислорода и выведения углекислоты возникает даже при нарушении одной из этих функций или при сочетаний некоторых из них.

Для исследования гипоксической устойчивости животного организма при применении гипометаболиков были использованы лабораторные мыши.

Мы использовали респираторных камер, имеющих емкость 120 см³. Если учесть, что масса одной мыши равна примерно 20 г, то можно сказать, что камера примерно в 5 раз превосходит площадь экспериментальной мыши.

Были проведены исследования, определить влияние разных групп гипометаболиков на продолжительность жизни мышей в нормобарических условиях

3. Результаты и обсуждения

Множество факторов, оказывающих влияние на процесс диффузии газов в легких, можно разделить на две группы физические и физиологические.

Физические факторы:

1. Диффузионные свойства газа: скорость диффузии газа обратно пропорциональна корню квадратному их молекулярной массы. При прочих равных условиях гелий обладает наиболее высокой диффузионной способностью.

2. Разность парциальных давлений газа по обе стороны мембраны: чем она больше, тем выше скорость диффузии.

3. Свойства самой мембраны: чем она тоньше, тем выше скорость диффузии.

4. Время диффузии.

Физиологические факторы:

1. Вентиляция легких и равномерность смешивания газов в альвеолах.

2. Легочный капиллярный кровоток, и общий объем эритроцитов, которые способны поглощать данный газ.

3. Коэффициент перфузия/вентиляция.

Другие факторы, влияющие на проникновение газов через альвеокапиллярные мембраны менее значимы [2,5]

Система транспорта кислорода от альвеол до места его потребления состоит из ряда физиологических компонентов, которые сбалансированы таким образом, чтобы обеспечить оптимальное снабжение кислородом органов и тканей и устроена она так, что отклонение от нормы в деятельности одних компонентов немедленно компенсируется другими. Одним из таких компонентов является перенос кислорода гемоглобином.

Механизм соединения кислорода с гемоглобином и процесс переноса кислорода кровью являлись предметом пристального внимания специалистов различных направлений. На трудном пути познания этой важнейшей биологической функции, определяющей существование не только человека, но и всех млекопитающих и множество других более низкоорганизованных существ, были сделаны важные открытия, определяющие основные принципы подхода ко всей проблеме. Прежде всего, было установлено, что функциональные и структурные свойства гемоглобина соответствуют таковым белков [4,6]. Затем было установлено, что связь гемоглобина с кислородом не является в узком смысле химической связью и законы, которым подчиняется оксигенация гемоглобина и диссоциация оксигемоглобина, не укладываются в чисто химические рамки.

В крови кислород находится в двух состояниях: растворенном в плазме и связанном с гемоглобином. Растворимость кислорода в плазме невелика и в стандартных условиях обеспечивает содержание кислорода по объему 0,3%. Это означает, что в каждом литре плазмы при нормальном атмосферном давлении может содержаться лишь 3 мл кислорода. Это слишком малое количество, чтобы покрыть потребность организма в кислороде. Эту функцию обеспечивает гемоглобин, способный транспортировать в ткани несравнимо большее количество кислорода.

На основании представлений о «четырёхместной» структуре молекулы гемоглобина оказалось возможным рассчитать то максимальное количество кислорода, которое способно соединяться с ней.

Экспериментально определенное количество отщепляющегося от гемоглобина кислорода при полной диссоциации совпало с теоретически рассчитанным и оказалось равным 1,34-1,39 мл.

Неравномерность процесса присоединения кислорода к гемоглобину может быть объяснена ступенчатым ходом реакции оксигенации, когда присоединение молекулы кислорода к гему приводит к изменению микроструктуры молекулы гемоглобина и приближению плоскости соответствующего гема к плоскости глобина. Это облегчает присоединение кислорода к следующему гему и возникает так называемое взаимодействие гем-гем. Физиологическая целесообразность такого процесса оксигенации, т.е. нелинейная

зависимость насыщения гемоглобина кислородом от P_{O_2} , проявляется в том, что содержание кислорода в крови может оставаться достаточно высоким даже при значительном снижении P_{O_2} . В самом деле, при снижении P_{O_2} со 100 до 70 мм рт. ст. фракция оксигемоглобина уменьшается лишь на 5%.

Транспорт кислорода кровью и распределение его по отдельным органам и тканям определяется состоянием кровообращения. Он может быть выражен объемом кислорода, поступающего в ткани на единицу поверхности тела или объемом его за отдельное время

К числу наиболее важных показателей кровообращения с точки зрения объемного транспорта кислорода помимо величины сердечного выброса относятся объемы регионального и тканевого кровотока и показатели внутрисосудистого давления. Между параметрами кровообращения существует тесная взаимозависимость. Ни один из них, взятый отдельно, не может дать представления о качестве кровообращения. Очевидно также то, что оценочное значение многочисленных показателей функции кровообращения далеко не одинаково [3,6].

Непосредственная доставка кислорода в ткани зависит от ряда факторов микроциркуляции, главными из которых являются свойства и характер капиллярной сети, плотность ее, число открытых капилляров, диффузионные свойства самого кислорода в тканях, наконец, активность кислород утилизирующих ферментов и средств их к кислороду. Наибольшая концентрация кислорода имеется в артериальном колене капилляра. Однако по мере выхода кислорода в ткани (транскапиллярная диффузия) напряжение газа в капиллярной крови в зоне веноулярного колена уменьшается. Одновременно снижается и разница парциальных давлений газа между капиллярной кровью и тканями. Наименьшее напряжение кислорода наблюдается в дистальном конце капилляра, вблизи вены. Эту зону иногда называют смертельным углом. Показал, что именно в ней при максимальном снижении P_{O_2} градиент по кислороду между кровью и тканями может быть настолько мал, что диффузия кислорода в ткани становится практически невозможной. Это и есть тканевая гипоксия. По данным Б.Чанса (1959), внутриклеточное P_{O_2} в подобных ситуациях может снижаться до 1 мм рт.ст., что несовместимо не только с нормальной функцией клетки, но и с ее жизнеспособностью.

Снабжение тканей кислородом представляет собой сложный процесс, который зависит не только от плотности капилляров, а точнее от числа открытых капилляров, но также от геометрии капиллярной сети, состояния и протяженности артериол и мелких артерий. Он определяется также кровотоком в смежных сосудах, скоростью передвижения крови по капиллярам, выраженностью пульсации протока крови, а также величиной градиента P_{O_2} между аксиально-текущими эритроцитами и, наконец, изменениями потребления кислорода в тканях.

Для исследования влияния различных гипометоболиков на газоокислородный обмен и жизнеустойчивости животных условиях гипоксии были использованы лабораторные мыши. В камере объемом 120 см³ при уменьшении содержания кислорода примерно наполовину у мышей отмечалась тенденция к снижению уровня газоокислородного обмена, а примерно десятикратное уменьшение содержания кислорода в камере приводило к еще большему снижению интенсивности обмена. По данным Иванова (1968) в гипоксических условиях у мелких животных, в отличие от крупных, всегда отмечается снижение интенсивности газообмена. В этих условиях резко возрастает беспокойство животных и частота дыхания почти удваивается. Перед смертью животные принимают лежачее положение и находятся в этом состоянии примерно 30-60 секунд. При этом происходит резкое замедление частоты дыхания. Такое снижение частоты дыхания можно объяснить нарушением работы диафрагмальной мышцы в результате снижения выработки АТФ из-за нехватки кислорода. Таким образом, из полученных данных следует, что в условиях герметической камеры развивается гипоксическое состояние, которое сопровождается снижением интенсивности газоокислородного обмена мышей.

В таблицы 1 представлены полученные данные действия гипометаболических на жизнеустойчивость животных. Используемые нами вещества – серотонин, гутимин, ковергал, катацин и бензонал известны как антигипоксанты [1,2]. Они вызывают увеличение продолжительности жизни животных в 2,86-3,23 раза. Из этих веществ более эффективными являются катацин и бензонал. Они увеличивают продолжительность жизни более, чем в три раза. Другие гипометаболические - аминоксиацетат и пирацитам также изменяют жизнеустойчивость животных, но в значительно меньшей степени, чем бензонал и катацин, что указывает на слабую выраженность их антигипоксического эффекта.

Проведенные исследования продолжительности жизни животных при нормобарической гипоксии дала следующие результаты (Табл.1). В нормобарической камере мыши живут почти втрое дольше, чем в гипобарической, хотя объем камеры в последнем случае значительно больше [1,5].

Следует учесть, что нормобарических условиях общий объем кислорода в емкости маленький из-за высокой резистентности воздуха.

При определении жизнеустойчивости животных при разных формах гипоксии мы видели высокую антигипоксическую эффективность бензонала и катацина (Табл.1). При этом оказалось, что при гипобарической гипоксии такой эффект антигипоксантов проявляется в большей степени, чем при нормобарической гипоксии. Так, если при нормобарической гипоксии катацин и бензонал увеличивают продолжительность жизни животных в 2,28 и 2,17 раза, то при гипобарической гипоксии - в 3,11 и 2,89 раза соответственно от уровня контроля.

Таблица 1.

Влияние разных гипометаболических на гипоксическую устойчивость мышей ($M \pm m$, $n=7-9$).

Условия опыта	Доза препаратов	Число животных	Продолжительность жизни, мин.	Изменения, %
Контроль	-	8	21,4±2,3	100
Катацин	50 мг/кг	9	59,9±4,3	333,8
Бензонал	50 мг.кг	7	58,9.±6.,8	309,6
Аминоксиацетат	0,3мМ	8	28,7±3,6	150,8

Выводы. Таким образом, очевидно, что на уровне тканей, а точнее на уровне взаимодействия капилляра с тканью, основным фактором, определяющим наличие или отсутствие гипоксии, является разность парциальных давлений. Если в зоне артериального колена эта разность большей частью бывает достаточной (даже при гипоксии умеренной выраженности), то в зоне веноулярного отрезка капилляра она может быть угрожающе малой, а иногда практически несовместимой с понятием газообмен.

Используемые нами вещества – катацин и бензонал известны как антигипоксанты увеличивают продолжительность жизни более, чем в три раза. При разных формах гипоксии мы видели высокую антигипоксическую эффективность бензонала и катацина.

Литература:

1. Лукьянова Л.Д. Антигипоксанты, подходы к их классификации, принципы применения. //Фармокологическая коррекция гипоксических состояний. Гродно. 1991. ч.1 126-127с.
2. Маилиян Э.С.,Коваленко Е.А.,Самойлова О.Б. Изучение средств, повышающих устойчивость к нарастающей гипоксии //Дыхательная недостаточность в клинике и эксперименте. Куйбешев. 1977. 296-297с.
3. Назруллаев С.С., Курмуков А.Г., Ахмеров Р.Н. Об антигипоксических свойствах проантоцианида катацина и изотиобарбамина.//Сб.н.тр. Туркмен.ГосМИ.- Ашхабад, 1991.249с.
4. Рябов Г.А. Гипоксия критических состояний. //М. Медицина. 1988. 288с.

5. Хватова Е.М., Мартынов Н.В.- Метаболизм острой гипоксии. Горький Волго-Вятского книжн. изд.,1977, 158 с.
6. Шмидт-Ниельсон К. Сравнительная физиология животных. Приспособление и среда // М.: "Мир", 1982. -Т. 1. -414 с.

* * *

ОТВЕТСТВЕННОСТЬ МЕДИЦИНСКОГО РАБОТНИКА КАК ФИЛОСОФСКАЯ ПРОБЛЕМА

**Ч.С.Усупова–д.фил.н., профессор
КГМА им. И.К.Ахунбаева
Шарипова Эркайым Козуевна–
д.филос.н., профессор ОшГУ
e-mail: e.sharipova_kg@mail.ru
А.А.Барынбаева – преподаватель, ОшГУ**

Аннотация: специфика ответственности медицинского работника обусловлена в первую очередь тем, что его прямой обязанностью является оказание помощи больным, т.е. людям, страдающим от той или иной болезни. Однако, когда врач вмешивается в жизнь больного, достаточно часто возникают ситуации, когда появляются риски, связанные с тем, что лечение может привести к отрицательным последствиям, вплоть до смертельного исхода.

Ключевые слова: ответственность, жизнь, смерть, медицина, врач, пациент, здоровье, болезнь, деонтология, этика, философия

МЕДИЦИНАЛЫК КЫЗМАТКЕРДИН ЖООПКЕРЧИЛИГИ ФИЛОСОФИЯЛЫК ПРОБЛЕМА КАТАРЫ

**Ч.С.Усупова – филос.и.д., профессор
И.К.Ахунбаев атындагы КММАнын
философия жана коомдук илимдер кафедрасы
Э.К.Шарипова– филос.и.д., ОшМУнун
профессору, e.sharipova_kg@mail.ru
А. А. Барынбаева – окутуучу ОшМУ**

Аннотация: Медициналык кызматкердин жоопкерчилигинин өзгөчөлүгү биринчи кезекте анын түздөн-түз милдети бейтаптарга, б.а. кандайдыр бир оору менен ооруган адамдарга жардам көрсөтүү. Бирок, дарыгер бейтаптын жашоосуна кийлигишкен учурда, дарылоо терс кесепеттерге алып келиши мүмкүн, ал тургай, өлүмгө алып келиши мүмкүн болгон тобокелдиктер көп учурда пайда болот.

Ачкыч сөздөр: жоопкерчилик, жашоо, өлүм, медицина, дарыгер, пациент, ден соолук, оору, деонтология, этика, философия.

MEDICINE KYZMATKERDIN ZHOOPKERCHILIGI PHILOSOPHY

**Ch.S. Usupova - Philosophy, Professor.
Sharipova Erkaïym Kozuevna,
Doctor of Philosophy, Professor of Osh State
University. Kyrgyz Republic, Osh city;
e-mail: e.sharipova_kg@mail.ru
Chair of Philosophy and Social Sciences I.K.
Akhunbaev Kyrgyz State Medical Academy str.,
Kyrgyzstan, Bishkek
AABarynbaeva – teacher Kyrgyz State Medical college.,
Kyrgyzstan Osh**

Abstract: *The specificity of the responsibility of a medical worker is primarily due to the fact that his direct duty is to provide assistance to patients, i.e. people suffering from some disease. However, when a doctor intervenes in the patient's life, situations often arise when there are risks associated with the fact that the treatment can lead to negative consequences, even death.*

Keywords: *Responsibility, life, death, medicine, doctor, patient, health, disease, deontology, ethics, philosophy*

Белгилүү болгондой, медициналык кызматкердин жоопкерчилигинин өзгөчөлүгү биринчи кезекте, анын түздөн-түз милдети болуп бейтапка, б.а. тигил же бул оорудан жапа чеккен адамдарга көмөк көрсөтүү эсептелүүсү менен шартталган. Бирок, дарыгер качан оорулуу адамдын жеке турмушуна кийлигишкен кезде, дарылоо терс кесепеттерге, ал тургай анын өлүмүнө алып келе турган көрүнүштөр менен байланышкан коркунучтар пайда болгон кырдаалдар дээрлик көп пайда болот. Андыктан тажрыйбада тигил же бул терс натыйжа оорунун же дарыгерлик катачылыктын же көңүл коштуктун кесепетинен келип чыккандыгын аныктоо кыйынга турган учурлар да кыйла көп кездешет. Демек, медициналык жоопкерчилик медициналык тобокелдиктери менен байланышкан. Өз кезегинде, медициналык тобокелдик ыкчам кийлигишүүлөрдө, терапиялык дарылоодо, ар кыл биомедициналык эксперименттерде ж.б.у.с. кездешет. Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында, тагыраак айтканда 2013-жылдын 28-майындагы №81 КРнын «Медициналык кызматкердин макамы туурасындагы» Мыйзамында (2020-жылдын 29-июнундагы №67 КРнын Мыйзамынын редакциясында). Азыркы мезгилде мыйзам тарабынан тобокелдик төмөнкү учурларда мыйзамдуу деп каралган:

-медициналык кызматкердин иш-аракеттери адамдын жашоосу менен ден-соолугун сактоого багытталган болсо;

-оорулууга зыян келтирүү тобокелдиги менен байланышпаган дарылоонун альтернативдүү жолдору жок болсо;

-ыктымалдуу зыянды алдын алууга же төмөндөтүүгө багытталган жетиштүү иш-чаралар кабыл алынса, б.а. медициналык кызматкер топтолгон тажрыйбанын, билимдердин жана көндүмдөрдүн негизинде иш алып барып, нормативдик көрсөтмөлөрдү (буйруктар, инструкциялар ж.б.у.с.) аткарып, азыркы медициналык илим менен тажрыйбанын жетишкендиктерди колдонсо.

Мыйзамга ылайык эгерде медициналык кызматкер аталган шарттардын бирөөсүн эле бузуп, ошону менен бирге оорулуунун (өлүм, ден-соолугунун кескин түрдө начарлап кетүүсү ж.б.у.с.) жашоосу менен ден-соолугуна чыян келтирсе, ал негизсиз тобокелдик үчүн кылмыш жообуна тартылат. Бардык шарттарды сактоо менен белгилей кетүүчү нерсе, зыян мыйзамдуу тобокелдиктин натыйжасында келтирилген жана медициналык кызматкердин иш-аракетинде кылмыштын курамы жок.

Биринчи кезекте, дарыгердин жоопкерчилик маселеси дарыгердик этика менен түздөн-түз жана кыйыр түрдө байланышкандыгын көрсөтүүгө болот. Европалык медицинанын эволюциясынын мисалында дарыгерлик этика кандайча өнүккөндүгүн жалпы ченемдерде байкоого болот.

Эки жарым мин жылдан ашуун убакытта европа маданиятында реалдуу медициналык тажрыйба менен байланышкан ар кыл моралдык принциптер менен эрежелер калыптанган. Азыркы мезгилде европа маданияты менен медицинасынын чегинде дарыгерлик этиканын төрт кыйла олуттуу моделдерин бөлүп көрсөтүүгө болот. Убакыт боюнча бул «зыян келтирбе» принцибине негизделген Гиппократтын модели. Экинчиси - башкы принциби болуп «жакшылык жаса» эсептелген Парацельстин модели. Ошентип, андан кийинкиси негизинде «инсандын укуктары менен кадыр-баркын сыйлоо» жаткан биоэтика. Аталган ар бир моделдердин тарыхый өзгөчөлүктөрү менен логикалык негиздери бүгүнкү күнү азыркы биомедициналык этиканын баалуулук-нормативдик мазмунун түзүүчү моралдык принциптердин калыптануусун аныктады.

Тар формада айыктыруунун адеп-ахлактык-этикалык принциптери Гиппократтын (б.з.ч. 460-377-жж.) атактуу «Антында» берилген. Эң байыркы кытай, индиялык, вавилондук, египеттик, грек, еврей жана перс цивилизацияларында адамдарды оорулардан айыктыруу, аларды азап-кайгыдан куткаруу жөндөмдүүлүгү дарыгерлердин «кудайлык» тандалгандыгын күбөлөндүрүп, алардын жогорку социалдык макамын аныктаган. Ал эми Байыркы Греция туурасында айта турган болсок, бул, чындыгында, светтик медицина калыптана баштаган биринчи цивилизация, ал шаар-мамлекеттерде колдонулуп келген, алар медициналык тажрыйбага ээ болгондон кийин, чындыгында кесипкөй дарыгерлерден адеп ахлактык-этикалык, кесипкөйлүк принциптер, кепилдиктер, андан кийин дарыгерлердин жардамга муктаж болгондорго карата кепилдиктери менен милдеттери бекитилген. Гиппократ жеке эле эмес, башка дарыгерлердин тажрыйбасына да негиздеген этикалык принциптер тажрыйбадан гана эмес, өзүн ар кандай ооз көптүргөн адамдардан, шылуундардан, алдамчылардан, авантюристтерден ажыратуу зарылчылыгынан келип чыккан, алар ошол мезгилде көп болгон. Аталган принциптерди катуу кармауу калктын дарыгерлерге, чыныгы кесипкөйлөргө болгон ишенимин камсыз кылышы керек эле. Дарыгердин оорулуу менен дени сак адамга болгон тажрыйбалык мамилеси, адегенде камкордукка, жардамга, колдоого багытталган иш-аракети кесиптик дарыгерлик этиканын негизги белгиси болуп саналат.

Гиппократ тарабынан берилген бардык принциптердин ичинен негизгиси болуп «зыян келтирбе» принциби болгон, мында медициналык катмардын жарандык принциби топтолгон. Бул принцип жалпы эле коом жана ар бир адам тарабынан өзүнүн ден-соолугу менен жашоосун ишенген шарт жана негиз катары таанылуусу катары баштапкы кесиптик кепилдикти калыптандырат.

Дарыгерге көрсөтүлгөн жардам жана дарылоо үчүн акы төлөөнүн өтө маанилүү жана этикалык жактан татаал маселесине көңүл буруу керек. Кесиптик медицинадан мурда болгон дин кызматкерлеринин медицинасынын шарттарында оорулуулар жана айыгып кеткендер белектер менен тартууларды, андан тышкары, чиркөөдө кызмат кылып, дарыгерлик кылган жана айыгып чыккан дин кызматчысына алып келишкен. Светтик медицинага өтүүдө, эмгек акы түздөн-түз дарыгерге берилгенде, дарыгердик этикага каршы келбеген тиешелүү эрежелерди иштеп чыгуу зарыл болгон.

Антикалык цивилизация тарыхый аренадан кеткенден кийин, анын ордуна Европада көп жагынан байыркы доордон олуттуу түрдө айырмаланган орто кылымдар доору келген. Ал кездеги өзгөрүүлөр медицинага да таасирин тийгизген. Убакыттын өтүшү менен дарыгер менен оорулуунун ортосундагы өзгөргөн мамилени чагылдырган дарыгерлик этиканын жаңы формасы пайда болгон. Кайра жаралуу доорунун швейцариялык алхимици, дарыгери жана ойчулу Парацельс (1493-1541-жж.), жөнүндө К.Г.Юнг мындай деп жазган: «Парацельсте биз химиялык препараттарды түзүү тармагындагы эле эмес, эмпирикалык психикалык дарылоо тармагындагы да негиздөөчүнү көрөбүз» [1].

Парацельстин дарыгерлике, дарыгер менен оорулуунун ортосундагы мамилеге болгон көз караштары жалпысынан белгилүү бир түшүнүккө бириктирилип, акырында «Парацельстин модели» деген атка ээ болгон белгилүү принциптер түрүндө билдирген. Аталган модель чындыгында дарыгерлик этиканын бир түрү болуп саналат, анын алкагында дарыгердин оорулуу, бейтаптар менен адеп-ахлактык-этикалык мамилеси анын терапевтик жүрүм-турумунун, стратегиясынын маанилүү элементи катары берилет. Эгерде мурунку дарыгерлик этика моделинде, б.а. «Гиппократтын модели» дарыгердин ишмердүүлүгү оорулуунун азабын айыктырууга же азайтууга багытталууга тийиш, аталган иш-аракеттин маанилүү бөлүгү оорулуунун инсандыгынын социалдык ишенимине ээ болуу болуп саналат. «Парацельс модели», дарылоо процессинде оорулуунун инсандыгын, анын психикалык-руханий абалын эске алып, эмоционалдык-психикалык өзгөчөлүктөрүнө таянуу менен айыктырууга жетишүү керек.

Дарыгер менен бейтаптын ортосундагы мамиледеги «Парацельс моделин» ишке ашырууда патернализм тажрыйбалык жактан өнүккөн (латын тилинен *pater* – «ата»), б.а.

оорулууга карата дарыгердин терең камкордугунун, патронажынын негизинде түзүлгө, ата-эненин балдарына болгон камкордугун гана эске албастан, ошондой эле ата-энелик камкордуктан кандайдыр бир деңгээлде сырткаркы мамилелердин формасы христианчылыкта дин кызматчыларына эле эмес, Кудайга да тиешелүү болгон. Патернализмдеги «ата» сөзүнүн мааниси дарыгер менен бейтаптын ортосундагы байланыштын «үлгүсү» позитивдүү эмоционалдык байланыштар менен социалдык-моралдык жоопкерчилик менен мүнөздөлгөн кандаш-туугандык гана мамилелер эмес, ошондой эле «айыгуу» дарыгер менен ооруулуунун байланышынын өзүнүн «кереметтүүлүгү» да мүнөздүү.

Аталган моделдин чегинде калыптанган негизги моралдык принцип болуп «жакшылык жаса», жакшы иш, ырайымдуулук принциби эсептелет. Бул жердеги дарыгерлик кылуу иш жүзүндө дайыма, жакшылыкты уюштурулган жүзөгө ашырууну билдирет. Парацельс жазат: «Дарыгердин күчү – анын жүрөгүндө, анын иши Кудай тарабынан жетектелүүсү жана табигый жарык, тажрыйбалуулук менен чагылдырылуусу керек, дарынын маанилүү негизи – сүйүү» [2].

Тарыхый аренага капитализм доорунун чыгуусу менен коомдук карым-катнаштардын бардык чөйрөлөрүндө терен, революциялык өзгөрүүлөр болуп өттү. Албетте, мындай өзгөрүүлөр мезгилдин өтүшү менен деонтологияда өзүнүн ордун тапкан медициналык тейлөө, дарыгерлик этика системасына да өзүнүн таасирин тийгизбей койгон эмес.

«Деонтология» термини англиялык ойчул-моралист жана укук таануучу, англия философиясындагы бирден-бир багыттардын бири – утилитаризмдин негиз салуучусу И.Бентам (1748-1832) тарабынан илимий жүгүртүүгө киргизилген.

Утилитаризм туурасындагы өзүнүн окуусун иштеп чыгуу менен И.Бентам медициналык тейлөө системасында калыптанган карым-катнаштар туурасында айткан эмес, бирок анын окуусу кийин коомдук карым-катнаштардын бардык системасы сыяктуу эле аталган карым-катнаштарга да тараган, ал эми бул болсо анын окуусун жалпы ченемдерде кароого негиз берет.

Жекелик кызыкчылыктарды И.Бентам жалгыз реалдуу катары караган, ал эми коомдук кызыкчылыктарды алардын жапылыгына алып келген. Алардын иштеп чыккан этикасынын негизинде «пайда принциби» жатат, ага боюнча моралдык принципке ээ болуулары керек. Пайда аныктамасында адамдын төрт жеке кызыкчылыктары эске алынат. И.Бентамдын пикирине ылайык адамдардын иш-аракеттери, алардын карым-катнаштары алып келген пайдалары пикири боюнча, моралдык критерийи катары «пайдага, канааттанууга, жакшылыка жана бакытка жетүү катары кызмат кылуусу керек» [3]. И.Бентам өзүнүн илимий эмгектеринде «жоопкерчилик» (англ. responsibility) түшүнүгүн активдүү колдонгон бирден-бир адамдардан болгондугуна өзгөчө көңүл буруу абзел. Чындыгында, аталган түшүнүктү белгилүү бир алкакта, тагыраак айтканда, «башкаруучулардын жоопкерчилиги» катары колдонгон, ойчул аны башкаруучулардын жарандар алдындагы өзүнүн иш-аракеттери үчүн болгон милдети катары түшүнгөн [4].

«Деонтологиялык моделдин» чегинде «милдеттин сакталышы» тажрыйбада белгилүү бир талаптарды так аткарууну билдирет, ылайыксыз, татыксыз иш-аракет медициналык коомчулуктун, коомдун талаптарына, дарыгерге өзүнүн каалоосуна жана акыл-эсине карама-каршы келген жосун. Алардын жыйындысында кабыл алынган иш-аракеттер белгилүү бир эрежелерге баш ийип, дарыгердин жүрүм-турумун аныктайт. Эгерде жүрүм-турум эрежелери так жана катуу аныкталса жана ар бир медициналык адистик боюнча баяндалса, «милдетти аткаруу» принциби андан качууга эч кандай шылтоолорду кабыл албайт. Ошого жараша саламаттыкты сактоо тармагындагы адистин жоопкерчилиги эмне үчүн «милдетти сактоодон» канчалык качканы менен аныкталышы мүмкүн.

Милдет идеясы дарыгердин иш-аракеттери үчүн аныктоочу, зарыл жана жетиштүү негиз болуп саналат. Эгерде адам «милдет» деген айныксыз талабы боюнча иш кыла алса, анда мындай адам өзү тандап алган кесибине туура келет, эгер туура келбесе, анда ал бул

кесипкөй жамааттан кетиши керек. Азыркы мезгилде, көпчүлүк өлкөлөрдө жүрүм-турум эрежелеринин так берилген топтому дээрлик ар бир медициналык адистик үчүн иштелип чыккан жана бардык медициналык тармактар үчүн бул эрежелердин тизмесин жана мүнөзүн камтып турат. Дарыгерлик этиканын азыркы формасы туурасында айта турган болсок, бул биомедициналык этика, ал учурда бардык төрт тарыхый моделдин режиминде иштейт, б.а. Гиппократ менен Парацельстин моделдери, деонтологиялык моделдер жана биоэтика. Илимий-практикалык ишмердүүлүк менен адеп-ахлактын байланышы азыркы цивилизациянын болушунун жана сакталышынын эң маанилүү шарттарынын бири болуп саналат. Адамзаттын тездик менен өнүгүшүнүн азыркы шарттарында инсандын эркиндиги менен жоопкерчилиги маселеси өзгөчө мааниге ээ болууда. Жоопкерчилик – инсандын коомго карата өзгөчө социалдык жана моралдык-укуктук мамилелерин чагылдырган категория. Инсандын эркиндиги менен жоопкерчилиги маселеси дал ушул ишмердүүлүктүн маанилүү өзгөчөлүгүнө байланыштуу медициналык ишмердүүлүктө чоң мааниге ээ. Медициналык тажрыйбадагы эркиндик кесиптик жана моралдык милдеттин талаптары менен олуттуу чектелет. Медицина – өкүлдөрүөздөрүнүн кесиптик милдетине жана моралдык принциптерине берилгендигине ант берген ишмердүүлүктүн жалгыз түрү. Мындан тышкары, дарыгердин эркиндиги көбүнчө оорудан жапа чеккен, көп учурда өмүр менен өлүмдүн босогосунда турган иш-аракеттин объектисинин мүнөздөмөлөрү менен чектелет. Медициналык ишмердүүлүктүн объектисинин дал ушул өзгөчөлүгү байыркы доорлордо, алгачкы цивилизациялар пайда болуп, медицина системалуу кесиптик иштин өзгөчөлүктөрүнө жаңыдан ээ боло баштаганда, медициналык каталар үчүн дарыгерлердин жоопкерчилигин жөнгө салган алгачкы мыйзамдар пайда болгон. Цивилизациялык өзгөчөлүктөргө жана медициналык иш-аракеттер кайсы доордо жүргүзүлүп жатканына жараша дарыгердин жоопкерчилиги аныкталган.

Бизге жеткен эң белгилүү мыйзам актыларынын бири – ташка чегилген Хаммурапи мыйзамдарынын кодекси, анда үч параграфта медициналык каталар үчүн жоопкерчилик берилген, анда кайнатмаларды, дарыларды даярдоодо дарыгерлердин каталары ырааттуу түрдө сүрөттөлгөн, ошондой эле оорулуунун жаракат алуусуна же өлүмүнө алып келген операциялар туурасында айтылган. Табигый укуктун принциптерине ылайык, вавилондук дарыгер жоопкерчиликтүү болгон, анын катасынын натыйжасында оорулууга келтирилген зыянга ылайык келген жазага дуушар болгон: зыян келтирген дары ичкен, бир мүчөсүнөн ажыраган ж.б.у.с. Хаммурапи мыйзамдарынын кодексинде адамдын ден-соолугуна зыян келтирген дарыгердин жоопкерчилиги жөнүндө параграф бар болгон. «Эгерде, - дейт бул параграфта, - эгерде бир адамга коло бычак менен оор операция жасап, бул адамды өлтүрсө, же ал коло бычак менен адамдын тикенегин ачып, көзүн оюп алса, анда анын колун кесип салуу керек» [5].

Байыркы Индияда дарыгердин жоопкерчилигинин мүнөзү жана даражасы индиялык коомдун касталык өзгөчөлүктөрү менен аныкталган, ошондуктан Ману мыйзамдарынын кодексине ылайык, дарыгерге туура эмес мамиле жасагандыгы үчүн айып салынып, оорулуунун касталык абалына жарашаанын өлчөмү аныкталган.

Байыркы Грецияда медициналык чеберчилик абдан жогору бааланган, ошондуктан, эгер бейтап «дарыгердин эркине каршы» каза болсо, каталар үчүн дарыгерлер жоопкерчиликтен бошотулган.

Рим мыйзамдарында одоно каталар үчүн дарыгердин жазасы каралган жана «медициналык каталар» түшүнүгү абдан кеңири болгон. Буга дарыгерлердин тажрыйбасыздыгы, шалаакылыгы, медициналык жардамдын жетишсиздиги кирет. Рим укугу оорунун оордугуна байланыштуу бейтаптын өлүмүнүн мыйзамдуулугун буга чейин эле моюнга алган. Бейтапты атайылап өлтүрүү, уу менен уулантуу, бойдон алдыруу кесиптик кылмыштарга кирбейт, алар үчүн дарыгерлердин жоопкерчилиги башка жарандардыкындай эле. XVкылымда Англияда оорулууга зыян келтирген хирург мэрдин сотуна алынып, акыркы

өкүм боюнча айып пул салынып, түрмөгө кесилген же белгилүү бир мөөнөткө медициналык тажрыйбадан ажыратылган [6].

Дарыгердин өз каталарына болгон мамилесинин мисалы катары көрүнүктүү орус хирургу, орусиялык аскер-талаа хирургиясынын негиздөөчүсү Н.И.Пирогов мындай деп жазган: «Мен өзүмдүн медициналык тажрыйбам жана анын натыйжалары тууралуу окурмандарга ачык айтууну ыйык милдетим деп эсептегенмин, анткени ар бир абийирдүү адамда, өзгөчө окутуучуда, башка билими азыраак адамдарга эскертүү үчүн, өз каталарын мүмкүн болушунча тезирээк коомчулукка жарыялоого кандайдыр бир ички муктаждык болушу керек» [7].

Дарыгердик этика практикалык философия катары ар бир жолу дарыгердин өзүнчө актысында ишке ашат, бирок медициналык каталардын кесепети болгон жамандыкты жакшы ниет менен актоого мүмкүн эмес экенин эске алуу керек.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Корженьянц, Б. Парацельс / Б. Корженьянц // Мир огненный. – 1994. – №5. – 86–91-б.
2. Корженьянц, Б. Парацельс / Б. Корженьянц // Мир огненный. – 1994. – №5. – 86–91-б.
3. Аль-Ани, Н.М. Ответственность и ее классическая и неклассическая парадигмы / Н.М. Аль-Ани // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – М.: Институт стратегических исследований, 2014. – №7-1. 182–187-б.
4. Аль-Ани, Н.М. Ответственность и ее классическая и неклассическая парадигмы / Н.М. Аль-Ани // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – М.: Институт стратегических исследований, 2014. – №7-1. 182–187-б.
5. Аль-Ани, Н.М. Ответственность и ее классическая и неклассическая парадигмы / Н.М. Аль-Ани // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – М.: Институт стратегических исследований, 2014. – №7-1. 182–187-б.
6. Аль-Ани, Н.М. Ответственность и ее классическая и неклассическая парадигмы / Н.М. Аль-Ани // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – М.: Институт стратегических исследований, 2014. – №7-1. 182–187-б.
7. Пирогов, Н. И. Биографический очерк / Н. И. Пирогов // Всемир. иллюстрация. – 1873. – № 209. –13-15-бб.

* * *

УДК 378

МААЛЫМАТТАР БАЗАСЫН БАШКАРУУНУН ЖАНА MYSQL МААЛЫМАТ БАЗАСЫН БАШКАРУУ СИСТЕМАСЫНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

*Н.К. Кадыркулова, ОшТУ им. М. М. Адышева, г.
Ош, Кыргызстан, kadyrkulova74@mail.ru
Г.А. Алижанова, магистр., galizhanova@gmail.ru
ОшТУ им. М. М. Адышева, г. Ош, Кыргызстан,*

Аннотация: Макалада маалымат базасын башкаруу системаларынын концепциясы жана маңызы жана аларды колдонуу чөйрөсү жана тармагы, анын ичинде медициналык маалыматты иштетүү үчүн атайын тиркемелер ачылат, ошондой эле эң популярдуу MySQL маалымат базасын башкаруу системаларынын расмий рейтингин берилген.

Ачык сөздөр: Маалыматтар базасы, MySQL, маалымат базасы, веб-сайт, CMS.

ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ БАЗ ДАННЫХ И СИСТЕМ УПРАВЛЕНИЯ БАЗАМИ ДАННЫХ MYSQL

*Кадыркулова Н.К., ОшТУ им. М. М. Адышева, г.
Ош, Кыргызстан, kadyrkulova74@mail.ru
Алижанова Г.А. магистр., galizhanova@gmail.ru
ОшТУ им. М. М. Адышева, г. Ош, Кыргызстан,*

Аннотация: В статье раскрывается понятие и сущность баз данных и систем управления сферой и отрасли их применения, в том числе особенности применения для обработки медицинской информации, а также приводится аутентичный рейтинг наиболее востребованных систем управления баз данных MySQL.

Ключевые слова: База данных, MySQL, СУБД, веб сайт, CMS.

FEATURES OF APPLICATION OF DATABASES AND MYSQL DATABASE MANAGEMENT SYSTEMS

*Kadyrkulova N.K., OshTU named by M. M. Adysheva, Osh, Kyrgyzstan, kadyrkulova74@mail.ru
Alizhanova G.A. master student, galizhanova@gmail.ru
OshTU named by M. M. Adysheva, Osh, Kyrgyzstan,*

Abstract: The article reveals the concept of application and the essence of databases and management systems covered by the area and their area, including application features for processing medical information, as well as providing an automatic rating of the most popular MySQL database management systems.

Key words: Database, MySQL, DBMS, web site, CMS.

Киришүү

Маалыматтар базасы – маалыматты башкаруу, тандоо, сорттоо жана салыштыруу үчүн чоң көлөмдөгү маалыматты жана программалык модулдардын жыйындысын сактоого арналган структура. Маалыматтар базасындагы маалымат бир же бир нече таблицада сакталат. Маалыматтар менен таблица бири-бирине жанаша жайгашкан окшош жазуулардын жыйындысынан турат. Алар таблица саптары катары таанылат жана аларды кошууга, алып салууга же өзгөртүүгө болот. Ар бир жазуу туулган күндөн тартып рецепттин деталдуу сүрөттөлүшүнө чейин ар кандай маалыматты сактай турган аталган талаалардын (уячалардын) жыйындысы. Ар кандай жазуулардагы окшош талаалар таблицанын мамычаларын түзөт. Бир таблица түзүү менен толук маалымат базасын ала аласыз. Бирок, чындыгында, маалымат базасынын түзүмү же аны түзүү жолу алда канча татаал. Акыркы жылдары жаңы тармак пайда болду. Маалымат индустриясы – жаңы билимдерди алуу үчүн техникалык каражаттарды, ыкмаларды жана ыкмаларды өндүрүү менен байланышкан тармак. Бул тармак компьютердик техниканын өнүгүшү менен тыгыз байланышта.

Информациялык коомдо маалымат продуктуларын өндүрүү үстөмдүк кылып, материалдык продуктылар барган сайын интенсивдуу маалымат болуп баратат. Жашоо образында жана баалуулуктар системасында жалпы өзгөрүү болуп жаткандыктан, билимге болгон муктаждык өсүүдө, адамдардын интеллектуалдык эмгекке жана чыгармачылыкка жөндөмдүү болушу байкалууда. Натыйжада, адамдын информацияны таануу жана иштетүү жөндөмдүүлүгүнүн чектелгендиги менен топтолгон жана жайылтылган маалыматтын чоң көлөмүнүн ортосунда карама-каршылык пайда болду. Көптөгөн ашыкча маалымат туура маалыматты тандоону басандатат. Бул маселелерди чечүү үчүн автоматташтырылган маалымат базалары колдонулат.

Маалыматтар базасын башкаруу системалары өнөр жайдан жеке компанияларга чейин дээрлик бардык компьютердик системалардын ажырагыс бөлүгү болуп калды. Акыркы бир нече жыл ичинде маалымат базасын башкаруу системалары (МББ) колдонуунун жеңилдиги, анын ичинде ар кандай колдоого алынган функциялар, колдонуучуга ыңгайлуу интерфейстер, программалык продуктылар менен шайкештик (айрыкча, башка МББдер менен) жана тармактык мүмкүнчүлүктөр боюнча өнүккөн. МББ ар кандай булактардан (электрондук жадыбалдар жана башка маалымат базалары) маалыматты чогултуу алат, бул колдонуучуларга керектүү маалыматты тез табууга жана аны отчеттор, графиктер жана таблицалар түрүндө башкалар менен бөлүшүүгө мүмкүндүк берет. Программалык камсыздоо жана башка маалымат базалары колдонуучуларга керектүү маалыматты тез табууга жана аны отчеттор, графиктер жана таблицалар түрүндө башкалар менен бөлүшүүгө мүмкүндүк берет.

Азыркы убакта өндүрүштү башкаруу үчүн маалымат базаларын долбоорлоодо бир топ тажрыйба топтолгон, ошол себептеп бул маалымат базаларын түзүү процессин натыйжалуу экендигин тастыктайт.

Бүгүнкү күндө MySQL эң белгилүү, ишенимдүү жана тез маалымат базаларынын бири болуп эсептелинет. Эмне үчүн аны тандашыңыз керек? Мунун бир себеби - бөлүштүрүү эрежеси: бул үчүн сиз төлөшүңүз керек эмес жана ал баштапкы код менен бирге бөлүштүрүлөт. Мисалы, PostgreSQL ошондой эле *GNU GPL негизинде таратылат, бирок кеңири таралган эмес. Мунун бир себеби, анын байкаларлык жайдыгы.

Ошентип, MySQLдин популярдуулугунун эки себеби бар: баасы жана өндүрүмдүүлүгү. MySQL ондогон операциялык системалар үчүн жазылган: FreeBSD, OpenBSD, MacOS, OS/2, SunOS, Win9x/00/NT жана Linux. Бүгүнкү күндө MySQL өзгөчө Linux жана Windows платформаларында кеңири колдонулат. MySQL МББнын иштөө принциби SQLди (Structured Query Language) маалымат базаларын, таблицаларды түзүү/жок кылуу, таблицаларды толтуруу жана берилиштердин үлгүлөрүн алуу үчүн буйрук тили катары колдонгон ар кандай МББдерге окшош.

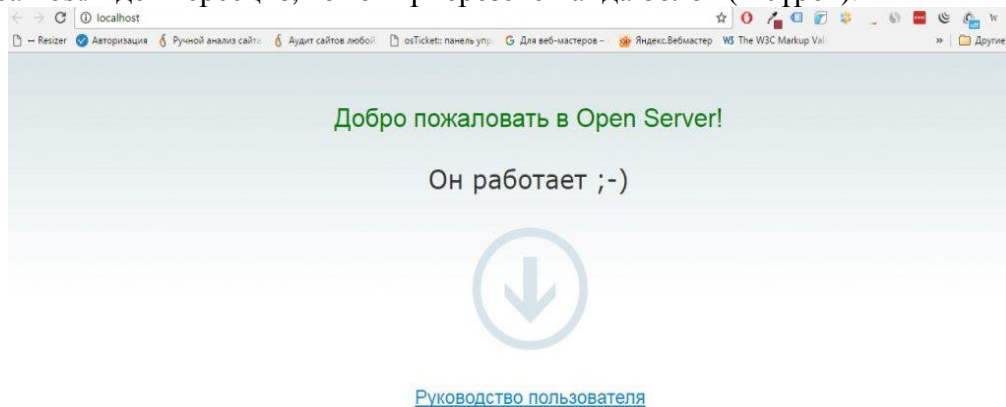
Бул иштин максаты MySQL маалымат базасын конфигурациялоону, башкарууну жана программалоону, ошондой эле веб-сайт үчүн программаны түзүүнү сүрөттөп берүү.

Open Server, ал <http://open-server.ru/> дареги боюнча жеткиликтүү. Open Server сиздин компютериңизде жергиликтүү серверди колдонууга мүмкүндүк берет. Бул сиздин сайтыңызда үйдөгү компютериңизде иштей аласыз, ал эми сайтыңыз даяр болгондон кийин аны интернетке өткөрүп, анда иштей аласыз дегенди билдирет.

Бул код менен баштоо үчүн:

- доменди түзүңүз, мисалы test.local, "OpenServer/domains" папкасында;
- бул папканын тамырында .php файлын түзүңүз;
- ачык серверди кайра иштетиңиз.
- "Менин сайтым" астынкы менюсунан test.local дегенди таап, ачыңыз.

Сайт демейки браузерде иштейт. Айтмакчы, демейки боюнча "OpenServer/domains" папкасында "Localhost" папкасы бар, анда index.php файлы бар, эгер сиз браузерде "https://localhost/" деп терсеңиз, төмөнкү терезече пайда болот (1-сүрөт).

1-сүрөт. OpenServer ди ачуу

Бул мазмун папкасы index.php деп аталат. Бул папканы сайтты жана скрипттерди башкаруу үчүн колдоно аласыз. Бирок, бир нече долбоорлор (сайттар) бар болсо, анда, албетте, ар бири үчүн домен папкасын түзүү керек. Бул жерде сиз кадимки серверде эмне кылганыңыздын бардыгын жасай аласыз, андан соң төмөнкүлөрдү аткаруу керек:

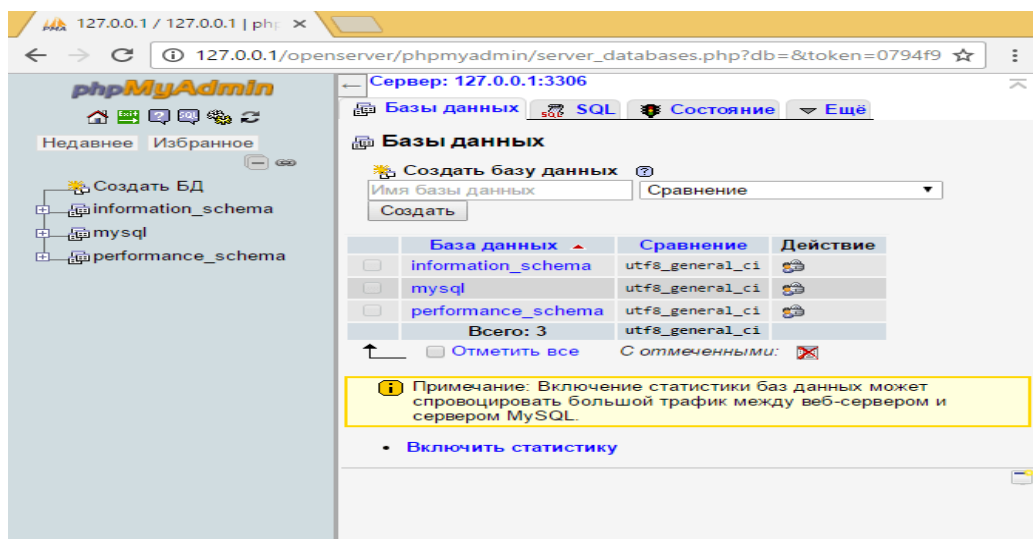
- CMS бөлүштүрүүнү орнотуу.
- Өзүңүздүн скриптиңизди жана мүчүлүштүктөрдү түзүңүз.

- Веб сайтыңыздын кошумча көчүрмөсүн ачыңыз, CMSңизди эң акыркы версияга жаңыртыңыз же плагинди орнотуңуз жана алардын бири-бирине карама-каршы келерин текшерипиз.

- Жаңы шаблонду колдонуп, каалаганыңызды жазыңыз.

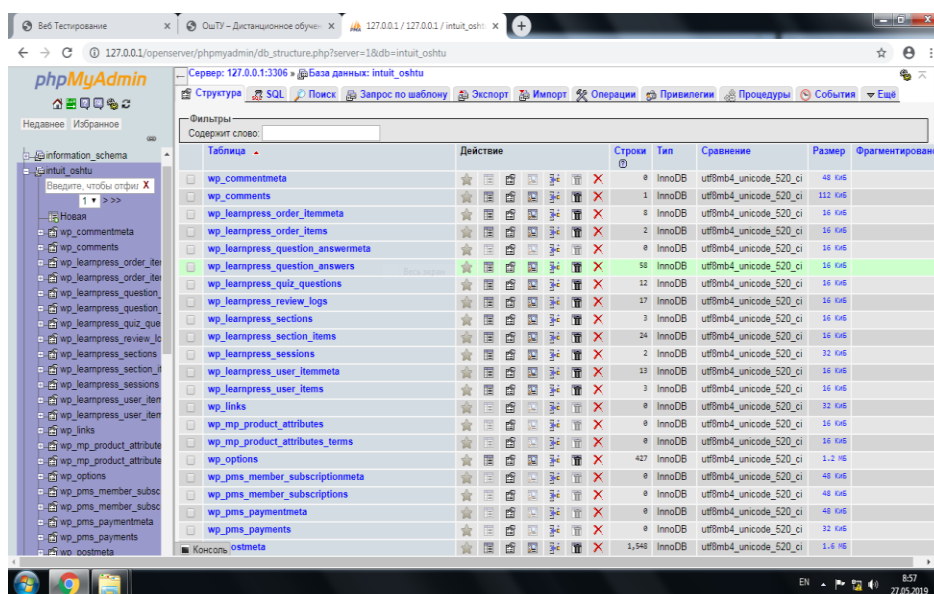
Маалыматтар базасынын объекттерин долбоорлоо

Маалыматтар базасында маалыматтарды сактоо үчүн алгач маалымат базасын түзүү керек (2-сүрөт).

2- сүрөт. Маалымат базасын түзүү

Бул маалымат базасы көптөгөн таблицаларды камтышы мүмкүн (көп файлдарды камтыган шкафты ойлоп көрүңүз). Ар бир таблицага конкреттүү мамычалар керек жана ал мамычалар белгилүү бир маалыматтарды сактоо үчүн иштелип чыккан (маалыматтарды киргизүү формасын ойлоп көрүңүз). Сиз сандык маалыматтар же символдук чектөөлөр сыяктуу киргизиле турган нерселерди чектей аласыз. Маалыматтар базага киргизилгенде, алар тиешелүү таблицаларда сакталат. Андан кийин маалыматтар жана таблица форматында көрсөтүлөт, ошондуктан таблица саптар менен мамычалардан, ошондой эле таблицалардан турат (3-сүрөт).

3-сүрөт. Таблицанын түзүлүшү

MySQL бир нече таблицаларды камтыган бир нече маалымат базасын башкара алат. Мүмкүнчүлүк деңгээли ар кандай колдонуучуларга белгилүү уруксаттарды берүү же жокко чыгаруу үчүн дайындалышы мүмкүн. MySQL SQL (Structured Query Language) негизиндеги буйруктарды/функцияларды колдонот. Бул ачкыч сөздөр кайтарылган маалыматтарды көрсөтүү үчүн колдонулушу мүмкүн дегенди билдирет [3]. MySQL андан кийин функцияны кеңейтүү үчүн кээ бир кошумча функциялар менен аткарылат. Ачкыч сөздөр, адатта, түшүнүүгө оңой жана көбүнчө англис сөздөрү жана сөз айкаштары менен байланышкан (мисалы, SELECT, UPDATE, WHERE). Келгиле, MySQLдин артыкчылыктарын санап көрөлү.

1) *Өндүрүмдүүлүгү.* MySQL абдан ылдамдуулугу жана анын ички көп агымдык механизминин негизинде.

2) *Коопсуздуктуу.* Коопсуздуктун жетишээрлик жогорку деңгээлин MySQL маалымат базасы камсыз кылат, ал пакет орнотулганда түзүлөт жана беш таблицадан турат. Бул таблицалар кайсы колдонуучулар, кайсы домендерден таблицаларга кире аларын жана кайсы буйруктарды колдонсо болорун сүрөттөөгө мүмкүндүк берет. Маалыматтар базасында сакталган сыр сөздөрдү MySQLге орнотулган password() функциясы аркылуу шифрлөөгө болот.

3) *Ачык булактары.* Бул пакетке өзүңүздүн функцияңызды кошууга жана аны керектүү нерсеге кеңейтүүгө мүмкүндүк берет. Автордук пакеттен MySQL кеңейтүүлөрүнө буйрутма берүү үчүн, жөн гана <http://www.mysql.com> сайтына кирип, тиешелүү форманы толтуруу жетиштүү.

4) *Лицензиясы.* MySQL - бул программа коммерциялык эмес максатта бекер таратылат.

5) *Ишенимдүүлүгү.* Бул пакет абдан туруктуу жана системадан алып салуу кыйын.

6) *Ресурстары.* Бул бир катар факторлорго байланыштуу болушу мүмкүн, бирок кандай болгон күндө да суперкомпьютер талап кылынат.

7) *Портативдүүлүгү.* Учурда программанын эң кеңири таралган компьютердик платформалар үчүн версиялары бар. Бул кандайдыр бир операциялык системаны колдонууну талап кылбайт дегенди билдирет. Сиз, мисалы, Linux же Windows'до эркин иштей аласыз, бирок сиз операциялык системаны өзгөртсөнүз да, маалыматтарды жоготпойсуз жана аларды өткөрүп берүү үчүн кошумча куралдардын кереги жок.

Корутунду: Маалыматтар базасын пайдалануу заманбап адамдын кесиптик ишмердүүлүгүнүн ажырагыс бөлүгүнө айланып баратканына байланыштуу, тиешелүү технологияларды жана программалык продуктыларды натыйжалуу пайдалануу актуалдуу болуп баратат. Жыйынтыктап айтканда, MySQLди локалдык системада же алыскы сайтта колдонуу үчүн MySQLди орнотуу керек экенин айткым келет. Бирок, адегенде туташуу үчүн интерфейсти колдонушуңуз керек.

Колдонулган адабияттар:

1. Mikhail Vrubel/Михаил Врубель.-М.:Аврора, 2013.-260с.
2. MySQL руководство администратора.- М.:Вильямс,2005.-621с.
3. Аткинсон MySQL. Библиотека профессионала / Аткинсон, Леон. - М.: Вильямс, 2014.- 624 с.
4. Конверс PHP 5 и MySQL. Библия пользователя / Конверс, др. Т. и. - М.: Вильямс, 2006.- 426 с.
5. Яргер, Р.Дж. MySQL и mSQL: Базы данных для небольших предприятий и Интернета / Р.Дж. Яргер, Дж. Риз, Т. Кинг. - М.: СПб: Символ-Плюс, 2015. - 560 с.

* * *

ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КОМПОНЕНТА STRINGGRID ДЛЯ РАБОТЫ С БАЗОЙ ДАННЫХ

Мансуров К.Т., ОшТУ им. М. М. Адышева,
г. Ош, Кыргызстан, mansurov2002@inbox.ru
Аленов Б.М. магистрант, balenov@gmail.ru
Ошский технологический университет им. М. М.
Адышева, г. Ош, Кыргызстан,

Аннотация: В статье рассматривается компонент StringGrid для работы с базами данных. База данных - это организационная структура, предназначенная для хранения информации. Предметом изучения является реализация баз данных и систем управления базами данных (СУБД) в среде программирования Lazarus и их взаимодействие с компонентом доступа StringGrid на примере создания базы данных склада.

Ключевые слова: База данных, компонент StringGrid, системы управления базами данных (СУБД), Lazarus.

USING THE STRINGGRID COMPONENT TO WORK WITH THE DATABASE

Mansurov K.T., Osh Technological University named
by M. M. Adysheva,
Osh, Kyrgyzstan, mansurov2002@inbox.ru
Alenov B.M. master student,
Osh Technological University named by M. M.
Adysheva, Osh, Kyrgyzstan, balenov@gmail.ru

Abstract: The article replaced the StringGrid component for working with databases. A database is an organizational and structural database designed to store information. The subject of the study is the implementation of databases and database management systems (DBMS) in the Lazarus development environment and their interaction with the StringGrid access component based on the use of warehouse data.

Keywords: Database, StringGrid component, database management system (DBMS), Lazarus.

STRINGGRID КОМПОНЕНТИН КОЛДОНУП МААЛЫМАТТАР БАЗАСЫ МЕНЕН ИШТӨӨ

К.Т. Мансуров, Ошский технологический
университет им. М. М. Адышева,
г. Ош, Кыргызстан, mansurov2002@inbox.ru
Б.М. Аленов магистрант, balenov@gmail.ru
ОшТУ им. М. М. Адышева, г. Ош, Кыргызстан,

Аннотация: Макалада маалымат базалары менен иштөө үчүн StringGrid компоненти каралат. Маалыматтар базасы - маалыматты сактоо үчүн арналган уюштуруу структурасы. Изилдөөнүн предмети болуп Lazarus программалоо чөйрөсүндө маалымат базаларын жана маалыматтар базасын башкаруу системаларын (МББ) ишке ашыруу жана алардын StringGrid мүмкүндүк алуу компоненти менен өз ара аракеттенүүсү, мисалы, маалымат базасын түзүү саналат.

Ачык сөздөр: Берилиштер базасы, StringGrid компоненти, маалыматтар базасын башкаруу системасы (DBMS), Lazarus.

Введение

База данных (БД) - это электронное хранилище информации, доступ к которой может осуществляться с помощью одного или нескольких компьютеров. Базы данных обычно создаются для хранения и доступа к данным, содержащим информацию о предметной

области, т.е. области человеческой деятельности или области реального мира. Система управления базами данных (СУБД) - это программное средство для создания, наполнения, обновления и удаления баз данных. Существует три основных типа СУБД: промышленные СУБД общего назначения, промышленные СУБД специального назначения и СУБД для конкретных клиентов. СУБД специального назначения создаются для управления базами данных для конкретных целей, таких как бухгалтерский учет, хранение или банковское дело. Универсальные СУБД значительно сложнее и требуют от пользователей специальных знаний, поскольку область их применения четко не определена и они разработаны "на все случаи жизни". И специализированные, и универсальные промышленные СУБД относительно недороги, достаточно надежны (отладка) и готовы к немедленной эксплуатации, тогда как заказные СУБД стоят больших денег и требуют значительного времени (от месяцев до лет) на подготовку к эксплуатации и отладку. Однако, в отличие от промышленных СУБД, заказные СУБД максимально учитывают особенности бизнеса заказчика (конкретной компании), а их интерфейсы обычно интуитивно понятны для пользователя и не требуют специальных знаний. В зависимости от расположения СУБД различают локальные и распределенные (удаленные) СУБД. Все части локальной СУБД располагаются на компьютере пользователя базы данных. Если несколько пользователей одновременно обращаются к одной и той же базе данных, каждый компьютер пользователя должен иметь собственную копию локальной СУБД. В распределенной СУБД, с другой стороны, значительная часть аппаратного и программного обеспечения управляется централизованно и находится на одном, достаточно мощном компьютере (сервере), а на компьютерах пользователей находится лишь относительно небольшая часть СУБД, называемая клиентом. Локальная СУБД может работать в сети, но может и не использовать сеть, в то время как распределенная (клиент-серверная) СУБД всегда будет работать в компьютерной сети. Расположение самой базы данных не влияет на спецификацию СУБД. В локальной базе данных сама база данных может располагаться как на компьютере пользователя, так и на удаленном сетевом компьютере (файл/сервер). Преимуществом системы клиент-сервер является возможность централизованного управления доступом к базе данных. В таких системах база данных в значительной степени защищена от случайных и преднамеренных повреждений, а целостность и непротиворечивость данных легче реализовать. Единицей информации, хранящейся в базе данных, является таблица. Каждая таблица представляет собой набор строк и столбцов, где строки соответствуют экземплярам объектов, конкретным событиям или явлениям, а столбцы - атрибутам (признакам, характеристикам, параметрам) объектов, событий или явлений. На рисунке 1 приведен пример таблицы, содержащей информацию об отпуске товаров со склада. Столбцы представлены такими параметрами, как дата отпуска товара, наименование товара, наименование клиента и количество отпущенного товара. Каждая строка содержит информацию о конкретном событии - отпуске товаров клиентам. В терминах базы данных столбцы таблице 1. называются полями, а ее строки - записями.

Таблица 1.

Дата	Товар	Покупатель	Отпущено (ед.)
10.05.2022	Сахар	Геракл, ТОО	100
10. 05.2022	Сахар	Геракл, ТОО	100
12. 05.2022	Сахар	Пищеторг, ЗАО	2000
12. 05.2022	Макароны	Пищеторг, ЗАО	300
14. 05.2022	Сахар	Геракл, ТОО	200
15. 05.2022	Дрожжи	База № 28	100

Пример таблицы «Отпуск товаров»

Связи могут существовать между отдельными таблицами базы данных. Например, информация о покупателе в предыдущей таблице может быть дополнена в другой таблице 2.

Таблица 2.

Покупатель	Адрес	Телефон
Геракл, ТОО	753005, Ош, ул. Исанова, 84	2-00-14
Пищеторг, ЗАО	753066, Ош, К-Датка, 18/11	5-18-99
База № 2	714088, Бишкек, ул. Лесная, 1	17-54-34

Пример таблицы «Покупатель»

База данных называется реляционной (от relation, отношение), если между отдельными таблицами существуют связи. Таблицы в отношениях взаимодействуют по принципу первичная {главная} - вторичная {детальная}. В этом примере таблица "Выдача товаров" является главной таблицей, а таблица "Покупатель" - подтаблицей. Главную таблицу часто называют родительской, а подчиненные таблицы - дочерними. Одна и та же таблица может быть родительской по отношению к одной таблице базы данных и дочерней по отношению к другой таблице базы данных. Таблица может иметь полосы прокрутки, а первая строка и определенное количество столбцов могут быть фиксированными и непрокручиваемыми. Заголовки столбцов и строк могут быть настроены на постоянное существование в окне компонента. Каждая ячейка таблицы может быть связана с объектом: объект *StringGrid* принадлежит классу *TStringGrid*. Его компоненты принадлежат к категории Visual и находятся на панели *Additional*. Давайте подробнее рассмотрим компонент Lazarus *TStringGrid* [9]. Этот компонент находится на вкладке *Additional* и выглядит следующим образом (рис. 1.):

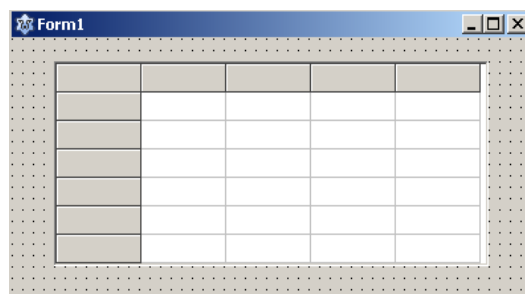

Рис. 1. Окно компонента TStringGrid

Данный компонент представляет собой таблицу, состоящую из Rows Rows и Columns Cols. Таблица представляет собой двумерный массив, а ее значения являются строками и поэтому имеют тип string. Доступ к данным осуществляется с помощью свойства Cells. Элементу массива Cells[Col,Row] соответствует ячейка таблицы, расположенная на пересечении столбца с номером Col и строки с номером Row. Обратите внимание, что сначала указывается столбец, а затем строка. Номера столбцов и строк начинаются с 0. Основными свойствами компонента TStringGrid являются:

- ColCount - Количество столбцов в таблице.
- RowCount - Количество строк в таблице.
- FixedCols - Количество фиксированных столбцов в таблице. Как правило, самый левый столбец является фиксированным и используется для установки постоянной информации, такой как заголовки столбцов. Однако фиксированными могут быть и другие столбцы. Фиксированные колонки помечаются цветом и остаются на месте при горизонтальной прокрутке таблицы.
- FixedRows - количество фиксированных строк в таблице. Аналогично, одна строка обычно фиксируется для заголовка, но может быть зафиксировано и больше строк. Строки

фиксируются по цвету и остаются на месте при вертикальной прокрутке таблицы.

- FixedColour - цвет фиксированных строк и столбцов.
- VisibleColCount - количество видимых (прокручиваемых) столбцов, то же, что и ColCount - FixedCols.
- VisibleRowCount - количество видимых (прокручиваемых) строк, равное RowCount - FixedRows.
- ScrollBars - определяет наличие полос прокрутки в таблице; если указано ssAutoBoth, полосы прокрутки будут автоматически появляться или исчезать в зависимости от того, размещена ли таблица в окне компонента.

На вкладке Options свойства TStringGrid определяется ряд свойств, наиболее важными из которых являются:

- goEditing - Разрешить или запретить редактирование содержимого ячеек таблицы. true - редактирование разрешено, false - не разрешено.
- goTab - Разрешить (true) или запретить (false) использование клавиши <Tab> для перемещения курсора к следующей ячейке таблицы.
- goAlwaysShowEditor - означает, что компонент находится в режиме редактирования; если false, необходимо начать ввод текста, нажать клавишу <F2> или щелкнуть курсором в ячейке, чтобы курсор стал видимым.

Установите следующие свойства компонента TStringGrid:

ColCount = 1; RowCount = 1; FixedCols = 0; FixedRows = 0;

goEditing = true; goTab = true;

goAlwaysShowEditor = true;

Выводы: В заключение следует отметить, что компонент StringGrid несколько более эффективен при работе с таблицами и обладает всей необходимой функциональностью. В целом, StringGrid можно предпочесть для реализации баз данных из-за его простоты, переносимости и бесплатности.

Литература:

1. Х. Борри "Firebird – Руководство разработчика баз данных" – БХВ-Петербург, 2006. – 1104 с.
2. Дж. Тельман "Основы систем баз данных", Москва, Финансы и статистика, 1983 г.
3. К. Дейт "Введение в системы баз данных", Москва, Наука, 1980 г.
4. П.В. Шумаков "Delphi 3.0 и создание баз данных". Москва 1997 г.
5. Дж. Мартин "Организация баз данных в вычислительных системах", М: Мир 1978 г.
6. С.М. Диго "Проектирование и использования баз данных", Москва: Финансы и статистика, 1995 г.
7. А. Горев, Р. Ахаян, С. Макашарипов "Эффективная работа с СУБД", СПб.: Питер, 1997 г., 704 с.
8. М. Мейер "Теория реляционных баз данных". – М.: Мир, 1987. – 608 с.
9. К.Т. Мансуров, Б. Фатма Гуль "Разработка баз данных для книжного магазина с помощью компонента прямого доступа "TDBF" в среде Lazarus", Известия ОшГУ – Ош, 2017, № 2. – С. 46-49.

* * *

ШКОЛЬНАЯ ФОРМА – ЭЛЕМЕНТ ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЕ

*Амирдинова Магира Мунаждиновна,
доктор философских наук, профессор
Акматова Гульнара Эргешовна,
старший преподаватель Кыргызско-
Узбекского международного университета
им.Б. Сыдыкова
cholpon170268@mail.ru*

Аннотация: Школьная форма рассматривается как исполнительское явление, которое активно обсуждается в медиа-пространстве, а также в ходе прямого взаимодействия родителей, учителей и школьников.

Ключевые слова: школьная форма, дисциплина, социальное пространство, социальная эстетика.

МЕКТЕП ФОРМАСЫ – ЭСТЕТИКАЛЫК ТАРБИЯЛООНУН ЭЛЕМЕНТИ

*Амирдинова Магира Мунаждиновна,
Философия илимдеринин доктору, профессор
Акматова Гулнара Эргешовна,
Б.Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек Эл аралык
университетинин улуу окутуучусу.*

Аннотация: Мектеп формасы медиа-мейкиндикте, ошондой эле ата-энелердин, мугалимдердин жана мектеп окуучуларынын түздөн-түз өз ара аракеттешүүсүнүн жүрүшүндө, активдүү талкууланган аткаруучулук көрүнүш катары каралат.

Ачык сөздөр: мектеп формасы, тартип, социалдык мейкиндик, социалдык эстетика.

SCHOOL UNIFORM IS AN TLEMENT OF SOCIAL AESTHETICS

*Amirdinova Magira Munazhdinova,
Doctor of Philosophy, Professor
Akmatova Gulnara Ergeshovna,
senior lecturer of the Kyrgyz-Uzbek International
University named after B. Sydykov*

Abstract: The school uniform is considered as a performing phenomenon, which is actively discussed in the media space, as well as in the course of direct interaction between parents, teachers and schoolchildren.

Keywords: school uniform, discipline, social space, social aesthetics

В сегодняшнем глобализированном мире политические, экономические, духовные и нравственные явления достигли критического уровня. Процесс глобализации искоренил представления о национальности, уничтожил великое сознание национальной государственности, национального духа, национального менталитета, национальной идентичности, стер нравственные и духовные ценности общества, перевернул представления об обществе и нациях. Специальные мировые организации работают над тем, чтобы превратить национальную страну в «без национальную».

В последнее время общество деградировало еще больше, чем когда-либо прежде: изменилась психология людей, особенно молодого поколения, ухудшилось моральное, эстетическое и этическое поведение, усилился атеизм, национальное сознание, менталитет, обычаи, традиции и образование. Изменились люди: растет количество поступков, противоречащих нашему воспитанию.

В эпоху глобализации общество столкнулось с проблемами утраты национальной культуры, идентичности, языка, истории, и попытки изобразить глобализацию в качестве примера усилило привлечение молодежи на свою сторону, что создало угрозу национальной идентичности и духовным, и нравственным ценностям.

Идея эгоцентризма навязывается в умы людей, особенно молодого поколения, различными способами, методами и средствами и пытается создать нейтральное отношение к аморальности, космополитизму, манкуртизму, национализму и другим моральным принципам, усилилось подражание Западу.

Следует отметить, что из-за сложившейся ситуации государство не смогло провести последовательную системную политику, не смогло предложить общественности четкую приемлемую модель политической реформы, социально-экономического развития или модернизации общественного сознания. Это встревожило нашу широкую общественность и привело к появлению самых разных мнений. Возросло негодование и возмущение общества на бездействие или неплототворные меры со стороны государства к процессам распада культурного общества в стране.

Поэтому современное кыргызское общество должно работать над преобразованием и модернизацией общественного сознания, основываясь на общечеловеческих и национальных ценностях. Самое главное то, что будущее нашего молодого поколения и духовное, нравственное, историческое и образовательное развитие общества в целом — это задача сегодняшних властей и общества Кыргызстана.

Сегодня время, когда в истории кыргызского государства меняются ценности, меняется общественное сознание, психология, нравственные нормы, отвергаются национальные традиции жизни, усиливается подражание Западу.

В этой исторической ситуации с особым упором на общечеловеческие, особенно национальные: семья, школа, социальное образование, образование, наука, культура, духовность, мораль, нравственность, действия в этой сфере основываются на национальных ценностях. При этом каждый человек, каждый гражданин должен измениться, узнать, кто он, на основе чего изменится общественное сознание, психология, и постепенно сформируется идеал национального образования.

Одна из причин этого - эстетическое воспитание детей. Основная задача эстетического воспитания - научить людей чувствовать красоту человеческих взаимоотношений, эстетику поведения.

Мы можем рассмотреть вопрос о школьной форме для формирования эстетических ощущений и воспитания детей.

Вопрос о школьной форме следует решать на общественном, государственном и национальном уровнях, не считая того, что это проблема одной и той же школы, учителей, родителей и учеников.

Считать и поддерживать школьную форму как один из государственных символов - это государственная поддержка социального, психологического, эстетического воспитания и знаний подрастающего поколения.

Для детей символика школьной формы указывает на их статус в школе. Есть разница: первоклассники ощущают повышение своего социального статуса, что важнее дошкольников, поэтому для первоклассников школьная форма является предметом гордости, признаком этого статуса, а также этичностью и нравственностью первоклассников. эстетические шаги.

Эксперты: учителя, администрация школ, врачи и дизайнеры объясняют причины введения школьной формы или дресс-кода.

Есть три основных аргумента:

- единая форма дисциплинирует детей;
- форма уравнивает социальные различия;

• форма создает эффективность в обучении, ребенок в форме адекватно воспринимается как школьник.

Можно рассмотреть каждый аргумент более подробно. Дисциплинарный характер формы легче всего обсуждают в СМИ. Учителя и родители первыми говорят о дисциплине.

Второй аргумент в пользу школьной формы в пояснительных схемах связан со способностью школьной формы преодолевать социальные различия. В классе, где дети носят школьную форму, социальные различия сглаживаются, выравниваются, и интерес к обучению возрастает. Следуя по стопам Д. Макдугалла, внесшего значительный вклад в анализ понятия «социальная эстетика», мы считаем, что каждую школу и все образовательное пространство следует рассматривать как «культурный ландшафт». Эта концепция, в свою очередь, совпадает с концепцией «социального пространства» Пьера Бурдьё. По словам Д. Мак Дугалла, некоторые общества, сообщества и институты можно назвать «гиперэстетическими», потому что они используют социальную эстетику наиболее систематическим образом. Среди них есть учебные заведения.

Эстетический дизайн включает строительные планы, внешние и внутренние украшения, одежду и причёски для учителей и учеников, а также аксессуары и товары, которые сопровождают их деятельность. Элементы, из которых они состоят, могут быть тонкими или утомительными, но они всегда имеют «знакомое» качество. «Поэтому сложно отличить эстетические законы от других социальных факторов: политических, экономических, исторических, идеологических» Мы видели в средствах массовой информации, что обсуждение школьной формы превратилось в экономически жизнеспособный или убыточный проект, как элемент государственного управления, как исторически сложившийся элемент системы школьного образования. Для нас школьная форма особенно важна как репрезентативный элемент, а во-вторых, она четко ассоциируется со стратегиями правительства, потому что требование носить школьную форму следует рассматривать как ее проявление. Таким образом, школьную форму можно понимать, как элемент школьного пейзажа, а точнее, как некий материальный объект, созданный социальной эстетикой школьного класса.

В Кыргызской Республике Министерство образования и науки предложило носить школьную форму в 2014-15 учебном году и объявило конкурс. Форма победившего дизайнера теперь носит добровольно в школах, и теперь мы видим, что школьная форма не обрабатывается на высоком уровне.

Однако руководство школы говорит, что они заметили, что школьная форма изменила не только аккуратный и похожий внешний вид учеников, но и их психологию.

«После того, как дети надели школьную форму, они как обычно переоделись. Во-первых, и на публике, и в школе он чувствует ответственность и старается быть чистым. Кроме того, из-за того, что в нашей школе есть городские и круглые сироты, иногда могут возникать недопонимания и унижения. Эта унифицированная школьная форма положила конец всем нерешенным проблемам учеников, таким как социальное неравенство, религия и этническая принадлежность. Дети искали знаний и начали забывать об одежде. Это делает нас очень счастливыми».

Вывод: на основе изучения школьной формы удалось определить наличие разных определений реальности в сфере образования. Использование школьной формы отражает обычный порядок в школьном пространстве: прибытие и отъезд, уроки, изменения, награды и штрафы. Возникающее эстетическое чувство регулирует чувство удовлетворения или гнева. Учителя заинтересованы не только в устных инструкциях, учащихся, но и в поддержании порядка в окружающей среде.

Библиография

1. Бурдьё П. Практический смысл. СПб: Алетейя, 2001. 562 с.
2. МакДугалл Д. Социальной эстетики и Дунская школа / сокращенный перевод В.Л. Крокина // Визуальные аспекты культуры - 2007. Ижевск: УдГУ, 2007. С.215-228.

3. Сыртбай Мусаев, председатель Национальной комиссии по государственному языку при Президенте Кыргызской Республики, доктор филологических наук, профессор.
4. *T.A. Vlasova. School uniform in the space of power/knowledge*
5. The present article attempts to consider the phenomenon of a school uniform as a way to introduce imperious strategies. School uniform is considered as a performative phenomenon that is discussed in media and in the course of interaction between parents, teachers and school students. Wearing school uniform is analyzed as a disciplinary practice, a method of manifestation of social inequality and an element of social aesthetics.
6. *Keywords:* school uniform, habitus, discipline, social space, social inequality, social aesthetics.
7. Журнал "Вестник" Власова Татьяна Анатольевна "Удмуртский государственный университет" 426034, Россия, г. Ижевск, ул. Университетская, 1 (корп. 6) E-mail: tavlasovo@yandex.ru Профессор

* * *

УДК:101.18.930.85

ТРАДИЦИОННАЯ КУЛЬТУРА КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА

*Амирдинова Магира Мунаждиновна,
Профессор, доктор философских наук
Акматова Гульнара Эргешовна, ст. Преп.
Кыргызско-Узбекского международного
университета им.Б. Сыдыкова,
cholpon170268@mail.ru*

***Аннотация:** Традиционная одежда жителей Кыргызстана, являясь составной частью материальной и духовной культуры народа, тесно связана с историей страны.*

***Ключевые слова:** Традиция, национальная одежда, историческая культура, быт, образ.*

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН САЛТТУУ МАДАНИЯТЫ

*Амирдинова Магира Мунаждиновна,
профессор, философия илимдеринин доктору
Акматова Гулнара Эргешовна,
Б.Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек Эл аралык
университетинин ага окутуучусу.*

***Аннотация:** Кыргызстандын тургундарынын салттуу кийими элдин материалы жана руханий маданиятынын курамдык бөлүгү болуу менен өлкөнүн тарыхы менен тыгыз байланышта.*

***Негизги сөздөр:** салт, улуттук кийим, тарыхый маданият, жашоо, Сүрөт.*

TRADITIONAL CULTURE OF THE KYRGYZ PEOPLE

*Amirdinova Magira Munazhdinova,
Professor, Doctor of Philosophy
Akmatova Gulnara Ergeshovna,
senior lecturer of the Kyrgyz-Uzbek International
University named after B. Sydykov*

***Abstract:** The traditional clothing of the inhabitants of Kyrgyzstan, being an integral part of the material and spiritual culture of the people, is closely connected with the history of the country.*

***Keywords:** Tradition, national dress, historical culture, way of life, image.*

Традиции народа, которые тем или иным образом сохраняются и по сей день в национальной одежде, – это то, что полнее всего отражает его духовный облик и внутренний

мир. Традиции, характеризуемые определенной подвижностью, не являются застывшими раз и навсегда обрядами, архаичной одеждой, а, напротив, они являются живой национальной памятью народа, воплощение пройденного им пути и неповторимого духовного опыта. То, что в конечном итоге хранит человек от обезличивания, позволяет ему ощутить связь времен и поколений, получить необходимую поддержку и жизненную опору.

Несмотря на динамизм социальных процессов, их унификацию, происходит усиление значимости этнического самосознания, повышение внимания к материальным и духовным ценностям, созданным народной культурой. Вполне закономерно стремление каждого народа сохранить неповторимость своей культуры, запечатлеть ее особенности, в том числе и в одежде. Кыргызская традиционная одежда на протяжении, как минимум, нескольких веков была относительно стабильна. Вместе с тем, шел непрерывный процесс ее развития: менялся состав входивших в него предметов, их форма, покрой, материал и цвет, изменялась манера ношения. Искусство народа формировалось в течение длительной истории, сохраняло все самое ценное и оправданное жизнью, убирало все случайное.

Традиционная одежда жителей Кыргызстана, являясь составной частью материальной и духовной культуры народа, тесно связана с историей страны. Она полностью приспособлена к условиям кочевого образа жизни и верховой езде, отличается самобытным покроем. Достаточно заметный отпечаток на характер одежды наложил суровый климат этого высокогорного края, с резкими колебаниями температуры, что и обусловило наличие в гардеробе кыргызов множества теплых вещей. Также на тип одежды кыргызов оказывал огромное влияние специфический способ хозяйствования – отгонное скотоводство. Длительное историческое время кыргызы изготавливали одежду из того, что было под рукой: использовали грубую домотканину из шерсти верблюдов и овец, домашней же выделки шкуры и войлок. В определенный исторический период стали использоваться хлопчатобумажные ткани, бархат и шелк, которые завозились главным образом из соседних узбекских и таджикских городов, а несколько позднее и из России. Такие материалы могли позволить себе лишь зажиточные скотоводы, да и то, использовали их только для праздничных нарядов. Стоимость одежды была настолько высока, что ее носили, пока она могла носиться.

Одежда знати заметно отличалась от одежды простолюдинов, она была пошита из добротных материалов, украшалась дорогими мехами, богатой вышивкой и серебряной чеканкой. Во второй половине XIX века, зажиточные кыргызы получили возможность покупать готовое платье, и с этого времени в национальный костюм стали входить элементы, заимствованные у соседних народов.

В народном костюме обычно отражены наиболее важные черты народного сознания, его социальные, нравственные, религиозные представления, этические идеалы. Знаковые функции костюма, его семантический статус должны быть понятны и верно прочитаны как самим носителем, так и человеком, существующим в данной традиции. Специалисты-культурологи считают, что появление одежды было в высшей степени ритуализировано и имело мифологическую основу. Генезис знаково-символической функции костюма неразрывно связан с такими архаичными формами самоидентификации как грим, татуировка, орнамент, мотивы которых имели религиозно-мистическую семантику, и служили древнему человеку своеобразным «оберегом». Так, поклонение огню было одним из древнейших верований у многих народов, в том числе у енисейских кыргызов. Культ огня у кыргызов существовал издревле, и сохранялся и в XVIII веке. У кыргызов огонь ассоциировался в сознании с женским образом и назывался «От Эне» – «Мать Огонь», и был верховным божеством. Кыргызы поклонялись огню и считали огонь самой чистым явлением, ибо, согласно пословице, «все что падает в огонь – очищается; (так и) мертвого огонь очищает от грязи и грехов». Символ огня представлен как в мужском, так и в женском этническом костюме енисейских кыргызов. В мужской одежде – это прежде всего головной убор, с коническим верхом, загнутыми краями и длинными разрезами спереди и сзади,

спадающие длинными языками, по моему мнению, символизируют языки пламени. Кроме того, образ огня заметно присутствовал в мужском головном уборе темно-красного цвета, а верхней одежде – желтого. Эти цвета также могут символизировать огонь и пламя. Кыргызский головной убор с коническим верхом, загнутыми краями и разрезами по краям свидетельствует об огнепоклонстве, а длинные разрезы спереди и сзади, спадающие длинными языками символизируют языки пламени. В женском национальном костюме символами огня являются халат красного цвета, красный пояс, головной убор желтого цвета, халат, ворот и края которого декорированы вперемешку орнаментацией красного и желтого цветами, платок красного цвета, халат в полоску (красного цвета), желтое платье с растительным орнаментом, головные уборы красного цвета содержащие декор желтого цвета, легкая накидка желтого цвета. У енисейских кыргызов существовало масса различных церемоний, обычаев и ритуалов, связанных с огнем и «От-Эне». Головной убор был важнейшей составной частью этно-костюма енисейских кыргызов.

Образ богини «От-Эне» у кыргызов представлял собой женщину преклонного возраста, одетую в красное платье. Семантика знаково-символических элементов кыргызской одежды XVIII века подтверждает известия средневековых письменных источников о религии кыргызов. О поклонении огню свидетельствует форма головных уборов кыргызов: высокий головной убор, с загнутыми краями с длинными разрезами по краям, спереди и сзади, что символизирует языки пламени. Языки пламени символизируют также и наличие «жала» в традиционной мужской одежде. В женском костюме сакральным цветом выступает красный и желтый цвета: красный халат и красный платок. Красный цвет также присутствует в традиционной мужской одежде.

Заслуживает внимание тот факт, что и современные кыргызские модельеры в дизайне одежды достаточно активно используют традиционные материалы и способы кроя, традиционные цветовой гаммы, традиционные материалы, правда, в сочетании с современным кроем, силуэтом, технологией, как и традиционные цветовые гаммы в сочетании с современным кроем, силуэтом, технологией либо стилизованные под традиционные. По сути, современная национальная кыргызская одежда эклектична или, другими словами, в ней сочетаются элементы традиционной одежды со стилевыми признаками других культур. В данной связи можно отметить, что современное эстетическое воспитание подрастающего поколения также носит эклектический характер, в котором, однако, уже суммарно преобладают элементы других культур, что отражает общемировые тенденции.

Одной из основных и определяющих особенностей национальной кыргызской одежды является то, что она сформировалась в традиционный период истории и в настоящее время в значительной мере содержит множество традиционных элементов, эволюционировавших в течение длительного исторического времени. Сохраняются также ряд обычаев, обрядов, правил и поверий, связанных с одеждой и ее составными элементами, которые образуют достаточно большую часть культуры народа. Так, у кыргызов было множество правил и предписаний, запрещавших бросать головной убор, забывать его, обменивать, ходить с непокрытой головой и т.д. Для выражения полной покорности или того, чтобы просить о пощаде, мужчины должны были вешать свои пояса себе на шею. А такое правило, как раздача одежды покойника после совершения всех погребальных обрядов, практикуется довольно и в настоящее время, особенно в сельской местности. Такой обычай объясняется главным образом тем, что одежда в традиционной кыргызской среде была достаточно дорогой и не была в необходимом изобилии, как, впрочем, у многих других народов. В настоящее время во многих городских кыргызских семьях можно наблюдать уклонение, отход от этой древней традиции, правила, когда те, кто участвуют в процедуре погребения не очень хотят брать одежду покойника, поскольку своей вполне хватает. Очевидно, что в большом выборе и изобилии одежды с относительно низкой ценой такое правило должно

уйти в небытие, исчезнуть, а появление такого правила, традиции было обусловлено отсутствием одежды необходимого качества и в необходимом количестве.

Одежда, костюм – это символ, знак, внешний элемент обыденной повседневной жизни социальных слоев. Знаковая система всегда исторична и возникает в определенном обществе, в рамках определенной социокультурной группы, она всегда эмоциональна и не всегда поддается обычной логике. Обилие новых и старых знаков, символов, содержащихся в одежде, костюме, активно воздействует на моду, которая не может существовать вне среды, ее рождающей. Необходимо знать, какое влияние на человека, какие смыслы заключены в новых и старых символах. Формирование состава, покроя, особенностей орнамента национального костюма обусловлено естественной, природной, географической средой и климатическими условиями, хозяйственным укладом и уровнем развития производительных сил. Немаловажными факторами явились историко-социальные процессы, способствующие созданию особых форм одежды. У кыргызов всегда была значительна роль местных культурных традиций. Рассмотрение костюма в многовариантности его функционирования в культуре, а также в его неизменной причастности к динамике культурно-исторического развития позволяет говорить об одежде, костюме как о своеобразной универсалии культуры. Специфика ее проявления выражает особенности различных этапов существования культуры. В рамках философии национальная одежда, костюм рассматриваются как социально-исторический, культурный, материальный, духовный, ментальный, эстетический и художественно значимый феномен.

Ей были присущи своеобразные черты, типичные для одежды кочевников, что находит объяснение всему исторически сложившемуся образу жизни, связанному с кочевым скотоводческим хозяйством. Известный советский этнограф, тюрколог, доктор исторических наук С.М. Абрамзон, рассуждая об особенностях материальной культуры кыргызского этноса, писал следующее: «Характер господствовавшего хозяйственного уклада – кочевое скотоводство – и патриархально-родовой быт наложили глубокий отпечаток на материальную культуру киргизов. Тип жилища, костюм, характер пищи и утвари, транспортные средства и т.п. всецело определялись необходимостью частных передвижений на большие расстояния, отсутствием прочной оседлости, сезонным характером хозяйственной деятельности. В целом материальная культура кыргызов, как и многие стороны их духовной культуры, на обширной территории расселения ее носителей... во всех ее главных чертах была единой, хотя в ней и наблюдались локальные особенности, обусловленные различными причинами. Главными из них были сохранение остатков былых племенных особенностей у некоторых групп киргизов и культурное взаимодействие с соседними народами» [1, с. 123]. Таким образом, господствовавший кочевой хозяйственный уклад, предполагавший необходимость частых перемещений в обширных пространствах, патриархально-родовой быт, сезонный характер хозяйственной деятельности, а также взаимодействие, контакты с соседними народами, в значительной степени определили в целом характер и особенности материальной культуры кыргызского этноса, в том числе, конечно, одежды. Одежда кыргызов в течение длительного исторического времени приспособлялась к условиям кочевой жизни и хозяйственной деятельности, верховой езде и отличалась особым покроем: широкая, длинная, с запахивающимися полами, подпоясывалась матерчатым поясом или кожаным ремнем. На нее также оказывали значительное влияние климатические условия существования. Преимущественно резко континентальный климат на территориях, где в основном обитали кыргызские племена, приводил к тому, что у кыргызов преобладали теплый вид одежды на ватной основе или из меха диких животных. Поскольку основные торговые ответвления Великого Шелкового пути проходили через земли кыргызских племен Центральной Азии, последние были вовлечены в международную торговлю и были осведомлены о особенностях одежды и текстильном производстве у соседних народов. Различные ткани, производимые этими народами, были не только средством обмена в торговых операциях, но и использовались для

шитья одежды и предметов убранства в более богатых и привилегированных слоях населения и семьях кыргызов. Одной из важных особенностей в сфере одевания у кыргызов было то, что одежда простого народа и богатых семей отличалась только качеством материала и количеством украшений у мужчин и женщин, принадлежащим к разным сословиям. Поскольку кыргызское традиционное общество практически всю свою историю характеризовалось относительно невысоким уровнем материального производства и, соответственно, потребления, то основная масса носила одежду из грубой шерстяной ткани с поясом из холста, головные уборы без украшений и сапоги из сыромятной кожи.

Многие специалисты – как историки, этнографы, так и модельеры – обращают внимание на то, что кыргызская национальная одежда претерпела незначительные изменения в течение по крайней мере семисот лет, что объясняется множеством причин. Консерватизм является одной из атрибутивных черт любой национальной одежды, поскольку одной из ее функций является выделение и подчеркивание национальных особенностей народа. В противном случае такая одежда не была национальной. С другой стороны, поскольку национальная одежда, как и все в культуре, подвержена определенным изменениям, различия в национальных одеждах, помимо прочего, состоит в скорости изменениях. Что касается национальной кыргызской одежды, то она не испытывала существенных изменений в течение, как было сказано выше, по крайней мере семисот лет во многом благодаря неизменности кочевой форм хозяйствования, которой кыргызы придерживались подавляющей части своей истории. Сохранение формы хозяйствования означало на деле сохранение и всего того, что связано с хозяйственной деятельностью: технологии производства одежды, орудий труда, материалов, используемых для производства одежды, и т.д. При этом все, что было связано с материальным производством, характеризовалось низким уровнем общественной производительности труда, кустарной, по сути, формой производства полезного общественного продукта. В целом, не изменялись также географические и климатические условия существования кыргызов, которые практически всю свою долгую историю обитали в условиях резко континентального климата. И, наконец, постоянные перемещения в пространстве, обусловленные особенностями кочевого скотоводства, приводили к тому, что контакты, взаимодействие с другими народами носили непостоянный, эпизодический характер, что обеспечивало сравнительно устойчивый характер собственных культурных образцов и форм, включая сферу производства и потребления одежды, которая стала испытывать определенные изменения именно тогда, когда контакты с другими народами в силу конкретных исторических условий не только усилились, но и приняли постоянный характер, когда в связи с целым комплексом причин увеличилась производительность общественного труда и т.д. Следует отметить, что, как и в других сторонах материальной культуры, в кыргызской национальной одежде отчетливо выступают особенности, которые были свойственны в прошлом отдельным территориальным и племенным группам.

Кыргызская национальная одежда, характеризуясь многими своеобразными чертами, тем не менее обладала также многими особенностями, типичными для одежды кочевников. Известный отпечаток на характер одежды кыргызов наложил, как уже указывалось выше, высокогорный климат с его резкими и значительными колебаниями температуры как в течение суток, так и в продолжение года, что вызывает потребность в различных видах теплой одежды, используемой часто даже в летний сезон в условиях высокогорья. Так, памирские кыргызы в условиях практически круглогодичного холода и отсутствия у них постоянного теплого жилища вынуждены были быть всегда одетыми в теплую одежду, которую служили им ватные халаты и тулупы на овечьей шерсти.

Список использованной литературы:

1. Айтмамбетов, Д. Культура киргизского народа во второй половине XIX и начале XX века [Текст] / Д. Айтмамбетов. – Фрунзе: Илим, 1967. – 310 с.
2. Блейз, А.И. История в костюмах [Текст] / А.И. Блейз. – М.: Олма-Пресс, 2001. – 177 с.

3. З.Брун, В., Тильке М. История костюма от древности до Нового времени [Текст] / В. Брун, М. Тильке. – М. : Эксмо, 2007. – 464 с.
4. Гачев, Г. Национальные образы мира. Центральная Азия: Казахстан, Киргизия. Космос Ислама (интеллектуальные путешествия) [Текст] / Г. Гачев. – М.: Сервис, 2002. – 784 с.
5. Калашникова, Н.М. Народный костюм (семиотические функции) [Текст] / Н.М. Калашникова. – М.: Сварог и К., 2002. – 374 с.
6. Комиссаржевский, Ф.Ф. История костюма [Текст] / Ф. Ф. Комиссаржевский. – Минск: Современный литератор, 2001. – 495 с.
7. Мукасов, С.М. Традиции социально-философской мысли в духовной культуре кыргызского народа [Текст] / С.М. Мукасов / Национальная академия наук Кыргызской Республики. Ин-т философии и права. – Бишкек: Илим, 1999. – 226 с.
8. Давыдова, В.В. Эстетические аспекты костюма [Текст] / В.В. Давыдова // Этическое и эстетическое: 40 лет спустя / Мат-лы науч. конф. Санкт-Петербург, 26–27 сент. 2000 г. – СПб.: С-Петербур. филос. об-во, 2000. – С. 54–55.

* * *

УДК 796/799

ТОГУЗ КОРГООЛ – КЕНЕН ОЙ-ЖУГУРТУУГӨ ҮЙРӨТӨТ

Аманов Максат Таирбекович, дене тарбия мугалими
maksatbekamanov6@gmail.com

Б. Осмонов атындагы ЖАМУ Кочкор-Ата колледжи, Кочкор-Ата шаары, Кыргызстан

Аннотация: *Тогуз коргоол оюну - тез эсептөө, алдын ала көрө билүү жана логиканы өстүрүүдө пайдасы чоң. Жаштарга, деги эле жалпыга бул оюндун эрежелери тууралуу жазып жүргөн Шербол Жапаралиевдин айтымында, өзгөчө баиталгыч класстагы балдардын кошуу, кемитүү, көбөйтүү жана бөлүү сыяктуу математикалык эсептерди тез өздөштүрүүсүнө жардамчы боло алат. Кичине кезинде тогуз коргоол ойногон балдар так илимдерден мыкты болушат. Салттуу интеллектуалдык жана стратегиялык тогуз коргоол оюну - так эсептөөнү, стратегдүү ойлоону, тапкычтыкты, логикалык ой жүгүртүүнү талап кылган оюндардын бири болуп саналат.*

Ачык сөздөр: тогуз коргоол, тогуз кумалак, "Ат суроо абалы", тогуз чөйчөкчө, туз алуу эрежеси.

ТОГУЗ КОРГООЛ – УЧИТ ШИРОКОМУ МЫШЛЕНИЮ

Аманов Максат Таирбекович, учитель физической культуры, maksatbekamanov6@gmail.com

Кочкор-Атинский колледж ЖАГУ им. Б.Осмонова г. Кочкор-Ата, Кыргызстан

Аннотация: *Игра "девять защитников" имеет большое значение для развития быстрого счета, предсказуемости и логики. По словам Шербола жапаралиева, который пишет о правилах этой игры для молодежи и вообще для всех, особенно для детей начальной школы, это может помочь им быстро освоить математические вычисления, такие как сложение, вычитание, умножение и деление. Дети, которые играют в девять защитников в раннем возрасте, преуспевают в точных науках. Традиционная интеллектуальная и стратегическая игра "девять защитников" — одна из тех игр, которые требуют точного расчета, стратегического мышления, изобретательности, логического мышления.*

Ключевые слова: *девять угощений, девять угощений, "состояние спроса на лошадь", девять чашек, правило приема соли.*

*Amanov Maksat Tairbekovich, physical education teacher, maksatbekamanov6@gmail.com
Kochkor-Ata College of Jalal-Abad State University by name B.Osmonov, Kochkor- Ata, Kyrgyzstan*

Annotation: *The game "Toguz korgool" is of great importance for the development of fast scoring, predictability and logic. According to Sherbol zhaparaliev, who writes about the rules of this game for young people and for everyone in general, especially for elementary school children, it can help them quickly master mathematical calculations such as addition, subtraction, multiplication and division. Children who play nine defenders at an early age excel in the exact sciences. The traditional intellectual and strategic game "nine defenders" is one of those games that require accurate calculation, strategic thinking, ingenuity, logical thinking.*

Keywords: *nine treats, nine treats, "the state of demand for a horse", nine cups, the rule of salt intake.*

Кыргыз элинин улуттук оюндары боюнча сөз козгогондо шак эле Көк бөрү, Кыз куумай көз алдыбызга элестейт. Ал эми дүйнөлүк деңгээлге ат оюндарынан Көк бөрү чыккан болсо, логикалык оюндарынан Тогуз коргоол эл аралык масштабда ойнолуп жатат. Сиздерге Тогуз коргоол оюну тууралуу маалымат берүүнү ылайык көрүп олтурабыз.

Тогуз Коргоолдун изилдөө тарыхынан

Орустун изилдөөчүлөрү "Байлардын кылаарга иштери жок тогуз коргоолду ойлоп табышкан" дешет. Ал эми кыргызда малчылар балдардын логикасын тарбиялоо үчүн ойлоп тапкан. Казактарда Каныкеев деген окумуштуу "Илгери адамзат дене даярдыгына муктаж болушкан. Аңчылык кылышкан, согушка чыгышкан. Дене даярдыгынын сапаты түгөнүп калгандан кийин алардын логикасын ойготуучу бир нерсе керек болгон. Башкача айтканда оюн ойлоп табуу керек болгондугунун негизинде тогуз коргоол оюну пайда болгон" деген.

Тогуз коргоол оюнунун эрежеси

Ар бир оюнчу партияны жеңип чыгуу үчүн 82 же андан көп коргоол утуп алуу керек. Уткан оюнчуга 1 упай берилет. 81 коргоол уткан болсо оюн тең чыгуу менен аяктайт. Жүрүштү баштоо укугу чучукулак менен аныкталат. Баштай турган оюнчу тактанын ак жагына олтурат. Өзү каалаган үйүндөгү (коргоол салынган чуңкур) бардык коргоолдорду колуна алып, ошол үйдөн баштап оң тарапты көздөй бирден коргоолду салып жүрүп олтурат. Ашып калган коргоолдорду атаандашынын үйүнөн 2-3-катары менен саналат. Атаандашынын үйүнө түшкөн акыркы коргоолдун саны жуп болсо, жүрүш жеңиш менен аяктап, ошол үйдөгү бардык коргоолдорду өзүнүн казанына салып алат. Тактанын тогуз чөйчөкчөсүн биз үй дейбиз жана уткан коргоолдорду жыйнай турган чөйчөкчөнү казан дейбиз.

Кыргыз Республикасынын Тогуз коргоол оюну боюнча эмгек сиңирген машыктыруучусу Кийизбаев муратбек Сагынбаевичке аталган оюн тууралуу суроо салдык
Логикалык ой жүгүртүүнү талап кылган оюн

- Тогуз коргоол оюну тууралуу кыскача айтып кетпейсизби?

- Тогуз коргоол байыркы көчмөндөрдүн жашоого, айлана-чөйрөгө болгон көз карашынан улам келип чыккан баа жеткис эстелик. Ар бир муундардан чебер искусствону, логикалык ой жүгүртүүнү, так эсептөөнү, жыйнактуулукту, тапкычтыкты талап кылган оюн. Тогуз коргоол деген ат кандайча пайда болгонун изилдеп көрсөк, так сан болгондуктан - тактыкты билдирет. Элибизде - "Эки жип эшилет, үч жип өрүлөт, тогуз жип токулат" - дешет. Токулган жип көчмөн элдердин оокат-тиричилигине буюм болуп саналат. Негизи эле тогуз санын ала турган болсок көп кызыктуу маалыматтарга дуушар болобуз. Ал эми тогуз коргоол оюнун качан, ким тарабынан жаралган экендиги алигиче так аныктала элек.

- Кыргыз элинен башка дагы кайсы элдер тогуз коргоол оюнун ойноп келишет?

- Тогуз коргоол оюну биздин заманга чейин эле Гунну, Сак урууларында ойнолуп келген.

Бизден башка кытай, казак, өзбек, каракалпак, түрк элдери ойноп келишет.

- Тогуз коргоол Дүйнөлүк Олимпиадага киргенби?

- Былтыр 2008-жылдын октябрь айларында биздин команда Бүткүл Дүйнө боюнча интеллектуалдык оюндардын эл аралык олимпиадасында Чехиянын Прага шаарына барып ойноп келишти. Ал жерден кичине туура эмес түшүнүктөр пайда болуптур. Тогуз коргоол биздин кыргыздын тактасы менен ойнолгон. Ошондо Камчыбек Касымов аттуу оюнчубуз казактын оюнчусун ута берген экен. Жини келген казактын Шотай Максат деген оюнчусу "Мен бул такта менен ойнобойм! Мен өзүбүздүн казак тактасы менен ойнойм" дептир. Калыстарга Камчыбек "Бул тогуз коргоол деген оюн. Шарт боюнча бардыгы туура. Тактада Тогуз коргоол деп жазылып турат" деп көрсөтсө, казактар "Тогуз коргоол оюну Дүйнөлүк олимпиадага кирген эмес. Тогуз кумалак оюну кирген" деп алар мурун киргизип алган экен. Аягында тогуз кумалак менен ойношкон.

Казактардын оюнунун эрежеси менен ойноп жатабыз

- Азыр да тогуз кумалактын эрежелери менен ойноп жатышабы?

- Ошол окуядан кийин биз алардан айырмаланып, башкача эреже менен ойноп калдык. Башкача айтканда үйүнө коргоол калтырбай ойноп калганбыз. Декабрь айында бардык жерге кат жазып, башка эрежеге көчүүгө аргасыз болгонубузга карабастан жеңил эреже менен ойноп жатабыз, башкача айтканда казактардын тогуз кумалак оюнунун эрежеси менен. Эгерде башка эрежеге өтө турган болсок, казактар бизге келгенде биздин эреже менен, биз аларга барганда казактардын эрежелери менен ойномокпуз. Бир эле жерин алмаштырганда техника-тактикалык ыкмалар таптакыр өзгөрүп кетет экен.

- Тогуз коргоол оюну боюнча мелдештер канча убакытта бирден өткөрүлүп турат?

- Кыргыз Республикасынын тогуз коргоол оюну боюнча атайын спартакиадасы (мелдеш) төрт жылда бир өткөрүлүп турат. Быйыл мелдеш Жалал-Абад облусунда өткөрүлдү. Ал эми тогуз коргоол оюну боюнча Азиянын мелдеш Чымкент шаарында өткөрүлдү. Биздин оюнчулар да барып ойноп, байгелүү орундарга ээ болуп келишти. Камчыбек Касымов, Нурбек Имакеев, Мирлан Кудайбергенов, кыздардан Эльмира Кудайбергеновалар мыкты ойношот.

- Аталган оюн боюнча кыргыз оюнчуларынын деңгээли кандай?

- Биздин деңгээл жакшы, бирок андан жогорку тепкичке өсө албай жатабыз. Анткени аталган оюн боюнча мелдештер өтө аз болуп жатат. Экинчиси Кыргызстандын алыскы аймактарынан акча маселесине байланыштуу келе албай жатышат. Тогуз коргоолдо жеңиштин эки жолу бар

- Шахмат оюнунан кандай өзгөчөлүгү бар?

- Шахмат оюнунда жеңиш үчүн бир гана жол бар. Королго (падышага) мат коюш керек. Эгер мат коё албай калганда оюн тең чыгуу менен аяктайт. Ал эми тогуз коргоолдо жеңиштин эки жолу бар. Оюн учурунда коргоолдорду утуп 82 кылып алсаң болот. Оюндун аягында "Ат суроо абалы" деп коёт. Ошол ат суроо абалына алып келип утса да болот. Атаандашыңдын жүрүштөрүн азайтып, коргоолдорун сизге өткөрүп бергенде сиз уткан болосуз. Тогуз коргоол тууралуу легенда

Эски Илгерки Манастын бир вариантында: Жолоочулар кетип баратып бир жерге конуп калышат экен. Эки чоң нар төөнү коюп, ал эки төөгө асыл таштарды артып салышат. Калган төөлөр тегерете уктап калышат. Эртеси баягы кетип бараткан жолун андан ары улантып кетишет. Кокусунан өтүп бара жаткан жолоочулар жакшылап көз жүгүртүшсө эки тарабы тогуздан он сегиз, ортосунда эки чоң төө жаткан орундар жерге чөгүп кетиптир. Чункурларга төөнүн коргоолдору тогуздан болуп калып калыптыр. (Төөнүн кыгын да коргоол дешкен). Мына ошондон тарта "Тогуз коргоол" деп аталып калган. Окуяга кабыл болгон кишилер ойлонуп олтуруп, ушул оюн пайда болгон деген да пикирлер бар.

Карпов менен таймашуу

Туз алуу эрежеси: Атаандаштын үйүнө түшкөн акыркы коргоолдун саны үч болсо, ал үйү "туз" деп аталып сизге тийешелүү болуп калат, б.а. ал үйгө түшкөн коргоолдордун баары сиздин казынаңызга түшөт.

Туз алуунун үч шарты бар:

1. Бир ойунда бир гана туз алынат.
2. Эгер атаандашыңыз туз алган болсо, ал алган номердеги үйдөн туз ала албайсыз, мисалы ал сиздин 7 номердеги үйүңүздөн туз алган болсо, сиз анын 7 номердеги үйүнөн туз ала албайсыз.
3. Атаандашыңыздын акыркы (тогузунчу) үйүнөн туз ала албайсыз

Кол өнөрчүлүк

Элдик оюндарды жүзөгө ашыруу үчүн жасалган жыгач буюму. Азыр улуттук мааниде кеңири ойнолуп жатат, муну кыруу, оюу, жонуу чеберчилиги устанын бөтөнчөлүгүн туюндурат. Ал — эки тарабында кылдат оюлган бирдей тогуздан сегиз чуңкуру (үйү, уясы), ортосунда чоңураак жанаша эки казынасы (казан же ордо чарасы) бар сүйрүлөнгөн такта. Анын жердиги карагайдан да, арчадан да, талдан да, теректен да, өрүктөн да, жаңгактан да болот. Чеберлер аны жасоодо араа, керки, бычак пайдаланышат. Чуңкурун, казынасын чебердеп оюу-жонуу үчүн атайын кичинекей ийгиси бар. Эгер кыйып келээри менен дароо чаба койсо, ага каймак, же сорпо майын «ичирип» (аябай сыйпап) көлөкөдө кургатуу керек. Тогуз кумалактын көлөмү койдун коргоолундай 162 коргоолу да жыгачтан бипбирдей тоголок жасалат.

Кызыктуу фактылар

Тогуз коргоол боюнча таймаш

1. Тогуз Коргоол оюну бүткүл дүйнөгө белгилүү болгон *манкала* оюндарынын бири. Кыргызстандан тышкары батыш Монголияда "Эсен коргол" жана Казакстанда "Тогуз кумалак" ат менен белгилүү.

Бул оюн Орто Азия өлкөлөрүнөн башка түндүк-чыгыш Ооганстанда (Бадахшан), Орусияда (Алтай, Хакассия, Якутия, Татарстан жана Тува), батыш Монголияда жана түндүк-батыш Кытайда ойнолот (Үрүмчү, Жунгария).

2. "Манас" эпосунун бир вариантындагы мындай саптар бар экенин ким билиптир:

Жалпак жыгач чаптырып,

Чараларын оюшуп

Бир жагына бир тогуз,

Бир жагына бир тогуз,
 Үй чыгарып коюшуп...

Манас эпосу 2-чи китеп Сагымбай Орозбак уулу, Кыргызстан, 1978

Кыркың кызык ойнотуп,
 Чатыраш ойнун салыңар,
 Тогуз, онуң биригип,
 Тогуз коргоол алыңар.

Жыйылып алып жыйырмаң,
 Топ таш-чакмак алыңар.

3. Логиканы өнүктүрүүгө жана так эсептөөгө жакшы жардам берет, анткени оюнду ойноп жатып математикалык кошуу, кемитүү, көбөйтүү жана бөлүүгө мажбур болот. Ошондуктан бул оюн башталгыч класстардын балдарына да абдан пайдалуу.

4. Кыргыз Республикасынын Билим берүү министрлигинин буйругу менен "Мектептин бардык класстагы окуучуларына тогуз коргоол оюнун ойнотулсун" деген буйругу киргизилген.

5. Тогуз Коргоол оюнунун электрондук версиясын кыргыз информатиги К. Картанбаев 1999 жылы түзгөндүгү белгилүү.

6. Кыргыз Республикасынын Тогуз Коргоол федерациясы 1993 жылы түзүлгөн.

7. Бүткүл Дүйнө боюнча интеллектуалдык оюндардын эл аралык олимпиадасынын манкала секциясында 2010 жылы Европадагы Тогуз Коргоол клубу сунуштап киргизген .

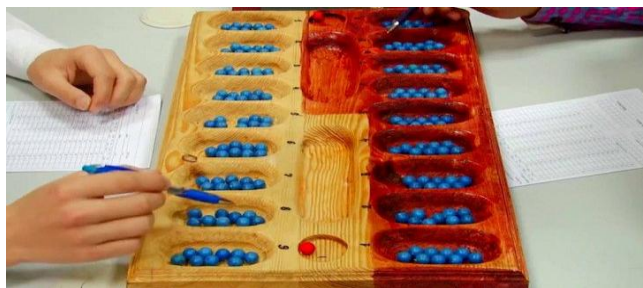
Тогуз коргоол – кыргыз элинин улуттук интеллектуалдык оюну.

Тогуз коргоол манкала оюнунун түркүмүнө таандык. Манкала сөзү “жылуу, кыймыл” дегенди түшүндүрөт.

Тогуз коргоолдун кыргызча вариантында оюнчунун негизги максаты болуп коргоолдорду көбүрөөк чогултуу болуп эсептелет. Ар бир оюнчунун тактасында 9 чукурчасы, ал чукурлардын ичинде тогуздан ташы болот. Тогуз деген сан көчмөн түрк эли, ошондой эле кыргыздар үчүн да ыйык сан болгон. Коргоол сөзү кыргызчада “койдун кумалагы” дегенди түшүндүрөт. Оюнда ошол тоголокторго окшогон асыл таштар колдонулуп келген.

Баатыр эл, тынчтык өкүм сүргөн маалда тогуз коргоолду ойноп, өзүнүн аскердик жана стратегиялык ой жүгүртүүсүн өнүктүргөн. Мына ушул себептен көчмөн түрк элдери, ошондой эле кыргыздар үчүн тогуз коргоол оюну маанилүү болуп калган. Аскерлерди, байлыктарды жана душмандардын ээликтерин өзүнө каратып алуу оюндун негизи маңызы катары каралат. Ошол себептен ар бир коргоол бир аскерди символдоштуруп турат.

Башка манкала оюндарынан айырмаланып, тогуз коргоол оюну төмөндөгүдөй эрежеси менен айырмаланат: эреже боюнча баардык алынган коргоолдордун ичинен бирөө сөзсүз ошол чукурдун ичинде калат. Бул көчмөн түрк элдеринин социалдык жашоосундагы ата-бабанын жайын сактоо салтын кандайдыр бир деңгээлде чагылдырып турат.

Тогуз коргоол оюнун канчалык деңгээлде билүүсү боюнча сурамжылоо жүргүзгөнүмдө төмөнкүдөй жыйынтык болду:

Жалпы 49 адам катышты

1. Тогуз коргоол оюнун билесиңби? деген суроого
 “Ооба”- 19

“жок”- 11

“уккам”- 12 катышуучу жооп беришти.

2. Тогуз коргоол оюну кайсы улутка тиешелүү?

“кыргыз”- 40

“казак”- 0

“түрк”- 2

“өзбек”- 0

3. Тогуз коргоолдо канча адам ойнойт?

“4”- 1

“5”- 1

“8”- 2

“2”- 38

4. Тогуз коргоол оюнунун тактасында канча үй, канча чара бар?

18 үй, 2 чара - 32

2 үй, 5 чара - 3

3 үй, 6 чара - 3

4 үй, 7 чара – 4

5. Тогуз коргоол оюну эмнени үйрөтөт?

математикалык өнүгүүнү - 27

эске сактоо жөндөмдүүлүгүн өстүрөт - 11

шамдагайлыкка үйрөтөт – 4

6. Тогуз коргоол оюну сизге жагабы?

Ооба- 22

Жок- 16

Билбейм ойногон эмесмин- 1

Мен билбейм да ойноп көрүшүм керек- 1

Ойноп көргөн эмесмин- 2 катышуучулардын жооптору ушундай жыйынтык берди.

Бирден тогузга чейинки турмушта колдонулган сандардын баарын катыштырып, негизги математикалык амалдарды үйрөтүү максатында ойлоп чыгарылган логикалык, спорттук оюн. Илимдердин падышасы делген математика жагынан алып караганда – сандарды кошуп, кемитип, бөлүп, көбөйтүп, жуп сан менен так сандын айырмасын түшүндүрүү, жаратылыш жагынан – аралыкты, багытты айырмалоо, дене-тарбия тарабынан – түз олтуруу, көп коргоолдорду колго батыруу, ыкчамдуулук, шамдагайлык, психология жагын карасак – атаандашка болгон мамиле, жол тапкычтык, эске тутуу жөндөмүн өрчүтөт. Жеңишке жетишүүгө умтулуу, токтоолук, сабырдуулук, логикалык ой жүгүртүү сыяктуу көп тармактуу касиеттерди өзүнө камтыйт. Кыргыздар жаш муундарга жашоо-турмушта эң керектүү болгон сапаттарды ушул оюн аркылуу негиздегенге, тарбия-таалим берүүгө аракет кылган.

Оюнду ойлоп чыкканда натуралдык сандардын бирден тогузга чейинкиси колдонулган. Тогуз саны кыргызда бир санды гана эмес, көп сандардын жыйындысын түшүндүрөрү бизге белгилүү, мисалы, тогуз тооч таратып, тогуздап мал айдап, тогуздап торко кийип сыяктуу. Тогуз деген сан ата-бабабызда ыйык сан катары бизге маалым.

Менин сунушум боюнча тогуз коргоол оюнун жаштарга көбүрөөк үйрөтүү керек, мында ой жүгүртүү деңгээлин өнүктүрөт, ага ылайык жашоодо да мааниси жогорулатуу мүмкүнчүлүгү анык.

Адабияттар:

1. Орозобаков Т., Чылымов А. Тогуз коргоол. - Ф.: Кыргызстан, 1990. - 104 б.
2. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк. / Түз. О. К. Каратаев, С. Н. Эралиев/ Б.: Бийиктик, 2005. 600 б.

* * *

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ МЕЖЭТНИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В РЕСПУБЛИКЕ
КАЗАХСТАН В КОНТЕКСТЕ ПОЛИТИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Бейсекова Райхан Тузельбаевна., ст. преподаватель
raihanxx@mail.ru

Султанова Улжан Сабирхановна., магистр
uljan_1978@mail.ru, Центрально-Азиатский
Инновационный Университет
г. Шымкент, Республика Казахстан

Аннотация: Статья посвящена анализу условий, необходимых для эффективной национальной политики, направленной на изучение закономерностей и тенденций развития нации и национальных отношений в истории политических процессов Республики Казахстан.

Ключевые слова: национальная политика, политическая ценность, независимость, толерантность, межэтническое отношение, государство, историческое сознание, этнополитика, консолидация, этнос, государственный язык.

PROBLEMS OF THE DEVELOPMENT OF INTER-ETHNIC RELATIONS IN THE REPUBLIC
OF KAZAKHSTAN IN THE CONTEXT OF POLITICAL DEVELOPMENT

Beisekova.Raykhan Tuzelbaevna, senior tutor.
raihanxx@mail.ru,

Sultanova Ulzhan Sabirkhanovna, master
uljan_1978@mail.ru, Central Asian Innovation
University (Shymkent, Republic of Kazakhstan)

Annotation: The article is devoted to the analysis of the conditions necessary for an effective national policy aimed at studying the patterns and trends in the development of the nation and national relations in the history of political processes in the Republic of Kazakhstan.

Keywords: national policy, political value, independence, tolerance, interethnic relations, state, historical consciousness, ethnopolitics, consolidation, ethnos, state language.

Сегодня в Казахстане выстроена уникальная модель межэтнического и межконфессионального согласия. Елбасы Н.А.Назарбаев пишет: «Национально-государственная идея отличается от обязательной тоталитарной государственной идеологии тем, что она не насаждается сверху, но вырастает из реального развития общества. И эта национально-государственная идея формируется вокруг главной политической ценности - единого, территориально целостного и независимого Казахстана - Родины всех казахстанцев, независимо от национальной принадлежности. Единство, целостность и независимость Казахстана - это ценности, которые не носят конкурентного или конфликтного характера для представителя любой этнической общности. История судит о делах человеческих, как правило, с расстояния. И через несколько десятилетий значение этих простых и ясных принципов будет гораздо более очевидным, нежели сегодня» [1].

Одной из актуальных задач, стоящих перед учеными-обществоведами, является возрождение отечественной истории Республики Казахстан. С обретением Республикой Казахстан государственной независимости возрос и неослабевающий интерес общественности к истории отечества. В настоящий период историческая наука нуждается в объективном и реальном изучении проблем развития межэтнических отношений во всей совокупности аргументов и фактов, приводящих к восприятию многих современных процессов в нашей жизни, без осознания которых невозможно становление и развитие молодого демократического государства, каковым сегодня является Республика Казахстан.

Эволюция национальной историографии со свойственными ей историческими проблемами обусловили поворот в исторической науке и в формировании исторического сознания. 90-е годы XX века, несомненно, войдут в историю как время беспрецедентных, поистине «тектонических» разломов в развитии современных международных систем и глобальных процессов. Нация есть высшая точка развития, является продуктом государственности, в отличие от этносов, которые порождают государство. Для развития этносов и становления нации государство осуществляет определенную политику по отношению к данным объектам, трудность заключается в том, чтобы разграничить два вида проводимой политики, а именно этнополитики и национальной политики. В то же время с первых дней обретения Казахстаном независимости его правительству приходилось деликатно балансировать между националистическими требованиями усиления «казахизации» и защитой прав этнических меньшинств. Поддержание этого баланса всегда было сложной задачей, но оно также стало ключевым двигателем эволюции политики за последние 30 лет. Для эффективного функционирования государственности этнополитика и национальная политика должны способствовать определению политики как стратегии нахождения путей и средств разрешения, возникающих в человеческом обществе конфликтов и возможности примирения друг с другом конфликтующих сторон всех членов сообщества. Об этом еще говорил С.Л. Франк: «Политика-есть лечение (гигиеническое, терапевтическое, в безвыходных случаях – хирургическое) общества, или его воспитание, создание условий и отношений, наиболее приемлемых для развития его внутренних творческих сил» [2].

История развития межэтнических отношений есть всесторонне обоснованная система мер, осуществляемых государством в сфере национальных отношений, направленная на реализацию национальных интересов и разрешение национальных противоречий. Это составная часть политики государства, политических партий, организаций и объединений, указывающая стратегический курс в этническом (национальном) вопросе, в развитии межэтнических отношений, в культурно-языковом развитии этносов (т.е. всей нации государства) и, как правило, нашедшая закрепление в специальных национальных программах и соответствующих разделах Конституции государства.

Целью национальной политики могут быть национальная консолидация; межэтническая интеграция; сближение наций или национальное обособление; отстаивание этнической «чистоты»; защита нации от влияния инонациональных факторов; достижение национального суверенитета и т.д. Основной же целью национальной политики являются обеспечение прав и свобод граждан независимо от их национальной (в данном случае этнической) принадлежности, формирование цивилизованных форм межнационального общения и мирных способов разрешения конфликтных ситуаций, совершенствование механизма научного управления этническими процессами в стране.

Период распада СССР и развития Казахстана как суверенного независимого государства в настоящее время активно изучается казахстанскими учеными. Имеются ряд работ по проблеме становления новой государственности, развития системы разделения властей, чеченцы, курды - владеют государственным языком. Дунгане и корейцы, проживающие в Южно-Казахстанской области, владеют государственным языком. В соответствии с Законом о языках Казахстан постепенно, безболезненно переходит к развитию государственного языка.

Сегодня проводится активная работа по укреплению языка во всех сферах. В Казахстане проживают 140 национальностей демократизации общества, эволюции партийной структуры, институтов демократии, складывания новой государственно-правовой и судебной системы. В литературе ставятся и обсуждаются проблемы казахстанского патриотизма, становления исторического сознания, государственной идентичности, гармонизации национальных отношений в процессе укрепления казахстанского государства [3]. Проблемы в межнациональных отношениях в значительной степени связывались с

объективными общественными процессами. Свойственное всему миру противоречие между развитием наций и их сближением (интеграции и этнической дифференциации), между стремлением к самостоятельности и потребностью в углублении интеграционных связей дало о себе знать и в нашей многонациональной республике. Как известно, проблемы межнациональных отношений налагают отпечаток на экономику, политику, общественную структуру, а последние на эти отношения. Одной из серьезных причин обострения национальных проблем явилась тенденция к унитаризму и унификации, отрицанию национальной специфики. В республике постепенно свертывалась работа по реализации национальных интересов в области образования, культуры, языка, запрещались и были преданы забвению многие прогрессивные национальные обычаи и обряды.

В Казахстане нет почвы для этнических конфликтов. Сегодня все лидеры неправительственных организаций и творческая интеллигенция говорят об укреплении государственного языка. Сегодня тюркоязычные народы составляют в Казахстане 65%, это близкие по менталитету, языку и религии узбеки, турки, азербайджанцы и другие. Вместе с этим нужно отметить, что и другие народы, которые проживают в Казахстане и исповедуют ислам, все мы имеем право выбора религии, но есть вековая культура народа, национальная гордость, менталитет. Процесс дальнейшей консолидации общества будет приобретать все большую значимость. Казахстанский мир - существенное достижение. С первых дней государственной независимости в Казахстане были созданы объективные условия для формирования политического плюрализма, развития демократических свобод.

Единственным носителем суверенитета и источником государственной власти объявляется единый народ Казахстана, состоящий из граждан Республики всех национальностей, объединенных общностью исторической судьбы с казахской нацией. Данное определение единого народа более отвечает реалиям независимой государственности по сравнению с дефиницией народа в Декларации о суверенитете, так как обладает большим интеграционным потенциалом. Признак общности исторической судьбы составляющих народ национальностей приближает его к определению нации по О. Бауэру, т.е. к пониманию нации как этнокультурной общности. Вместе с тем, выделение казахской нации как составной части народа говорит о том, что теоретической основой закона послужила этногенетическая концепция нации в ее марксистско-ленинском варианте; употребление термина «нация» вместо «этнос» призвано подчеркнуть особую ответственность казахов в построении казахстанской государственности. Повышение интереса казахского этноса к своей истории и культуре, многочисленные требования населения по восстановлению исторических названий, которые были необоснованно изменены в советское время, привели к созданию Ономастической комиссии при Кабинете Министров страны. Позже для координации ономастической и терминологической работы, обеспечения деятельности Ономастической и Терминологической комиссий при Кабинете Министров Республики Казахстан был создан Комитет по языкам [4]. Такое внимание к проблемам языкового строительства свидетельствует об интересе государства к развитию казахского и других национальных языков. Национальная политика Казахстана основывается на нормах и правовых документах, признанных мировым сообществом. Благодаря воле первого Президента страны Н.А. Назарбаева, страна показывает всему миру эффективную казахстанскую модель межэтнического согласия. Именно демократия является идеальным методом по разрешению межэтнических конфликтов в случае их возникновения мирным путем, потому что только в условиях демократического развития представители меньшинств получают возможность на равных участвовать в политической жизни своего государства. Кроме того, образование соответствующих государственных и общественных организаций способствует формированию тех условий, которые необходимы этническим группам для возрождения их культурно-национальной самобытности. В условиях переходного периода в Казахстане, понятно, сколь значительна роль государства и в реальной оценке ситуации, и в разработке форм и методов урегулирования межнациональных отношений. Решение задачи

установления определенного баланса и поддержания равновесия между отдельными национальными группами, их вовлечения и интеграции в управление делами общества и государства требует применения широкого набора организационно-правовых средств и создания определенного государственно-правового механизма. Предназначение такого механизма может состоять как в осуществлении чисто превентивных задач по предупреждению и предотвращению возникновения напряженности в межнациональных отношениях, так и в том, чтобы урегулировать, разрешать уже возникшие споры и конфликты. [5]. У многих этносов, населяющих Казахстан, в период существования советской системы не было возможности активно участвовать в политической жизни страны. После того, как Казахстан стал суверенным государством, перед руководством республики встала задача создания структуры, представляющей интересы всех этносов страны. Такая структура должна была бы удовлетворить интересы и запросы этносов, регулировать их развитие путем решения общих политических, культурных и социальных проблем.

Решению именно этих задач призвана содействовать образованная согласно Указа Президента Республики Казахстан от 1 марта 1995 года Ассамблея народов Казахстана. Идея создания Форума, который смог бы взять на себя функции проведения в жизнь идей межнационального согласия и единения была высказана Президентом Казахстана Н.А. Назарбаевым в 1992 году. Он считал, что в составе Ассамблеи «нужно предусмотреть представительство всех этнических групп, известных общественных деятелей, наиболее авторитетных в республике личностей, глав администраций».

В соответствии с Положением об Ассамблее народов Казахстана, "Ассамблея является консультативно-совещательным органом при Президенте Республики Казахстан", а ее решения носят рекомендательный характер.[6]. За год своего существования Ассамблея сыграла стабилизирующую и консолидирующую роль. Она стала одним из инструментов гражданской консолидации представителей различных этносов. Ей была представлена квота для направления в высшие учебные заведения республики представителей национальных меньшинств. Тем не менее анализ процессов в различных сферах казахстанского общества дает основание утверждать, что наметились определенные сдвиги на пути к межэтнической интеграции. Дальнейшее социально-политическое развитие Казахстана как демократического государства, бесспорно зависит не только о степени реализации прав и свобод отдельной личности, но и от создания необходимых условий для самореализации этнических интересов в рамках единого государства.[7]. Решающее значение при этом будут иметь желание каждой личности идентифицировать себя с народом Казахстана.

Литература:

1. Токаев. "Внешняя политика Казахстана". Сб. Статей. Выступление Президента Н.А. Назарбаева на совещании по вопросам внешней политики. Алматы, 15 февраля 1995 г, с.5-9
2. Казахстан и мировой сообщество". 1996 г. № 3. С. Примбетов. "О союзе трех центрально-азиатских государств".
3. Султанов К. Выстраивая взаимоотношения с великим соседом, нужно проявлять добрую волю и трезвый расчет. (Казахстанская правда). 1996 г. 12 января).
4. "Казахстан и мировое сообщество". 1994г. № 1. У. Касенов. "Итоги внешнеполитической деятельности РК и ее приоритетные задачи". Казахстан и мировой сообщество" 1996 г.
5. Нурпеисов.Е.К., А.К.Котов. "Государство Казахстан: от ханской власти к президентской республике". Алматы, 1995 г.
6. Назарбаев.Н.А. "Стратегия становления и развития суверенной республики Казахстан". 1992 г. гл. 3. Стратегия в области внешней политики национальной безопасности.
7. Морозов А., Тастенов А. Особенности формирования государственной идеологии Республики Казахстан // Analytic. – 2006 г. — № 6.

* * *

АТА МЕКЕН ТАРЫХЫ: МЕЗГИЛДЕШТИРҮҮ ЖАНА САНАРИП

*Дүйшеев Жеңишбек Аманисакович-т. и. к.,
К.Ш. Токтомаматов атындагы Эл аралык
университети, duysheev@mail.ru, +996 502 017324
Жалал-Абад ш., Кыргызстан*

Аннотация: Дүйнөлөшүү доорунда илимдердин жакындашуусу, атүгүл алардын ортосунан жаңы илимдин жаралып, калыптануусу, оожалып өнүгүүсү кадыресе көрүнүш болуп калды. Тескерисинче айрымдарынын кедери кетип, илим катары жашоосун токтотуп атат. Тарых илими өзүнүн кошумча сабактарынын илимий тыянактарынан улам толукталып, маалыматтын көптүгүнөн, ар түрдүүлүгүнөн жаңы баскычка көтөрүлүп турган чагы. Мындай абал аталган илимди санариптешүүгө түртүп атканы мыйзамченемдүү көрүнүш.

Өзөк сөздөр: тарых, илим, мезгилдештирүү, санарип.

ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ: ПЕРИОДИЗАЦИЯ И ЦИФРОВИЗАЦИЯ

*Дүйшеев Жеңишбек Аманисакович-т. я. к.,
Международный университет имени К.Ш.
Токтомаматова, duysheev@mail.ru
г. Джалал-Абад, Кыргызстан*

Аннотация: Интеграция науки во время глобализации, появление новых научных направлений является нормой времени. Наоборот, некоторые из них устарели и перестали существовать как наука. Историческая наука со своими дополнительными дисциплинами поднимается на новый уровень. Такое положение заставляет науку к цифровизацию.

Ключевые слова: история, наука, периодизация, цифровизация.

NATIONAL HISTORY: PERIODIZATION AND DIGITALIZATION

*Duisheev Zhenishbek Amatisakovich-t. I. To.,
International University named after K.Sh.
Toktomamatova
Jalal-Abad, Kyrgyzstan*

Annotation: In this article considered coming up the science in the globalization condition, also, appearing of new science between them to development as normal appearance. Vita versa some of among them became old and stopped their life as science. History science added with its scientific results as additional lessons from majority of information and difference razes to new level. Such position brings science to digitalization legal appearance.

Key words: the history, science, per iodization, digitalization.

Өз өтмүшүн мезгилдештирүү – ар өлкөнүн тарыхынын маанилүү маселеси болуп келет. Бул маселенин тарыхы да абдан терең, б.а. бул боюнча теориянын тарыхы Байыркы доорго чейин сүнгүйт. Маселен, акын Гесиод(VIII-VII кк.) эл тарыхы бешке (1. Кудай тарабынан түзүлгөн; 2. Алтын; 3. Күмүш; 4. Жез; 5. Темир доорлордон турарын) бөлүнөөрүн белгилеп кетсе, Пифагор ар кандай элдин тарыхын – башталыш, өнүккөн жана аяктоо мезгилдерине ажыраткан. Жаңы доордо немец Бруно Гильдербранд(1812-1872) элдин чарбасына карап: натуралдык, акча, насыялык доорлорго жиктөөнү сунуштаса, орус географ-социологу Л.И. Мечников(1838-1888) дарыялык, деңиздик жана океандык деп үчкө бөлөт. Мыкты теоретиктер К. Маркс(1818-1883) беш формация: 1. Алгачкы жамааттык; 2. Кул ээлөөчүлүк; 3. Феодалдык; 4. Капиталисттик; 5. Коммунисттик доорлорго бөлсө, А. Тойнби(1889-1975) тарыхта арааны жүргөн батыштын доору аяктап, XXI кылымда Россия,

Ислам дүйнөсү жана Кытайдын “келкели” келээрин болжолдогон. Ростой(1916-2003) тарыхтын үч баскычын белгилеп, бирок анын санын бешке чейин көбөйтөт. Доордун ургаалдуу өнүгүшү авторго 1971-жылы алтынчы этапты кошууга түртөт. Ошентип, У. Ростойнун назарияты боюнча Дүйнө тарыхы 1. Салттуу коом; 2. Өткөөл мезгил; 3. “Учуу” баскычы; 4. “Жетилген” баскыч; 5. “Жогорку массалык керектөө”; 6. “Жашоо сапатын издөө” баскычтарынан туруп калды[8]. О. Шпенглер(1888-1936) жеке пикиринде “тарыхта өнүгүүнүн түз сызыгы жок” деп билдирет жана анын ордуна жыл мезгили(жаз-жаралуу, жай-өсүү, күз-кулоо, кыш-өлүм) сыяктуу кайталанган учурлардын болоорун белгилеп өтөт. Автордун белгилүү эмгеги болгон “Батыштын күүгүмү” илимий чөйрөдө калыптанып калган тарыхый “Байыркы дүйнө”, “Орто кылымдар”, “Жаңы доор” сыяктуу постулатты жерип, анын ордуна бири-биринен көз карандысыз “улуу маданияттарды сунуштайт”. Ал белгилеген маданияттардын акыркыдан мурункусу “батышеввропалык” деп аталып, акыркысы – “орус-сибирь” маданияты деген аталыш менен белгилүү болгон. Ал эми Россияны Шпенглер - “Азия”, ал тургай - “Азиянын ханышасы” деп атаган[9].

Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхынын мезгилдештирүү маселесинде бүгүнкү күнгө чейин салтка айланган марксисттик формациялар негиз болуп келет. Кытай жылнаамаларына карап, эгерде биз алгачкы кыргыз мамлекетин мындан 2200 жыл мурун түзүлгөн деп келсек, Жунго тарыхчыларынын тарыхый жаңы табылгаларынын күчү менен бул сан дагы сегиз кылым илгерилеп отурат. Башкача айтканда, кыргыз тарыхын мезгилдештирүү маселесине Кытай окумуштуулары б.з.ч. 1050-980-жылдары жашап, өз эскерүүлөрүндө кыргыздар жөнүндө маалымат калтырган кытай башкаруучусу тууралуу материалдарды табышкандыгы[1] өзгөртүүлөрдү киргизди. Бул ачылыш боюнча үстүбүздөгү жылдын май айында Кыргыз Республикасынын Президентинин алдындагы “Мурас” коомдук фондунун Төрагасы Кыяс Молдокасымовго Кытайдын илимдер академиясынын коомдук тарыхый изилдөөлөр институтунун директорунун орун басары Тянь Бо жана ушул эле институттун Евразиялык изилдөөлөр Борборунун директору профессор Ли Цзиньсю айтышты. Ли Цзиньсю айым белгилегендей белгилүү Кытай тарыхчысы Ю Тайшан өзүнүн кийинки изилдөөлөрүндө б.з.ч. X к. таандык материалдарда “кыргыз” этнонимин кезиктиргендигин билдирген.

Кыргызтаануунун учурдагы илимий, илимий-популярдуу, академиялык ж.б. басылмалар кыргыздардын Ала-Тоо-Алтай-Ала-Тоо жүрүшүндөгү беш этапты белгилеп келишет. Маселен, академик А.Акаев төмөнкүдөй жазат: “Тянь-шандык кыргыздар” жер которуулардын беш толкунунун натыйжасында калыптанып-түзүлгөн деп эсептээримди баса белгилеп койгум келет[3] Енисейден келген кыргыздардын биринчи толкуну б.з.ч. I кылымда, түндүк хунндардын Чжичжи деген башкаруучусунун жетекчилиги астында жасаган согуштук жүрүшүнүн натыйжасында пайда болгон. Бул процесс б.з. I-II кылымдарында уланган. Тянь-Шандагы жана ага жакын аймактардагы байыркы кыргыздар жөнүндө ошондой эле б.з. III кылымына таандык маалымат булактары да ырастайт. Енисей кыргыздарынын төбөлдөрүнүн Жети-Суудагы карлук жана түргөштөрдүн башчылары менен туугандык мамиледе болушу өзүнүн белгилүү таасирин тийгизген. Тянь-Шанга өз ара карым-катыштын шарапаты менен, кыргыз чеберлери менен алардын эмгектери жетип турган. Жети-Суунун, анын ичинде Кыргызстандын аймагында кыргыздардын руна жазуулары жайылып кеткен. Анан ошол эле учурда, тескерисинче, Орто Азиянын маданияты Енисей менен Алтайга тараган.

Кыргыздардын көчүп келүүсүнүн экинчи толкуну VI-VIII кылымдарга, б.а. Кыргызстандын азыркы аймагына Түрк каганатынын аскерлери кол салган мезгилге туура келет. Кыргыздардын үчүнчү толкуну IX кылымдын аягы жана X кылымдын башындагы “Улуу кыргыз кагандыгынын” доорунда болуп өткөн.

Кыргыз урууларынын төртүнчү толкуну Чынгызхандын монгол аскерлеринин батышка жасаган жортуулдарына кошул-ташыл жүргөн.

Бешинчи, сыягы, кыйла ири миграциялык толкун XVII кылымда, Россия тарабынан башталган Түштүк Сибирди өздөштүрүүдөн кийин, Енисейдеги “Кыргыз жер бөлүгүнүн” айланасында жүргөн күрөштүн натыйжасында пайда болгон. Тарыхый маалыматтар “Кыргыз жер бөлүгүн” басып алуу Россиядан жүз жылдык күч-аракетти талап кылганын ырастайт. Ошол мезгилде Енисейде калган кыргыздардын Ала-Тоого бет алып жөнөгөн багыты андан мурдагы муундар тарабынан эбак көнүмүш жол болуп калган эле[3.53.]. Жунголок жаңы маалыматтар ушул тыянакка өзгөртүү киргизүү күчүнө ээ болуп турат.

“Кыргыз” этноними кытай булактарында сулалелердин (династия) жазмасына жараша түрдүүчө аталган. Маселен, Хань доорунда (б.ч.з. 206-б.з. 220-жж.) цзянь-гунь, хягас, хакяньсы, хагас, гяньгунь, гегунь, сяцясы, цзецзясы, хехе, хякя(сяге), хэгэсы, хэгу, цигу, гюйву, гйегу, цзейгу, цзую; Тан доорунда(618-907-жж.) сяцясы; Юань доорунда цзилицзисы деген аталыштар менен айтылып, “кыргыз” деген маанини туюндурган[5]. Өзүңүздөр күбө болгондой кыргыздар тууралуу маалыматтар Хань доорунда көп топтолгон. Мындан тышкары Цинь, Суй, Сун, Мин, Цин династияларынын тарыхы менен маданияты толук изилдене элек экендиги кыргыз тарыхынын маалымат корун үмүттөндүрүп келет.

Дүйнөлөшүү доорунда маалымат булактарынын көптүгүнөн, жалган-чыны кошул-ташыл кабарлардын молдугунан улам ХХ кылымдын соңунан бери “маалымат жарылуусу” орун алганы белгилүү. Дүйнөлүк атаандашуучулук боюнча Кыргыз Республикасы ага катышкан 139 өлкөнүн ичинен 2016-жылы 119-орунду алса, быйыл 97-орунга көтөрүлгөн. Өлкөдө санариптештирүү сезилээрлик секирик менен адымдап баратат. Окумуштуулардын божомолунда 2019-2023-жылдардын аралыгында интернет иштетүүчүлөрдүн саны республикада 2,49 миллион адам болоору белгилүү болду[2]. ХХ кылымда цивилизациянын мурунку мезгилине тете маалыматтар жыйналды. ХХI кылымдын башына келип бул көлөм эки эсеге өстү. Ал эми азыр Жер жүзүндө маалыматтар ар бир 18 айда эки эселеп өсүүдө. Кыргызстан IT фирмалар үчүн хаб боло алаарын[7] айтып атышат. Кыргыз Республикасынын мурунку Президенти С.Ш. Жээнбеков “Борбор Азиядагы санриптик трансформация” долбооруна карата сөзүндө: “Кыргызстанды технологиялык трансфердин регионалдык борборуна айлантасыз” – деп айткан[4]. Ал эми бул багытта Өкмөт башчы: “Маалыматтык технологиялар дүйнөсү – бул келечек дүйнөсү” экендигин белгилеген[5]. Мына ушундай шартта Дүйнөлүк маалымат ааламындагы тенденциядан тарых илими обочо калбашы керек. Өтмүштү кабарлаган маалыматтар аябай көбөйдү. Аларды иргөө, системага салуу аракети санарипсиз ишке ашуусу толук күмөн. Маалыматтын көптүгү адистиктердин жиктелишине алып келээри бышык. Ошондой абалга биздин тарых илими да туш келди, башкача айтканда, Байыркы Дүйнө тарыхы, Орто кылымдар тарыхы, Жаңы доор тарыхы, Соңку Жаңы доор тарыхы же Европа менен Америка, Азия менен Африка өлкөлөрүнүн тарыхы боюнча атайын адистешкен тарыхчылар болушу зарылдыгы туулду. Мурунку “энциклопедист” тарыхчылар тигил же бул тар илимий чөйрө боюнча адиске айлануусу күтүлүүдө же заманга шайкеш келээри айгине. Ошол эле учурда алар өздөрүнүн илимий назарияттык “маселеси” боюнча серепчи(эксперт) болоору анык.

Синергетика доорунда табигый илимдер коомдук илимдерге жардамга келип жатканы белгилүү. Учурдагы ургаалдуу оожалып бараткан маалымат чабуулдарын ооздуктоого тарыхчылардын чамасы чарк болуп турган убакта аларга санарип гана жардамга келээри айгине. Маалымат төңкөрүшү маалыматтагы кабарлардын көптүгүн тарыхчы санарип менен гана тушап калуусу мүмкүн. Азыр тарыхчыларыбыз төмөнкү маселелерге жана темаларга көңүл бурушу зарыл деп эсептейбиз: 1. Компьютердик сабаттуулук жана маалыматтык маданият. 2. Мультимедиа. 3. Web – дизайн. 4. Web-документ түзүүнүн технологиясы. 5. Компьютердик графика. 6. Топология жана компьютердик тармактардын архитектурасы. 7. Маалыматты коргоонун системасы. 8. Педагогикалык жараянды моделдөө. 9. Электрондук китептерди түзүүнүн технологиясы. 10. Сервердик операциялык системалар. Түзүлүшү жана мураты. 11. Окутуучу системалар. 12. Интерактивдүү көрсөтүү (презентация). 13. Тарыхый изилдөөлөрдө компьютердик технологияларды колдонуунун негизги багыттары. 14. Тарыхый

изилдөөлөрдө эсептөө техникаларынын каражаттарын колдонуу тажрыйбасы. 15. Тарыхый информатиканын колдонмо жана назарий бөлүктөрү. 16. Компьютерлешкен тарыхый изилдөө. 17. Маалымат: түрлөрү, түзүлүшү. 17. Тарыхый булактарды моделдөө. 18. Машина окуучу маалыматтар. 19. Машина окуучу тарыхый маалыматтардын архивин калыптоо жана өнүктүрүү принциптери. 20. Программалык камсыздоо. 21. Электрондук текст: түзүү, сактоо, издөө, талдоо. 22. Маалымат системалары жана маалыматтар базасы. 23. Маалымат базасынын технологиясы. 24. Маалымат издөө системалары. Толук-тексттүү жана библиографиялык издөө. Издөөнүн натыйжасын баалоо. Шайкештик(Релевантность). 25. Маалымат базасын түзүүдө тарыхый булактардын жана булакка багытталган ыкмалардын өзгөчөлүгү. 26. Тарыхый изилдөөлөрдө маалымат базаларын колдонуу тажрыйбасы: просопографиялык(жамааттык биографиялар); коомдук-экономикалык; коомдук-саясий тарых. 27. Электрондук таблицалар жана статистикалык программалар пакети. 28. Графикалык маалыматты компьютерде иштөө жана сактоо. 29. Тарыхый изилдөөлөрдө компьютердик картографиялоо. Компьютердик карталардын түрлөрү. 30. Тарыхчылар үчүн интернеттеги жаңы маалымат ресурстары. Ата мекендик жана Дүйнөлүк тарых боюнча пайдалуу Web-сайттар[6]. 31. Архивдик интернет-ресурстарды издөө. 32. Дүйнөнүн белгилүү китепканаларынын электрондук каталогдору менен иштей билүү.

Жогорудагы маселелерди өздөштүрүү жана көмдүмдүктөргө айлантуу адис тарыхчылар үчүн да мектептин тарых мугалимдери үчүн да турмуштук зарылдык катары эсептейбиз.

Адабияттар жана шилтемелер

1. “Азаттык” үналгысы. Май, 01. 2019;
2. Акыйкат. Коомдук-саясий гезит. 21-октябрь, 2019-ж.;
3. Аскар Акаев. Кыргыз Мамлекеттүүлүгү жана “Манас” элдик эпосу. Б. Учкун. 2002.51-б.;
4. Кыргыз туусу. 8-октябрь, 2019-ж.;
5. Кыргыз туусу. 11-октябрь, 2019-ж.;
6. Шарафутдинов Д.Р. Историческая информатика. Учебно-метод-е пособие. Казань-2016;
7. Ю. Худяков. Енисей кыргыздарынын тарыхы. Ала-Тоо. 1989. №1;
8. <http://citaty.su/arnold-tojnbi-kratkaya-biografiya>;
9. <https://histrf.ru/biblioteka/b/kratkii-kurs-istorii-osvald-shpienghlierhttps://ru.wikipedia.org/wiki>;
10. <https://ru.wikipedia.org/wiki>.

* * *

УДК:101.1:316.7(575.2) (043.3)

МУЗЫКАДА РУХАНИЙЛИК МАСЕЛЕЛЕРИНИН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

*Орозалиев Эрик Садыкович, филол. и. д., профессор,
ат. БГУ К.Карасаева,
Б.Сыдыкова, cholpon170268@mail.ru
Шарипова Эркайым Козуевна, филол. и. д.,
ОшМУнун профессору,
Ыбразаков Дамир Абдикалилович, мугалим, ОшМУ
Кыргыз Республикасы, 723500 Ош, көч. Ленина 80*

Аннотация: бул макалада музыканын коммуникативдүү, социалдык жана башка функциялары, психологиялык-педагогикалык маселелердин чегиндеги кайра түзүүчү күчү, руханий-тарбиялык ролу изилденет. Музыка философиясынын тармагына музыка жана адам дүйнөсү (маданият дүйнөсү), музыканын болмуштук жаратылышы, анын мазмунунун өзгөчөлүгү, музыкалык чыгармалардын өбөлгөсү сыяктуу маселелер кирет. Ага

байланыштуу музыканын дүйнөгө болгон көз караштык, этикалык жана эстетикалык баалуулугун изилдөө максатка ылайыктуу.

Ачык сөздөр: музыка, руханийлик, этика, эстетика, мораль, катарсис, дүйнө, функциялар, тарбия.

ОТРАЖЕНИЕ В МУЗЫКЕ ПРОБЛЕМ ДУХОВНОСТИ

**Орозалиев Эрик Садыкович, д.филос.н., профессор,
БГУ им. К.Карасаева,
Б. Сыдыкова, cholpon170268@mail.ru
Шарипова Эркайым Козуевна, д. филос. н.,
профессор ОшГУ, e.sharipova_kg@mail.ru
Ыразаков Дамир Абдикалилович, препод.,
ОшГУ Кыргызская Республика**

Аннотация: в данной статье исследуются коммуникативные, социальные и другие функции музыки, на стыке психолого-педагогических проблем рассматривается ее преобразующая сила, духовно-воспитательная роль. К области философии музыки относятся такие вопросы, как музыка и мир человека (мир культуры), бытийственная природа музыки, специфика ее содержания и формы, способ существования музыкального произведения. В связи с таким видением музыки выделяется ее мировоззренческая, этическая и эстетическая ценность.

Ключевые слова: музыка, духовность, этика, эстетика, мораль, катарсис, мир, функции, воспитание.

REFLECTION OF SPIRITUAL PROBLEMS IN MUSIC

**Orozaliev Erik Sadykovich, Doctor of Philosophy,
Professor, BSU named after K. Karasaeva,
B. Sydykova, cholpon170268@mail.ru
Sharipova Erkaïym Kozuevna, Doctor of Philosophy,
Professor of Osh State University,
Yrazakov Damir Abdikalilovich, teacher, OshSU
Kyrgyz Republic, 723500 Osh, st. Lenina 80**

Abstract: this article explores the communicative, social and other functions of music, at the junction of psychological and pedagogical problems, its transformative power, spiritual and educational role are considered. The area of philosophy of music includes such issues as music and the world of man (the world of culture), the existential nature of music, the specificity of its content and form, the mode of existence of a musical work. In connection with this vision of music, its ideological, ethical and aesthetic value stands out.

Keywords: music, spirituality, ethics, aesthetics, morality, catharsis, world, functions, education.

Киришүү

Музыка – бул идеяны жана ички сезимдерди чагылдырган жөн гана күзгү эмес, ал адамга, анын жан дүйнөсүнө таасир тийгизүүчү өзгөчө күчкө жана кубаттуу каражаттарга ээ. Искусствонун түрлөрүнүн бири болгон музыка ага тийиштүү баалуулуктук, адеп-ахлактык, руханий милдеттерди аткарат. Музыкалык маданият бүтүндөй коомго же жеке адамга багытталуу менен олуттуу коомдук-психологиялык кызмат аткарат, ал инсандын дүйнөнү сезүүсүн жана дүйнө таанымын калыптандыруу каражаты болуп саналат. Кандай коомдук күчтөргө кызмат кылганына, көркөм тенденцияларды өнүктүргөнүнө жараша музыкалык искусство адамдын курчап турган дүйнө менен жана өз ара таасир этүүсүнүн маанилүү учурларында гармонияга келтирүүчү күчтүү каражат же тескерисинче, андагы руханий башатты басмырлоочу каражат катары кызмат кылышы мүмкүн.

Музыка адамдын жан дүйнөсүн, анын ойлорун, ички сезимдерин, чындык тууралуу түшүнүктөрүн жана ага карата мамилесин калыптандырууга активдүү катышат. Музыка адамды тарбиялоонун эң натыйжалуу каражаттарынын бири болуп кызмат кылат. Мында эстетикалык, көркөм тарбия гана эмес, жалпы гуманитардык, интеллектуалдык да тарбия болушу мүмкүн. Бирок азыркы глобалдык музыкалык жагдай массалык музыкалык маданияттын олуттуу таасирине кабылып, музыканын пайдалуу мүмкүнчүлүктөрү тарбиялык максатта натыйжасыз пайдаланылып жатканы менен гана эмес, тескерисинче, адамдын жан дүйнөсүн жакырлантуучу терс таасирлери ишке киргендиги менен да мүнөздөлөт. Бул учурда музыканы коммерциялаштырууга байланыштуу, адеп-ахлактык тарбия, сезимдерди тарбиялоо, жөндөмдүүлүктөрдү калыптандыруу жана музыканын түпкү маанисин түшүнүп угуу аракетин, көркөмдүк менен кооздукту айырмалай алуу ж. б. ушул сыяктуу маанилүү функциялар, искусстводо музыканы жөнөкөйлөштүрүү тенденциялары тууралуу кеп болууда.

Материалдар жана методдор

Музыканын руханий маңызы жана мааниси анын функциялары аркылуу аныкталып, ишке ашырылат. Андыктан музыканын руханий маңызын ачуу үчүн анын функцияларын терең изилдөө зарыл. Андан тышкары музыканын руханий аспектиси анын функцияларына караганда кең мааниге ээ, ошондой эле изилденип жаткан кубулуштун руханий өңүтү анын коомдун жашоосунда аткарган кызматтары аркылуу ишке ашканы менен ал аркылуу гана чектеп коюуга болбойт. Музыка искусство сыяктуу эле адамдардын жашоосунда маанилүү ролду ойнойт. [1]. Чындыгында, музыкасыз айрым адамдардын, ошондой эле жалпы коомдун жашоосу жарды мүнөзгө ээ. Ал эми жакырчылык, байлык сыяктуу эле турмуштун ички мааниси сыяктуу руханийликке түздөн-түз тиешеси бар.

Руханийлик дүйнөдө жана жеке индивидде рухтун көрүнүшүнүн жыйындысын чагылдырат. Философияда, социологияда жана маданият таанууда руханийлик диний окуулар менен практикаларда жыйналып, моралдык аксиологиялык чечимдерде, салттарда, искусствонун формаларында чагылдырылат. Руханийлик жеке кызыкчылыктар менен убактылуу баалуулуктардан баш тарткан инсандын жетилгендигинин белгиси болуп саналат. Азыркы изилдөөлөрдө, айрыкча батыш өлкөлөрүндөгү илимий адабияттарда руханийлик менен динийликтин ортосундагы окшоштуктун жоктугуна көп көңүл бурулууда. Мисалы, жаңы диний кыймылдарды изилдеген британиялык адис А. Баркердин пикири боюнча, диний көз караштардын булагы болуп көрсөтмөлөр, салттар түрүндөгү тышкы дүйнө саналса, руханийликтин булагы болуп адамдын ички тажрыйбасы эсептелет [2].

Руханий маданияттын бир түрү катары музыкалык маданият музыкалык-көркөм баалуулуктарды түзүүгө жана өздөштүрүүгө багытталган ишмердүүлүктүн сапаттык абалын мүнөздөйт. Музыка - бардык адамдар түшүнгөн көркөм тил, анткени ал адамдын аң-сезимине терең таасирин тийгизип, инсандын ички дүйнөсүнө кайрылат.

Талкуу жана натыйжалар

Искусство чыгармалары муундан-муунга адамдардын дүйнөсү, ой-жүгүртүүлөрү, кубанычтары жана азаптары жөнүндөгү өзгөчө көркөм маалыматтарды өткөрүп берет. Бирок, белгилей кетүүчү жагдай, музыкалык искусствонун таанып-билүүчүлүк функциясы жетиштүү денгээлде изилденген эмес, С.М. Науменконун пикири боюнча бул жагдай музыканын символикалык мүнөзү менен байланышкан. Ал биринчи кезекте индивиддин ички дүйнөсүн, анын нравалык-эстетикалык абалын, умтулууларын, фантазиясын, типтүү эмоционалдык професстерди, тышкы дүйнө жөнүндөгү кыйыр, жалпыланган түшүнүктөрдү чагылдырат. Ага байланыштуу музыканы түшүндүрүү субъективдүү, абстракттуу, ыктымал мүнөзгө ээ. Анын чектери музыканын жана адамдардын кабыл алуу маданиятынын логикалык мыйзам ченемдүүлүктөрүн аныктайт [3].

Музыка жалгыз гана угуу, ошондой эле эмоция менен байланышкан деп айтууга болбойт. Чындыгында искусствонун изилденип жаткан түрүнүн адамга тийгизген таасири

өтө кеңири: ал индивиддин жалпы руханий жана физикалык (денелик) дүйнөсүн камтыйт. Андыктан музыкалык маданияттын калыптанышы инсандын гармониялык өнүгүшүнүн алкагында каралышы максатка ылайыктуу. Мында төмөнкү мыйзам ченемдүүлүк байкалат: коомдун ар тараптуу өнүгүшү инсандын ар тараптуу эволюциясын камсыз кылат, акыркысы инсандын бардык жактарына: анын интеллектисине, эмоционалдык-эргтик чөйрөсүнө, жүрүм-турумуна тарбиялык таасир тийгизүүсүз мүмкүн эмес.

Музыканын функцияларын изилдөө Пифагордон жана философиялык ой жүгүртүүнүн жаралышынан башталат. Аристотель музыканын функцияларын иерархиялык тартипте жайгаштырган (интеллектуалдык канааттануу, тарбиялоо жана тазалоо функциялары жана физиологиялык ырахат). XX кылымдагы белгилүү немис философу, композитор жана музыка таануучу Т.Адорно музыка индустриясы тууралуу ой жүгүртүп, музыкалык искусствонун керектөө жана эстетикалык ырахаттануу сыяктуу функцияларын бөлүп көрсөткөн [Адорно, Т.В. Избранное: Социология музыки / Т.В. Адорно. – М.: Университет. кн., 1999. – 54-б.]. Азыркы орус музыка таануучусу, Москва консерваториясынын профессору В. Н. Холопова төмөнкү функцияларды аныктайт: коммуникативдик, реалдуулукту чагылдыруу, этикалык, эстетикалык, канондук (канонизациялоо), эвристикалык, когнитивдик жана билим берүү, социалдык жактан өзгөрүү, инсанды өзгөртүү [Холопова, В.Н. Музыка как вид искусства: учеб. пособие / В.Н. Холопова. – 4-е изд., испр. – СПб.: Лань, 2014. – 20-б].

Музыканын функциялары искусствонун түрү катары тармакталган системаны элестетет. Музыкалык маданият жалпы эле маданият сыяктуу маанилүү социалдык-психологиялык ролду ойнойт. Ал бүтүндөй коомго багытталган. Ошондой эле адамды калыптандыруунун каражаты катары жеке адамга да арналат. Музыкалык искусство кандай коомдук күчтөргө кызмат кылганына, кандай көркөм тенденцияларды өнүктүргөнүнө жараша, адамдын адамдык сапаттарын арттыруучу же тескерисинче андагы адамдык башталманы басмырлап жоготуучу күчтүү курал катары кызмат кылат.

Музыка таануучулар менен музыканттар арасында бүгүнкү күнгө чейин музыканын кайсы милдетин негизги деп эсептөө боюнча, дегеле музыкалык милдет деп эмнелерди саноо керектиги тууралуу бирдиктүү пикир жок.

Коомдун руханий жашоосунун өзгөчө катмары катары музыкалык маданияттын мазмунун жөн эле музыкага кошуп коюуга болбойт. Бул белгилүү бир бүтүндүктүн – бир катар бирдиктерден турган жалпы эле маданияттын бөлүгү эле эмес. Музыкалык маданият – бул бүтүндөй коомдун жана анын ар бир жекече өкүлүнүн жашоосу. Музыкалык маданият ар бир конкреттүү доордун социомаданий алкагына эң жогорку деңгээлде жуурулушуп кетет. Болуп жаткан нерселердин майда-чүйдөлөрүнө чейин так жана даана бергендиги менен айырмаланып, музыкалык маданият акыр-аягында көргөн, уккан, сезген жана башынан өткөргөн нерселеринин жалпылаштырылган-көркөм, тыбыштык картинасына айланат.

Музыкалык искусство аркылуу аны кабылдоодо да музыкалык чыгарманы угуу процессинде адам баарлашуу жана өз ара түшүнүшүү кемчилигин толуктайт. Мында коммуникациянын өзгөчө түрү тууралуу кеп болууда, анын негизги мазмунун эмоционалдык контакт жана кайгыны тең бөлүшүү түзөт. Миллиондогон угармандар бир эле музыкалык чыгармадан ырахат алууга жөндөмдүү. Бирок бул касиет бардык музыканы массалык маданиятка теңдеп коюуга себеп боло албайт. Чыныгы, нукура искусство адамдын жеке инсандыгын калыптандырууга жардам берсе, суррогат, жасалма искусство, анын толук кандуу эмес, примитивдүү алмаштыруучусу индивидуалдуу, жекече сапаттарды жана өзгөчөлүктөрдү жоюп жиберип, бир катарга теңдейт. Биринчи учурда музыка индивидуалдуу, өз алдынча башталманын алып жүрүүчүсү катары инсандар баарлашуусу үчүн негиз болуп саналат, ал эми экинчисинде эрк, акыл-эс, сезим сыяктуу инсандык атрибуттарын жоготкон, примитивдүү дүүлүктүргүчтөрдүн таасирине баш ийген жана ошол эле учурда өз энергиясын башаламан чачкан кандайдыр-бир адамдар тобу пайда болот.

Негизи биринчисинде да экинчи учурдагыдай эле алардын башын кошкон каражат музыка болуп саналат, бирок эки учурда эки башка кызмат аткарат.

Музыканын руханий жашоодогу орду жана ролу жөнүндөгү эң алгачкы ой жүгүртүүлөрдү «Шу-Кинг» аттуу кытай ыйык китебинен табууга болот. Классикалык түрүндө түрдүү жанрлардагы 305 элдик ырларды камтып, б.з.ч. XI-VI кылымдарда түзүлгөн жана руханий, социалдык жашоодогу ар тараптуу кубулуштарды чагылдырган, анда музыкалык чыгармалардын тиби менен инсандын жүрүм-турумунун ортосунда тыгыз байланыш бар экендиги белгиленген [4].

Музыкадагы руханийликти түшүндүрүү салттуу жана салттуу эмес формада жүрөт. Салттуу жана кеңири жайылган түшүнүгүндө музыка искусствонун башка түрлөрү менен өтө жакын мааниде каралат. Көңүлдүн борборунда анын коммуникативдүү, социалдык жана башка функциялары, психологиялык-педагогикалык маселелердин чегинде музыканын кайра түзүүчү күчү, анын руханий-тарбиялык ролу турат. Музыка философиясынын тармагына музыка жана адам дүйнөсү (маданият дүйнөсү), музыканын болмуштук жаратылышы, анын мазмунунун өзгөчөлүгү, музыкалык чыгармалардын өбөлгөсү сыяктуу маселелер кирет. Ага байланыштуу музыканын дүйнөгө болгон көз караштык, этикалык жана эстетикалык баалуулугун изилдөө максатка ылайыктуу. Илимий билимде музыка салттуу мүнөзгө ээ [5]. Европалык философия менен эстетикадагы айрым классикалык эмгектерде салттуу эмес мамиле байкалат. Музыканын руханийлик менен байланышындагы ролу жана орду салттуу эмес көз карашта көп функционалдуулук жөнүндөгү түшүнүккө негизделген азыркы эстетикалык музыкадан бир топ айырмаланып турат.

Музыкалык маданият руханий маданияттын бир түрү катары музыкалык-көркөм баалуулуктарды түзүүгө жана өздөштүрүүгө багытталган ишмердүүлүктүн сапаттык абалын мүнөздөйт. Музыка адамдын аң-сезимине, ички дүйнөсүнө кайрылып, таасир тийгизгендигине байланыштуу көпчүлүккө түшүнүктүү тил катары каралат. Муундан-муунга кылымдар бою музыкалык чыгармалар адамдардын дүйнөсү, алардын ой жүгүртүүлөрү, кубанычтары, азап-тозогу жөнүндө өзгөчө көркөм маалыматты беришет. Бирок музыкалык искусствонун таанып-билүүчүлүк ишмердүүлүгүнө арналган эмгектер өтө аз, себеби чыгармачылыктын бул түрү сүрөттөн, чиймеден айырмаланып, символикалык мүнөзгө ээ. Ал биринчи кезекте индивиддин ички дүйнөсүн, анын нравалык-этикалык кабылдоосун чагылдырат.

Музыка философиясы «дүйнө», «аалам», «болмуш», «кооздук», «гармония», «ритм» сыяктуу категориялар менен тыгыз байланышкан. Музыка философиясы эстетика, этика, психология, музыка таануу ж.б. тармактар аркылуу айкалышкан жалпы философиялык маселелер менен чектешкен маселелерди изилдейт. Музыканын руханий маңызы жөнүндө көп козгогондо, биринчиден, субстанциалдык музыкалык болмушту, анын жалпы мүнөзүн жана идеалдуулугун эске алуу зарыл. Экинчиден, руханий музыкалык болмуш адамдын касиети болуп саналат. Ал индивиддин ички дүйнөсү менен тыгыз байланышып, жашоо баалуулуктарына багытталган.

Музыка философиясынын негизги маселеси катары музыкалык болмушту музыка-субстанция жана музыка-искусство өңүтүндө изилдеген адамдын курчап турган дүйнө менен баалуулуктук байланышынын өбөлгөсү каралат. Анда музыканын маңызы, анын руханийлиги адам дүйнөсү менен тыгыз байланышта изилденет; музыкалык субстанция менен музыкалык искусствону бириктирип турган механизм иретинде музыкадагы аксиологиялык ченемдер жана искусствонун бул түрүнүн баалуулугу саналат; мында алар бир жагынан жогорку мааниге, экинчи жагынан адам болмушунун маанисине кайрылат.

Музыкалык искусствого кайрылганда пайда болуучу маселе – музыканын коомдун жашоосундагы ээлеген орду. Негизинен ал көркөм маданияттын ролуна дал келет. Музыкалык искусствонун коомдун жашоосу менен байланышы үч аспектиде ишке ашырылат. Биринчиден, ал реалдуу чындыкты чагылдырат, экинчиден, ага көркөм баа берет, үчүнчүдөн, адамдын социалдык жашоосуна өзгөртүү киргизип, чыгармачыл милдет аткарат.

Искусствонун башка түрлөрү сыяктуу эле музыка адам жашоосуна дем берет, андагы эстетикалык башталманы активдештирет. Ал адамдын күнүмдүк жашоосун гана байытпастан, аны турмуш-тиричилик көйгөйлөрүнөн арылтып, адам менен коомдун руханий жашоосунун жогорку катмарын түзүүгө шыктандырат. Музыканы, анын маани-маңызын түшүнүүдөгү чечүүчү учур болуп музыканын коомдун жашоосунда аткарган бардык милдеттерин аныктоочу спецификасы саналат.

Корутунду

Демек, искусствонун бир түрү катары музыканын милдеттери бутактанган системаны түшүндүрөт. Музыкалык маданият жалпы эле маданият сыяктуу маанилүү социалдык-психологиялык ролду ойнойт. Ал бүтүндөй коомго багытталган. Ошондой эле адамды калыптандыруучу курал катары жеке адамды да көздөйт. Музыкалык искусство кайсыл коомдук күчтөргө кызмат кылгандыгына жараша, ал адамды жакшыртуучу же тескерисинче, андагы адамдык башталманы басмырлап жок кылуучу күчтүү курал болуп бере алат.

Адабияттар:

1. Ф. Ницше: «Музыкасыз турмушта катачылык болмок» деген [Ницше, Ф. Сочинения в 2 т. [Текст] / Ф. Ницше. – Т. 2. – М.: Мысль, 1997. – 561-б.].
2. Степанова, Е.А. Новая духовность и старые религии [Текст] / Е.А. Степанова // Религиоведение. – 2011. – №1. – 129-б.].
3. Науменко, С.И. Индивидуально-психологические особенности музыкальности [Текст] / С.И. Науменко // Вопросы психологии. – М., 1982. – №5. – 11–13-б.].
4. Шендрик, А.И. Социология культуры [Текст] / А.И. Шендрик. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – 7-б.].
5. Ключев, А.С. Философия музыки [Текст] / А.С. Ключев. – СПб: СПГУВК, 2004. 170-б.].

* * *

УДК: 37.013.

СОЦИАЛДЫК ТАРБИЯЛООНУН ӨНУГҮҮ ТАРЫХЫЙ-ПЕДАГОГИКАЛЫК ӨБӨЛГӨЛӨР ЖАНА УЧУРДАГЫ АБАЛЫ

*К. Карасаев атындагы Бишкек
Гуманитардык Университетинин
доцент, п. и.к. Сабырова Элзада Сыдыковна*

Кыскача мамзуну: Бул макалада автор, балдардын социалдык тарбиялоодогу теориялык негиздерин караган. Коомдук тарбиялоо баардык эле өлкөлөрдө стратегиялык маселе катары биздин мамлекеттибиз кыргызстанда дагы ар дайым көңүлүнүн чордонунда. Анткени, балдарды коомдук тарбиялоодо адамзат, улут, социум топтогон социалдык-тарыхый тажрыйбаны, маданиятты, руханий адеп-ахлак салттарын муундарга мурастап өткөрүүнүн куралы катары көрсөтүлүп келген. Макалада, педагогикалык-теориялык ойлордун негизинде социалдык тарбиялоо көрсөтүлдү. Өсүп келе жаткан муундардагы мыкты адамдык сапатты тарбиялоо жөнүндөгү ойду акыл-ойчулдар дайыма айтышкан жана дагы айтып келишүүдө. Автор, тарбиялоонун жашоо-тиричиликтеринин мүнөзү кандай гана өзгөрбөсүн, үй-бүлөлүк тарбия берүүдө, эреже катары, эл акылынан эленип чыккан үй-бүлөлүк осуяттарды карманаары зарыл деп карашкан. Автор, акыркы убакта коомдук тарбиялоо жөнүндө канчалык көп айтып жатышканын эске алып, бирок ошол нерсе аткарылбай келе жатканын биздин эң негизги маселелерибиз экендиги талашсыз.

Ачкыч сөздөр: үй-бүлө, мектеп, билим, эмгекке тарбиялоо, тарбиялоо, үй-бүлөлүк тарбиялоо, адеп-ахлактык, руханий баалуулуктар, окумуштуулар, көз караш.

РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ, ИСТОРИКО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ
ПРЕДПОСЫЛКИ И СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ

*Бишкек Гуманитарный университет имени К.
Карасаева, к.п.н., доцент, Сабырова Эльзада
Сыдыковна*

Аннотация: В данной статье автор рассматривает проблему социального воспитания детей. Народное образование всегда находится в центре внимания государства как стратегическая проблема во всех странах. Ведь социальное воспитание детей показано как средство передачи общественно-исторического опыта, культуры, духовно-нравственных традиций, накопленных человечеством, народом и обществом. В статье представлено социальное воспитание на основе педагогических и теоретических идей. Мыслители всегда говорили и говорят об идее воспитания лучших человеческих качеств в подрастающих поколениях. Автор считает, что независимо от изменений в характере воспитания, в семейном воспитании, как правило, необходимо следовать семейным заветам, вытекающим из сознания народа. Автор, принимая во внимание то, как много мы говорим о социальном воспитании в последнее время, но то, что оно не осуществляется, несомненно, является нашей самой важной проблемой.

Ключевые слова: семья, школа, воспитание, трудовое воспитание, воспитание, семейное воспитание, нравственные, духовные ценности, ученые, точка зрения.

THE DEVELOPMENT OF SOCIAL EDUCATION, HISTORICAL AND PEDAGOGICAL
BACKGROUND AND THE CURRENT STATE

*Bishkek Humanitarian University named after K.
Karasaev, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate
Professor, Sabyrova Elzada Sydykovna*

Annotation: In this article, the author considers the problem of social education of children. Public education is always in the center of state attention as a strategic issue in all countries. After all, the social education of children is shown as a means of transferring socio-historical experience, culture, spiritual and moral traditions accumulated by mankind, the people and society. The article presents social education based on pedagogical and theoretical ideas. Thinkers have always talked and are talking about the idea of educating the best human qualities in the rising generations. The author believes that regardless of changes in the nature of education, in family education, as a rule, it is necessary to follow family precepts arising from the consciousness of the people. The author, considering how much we talk about social education lately, but the fact that it is not carried out, is undoubtedly our most important problem.

Key words: family, school, education, labor education, education, family education, moral, spiritual values, scientists, point of view.

Социалдык тарбия адамзаттын өнүгүшүнүн бүткүл тарыхында окумуштуулардын көңүл буруусунун объектиси болуп келген. Айрыкча коомдун азыркы абалы адеп-ахлактын, акыл-эстин, жан-дүйнөнүн, жакшы тарбиянын жетишсиздиги менен мүнөздөлүп келе жатат. Жаңы турмуштук баалуулуктарды калыптандыруу, индивидуалдык мамилеге багыт алуу объективдүү түрдө социалдык тарбиялоо проблемасына кызыгуунун өсүшүн шарттайт.

Азыркы коомдо өнүгүүгө, индивидуалдык мамилеге таянуу менен, биз көп учурда адам негизи социалдык жандык экенин жана коомдон обочолонуп, курчап турган чөйрөдөн тышкары жашай албастыгыбызды унутпашыбыз керек. Коом, адамдын жакынкы чөйрөсү анын социалдашуусунун негизги булагы болуп саналат, мында социалдык тарбияга өзгөчө орун берилген.

Коомдук билим берүүнүн тарыхында социалдык тарбиянын принциптерине жана маңызына барган сайын көбүрөөк кайрылып жаткан илимпоздорду жана практиктерди кызыктырган көптөгөн нускалуу жана жаркын окуялар кездешүүдө.

Коомдук тарбия алгачкы доорлордо пайда болгон. Алгачкы жамааттарда тарбия инстинктивдүү түрдө жамааттык мүнөзгө ээ болгон, жамаат жамааттык тарбиячы ролун аткарган. Бардык балдар жеке кызыкчылыкты коомчулуктун кызыкчылыгына баш ийдирүүнүн негизинде тарбияланган, бул байыркы адамдын турмуштук муктаждыктарына туура келген.

Коомдук тарбиянын табияты жөнүндө биринчи сөздү байыркы грек философу Платондун эмгектеринен байкоого болот, ал билим берүүнү турмуштун башка аспектилери менен шайкеш карап, коомду өзгөртүү мүмкүнчүлүгүн жамааттык тарбиялоо системасы менен байланыштырган. Ойчул ошондой эле тарбияны үй-бүлө эмес, мамлекет жасашы керек деп жазган.

Байыркы Грециядагы социалдык тарбиялоо, жаңы көз караштардын калыптанышы б.з.ч.7-5-кылымдарда пайда болгон. Бул мезгил коомдук жана маданий турмуштун бардык тармактарын камтыган «маданий революция» деп аталган. Ал ошол кездеги Чыгышта болуп жаткан негизги социалдык-маданий жылыштардан, диний-философиялык мүнөзгө ээ болгону менен айырмаланган.

Мындай өзгөрүүлөр коомдук мурастар системасы маданиятты чыгармачылык менен кайра жаратуу тенденцияларын ачып берген байыркы грек шаар-мамлекеттеринде даана байкалган. Байыркы грек педагогикалык салты билим берүүнүн эки системасы менен берилген. Спарталык билим берүү практикасы бул саясаттын ички өз ара күрөштө да, Грецияда үстөмдүк кылуучу позицияга ээ болуу менен коңшулаш саясат менен тышкы күрөштө да өз позициясын сактап калууга умтулуусу менен аныкталган. Ошондуктан спарталык тарбиялоо системасы жарандардын аскердик жана дене тарбия даярдыгына, күч-кубатын, эрктүүлүгүн, кайраттуулугун өстүрүүгө багытталган.

Спарта бул саясаттын күчүн сактоого жана жогорулатууга умтулган аскерлештирилген мамлекеттин үлгүсү болгон. Жаш муундарды тарбиялоо дал ушундай милдетти аткарууга багытталган. Алсыз төрөлгөн балдар аксакалдардын чечими менен тунгуюкка ыргытылган. Спартадагы агартуу мамлекеттик менчиги болгондугу жана жаш муундарды тарбиялоо боюнча шаар-мамлекет тарабынан ишке ашырылып жаткан педагогикалык функциялар саясаттын буткул турмушу менен, социализациянын бардык процесстери менен органикалык түрдө айкалышкандыгы толук табигый иш. Тарбиялоо милдеттүү, бирдей, жогорку эффективдүү, мамлекеттик билим берүүнүн үлгүсү болгон, мамлекеттин коомдук-саясий турмушуна органикалык түрдө кошулган.

«Тарбиялоо - деп жазган Плутарх, - бойго жеткенге чейин уланган. Өзү каалагандай жашаганга эч кимдин акысы жок деген, себеби балдардын баардыгы шаардагы лагерге берилчүү, бул жерде жашоого карата аныкталган иш-аракеттер катуу көзөмөлгө алынган. Жалпысынан алганда, спартандыктар өздөрүн жеке өзүнө эмес, коомго таандык деп эсептешкен.

20 жаштан 30 жашка чейин жигит Меллейрен тобуна өтүп, согуштук аракеттерге катышып, эркек балдарды тарбиялоого жетекчилик кылган.

Чондор менен балдардын, өспүрүмдөрдүн ортосундагы баарлашуулар аларды коомдук иштерге тартуу, ошондой эле улууларды урматтоого, баатырлардын эрдигине суктанууга тарбиялоо максатында көп колдонулган.

Жаш спартандыктардын интеллектуалдык билими төмөн болгон, алар окууга жана жазууга кечирээк үйрөтүлгөн.

Балдар 7 жашка чейин үй-бүлөдө тарбияланышкан, андан кийин балага майып кулдардын арасынан мугалим дайындалган. Билим берүүнүн бул этабында чүкө, топ менен оюндарга көп көңүл бурулган. Афинада куурчак, ат, араба, селкинчек, ж.б оюнчуктар белгилүү болгон. Балдар жашымак ойношкон. Балдарга ар кандай жомокторду айтып беришкен. Балдар 7 жашынан баштап көбүнчө музыкалык мектепке барышып, анда сабаттуулукту жана санаганды үйрөнүшкөн, мифология, поэзия жана драматургия менен таанышып, ырдаганды жана флейта, цитара, лирада ойногонду үйрөнүшкөн. Башкача

айтканда, билим берүүнүн бул этабында балдар жалпы билим берүүнүн негиздерин адабий-музыкалык өнүттө алышкан. Эреже боюнча, окуучуну мектепке саноо жана жазуу үчүн планшеттер жана музыкалык аспап көтөргөн мугалим коштоп келген.

Тарбиялык иштерде өзүн өзү сыйлоо, өзүн өзү кармай билүү, жан дүйнө тынчтыгын, жагымдуу адеп-ахлактуулукту, улууларды сыйлоону тарбиялоого өзгөчө көңүл бурулган.

Кыздарды тарбиялоо негизинен үйдө өткөн. Алар үй тапшырмасын үйрөтүшчү: тамак жасоо, кийим тигүү, медициналык жардам көрсөтүү. Бул жерде кыздар башталгыч окуу жана жазуу көндүмдөрүн, музыкалык билимдерди гана алышчу. Кыздарды тарбиялоодо чынчылдыкка, жумшактыкка, адеп-ахлактык тазалык сыяктуу моралдык сапаттарды баалоо өзгөчө каралган. Сократ менен Платондун көптөгөн идеяларын Аристотель андан ары өнүктүргөн. Эң системалуу түрдө анын тарбияга болгон көз караштары «Саясат» трактатында баяндалган. Аристотель тарбиялоо маанилүү социалдык функция жана ар бир жаранда коомдун туруктуулугун камсыз кылуучу сапаттарды калыптандырууга тийиш деп эсептеген. Аристотелдин ою боюнча, тарбиялоо адамда табияттан жетишпеген нерселердин ордун толтурууга багытталган. Мындан тышкары, “бала кезинен тартып эле социалдык чөйрө анын оң сапаттарын калыптандырууга көмөктөшүп, баарынан мурда аны мамлекеттин жараны катары мүнөздөп, ошондой эле жашоодо бакубат жашоого жетишүүгө жардам бериши керек.”-деген. Социалдык тарбия жана билим берүүдө Л.Н. Толстой эркиндик, педагогикадагы зордук-зомбулуксуз мамиле кылуу керек деген. Ал түзгөн мектепте тарбиялоонун негизги милдети инсандын чыгармачылык сапаттарын калыптандыруу болгон.

Ошондой эле мектепте мугалим менен окуучунун мамилеси баарлашууда эркин, активдүүлүктүн жана чыгармачылыктын атмосферасы түзүлүшү зарылдыгын баса белгилеген. Шацкий Станислав Теофилович - балдар коомунун (коллективинин) социалдык педагогикасына кайрылган биринчи орус окумуштууларынын бири. Мугалимдик эмгек жолун 1905-жылы Москванын жумушчу четиндеги балдар жана өспүрүмдөр арасында баштаган. Кесиптештери менен бирге жана жумушчулардын жардамы менен Россияда биринчи жолу Шацкий Щелководо балдар клубун жана жайкы балдар колониясын түзгөн, анда балалыктын бир катар социалдык проблемалары чечилген. Андан кийин клуб мастерскаялардан, балдар бакчасынан, мектептен, чакан обсерваториядан турган комплекске айланган. Шацкий «Балдар эмгеги жана эс алуу» коомунда ишин улантып, 1911-жылы Калуга губерниясында (азыркы Обнинск) балдар жана өспүрүмдөр үчүн «Шайыр жашоо» жайкы колониясын уюштурган. Мында жаратылышка байкоо жүргүзүү, илимий изилдөөлөр, көркөм чыгармачылык, оюндар, өзүн-өзү башкаруунун башталышын киргизген. Мындай лагерлерде балдарды эмгекке үйрөтүп, ошону менен көчөнүн жаман таасиринен сактап калышкан. Өзүн-өзү тейлөө жана өзүн-өзү башкаруу, кандайдыр бир жумушта үзгүлтүксүз иштөө С.Т. Шацкийдин социалдык педагогикасынын негизи болгон.

90-жылдардан бери «Социалдык тарбия» илимий-практикалык ишмердүүлүктүн жаңы тармагы катары социалдык педагогиканын калыптанышына байланыштуу кайра жаралууну башынан өткөрүп жатат. Коомдук көрүнүш катары тарбиянын маңызын кайра карап чыгуу, өсүп келе жаткан муундарды коомдук турмуштун практикасында, үй-бүлө менен болгон социалдык-педагогикалык иш-аракеттеринде, өспүрүмдөрдүн жана жаштардын формалдуу эмес бирикмелери менен түздөн-түз тарбиялоонун формаларын жана ыкмаларын издөө жүрүп жатат. Оор турмуштук кырдаалга туш болгон балдар жана өспүрүмдөр, социалдашуу процесстеринин кыйынчылыктарында көп кездешүүдө. Азыркы социалдык педагогиканын белгилүү теоретиги А.В. Мудрик социалдык тарбияны «адамдын социалдашуу процессинде салыштырмалуу максаттуу өнүгүүсү үчүн системалуу шарттарды түзүү катары» аныктайт (6). А.В. Мудрик мындай деп жазат: «Социалдык тарбия – бул адамды атайын түзүлгөн билим берүү уюмдарында анын салыштырмалуу максаттуу позитивдүү өнүгүүсү жана руханий-нарктык багыты үчүн системалуу шарттарды түзүү процессинде тарбиялоо» [14].

Аныктама боюнча, А.С. Воронин, **коомдук тарбия** –инсандын коомдук калыптанышынын, өнүгүүсүнүн максаттуу башкарылуучу процесси; адамга үй-бүлөдө жана

коомдо калыптанган адеп-ахлактык мамилелерди өздөштүрүүгө жана кабыл алууга, укуктук, экономикалык, жарандык жана тиричилик мамилелерин кабыл алууга көмөк көрсөтүү; инсандын жеке жана социалдык көйгөйлөрүн эске алуу менен жана анын жашоо чөйрөсүнүн социалдык муктаждыктарына ылайык багытталган тарбиялоо [9].

Н.Ю. Милованова «Социализация шартында инсанды тарбиялоо, социалдык тарбиялоо жана социалдык адаптациялоо» деген макаласында мындай деп жазат: «Социалдык тарбиялоо чөйрөнү өзгөртүүгө, коомдо гумандуу мамилелерди түзүүгө, ар кандай кырдаалдарда, анын ичинде инсандык педагогдук жактан компетенттүү чечимдерди издөөгө багытталган. Социалдык чөйрөнү өзгөртүү менен социалдык тарбия инсандын потенциалын өнүктүрөт, аны социалдаштыруу маселелерин чечет» [13, б. 108].

Т.А. Ромм социалдык тарбия темасын талашып, бул концепцияга төмөнкүдөй мүнөздөмө берет: «**Социалдык тарбия** – социалдык-маданий мамилелердин маанилүү системасына кирүү үчүн адамды социалдаштыруу маселелерин чечүүнү камсыз кылууга багытталган, маданиятты сиңирүү жана кайра өндүрүү аркылуу коомдук тарбиянын бир түрү...» [16, 116].

Жыйынтыктап айтканда, жогорудагы аныктамаларга таянып, **социалдык тарбия** – бул түзүлгөн шарттарда инсандын социалдык маанилүү сапаттарын өнүктүрүүнүн, коомдогу адеп-ахлактык мамилелерди сиңирүү жана кабыл алуу жана аны менен өз ара аракеттенүү боюнча максаттуу процесс деп айта алабыз. Мектептеги коомдук тарбиянын максаты мына ушунда.

Адабияттар:

1. Используя работы С.Т Шацкого (Изучение жизни и участие в ней // Избр. пед. соч. – М., 1980), М.В. Крупениной, В.Н. Шульгина, выделите варианты взаимодействия школы и социальной среды.
2. Клемантович И.П., Агибалова И.А., Романова Н.С. СОЦИАЛЬНОЕ ВОСПИТАНИЕ. ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ //European Journal of Natural History.-2020.-№ 1. С.55-60 URL: <https://world-science.ru/ru/article/view?id=34038> (дата обращения: 07.02.2023).
3. Мудрик А.В. Введение в социальную педагогику: Учебное пособие. Ч.Пенза, 1994.С. 153.
4. Ромм, Т.А. История социальной работы. Ч. /Т.А.Ромм. -Новосибирск, Изд-во НГТУ, 2003.

* * *

УДК 94. (575.2)

КЫРГЫЗ КООМУНДАГЫ ТИЛ ЖАНА ЖАЗУУ САЯСАТЫН ИЗИЛДӨӨНҮН ИЛИМИЙ БКМАЛАРЫ

Токтогулова Гүлжамал Тыныбековна
 филос.и.к., доцент, toktogulova.72@mail.ru
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ, Жалал-Абад шаары

Аннотация: Илимий чөйрөгө сунушталган бул илимий макалада совет бийлигинин мезгилиндеги кыргыз коомундагы тил жана жазуу саясатынын өнүгүү эволюциясын изилдөөнүн илимий принциптери жана усулдары иликтенди.

Тарыхый изилдөөлөрдү ишке ашыруудагы илимий принциптер жана усулдар катары кыргыз элинин улуттук жазуусунун калыптанышында жана өнүгүшүндө тарыхый өбөлгөлөрдүн бар экендигин, ар бир тарыхый жараян көп кырдуу жана карама каршылыктуу экендигин, изилдөөнүн хронологиялык рамкасына жараша социо-экономикалык, социо-маданий жана социо-саясий өнүгүүсү тарыхый өнүктө комплекстүү изилдөөгө болоорун ишке ашыруучу **тарыхый объективдүүлүк принциби**, кыргыз коомундагы тил жана жазуу саясатынын байланыштарын, өнүгүү мыйзам ченемдерин бири-биринен ажыратпастан кароого негизденген **тарыхый көрүнүштөрдүн өз ара байланыш мыйзам ченемдерин** сактоо принциби, тарыхый жараяндын өнүгүү

эволюциясынын тарыхый себептерин изилдөө аркылуу табуучу **тарыхты бир бүтүн жараян катары** кароо принциби, адамзат басып өткөн тарыхтагы тарыхый көрүнүштөрдү конкреттүү-тарыхый кырдаалга жараша алардын өз ара байланышы жана өз ара таасири бар экендигин изилдөөгө мүмкүнчүлүк жараткан **тарыхый принциптер** менен бирге тарыхый изилдөөлөрдү ишке ашыруудагы усулдар катары **тарыхый-генетикалык, тарыхый-салыштырмалуулук, тарыхый-системалык**, индукция, дедукция, анализ, синтез, абстракция, салыштыруу, критикалык талдоо сыяктуу жалпы илимий ыкмаларды, усулдарды изилдөө аракети жүргүзүлдү.

Түйүндүү түшүнүктөр: методология, метод, объективдүүлүк, принцип, тарыхый-генетика, анализ-синтез, тил, жазуу, индукция-дедукция, абстракция, салыштыруу.

НАУЧНЫЕ МЕТОДЫ ИЗУЧЕНИЯ ЯЗЫКА И ПИСЬМЕННОЙ ПОЛИТИКИ В КЫРГЫЗСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Токтогулова Гүлжамал Тыныбековна
к.филос.н., доцент ЖАГУ имени Б. Осмонова
город Жалал-Абад

Аннотация: В данной научной статье, представленной научному сообществу, исследованы научные принципы и методы исследования развития и эволюции языковой и письменной политики в кыргызском обществе в советский период.

В качестве научных принципов и методов в осуществлении исторических исследований были исследованы такие принципы как принцип исторической объективности, реализующий наличие исторических предпосылок в становлении и развитии национальной письменности кыргызского народа, показывающий многогранность и противоречивость всякого исторического процесса и заключающийся в том, что социально-экономическое, социокультурное и общественно-политическое развитие может быть комплексно изучено в исторической перспективе в зависимости от хронологических рамок исследования, принцип сохранения связи между историческими явлениями, который основан на учете отношений языковой и письменной политики в кыргызском обществе, разработке правовых норм, не отделяя их друг от друга, принцип рассмотрения истории как целостного процесса, обнаруживаемый при изучении исторических причин развития и эволюции исторического процесса, наряду с историческими принципами, позволяющими изучать исторические явления в истории человечества, их взаимную связь и взаимовлияние в зависимости от конкретной исторической ситуации, а в качестве методов исторического исследования проводились общенаучные методы и методы, такие как историко-генетический, историко-релятивистский, историко-систематический, индукция, дедукция, анализ, синтез, абстракция, сравнение, критический анализ.

Ключевые слова: методология, метод, объективность, принцип, историко-генетика, анализ-синтез, язык, письмо, индукция-дедукция, абстракция, сравнение.

SCIENTIFIC METHODS FOR THE STUDY OF LANGUAGE AND WRITTEN POLICY IN KYRGYZ SOCIETY

Toktogulova Guljamal Tynybekovna
ph.d. associate professor of JAGU after B. Osmonov
Jalal-Abad city

Annotation: This scientific article, presented to the scientific community, explores the scientific principles and methods of research into the development and evolution of language and writing policy in Kyrgyz society during the Soviet period.

As the scientific principles and methods in the implementation of historical research were investigated such principles as the principle of historical objectivity, realizing the presence of historical prerequisites in the formation and development of the national writing of the Kyrgyz

people, showing the versatility and contradiction of any historical process and lies in the fact that socio-economic, socio-cultural and socio-political development can be studied comprehensively in historical perspective, depending on the chronological framework of the study, the principle of preserving the connection between historical phenomena, which is based on taking into account the relationship of language and written policy in Kyrgyz society, the development of legal norms without separating them from each other, the principle of considering history as a holistic process, found in the study of historical causes of development and evolution of the historical process, along with historical principles that allow the study of historical phenomena in human history, their mutual connection and mutual influence depending on the specific historical situation, and as methods of historical research were carried out general scientific methods and methods such as historical-genetic, historical-relativistic, historical-systematic, induction, deduction, analysis, synthesis, abstraction, comparison, critical analysis.

Key words: *methodology, method, objectivity, principle, historical-genetics, analysis-synthesis, language, writing, induction-deduction, abstraction, comparison.*

Методология (грек тилинен). "изилдөө жолу", жана "окутуу") деп которулат. Ал эми тил илиминде тилдерди изилдөө принциптери, изилдөөнүн илимий жолдору катары кароого болот. Тил жана жазуу багытынын методологиясы мамилени, илимий билимди куруу ыкмасын, жалпы багытын жана тил жана жазуу саясатынын өнүгүү тарыхын изилдөөнүн мүнөзүн аныктайт. В.А.Штофтунов: “Методология гносеологиянын курамдык бөлүгү” [6.14] – болуп саналат деген пикирин эске алуу менен методология негизинен изилдөөнүн илимий натыйжаларын шарттайт жана анын дүйнө таанымга байланыштуу жалпы философиялык, илимий изилдөөлөрдө колдонулуучу усулдарды жана принциптерди камтыган жалпы илимий методологиялык, кандайдыр бир конкреттүү илимге таандык жеке методологиялык деңгээлдери бар. Ал эми метод изилдөө тааным жолу болуп, ал: “жалпы илимий, философиялык, жеке-илимий болуп бөлүнөт”[5.121].

Тарых бул адамзат коому басып өткөн жолду изилдөөчү илим, ал эми тарыхчылар ошол окуяларды талдоо аркылуу реалдуулукту бүгүнкүлөргө жеткирүүчүлөр болуп эсептелишет.

Илимий иштеги ар бир бап боюнча жыйынтыктуу жетишкендиктерди алууга жана корутундуулоого гуманитардык илим изилдөө багытында колдонулуучу методологиялык ыкмалар пайдаланылды. Анткени, совет мезгилиндеги кыргыз коомунун тил жана жазуу саясатынын өнүгүү тарыхынын калыптанып, өнүгүшүн изилдөө бир катар методологиялык принциптерге жана усулдарга таянып изилдөөнү талап кылат.

Совет бийлигинин мезгилиндеги кыргыз коомундагы тил жана жазуу саясатынын өнүгүү тарыхын изилдөө бир катар методологиялык принциптерге жана ыкмаларга таянуу аркылуу ишке ашты. Изилдөөнүн методологиясы, объективдүүлүк, илимий, ар тараптуулук, тарыхый жана логикалык биримдик, кубулуштардын өз ара кондициялоо принциби жана башка диалектиканын философиялык принциптеринен турат. Бул принциптерди ишке ашыруу документалдык булактарды жана тарыхый фактыларды терең изилдөөгө, алардын ортосундагы себептик байланыштарды түзүүгө жардам берет. Тарых багытында изилденүүчү проблемага илимий өнүтмө анализ жүргүзүүдө тарыхый принциптерге жана усулдарга таянуу менен ишке ашаары белгилүү.

Кыргыз коомундагы тил жана жазуу маселесинде алгач сүрөттөө же сыпаттама усулу колдонулуп, коомдогу абал, тарыхый жараян жалпы сүрөттөлүп, Н.С.Шарафутдиновдун сөзү менен айтканда: “Сыпаттама же сүрөттөө ыкмасы тилдин социалдык иштешин изилдөө, иштеп жаткан "тил механизминин" элементтерин жана бөлүктөрүн сүрөттөө жана талдоо үчүн” [5.122] колдонулду.

Тарыхый изилдөөлөрдү ишке ашырууда тарыхый **объективдүүлүк принциби** орчундуу орунда туруп, изилденүүчү тарыхый жараяндын ар тараптуулугу эске алынып, реалдуулуктан тайбастан ошол доорго таандык көрүнүштөргө объективдүү баа берүү жолу

аркылуу аткарылат. Ошондой эле чыныгы илимий методологиянын объективдүү принциптерин пайдалануу менен гана тарыхый жараянды туура анализдөөгө, негиздүү илимий жыйынтык чыгарууга, жаңы фактылар менен толуктоого болот.

Тарыхый **объективдүүлүк принцибин** колдонуу менен кыргыз элинин улуттук жазуусунун калыптанышында жана өнүгүшүндө тарыхый өбөлгөлөрдүн бар экендиги, ар бир тарыхый жараян көп кырдуу жана карама каршылыктуу экендиги, изилдөөнүн хронологиялык рамкасына жараша социо-экономикалык, социо-маданий жана социо-саясий өнүгүүсү тарыхый өңүттө комплекстүү изилдөөгө болоорун белгилеп коюуга болот.

Тарыхый объективдүүлүк принциби совет мезгилиндеги кыргыз коомунун тил жана жазуу эволюциясын ишке ашыруу ишмердүүлүгүн, анын социо-маданий өнүгүүсүн аныктоочу объективдүү мыйзам ченемдүүлүгүн реалдуу көз карашта кароону болжойт. Тарыхый объективдүүлүк принципке таянуу аркылуу чыныгы тарыхый фактыларды бурмалабастан жана алдын-ала түзүлгөн схемаларга ылайыкташтырбастан, ар бир кубулуштун реалдуулугуна жараша логикалык анализ жүргүзүп, тарыхый жагдайдын оң жана терс жактарын реалдуу жыйынтыктоого болот.

Тарыхый **объективдүүлүк принциби** методологиялык өңүттөн алып караганда бир катар жоболордон турат. Биринчи жобо катары, **объективдүүлүк принцибин** айтууга болот, ага ылайык, кандайдыр бир элдин тарыхында болуп өткөн көрүнүштөрдүн көз карандысыз изилденүүсүн шарттайт. Тактап айтканда ар бир тарыхый көрүнүшкө өз мезгилинин баасын берүү зарыл. Себеби ар бир мезгилдин өзүнө таандык маданияты, салт билимдери, дүйнө таанымдары, коомдук аң-сезимдик өзгөчөлүктөрү, нарк-баалуулуктары бар. Ошого байланыштуу изилдөө объектиси катары каралып жаткан маселени ар бир доордун изилдөөчүлөрүнүн, илимпоздорунун, авторлорунун пикирин, көз карашын эске алуу менен талдоо керек.

Экинчи жобо катары **тарыхый көрүнүштөрдүн өз ара байланыш мыйзам ченемдерин** сактоо, көйгөйлүү маселе катары изилденүүчү тарыхый окуялардын байланыштарын, мамилелерин бири-биринен ажыратпастан кароо. Ошондой эле тарыхый жараяндын өнүгүү эволюциясынын тарыхый себептерин изилдөө аркылуу табуу. Тарыхый объективдүүлүк принцибинин үчүнчү жобосу катары **тарыхты бир бүтүн жараян катары** кароо зарылдыгын айтууга болот. Тарыхты кандайдыр бир бүтүн жараян катары кароодо, себеп-натыйжалык байланыштар ачыкталып, тарыхый жараяндын ар түрдүү факторлорун тактоо мүмкүндүгү жаралат.

Тарыхый изилдөөлөрдү ишке ашыруудагы экинчи маанилүү принцип - бул **тарыхый принцип** болуп эсептелет. Тарыхый принцип адамзат басып өткөн тарыхтагы тарыхый көрүнүштөрдү конкреттүү-тарыхый кырдаалга жараша алардын өз ара байланышы жана өз ара таасири бар экендигин изилдөөгө мүмкүнчүлүк жаратат. Ар бир тарыхый жараянды диалектикалык өңүттө кароо зарыл, анткени ал ар бир тарыхый көрүнүштүн жаралуусун, доордук өзгөчөлүктөрүн жана жыйынтыктарын реалдуу изилдөө мүмкүнчүлүктөрүн жаратып берет. Ошондой эле жогорудагы принцип, тарыхый фактылардын, кубулуштардын, окуялардын жана көрүнүштөрдүн баардык этаптарын ырааттуу кароого жакшы шарт жаратат. Изилдөөгө алынган тарыхый маселени иликтөөдө, ошол доордогу жараяндын өнүгүүсүнө катышкан субъектилерин өз доорунан ажыратып кароого болбой тургандыгын эске алуу зарыл. Кыргыз коомундагы улуттук жазуусунун калыптануу эволюциясы жана өнүгүү этаптары да белгилүү бир мезгилдин алкагында, тарыхый кырдаалга жараша өсүп өнүккөндүгүн, кандайдыр бир өзгөрүүлөргө, реформаларга дуушар болгондугун тарыхый принципти колдонуу аркылуу талдоо мүмкүнчүлүгү бар.

Тарыхыйлуулук принциби ар бир жобону тарыхый гана, тарыхтын конкреттүү тажрыйбасы менен кароону гана талап кылат[4.56]. Демек, ар кандай тарыхый кубулуш кайсы жерде, качан, кандай себептерден улам (экономикалык, саясий, идеологиялык) келип чыккандыгы боюнча изилдениши керек, ошондой эле ал башында кандай болгон, ошол учурда кандай бааланган, андан кийин жалпы кырдаалдын жана ички мазмундун өзгөрүшүнө

байланыштуу кандайча өнүккөн мамлекеттик документтерде жана коомдук пикирде өнүгүүнүн тигил же бул этабында ага кандай баа берилген, балким таасирдүү аракеттерге байланыштуу өзгөргөндүгү так иликтенүүгө тийиш. Дал ушул позицияларга таянуу менен автор совет мезгилиндеги кыргыз коомунун тил жана жазуу эволюциясынын реалдуу тарыхын көрсөтүү үчүн падыша өкмөтүнүн жүргүзгөн административдик-башкаруучулук саясатынын бир бөлүгүн түзгөн тил жана жазуу саясатын, советтик мезгилде улантылган жана ишке ашкан жагдайларын, жергиликтүү интеллигенция өкүлдөрүнүн жазуу реформаларын жүргүзүү аракеттеринин негизги багыттарын чагылдырууга кайрылган. Тарыхый принциптин аткарылуусу тарыхый усул менен шартталып, актуалдуу маселени чечмелөөдөгү бул ыкманын негизги милдети белгилүү бир тилдин структурасынын башка жактарынын өнүгүшүн изилдөө саналат[5.124].

Тарыхый изилдөөлөрдү ишке ашыруудагы үчүнчү негизүү принциптердин бири катары **социалдык ыкма** принцибин белгилей кетүүгө болот. Коом өз алдынча өнүгүп туруучу система экендиги, ар бир субъектинин, ошонун ичинде илим изилдөөчүнүн коомдун ичинде жашоосу жана анын катышуучусу болуп саналаары белгилүү. Бул өңүттөн алып караганда коомдун субъектилери болуп саналган илим изилдөөчүлөр коомдогу кандайдыр бир кызыкчылыкты көздөөрү белгилүү. Ошондуктан социалдык ыкма принциби ар бир изилдөөчүнү илимий иш жазуунун принциптерин так сактоосун милдеттендирет.

Ал эми **диалектикалык биримдик принцибинин** негизинде кыргыз коомундагы тил жана жазуу саясатынын өнүгүү эволюциясынын натыйжасындагы улуттук жазуунун калыптануусу мыйзам ченемдүү тарыхый-маданий жараян катары бааланып, улуттук жазуунун калыптанышы бир эле кыргыз коомуна тиешелүү мыйзам ченемдүү көрүнүш эмес, ал ааламдашуу саясатынын да натыйжасы экендиги белгиленди.

Изилдөөчүлөр тарыхый изилдөөлөрдү ишке ашыруудагы усулдар катары жалпы илимий жана спецификалык усулдар колдонуп келишет. Тарых багытындагы илимий изилдөөлөрдү жүргүзүүдө, тарыхый реалдуулукту изилдеген илимий усулдарды, же тарыхтын бардык багыттарында колдонулуучу жеке тарых илимине тиешелүү болгон илимий усулдарды түшүнөбүз.

Тарыхый изилдөөлөрдү ишке ашыруудагы усулдар катары **тарыхый-генетикалык, тарыхый-салыштырмалуулук, тарыхый-системалык**, индукция, дедукция, анализ, синтез, абстракция, салыштыруу, критикалык талдоо сыяктуу жалпы илимий ыкмаларды, усулдарды бөлүп көрсөтүүгө болот. Салыштырмалуу тарыхый усулдун пайда болушу жана салыштырмалуу тарыхый тил илиминин өнүгүшү менен байланыштуу. Салыштырмалуу-тарыхый ыкманы бир катар окумуштуулар колдонуп келишет[5.123].

Коюлган көйгөйдүн алкагында жалпы методологиялык принциптерден тышкары, ар кандай изилдөө ыкмалары да колдонулган. Илимий усул катары классификациялоо изилденген кубулуштардын жалпылыктарын жана өзгөчөлүктөрүн бөлүп кароого мүмкүндүк берди, материалдарды чогултууну жеңилдетти, теориялык жалпылоону ишке ашырды. Талдоо жана синтез ыкмасы падышачылык Россиянын Орто Азияга болгон баскынчыл саясатынын бир тарабын түзгөн орусташтыруу, орус тилин жайылтуу максатындагы иш-аракетинин маңызын карап чыгууга, советтик мезгилдеги кыргыз коомундагы тил жана жазуу саясатын жүргүзүү жараянынын маанисин ачууга мүмкүндүк берди. Ошондой эле автор тарыхый жараянды жана көрүнүштөрдү сүрөттөө ыкмасы менен бирге, факт менен далилдөө максатында архивдик материалдарды пайдалануу менен документалдык-иллюстрациялык ыкманы да пайдаланды.

Автордун изилдөө иши тарых жана саясат тутумунан тургандыктан, диссертнтка коюлган максатты ишке ашырууда полидисциплинардык принциби чоң мааниге ээ болуп, илимдин ар кандай тармактарынын, тактап айтканда, тарых, саясат таануу, психология, лингвистика, юриспруденциянын жетишкендиктерин жана натыйжаларын пайдаланууга мүмкүндүк берет. Кыргыз элинин улуттук жазуусун калыптандыруу иши татаал, карама-каршылыктуу, көп кырдуу көрүнүштөрдүн бири болуп, аны комплекстүү

полидисциплинардык мамиленин негизинде гана изилдөө мүмкүн экендиги эске алынды. Бул өзгөчөлүк тил жана жазуу саясаты менен байланышкан бир катар ченемдик-укуктук, архивдик-тарыхый материалдар жалпы илимий ыкмалардын, ошондой эле салыштырмалуу тарыхый жана аналитикалык ыкмалардын жардамы аркылуу иликтенди.

Тарыхый изилдөө тарыхый фактыларды тандоо жана классификациялоо процессинде колдонулган атайын-тарыхый ыкмаларды колдонууну да өз ичине камтыйт. Жогоруда белгиленип өткөндөй, тарыхый-генетикалык, проблемалык-хронологиялык, тарыхый-системалык, структуралык-функционалдык талдоо, тарыхый-институционалдык мамиле, тарыхый-салыштырма, тарыхый-биографиялык усулдардын баары атайын тарыхый усулдардын категориясын толуктайт. Бул усулдар совет бийлигинин тил саясатынын абалын, шарттарын, структурасын, жүргүзүлүшүн, мазмунун белгилөөгө мүмкүндүк жаратат. Тарыхый-генетикалык метод (ретроспективдүү метод) советтик мезгилдеги кыргыз коомунун тил жана жазуу саясатын жүргүзүүдөгү аракеттеринин негизги этаптарындагы улуттук жазууну калыптандыруу органдарынын абалын изилдөөгө, тил жана жазуу саясатын ишке ашыруудагы себептик-натыйжалык байланыштарды жана мыйзам ченемдүүлүктөрдү көрсөтүүгө мүмкүндүк берди. Бул ыкманы колдонуу советтик мезгилдеги кыргыз коомундагы тил жана жазуу саясатынын сапаттык өзгөрүүлөрүн, мамлекеттин сабатсыздыкты жоюу, агартуу саясатындагы ролун изилдөөгө мүмкүндүк берди.

Проблемалуу-хронологиялык усул изилдөөнүн түзүмдүк аныктамасында колдонулуп, илимий иштин түзүмүн шарттады жана падыша өкмөтүнүн административдик саясатынын бир бөлүгүн түзгөн тил саясатынын өзгөчөлүктөрүн аныктоого, коюлган көйгөйлүү маселени ырааттуу изилдөөгө өбөлгө түздү. Бул усулду хронологиялык ырааттуу пайдалануу коомдогу алдыңкы пикирдегилер, интеллигенция өкүлдөрү, агартуучулар тил саясатынын контекстинде каралып, кыргыз коомунун аймагындагы орусташтыруу жана орус тилин жайылтуу сыяктуу тил жана жазуу саясаттарынын жалпы тенденцияларын ачууга жардам берди. Проблемалык-хронологиялык усулдун жардамы менен жалпы изилденүүчү көйгөйлүү маселенин хронологиясын эске алуу менен кээ бир маанилүү аспектилер кошумча иликтенди. Тарыхый-системалык усулдун жардамы аркылуу падыша өкмөтүнүн административдик саясатынын бир тармагын түзгөн тил жана жазуу саясатынын абалына талдоо жүргүзүлдү. Ушул эле усул советтик мезгилдеги кыргыз коомундагы тил жана жазуу саясатын ишке ашыруунун этаптарын аныктоого мүмкүндүк берди. Тарыхый-системалык усулдун алкагында советтик мезгилдеги кыргыз коомунда жүргүзүлгөн тил жана жазуу реформаларын жүргүзүү жолдору аныктоо, көз каранды мамлекеттерге өнүккөн өлкөлөр дайыма ар түрдүү багытта, ошондой эле тил жана жазуу саясатында таасир көрсөтүп тураары тактоо жаатында структуралык-функционалдык талдоо колдонулду. Системалык мамиле өзүнө таандык мүнөздүү өзгөчөлүктөргө ээ. Мындай өзгөчөлүктөрдүн бири катары изилдөө ишиндеги системалык мамиленин чоң роль ойноосу, тактап айтканда, XX кылымдын биринчи жарымындагы кыргыз коомундагы алфавиттерди алмаштыруу жараяны жалпы социо-саясий жана социо-маданий кырдаалдын контекстинде иликтөөгө мүмкүндүк жаратат. Автордун: “салыштырмалуу ыкмасы тектеш тилдерге колдонулганда өзгөчө эффективдүү болооруна, ал биринчи кезекте салыштырылып жаткан эки тилдин айырмачылыктарын аныктоого багытталгандыгына токтолгон пикирине кошулуу менен бул усул кыргыз коомундагы кездешкен тилдик блингвизим көрүнүшүн анализдөөдө колдонулду [1.273].

Ал эми институционалдык усулду колдонуу менен кыргыз коомундагы сабатсыздыкка каршы күрөшүүчүлөрдүн, эл агартуучулардын коомдо белгилүү бир деңгээлде агартуу функциясын аткарган институт катары кароого мүмкүндүк берет.

Изилдөөнүн объектисинин социо-маданий чөйрө менен өз ара байланышын талдоонун жана аныктоонун комплекстүүлүгүн караган системалуулук принциби советтик мезгилдеги кыргыз коомундагы тил жана жазуу саясатын ишке ашыруунун конкреттүү-тарыхый шарттарын тил саясатын өнүктүрүү контекстинде кароого мүмкүндүк түзүп берет.

Салыштырмалуу-тарыхый усулдун алкагында салыштырмалуу-генетикалык, салыштырмалуу-типологиялык ыкмалар да колдонулду.

Салыштырмалуу генетикалык усул кыргыз коомунда жүргүзүлгөн тил жана жазуу саясатынын калыптануу, өнүгүү, иштөө динамикасын талдоодо колдонулуп, ал тил жана жазуу саясатынын ишке ашуусундагы региондук өзгөчөлүктөрдү аныктоо үчүн, бул саясатты ишке ашыруунун ар кандай этаптарында маанилүү белгилерин жана айырмачылыктарын, өзгөчөлүктөрүн, кырдаалдарын, жагдайларын аныктоодо чоң мүмкүндүк жаратып берди.

Тарыхый-биографиялык метод сабатсыздыкты жоюу жана эл агартуу, тил жана жазуу саясатын жүргүзүү органдарынын калыптануу жана өнүгүү тарыхын, сабатсыздыктан арылтуучу органга айланышын, сабатсыздык көрүнүшүн сабаттуулук көрүнүшүнө реконструкциялоого мүмкүндүк берген конкреттүү тарыхый инсандардын призмасы аркылуу жазуу жана тилдик саясаттын айрым компоненттеринин рельефтик ачылышына өбөлгө түздү. Тарыхый-биографиялык усулду колдонуу кыргыз коомундагы эл агартуу, тил жана жазуу саясатын ишке ашыруу органдарынын айрым жетекчилеринин өмүр баяны аркылуу, өлкөдөгү улуттук жазуу саясатынын калыптанышынын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн көрсөтүүгө мүмкүндүк берди. Тарыхый-кырдаалдык усул совет мезгилиндеги кыргыз коомунун улуттук жазуусун калыптандыруу учурунда саясий кырдаалга жараша калктын айрым категорияларынын жана инсандарынын тагдырын чагылдыруу үчүн конкреттүү тарыхый кырдаалдын контекстинде изилденип жаткан теманын болуп жаткан окуяларын кароо максатында колдонулган.

Жогоруда көрсөтүлгөн усулдарды колдонуу көптөгөн жеке жана жалпы фактылардын негизинде изилденип жаткан илимий көйгөйдүн жалпы картинасын түзүүгө мүмкүндүк берсе, жалпы илимий усулдар проблеманы изилдөөдө объективдүүлүктү жана илимий жыйынтыкты камсыздоого мүмкүндүк берип, анын структурасын жана функцияларын талдоого өбөлгө түзөт.

Анткени, тарых багытындагы илимий изилдөө иштери жалпы тарыхый усулдар менен жалпы илимий усулдарды колдонуу аркылуу ишке ашат. Изилдөөчү максат койгон изилденүүчү проблемага жараша анализ жана синтез, индукция жана дедукция сыктуу жалпы илимий усулдарды пайдаланууга болот. Биздин илимий изилдөөбүз совет мезгилиндеги кыргыз коомунун тил жана жазуу саясатынын өнүгүү тарыхын тактоого арналгандыктан, алгач XIX кылымдын экинчи жарымындагы, андан соң XX кылымдагы кээ бири жарыяланган жана кээ бири жарыяланбаган Россия империясынын Кыргызстандагы административдик саясатынын официалдуу, официалдуу эмес көз караштагы тарыхый булактарын, жергиликтүү авторлордун пикирлерин салыштыруу, ошол доордун көз караштарына саресеп салуу, тарыхый булактарын классификациялоо сыяктуу усулдардын зарылдыгы белгиленип, ошол доордогу тил саясатынын тарыхын чечмелөөдө тарыхый-салыштырмалуулук усулу колдонулду. Анткени салыштыруусуз илимий изилдөө өз натыйжасын бербейт. Ал эми салыштыруудагы объективдүү негиз болуп, социум эволюциясындагы кайталанып туруучу, ички мыйзам ченемдүүлүк жараяны эсептелип, социумдун өнүгүшүндөгү окшоштук, үндөштүк жана жалпылыктарды анализдөөдө салыштыруу усулун колдонуп изилдөө менен фактынын маани-маңызын ачып берүүгө, жаңы мүмкүнчүлүктөрдү жаратууга шарт түзөт.

Тарыхый изилдөөлөрдү ишке ашырууда илимде кеңири колдонулган дагы бир маанилүү усулдардын бири катары тарыхый-генетикалык усулду айтууга болот. Анын түпкү мааниси изилдөө объектисине айланган тарыхый кыймылдагы реалдуулуктун касиетин, функциясын ырааттуу кезектештирип изилдөөнүн ишке ашуусун шарттайт. Анткени, гносеология ырааттуу түрдө бир жактуулуктан өзгөчөлүккө, жекеден жалпылыка карай диалектиканын мыйзам ченемдеринин негизинде ишке ашырат.

Ал эми тарыхый-генетикалык усул болсо, социумдун өнүгүүсүнүн себеп-натыйжаларын байланыштырып, тарыхый өнүгүүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрүн ачууга, жана изилдөөгө толук шарт жаратып берет. Тарыхый-генетикалык усул менен тарыхый

өнүгүүгө анализ жасоого болот. Бул усулдарды колдонуу аркылуу советтик мезгилдеги кыргыз коомундагы тил жана жазуу саясатынын өнүгүү тарыхына анализ жасоого толук мүмкүнчүлүк болот.

Тарыхый изилдөөлөрдү ишке ашырууда бир эле учурда эки усулду, тактап айтканда **тарыхый жана логикалык усулдарды** [3.36] колдонууну талап кылган учурлар да кездешет. Маселен, тарыхый усул тарыхты өнүгүүнүн ырааттуулугу менен, ага тиешелүү мүнөздүү өзгөчөлүктөрү, белгилери, өнүгүү жараянындагы мыйзам ченемдүүлүктөрү сыяктуу изилдөөнү камтыса, логикалык усул, тарыхый көрүнүшкө логикалуу ой-жүгүртүү менен логикалуу жыйынтык чыгаруу мүмкүндүгүн жаратат. Андан сырткары тарыхый изилдөөлөрдү ишке ашырууда хронологиялык, проблемалык-хронологиялык усулдарды пайдалануу аркылуу илимий иште коюлган максаттарды ишке ашырууга болот.

Демек, көйгөй катары көтөрүлгөн маселени изилдөөнүн максатына жетүүгө, ар бир бап боюнча натыйжалуу жыйынтыктарды алууга жана корутундуулоого айрым тармактык илимдердеги методдор колдонулгандыгын белгилей кетели:

1. Жалпы илимий изилдөөдө колдонулуучу усулдар – Совет мезгилиндеги кыргыз коомунун тил жана жазуу саясатынын өнүгүшү боюнча жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрдү эске алуу, ошол доордук дүйнө таанымга байланыштуу жалпы философиялык көз караштарды талдоо, саресеп салуу, логикалык жыйынтыктарды чыгаруу.

2. Тарых изилдөө усулдары - Совет мезгилиндеги кыргыз коомунун улуттук жазуусунун жаралуу тарыхын жана өнүгүү баскычтарын изилдөөдө, анализ берүүдө колдонулду.

3. Эл аралык мамилелерди изилдөө усулдары – Кыргыз элинин Орто Азиядагы байыркы түпкүлүктүү эл катары таанылуусу, кыргыз элинин Октябрь революциясына чейинки жана Совет мезгилиндеги эл аралык байланыштары, советтик мезгилде кыргыз коомунда жүргүзүлгөн тил жана жазуу саясатынын жараянын тыкыр изилдөөгө негиз боло алды.

4. Укуктук-нормативтүү изилдөө усулдары – XIX кылымдын экинчи жарымындагы жана XX кылымдагы кыргыз элинин ар тараптуу байланыштарын чагылдырган макулдашуулар, кат-кабарлар, келишимдер, мыйзамдар, токтомдор, жоболор ж.б. иликтөөгө шарт түздү.

И.Д.Ковальченконун: “Белгилей кетүүчү маанилүү өзгөчөлүк, тарыхты изилдөөнүн усулдарын так, реалдуу колдонуу зарыл, усулду жөнөкөйлөштүрүү адашууга алып келүүсү толук мүмкүн[2.218]” - деген пикири эске алынып, кыргыз коомундагы тил жана жазуу меселесин изилдөөдө тарыхты изилдөөнүн усулдары мыйзамдуу колдонулду.

Ал эми документтерди изилдөө усулу - байкоонун ар тараптуу инструменти катары сыпатталып, чектелген маалыматтарды ар кандай технологиянын жардамы менен алууга (интернет баракчалар аркылуу, архив материалдары ж.б.) шарт жаратып берди.

Соңку учурларда көп колдонулуучу контент-анализ усулунун алкагында иш алып баруу тарыхый документтерди ар тараптуу анализдөөгө, статистикалык жана сандык көрсөткүч маалыматтарын сапаттуу текстке айлантуу мүмкүнчүлүгүнө жол ачты. Бул усулдун өзгөчөлүгү массалык маалымат каражаттарына, интернет тармактарына, эл аралык деңгээлдеги илимий журналдарга илимий макалаларды даярдоодо байкалат. Контент-анализ – усулу изилдөө максатында иликтенип жаткан маселеге тиешелүү болгон социо-маданий иликтөө жүргүзүүдө, тил жана жазуу саясатына тиешелүү документтердин мүнөзүн ачууга (жоболор, иш-пландары, токтомдор, расмий тактамалар, кайрылуулар жана аларга жооп берүүлөр, билдирүүлөр), тактап айтканда укуктук-нормативтик документтерди анализдөөдө пайдаланууга болот.

Демек, тарыхый изилдөөлөрдү ишке ашыруунун натыйжасынан байкалгандай, учурда тарых илимин изилдөөнүн усулдары илимий чөйрөдө кеңири таркалган. Ааламдашкан алкакта жашоо шартында атамекендик жана чет элдик тарыхый изилдөөлөрдүн жетишкендиктерин кеңири колдонуу менен, ар бир илимий изилдөөнүн

объектисин реалдуу чагылдырып берүүгө толук мүмкүндүк бар. Совет бийлиги өкүм сүргөн мезгилдеги илимий изилдөөлөрдөн өзгөчөлөнүп, учурда макрсистик-лениндик методологиянын үстөмдүк кылуучу, «көрсөтмө» берүүчү ыкмасы четке кагылып, тарыхый фактыларды бурмалабай, ар бир тарыхый жараянды объективдүү чагылдыруу изилдөөчүлөрдүн негизги милдеттеринин бири экендигин баса белгилеп кетүүгө болот.

Автор изилдөө ишинде статистикалык көрсөткүчтөрдүн динамикасын талдоого, визуализациялоого мүмкүндүк берилип, динамикалык сериялар түрүндөгү тарыхый маалыматтарды системалаштыруу, сандык жана математикалык методдордун алкагында корреляциялык анализди колдонгон. Статистикалык анализдин натыйжалары статистикалык таблицаларда келтирилген.

Жыйынтыктап айтканда, совет мезгилиндеги кыргыз коомунун тил жана жазуу саясатынын өнүгүү тарыхын изилдөөнүн методологиялык негизин түзгөн илимий ыкмаларды төмөндөгүдөй бөлүштүрүүгө болот.

1920-1990-жылдардыгы Кыргызстандын тил жана жазуу саясатынын өнүгүү эволюциясын изилдөөдө философиялык жана жалпы илимий усулдар менен бирге айрым илимдердин деңгээлиндеги методологиянын тарыхый изилдөө усулдары пайдаланылды. Бул усулдар аркылуу совет мезгилиндеги кыргыз коомундагы тид жана жазуу саясатынын өнүгүү тарыхын жана өнүгүү баскычтарын иликтөөдө, жалпы анализ берүүдө маанилүү ролду аткарды. Ошондой эле кыргыз коомундагы улуттук жазуусунун калыптануусунан баштап постсоветтик мезгилге чейинки тарыхына илимий өңүттө анализ жүргүзүү тарыхый усулдардын тутуму аркылуу ишке ашты. Андан сырткары кыргыз элинин улуттук жазуусунун калыптандыруудагы эл аралык мамилелерди мамилелерди изилдөө усулдары пайдаланылды. Жогоруда аталган усулдар кыргыз коомундагы тил жана жазуу саясатынын ишке ашуусуна түздөн-түз таасир этип туран орус өлкөсү менен кыргыз өлкөсүнүн маданий-агартуучулук багыттагы мамилесин изилдөөдө, ошондой эле ар бир бапка тиешелүү жыйынтык чыгарууга шарт түздү.

Илимий изилдөөдө негизги методологиялык принциптер трансформацияланбашы эске алынды, анткени, тарых илими ар бир улуттун коомдук-саясий аң-сезимин туура калыптандыруу функциясын аткарат.

Илимий изилдөөнүн түпкү максаты катары совет мезгилиндеги кыргыз коомунун тил жана жазуу саясатын жүргүзүү контекстинде кыргыз улуттук жазуусунун өнүгүү тарыхын объективдүү сүрөттөө саналып, аны ишке ашыруучу маанилүү принцип катары тарыхый-булактык базанын толук жана концептуалдуу изилдениши эсептелет. Себеби, алфавиттик реформаларды жүргүзүү жана ишке ашыруунун түпкү манисин ачып берүүдө, көптөгөн тарыхый фактыларды колдонуу зарылдыгы бар.

Тил жана жазуу саясатын изилдөөдө салыштырма-тарыхый жана тарыхый-генетикалык подходдор жемиштүү натыйжа берди. Тактап айтканда, түпкүлүктүү кыргыз эли пайдаланып келген алфавиттердин качан, кантип, кайда пайда болгонун иликтеп олтуруп, учурда кыргыз эли колдонуп жаткан орус кирилицага негизденген улуттук алфавитибизге келип токтойт. Ал эми орус өкмөтү жүргүзгөн тил жана жазуу багытындагы реформаларын салыштырып иликтөө аркылуу кыргыз коомуна тиешелүү спецификалык айырмачылыктарды байкай алдык. Андан сырткары кыргыз элинин өткөн тарыхын иликтөөнүн алкагында цивилизациялык гуманисттик баалуулуктардын зарылдыгы илимий иште белгиленди. Илимий изилдөөдө колдонулуучу методологиялык көрсөткүчтөр катары белгилүү болгон тарых жазуунун принциптери кеңири колдонулуп, анын алкагында тарыхый жараян тыкыр изилденип, себеп-натыйжалык көрүнүштөр аныкталып, жалпы жыйынтыктар чыгарылды.

Колдонулган адабияттар:

1. Гируцкий А. А. Общее языкознание: Учеб. пособие для студентов вузов / А. А. Гируцкий. – Изд. 3-е, стереотип. – Минск: Тетра-Системс, 2003. – С 267-294.
2. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования [Текст]/ Ковальченко И.Д. Москва 1987, 416с.
3. Лысманкин Е.Н. Историческое и логическое учении об общественно-экономических формациях//Проблемы социального познания [Текст]/ Лысманкин Е.Н. М.-1982.
4. Подкорытов Г.А. О природе научного метода[Текст]/ Подкорытов Г.А. Л.;1988, 224с.
5. Шарафутдинов Н.С. Теория и история лингвистической науки [Текст]/ Шарафутдинов Н.С. Ульяновск.-2012, 346с.
6. Штофф В.А. Введение в методологию научного познания[Текст]/ Штофф В.А. Л.-1972, 191с.

* * *